

A black and white photograph capturing a moment of collective action. In the foreground, the back of a young boy's head and his right arm are visible as he raises his fist. He is wearing a striped t-shirt. The background is filled with a dense crowd of people, many of whom also have their arms raised. In the distance, a large, multi-story building with a prominent tower and many arched windows stands against a light sky. The overall atmosphere is one of solidarity and protest.

ԷՂԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՆԱՅՈՑ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՌՈՐԴ ԴԱՐԸ

(1991-2017)

ՆԱՅՈՑ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ
ՊԵՏԱԿԱՆ ՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՌՈՐԴ ԴԱՐԸ
(1991-2017)

Երևան
ԵՊՀ հրատարակչություն
2018

ՀՏԳ 94(479.25)

ԳՄԳ 63.3(5Հ)

Մ 710

**Հրատարակության է երաշխավորել
ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի գիտական խորհուրդը**

Խմբագիրներ՝

պ. գ. թ., դոցենտ Ռ. Լ. Ազիզբեկյան
բ. գ. թ. Մ. Վ. Հովհաննիսյան

Գրախոսներ՝

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Ա. Ա. Մելքոնյան
պ. գ. դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Ս. Վիրաբյան
պ. գ. դոկտոր, պրոֆեսոր Ա. Փ. Ենգոյան
պ. գ. դոկտոր, պրոֆեսոր Է. Վ. Պողոսյան

Մինասյան Է. Գ.

Մ 710 Հայոց նորագույն պետականության քառորդ դարը (1991-2017) / Է. Գ. Մինասյան, -Եր.:
ԵՊՀ հրատ., 2018 թ., 512 էջ:

Գրքում քննարկվում են Հայաստանում անկախ պետականության հաստատման և ամրապնդման քառորդարյա ուղին, ՀՀ միջազգային դրության, արտաքին քաղաքականության, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների, հասարակական-քաղաքական, գիտակրթական և մշակութային կյանքի, 2,5 տասնամյակի ամբողջական համառոտ պատմությունը: Արխիվային փաստերի և վիճակագրական տվյալների հիման վրա իրականացվել է պատմաքննական վերլուծություն:

Առաջին անգամ փորձ է արվում՝ ընթերցող հասարակությանը գիտականորեն ներկայացնելու հայկական երկու անկախ հանրապետությունների՝ Հայաստանի երրորդ հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության, հասարակական-քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական և մշակութային ոլորտի 25-ամյա ձեռքբերումները, բացթողումներն ու թերությունները:

Աշխատությունը նախատեսված է Հայաստանի նորագույն պատմության, մասնավորապես Հայաստանի անկախ պետականության ու Արցախի ազատագրական պայքարի հարցերով զբաղվող մասնագետների, միջազգայնագետների, ուսանողների և ընթերցող լայն հանրության համար:

ՀՏԳ 94(479.25)

ԳՄԳ 63.3(5Հ)

ISBN 978-5-8084-2313-8

© ԵՊՀ հրատ., 2018

© Մինասյան Է. Գ., 2018

Նվիրվում է ՀՀ անկախության 25 և
Արցախյան բարձուն 30-ամյակներին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ 9

ԱՌԱՋԻՆ ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

ԱՐՅԱՆՅԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ (1985-1991 թթ.)

- ա. «Վերակառուցման» քաղաքականությունը և Հայաստանը. Արցախի հարցի վերաբացումը 15
- բ. Սումգայիթյան ցեղասպանությունը և դրա հետևանքները..... 29
- գ. Համազգային պայքարի վերելքի ուղին 33
- դ. Բռնագաղթը..... 36
- ե. 1988 թվականի երկրաշարժը և դրա հետևանքները 38
- զ. Ժողովրդական հուզումները. Արցախահայության գոյամարտը (1989 թ. հունվար-1991 թ. օգոստոս)..... 41

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ. ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԵՆԹԱՅԸ

- ա. «Հայաստանի անկախության հռչակագիրը» 59
- բ. Հայաստանի Հանրապետությունը ինքնիշխան պետություն.
ԽՍՀՄ-ի փլուզումը 63
- գ. Պետականության կայացման գործընթացը. 1995 թվականի ՀՀ Սահմանադրության ընդունումը 73
- դ. Հայոց ազգային բանակի կազմավորումը..... 78

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԱՐՅԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ

- ա. ԼՂՀ անկախության հռչակումը և պետականության ձևավորումը 85
- բ. Արցախի ազատագրական մարտերը. Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական աջակցությունը մարտնչող Արցախին..... 88
- գ. Քարինտակի հերոսամարտը. Շուշիի ազատագրումը 89
- դ. Պատերազմի հաղթական ավարտը..... 92
- ե. Միյուռքահայության մասնակցությունը Արցախյան պատերազմին 96
- զ. Զառօրյա պատերազմը..... 101
- է. Բանակցային գործընթացը Լեռնային Ղարաբաղի հարցի շուրջ 107

ՉՈՐՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՅՈՒՄԸ (1991-2016 թթ.)

ա. Սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1990-ական թվականների սկզբին	113
բ. Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսության վերականգնումն ու զարգացումը, սոցիալական ոլորտը	115
գ. Հասարակական-քաղաքական և կրթամշակութային կյանքը	123

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՅՈՒՄԸ ՈՒ ԱՄՐԱՊՆԳՄԱՆ

ԳԺՎԱՐԻՆ ՈՒՂԻՆ (1991-2000 թթ.)

1. ՆԵՐՔԻՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	131
ա. Անցում շուկայական հարաբերություններին	131
բ. ՀՀ տնտեսական վերափոխումները (արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունը)	134
գ. Ֆինանսավարկային և հարկային քաղաքականությունը	144
դ. Արտահանում և ներմուծում	151
ե. Վերափոխումները սոցիալական ոլորտում	160
զ. Արտագաղթն ու ներգաղթը ՀՀ-ում. Հայրենադարձության միտումները	173
2. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ. ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ ՄԿԻՉՔԸ	184
ա. Բազմակուսակցական համակարգի ձևավորումը	184
բ. Սահմանադրական և դատական բարեփոխումները	189
գ. 1995 թվականի խորհրդարանական և 1996 թվականի նախագահական ընտրությունները	191
դ. Քաղաքական ճգնաժամի խորացումը և 1998 թվականի իշխանափոխությունը	195
ե. Ներքաղաքական զարգացումները 1998-2000 թվականներին	200
3. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ	204
ա. Գիտությունը	204
բ. Կրթությունը	207
գ. Գրականությունը	208
դ. Նկարչությունը և քանդակագործությունը	209
ե. Երաժշտությունը	211
զ. Թատրոնը և կինոն	212
է. Ֆիզիկական կուլտուրան և սպորտը	214

4. ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՄԱՆ ԵՎ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՁԱՆՈՒՄ	224
5. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ..	226
ա. Հայաստանի Հանրապետության միջազգային ճանաչումը	226
բ. ՀՀ անդամակցությունը միջազգային կազմակերպություններին	232
գ. Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև դիվանագիտական կապերի ձևավորման և զարգացման նոր փուլը	239
դ. ՀՀ հարաբերությունները ԱՊՀ մյուս երկրների հետ	241
ե. ՀՀ փոխհարաբերությունները հարևան երկրների հետ	242
զ. Հայ-ամերիկյան դիվանագիտական կապերն ու փոխհարաբերությունները.....	253
է. ՀՀ հարաբերությունները Եվրամիության հետ	255

ՎԵՑԵՐՈՐԳ ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՌՔ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ա. Կրթամշակութային կապերը.....	267
բ. Գիտական կապերի ամրապնդումը.....	273
գ. Մշակութային միջոցառումները	274
դ. Մոցիալ-տնտեսական աջակցությունը մայր հայրենիքին	274
ե. «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի գործունեությունը անկախության տարիներին	280
զ. Հայ համայնքները արդի փուլում	286

ՅՈՒԹԵՐՈՐԳ ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՐՐՈՐԳ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՄԿԶՔԻՆ (2001-2016 թթ.)

1. ՀՀ ՆԵՐՔԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ.....	297
ա. Տնտեսական վիճակը	297
բ. Դրամավարկային և հարկային քաղաքականությունը	327
գ. Մոցիալական ոլորտը	335
դ. Գիտակրթական և մշակութային կյանքը.....	348
2. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ.....	360
ա. Սահմանադրական և դատական նոր բարեփոխումներ.....	360
բ. Ժողովրդավարության գործընթացը	366
գ. Ներքաղաքական զարգացումներ.....	369
դ. Կուսակցությունները	374
ե. Պատերազմի սպառնալիքը և բարեփոխումները հայկական բանակում	381

3. ՀՀ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ	395
ա. ՀՀ հարաբերությունները ՌԳ-ի հետ.....	396
բ. ՀՀ հարաբերությունները ԱՊՀ մյուս երկրների հետ.....	400
գ. ՀՀ հարաբերությունները ԱՄՆ-ի հետ.....	403
դ. ՀՀ հարաբերությունները Եվրամիության հետ.....	405
ե. ՀՀ հարաբերությունները հարևան երկրների հետ.....	413
զ. Ղարաբաղյան բանակցությունների նոր փուլը.....	421
է. Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման նոր փուլը.....	430
 ՎԵՐՉԱԲԱՆ.....	448
 ՀԱՎԵԼՎԱԾ.....	453
 Четверть века новейшей государственности Армении (1991-2017).....	491
The Quarter Century of Modern Armenian Statehood (1991-2017).....	492
 Սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ.....	493

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

20-րդ դարավերջին Հայաստանի ազգային անկախության վերականգնումը և հայկական զույգ հանրապետությունների (ՀՀ և ԼՂՀ) ստեղծումը շրջադարձային իրողություն եղան մեր ժողովրդի պատմության մեջ: Ստեղծվեց Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը, որը կյանք առավ Հայաստանի առաջին (1918-1920) և երկրորդ (1920-1991) հանրապետությունների հիմքի վրա, դարձավ նրանց ժառանգորդն ու իրավահաջորդը: Ռուսական կայսրության փլուզման հետևանքով 1918 թ. մայիսի 28-ին՝ հինգդարյա ընդմիջումից հետո, Հայաստանը վերականգնեց իր անկախությունը: Հայոց ցեղասպանությունից, Առաջին համաշխարհային պատերազմից ու ռուսական հեղափոխությունից հետո Հայաստանը հայտնվեց ծանր կացության մեջ՝ քայքայված տնտեսությամբ, փախստականներով ու գաղթականներով, առանց դաշնակիցների: Չնայած դրան՝ Հայաստանի առաջին հանրապետությունը՝ իբրև պետական կառույց, կատարեց պատմական իր կարևոր դերը: Գոյատևելով ընդամենը երկու և կես տարի՝ դրեց նորագույն շրջանի հայոց պետականության հիմքերը՝ փաստորեն ապահովելով նրա՝ թեկուզ անկատար գոյությունը, որին հաջորդեց Խորհրդային Հայաստանը, որը մտավ Անդրդաշնության, իսկ որոշ ժամանակ անց՝ ԽՍՀՄ-ի կազմի մեջ:

ԽՍՀՄ-ի կազմում Խորհրդային Հայաստանը նշանակալից նվաճումներ ձեռք բերեց հասարակական և տնտեսական կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներում, ունեցավ զարգացած արդյունաբերություն, գյուղատնտեսություն և մշակույթ, սակայն չունեցավ չէր կարող ունենալ քաղաքականապես ու տնտեսապես անկախ, ազգային ազատ պետություն ու պետականություն:

Հայաստանի խորհրդային հանրապետությունում ձևավորված նյութական ու մտավոր ներուժի հիման վրա կուտակվեց պետահասարակական կառավարման այնպիսի հարուստ փորձ, որը հետագայում օգտագործվեց նորանկախ պետականության հաստատման նախնական փուլում և նրա կայացման գործընթացում: Հարկ է նշել, որ արդեն 1918 թվականից ժողովրդական լայն զանգվածների գիտակցության մեջ աստիճանաբար ձևավորվում էր պետական մտածողություն, որը մեր նորանկախ հանրապետության հարատևության գլխավոր առիավատչյան էր:

1980-ական թթ. երկրորդ կեսին, հավատալով գորբաչովյան թվացյալ «Վերակառուցման» քաղաքականությանը, հայ ժողովուրդը փորձեց հասնել Արցախի ազատագրման ազգային իղձերի իրականացմանը: Սակայն երկու տարվա ծանր փորձություններից հետո համոզվելով, որ ամբողջատիրական վարչակարգը և ժողովրդավարությունը անհամատեղելի են, համազգային պայքարը միաժամանակ ուղղեց անկախ պետականության հաստատմանը: Այս պայքարի ընթացքում մեծ դժվարությամբ հաղթահարելով իր դեմ ուղղված դավերն ու ծանր փորձությունները՝ մեր ժողովուրդը վերստին նվաճեց իր անկախ պետականությունը:

1980-ական թթ. վերջերին և 1990-ական թթ. սկզբներին ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցած քաղաքական բուռն զարգացումների արդյունքում կազմալուծվեց այդ երկիրը, և Հայաստանը, ի թիվս նախկին խորհրդային մյուս հանրապետությունների, անկախացավ, որը և իրավաբանորեն ձևակերպվեց 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի համաժողովրդական հանրաքվեի արդյունքներով:

Անկախության հաստատման գործընթացը նորանկախ հանրապետության ներքին կյանքում նշանակում էր կառուցել ինքնիշխան ժողովրդավարական պետություն, ձևավորել ազգային ու համամարդկային արժեքների վրա հիմնված քաղաքացիական հասարակություն,

սոցիալական կողմնորոշում ունեցող շուկայական տնտեսակարգ, իսկ արտաքին ոլորտում գլխավոր խնդիրը մնում էր ազգային շահերի պաշտպանությունը և համաշխարհային հանրությանն ինտեգրումը:

Անկախության հռչակումը և 1990-ական թթ. անցումը շուկայական հարաբերություններին լուրջ և դժվար լուծելի խնդիրների առաջ կանգնեցրին գրեթե բոլոր հետխորհրդային հանրապետություններին: Հասկանալի է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը բացառություն չկազմեց, և նրա՝ տնտեսապես արդարացված ու դեպի ժողովրդավարություն տանող ճանապարհին քիչ չէին բացթողումներն ու չօգտագործված հնարավորությունները, ձախուղումներն ու անհաջողությունները:

Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմությունը ունեցել է կտրուկ ելևէջներ: Սպիտակի աղետալի երկրաշարժից դեռ ուշքի չեկած՝ ռազմաքաղաքական հակամարտությունների հետևանքով նորանկախ երկիրը կանգնեց հաղորդակցության ուղիների և տնտեսական շրջափակման ծանր իրողության առջև: Ավելին՝ տևական շրջափակման, սեփական էներգակիրների բացակայությամբ պայմանավորված էներգետիկ ճգնաժամի, արտաքին շուկային ինտեգրվելու տնտեսական քաղաքականության ուղենիշներով պարտադրված փոփոխությունների, նախկինում ձևավորված տնտեսական կապերի խզման հետևանքով խիստ վատթարացավ հանրապետության առանց այն էլ ծանր կացությունը, որն աստիճանաբար խորացավ սուբյեկտիվ գործոնների ազդեցությամբ:

Հանգամանքների բերումով իշխանության դեկին հայտնված, մեծ մասամբ պետական կառավարման փորձ չունեցող քաղաքական ուժերն ու առանձին անձինք ստիպված էին հանրապետության համար դժվարին ժամանակներում կիրառել դառը փորձով ձեռք բերած կարողությունները: Անհրաժեշտ է ընդգծել, որ չնայած հատկապես անկախության հաստատման գործընթացում թույլ տված սխալներին ու թերություններին՝ «Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի» ընդունումից մինչև համաժողովրդական հանրաքվեով փաստացի քաղաքական անկախության նվաճումը հայ հասարակությունն ու նրան ղեկավարող ուժերը ընդհանուր առմամբ կարողացան դիմագրավել ժամանակահատվածի հիմնական մարտահրավերներին՝ գործունեության ճիշտ դիրքորոշում և գործելաճ ընտրելով պետական ինքնիշխանության ուղին որդեգրած Հայաստանի նկատմամբ կենտրոնի կոշտ ու անբարյացակամ վերաբերմունքի պայմաններում:

Հանրապետության բարոյաքաղաքական մթնոլորտը հիմնականում պահպանեց իր կայունությունը՝ շատ դեպքերում պայմանավորված թուրք-ադրբեջանական հայաջինջ քաղաքականությամբ և Արցախի ազատագրական պայքարով, որն էլ միավորեց ամբողջ հայությանը: 1990-ական թթ. առաջին կեսը հանդիսացավ հայ հասարակության ներքին կայունության ու միասնության հիմնական ետնախորքը, որը հարկադրեց իշխանություններին դիմել վճռական միջոցների: Առաջին հերթին անհրաժեշտ էր ամրապնդել պետաիրավական վարչակարգը, ինքնաբերական մարտական ջոկատներից ձևավորել մարտունակ բանակ, ձեռք բերել ռազմատեխնիկական անհրաժեշտ միջոցներ և այլն:

1990-ական թթ. Հայաստանի Հանրապետությունը որդեգրեց տնտեսակարգի փոփոխության քաղաքականություն՝ ուղղված ազատական տնտեսական հարաբերությունների ձևավորմանը: Երկար սպասված անկախությունն ու տնտեսական կյանքի ազատականացումը անհրաժեշտորեն առաջ բերեցին քաղաքական ու տնտեսական համակարգերի կտրուկ փոփոխություններ՝ խոսքի ազատություն, բազմակուսակցականություն, ժողովրդավարական հաստատությունների կայացում, հայոց ազգային բանակի ստեղծում, հոգևոր-մշակութային կյանքի գաղափարական սահմանափակումների վերացում, կառավարման

համակարգի կայացում, հանրապետության ինտեգրում միջազգային կառույցներին ու գործընթացներին և այլն: Անկախության ձեռքբերումներից ամենակարևորը պատերազմի հաղթանակի ու Արցախի անկախացումն էր, ինչպես նաև ՀՀ անկախ պետականության հետագա ամրապնդումն ու զարգացման երաշխիքը: Անցած դարի 1990-ական թթ. առաջին տարիներին ծանրագույն լարվածությամբ ու զրկանքներով, անմարդկային պայմաններին հերոսաբար դիմակայելով՝ հայ ժողովուրդն իր զավակների մարտական սխրագործությունների ու կյանքի գնով նվաճեց Արցախի ազատությունն ու հաստատեց իր պետական անկախությունը: Դա մեր նորագույն պատմության հերոսական էջերից է: Անցյալ դարավերջին մեր ժողովուրդին հաջողվեց արձանագրել երեք հզոր կարևորագույն ձեռքբերում՝ առաջին՝ վերականգնել ու պաշտպանել հայոց անկախ պետականությունը, երկրորդը՝ ազատագրել Արցախ աշխարհը, երրորդը՝ միջազգայնացել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հիմնախնդիրը: Այս դրական փոփոխությունները ուղեկցվեցին նաև բացասական հետևանքներով՝ բերելով աղքատություն և սոցիալական բևեռացում, գործազրկություն և արտագաղթ, օրինազանցություն, կոռուպցիա, կախվածություն արտաքին ֆինանսատնտեսական կենտրոններից և այլն: Բնակչության դժգոհությունը և արտագաղթը հստակորեն վկայում են, որ քաղաքական անկախության ձեռքբերումները ամբողջությամբ չեն հավասարակշռում տնտեսական ու սոցիալական կորուստները: Անցած տարիների ընթացքում առաջացած խնդիրները, թույլ տրված սխալներն ու թերությունները մասամբ և աստիճանաբար համակարգվում են ու լուծվում: Մակայն այդ գործընթացը լիովին հունի մեջ դնելու համար անհրաժեշտ է կենսագործել առանցքային սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական, միջազգային ոլորտի մի շարք հիմնախնդիրներ, որոնց պատմաքննական հետազոտությունն ու արված առաջարկները գիտագործնական կարևոր նշանակություն ունեն պատմությունից դասեր առնելու առումով¹:

Գիտապատմական և գործնական առումներով պահանջվում է խորապես վերլուծել և իմաստավորել կատարված պատմական իրադարձություններն ու երևույթները, գնահատել դրանք, գրել Հայաստանի երրորդ հանրապետության ամբողջական պատմությունը:

Հայաստանի անկախ հանրապետության հռչակման շեմին հայ քաղաքական միտքը ինքնիշխան պետությունը հիմնականում պատկերացնում էր որպես ազգային ժողովրդավարական գաղափարների և ներմուծված շուկայական ազատականության մեխանիկական համադրում: Մակայն շուտով պարզվեց, որ ազգային գաղափարախոսությունը գործնականում մշակված չէ, քաղաքական կառույցներն անկայուն են, իսկ տնտեսական վերափոխումների կտրուկ իրականացումը անչափ ծանր բեռ է շրջափակման ու պատերազմի մեջ գտնվող Հայաստանի Հանրապետության համար:

Պատմական այս շրջադարձային ժամանակահատվածի՝ նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության քառորդդարյա տարիների պատմության հիմնախնդիրների համակողմանի լուսաբանմանն է նվիրված սույն աշխատությունը:

¹ Թեև թարմ հիմքերով պատմություն գրելը դժվարին գործ է, կարող է պարունակել անխուսափելի սխալներ, սակայն դա չի նշանակում, թե այն չպետք է ձեռնարկել: Ավելին՝ ժամանակակից պատմական հետազոտությունն ունի դրական շատ կողմեր ու գործնական մեծ արժեք: Ընթացիկ երևույթների ու իրադարձությունների ակնատեսը հնարավորություն ունի առավել ճիշտ արտացոլելու ժամանակի շունչն ու պատմական ոգին, ուստի զարմանալ կարելի է, թե ինչպես անտեսելով այս կարևոր հանգամանքը՝ ոմանք առաջարկում են հրաժարվել ժամանակակից պատմություն գրելուց կամ գրել միայն 50 կամ 100 տարի հետո:

Ըստ էության, առաջին անգամ է փորձ արվում հանգամանորեն և ամբողջական ներկայացնելու հայկական երկու անկախ հանրապետությունների՝ ՀՀ և ԼՂՀ անցած քառորդ-դարյա ուղին: Հայտնի է, որ հայոց նորանկախ պետականության հիմքերը և գործընթացի սկիզբը դրվեցին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1990 թ. մայիս-հունիսյան այլընտրանքային ընտրություններով և հատկապես օգոստոսի 23-ի «Հայաստանի անկախության հռչակագրի» ընդունումով: Այս ծրագրային փաստաթղթով դրվեց ոչ միայն ազգային օրենսդրության, նոր Սահմանադրության ստեղծման հիմքը, այլև կյանքի բոլոր բնագավառներում սկսվեց պետական ինքնիշխանության ծավալման, անկախ պետականության հաստատման գործընթացը: Նշված կարևոր հանգամանքը հաշվի առնելով՝ մեր նախորդ աշխատությունը՝ «Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում» (1990-2003 թթ., Երևան, 2003, 443 էջ), սկսել ենք հենց այդ թվականից: Սակայն հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայաստանի Հանրապետության փաստացի անկախությունը ամրագրվեց 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի համաժողովրդական հանրաքվեով և հաստատվեց ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի սեպտեմբերի 23-ի որոշումով, հաջորդ ուսումնասիրությունը՝ «Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը» (Երևան, 2013), սկսել ենք 1991 թվականից՝ միաժամանակ չնոռանալով առանձին ենթագլուխ նվիրել անկախության գործընթացի սկզբի՝ 1990-1991 թթ. պատմությանը, այն ժամանակահատվածին, երբ ծնունդ առավ Հայաստանի երրորդ հանրապետությունը:

Հարկ համարելով ամբողջացնել Հայաստանի երրորդ հանրապետության և Արցախի Հանրապետության քսանհինգ տարիների պատմությունը՝ որոշեցինք շարադրանքը հասցնել ներառյալ 2017 թ.՝ նրանում ընդգրկելով ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնական ոլորտներն ու հիմնահարցերը:

Շատ հարցերում հավատարիմ մնալով նախորդ աշխատության մեջ առաջ քաշված հարցադրումներին՝ հարստացրել ենք այդ շարադրանքը նոր, ավելի ժամանակակից նյութերով ու փաստաթղթերով:

Աշխատության մեջ առաջին անգամ շրջանառության մեջ են դրվել Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի Հանրապետության քառորդդարյա պատմության, անկախության գործընթացից սկսած մինչև մեր օրերը ընդգրկող տարաբնույթ խնդիրներին վերաբերող Հայաստանի ազգային արխիվի (ՀԱԱ), ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության ընթացիկ արխիվի բազմաթիվ նյութեր և փաստագրական-վերլուծական բնույթի ժողովածուներ:

Շուրջ 25 տարի է անցել Հայաստանի Հանրապետության փաստական անկախության օրվանից, սակայն առ այսօր հրապարակի վրա չկա մի ամփոփ ուսումնասիրություն, որը նվիրված լինի Հայաստանի երրորդ հանրապետության ամբողջական պատմությանը, որում վերլուծված լինեն հանրապետության 20 և ավելի տարիների ներքին և արտաքին քաղաքականության հիմնախնդիրները, զարգացման պատմական փուլերն ու առանձնահատկությունները:

Որպես առաջին փորձ՝ բնական է, որ աշխատությունը զերծ չէ թերություններից: Մենք շնորհակալությամբ կընդունենք դրանց վերաբերյալ ընթերցողների դիտողությունները և անպայմանորեն հաշվի կառնենք մեր հետագա աշխատանքներում:

Ա Ռ Ա Ջ Ի Ն Գ Լ Ո Ւ Խ

Տ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ը
Ա Ն Կ Ա Խ Ո Ւ Թ Յ Ա Ն
Ն Ա Խ Օ Ր Յ Ա Կ Ի Ն

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԱՆԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽՕՐՅԱԿԻՆ

ԱՐՅԱԹՅԱՆ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ

ա. «Վերակառուցման» քաղաքականությունը և Հայաստանը. Արցախի հարցի վերաբացումը

ԽՍՀՄ-ը 1980-ական թթ. երկրորդ կես թևակոխեց աստիճանաբար հասունացող սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամի պայմաններում: Արտադրանքի քանակական աճի միջոցով զարգացող խորհրդային տնտեսությունն աստիճանաբար սպառում էր իր առաջընթացի հնարավորությունները: Տնտեսության ոլորտում նվազում էր աշխատանքի արտադրողականության աճը: Կառավարման վարչահիրամայական ուռնացած համակարգը, փաստորեն, սպառել էր իրեն: Այն, չկարողանալով խթանել արտադրողական ուժերի զարգացումը, խոչընդոտում էր գիտատեխնիկական առաջընթացին: Բնակչության սոցիալական ապահովության ոլորտում ևս լուրջ դժվարություններ էին ստեղծվել, ինչն էլ հանգեցնում էր նրա կենսամակարդակի անկմանը: Գրա հետ մեկտեղ ընդլայնվում էին կուսակցական, պետական, տնտեսական ղեկավար մարմինների, պաշտոնյաների արտոնությունները: Խախտվում էին օրենքները, ոտնահարվում սոցիալական արդարության սկզբունքները: Այս ամենի հետևանքով ԽՍՀՄ ազգաբնակչության շրջանում խորանում էր անվստահությունը երկրի ղեկավարության նկատմամբ, նկատվում էր համընդհանուր անտարբերություն: Պետական ունեցվածքի հափշտակումները դառնում էին համատարած: Աշխատանքն աստիճանաբար արժեզրկվում էր, մարում էր հավատը սոցիալական արդարության նկատմամբ: Ներքին հիմնախնդիրներին ավելանում էին «սառը պատերազմի» թելադրանքով իրականացվող արտաքին քաղաքականության սխալները: Նման իրավիճակը պահանջում էր որոնել դրանից դուրս գալու ուղիներ²:

Ահա թե ինչու 1985 թ. մարտին ԽՄԿԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար ընտրված Միխայիլ Գորբաչովը, համեմատաբար երիտասարդ լինելով, լավ էր հասկանում, որ երկիրը տնտեսական և քաղաքական լուրջ բարեփոխումների անհրաժեշտության առաջ էր կանգնած, ուստի անմիջապես ձեռնամուխ եղավ տնտեսության վերափոխման և կառավարման ձևերի կատարելագործմանը³:

² Տե՛ս Ազիզբեկյան Ռ., Գեղամյան Գ., Հայաստանը 1945-1990-ական թթ., Երևան, 1994, էջ 85:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

ԽՄԿԿ կենտրոնի 1985 թ. ապրիլյան պլենումը հասարակության արմատական «Վերակառուցման» քաղաքականություն ընդունեց, որն ամրապնդվեց կուսակցության 27-րդ համագումարի (1986 թ.) որոշումներով⁴: Սակայն, ինչպես կյանքը ցույց տվեց, «Վերակառուցումը», փաստորեն, առկա քաղաքական համակարգի գեղահարդարման, արտաքուստ նորացման փորձ էր միայն: Այն, ըստ էության, բարեփոխումների՝ «վերևից» կարգավորվող ծրագիր էր, որն իրականացվում էր կոմունիստական վերահսկողությամբ⁵: Ուստի պատահական չէ, որ «Վերակառուցման» սկզբնական շրջանում (1985-1986 թթ.) առաջնահերթ ուշադրություն դարձվեց ոչ թե քաղաքական բարենորոգումների իրականացման, այլ գիտատեխնիկական առաջընթացին և երկրի սոցիալ-տնտեսական զարգացումն արագացնող գործընթացներին: Սակայն հիմնականում այս ուղղությամբ ձեռնարկված քարոզչական միջոցառումները չնպաստեցին և չէին էլ կարող նպաստել տնտեսական ճգնաժամից երկրի դուրսբերմանը:

Չունենալով տնտեսական հստակ ծրագիր՝ «Վերակառուցման» նախաձեռնողները 1987 թ. ձեռնամուխ եղան տնտեսական բարենորոգումների իրագործմանը՝ որոշ ինքնուրույնություն տալով ձեռնարկություններին, որոնք անցան տնտեսաշրջանի և ինքնաֆինանսավորման: Վերափոխվեցին տնտեսության կենտրոնացված կառավարման ու պլանավորման ձևերը, կիրառվեցին կառավարման համեմատաբար ժողովրդավարական սկզբունքներ, լայն տարածում ստացավ ինքնակառավարումը: Սակայն նշված քայլերը համակարգը կատարելագործելու թեթև ու անհեռանկարային փորձեր էին, քանի որ նույնիսկ ընդունված առաջադիմական օրենքներն ու որոշումները չէին կենսագործվում: Բարենորոգումների նախաձեռնողները, ձևավորվելով և աճելով կուսակցական բյուրոկրատական միջավայրում, չէին կարող հրաժարվել տարիների ընթացքում արմատավորված տնտեսավարման վարչահրամայական գործելակերպից: Ուստի տնտեսական բարեփոխումները ձախողվեցին: Ձեռնարկված միջոցառումները ոչ միայն չբարելավեցին ԽՍՀՄ-ի տնտեսական վիճակը, այլև 1980-ական թթ. վերջերին երկրի սոցիալ-տնտեսական կացությունն ավելի վատթարացավ: Ստեղծված իրավիճակից դուրս գալու նպատակով 1988 թ. առաջ քաշվեց քաղաքական բարենորոգումների՝ թվացյալ ժողովրդավարացման ծրագիրը, որը ևս շատ շուտով ձախողվեց: 1988 թ. ԽՄԿԿ 19-րդ համամիութենական համաժողովում ընդունվեցին հասարակության ժողովրդավարացման որոշումներ⁶: Սակայն ժողովրդավարությունն անհամատեղելի էր ամբողջատիրության հետ, ուստի շրջանառվեցին «հրապարակայնություն», «ժողովրդավարություն» կարգախոսները, որոնց ոգուն համապատասխան էլ որոշ քայլեր կատարվեցին: Մասամբ դադարեցվեցին այլախոհների հետապնդումները, կալանավայրերից ազատ արձակվեցին մեծ թվով քաղբանտարկյալներ: Լայն թափ ստացավ երկրի պատմության մինչգորբաչովյան ժամանակաշրջանի «սպիտակ էջերի» լրացումը և համակողմանի լուսաբանումը: Որոշ ազատություններ տրվեցին զանգվածային լրատվության միջոցներին:

⁴ Տե՛ս Խորհրդային Միության կոմունիստական կուսակցության 27-րդ համագումարի նյութերը, Երևան, 1986:

⁵ Տե՛ս Ազիզբեկյան Ռ., Գեղամյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 86:

⁶ Տե՛ս ԽՄԿԿ 19-րդ համամիութենական կոնֆերանսի որոշումները (28 հունիս-1 հուլիսի, 1988 թ.), Երևան, 1988:

1989 թ. սկզբներին երկրի պատմության մեջ առաջին անգամ այլընտրանքային սկզբունքով ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների ընտրություններ անցկացվեցին: 1989 թ. մայիսին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարը Մ. Գորբաչովին ընտրեց երկրի Գերագույն խորհրդի նախագահ, իսկ 1990 թ. մարտին՝ երրորդ արտահերթ համագումարում, նա ընտրվեց ԽՍՀՄ-ի առաջին և վերջին նախագահը⁷:

Ըստ էության, իշխանության վերին օղակներում գտնվողների մեջ արմատավորված ամբողջատիրական մտածողությունը նրանց թույլ չտվեց ամբողջությամբ իրականացնել բարենորոգումներն ու հիմնովին վերափոխել «Կոմունիստական կուսակցության» միջոցով ամրապնդված քաղաքական համակարգը:

Խորհրդային Միության տարբեր վայրերում պաշտոնական իշխանությունների կողքին առաջացան զանազան հասարակական կազմակերպություններ, միություններ ու ընկերություններ, որոնք, առանձին հանրապետություններում վերածվելով սոցիալական լայն շարժումների, դարձան եթե ոչ ընդդիմադիր, ապա առնվազն այլընտրանքային ժողովրդական իշխանություններ: Կարճ ժամանակահատվածում այդ շարժումները երկրի ժողովրդավարացման ուղղությամբ արձանագրեցին շատ ավելի նշանակալից նվաճումներ, քան ձեռք էին բերվել «Վերակառուցման» շրջանի նախորդ տարիների ընթացքում: Այդ շարժումների առաջացման համար ազդակ հանդիսացան հասարակական-քաղաքական տվյալ միջավայրի առջև ծառայած ամենակենսական խնդիրները: Ժողովրդական շարժումներն աստիճանաբար խորացրին կայսրությունից ազատագրվելու միտումները՝ ընդգրկելով նաև Արևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրները, որտեղ մեկը մյուսի հետևից տապալվեց կոմունիստական վարչակարգը, և նրանք դուրս եկան ԽՍՀՄ-ի ազդեցությունից: Դա հանգեցրեց սոցիալիստական երկրների տնտեսական փոխօգնության համակարգի քայքայմանը, որի հետևանքով էլ ավելի վատթարացավ Խորհրդային Միության տնտեսական վիճակը:

Մերձբալթյան հանրապետություններն առաջ քաշեցին տնտեսական ինքնիշխանության գաղափարը, որը շատ շուտով վերածվեց լիակատար անկախության գաղափարի՝ դառնալով նրանց պետական քաղաքականության հիմնական ուղենիշը: Վերջինս որդեգրեցին նաև մի շարք միութենական և ինքնավար հանրապետություններ, մարզեր, որոնք, մեկը մյուսի հետևից ընդունելով «ինքնիշխանության» կամ «անկախության» հռչակագրեր, սկսեցին վարել սեփական շահերից բխող քաղաքականություն: Սկսվեց ԽՍՀՄ-ի քաղաքական քայքայման գործընթացը, որն աստիճանաբար կազմալուծեց կենտրոնացված տնտեսական համակարգը⁸:

Այսպիսով՝ կիսատ-պռատ բարենորոգումները ոչ միայն չնպաստեցին ԽՍՀՄ-ի տնտեսության կայունացմանը, այլև հանգեցրին Խորհրդային Միության փլուզման գործընթացի ծավալմանը: Կենտրոնական իշխանությունների անկարողությունը՝ լուծելու սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական, ազգամիջյան հարաբերությունների ոլորտներում կուտակված հիմնախնդիրները, խորացրեց Խորհրդային Միության ժողովուրդների անվստահությունը նրանց հանդեպ: Դրան հակառակ՝ մի շարք հանրապետություններում

⁷ Տե՛ս Ազիզբեկյան Ռ., Գեղամյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 86:

⁸ Տե՛ս Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, Երևան, 1992, էջ 8:

(Լիտվա, Լատվիա, Էստոնիա, Հայաստան, Մոլդովա, Ռուսաստան) ժողովրդի կողմից ընտրված ժողովրդավարական նոր իշխանությունները վայելում էին իրենց ազգաբնակչության մեծ մասի վստահությունը: ԽՍՀՄ-ում գրեթե համատարած բնույթ ընդունեց անկախության ձգտումը, որն էլ ավելի սրեց ազգամիջյան հարաբերությունները: Երկրի մի շարք տարածաշրջաններում (ԼՂԻՄ, Աբխազիա, Հարավային Օսիա, Մերձդնեստր) բռնկվեցին ազգամիջյան պատերազմներ: «Վերակառուցման» ժամանակաշրջանում ազգամիջյան արյունալի ընդհարումների լայն ծավալումը հիմնականում հետևանք էր տարիների ընթացքում իրականացված բոլշևիկյան ազգային արատավոր քաղաքականության, որի մի մասն էր կազմում վարչատարածքային կամայական բաժանումը: Ձգտելով արդարացնել այդ քաղաքականությունը՝ շուրջ յոթանասուն տարի «Կոմունիստական կուսակցությունը» փորձում էր ԽՍՀՄ-ում բնակվող հարյուրից ավելի ազգություններին համոզել, թե երկրում հաջողությամբ ու վերջնականապես լուծված է ազգային հարցը: Այս սկզբունքով առաջնորդվելով՝ իշխող վարչակազմը, առանց խորամուխ լինելու առկա հիմնախնդիրների մեջ, հետևողականորեն ճնշում էր ազգային ձգտումներին նպատակաուղղված ամեն մի փորձ: Այդ դիրքորոշմանը հավատարիմ մնացին նաև «Վերակառուցման» քաղաքականության նախածեռնողները, որոնց պատկերացմամբ այն հիմնվում էր չորս գլխավոր սկզբունքների վրա՝ տնտեսության արդիականացում, քաղաքական նորացում, ժողովրդավարացում և հրապարակայնություն:

Ինչպես 1989 թ. սեպտեմբերին ազգային հարցին նվիրված ԽՄԿԿ կենտկոմի պլենումում ընդունված «Կուսակցության ազգային քաղաքականությունը արդի պայմաններում» փաստաթուղթը, այնպես էլ ազգային հարցի մասին հետագայում ընդունված կուսակցական ու պետական բազմաթիվ փաստաթղթեր հիմնականում հռչակագրային բնույթ ունեին. դրանցում ոչ միայն չէին հստակեցվում այս կարևոր խնդրի լուծման ուղիները, այլև առավել սրությամբ դրսևորվող ազգամիջյան հիմնահարցերը համահարթեցվում կամ էլ մղվում էին երկրորդական պլան: Նման մոտեցումները ավելի բորբոքեցին երկրում ծավալված ազգամիջյան հակամարտությունները: Հայաստանի համար «Վերակառուցման» ժամանակաշրջանը չափազանց բարդ էր ու դժվար: ԽՍՀՄ-ի տնտեսության և հասարակական-քաղաքական կյանքի ճգնաժամի հետևանքները դրսևորվեցին նաև հանրապետությունում: Սակայն եղած դժվարություններին գումարվեցին նաև Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը, ավերիչ երկրաշարժի ծանր հետևանքները, շրջափակումները, բազմահազար փախստականների առկայությունը: Դրանք Հայաստանի՝ առանց այն էլ ծանր սոցիալ-տնտեսական կացությունը դարձրին աղետալի: Հանրապետության բնակչության սոցիալական ապահովության ոլորտում զգալի դժվարություններ էին կուտակվել, որոնք հանգեցնում էին ժողովրդի կենսամակարդակի անկմանը: Սրվել էին նաև բնապահպանական խնդիրները, որոնք հիմնականում քիմիական և լեռնամետալուրգիական արդյունաբերության զարգացման հետևանք էին:

Երկար տարիներ ինչպես ամբողջ ԽՍՀՄ-ում, այնպես էլ Հայաստանում, առաջնորդվելով նվազագույն ծախսերով տնտեսական առաջընթաց ապահովելով և սոցիալական հիմնահարցեր լուծելու սկզբունքով, հաշվի չառնելով տեղական առանձնահատկությունները, միակողմանիորեն զարկ էր տրվել վերոնշյալ ճյուղերի զարգացմանը: Չնայած դրանք զգալիորեն նպաստել էին հանրապետության սոցիալ-տնտեսական առաջընթացին, սակայն անտեսվել էին այդ արտադրությունների էներգատարությունն ու

նյութատարությունը, հողային, բնակլիմայական սահմանափակ պայմանները, ջրային պաշարների սակավությունը, ժողովրդագրական ու բնապահպանական գործոնները: Հայաստանում բնապահպանական ծանր իրավիճակ էր ստեղծվել, որը բացասաբար էր անդրադառնում ազգաբնակչության առողջության վրա՝ լրջորեն սպառնալով ոչնչացնել կենսական նշանակություն ունեցող բնական հարստությունները: Տազնապալի էր Սևանա լճի վիճակը: Տնտեսության կարիքների բավարարման նպատակով տարիներ շարունակ լճի ջրային պաշարների չհիմնավորված ու անխնա շահագործման միջոցով հանրապետության ջրային պաշարների վերացման լուրջ սպառնալիք էր առաջացել, որը կարող էր խախտել առանց այն էլ սակավաջուր հանրապետության ջրային հաշվեկշիռն ու կլիման: Չնայած նախորդ տարիներին զգալի միջոցառումներ էին իրականացվել Սևանի մակարդակը պահպանելու համար (կառուցվել էին հզոր ջերմատեխնոլոգիայայիններ, հիդրոտեխնիկական կառույցներ, Արփա-Սևան ջրատար թունելը, շահագործման էր հանձնվել հայկական ատոմակայանը, սահմանափակվել էին լճից ջրի բացթողումները և այլն), սակայն ակնհայտ էր դառնում, որ զուտ լճի մակարդակի պահպանմամբ անհնար էր այն փրկել, քանի դեռ լուծված չէր նրա աղտոտումը դադարեցնելու խնդիրը: Թեև Սևանա լճի մաքրության ու նրա բնական հարստությունների պահպանման վերաբերյալ կառավարական (այդ թվում՝ միութենական) մի շարք որոշումներ էին ընդունվել, այնուամենայնիվ դրանք թերի էին իրականացվում, և լճի աղտոտումը շարունակվում էր: Ուստի Սևանի հիմնախնդիրը շարունակում էր մտահոգել հանրապետության ազգաբնակչությանը:

Հանրապետության ղեկավար մարմինների կողմից որոշակի քայլեր էին ձեռնարկվում բնապահպանական խնդիրների լուծման ուղղությամբ, ընդունվում էին բազմաթիվ որոշումներ, մշակվում տարաբնույթ ծրագրեր, սակայն հարկ է նկատել, որ հիմնականում դրանց ոչ լիարժեք իրականացման և անհրաժեշտ տեխնիկական միջոցներով ոչ բավարար հագեցվածության պատճառով բնապահպանական լարվածությունը չէր նվազում: Միայն 1987 թ. հանրապետության օդային ավազան էին արտանետվել 246.000 տոննա վնասակար նյութեր: Գոյապահպանության վիճակը հատկապես անմխիթար էր Երևանում, որտեղ կենտրոնացված էին հանրապետության արդյունաբերության համախառն արտադրության շուրջ 50 %-ը, ամբողջ ավտոմոբիլային շարժակազմի 40 %-ը (որը մթնոլորտ էր արտանետում տարեկան 220.000 տոննա վնասակար նյութեր)⁹:

Մայրաքաղաքի մթնոլորտի աղտոտման հիմնական աղբյուրներն էին «Երևանի ՋԷԿ»-ը, «Պոլիվինիլացետատ» արտադրական միավորումը, քիմեակտիվների, ավտոդողերի, ձեթ-օճառի, ասֆալտ-բետոնի գործարանները, «Նաիրիտ» գիտաարտադրական միավորումը և այլն:

«Վերակառուցման» քաղաքականության հռչակման սկզբնական շրջանում Հայաստանի բնակչության համընդհանուր դժգոհությունը հիմնականում արտահայտվում էր աշխատավորական կոլեկտիվների և հասարակական կազմակերպությունների ժողովներում ու հավաքներում, որոնց ժամանակ ստեղծված իրավիճակի համար մեղադրվում և քննադատվում էին հանրապետության ղեկավար մարմինները, շեշտվում էր սոցիալական արդարության հաստատման ու բնապահպանական խնդիրների լուծման հրա-

⁹ Տե՛ս Ազիզբեկյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 11, Սարգսյան Ֆ., Կյանքի դասերը, հատոր 1, Երևան, 2013, էջ 156-157:

տապառնությունը: Այդ ընդվզումներն աստիճանաբար վերաճեցին զանգվածային հանրահավաքների: Առաջին նման հանրահավաքը կազմակերպվեց «Բնապահպանություն» ընկերության ներկայացուցիչների կողմից 1987 թ. սեպտեմբերի 17-ին Երևանի Թատերական (այժմ՝ Ազատության) հրապարակում: Այդ հանրահավաքին բավականին հոծ բազմություն էր մասնակցում, այդ թվում՝ գիտնականներ, գրողներ, արվեստագետներ, ուսանողներ: Հանրահավաքի մասնակիցները մասնավորապես պահանջում էին փակել «Նաիրիտ» գիտաարտադրական միավորումը (նման պահանջով պիկետներ էին կազմակերպվում նաև գործարանի մուտքերի մոտ), որի վերաբերյալ խնդիրների լուծմանը նպատակաուղղված շարժումը հետզհետե ավելի էր ծավալվում¹⁰: 1988 թ. փետրվարի 18-ին տեղի ունեցավ Աբովյանի կենսաքիմիական պրեպարատների գործարանի բանվորների բողոքի ցույցը: Մի քանի հարյուր մարդ ուղքով ճանապարհ ընկավ դեպի Երևան¹¹: Նրանք բողոքում էին գործարանում տեխնոլոգիական վատթար վիճակի համար՝ պահանջելով գործարանի փակումը: Ցուցարարները հավաքվեցին մայրաքաղաքի Թատերական հրապարակում և հանրապետության կառավարությունից պահանջեցին բանակցություններ սկսել: Մասնագիտական հանձնաժողովի եզրակացության հիման վրա հանրապետության կառավարությունը ԽՍՀՄ մինիստրների խորհրդի առջև գործարանը վերապրոֆիլավորելու հարց բարձրացրեց: Շուտով միութենական կառավարությունը ընդունեց այդ մասին համապատասխան որոշում:

Այսպիսով՝ «Վերակառուցման» քաղաքականության իրականացման առաջին տարիներին ԽՍՀՄ-ում զարգացող գործընթացները Հայաստանում հիմնականում դրսևորվեցին բնապահպանական խնդիրների լուծմանն ու սոցիալական արդարության հաստատմանը նպատակաուղղված ժողովրդական շարժման սկզբնավորմամբ: Սակայն երբ արցախահայությունը, առաջնորդվելով «ժողովրդավարություն» և «հրապարակայնություն» կարգախոսներով, արտահայտեց ինքնորոշման իր իրավունքը, ծավալված շարժման գլխավոր նպատակը դարձավ դարաբաղյան հիմնախնդրի արդարացի լուծման հասնելը: Հայ ժողովուրդը առաջիններից էր, որ վստահեց գորբաչովյան ժողովրդավարությանը՝ փորձելով իրականացնել իր ազգային ձգտումները: «Վերակառուցման» տարիները, փաստորեն, շրջադարձային եղան հայ ժողովրդի պատմության մեջ: Այդ ժամանակաշրջանն առաջին հերթին նշանավորվեց արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի նոր փուլով: Այն ԽՍՀՄ-ի քաղաքական կյանքում կատարվող փոփոխությունների անխուսափելի հետևանք էր, և, ի տարբերություն նախորդ տարիների պայքարի, բացահայտ էր ու հստակորեն առաջադրում էր ազգային ու քաղաքական նպատակներ, հանդես էր բերում ինքնորոշման սեփական իրավունքը մինչև վերջ պաշտպանելու վճռականություն: Այդ պայքարի հիմնական առանձնահատկությունը նրա աննախադեպ համաժողովրդական բնույթն էր ու միջազգային լայն արձագանքը: Այն, ըստ էության, դարձավ խորհրդային կայսրության փլուզումն արագացնող գործոններից մեկը: Ն. Ռիժկովը գրում է. «... Խորհրդային Միության փլուզումն աստիճանա-

¹⁰ Տե՛ս **Սարգսյան Ֆ.**, նշվ. աշխ., էջ 156-157:

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

բար սկսվեց, երբ Կենտրոնը չցանկացավ կամ, այնուամենայնիվ, չկարողացավ լսել Ղարաբաղյան «զանգը»¹²:

Փաստորեն՝ «Վերակառուցման» շրջանում ԽՍՀՄ բոլոր հանրապետություններում լայն պայքար սկսվեց ազգային ինքնուրույնության համար: Դրա հիմնական պատճառն այն էր, որ չէին ձեռնարկվում միջոցառումներ՝ ազգամիջյան հարաբերությունները կարգավորելու, տեղական պահանջներն ու առանձնահատկությունները հաշվի առնելու միջոցով բարձրացված ցավոտ հարցերին ինչ-որ չափով լուծում տալու համար: Ուստի հանրապետություններում անխուսափելիորեն ձևավորվեցին ազգային ժողովրդական ճակատներ, որոնք սկզբնական շրջանում պայքարում էին ԽՍՀՄ-ի կազմում ավելի շատ արտոնություններ ձեռք բերելու համար: Պայքարի բովում իր ուրույն ուղին անցավ Հայաստանը, նրա հետ՝ նենգությամբ իրենից բաժանված հայության հազարամյակների ոստան Արցախը:

Արցախը միշտ իր ուրույն տեղն է ունեցել հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարում: Դարեր շարունակ Արցախն ու Սյունիքը Արևելյան Հայաստանում ծավալված ազատագրական շարժումների հիմնական կենտրոններ են եղել: Մեր ժողովրդի պատմության բախտորոշ պահերին արցախցիները թշնամու դեմ պայքարի առաջին շարքերում իրենց հայրենասիրությամբ ու արիությամբ նորանոր սխարանքների են կոչել սերունդներին:

Դեռևս անցած դարի 20-ական թթ. սկզբներին խորհրդային իշխանության ջանքերով Արցախի լեռնային մասը, առանց նրա հիմնական բնակչության՝ հայության կամքը հաշվի առնելու, բոլշևիկյան Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հուլիսի 5-ի անօրինական որոշմամբ բռնակցվել էր Խորհրդային Ադրբեջանին: Դրանից հետո Ադրբեջանի խորհրդային իշխանությունները ծրագրված աշխատանքներ էին սկսել Արցախը հայաթափելու նպատակով: Այդ քաղաքականությունը նրանք կարողացան իրականացնել հայկական Նախիջևանում, որը բոլշևիկյան ղեկավարության որոշմամբ նույնպես մտցվել էր Խորհրդային Ադրբեջանի կազմի մեջ: Նախիջևանի այդ ինքնավար հանրապետությունը ընդամենը մի քանի տասնամյակի ընթացքում լիովին հայաթափվեց և բնակեցվեց «ադրբեջանցի» անունը ստացած թուրքերով:

Լեռնային Արցախի բնակչությունը շուրջ 70 տարի անընդմեջ պայքարել է ադրբեջանական իշխանությունների հայավեր քաղաքականության դեմ: Արցախն այդ երկարատև ու դաժան գոյամարտի տարիներին շատ անմեղ զոհեր է տվել, բայց կնճիռը մնացել է անլուծելի:

Խորհրդային կենտրոնական իշխանությունների անտարբերության և թողտվության պայմաններում Ադրբեջանի ղեկավարները սանձարձակորեն բռնադատում էին մարզի հայության մարդկային տարրական իրավունքները, բիրտ ճնշումներ էին կիրառում հայ դպրոցի ու մշակույթի նկատմամբ: Միաժամանակ փորձված և խորամանկ միջոցներով դիվանագիտորեն վարում էին մարզը հայաթափելու, այն թուրքացնելու հետևողական քաղաքականություն, որի պատճառով բնակչության ընդհանուր թվաքանակում արագորեն իջնում էր հայության բաժինը: Այդ ամենը չէր կարող առաջ չբերել ժողովրդի, մտավորականության, նույնիսկ կուսակցական աշխատողների և պետական

¹² Рыжков Н., Перестройка, История предательства. Москва, 1992, с. 197.

ծառայողների մեծ մասի բացահայտ դժգոհությունը: Ինչ խոսք, կային նաև Բաքվի հլու կամակատարներ, որոնք ոչ միայն չէին միանում ընդհանուր դժգոհությանը, այլև դատապարտում էին իրենց հայրենակցիների ազնիվ պոռթկումները: Եթե 1920-1950-ական թթ. արցախյան ընդվզումները հիմնականում առանձին անհատների դժգոհության արտահայտությունն էին, ապա 1960-1970-ական թթ. պայքարն արդեն թևակոխել էր նոր հանգրվան՝ զանգվածային ընդվզումների շրջան: Հայտնի է, որ ամբողջ հայ ժողովուրդը, ի դեմս Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարության, առաջին օրվանից սկսած՝ երբեք չի համակերպվել հայաբնակ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի կազմում թողնելու, նրան բռնակցելու անօրինական որոշման հետ: 1920-1960-ական թթ. արցախահայության և Խորհրդային Հայաստանի բնակչության բազմաթիվ ստորագրահավաքները, ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղարներ Աղասի Խանջյանի, Գրիգոր Հարությունյանի, Յակով Չարոբյանի, Անտոն Քոչինյանի և այլ մարդկանց բազմաթիվ նամակները ԽՍՀՄ կենտկոմ, նրա գլխավոր քարտուղարներին, ԽՍՀՄ-ի ղեկավարությանը՝ Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու խնդրանքով, մերժվեցին զանազան պատճառաբանություններով: 1960-ական թթ. արցախահայության ազատագրական պայքարի ղեկավարությունը ստանձնեց նշանավոր գրող, պատմաբան ու հրապարակախոս, Արցախի գրողների միության ղեկավար Բագրատ Ուլուբաբյանը: Նա ազատագրական պայքարի համախոհների հետ 1960-ական թթ. սկզբներին կազմակերպեց զաղտնի ժողովներ, համախմբեց մարզի մտավորականությանը, Մոսկվա՝ բարձրագույն ատյաններին ուղարկեց բողոքագրեր:

Բ. Ուլուբաբյանի կազմած և մեծ աղմուկ հանած նամակի տակ հեղինակի անվան կողքին իրենց ստորագրություններն էին դրել նաև մարզի 12 այլ գործիչներ: Նամակի հեղինակները շեշտել էին, որ ԼՂ բնակչության 85 %-ը հայեր են, որոնք այդտեղ ապրում են անհիշելի ժամանակներից՝ հույս հայտնելով, որ ԽՍՀՄ կենտկոմն ու Խորհրդային կառավարությունը կաջակցեն մարզի միավորմանը Հայկական ԽՍՀ-ի հետ:

1965 թ. հունիսին «13-ի նամակը» ուղարկվեց Մոսկվա՝ կուսակցական և պետական ղեկավար մարմիններին: Նամակը երկրի ղեկավարությանն անձամբ հանձնեց Բ. Ուլուբաբյանը: Նրան ընդունել և գրույցներ էին ունեցել ԽՍՀՄ կենտկոմում:

Ադրբեջանում կատաղի թշնամանքով ընդունեցին Արցախից Մոսկվա ուղարկված դիմումներն ու բողոքները, դրանց հեղինակները մեղադրվեցին ահաբեկչական գործունեություն ծավալելու մեջ: Բաքվից հետևեցին աննախադեպ սպառնալիքներ, բայց հայրենասերները չընկրկեցին: Բ. Ուլուբաբյանը կազմեց և ԽՍՀՄ կենտկոմ ուղարկեց մի նոր բողոքագիր, որի տակ ստորագրել էին ևս երեք մարդ:

1966 թ. Երևանում հայտնվեց 150 էջանոց անստորագիր մի մեքենագիր տեքստ, որի հեղինակը դարձյալ Բ. Ուլուբաբյանն էր: Տեքստը բազմացվեց և տարածվեց: Տեքստում խոսք էր գնում Ադրբեջանի տիրապետության տակ հեծող հայության դժվարին կյանքի մասին: Շուտով դրան հաջորդեցին դաժան հալածանքներ Արցախում: Տասնյակ մարդիկ բանտ նետվեցին, որտեղ մի քանիսը մեռան՝ չդիմանալով կտտանքներին, ծեծ ու ջարդին: Մարզի մի խումբ մտավորականներ ենթարկվեցին անողորմ հետապնդումների և արտաքսվեցին հայրենի երկրամասից: Մյուս կողմից Արցախի մի քանի ստրկամիտ պաշտոնյաներ (Կևորկով, Մելքունով և նրանց աջակիցները) ամեն կերպ հաճոյանում և

հլու-հնազանդ ծառայում էին Բաքվի իշխանություններին՝ հավատարմությամբ կատարելով նրանց հակահայ հրահանգները և կարգադրությունները:

Պետական մակարդակով Արցախում սկսված դաժան տեռորը գայրույթի ուժգին ալիք առաջ բերեց Հայաստանում: Պատահական չէ, որ 1966 թ. օգոստոսին ՀԿԿ կենտրոնի քարտուղար Ա. Քոչինյանի ստորագրությամբ բողոքի նամակ ուղարկվեց ԽՄԿԿ կենտրոն, որով պաշտպանվում էր Արցախը Հայաստանին միավորելու պահանջը:

Հետագա տարիներին Հայաստանից ու Արցախից շարունակվում էր նամակ-բողոքների հոսքը Մոսկվա: Երևանից հայ գրողների ու գիտնականների մի խումբ երկրի ղեկավարությունից պահանջեց վերջապես ուշադրություն դարձնել արցախահայության վիճակի վրա՝ անհրաժեշտ միջոցներ ձեռնարկելով: Հայաստանում, Արցախում և Սփյուռքում մեծ արձագանք գտավ խորհրդային ղեկավարությանն ուղղված մեծամուն գրող, սոցիալիստական աշխատանքի հերոս Սերո Խանգաղյանի նամակ-բողոքը, որով նա իր գայրույթն էր արտահայտում այն անտարբերության հանդեպ, որ կենտրոնը ցուցաբերում էր ամբողջ հայ ժողովրդին հուզող խնդրի, նրա արդարացի պահանջի նկատմամբ:

Հիշատակության են արժանի մոսկվաբնակ արցախցի նշանավոր գիտնական Հրանտ Եպիսկոպոսյանի, Երևանի պոլիտեխնիկական ինստիտուտի դասախոս Սուրեն Բաղդասարյանի և մյուսների բողոքներն ու կազմած տեղեկագրերը, որոնք նրանք ուղարկում էին կուսակցական և խորհրդային վերադաս մարմիններին՝ չստանալով որևէ հիմնավորված պատասխան:

Արցախյան ազատագրական ոգորումները նոր քափ ստացան 1970-ական թթ. վերջերին և 1980-ական թթ. սկզբին: Այդ շրջանում աչքի ընկան պայքարի մի ամբողջ շարք նոր գործիչներ: Նրանց թվում էր գրող ու հրապարակախոս Ջորի Բալայանը: Վերջինս գրքերով ու հոդվածներով, հրապարակախոսական ելույթներով, ստորագրահավաքներ կազմակերպելով, Մոսկվայի մամուլի օրգաններում տպագրած ակնարկներով մեծապես նպաստեց արցախահայության պայքարի վերելքին: Ռուս մտավորականության մի շարք լավագույն ներկայացուցիչների հետ նա հաստատել էր սերտ հարաբերություններ՝ նրանց ներգրավելով Արցախյան շարժման պաշտպանության գործում:

1986 թ. փետրվարին տեղի ունեցած ԽՄԿԿ 27-րդ համագումարի նախօրյակին Մ. Գորբաչովին և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Ա. Գրոմիկոյին Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ ներկայացվել էր նամակ՝ հայ հինգ ակադեմիկոսների, երեք գեներալների և ԽՍՀՄ երեք ժողովրդական արտիստների ստորագրությամբ: Նրանց թվում էր Աբել Աղանբեգյանը: Վերջինս այդ ժամանակ Մ. Գորբաչովի խորհրդականն էր: Բայց Մոսկվան շարունակում էր լուռ մնալ, իսկ շարժումը գնալով արմատական բնույթ էր ստանում¹³:

1986 թ. հուլիսին Արկաղի Կարապետյանի ղեկավարությամբ Ստեփանակերտում հիմնվեց ընդհատակյա մի կազմակերպություն, որը ստացավ «Արցախյան միություն» անվանումը: 1987 թ. ամռանն ու աշնանը «Միությունը» կատարեց իր ծրագրի նվազագույն մասը. անցկացրեց ԼՂԻՄ-ը Հայաստանին միավորելու ոչ պաշտոնական հանրաքվե, որի արդյունքում հավաքվեց ավելի քան 80.000 ստորագրություն: Նույն թվակա-

¹³ Տե՛ս **Ուլուբաբյան Բ.**, Արցախյան գոյապայքար, Երևան, 1994, էջ 292:

նի նույնքերի վերջին Մոսկվա մեկնեց մի պատվիրակություն, որը ԽՄԿ կենտկոմ ներկայացրեց հավաքված ստորագրությունների փաթեթը: Դարձյալ ոչ մի արձագանք¹⁴:

Արցախահայության պայքարի թափը, սակայն չէր պակասում: Որոշվեց ԼՂԽՄ-ից նոր պատվիրակություն ուղարկել երկրի մայրաքաղաք: Պատվիրակությունը Երևանից մեկնեց 1988 թ. հունվարի 5-ին՝ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Վազգեն Բալայանի զխսավորությամբ: Պատվիրակները Մոսկվա տարան Լեռնային Ղարաբաղի պատգամավորների և ղեկավար աշխատողների 260 ստորագրությամբ հանրագիր և մարզի ստեղծման ու Ադրբեջանի կազմում նրա բացարձակ մեծամասնությունը կազմող հայ բնակչության անտանելի վիճակի վերաբերյալ 80-ից ավելի փաստաթուղթ¹⁵: Մոսկվայում պատվիրակության գործունեությանը աջակցում էին Ջորի Բալայանը և Իգոր Մուրադյանը: Հունվարի 8-ին պատվիրակությանն ընդունեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահի առաջին տեղակալ, ԽՄԿ կենտկոմի քաղբյուրոյի անդամ Պ. Գեմիչևը: Նրան էլ հանձնվեցին տարած փաստաթղթերն ու հանրագիրը: Պ. Գեմիչևը հուսադրեց պատվիրակության անդամներին՝ ասելով, որ անպայման կստեղծվի ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի հատուկ հանձնախումբ՝ հարցը հանգամանորեն ուսումնասիրելու համար: Նաև հավաստիացրեցին եղան, որ պատվիրակության անդամները չեն ենթարկվի հետապնդումների ու հալածանքների: Ամբողջ Արցախը անհամբեր բողոքի լուրի էր սպասում Մոսկվայից, բայց Կրեմլը շարունակում էր լռել: Արցախցիները ստիպված Մոսկվա ուղարկեցին նոր պատվիրակություն՝ Վաչե Սարուխանյանի և մի քանի այլ գործիչների մասնակցությամբ: Պատվիրակությունն ընդունվեց ԽՄԿ կենտկոմի ազգային հարաբերությունների սեկտորի վարիչ Վ. Միխայլովի կողմից: Վերջինս նույնպես հուսադրող, բայց դատարկ խոստումներ տվեց¹⁶:

Ոգևորված Գորբաչովյան «Վերակառուցման» քաղաքականությամբ և հավատալով Մոսկվայի խոստումներին՝ արցախցիները 1988 թ. սկզբներից դուրս եկան բացահայտ պայքարի՝ «Լեռնին-կուսակցություն-Գորբաչով» կարգախոսներով: Սկզբում շարժումը, ըստ էության, չէր ղեկավարվում որևէ կազմակերպության կամ ընտրված որևէ պատասխանատու անձի կողմից: Այն ընթանում էր տարերային հուժկու պոռթկումներով: Արցախահայությունը վերջնականապես համոզվել էր, որ ազատությունը կարող է ձեռք բերվել ոչ թե վերադասին ուղղված խնդրանք-պաղատանքներով, այլ միայն ու միայն հետագա անձնուրաց պայքարով ընդդեմ ադրբեջանական դաժան գաղութատիրության: Ստեղծված ծայրահեղ լարված իրավիճակում արցախահայությունը կա՛մ պետք է հեռանար հայրենի երկրամասից, կա՛մ պայքարեր իր հողն ու պատիվը պաշտպանելու համար: Նրանք ընտրեցին երկրորդ ուղին:

Ոտքի ելած մարզի բովանդակ հայության ազատագրական շարժումն աստիճանաբար առաջ քաշեց ոչ պաշտոնական մի կոլեկտիվ ղեկավարություն, որի կազմում էին Արկադի Մանուչարյանը, Համլետ Գրիգորյանը, Վարդան Հակոբյանը, Ռոբերտ Քոչարյանը, Գուրգեն Գաբրիելյանը, Հրաչյա Բեգլարյանը, Մաքսիմ Միրզոյանը, Վասիլի Աթաջանյանը, Մուրադ Պետրոսյանը, Ռուես Աղաջանյանը, Արկադի Կարապետյանը,

¹⁴ Տե՛ս «Հայոց աշխարհ», 22 հունվարի, 1998:

¹⁵ Տե՛ս **Ուլուքաբյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 293:

¹⁶ Տե՛ս «ԼՂ Հանրապետություն», 22 հունվարի, 1998:

Բորիս Առուշանյանը և ուրիշներ¹⁷: Նրանց կոչերով մարզի բոլոր ձեռնարկություններում, կոլտնտեսություններում, ուսումնական հաստատություններում և մշակույթի օջախներում տեղի էին ունենում ժողովներ, կոմերիտական և կուսակցական կազմակերպությունների նիստեր, գյուղական, ավանային, քաղաքային և շրջանային խորհուրդների նստաշրջաններ, որտեղ քննարկվում էր Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի հետ վերամիավորելու հարցը: Ընդունված որոշումներն ու առաջարկություններն արժանացան Ստեփանակերտի կուսբաղկոմի և Մարտակերտի, Ասկերանի, Մարտունու ու Հաղուրթի կուսշրջկոմների հավանությանը: Մոսկվան ու Բաքուն օր օրի ուժեղացնում էին շարժման դեմ ճնշումը:

Փետրվարի 15-ին ԼՂԻՄ կուսմարզկոմի առաջին քարտուղար Բորիս Կևորկովը, հանդիպելով շարժման ակտիվիստներին, ընթերցում է Մոսկվայից ստացված փաստաթուղթ, որտեղ «Ղարաբաղյան շարժման առաջնորդները ճանաչվում են որպես էքստրեմիստներ և խստագույնս պիտի պատժվեն»: Շարժումը գլխատելու համար կազմվում է «էքստրեմիստների» ցուցակ, որի մեջ մտցվում են 27 հոգու անուն, որոնց նկատմամբ նախատեսվում էր կիրառել տարբեր բնույթի պատիժներ¹⁸:

1988 թ. փետրվարի 16-ից սկսած՝ ցուցարարներից շատերը օր ու գիշեր գտնվում էին Ստեփանակերտի քաղաքային հրապարակում՝ մնալով վրանների տակ և վառելով խարույկներ: Գյուղերից ցուցարարների համար բերում էին փայտ, հաց, սննդամթերք: Քանի որ շարժումը ընթանում էր տարերայնորեն, և չկար ընդհանուր ղեկավարություն, ուստի հրամայական պահանջ դարձավ ունենալ ղեկավար մարմին: Ստեղծվեց նախաձեռնող խումբ՝ Արկադի Մանուչարյանի ղեկավարությամբ: Նախաձեռնող խմբի շտաբը դարձավ «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթի խմբագրությունը: Շուտով նախաձեռնողներին փոխարինեց մարտի 2-ին ստեղծված 11 հոգուց բաղկացած խորհուրդը կամ կոմիտեն՝ «Կռունկ» անվանումով: Խորհրդի նախագահ ընտրվեց Արկադի Մանուչարյանը, տեղակալ՝ Վարդան Հակոբյանը: Հենց առաջին նիստում ստեղծվեցին 10 հանձնաժողովներ, որոնցում ընդգրկվեցին մոտ 50 հոգի: Կոմիտեի քաղաքական գծով հանձնաժողովի կազմի մեջ ընդգրկվեցին Ռոբերտ Քոչարյանը (նախագահ), Սերժ Սարգսյանը և ուրիշներ¹⁹: «Կռունկ» կոմիտեն մեծ աշխատանք կատարեց շարժումը կազմակերպված հունով տանելու և բնակչության անվտանգությունն ապահովելու ուղղությամբ:

Նախաձեռնող խումբը որոշեց իրավական բոլոր նորմերը պահպանելով պաշտոնապես բարձրացնել Արցախի ժողովրդի համար բախտորոշ հարցը և այդ նպատակով գումարել մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջան: Հրավեր ստացան բոլոր, այդ թվում՝ աղբբեջանցի պատգամավորները: Բաքվի իշխանություններն ամեն ջանք գործադրեցին, բայց չկարողացան ձախողել նստաշրջանի հրավիրումը, քանզի այն դարձել էր համաժողովրդական պահանջ: Լենինի անվան հրապարակում հավաքված տասնյակ հազարավոր ցուցարարներ անընդհատ վանկարկում էին «նստաշրջան»: Շտապ Ստեփանակերտ ժամանեցին Աղբբեջանի կոմկուսի կենտրոնի առաջին քարտուղար Զ. Բաղիրովը և ԽՄԿԿ կենտկոմի պրոգանդայի բաժնի հրահանգիչ Վ. Յաշինը: Ստե-

¹⁷ Տե՛ս Արշակյան Ա., Արցախյան գոյապայքար (1985-1992), Երևան, 2004, էջ 18:

¹⁸ Տե՛ս Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Ереван, 1991, с. 77., «Եղիցի լույս», N5, 2000:

¹⁹ Տե՛ս Արշակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 21, Աբրահամյան Հ., «Կռունկ», Ստեփանակերտ, 2013, էջ 39-40:

փանակերտ տանող բոլոր ճանապարհները փակվեցին, որպեսզի մարզխորհրդի պատգամավորները շրջաններից չկարողանան հասնել Ստեփանակերտ: Սակայն նրանք տեղ հասան լեռնային ճանապարհով ու կաժաններով²⁰:

Ադրբեջանական իշխանությունների կողմից հարուցված մեծ դժվարությունները հաղթահարելով՝ 1988 թ. փետրվարի 20-ին հրավիրվեց ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջան: Մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանը սկսվեց երեկոյան ժամը 20 անց 20 թույլին, և հայտնի դարձավ, որ մարզխորհրդի 149 պատգամավորներից ներկայացել էին 110-ը: Մարզխորհրդի արտահերթ նստաշրջանին հրաժարվեցին մասնակցել ադրբեջանցի պատգամավորները²¹: Հենվելով իր սահմանադրական իրավունքի վրա՝ մարզխորհուրդն ընդունեց պատմական որոշում, որի արձանագրային մասում ասված էր. «Եկել է վերակառուցման ու ժողովրդավարության ժամանակը: Մեր երկիրը լծվել է ստալինյան դաժան պատմաշրջանում կատարված հակաժողովրդական ամեն տեսակ սխալների ու զանցառությունների վերացմանը: Վաղուց ժամանակն է, որ մարզի հայության ճակատագրի վրա դրված խարանը ևս ջնջվի, և մենք՝ Լեռնային Ղարաբաղի հայերս, ձեռք բերենք մեր երկրամասը տնտեսապես զարգացնելու, մեր ազգային-մշակութային նվաճումներին լիիրավ տեղ դառնալու հնարավորություններ»²²: Նստաշրջանի բոլոր մասնակիցները, Լեռնային Արցախի ամբողջ հայ բնակչությունը խորապես համոզված էին, որ բացառվում է Ադրբեջանի կազմում մնալը, և հարցի միակ ու սահմանադրական լուծումը Խորհրդային Հայաստանի հետ վերամիավորումն է: Ուստի մարզխորհրդի նստաշրջանը որոշեց. «Ընդառաջելով ԼՂԻՄ-ի աշխատավորների ցանկություններին՝ խնդրել Ադրբեջանական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին և Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին խորին ըմբռնման զգացում դրսևորել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղձերի նկատմամբ և լուծել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից ՀԽՍՀ կազմ հանձնելու հարցը, միաժամանակ միջնորդել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առջև՝ ԼՂԻՄ-ն Ադրբեջանական ԽՍՀ կազմից Հայկական ԽՍՀ կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծման համար»²³: Հաջորդ օրն այս որոշումը տպագրվեց «Սովետական Ղարաբաղ» թերթում:

Ադրբեջանի իշխանությունները սվիններով դիմավորեցին նշված որոշումը և բռնեցին արցախահայության բացահայտ մարտահրավերը բռնի ուժով խեղդելու ուղին:

Արցախահայության ազատագրական պայքարին գորավիզ լինելու վճռականությամբ հաջորդ օրը Հայաստանում սկսվեցին հանրահավաքներ: Փետրվարի 21-ին Երևանի Թատերական հրապարակում տեղի ունեցավ առաջին զանգվածային հանրահավաքը: Շուտով հանրահավաքների ու ցույցերի ալիքը տարածվեց հանրապետության բոլոր քաղաքներում ու գյուղերում: Բազմամարդ ժողովներում աշխատավորներն իրենց համերաշխությունն էին հայտնում Արցախի ազատագրական շարժմանը, երդվում էին աջակից լինել իրենց եղբայրներին ու քույրերին, միաժամանակ կենտրոնական իշխանություններից պահանջում էին արդարացի լուծել Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Ան-

²⁰ Տե՛ս **Կարապետյան Բ.**, Եվ նրա շուրջ, Երևան, 1990, էջ 34:

²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 21:

²² **Арутюнян В. Б.**, События в Нагорном Карабахе, Хроника, часть 1, февраль 1988 г. – январь 1989 г., Ереван, 1990, с. 37.

²³ «Խորհրդային Ղարաբաղ», 21 փետրվարի, 1988:

նախադեպ աճում էր հանրահավաքների մասնակիցների թիվը: Փաստորեն՝ ԽՍՀՄ-ի պատմության մեջ առաջին անգամ Լեռնային Ղարաբաղում և Խորհրդային Հայաստանում տեղի ունեցան հարյուրհազարանոց հանրահավաքներ ու ցույցեր: Երևանի Թատերական հրապարակում, Մատենադարանի առջև, գլխավոր պողոտաներում տեղի ունեցող հանրահավաքներում ու ցույցերում ելույթներ էին ունենում գիտության ու արվեստի նշանավոր գործիչներ, բանվորներ, ծառայողներ, պատերազմի ու աշխատանքի վետերաններ: Դրանց թվում էին ՀԽՍՀ ԳԱ նախագահ, աշխարհահռչակ աստղագետ, ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը, ճանաչված արձակագիր Սերո Խանգաղյանը, ժողովրդական դերասան Սոս Սարգսյանը, սիրված երաժիշտ Հովհաննես Չեփիջյանը, բանաստեղծ Ռազմիկ Դավոյանը և շատ ուրիշներ: Հայաստանում բնակվող ռուսները, եզդիները, ասորիները, ուկրաինացիները, քրդերը և տարբեր ազգերի մարդիկ աստար կանգնեցին արցախցիների արդար պահանջին, իրենց համայնքների, միությունների անունից պաշտպանեցին արցախահայության օրինական պահանջը՝ հրապարակելով դիմումներ ու կոչեր:

ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները, չնայած իրենց կողմից վերակառուցման ու հրապարակայնության հռչակմանը, Արցախյան արդարացի շարժման հանդեպ դրսևորեցին կատաղի անհանդուրժողականություն: Երկրի բարձրագույն ղեկավարությունը աներկբա կանգնեց ադրբեջանական զաղութարարների կողքին: Ազգերի ինքնորոշման սահմանադրական իրավունքի իրագործումը կարող էր լուրջ վտանգ սպառնալ կոմունիստական համապարփակ տիրապետությանը: Պատահական չէր, որ Ադրբեջանի ղեկավարության առաջարկությամբ փետրվարի 21-ին ԽՄԿԿ կենտկոմի քաղբյուրոն հապշտապ ընդունեց «Լեռնային Ղարաբաղի իրադարձությունների մասին» որոշումը, որով արցախահայության ազատագրական շարժումը որակվեց որպես «ծայրահեղական», մի խումբ անջատողականների գործողությունների արդյունք²⁴: Փաստորեն՝ խորհրդային բարձրաստիճան ղեկավարությունը ոչ միայն պատրաստ չէր ազգամիջյան հարաբերությունները «վերակառուցման» քաղաքականության ոգով լուծելու, օրինական ճանապարհով փոփոխելու ԽՍՀՄ-ի ազգային վարչական սահմանները, այլև չհանդուրժեց հայերի օրինական սահմանադրական պահանջը: Ըստ էության, հարցը լուծելու փոխարեն կենտրոնական իշխանությունները փորձում էին պայքարը դադարեցնել հայ անվանի մտավորականների միջոցով:

Բ. Կևորկովին մարզկոմի առաջին քարտուղարի 15-ամյա պաշտոնավարությունից ազատելը դարձել էր երկրամասի հայության առաջնահերթ պահանջը: Հենց նրանց պահանջով փետրվարի 23-ին տեղի ունեցած Ադրբեջանի կոմկուսի ԼՂԽՄ մարզկոմի պլենումը պաշտոնազրկեց Բ. Կևորկովին և մարզկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց Հենրիխ Պողոսյանին:

Փետրվարի 25-ին ԽՄԿԿ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Գորբաչովը հանդիպեց Ջ. Բալայանի և Ս. Կապուտիկյանի հետ նրանց իսկ խնդրանքով: Մ. Գորբաչովը կեղծ խոստումներով փորձեց հանգստացնել նրանց՝ խոստանալով առաջիկայում ԽՄԿԿ կենտկոմի ազգային հարցին նվիրված պլենումում անդրադառնալ Ղարաբաղի հարցին, ապա հիշեցրեց, հետո սպառնաց, որ եթե շարժումը շարունակվի, և հարցը

²⁴ Стів “Правда”, 22 февраля, 1988.

դրական լուծում ստանա, ապա դա կործանարար կլինի Ադրբեջանում ապրող շուրջ կես միլիոն հայերի համար²⁵: Դրանով նա, փաստորեն, հուշեց ադրբեջանցի վանդալների անել այն, ինչ արեցին հետագայում: Մ. Գորբաչովը հետագայում ևս ադրբեջանցիներին հասկացնել տվեց, որ կարող են փակել Հայաստան տանող ճանապարհները, հանրապետությունը կտրել արտաքին աշխարհի հետ հաղորդակցվելուց և տնտեսական բոյկոտի միջոցով բնակչությանը սովի մատնել: ԽՍՀՄ կենտրոնական մարմինները շարժման առջև պատնեշ կանգնեցրին նրա սկսման առաջին օրերից և մինչև վերջ հավատարիմ մնացին արցախյան հարցի նկատմամբ որդեգրած անհանդուրժողական կարճատես քաղաքականությանը:

Արցախյան շարժման հենց սկզբից լիովին բացահայտվեց Խորհրդային Հայաստանի իշխանությունների կտրվածությունը ժողովրդական զանգվածներից, նրանց զգուշավորությունն ու անկարողությունը: Հանրապետության ղեկավարության ոչ մի օղակ չկարողացավ ազդեցություն գործել ծավալվող իրադարձությունների վրա: Հայաստանի կոմկուսի ղեկավարությունը ոչ միայն չկարողացավ ուղղորդել զանգվածային շարժումը, այլև արգելափակեց ծավալվող իրադարձությունների ճիշտ լուսաբանումը: Տարիներ շարունակ իրեն հեռու պահելով արցախյան հիմնահարցերից և անտեսելով այդ մասին ստացված ահագանգերը՝ հանրապետության կուսակցական, պետական ղեկավարությունը Արցախյան շարժման նկատմամբ դրսևորեց ծայրահեղ զգուշավորություն: Դա թելադրված էր Արցախի մասին վերադաս մարմինների պաշտոնական դիրքորոշումն ամեն զնով պահպանելու ձգտմամբ: Փետրվարի 21-ին շտապ հրավիրված ՀԿԿ կենտկոմի բյուրոյի նիստը հավանություն տվեց ԽՄԿԿ կենտկոմի որոշմանը, որովհետև Հայաստանի մի շարք իշխանավորներ ձգտում էին հարաբերությունները չբարդացնել վերադասի հետ²⁶: Հաջորդ օրը տեղի ունեցավ ՀԿԿ կենտկոմի բյուրոյի հերթական նիստը, որը նպատակահարմար գտավ խնդրել ԽՄԿԿ կենտկոմին ապագայում ազգային հարցը քննարկելիս չմոռանալ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը²⁷: Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը հանրապետության կոմունիստական ղեկավարությունից պահանջում էր կանգնել հայ ազգային շահերի պաշտպանության դիրքերում: Հայաստանի կոմկուսի և պետական ղեկավարների մեջ էլ կային մարդիկ, որոնք աջակցում էին «Ղարաբաղ» կոմիտեին:

Արցախյան հարցի և զուգահեռ հանրահավաքներում բացահայտվում և քննարկվում էին հանրապետության սոցիալ-տնտեսական ու հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղ գտած թերություններն ու սխալները, որոնց մասին իշխանությունները լռում էին: Փաստորեն՝ ժողովուրդն իր ձեռքն էր վերցրել շարժումը, և ինքն էր ընթացք տալիս հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքին:

Շարժումը գնալով ծավալվում էր: 1988 թ. փետրվարի 22-ին հանրահավաքին մասնակցեցին ավելի մեծ թվով մարդիկ, քան նախորդ օրը: Այդ նույն օրը Իզոր Մուրադյանի նախաձեռնությամբ ստեղծվեց Ղարաբաղի պաշտպանության կազմկոմիտե, որը կարճ անվանեցին «Ղարաբաղ» կոմիտե: Այն ղեկավարում էր բազմահազարանոց ցույ-

²⁵ Տե՛ս **Ուլուբաբյան Բ.**, նշվ. աշխ., էջ 72:

²⁶ Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև ՀԱԱ), Ֆ. 1, ց. 82, գ.21, ք. 2-3:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 13:

ցերն ու հանրահավաքները: Նրա կազմի մեջ մտան Իգոր Մուրադյանը (տնտեսագետ), Գագիկ Մաֆարյանը (պատմաբան, մանկավարժ), Մանվել Սարգսյանը (ծառայող), ինչպես նաև Արցախի 6 ներկայացուցիչներ²⁸: Միևնույն ժամանակ ստեղծվեց ավագների խորհուրդը, որի մեջ մտան շարժման ակտիվ մասնակից գրողներ, գիտնականներ, մշակութային և հասարակական գործիչներ: Բոլոր քաղաքներում և հիմնարկ-ձեռնարկություններում ստեղծվեցին «Ղարաբաղ կոմիտե»-ներ, որոնք քննարկում էին պայքարի հետագա զարգացման, շարժմանն օժանդակելու բազմաթիվ խնդիրներ: Արցախյան շարժմանը ակտիվորեն մասնակցում էին նաև Վաչե Սարուխանյանը, Վազգեն Մանուկյանը, Աշոտ Մանուչարյանը, Համբարձում Գալստյանը, Ալեքսան Հակոբյանը, Սամսոն Գազարյանը, Սամվել Գևորգյանը, Վանո Սիրադեղյանը, Արմեն Հովհաննիսյանը, Հենրիկ Իգիթյանը և ուրիշներ²⁹:

Այսպիսով՝ մի քանի ամիսների ընթացքում արձանագրվեցին հետևյալ կարևոր ձեռքբերումները.

1. Ի դեմս ԼՂԻՄ մարզխորհրդի՝ իշխանության սահմանադրական մարմինը ԽՍՀՄ-ի պատմության մեջ առաջին անգամ, առանց վերադաս կուսակցական մարմինների հրահանգի, ինքնուրույն որոշում կայացրեց:
2. Փետրվարյան բազմահազարանոց հանրահավաքների կազմակերպումն ու անցկացումը, ցույցերը նույնպես առաջինն էին ԽՍՀՄ-ի պատմության մեջ:
3. ԽՍՀՄ-ի պատմության մեջ առաջին անգամ սկսվեցին համապետական գործադուլներ որոշակի քաղաքական պահանջով:
4. Ի դեմս «Ղարաբաղ» կոմիտեի՝ հանրապետության բնակավայրերում և հիմնարկներում ստեղծվեցին շարժման կառույցներ:
5. ԼՂՀ խնդիրը մեծ հնչեղություն ձեռք բերեց ոչ միայն ԽՍՀՄ-ում, այլև միջազգային ասպարեզում:

բ. Մումզայիթյան ցեղասպանությունը և դրա հետևանքները

ԽՍՀՄ կենտրոնական մարմինները և աղբյուրազանական իշխանությունները համոզվելով, որ քաղաքական միջոցներով հնարավոր չէ կասեցնել արցախահայության օրըստօրե ծավալվող ազատագրական շարժումը, որոշեցին ոտնահարել համամարդկային իրավունքի բոլոր չափանիշները, ժողովրդական շարժմանը հակադրել բիրտ ուժն ու բռնությունը:

1988 թ. փետրվարի 26-ին ԽՍՀՄ կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Գորբաչովը. «Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջ ստեղծված իրադարձությունների կապակցությամբ» հատուկ կոչով դիմեց Աղբյուրանի և Հայաստանի աշխատավորներին՝ հորդորելով զսպվածություն և հանդարտություն հանդես բերել, խոստանալով առաջիկայում հարցը քննարկել և լուծել ժողովրդավարության ու օրինականության շրջանակներում³⁰:

²⁸ Տե՛ս Ազիզբեկյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 21:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁰ Տե՛ս «Կոմունիստ», 27 փետրվարի, 1988:

Նույն օրը տեղի ունեցավ ՀԿԿ կենտկոմի պլենում, որի աշխատանքներին մասնակցեցին ԽՄԿԿ կենտկոմի քարտուղարներ Վ. Գուլգիխը և Ա. Լուկյանովը: Պլենումում ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Կ. Գեմիրճյանը պաշտպանեց Մ. Գորբաչովի կոչը՝ ավելացնելով. «Պետք է «կարգ հաստատենք և իրագործենք Գորբաչովի առաջ քաշած պահանջները»³¹:

Պլենումը կոչ է անում ամրապնդելու հայ-ադրբեջանական բարեկամությունը և հույս հայտնում, որ Լեռնային Ղարաբաղի հարցը կուսումնասիրվի, կքննարկվի հարցերի համալիրում ու կդառնա ազգային քաղաքականության հիմնախնդիրներին նվիրված ԽՄԿԿ կենտկոմի պլենումի կարևորագույն քննարկվող հարցերից մեկը: Վերջում «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության» ԿԿ պլենումը խնդրում էր ԽՄԿԿ կենտկոմին այդ կապակցությամբ ստեղծել հատուկ հանձնաժողով Լեռնային Ղարաբաղի հարցով³²:

Սակայն Գորբաչովը չընդունեց Կարեն Գեմիրճյանի խնդրանքը հատուկ հանձնաժողով ստեղծելու մասին: 1988 թ. փետրվարի 29-ին ԽՄԿԿ կենտկոմի քաղբյուրոյի նիստում Մ. Գորբաչովը խորը վրդովմունքով ներկայացրեց, որ Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի պլենումը լիովին աջակցել է իր դիմումին, սակայն կատարել է գրառում հանձնաժողով ստեղծելու մասին³³: Պահի կարևորության լրջությունը գիտակցելով՝ հայ ժողովուրդը, ի տարբերություն ադրբեջանցիների, դադարեցրեց գործադուլներն ու հանրահավաքները: Իսկ ադրբեջանցիները, ընդհակառակը, ոչ միայն չդադարեցրին, այլև նոր թափ հաղորդեցին հակահայկական ելույթներին և դիմեցին վայրագ գործողությունների:

Բաքվից 35 կմ հեռավորության վրա գտնվող 220.000 բնակչություն ունեցող Սումգայիթ քաղաքում 18.000 հայերի նկատմամբ 1988 թ. փետրվար 27-29-ը իրագործվեց ցեղասպանություն: Քաղաքում փետրվարի 27-ից սկսած կազմակերպվեցին հակահայկական հանրահավաքներ, որոնք գլխավորում էին քաղաքի կոմունիստական կուսակցության շրջկոմների քարտուղարները: Հետագայում Սումգայիթի պաշտոնանկ արված քաղկոմի քարտուղարը հայտարարեց, որ այդ բոլորը կազմակերպվել է Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի և նրա առաջին քարտուղարի ցուցումով: Դրան հավանաբար տեղյակ էին նաև Մ. Գորբաչովը և նրա շրջապատը³⁴:

Փետրվարի 27-ին ադրբեջանական խուժանը «մա՛հ հայերին» կոչով տեղական իշխանությունների աչքի առաջ կատարեց հայ ազգաբնակչության կոտորած, ցեղասպանություն, որը տևեց մինչև փետրվարի 29-ը: Պաշտոնական տվյալներով տանջամահ էր արվել 32, խոշտանգվել ու ծանր վիրավորվել ավելի քան 200 մարդ³⁵: 1988 թ. գարնանը Հայկոմկուսի կենտկոմում ստացված մի փաստաթղթում նշվում է, որ Սումգայիթում սպանվել է ոչ թե 26 կամ 32, այլ ավելի քան 400 հայ և խեղվել ու տուժել է մոտ 1000 մարդ, որոնց շարքում՝ մեծ թվով կանայք, ծերունիներ և երեխաներ: Հետքերը թաքցնելու համար դիակները տարվել են Բաքու, հանրապետության այլ քաղաքներ կամ էլ նետ-

³¹ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 82, գ. 21, ք. 4-5:

³² Տե՛ս նույն տեղում:

³³ Տե՛ս «Журнал Родина», №4, 1994, с. 82-90:

³⁴ Տե՛ս **Улубабян Г., Золян С., Аршакян А.**, Сумгаит... Геноцид... Гластность?, Ереван, 1989, с. 55:

³⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 18-19:

վել են ծովը: Փաստերը խոսում են այն մասին, որ արյունալի դատաստանը նախօրոք մտածված և կազմակերպված եղել է Ադրբեջանի վերադաս իշխանության ղեկավարների կողմից³⁶:

Նոր «սումգայիթներից» հնարավոր էր խուսափել, եթե Մոսկվան այդ սպանդին տար քաղաքական գնահատական և օրենքի խստությամբ պատժեր հանցագործներին: Հանցագործության հետքերը կորցնելուն մեծապես նպաստեցին միութենական լրատվամիջոցներն ու ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազությունը: Ոչ պատահաբար քրեական գործը մասնատվեց բազմաթիվ առանձնացված մասերի, դատաքննությունը տեղի ունեցավ 12 տարբեր դատարաններում, և, ամենակարևորը, սումգայիթյան հանցագործությունը չորակվեց որպես ցեղասպանություն³⁷: Վկաները հետագայում պատմում էին տասնյակ դեպքեր, երբ երեխաներին ու ծերերին, կանանց ու տղամարդկանց անխնա հոշոտել են արնախումների խմբերը, ապա դիակների վրա բեռնալի լցրել ու վառել: Վերին ղեկավարության և ոչ մի վերաբերմունք կամ միջամտություն: Վկաներն ու տանջահարության ենթարկվածները հետագայում պատմում էին, որ Սումգայիթի փողոցներում խորհրդային բանակի ջոկատներն անտարբեր դիտել են չարագործությունները: Երբ նրանց հարցրել են, թե ինչու չեն միջամտում, չեն կասեցնում սպանող, հրամանատարները լոկ ուսերն են շարժել. «Կարգադրություն չկա»³⁸:

Սումգայիթում հայության նկատմամբ կազմակերպված եղեռնը Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից հետևյալ կերպ է բնութագրել պրոֆեսոր Իոսիֆ Արաբյանը. «Իրագործել են ցեղասպանություն, որը հանդիսացել է ոչ թե պատահականություն, այլ պետական քաղաքականություն և ադրբեջանական ղեկավարության հանցավոր գործողությունների հետևանք»³⁹: Արաբյանի գնահատականը ապացուցում է Ի. Ալիևի լկտի կարծիքը Սումգայիթի վերաբերյալ: Վերջինս իր աշխատությունում նշում էր, որ ցավոք սրտի, Ասկերանում և Սումգայիթում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները չափափեցրին ազգայնամոլների և ծայրահեղականների գլուխները⁴⁰: Իսկ Մ. Գորբաչովն ու նրա գործընկերները այն օրերին ոչնչով չարձագանքեցին ցեղասպանությունը դատապարտող հատուկեմտ մարդկանց:

Կենտրոնական իշխանությունները, ամեն կերպ ձգտելով կոծկել սումգայիթյան հանցագործությունը, ոչ միայն չտվեցին կատարվածի քաղաքական գնահատականը (այն որակելով որպես զանգվածային ավազակային ելույթներ), այլև, ըստ էության, անպատիժ թողեցին 20-րդ դարի վերջի այս ցեղասպանության կազմակերպիչներին: Պատահական չէ, որ 1988 թ. փետրվարի 29-ին ԽՍՀՄ կենտկոմի քաղբյուրոյի նիստում, տեղեկանալով սումգայիթյան ոճրագործության մասին, «Վերակառուցման» գաղափարախոս Ա. Յակովլևը անմիջապես ներկաներին դիմեց, որ հարկավոր է շտապ հաղորդել, որ Սումգայիթի իրադարձությունների հետ կապված հարուցվել են քրեական գործեր, հանցագործները ձերբակալված են: Դա հարկավոր է շտապ կատարել, որպեսզի սա-

³⁶ Տե՛ս Արշակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 25:

³⁷ Տե՛ս Ուլուբաբյան Բ., Չոլյան Ս., Արշակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 30:

³⁸ Տե՛ս Ուլուբաբյան Բ., նշվ. աշխ., էջ 284:

³⁹ Арабян И. А., Геноцид и его наказуемость, Ереван, 1999, с. 44.

⁴⁰ Տե՛ս Алиев И., Нагорный Карабах: История. Факты. События. Баку, 1989, с. 104:

ռեցվեն կրքերը⁴¹: Ահա ինչպիսին էր իրականում «Վերակառուցման» գաղափարախոսի իրական գործելաճր: Դրա հետևանքով ազգամիջյան արյունալի բախումները ԽՍՀՄ-ում լայն տարածում ստացան (Ֆերզանա, Դուշանբե, Վրաստան, Մոլդովա) ու ի վերջո սովորական երևույթ դարձան: Իսկ Սումգայիթը ոչ միայն «չվախեցրեց հայերի աչքը»⁴², ինչպես դաժանորեն ծրագրել էր Բաքուն, բնականաբար, ոչ առանց Կրեմլի, այլ, ընդհակառակը, արցախցիների մեջ ավելի ամրապնդեց պայքարը մինչև վերջ, մինչև հաղթական ավարտ շարունակելու վճռականությունը՝ նորից ու կրկին համոզվելով, որ անհնար է մարդակերների հետ ապրել միևնույն հարկի տակ: Սումգայիթը այրեց վերջին կամուրջները:

Ո՛չ Սումգայիթի հանրահավաքները, ո՛չ կոտորածները պատահական չեն եղել, ինչպես հետագայում փորձում էին ներկայացնել ադրբեջանական իշխանությունները: Նախօրոք կազմել էին հայերի բնակարանների ցուցակները, անջատել հեռախոսները, պահեստավորել ինքնաշեն զենքեր: Փետրվարի 26-29-ին Սումգայիթի միլիցիան չի գործել: Քաղաքը խուլ շրջափակված էր, ճանապարհներն ու երկաթուղին գտնվում էին զինված ջոկատների հսկողության տակ: Գազազած խուժանը հայերին սպանում էր բնակարաններում, տանջամահ անում փողոցներում ու հրապարակներում, այրում կենդանի մնացած մարդկանց: Այդ հանցագործության նպատակն էր փակել Արցախի հիմնահարցի քննարկման հեռանկարները, նոր ջարդերի կազմակերպման սպառնալիքով ահաբեկել հայերին և նրանց հարկադրել հրաժարվել ազատագրական պայքարից: Երեք օր տևած ջարդերից հետո՝ փետրվարի 29-ի գիշերը, խորհրդային զորքը մտավ Սումգայիթ: Մեծ դժվարությամբ հաջողվեց դադարեցնել վայրագությունները և քաղաքից դուրս հանել կենդանի մնացած հայերին: Ավելի քան երեք հազար սումգայիթաբնակ հայեր, կորցնելով իրենց բնակարանները և ունեցվածքը, հրաշքով փրկվելով սպանողից, պատասպարվեցին Հայաստանում, իսկ մնացածները Ադրբեջանից փախսան տարբեր ուղղություններով: Ըստ որում՝ նրանց թույլ չէին տալիս փոխադրվել Ղարաբաղ:

Կենտրոնական իշխանությունները ձգտում էին հասարակությունից թաքցնել սումգայիթյան հանցագործությունը՝ այն ներկայացնելով որպես ավազակային գործողություն: Ավելին՝ կենտրոնական մամուլն ու հեռուստատեսությունը դատապարտում էին «պրոլետարական միասնությունը խաթարող հայ անջատողականներին», հակահայկական թույն սփռում ամբողջ երկրով մեկ: Մոսկվայի ադրբեջանամետ քաղաքականության պատճառով սումգայիթյան ոճրագործները մնացին անպատիժ: Դա ադրբեջանաբնակ հայերի նկատմամբ լայնածավալ հալածանքների և բռնի տեղահանումների ազդակ հանդիսացավ: Ամբողջ Ադրբեջանում ծայր առավ վայրենի խրախուսում: Ամենուր ջարդարարների գործողություններն ուղեկցվում էին հայերի սպանություններով, բնակավայրերի ավերումով ու թալանով:

Սումգայիթին հաջորդեցին Կիրովաբադի, Մինգեչաուրի, Շուշիի, Արցախի, Շամախու, ապա Բաքվի և մյուս հայաշատ բնակավայրերի հայության ջարդերը: Սումգայիթը նախօրոք պլանավորված և հետևողականորեն իրագործված աննախադեպ վայրագություն էր: Այն կազմակերպված էր Ղարաբաղի հիմնախնդրի լուծումը վիժեցնելու նպա-

⁴¹ Տե՛ս «Журнал родина», N4, 1994, с. 89-90:

⁴² Տե՛ս **Գանիեյան Կ.**, Արցախը չսանձված նժույգ, Երևան, 2001, էջ 66:

տակով: Սումգայիթում հայերի ջարդերի կազմակերպիչը և ամենամեծ հանցագործը Ադրբեջանի իշխանություններն էին: Ադրբեջանի պարագլուխները պլանավորել էին հայերին հարվածել Սումգայիթում, որովհետև նրանք այնտեղ անպաշտպան էին⁴³:

գ. Համազգային պայքարի վերելքի ուղին

Սումգայիթյան ոճրագործությունը ոչ միայն չընկճեց հայ ժողովրդին, այլ, ընդհակառակը, նրան ավելի համախմբեց համազգային նպատակների իրագործման գաղափարի շուրջ: 1988 թ. մարտի սկզբներին Արցախում և Հայաստանում մեծ թափով վերսկսվեցին բողոքի բազմահազարանոց ցույցերն ու հանրահավաքները: Հիմնական պահանջներն էին արդարացի լուծել դարաբաղյան հիմնահարցը, քաղաքական զնախատական տալ սումգայիթյան հանցագործությանը և պատժել հանցագործներին: Բայց կենտրոնական իշխանությունները բացահայտորեն շարունակում էին վարել հայության արդարացի պայքարը բռնի ուժով ճնշելու քաղաքականություն: Նրանք փորձում էին նույնացնել Հայաստանում և Ադրբեջանում տեղի ունեցող իրադարձությունները: Մամուլի կենտրոնական օրգանները, անհամար կեղծ նյութեր հրատարակելով, փորձում էին ցույց տալ, որ իբր Հայաստանում բռնություններ են գործադրվում ադրբեջանցիների նկատմամբ:

Շուտով Երևանի փողոցներում հայտնվեցին խորհրդային զորքեր ու զրահատեխնիկա, որոնք իրենց հսկողության տակ վերցրին կառավարական շենքերը, ռադիոտունը, հեռուստակենտրոնը, փոստատունն ու հիմնական ճանապարհները: Ցույցերն ու հանրահավաքները արգելվեցին: Բայց ժողովուրդը վճռական էր և անկոտրում: Այս պայմաններում կենտրոնը փորձեց արցախյան պայքարի իմաստը հանգեցնել զուտ տնտեսական պայքարի և ապակողմնորոշել լայն հասարակայնությանը: Պատահական չէր, որ 1988 թ. մարտի 24-ին ԽՄԿԿ կենտկոմի և ԽՍՀՄ մինիստրների խորհրդի որոշմամբ ԼՂԻՄ-ին հատկացվեց 400 միլիոն ռուբլի՝ մարզի սոցիալ-տնտեսական հրատապ հարցերը լուծելու համար⁴⁴: Ադրբեջանի ղեկավարությունն այդ գումարի մի մասը յուրացրեց, իսկ մյուս մասը տրամադրեց Արցախի ադրբեջանաբնակ գյուղերի բարեկարգմանը: Այդ բոլորին քաջատեղյակ Մոսկվան բավարարվում էր ժողովուրդների բարեկամության քարոզներով: Մայիսի վերջին կազմվեց Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեն, որը կոչվեց «Ղարաբաղ» կոմիտե: Նրա ղեկավար մարմնի կազմը հաստատվեց մայիսի 31-ի հանրահավաքում: Այն կազմված էր 11 հոգուց՝ Լևոն Տեր-Պետրոսյան, Վազգեն Մանուկյան, Աշոտ Մանուչարյան, Բաբկեն Արարքցյան, Դավիթ Վարդանյան, Ռաֆայել Ղազարյան, Համբարձում Գալստյան, Ալեքսան Հակոբյան, Վանո Սիրադեղյան, Մամվել Գևորգյան և Սամսոն Ղազարյան⁴⁵: Նրանք ձեռնամուխ եղան քաղաքական պայքարի նոր մեթոդների կիրառմանը: Հայաստանում կոմիտեն շուրջ երկու տարի ղեկավարեց շարժումը: Ինչպես ՀԽՍՀ-ում, այնպես էլ ԼՂԻՄ-ում կազմակերպվեցին քաղաքական բնույթի տևական համազգային գործադուլներ, որոնց նպատակն էր կենտրոնական իշխանությունների ուշադրությունը բևեռել հայ ժողովրդի արդար պահանջի վրա

⁴³ Տե՛ս Աբրահամյան Հ., Մարտնչող Արցախը 1917-2000 (գիրք Գ, 1985-2000), Ստեփանակերտ, 2007, էջ 51:

⁴⁴ Տե՛ս Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе, часть I, с. 73, 135:

⁴⁵ Տե՛ս Ազիզբեկյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 23:

և սահմանադրական միջոցներ ձեռնարկել՝ այն բավարարելու համար: Գործադուլները կազմակերպվում էին շարժման ղեկավարության կոչերով, և դրանք լայն արձագանք էին գտնում աշխատավորական կոլեկտիվներում: Այդ գործադուլները այնքան արտառոց երևույթ էին ԽՍՀՄ-ի համար, որ երկրի աշխատավորները, մասամբ պաշտոնական տեղեկատվական միջոցների ազդեցությամբ, չհասկանալով այդ երևույթի էությունը, հաճախ հանդես էին գալիս հայ ժողովրդին կշտամբելով, չգիտակցելով, որ շատ չանցած իրենք պետք է դիմեն այդ ծայրահեղ, բայց օրինական միջոցին: Կոմիտեի առաջարկով շարժման կառուցը շուտով կոչվեց «Հայոց համագալսի շարժում» (ՀՀՇ): Կոմիտեն կազմեց և ներկայացրեց շարժման կազմակերպչական կառուցվածքը, գործելակերպը, ռազմավարությունը, մարտավարություն ու գաղափարական հիմնադրույթները և քաղաքական ծրագիրը, որը «Հայոց համագալսի շարժման» անվանումով ներկայացվեց 1988 թ. օգոստոսի 19-ին բազմահազարանոց հանրահավաքում որպես նախագիծ⁴⁶: Ըստ ծրագրի՝ շարժման նպատակն էր պայքարել Ադրբեջանի և խորհրդային կենտրոնի դաշինքի կողմից կիրառվող բռնությունների դեմ և միաժամանակ ԼՂԻՄ ինքնորոշման իրավունքի՝ որպես քաղաքական հարցի լուծման համար, որը պետք է խարսխված լիներ ընդհանուր համաժողովրդական խնդիրների հենքի վրա:

Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի պլենումը 1988 թ. մայիսի 21-ին իր զբաղեցրած պաշտոնից ազատեց Զ. Բաղիրովին և կենտկոմի առաջին քարտուղար ընտրեց Ա. Վեզիրովին, իսկ Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի պլենումը Կ. Գեմիրճյանին ազատեց ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղարի պաշտոնից՝ նրա փոխարեն ընտրելով Ս. Հարությունյանին⁴⁷:

Չնայած բռնաճնշումներին՝ «Լարաբաղ» կոմիտեի ղեկավարությամբ շարունակվում էին հանրահավաքները, որոնց մասնակիցներն այժմ պահանջում էին հրավիրել Հայաստանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան և ընդունել Արցախը մայր հայրենիքին միավորելու մասին որոշում: Բայց նստաշրջանն անընդհատ հետաձգվում էր: Սկսվեցին նստացույցեր, հացադուլներ, կազմակերպվեցին ԽՍՀՄ-ի ղեկավարության համար անցանկալի գործադուլներ: Վերջապես 1988 թ. հունիսի 15-ին Հայաստանի իշխանությունները հարկադրված հրավիրեցին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջան, որը որոշեց համաձայնություն տալ մարզը Հայաստանի կազմի մեջ ներառելու մասին ԼՂԻՄ-ի մարզխորհրդի խնդրանքին: Միաժամանակ նստաշրջանը դիմեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ հարցը քննարկելու և դրականորեն լուծելու խնդրանքով⁴⁸: Սա ԽՍՀՄ-ի պատմության մեջ եզակի դեպք էր, երբ տեղական մարմինները տարածքային փոփոխություններ կատարելու մասին որոշում ընդունեցին առանց կենտրոնի նախնական հրահանգավորման: Ուստի զարմանալի չէ, որ մոսկովյան իշխանությունները հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումը որակեցին վերակառուցման դեմ ուղղված ինքնազլուխ, ներսահմանային վերաձևումներ կատարող քայլ և մերժեցին հարցի քննարկումը:

⁴⁶ Տե՛ս Մանուկյան Վ., Հայկական երազանքը գոյատևման փակուղում, Երևան, 2002, էջ 23:

⁴⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.1, ց. 87, գ.19, ք. 102, գ. 14, ք. 156, 157:

⁴⁸ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 16 հունիսի, 1988, Հարությունյան Ա., Անցյալի և ներկայի մասին, Երևան, 2011, էջ 247-248:

1988 թ. հուլիսի 18-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը Հայաստանի, Ադրբեջանի և ԼՂԻՄ ներկայացուցիչների մասնակցությամբ քննարկեց Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Հայաստանի ներկայացուցիչներ Վ. Համբարձումյանը, Ս. Համբարձումյանը, Վ. Պետրոսյանը, ԼՂԻՄ ներկայացուցիչ Հ. Պողոսյանը և ուրիշներ, ովքեր իրենց ելույթներում դատապարտեցին սուվզայիթյան ոճրագործությունը, ցույց տվեցին Արցախյան շարժման օրինականությունն ու Լեռնային Ղարաբաղը մայր հայրենիքին միավորելու անհրաժեշտությունը⁴⁹: Բայց ԽՍՀՄ-ի կենտրոնական իշխանությունը մերժեց ԼՂԻՄ-ի և Հայաստանի վերամիավորման մասին որոշումները: Ավելին՝ Ս. Գորբաչովի գլխավորած կուսակցական վերնախավը փորձեց հավասարության նշան դնել հակամարտող կողմերի միջև: Մերժելով արցախահայության օրինական պահանջը՝ վերնախավը ամեն կերպ պաշտպանում էր Ադրբեջանի շահերը և դատապարտում շարժումը:

Հոկտեմբերյան հեղափոխության հերթական տարեկիցի (1988 թ. նոյեմբերի 7) նշումը Հանրապետության հրապարակում վերածվեց բազմահազարանոց բողոքի ցույցի, որի մասնակիցները շարունակում էին համառորեն պահանջել Արցախի միացումը մայր հայրենիքին: 1988 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին հանրապետության Գերագույն խորհրդի մասնակի ընտրությունների ժամանակ ժողովրդին հաջողվեց արմատական բեկում մտցնել ընտրությունների անցկացման քարացած կարգում և ընտրել իր ներկայացուցիչներին: Առաջին անգամ պատգամավորներ դարձան Ղարաբաղյան շարժման մի քանի ղեկավարներ, ինչպես նաև Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչներ՝ Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի անդամ Աշոտ Մանուչարյանը, «Գթություն» բարեգործական միության նախագահ Խաչիկ Ստամբուլցյանը, իսկ 1989 թ. օգոստոսի 27-ին տեղի ունեցած ընտրություններում հանրապետության Գերագույն խորհրդի պատգամավորներ ընտրվեցին Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի ևս երկու անդամներ՝ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը և Ռաֆայել Ղազարյանը, ինչպես նաև Արցախի ներկայացուցիչներ Ռոբերտ Քոչարյանը և 1988 թ. նոյեմբերին անհիմն մեղադրանքով (իբր պետական ունեցվածքի հափշտակման համար) ձերբակալված և Մոսկվայի բանտերից մեկում գտնվող, Արցախում շարժման ղեկավար, «Կռունկ» կոմիտեի նախագահ Արկաղի Մանուչարովը⁵⁰:

1988 թ. նոյեմբերի 24-ին համաժողովրդական շարժման միահամուռ պահանջով և պատգամավորների մեծամաստության կամքով, հակառակ իշխանությունների համառ դիմադրությանը, Ա. Սպենդարյանի անվան օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոնի շենքում գումարվեց ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջան, որը որոշում ընդունեց այն մասին, որ Հայաստանում կարող են կենսագործվել կենտրոնական իշխանությունների միայն այն որոշումները, որոնք հանրապետության Գերագույն խորհուրդը կհամարի նպատակահարմար: Մոսկովյան իշխանությունները հակասահմանադրական և ապօրինի համարեցին ինչպես այդ նստաշրջանի գումարումը, այնպես էլ նրա ընդունած որոշումը: Ինքնուրույնության ամենաթույլ արտահայտությունն անգամ զայրացնում էր կենտրոնին, ուստի 1988 թ. նոյեմբերի վերջե-

⁴⁹ Տե՛ս «Ժողովրդային Ղարաբաղ», 24 հուլիսի, 1988:

⁵⁰ Տե՛ս **Ազիզբեկյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 31:

րին Երևանում մտցվեց հատուկ դրություն և պարետային ժամ⁵¹: Նույնը սեպտեմբերին կատարվել էր նաև Լեռնային Ղարաբաղում: 1988 թ. նոյեմբերի 24-ին խորհրդային բանակը մտել էր Երևան, և ժամը 24-ից քաղաքում հայտարարվել էր պարետային ժամ: Արգելվեցին ցույցերն ու հանրահավաքները, իշխանությունը, փաստորեն, հանձնվեց զինվորներին:

Հանրապետության 16 շրջաններում դեկտեմբերի 5-ից մտցվեց պարետային ժամ: Հայ ժողովուրդը խիստ վրդովված էր և պահանջում էր պարետային ժամը վերացնել թե՛ Հայաստանում և թե՛ Լեռնային Ղարաբաղում:

դ. Բռնագաղթը

Հայաստանի վիճակն ավելի ծանրացավ 1988 թ. կեսերին Ադրբեջանից հայերին զանգվածաբար արտաքսելու հետևանքով: Օգտվելով գորբաչովյան կենտրոնական իշխանության թուլությունից ու խրախուսանքից՝ վայրենի ձևեր ընդունած հակահայկական քարոզչության պայմաններում ադրբեջանական իշխանությունների կազմակերպած զինված ավազակային բանդաները հարձակումներ սկսեցին Ադրբեջանի հայկական բնակավայրերի վրա՝ կատարելով թալան, հրկիզումներ, սպանություններ: 1988 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Կիրովաբադից ու Բաքվից, Շամխորի, Խանլարի շրջաններից և հայաշատ այլ վայրերից սկսվեց հայ բնակչության արտաքսումը, որն ուղեկցվում էր բռնություններով ու խոշտանգումներով: Բռնագաղթվածները ադրբեջանական հրոսակներին էին թողնում ամեն ինչ՝ տները, կայքը, անասունները: Դա ավելի էր ոգևորում անպատժելիության մթնոլորտում գործող խուժանին: 1988 թ. դեկտեմբերի 4-ին Ադրբեջանում ստեղծված ժողովրդական ճակատը նրա ղեկավար Աբուլֆազ Էլչիբեյի զլխավորությամբ հանձն էր առել իրագործելու Ադրբեջանից հայերին լրիվ մաքրելու քաղաքականությունը: Իրենց հանցագործությունները քողարկելու նպատակով Ադրբեջանի իշխանությունները հայերին հարկադրում էին ստորագրել կեղծ պայմանագրեր, ըստ որոնց՝ իբր նրանք կամավոր են մեկնում Հայաստան: Միաժամանակ համաշխարհային հասարակությանը թյուրիմացության մեջ զցելով՝ Ադրբեջանի իշխանությունները 1988 թ. դեկտեմբերին կենտրոնի հավանությամբ և ադրբեջանցի հրահրիչների կոչերով կազմակերպեցին հայաստանաբնակ 150.000 ադրբեջանցիների արտագաղթ⁵² (ըստ ադրբեջանական կեղծ տվյալների՝ 160-200.000): Մոսկվան շտապեց «հավասարակշռել» արտագաղթերը: Մ. Գորբաչովի մերձավորները հաշվի չէին առել մի «մանրուք». Ադրբեջանի հայերը թալանվել, խոշտանգվել և իրենց ունեցվածքը, բնակարաններն ու խնայողությունները թողել փախել էին, իսկ հայաստանաբնակ ադրբեջանցիներին ոչ միայն հնարավորություն տրվեց վաճառելու կամ փոխանակելու իրենց բնակարանները, այլև նրանց ունեցվածքը փոխադրելու համար տրամադրվեցին մեքենաներ և նույնիսկ ինքնաթիռներ: Նրանց ճնշող մեծամասնությունը կարողացան տեղափոխել ունեցվածքի

⁵¹ Տե՛ս Արշակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 70:

⁵² Տե՛ս Բալայան Վ., Արցախի պատմություն, Երևան 2002, էջ 358, Ազիզբեկյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 31: Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում, XXI դարի շեմին, Երևան, 2001, էջ 289-290, “ЗСФСР в цифрах”, с. 4-7, 1989 թ. մարդահամարի նյութերը, “Бакинский рабочий”, 09.08.1989, 07. 10. 1990, “Союз”, N 38, 09.1990:

հիմնական մասը: Հայաստանից արտագաղթած աղբբեջանցիներն առանց դժվարությունների տեղավորվեցին Աղբբեջանից հեռացված հայերի բնակարաններում: Աղետի գոտում բնակվող աղբբեջանցիներին, ըստ պաշտոնական վիճակագրության, տրվեց մոտավորապես 80 միլիոն ռուբլու փոխհատուցում: 1988 թ. սումգայիթյան եղեռնագործությունից հետո մինչև տարեվերջ շուրջ 200.000 բռնագաղթված հայեր ապաստանեցին Հայաստանում և ԽՍՀՄ-ի տարբեր վայրերում⁵³: Բռնագաղթված աղբբեջանաբնակ հայերը հանգրվանեցին Երևանում, Մասիսի, Արարատի, Վարդենիսի, Հրազդանի, Արովյանի, Կրասնոսելսկի շրջաններում, հանրապետության հյուրանոցներում, հանրակացարաններում, առողջարաններում, հանգստյան տներում և այլուր: Նրանց մի մասն ապաստանեց ԽՍՀՄ-ի տարբեր տարածաշրջաններում և հատկապես Հյուսիսային Կովկասում: Բռնագաղթվածներին տեղավորելը, նրանց կարիքները հոգալը շատ ծանր էր ճգնաժամային պայմաններում գտնվող Հայաստանի համար հատկապես այն պատճառով, որ Աղբբեջանից Հայաստան ներգաղթածները հիմնականում քաղաքաբնակներ էին (շուրջ 70 %-ը), իսկ մեկնածուների 90 %-ը՝ գյուղաբնակ: Բնականաբար, նրանք լիարժեքորեն չէին կարող մեկը մյուսին փոխարինել, ինչի հետևանքով հանրապետությունում ոչ միայն ավելի սրվեցին արտադրողական ուժերի ռացիոնալ տեղաբաշխումը, նրանց արդյունավետ օգտագործման և բնակչության զբաղվածության ապահովման բնագավառներում գոյություն ունեցող խնդիրները, այլև զգալիորեն խորացավ ազգաբնակչությանը բնակարաններով ապահովելու ոլորտում առկա առանց այն էլ խիստ ծանր իրավիճակը: Իրադրությունը հանրապետությունում ծայրահեղ սրվել էր: ՀԿԿ կենտկոմի բյուրոյի նիստում նշվում էր, որ նոյեմբերի 29-ի իրավիճակով Աղբբեջանից Հայաստան էր ժամանել 198.000 փախստական: Միայն Երևանում չէին աշխատում 52 արդյունաբերական ձեռնարկություններ, իսկ 61-ը՝ մասնակի: Ամբողջ հանրապետությունում չէին աշխատում 161 ձեռնարկություններ, իսկ 123-ը՝ մասնակի⁵⁴: Այդ վիճակը ավելի ծանրացավ աղետալի երկրաշարժի պատճառով, որը նոր զոհեր ու ավերումներ բերեց հայ ժողովրդին:

Գեռ ամռանը հայտնի էր դարձել, որ աղբբեջանցիները չնախատեսված շինարարական աշխատանքներ են կատարում Շուշիում, Խոջալուում, Մալիբեյլիում՝ պատճառաբանելով, որ իբր բնակարաններ են կառուցում անտուն մնացած անձանց համար: Արցախի աղբբեջանական բնակավայրերում զինվորական հսկողությամբ օր օրի ավելի էր ծավալվում բնակարանների և զանազան կառույցների շինարարությունը: Ըստ աղբբեջանական աղբբյուրների՝ միայն Խոջալուում արագորեն կառուցվում էր 42 տուն⁵⁵: Աշնան կեսերին արդեն հենց միայն Շուշիում բնակություն էր հաստատել 2000 մարդ՝ Հայաստանից փախած աղբբեջանցիներ, չնայած կար միութենական ղեկավարություն կարգադրությունը՝ Ղարաբաղում բնակչության ազգագրական կազմը փոփոխվող միջոցառումները արգելելու վերաբերյալ: Մարզային կազմակերպությունները պայքարում էին դրա դեմ, Ա. Վոլսկու խումբը կտրականապես պահանջում էր փախստականներին դուրս բերել Շուշիից: Աղբբեջանի ղեկավարությունը խոստանում էր կատարել այդ պա-

⁵³ Տե՛ս Մինասյան Է., Սումգայիթյան և Բաքվի ջարդերի իրավաբանական գնահատականը, «Մեծ եղեռն. դատապարտումից հատուցում» հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2011, էջ 40:

⁵⁴ Տե՛ս ՀՀ ԱԱ, ֆ. 1, ց. 82, գ. 30, էջ 7-8:

⁵⁵ Տե՛ս Хроника НКАО, февраль, 1990, Баку, 1990, с. 19-20:

հանջը, նույնիսկ Վեգիլիոսը բազմիցս հանդիսավոր խոսք էր տվել: Սակայն Ադրբեջանից փախստականները օրեցօր շատանում էին Ղարաբաղում: Հարկ է նշել, որ Խոջալուում շինարարությունը այնպիսի թափ էր ստացել, ասես որոշել էին Ղարաբաղի «զարգացումն արագացնելու» համար հատկացված 400 միլիոն ռուբլին մեկ տարում ծախսել հենց միայն այստեղ: Բազմահարկ բնակելի շենքեր էին կառուցում, հանրապետության խոշորագույն արդյունաբերական ձեռնարկությունների բաժանմունքներ, մշակութային, առևտրական այնպիսի կետեր, որոնք կարելի էր կարծել, թե հանրապետության կենտրոնն այստեղ են փոխադրելու: Այս ամենի կողքին անջատել էին մարզն էլեկտրաէներգիայով սնող բոլոր գծերը, փակել երթուղին և մարզը հայտնվել էր դաժան շրջափակման արջանների մեջ:

Արցախ-Ղարաբաղում շինարարական լայն աշխատանք ծավալելու վերաբերյալ «Ղարաբաղ» կոմիտեի կոչը մեծ արձագանք գտավ Հայաստանում: Մի քանի օրվա ընթացքում կազմվեց շինանյութերով բեռնավորված երկու ավտոշարասյուն: Գրանցից առաջինը՝ բաղկացած 60 ավտոմեքենայից, հանրապետության Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ֆադեյ Սարգսյանի գլխավորությամբ, ճանապարհվեց Գորիս-Հաղրուք ուղղությամբ, իսկ երկրորդը՝ բաղկացած 20 ավտոմեքենայից, շարժվեց Իջևան-Ստեփանակերտ ուղղությամբ: Երկու շարասյուները տեղ հասան՝ լուրջ դժվարություններ հաղթահարելով⁵⁶: Արցախցիները երախտագիտությամբ են ընդունեցին Հայաստանի օգնությունը:

Ե. 1988 թվականի երկրաշարժը և նրա հետևանքները

1988 թ. դեկտեմբերի 7-ին Հայաստանում տեղի ունեցավ ավելի քան 9 բալ հզորությամբ ավերիչ երկրաշարժ: Այն ընդգրկեց հանրապետության տարածքի 1/3 մասը՝ մեկ միլիոն 130.000 բնակչությամբ: Բույեների ընթացքում լրիվ կամ մասնակիորեն ավերվեցին Լեռնականը, Սպիտակը, Կիրովականը, Ստեփանավանը, հարյուրից ավելի ավաններ ու գյուղեր: Ավերվեց հանրապետության ամբողջ բնակֆոնդի մոտ 17 %-ը: Երկրաշարժի գոտում շարքից դուրս եկան ջերմամատակարարման, էներգամատակարարման բոլոր համակարգերը, կապի, տրանսպորտի և կենցաղասպասարկման ծառայությունները: Ավերվեց ավելի քան 170 արդյունաբերական ձեռնարկություն: Ծանր վնաս կրեց գյուղատնտեսությունը, քանդվեցին անասնապահական շինությունները, ոչնչացավ անասունների մեծ մասը: Շարքից դուրս եկավ գյուղատնտեսական մթերքներ վերամշակող 80 ձեռնարկություն: Տարերային աղետը հանրապետության ժողովրդական տնտեսությանը հասցրեց ավելի քան 13 մլրդ ռուբլու վնաս: Պաշտոնական նվազեցված տվյալներով զոհվեց ավելի քան 25.000 մարդ, 530.000-ը դարձավ անօթևան⁵⁷:

Աղետի լուրը Հայաստանի վրա բևեռեց համայն մարդկության ուշադրությունը: Գեյտեմբերի 8-ին Երևան ժամանեց ԽՍՀՄ մինիստրների խորհրդի նախագահ Ն. Ռիժկովը, իսկ երկու օր անց Աղետի գոտի եկավ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահ Մ. Գորբաչովը: Չխնայելով իրենց ուժերը՝ տևական ժամանակ Աղետի գոտում էին

⁵⁶ Տե՛ս **Սարգսյան Ֆ.**, նշվ. աշխ., էջ 34-37:

⁵⁷ Տե՛ս **Մանուկյան Մ.**, Երկրաշարժ, Երևան, 1989, էջ 3-6, Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, խմբ. պրոֆ. Հ. Սիմոնյանի, Երևան, 2012, էջ 722:

գտնվում ԽՍՀՄ մինիստրների խորհրդի նախագահի տեղակալներ Բորիս Շչերբինան, Յուրի Բատալինը, Լև Վորոնինը, Իվան Սիլանը և ուրիշներ: Նրանք, զիջերուզօր դադար չունենալով, մեկնում էին տեղեր, խորամուխ լինում բոլոր գործերի ու խնդիրների մեջ: Նրանցից յուրաքանչյուրն արժանի է հայ ժողովրդի երախտագիտությանը: Երկրաշարժի առաջին ժամերից Հայաստանում գտնվող Բորիս Շչերբինան զվստավորում էր Լենինական (Գյումրի) քաղաքի հատուկ շտաբը: Ավերված քաղաքում չէին գործում ջեռուցման, ջրամատակարարման, էլեկտրամատակարարման համակարգերը: Իր ողջ եռանդով Բ. Շչերբինան ձեռնամուխ եղավ այդ առաջնահերթ խնդիրների լուծմանը: Չնայած 15 աստիճան սառնամանիքին՝ նա կարողացավ կազմակերպել շենքերի փլատակների տակ մնացած մարդկանց փրկությունը: Շչերբինան շուտով ցրտից ծանր հիվանդացավ: Բժիշկները նրան առաջարկեցին շտապ մեկնել Մոսկվա՝ բուժվելու, բայց նա կտրականապես մերժեց՝ շարունակելով աջակից լինել կործանված քաղաքի աղետյալներին: Միայն մահամերձ վիճակում նա տեղափոխվեց Մոսկվա, որտեղ էլ կնքեց իր մահկանացուն: Երախտապարտ լենինականցիներն իրենց քաղաքում փողոցներից մեկը կոչեցին Բ. Շչերբինայի անունով, ինչպես նաև կանգնեցրին նրա կիսանդրին⁵⁸:

Երկրաշարժից անմիջապես հետո տարբեր երկրներից հումանիտար օգնության բեռներով Հայաստան էին գալիս օդանավեր, գնացքներ, ավտոմեքենաների շարասյուներ: Համակողմանի օգնությանը մասնակցում էին աշխարհի 113 երկրներ, բազմաթիվ միջազգային կազմակերպություններ: Վրաստանից, Ռուսաստանից, Ուկրաինայից, Ղազախստանից և ԽՍՀՄ մյուս հանրապետություններից Հայաստան ժամանեցին հազարավոր փրկարարներ, բժիշկներ, շինարարներ և այլ մասնագետներ: Նրանք աղետյալներին օգնելու համար բերում էին սննդամթերք, բժշկական սարքավորումներ, դեղորայք, վրաններ, շինարարական տեխնիկա և այլն: 1989 թ. սկզբում Ադետի գոտում աշխատում էին այլ հանրապետություններից ժամանած ավելի քան 40.000 մասնագետներ, զինծառայողներ, որոնք, ԽՍՀՄ կառավարության ընդունած որոշման համաձայն, մեծ աշխատանք ծավալեցին: Որոշվել էր ավերված վերականգնել երկու տարում: Ադետի գոտուց շուրջ 170.000 մարդ տեղավորվեց Կովկասի առողջարաններում ու հանգստյան տներում: Հազարավոր խեղված երեխաներ բուժման նպատակով տեղափոխվեցին Խորհրդային Միության և արտասահմանյան հիվանդանոցներ:

Ողջ աշխարհը անշահախնդիր օգնություն էր ցույց տալիս ծանր կացության մեջ հայտնված հայ ժողովրդին: 1990 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ Հայաստանի օգնության հիմնադրամ էր փոխանցվել արտասահմանյան երկրներում հանգանակված շուրջ 35 միլիոն դոլար⁵⁹: Շատ պետություններ ու կազմակերպություններ Ադետի գոտում ձեռնարկեցին կառուցելու բնակելի թաղամասեր, հիվանդանոցներ, դպրոցներ: 1989 թ. իտալացիները Սպիտակում կառուցեցին բնակելի թաղամաս՝ «Իտալական գյուղը», Գյումրիում թաղամաս կառուցեցին ավստրիացիները: Նորվեգացիների կողմից Սպիտակում կառուցված ժամանակակից հիվանդանոցը կրում է մեծ մարդասեր, հայ ժողովրդի բարեկամ Ֆրիտյոֆ Նանսենի անունը: Գյումրիում անգլիացիների հիմնադրած դպրոցի հանդիսավոր բացմանը ներկա էր Անգլիայի վարչապետ Մարգարետ Թետչերը:

⁵⁸ Տե՛ս **Հարությունյան Ս.**, Անցյալի ու ներկայի մասին, Երևան, 2011, էջ 202-203, 220:

⁵⁹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, էջ 723, **Մանուկյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 20:

Հայ ժողովուրդը երբեք չի մոռանա Ադետի գոտի օգնության շտապող հարավսլավացի 7 օդաչուներին, որոնք Երևանի մատույցներում զոհվեցին օդային աղետից, ինչպես նաև Գյումրիի մոտակայքում ավիավթարից զոհված խորհրդային զինծառայողներին: Հայ ժողովուրդը երախտագիտությամբ ընդունեց աշխարհի մարդասիրական օգնությունը:

Մայր հայրենիքին լայն աջակցության ձեռք մեկնեց սփյուռքահայությունը: Այդ ծանր օրերին նա համախմբվեց և ստեղծեց «ՍՕՍ Արմենիա», «Ազնավուրը Հայաստանին» և տասնյակ այլ կազմակերպություններ, որոնք նյութական ու բարոյական մեծ օգնություն էին ցույց տալիս հայրենաբնակ իրենց եղբայրներին ու քույրերին: Բազմաթիվ սփյուռքահայեր շտապեցին իրենց հետ մայր հայրենիք բերել դեղորայք, հագուստ, վրաններ, սննդամթերք և այլն: Նրանցից շատերը մնացին Հայաստանում և անմիջական մասնակցություն ունեցան փրկարարական ու վերականգնողական աշխատանքներին: Նրանց թվում էր նաև Շարլ Ազնավուրը: Վերջինս հետագայում նույնպես մեծ եռանդով շարունակեց իր ազգանվեր գործունեությունը:

Ադետի գոտում ծավալված շինարարական աշխատանքներին մեծապես արգելակում էր Ադրբեջանի կողմից իրականացվող տրանսպորտային ու տնտեսական շրջափակումը, որի հետևանքով անհրաժեշտ շատ շինանյութեր ու ապրանքներ տեղ չէին հասնում: Ադետի գոտու վերականգնման գործում մեծ դեր խաղացին ԽՍՀՄ հանրապետություններից օգնության եկած շատ շինարարական կազմակերպություններ, որոնք 1990 թ. մի շարք պատճառներով դադարեցրին իրենց աշխատանքները և հեռացան⁶⁰: 1989-1990 թթ. ընթացքում Ադետի գոտում իրականացվեց նախատեսված բնակելի շենքերի կառուցման միայն 14,8 %-ը և հանրակրթական դպրոցների 5,5 %-ը:

Չնայած դրսից եկած անշահախնդիր մեծ օգնությանը՝ Ադետի գոտու բնակչության մեծ մասը շարունակում էր մնալ անօթևան և առանց աշխատանքի: Դա ավելի էր սրում հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը⁶¹: Պատճառներից մեկը նաև տեղի աշխատունակ ուժերի ոչ արդյունավետ օգտագործումն էր, մարդկանց զբաղվածության հիմնախնդիրը: 1990 թ. աշխատանքի տեղավորման կարիք ուներ մոտ 118.000 մարդ, այդ թվում՝ 44.000 փախստական⁶²: Դրա հետ մեկտեղ ժողովրդական տնտեսության տարբեր ճյուղերում թափուր էր մնացել ավելի քան 18.000 աշխատատեղ⁶³: Աշխատուժի պակասի պատճառով միայն Ադետի գոտու արդյունաբերական ձեռնարկությունների արտադրական կարողությունները օգտագործվում էին մինչև 70 %-ով⁶⁴: Այսպիսի պայմաններում Հայաստանի տարբեր շրջաններից հազարավոր մարդիկ (հիմնականում որակյալ շինարարներ), փոխանակ մնալու, տեղում աշխատելու, իրենց տունը կառուցելու «ավանդույթին» հավատարիմ, մեկնում էին արտագնա աշխատանքի: Այս երևույթը, նյութականից բացի, բարոյական մեծ վնաս էր հասցնում ժողովրդին: Միայն 1990 թ. հանրապետությունից Խորհրդային Միության տարբեր շրջաններ արտագնա աշխատանքի էր մեկնել շուրջ 10.000 մարդ, որից 4.000-ը՝ Ադետի գոտուց: Նրանց փոխարեն

⁶⁰ Տե՛ս Մանուկյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 20:

⁶¹ Տե՛ս Ադետի գոտին երեկ և այսօր (շինարարական-վերականգնողական աշխատանքներ), 1989-2008, Երևան, 2008, էջ 11, 14:

⁶² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 9 ապրիլի, 1991:

⁶³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

սեփական հայրենիքում աշխատում էին այլ հանրապետություններից և արտասահմանից եկածները⁶⁵:

**զ. Ժողովրդական հուզումները. Արցախահայության գոյամարտը
(1989 թ. հունվար – 1991 թ. օգոստոս)**

Չնայած օրավոր ծանրացող վիճակին՝ հանրապետության բնակչությունը շարունակում էր իր արդարացի ազատագրական պայքարը: Ադետի գոտի ժամանած Մ. Գորբաչովից նա վճռականորեն պահանջեց լուծում տալ հարցին: Բայց ԽՍՀՄ-ի ղեկավարը ոչ միայն չընդառաջեց, այլև կարգադրեց հաշվեհարդար տեսնել շարժման կազմակերպիչների ու ղեկավարների հետ: 1988 թ. դեկտեմբեր - 1989 թ. հունվար ամիսներին կալանավորվեցին և մոսկովյան բանտերում արգելափակվեցին «Ղարաբաղ» կոմիտեի անդամները, նաև Խաչիկ Ստամբուլյանն ու Իգոր Մուրադյանը, ինչպես նաև մի քանի տասնյակ երիտասարդներ Հայաստանից ու Արցախից: Մոսկվայի ադրբեջանամետ իշխանությունները փորձում էին օգտագործել երկրաշարժի ծանր հետևանքները, զլխատել հայերի ազատագրական պայքարը և դաժան միջոցներով վերջնականապես ճնշել այն⁶⁶: Բայց Ղարաբաղյան շարժման ղեկավար գործիչների ձերբակալության միջոցով հայ ժողովրդի վրա ճնշում գործադրելու և Արցախի հիմնահարցը վերջնականապես փակելու կենտրոնի այս փորձը ևս ձախողվեց: Դա հակառակ արդյունք տվեց: Չնայած գործող հատուկ դրությանն ու պարետային ժամին, և երկրաշարժի ավերումներին ու շրջափակումներին՝ Հայաստանում ու Արցախում նոր թափով բորբոքվեցին բազմահազարանոց ցույցերն ու հանրահավաքները: Ղարաբաղյան հարցի արդարացի լուծման պահանջին ավելացավ նաև շարժման ղեկավարներին ազատ արձակելու պահանջը: Այդ ճակատագրական օրերին հայ ժողովրդի արդարացի ընդվզմանը պաշտպան կանգնեցին ռուս առաջավոր մտավորականության մի փայլուն ներկայացուցիչ՝ Անդրեյ Սախարովը, նրա կինը՝ Ելենա Բոնները, Գալինա Ստարովոյտովան, Միխայիլ Դուդինը, Անդրեյ Նույկինը, Վիկտոր Շեյնիսը, Լեոնիդ Բատկինը, Անդրեյ Չուբովը, Յուրի Աֆանասևը, Անատոլի Պրիստավկինը, Բուլատ Օկուջավան, Տատյանա Լիխանովան, Ինեսա Բուտկովան, Վալենտին Օսկոցկին և ուրիշներ: Նրանք պարբերաբար դիմումներ էին հղում ԽՍՀՄ ժողովրդավարական ուժերին և համաշխարհային հասարակայնությանը՝ հայ ժողովրդի արդարացի պայքարին պաշտպան կանգնելու կոչերով: Սանկտ Պետերբուրգից ընտրված պատգամավորներ Ա. Սոբչակը և Ա. Գենիսովը ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարում (1989 թ. մայիս) անգամ հայտարարեցին, որ իրենք հրաժարվում են ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդում իրենց մանդատներից՝ հօգուտ Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչների:

Արցախյան ազատագրական պայքարի օրերից մեր ժողովրդի կողքին էր նրա արդարացի պահանջի մշտական աջակիցն ու ջերմ պաշտպանը՝ Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատի փոխխոսնակ Բերոլայն Բոքսը: Նա, 1991 թ. մայիսից սկսած, Արցախ է այցելել ավելի քան 50 անգամ: Լինելով ակադեմիկոս Ա. Սախարովի համախոհը՝ Բ. Բոք-

⁶⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 9 ապրիլի, 1991:

⁶⁶ Տե՛ս **Գալստյան Հ.**, Չուղարկված նամակներ, Երևան, 2013, էջ 42-43:

ար մշտապես հետևել է նրա մարդասիրական սկզբունքներին՝ հայտարարելով. «Ես այնտեղ եմ, որտեղ ցավ կա»⁶⁷: Նրա անմիջական նախաձեռնությամբ ու ղեկավարությամբ ԱՄՆ-ի, Ճապոնիայի, Անգլիայի, Նորվեգիայի, Իտալիայի և այլ երկրների գիտնականներից, գրողներից, հասարակական գործիչներից կազմավորվեց 13 հոգանոց խումբ, որը 1991 թ. մայիսին ուղևորվեց Հայաստանի Հանրապետություն: Խումբը, Գորիսի շրջանի Տեղ գյուղում հանդիպելով հայ փախստականներին, արձանագրեց նրանց նկատմամբ աղբյուրազանցիների կողմից գործադրված աննկարագրելի բռնությունների փաստերն ու ներկայացրեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին ու պաշտպանության նախարարությանը: Ք. Քոքսը բազմիցս ռազմական ուղղաթիռով շրջել ու նկարահանել է ԼՂՀ հրդեհվող ու ավերված գյուղերը և դրանք ցուցադրել է Եվրոպայի ու Ամերիկայի տարբեր հեռուստաալիքներով: Նա Մեծ Բրիտանիայի Լորդերի պալատում ներկայացրել է դարաբաղյան հիմնախնդրի էությունը: Արցախյան պատերազմի ընթացքում նյութական ու բարոյական անգնահատելի օգնություն է ցույց տվել շրջափակման մեջ գտնվող արցախահայությանը: Ջինադադարից հետո Ք. Քոքսի ակտիվ աջակցությամբ և զերմանացի մասնագետների համագործակցությամբ Ստեփանակերտում ստեղծվեց պրոթեզավորման մասնագիտացված կլինիկա, նրա միջոցներով նույն քաղաքում ողնաշարի վնասվածքներով հիվանդների համար հիմնադրվեց վերականգնողական կլինիկա: Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը, գնահատելով Ք. Քոքսի մատուցած ծառայությունները հայ ժողովրդի հանդեպ, նրան անվանել է «հրեշտակ՝ իջած մեր ազգի համար»⁶⁸:

Հայ ժողովրդի հիշողության մեջ ընդմիշտ կմնա բուղար ժողովրդի ազնիվ գավակ, կինովավերագրող Յվետանա Պասկալայի պայծառ անունը: Նա առաջին արտասահմանցի լրագրողն էր, որը, 1991-1994 թթ. լինելով Լեռնային Ղարաբաղում, լայնորեն լուսաբանել է Ղարաբաղի հիմնախնդիրը և այն ներկայացրել միջազգային հանրությանը: «Օղակ» գործողության ժամանակ լինելով Գետաշենի ենթաշրջանում և Շահումյանի շրջանում՝ նա հայ բնակչության դեմ կատարվող բռնարարքներն ու տեղահանությունը ռեպորտաժներով ներկայացնում էր միջազգային հանրությանը: Ռազմական թեժ կետերից նա բազմիցս հեռուստահաղորդումներ է պատրաստել «CNN», «NBC», բուլղարական ազգային, ռուսական, գերմանական, ֆրանսիական հեռուստաընկերությունների, «Ռոյթեր» գործակալության համար: Լինելով ռազմական կետերում՝ Ց. Պասկալան «Ղարաբաղի վերքերը» ընդհանուր խորագրով նկարահանել է պատերազմական իրադարձություններին և Արցախյան ազատագրական պատերազմին նվիրված 6 վավերագրական ֆիլմ (հայերեն, ռուսերեն ու անգլերեն)⁶⁹: Պատերազմից հետո երկար տարիներ ՀՀ ազգային հեռուստատեսությամբ վարել է «Իմ թանկագին ողջեր ու մահացածներ» և Արցախի անցյալին և ներկային վերաբերող հեղինակային հրապարակախոսական ու վերլուծական հաղորդումներ՝ նվիրված Շուշիի ազատագրմանը, ԼՂՀ խնդիրներին:

1989 թ. հունվարի 12-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց Լեռնային Ղարաբաղում կառավարման նոր ձև ստեղծելու մասին: Նախատեսվում էր ստեղծել 8 հո-

⁶⁷ Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ. 1988-1994, հանրագիտարան, Երևան, 2004, էջ 670:

⁶⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 557:

գուց (մեծ մասը Մոսկվայից) կազմված Հատուկ կառավարման կոմիտե՝ ԽՄԿԿ կենտրոնի բաժնի վարիչ Ա. Վոլսկոյ գլխավորությամբ⁷⁰: Կոմիտեն անմիջականորեն ենթարկվելու էր կենտրոնին: Նույն որոշմամբ դադարեցվեց Արցախի աշխատավորների կողմից ընտրված ԼՂԻՄ ժողովրդական պատգամավորների 20-րդ գումարման մարզխորհրդի գործունեությունը: Վերացվեց մարզի կուսակցական մարմինը՝ մարզկոմը: Այս վերջինն արվում էր նաև մարզկոմի առաջին քարտուղար, ազատագրական շարժման նշանավոր ղեկավարներից մեկից՝ Հ. Պողոսյանից ազատվելու համար: Շուտով Ա. Վոլսկոյ գլխավորած կոմիտեն սկսեց աշխատանքները:

Հայ ժողովուրդը ի սկզբանե մեծ հույսեր չկապեց այդ որոշման հետ, որտեղ հատուկ ընդգծված էր, որ Լեռնային Ղարաբաղը Ադրբեջանի մի մասն է: Այդ կոմիտեի գոյության մի քանի ամիսները ցույց տվեցին, որ օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ մի շարք պատճառներով, և առաջին հերթին Ադրբեջանի սադրանքների հետևանքով այն ի վիճակի չէ կատարել իր առաքելությունը: Հայաստանի ու Արցախի միջև տնտեսական կապեր ստեղծելու նրա ջանքերն ապարդյուն անցան: Փոխարենը Հատուկ կոմիտեի լուռ համաձայնությամբ Ադրբեջանի իշխանությունները ուժեղացրին Լեռնային Ղարաբաղի շրջափակումը և խորացրին բռնությունները հայերի նկատմամբ: Արցախի և Հայաստանի հայության մեջ գնալով խորացավ անվստահությունը Հատուկ կոմիտեի և ընդհանրապես կենտրոնական իշխանությունների նկատմամբ:

Հայ բնակչության հետևողական պայքարի շնորհիվ և ԽՍՀՄ առաջադեմ մտավորականության օժանդակությամբ Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի անդամները 1989 թ. մայիսին ազատ արձակվեցին և կրկին շարունակեցին ղեկավարել ազատագրական շարժումը: Այժմ հանրահավաքներում առաջ էին քաշվում ժողովրդավարական ազատությունների, հանրապետության ինքնուրույնության ընդլայնման, կենտրոնի բարելավման, պատմական անցյալի վերագնահատման և այլ հարցեր:

1989 թ. ամռանը Ադրբեջանում հակահայկական հիստերիան հասավ իր գագաթնակետին: Դրա համար առիթ ծառայեցին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարում հայ պատգամավորների ելույթները: Վերջինները, ապացուցելով դարաբաղյան պայքարի արդարացի լինելը, կրկին պահանջեցին մարզը վերամիավորել Հայաստանին: Ադրբեջանական մամուլը վայնասուն բարձրացրեց, իսկ հանրապետության իշխանությունները դիմեցին նոր զինված վայրագությունների: Ամենուր սկսվեցին լայնածավալ բռնություններ: Հայաշատ վայրերում նոր ուժով բորբոքվեցին հալածանքները, խոշտանգումներն ու սպանությունները: Տասնյակ հայկական բնակավայրեր թալանվեցին ու հրկիզվեցին: Հուլիս-օգոստոսին սկսվեց նոր՝ երրորդ էլ ավելի ծավալուն ու մեծ բռնագաղթը, որի հետևանքով լիովին հայաթափվեցին Կիրովաբադը, Մինգեչաուրը, Խանլարը, Շահումյանը և այլ շրջաններ: Հուլիսին Ադրբեջանի կողմից փակվեցին Հայաստան և Արցախ տանող երկաթուղիներն ու ավտոճանապարհները:

Իրենց բնակավայրերը լքեցին թալանված ադրբեջանաբնակ շուրջ 30.000 հայեր, որոնցից 20.000-ը պատասպարվեց Հայաստանում, որտեղ փախստականների ընդհանուր թվաքանակը 1989 թ. սկզբին անցավ 220.000-ից⁷¹:

⁷⁰ Տե՛ս «Правда», 15 января, 1989:

⁷¹ Տե՛ս **Խոջաբեկյան Վ.**, Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991, էջ 119-126:

1989 թ. հուլիսին Բաքվում կազմակերպված Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատը սկսեց ավելի ակտիվորեն գործել: Շուտով ճակատը զինված ջոկատներ ստեղծեց և առանձին շրջաններում զավթեց իշխանությունը: Դեկտեմբերին ադրբեջանցիները ավերեցին Իրանի և Թուրքիայի հետ ունեցած պետական սահմանային կառույցները՝ դրսից Նախիջևան առատորեն զենք և զինամթերք ներկրելու նպատակով: Դաժան շրջափակումը սոցիալական ծանր հետևանքներ ունեցավ: 1989 թ. ամռանից Հայաստանում դադարեց գործել արդյունաբերական ձեռնարկությունների մեծ մասը, ձախողվեցին Ադետի գոտու վերականգնման և գյուղատնտեսական կուլտուրաների բերքահավաքի աշխատանքները: Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի շրջափակումով Ադրբեջանը, փաստորեն, չհայտարարված պատերազմի սկիզբը դրեց: Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը դատապարտեց Ադրբեջանի կողմից Հայաստանի և ԼՂԻՄ-ի շրջափակումը և կենտրոնական իշխանություններից պահանջեց ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների արտահերթ համագումար հրավիրել՝ հարցը քննարկելու համար, բայց դա տեղի չունեցավ: Իսկ ավելի ուշ ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների երկրորդ համագումարը, անդրադառնալով հարցին, նույնիսկ խուսափեց «շրջափակում» բառը արձանագրության մեջ մտցնելուց և հավասարապես մեղադրեց երկու հանրապետությունների ղեկավարությանը: Դա, անշուշտ, ոգևորեց ադրբեջանցիներին, և շրջափակումը կազմակերպված ու մշտական բնույթ ընդունեց: Շուտով փակեցին նաև ՌԽԳՀ-ից Վրաստանով Հայաստան եկող գազատարը: Դա մեծ վնաս հասցրեց Հայաստանին և շուրջ երկու տարի շրջափակման մեջ գտնվող Արցախի տնտեսությանը: Չմռան դաժան պայմաններում նվազեցին էներգիա արտադրելու հնարավորությունները, խաթարվեցին կենսագործունեություն ապահովող օբյեկտների աշխատանքները, փակվեցին դպրոցները և բուհերը: Սկսվեցին էներգիայի մատակարարման հովհարային անջատումները:

Շրջափակումը ծանր անդրադարձավ Արցախի վրա, որը լիովին կղզիացել, կտրվել էր արտաքին աշխարհից. զգացվում էր սննդամթերքի, դեղորայքի և առաջին անհրաժեշտության այլ ապրանքների խիստ կարիքը: Մարզի տնտեսական ու բարոյահոգեբանական վիճակը կարգավորելու նպատակով 1989 թ. օգոստոսի 16-ին Ստեփանակերտում հրավիրվեց ԼՂԻՄ լիագոր ներկայացուցիչների համագումար: Նշված կառույցի կարծիքով՝ մարզի կառավարման հատուկ ձևը ոչնչով չէր օգնում հրատապ հարցերի լուծմանը, որ Հատուկ կոմիտեի գոյության ամիսներին ոտնահարվել էին մարզի ինքնավարության չնչին մնացորդները, ուստի նպատակահարմար էր ընտրությունների միջոցով վերականգնել ապօրինաբար վերացված կուսակցության մարզկոմն ու մարզխորհուրդը: Միաժամանակ որոշվեց մինչև իշխանության սահմանադրական գործառույթների վերականգնումը մարզը կառավարելու համար ընտրել Ազգային խորհուրդ: Համագումարը հավանություն տվեց նաև Շահումյանի շրջխորհրդի նստաշրջանի որոշմանը՝ շրջանը ԼՂԻՄ-ի հետ վերամիավորելու վերաբերյալ, և հանձն առավ վերջնական լուծում տալ այդ հարցին: Նորընտիր Ազգային խորհուրդը կոչով դիմեց ժողովրդին՝ դադարեցնելու մի քանի ամիս տևած գործադուլը⁷²:

Ադրբեջանի և Մոսկվայի իշխանությունների կողմից Ազգային խորհուրդը անօրինական համարվեց: Ազգային խորհրդի գործունեությունը պատճառ դարձավ Արցախի դեմ

⁷² Տե՛ս «Խորհրդային Ղարաբաղ», 17 օգոստոսի, Ստեփանակերտ, **Աբրահամյան Հ.**, Արցախյան գոյամարտ, Երևան, 1991, էջ 165-167:

ահաբեկչական քաղաքականության ուժեղացմանը: Ձեռք որոնելու նպատակով Արցախի հայկական բնակավայրերում զինվորականներն ամենուրեք խուզարկություններ էին կատարում: ԽՍՀՄ ներքին գործերի նախարարության զինվորները 1989 թ. սեպտեմբերին Ստեփանակերտում զենք գործադրեցին խաղաղ բնակչության նկատմամբ: Եղան զոհեր և վիրավորներ: Բացի այդ գործից՝ հայկական գյուղերի վրա հարձակումներ էին գործում ադրբեջանական զինված հրոսակախմբերը: 1989 թ. նոյեմբերի 28-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզում իրադրության կարգավորման միջոցառումների մասին» որոշումով աննպատակահարմար համարեց Հատուկ կառավարման կոմիտեի գոյությունը: Նախատեսվեց մարզը կառավարելու համար ԼՂԻՄ-ի հետ հավասարության հիմունքներով ստեղծել Հանրապետական կազմկոմիտե, հիմնել վերստուգիչ-դիտորդ հանձնաժողով, մարզում շարունակել պահել ԽՍՀՄ ՆԳՆ գործերը և այլն: Միաժամանակ հանձնարարվեց վերականգնել ԼՂԻՄ մարզխորհուրդը և նրա գործադիր կոմիտեն՝ վերջիններիս ենթակա բոլոր մարզային մարմիններով հանդերձ, որն Ադրբեջանի իշխանությունների կողմից այդպես էլ չկատարվեց⁷³:

Ազատագրական պայքարին նվիրված բոլոր ուժերը Հայաստանում համախմբելու համար ձևավորվեց «Հայոց համազգային շարժում» (ՀՀՇ) կազմակերպությունը, որի հիմնադիր համագումարը տեղի ունեցավ 1989 թ. նոյեմբերի 4-6-ը: «Ղարաբաղ» կոմիտեն ամբողջ կազմով ընտրվեց իր նախաձեռնած քաղաքական կառույցի ղեկավար մարմնում՝ ՀՀՇ վարչությունում: Սակայն ՀՀՇ-ն չկարողացավ ամբողջությամբ իր շուրջը համախմբել ազգային շարժման բոլոր ուժերը և երբեք համազգային չդարձավ, քանզի գործնականում անհնար էր միավորել հասարակության բոլոր խավերի շահերն ու ձգտումները: Միաժամանակ առաջադրված խնդիրների իրականացման ճանապարհին ՀՀՇ-ի կողմից թույլ տրվեցին նաև վրիպումներ ու սխալներ: Առաջնորդվելով քաղաքական նկատառումներով՝ նրանք իրենց գործելակերպով, կամա թե ակամա, փաստորեն, նպաստեցին հանրապետությունում տնտեսական ճգնաժամի խորացմանը: Մասնավորապես միակողմանի ու անհեռատես մոտեցում ցուցաբերվեց կենսոլորտը աղտոտող արդյունաբերական ձեռնարկությունների փակման խնդրում: ՀՀՇ-ի՝ մեկը մյուսին հետևող ձեռնարկումները ծանր հետևանքներ ունեցան ժողովրդական տնտեսության համար: Այսպես՝ ՀՀՇ-ի համառ ջանքերով շրջակա միջավայրի մաքրությունը հոգալու պատճառաբանությամբ 1989 թ. դեկտեմբերի 30-ին փակվեց «Նաիրիտ» գիտաարտադրական միավորումը: «Նաիրիտ» գիտաարտադրական միավորման հարցը ՀՀՇ-ի կողմից օգտագործվում էր ոչ այնքան որպես բնապահպանական հարց, որքան որպես լծակներից մեկը, որով կարելի էր ճնշում գործադրել Մոսկվայի վրա՝ զիջումների գնալու Լեռնային Ղարաբաղի հարցում: «Նաիրիտը» ոչ միայն թանկարժեք կաուչուկ էր արտադրում, որի պահանջարկը մեծ էր միջազգային շուկայում, այլև հումք էր մատակարարում Հայաստանի շուրջ 350 ձեռնարկությունների⁷⁴: Ժողովրդի ուժեղ ճնշման տակ (բազմահազարանոց, հանրահավաքներ, ձեռնարկության շրջափակում, նստացույցեր, հացադուլներ և այլն) 1989 թ. հունիսի 25-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը,

⁷³ Տե՛ս «Ժողովրդային Հայաստան», 30 նոյեմբերի, 1989:

⁷⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 163, գ. 185, ք. 1-2, 12-14:

հիմք ընդունելով, նաև ՀԽՍՀ բնության պահպանության պետական կոմիտեի մասնագիտական զեկուցագիրը, որոշում կայացրեց մինչև տարեվերջ դադարեցնել «Նաիրիտի» գործարկումը⁷⁵: 1989 թ. դեկտեմբերի 30-ին «Նաիրիտը» փակվեց: Անշուշտ, կենտրոնի մաքրության ապահովման տեսանկյունից այն դրական նշանակության ուներ, սակայն հանրապետության տնտեսությունը ծանր կացության մեջ ընկավ: Փակվելուց հետո նրա հետ սերտորեն կապված բոլոր գործարանները դադարեցրին իրենց գործունեությունը, իսկ հազարավոր մարդիկ մնացին առանց աշխատանքի: Իշխանությունը վերցնելուց հետո նույն ՀՀԾ-ի ղեկավարությունը 1991 թ. հուլիսի 1-ից հարկադրաբար վերագործարկեց «Նաիրիտը»՝ մոռանալով նրա «վնասակար հետևանքները»: Նույն ճակատագրին արժանացան Ալավերդու լեռնաքիմիական կոմբինատը, որը փակվեց 1989 թ. հուլիսին, իսկ Վանաձորի քիմիական կոմբինատը՝ նույն թվականի սեպտեմբերին: Նշված ձեռնարկությունների փակումը, նպաստելով հանրապետության էկոլոգիական վիճակի բարելավմանը, լուրջ հարված հասցրեց նրան՝ տնտեսությանը պատճառելով միլիարդների վնաս:

Ավերիչ երկրաշարժից հետո հայ ժողովրդին խիստ մտահոգում էր ատոմակայանի գոյությունը, քանզի այն հուսալիության ոչ մի երաշխիք չուներ: Դեռևս 1988 թ. հունիսին հանրապետության լայն հասարակության պահանջով Հայաստանի ղեկավարությունը միութենական համապատասխան մարմինների առջև հարց բարձրացրեց մոտակա երեք տարիների ընթացքում Հայկական ատոմակայանը փակելու մասին: Նախատեսվում էր հանրապետության էներգետիկ պահանջները բավարարել բերովի վառելիքի, աշխատող ջեկերի հզորությունների ընդլայնման, ինչպես նաև աեկը ջեկի վերափոխելու միջոցով, ինչպես նաև օգտագործել լեռնային փոքր ջեկերի, արևի, քամու և ոչ ավանդական աղբյուրների էներգիան: Սակայն երկրաշարժից հետո Հայկական ատոմակայանի հիմնախնդիրը էկոլոգիական, սոցիալ-բարոյական և հոգեբանական առումներով ավելի սուր բնույթ ընդունեց: Ելնելով ստեղծված իրավիճակից՝ Հայաստանի ղեկավար մարմինները դիմեցին միութենական կառավարությանը՝ առաջարկելով ատոմակայանը փակել նախատեսվածից ավելի վաղ:

1989 թ. հունվարի 6-ին ԽՍՀՄ մինիստրների խորհուրդը որոշում ընդունեց Հայկական ատոմակայանը փակելու մասին⁷⁶: Նույն թվականի փետրվարի 25-ին կանգնեցվեց ատոմակայանի առաջին էներգորոկը, իսկ մարտի 18-ին՝ երկրորդը: Ատոմակայանի շահագործման դադարեցմամբ խիստ վատարացավ Հայաստանի էներգետիկ վիճակը, որը Ադրբեջանի կողմից կազմակերպված երկարատև տնտեսական շրջափակումների հետևանքով դարձավ ուղղակի աղետալի և ծանր անդրադարձավ բնակչության սոցիալական պայմանների վրա⁷⁷:

Արցախահայության ազատագրական պայքարին նոր ուժով սատար կանգնելու նպատակով համաժողովրդական ճնշմամբ 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի ազգային խորհրդի համատեղ նիստում հռչակ-

⁷⁵ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1 հուլիսի, 1989:

⁷⁶ Տե՛ս «Коммунист», 9 января, 1990:

⁷⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 164, գ. 669, ք. 1, 4, գ. 717, ք. 1, 2, գ. 323, ք. 1, 4:

վեց Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի Հանրապետության վերամիավորումը⁷⁸: Մեկ ամիս անց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը չեղյալ հայտարարեց այդ որոշումը՝ այն որակելով հակասահմանադրական: Մոսկվան մեկ անգամ ևս հաստատեց իր նպատակը՝ բոլոր միջոցներով հայ ժողովրդին հետ պահել ազատագրական պայքարից: Որքան կենտրոնը ուժեղացնում էր ճնշումը Արցախյան շարժման դեմ, այնքան համարձակ էին դառնում ադրբեջանական հրոսակները:

Օգտվելով իր համար կենտրոնի խիստ նպաստավոր քաղաքականությունից՝ Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատը 1990 թ. հունվարին Բաքվում սանձազերծեց հայերի զանգվածային ջարդեր: Հունվարի 13-ի բազմահազարանոց հանրահավաքից հետո «հայության ոչնչացման» կոչ արվեց: Մոտ 5.000 մարդուց բաղկացած զինված ամբոխը նախօրոք մշակված ծրագրով և նախապես կազմված հասցեներով հարձակվեց հայերի բնակարանների վրա՝ նրանց սպանելու և ունեցվածքը թալանելու նպատակով: Հայերը ենթարկվեցին անմարդկային խոշտանգումների: Այդ օրը վայրագություններին զոհ գնաց մոտ 400 մարդ⁷⁹: Թաղից թաղ անցնելով՝ յոթ օր շարունակ խուժանը հայերի նոր ջարդեր էր կատարում: Կազմակերպված համատարած կոտորածների պատճառով մեկ շաբաթվա ընթացքում Բաքուն, որի կառուցման ու զարգացման համար հայերը հսկայական ներդրում էին ունեցել, լիովին հայաթափվեց: Գազազած ամբոխը բռնություններ էր գործադրում նաև ռուսների և մյուս ազգերի ներկայացուցիչների նկատմամբ: Ի վերջո, հայերի արյամբ արբեցած Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատը բացահայտորեն անցավ իշխանության բռնազավթմանը: Միայն այդ ժամանակ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհուրդը Բաքվում արտակարգ դրություն հայտարարեց և մեծ ուշացումով գործ մտցրեց քաղաք: Զինվորականներին դժվարությամբ հաջողվեց դադարեցնել վայրենի սպանողը:

1990 թ. հունվարյան վանդալիզմի հետևանքով հարյուր հազարավոր հայեր, հազիվ փրկվելով ադրբեջանական յաթաղանից, հեռացան Բաքվից և Ադրբեջանի հայաբնակ մյուս բնակավայրերից⁸⁰:

1990 թ. հունվարի 15-ին, երբ Բաքվում մոլեզմում էին հակահայկական բռնությունները, ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը որոշում ընդունեց Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզի տարածքում արտակարգ դրություն հայտարարելու մասին: Դրանից երեք օր առաջ՝ հունվարի 12-ին, Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահությունը, ելնելով ԽՍՀՄ ԳԽ 1989 թ. նոյեմբերի 28-ի որոշումից, ստեղծեց Հանրապետական կազմկոմիտե՝ օժտված լայն լիազորություններով: Այն գլխավորում էր Ադրբեջանի կոմկուսի կենտկոմի երկրորդ քարտուղար, հայատյաց Վ. Պոլյանիչկոն: Կազմկոմիտեի գործունեությամբ Լեռնային Արցախում սկսվեց հակահայկական հիստերիայի նոր փուլ: Այն իր գործողություններով հսկայական չարիքներ պատճառեց Արցախի ժողովրդին: Պոլյանիչկոյի գլխավորած կազմկոմիտեի խնդիրը մարզի ժողովրդագրական իրավիճակը հոգուտ ադրբեջանացիների փոխելն էր:

Հայկական բնակավայրերը մեկուսացնելու նպատակով կազմկոմիտեի ցուցումով քանդվում էին միջշրջանային և գյուղամիջյան առանց այն էլ անմխիթար վիճակում

⁷⁸ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 3 դեկտեմբերի, 1989:

⁷⁹ Տե՛ս Մինասյան Է., Բաքվի 1990 թ. հունվարյան ջարդերը և դրանց իրավաքաղաքական գնահատականը, «Տարեգիրք Բ», Երևան, 2010, էջ 12-13:

⁸⁰ Տե՛ս Մոսեսովա Ի., Հովնանյան Ա., Բաքվի ջարդերը, Երևան, 1992, էջ 15:

գտնվող ճանապարհները: Նոր ջարդերի սպառնալիքով կատարվում էին աներևակայելի բռնաճնշումներ, գործադրվում էին հարկադրանքի այնպիսի տմարդի ձևեր, որոնց հետևանքով աշխարհից կտրված գյուղերի հայ բնակիչներին ոչինչ չէր մնում անելու, քան թողնել իրենց բնակավայրերը և հեռանալ անվտանգ վայրեր: 1990 թ. փետրվարի վերջին լիովին հայաթափվեցին Շահումյանի շրջանի Ազատ և Կամո գյուղերը: Նույն թվականին Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի որոշմամբ լուծարվեցին մարզի բոլոր՝ չորս հայկական վարչական շրջանները: Փաստորեն՝ ստեղծված իրավիճակը մեծ նահանջ էր Ա. Վոլսկու գլխավորած Հատուկ կոմիտեի համեմատությամբ: Ադրբեջանի ժողովրդական ճակատը, օգտվելով հանրապետության իշխանությունների հովանավորությունից, կեղծ լուրեր տարածելով, ամեն ինչ արեց, որպեսզի հակահայկական մոլուցքը տարածվի նաև Կենտրոնական Ասիայում, Հյուսիսային Կովկասում: Այս ամենի հետևանքով նշված վայրերից սկսվեց հայ բնակչության որոշ մասի արտագաղթ: Ըստ ՀՀ կառավարությանն առընթեր փախստականների հարցերի պետական վարչության նախագահ Վլադիմիր Մովսիսյանի՝ 1990 թ. Հայաստանում փախստականների թիվն արդեն հասնում էր ավելի քան 450.000-ի, որից 217.000-ը՝ միայն Բաքվից⁸¹: Չնայած սոցիալ-տնտեսական ծանր կացությանը՝ հանրապետության իշխանություններն ու ողջ հայ ժողովուրդը հնարավոր ամեն ինչ արեցին փախստականների օրհասական վիճակը թեթևացնելու համար: Մինչդեռ կենտրոնական մարմինները ոչ մի աջակցություն չցուցաբերեցին: Նրանք հրաժարվեցին նաև երկրում մտցնել ողջ աշխարհում ընդունված «Փախստականի կարգավիճակ», ինչը բռնագաղթվածներին հնարավորություն կընձեռներ օգտվելու որոշակի արտոնություններից:

Հունվար-փետրվար ամիսներին ադրբեջանական զինված բանդաները հարձակումներ սկսեցին նաև Հայաստանի սահմանների ամբողջ երկայնքով: Ինքնապաշտպանական աշխարհագորային ջոկատներն արժանի հակահարված տվեցին թշնամուն: Այդպիսի ջոկատներից էին «Սասունցի Գավիթը», «Մուշը», «Սասունը», «Մալաթիան», «Արաբոն», «Մեծն Տիգրանը», «Չորավար Անդրանիկը», «Մխիթար սպարապետը», «Սասնա ծռերը», «Հայոց ազգային բանակը» (ՀԱԲ), «Անկախության բանակը» և այլն: Նրանք անձնվիրաբար կասեցրին Երասխավանի, Վայքի, Մեղրու, Գորիսի, Կապանի, Նոյեմբերյանի, Տավուշի, Իջևանի, Վարդենիսի և սահմանամերձ այլ շրջանների վրա կատարված հարձակումները: Այդ մարտերում թշնամու զնդակից ընկան հայ ժողովրդի արժանավոր զավակներ Մովսես Գորգիսյանը, Յուրի Խասապետյանը, Երվանդ Սահումյանը, Էդիկ Մնացականյանը, Կամո Աբովյանը և ուրիշներ: Հենց ինքնապաշտպանական ջոկատների անձնագոհության, նրանց խիզախ հրամանատար Վազգեն Սարգսյանի քաջագործության շնորհիվ էր, որ թշնամին նշված շրջաններում չկարողացավ դեպքերին Մումգայիթի կամ էլ Բաքվի նման ընթացք տալ⁸²: Հավատարիմ իր դիրքորոշմանը՝ կենտրոնը համանման զնահատական տվեց ադրբեջանցի գրոհայիններին և ինքնապաշտպանության դուրս եկած հայ կամավորներին՝ երկուստեք անվանելով անօրինական զինված կազմավորումներ: Թերևս հենց այդ կեղծ տեսակետը հիմնավորելու նպատակով էր, որ 1990 թ. մայիսի 27-ին Երևանի երկաթուղային կայարանում և

⁸¹ Տե՛ս Մովսիսյան Վ., Հողի ճակատագրով, Երևան, 2001, էջ 116:

⁸² Տե՛ս Ազիզբեկյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 65-66:

Նուբարաշենում կազմակերպվեց նոր սաղարանք: Այդ օրը զինված ընդհարումներ տեղի ունեցան հայկական ինքնապաշտպանական մի քանի ջոկատների և խորհրդային զինվորական ստորաբաժանումների միջև: Թեև մայրաքաղաքի իշխանությունների, աշխարհագրային ջոկատների և հասարակական կազմակերպությունների ներկայացուցիչների ջանքերով հաջողվեց կասեցնել միջադեպը, սակայն այն հանգեցրեց մարդկային զոհերի: Այդ սաղարանքի կազմակերպմամբ, փաստորեն, փորձ էր արվում ներկայացնելու, թե իբր Հայաստանում գործում են խորհրդային իշխանության դեմ տրամադրված «ահաբեկչական» խմբեր: Վերջինիս հավաստմանն էին նպատակաուղղված նաև կենտրոնական ՉԼՄ-ների կողմից այդ դեպքերի միակողմանի մատուցումն ու հակահայկական մեկնաբանությունները: Ըստ էության, կենտրոնն այդ քայլով նպատակ ուներ ծնկի բերելու հայ ժողովրդին և նրան հետ կանգնեցնելու իր սահմանադրական արդար պահանջներից, իսկ ձախողման դեպքում նրան ներքաշելու քաղաքացիական պատերազմի մեջ՝ պատրվակ ստեղծելով շատ ավելի լուրջ բռնությունների դիմելու համար⁸³: Սակայն հայ ժողովուրդը ավելի քան երկու տարվա փորձություններով լի ազգային-ազատագրական ծանր պայքարի ընթացքում չկորցրեց իր ողջամտությունը և դուրս չեկավ պայքարի սահմանադրական շրջանակներից: Նա համախմբվեց՝ դառնալով ավելի միասնական, սեփական բախտը կռելու վճռականությամբ:

Աղբբեջանն ուժեղացրեց մեկուսացման մեջ հայտնված Հայաստանի շրջափակումը, որի պատճառով ավելի խորացավ տնտեսական ճգնաժամը: Հայ ժողովրդի բազում բողոքներն այս անգամ էլ Մոսկվայի կողմից մնացին անպատասխան:

Աղբբեջանի կազմկոմիտեի և ԼՂԻՄ-ի ու Աղբբեջանական ԽՍՀ հարակից շրջանների արտակարգ դրության շրջանի պարետ, գեներալ Վ. Սաֆոնովի անօրեն, սաղիստական գործողությունների դեմ պայքարը հետգհետե լայն բնույթ էր ստանում: Չնայած 1990 թ. մայիսի 15-ից հետո գեներալ Վ. Սաֆոնովը նոր գործառնաք էր մտցրել մարզի տարածք և ամեն կերպ փորձում էր ձախողել Լեռնային Ղարաբաղից ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ընտրությունը, բայց դա նրան չհաջողվեց: Արցախի 100.000 ընտրողների 94 %-ը մասնակցեց ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորների ընտրություններին: Մարզից ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավորներ ընտրվեցին Սերժ Սարգսյանը, Գեորգի Պետրոսյանը, Համլետ Գրիգորյանը և ուրիշներ⁸⁴: ՀԽՍՀ Չարենցավան քաղաքի 143-րդ ընտրատարածքից պատգամավոր ընտրվեց դեռևս աղբբեջանական բանտում գտնվող Արկադի Մանուչարյանը, իսկ Կիրովականի 199-րդ ընտրատարածքից՝ Ռոբերտ Քոչարյանը: Կենտրոնական իշխանություններն անվավեր համարեցին մայիսի 20-ին Արցախում անցկացված ընտրությունները: Բաքուն որոշեց ավելի խիստ պատժի ենթարկել արցախահայությանը: Մայիսի վերջերին աղբբեջանցիները մի շարք նոր վայրագ գործողություններ կատարեցին Մաճկալաշեն, Քարինտակ և տասնյակ այլ գյուղերում: Ռեժիմի ստուգման և զենք առգրավելու պատրվակով 1990 թ. գարնանն ու ամռանը ավերեցին բազմաթիվ բնակարաններ, պետական ու հասարակական շինություններ, շատ կոլտնտեսություններ գրկվեցին հազարավոր հեկտար տարա-

⁸³ Տե՛ս Ազիզբեկյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 37:

⁸⁴ Տե՛ս Արշակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 131:

ծություններ մշակելու հնարավորությունից, տասնյակ հազարավոր գլուխ անասուններից:

Հայաստանի և Արցախի վրա ճնշումն ուժեղացնելու նպատակով զեներալ Սաֆոնովի հրամանով հրկիզվեց Մարտակերտի օդանավակայանը, որպեսզի այնտեղ վայրէջք չկատարի Հայաստանից եկող որևէ ինքնաթիռ:

Մի կողմից, Արցախի հարցում ԽՍՀՄ-ի ղեկավարության միտումնավոր քաղաքականության, մյուս կողմից, հանրապետության կուսակցական ղեկավարության ազգային շահերը անտեսող, չափից ավելի զգուշավոր գործունեության հետևանքով հայ ժողովուրդը կորցրեց հավատը «Կոմունիստական կուսակցության» հանդեպ: Դրա հետ մեկտեղ լայն թափ ստացած, ազգային շահերի իրականացմանն ուղղված ժողովրդավարական շարժումը վայելում էր ժողովրդի լայն գանգվածների վստահությունը: Այդ ամենը հանգեցրեց հանրապետության քաղաքական կյանքի արմատական ու շրջադարձային փոփոխությունների: Դրանք սկսվեցին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի 1990 թ. մայիսի 20-ի և հունիսի 3-ի ընտրություններով, որոնք տեղի ունեցան մեծամասնական ընտրակարգով: Ավելի քան 70 տարիների ընթացքում հանրապետությունում առաջին անգամ անցկացվեցին ժողովրդավարական, այլընտրանքային ընտրություններ Արցախի հայ բնակչության մասնակցությամբ: Ընտրական պայքարը հիմնականում ընթացավ ՀՀԸ-ի և ՀԿԿ-ի միջև: Վերջինիս պատգամավորների թեկնածուների ցուցակներում նախկինի պես նախապատվությունը տրված էր կուսակցական նոմենկլատուրայի ներկայացուցիչներին: ՀՀԸ-ի առաջադրած և պաշտպանած թեկնածուների ճնշող մեծամասնությունը, այդ թվում՝ Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի գրեթե բոլոր անդամներն ընտրվեցին հանրապետության Գերագույն խորհրդի կազմում: Նորընտիր պատգամավորների թվում էր նաև ԱԽՄ-ի հիմնադիր-նախագահ, Հայաստանի անկախացման գաղափարի քարոզչության համար երկար տարիներ խորհրդային բանտերում արգելափակված և վերակառուցման ժամանակաշրջանում ԽՍՀՄ-ից վտարված Պարույր Հայրիկյանը: Վերջինս վերադարձավ հայրենիք: Խորհրդարանի անդամ դարձավ նաև անկախության գաղափարի մեկ այլ նվիրյալ, կոմունիստական վարչակարգի կողմից այլախոհության մեղադրանքով բազմիցս ազատազրկման դատապարտված, «Հայաստանի հանրապետական կուսակցության» հիմնադիր Աշոտ Նավասարդյանը: Պատգամավորներ ընտրվեցին նաև մի շարք այլ նախկին քաղբանտարկյալներ⁸⁵:

Նորընտիր խորհրդարանը, որը կազմված էր 260 պատգամավորներից, սկսեց գործել 1990 թ. հուլիսի 20-ից⁸⁶: Թեև այստեղ կոմունիստները թվային գերակշռություն ունեին (պատգամավորների 60 %-ը Կոմկուսի անդամ էր), սակայն նրանք հիմնականում ՀՀԸ-ական պատգամավորների ազդեցության ներքո հենց սկզբից տարանջատվեցին և չկարողացան մեծամասնություն կազմել: Դա մասնավորապես դրսևորվեց Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահի ընտրությունների ժամանակ, երբ քվեարկության դրվեցին ՀՀԸ վարչության նախագահ, Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի անդամ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի և ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Վլադիմիր Մովսիսյանի թեկնածությունները: Մի քանի փուլով ընթացող քվեարկությունից հետո

⁸⁵ Տե՛ս Ազիզբեկյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 38:

⁸⁶ Տե՛ս ՀՀ Գերագույն խորհուրդ, 1990-1995, Երևան, 1995, էջ 115:

խորհրդարանը 1990 թ. օգոստոսի 4-ին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանին: Օգոստոսի 13-ին հանրապետության նախարարների խորհրդի նախագահ նշանակվեց ՀՀԾ վարչության և Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի անդամ Վազգեն Մանուկյանը: Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտեի մյուս անդամներն ու ՀՀԾ-ի այլ ներկայացուցիչներ աստիճանաբար զբաղեցրին հանրապետության օրենսդիր և գործադիր մարմինների գրեթե բոլոր կարևորագույն պաշտոնները: Դրանով, փաստորեն, Հայաստանում վերջ դրվեց «Կոմունիստական կուսակցության» ավելի քան 70-ամյա մենատիրությանը, և իշխանությունն անցավ «Հայոց համազգային շարժում» կուսակցության ձեռքը:

Հայաստանի նորընտիր իշխանությունները ձեռնամուխ եղան անկախ պետականության կերտմանը: 1990 թ. օգոստոսի 23-ին Հայաստանի Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանն ընդունեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին», որով դրվեց հանրապետության անկախության գործընթացի սկիզբը: Հռչակագրով ՀԽՍՀ-ն վերանվանվեց Հայաստանի Հանրապետություն:

Իսկ Արցախահայրության վրա ճնշումները գնալով ուժեղանում էին: 1990 թ. սեպտեմբերի 4-ին Ստեփանակերտի օդանավակայանում ԽՍՀՄ ներքին գորքերը բռնագրավեցին Հայաստանի քաղաքացիական ավիացիային պատկանող հինգ «Յակ-40» տիպի ինքնաթիռ, իսկ հաջորդ օրը՝ ևս վեցը⁸⁷:

Ելնելով Լեռնային Ղարաբաղում տիրող լարված իրադրությունից՝ սեպտեմբերի 5-ին Հայաստանի Հանրապետության նորընտիր խորհրդարանը հանդես եկավ հայտարարությամբ, որով իրադրությունը կայունացնելու նպատակով կենտրոնին առաջարկվում էր ԽՍՀՄ ՆԳՆ գորքերի և խորհրդային բանակի ստորաբաժանումները տեղակայել ԼՂԻՄ-ի, Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի վարչական սահմանների երկայնքով, վերացնել Ադրբեջանի կազմկոմիտեն և վերականգնել Լեռնային Ղարաբաղի մարզային ու տեղական խորհուրդները, վճռական միջոցներ ձեռնարկել ԼՂԻՄ-ի, Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի շրջափակումը վերացնելու համար: Բայց, ի պատասխան այդ առաջարկի, միութենական իշխանությունները ոչ միայն դրականորեն չարձագանքեցին, այլև լիովին աստարեցին Ղարաբաղի ու նրա վարչական սահմաններից դուրս գտնվող, բայց Ադրբեջանին ենթակա հայաբնակ տարածքները հայաթափելու Բաքվի տեղադրեն շարունակվող քաղաքականությանը:

Կենտրոնի նման վերաբերմունքը հայ ժողովրդի մի շարք նվիրյալների հարկադրեց դիմել բողոքի ծայրահեղ միջոցի: 1990 թ. սեպտեմբերին Մոսկվայի «Մոսկվա» հյուրանոցում քաղաքական հասցադուլ հայտարարեցին ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորները՝ Հայաստանի գիտությունների ազգային ակադեմիայի նախագահ, ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումյանը, հրապարակախոս Ջորի Բալայանը, ԽՍՀՄ ժողովրդական դերասան Սոս Սարգսյանը, Լեռնային Արցախի ազգային խորհրդի նախագահ Վաչագան Գրիգորյանը, ԼՂԻՄ-ի լուծարված մարզխորհրդի նախագահ Սեմյոն Բաբայանը, ինչպես նաև տաջիկ և ուզբեկ գիտնականներ Ռոստոմ Շուքուրովն ու Սուրաբ Շարաֆուտդինովը⁸⁸: Հացադուլավորներին համերաշխություն ու աջակցություն

⁸⁷ Տե՛ս Արշակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 135:

⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 137:

հայտնեցին երկրի գիտության, մշակույթի և գրականության շատ գործիչներ, միջազգային գիտական, հասարակական կազմակերպություններ և այլն: 1990 թ. սեպտեմբերի 17-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը դիմում հղեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանին, ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների համաժողովին, աշխարհի երկրների և միութենական հանրապետությունների խորհրդարաններին, որում ներկայացվում էր Լեռնային Արցախում կենտրոնի կողմից իրականացվող հակահայկական քաղաքականությունը և հացադուլավորների պահանջը: Սեպտեմբերի 21-ին Ռուսաստանի խորհրդարանում հրապարակվեց նրա 30 անդամների դիմումը՝ հասցեագրված ԽՍՀՄ նախագահ Մ. Գորբաչովին, որով ՌԽՖՍՀ ժողովրդական պատգամավորները, անհանգստություն հայտնելով հացադուլավորների առողջական վիճակի համար, պահանջում էին ապահովել ԼՂԻՄ-ի հայ ազգաբնակչության անվտանգությունը, վերականգնել մարզի իրավունքներն ու ազատությունները: Բայց երկրի Բարձրագույն ղեկավարությունը, ցուցաբերելով քար անտարբերություն, հետևողականորեն շարունակում էր որդեգրած քաղաքականությունը:

Համաշխարհային հասարակայնության ներկայացուցիչների և հատկապես Վազգեն Ա Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հորդորներից հետո միայն երեք շաբաթ անց՝ սեպտեմբերի 29-ին, հացադուլավորները դադարեցրին բողոքի ցնցող ակտը: Թեև այն ոչ մի ազդեցություն չունեցավ կենտրոնի դիրքորոշման վրա, բայց երկրի և աշխարհի հասարակայնության ուշադրությունը բևեռեց Արցախի հիմնախնդրի վրա՝ նպաստելով նրա միջազգայնացմանը:

Շրջափակման մեջ գտնվող Լեռնային Ղարաբաղում իրադրությունը գնալով ավելի էր սրվում: Ադրբեջանի ղեկավարությունը միութենական իշխանությունների աջակցությամբ հետևողականորեն շարունակում էր փոխել տարածաշրջանի ժողովրդագրական պատկերը: 1991 թ. հունվարին Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահությունը որոշում ընդունեց ԼՂԻՄ-ին հարակից ավելի քան 80 %-ով հայաբնակ Շահումյանի անվան շրջանը ադրբեջանաբնակ Կասում-Իսմայիլի շրջանին միավորելու մասին: Նպատակը մեկն էր՝ վերացնելով Շահումյանի շրջանը՝ այն լիովին հայաթափել: Արցախում գտնվող ԽՍՀՄ-ի ներքին զորքերի անձնակազմը, ենթարկվելով Ադրբեջանի հանրապետական կազմկոմիտեին, փաստորեն, կատարում էր պատժիչ դեր՝ բռնի տեղահանելով հայ ազգաբնակչությանն իր պատմական հայրենիքից: Չանգվածային բռնությունների ալիքը իր գագաթնակետին հասավ 1991 թ. ապրիլին, երբ խորհրդային և ադրբեջանական զինված ուժերը սկսեցին Լեռնային Ղարաբաղի հյուսիսային մասի հայաբնակ գյուղերի էթնիկ զտումները, որով հակամարտությունը, ըստ էության, մտավ պատերազմական փուլ:

Օգտվելով Մոսկվայի բացարձակ աջակցությունից՝ ադրբեջանական իշխանությունները շարունակում էին զավթել հայկական նորանոր գյուղեր և բնակիչներին արտաքսել իրենց հազարամյա բնակավայրերից: 1991 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին ադրբեջանական ՕՄՕՆ-ը (միլիցիայի հատուկ նշանակության ջոկատներ) խորհրդային բանակի աջակցությամբ բացահայտ պատերազմ սկսեց Հյուսիսային Արցախի գուտ հայաբնակ Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի հայ բնակչության դեմ՝ իրականացնելով նախօրոք մշակված «Կոլցո» («Օղակ») օպերացիան: Այդ գործողությունը սկսվեց ապրիլի 30-ին, որին մասնակցում էին խորհրդային «Վիրաժ» և «Օբրիվ» ռազմական

միավորումները⁸⁹, աղբբեջանական ՕՄՕՆ-ի «Դոգոր» ստորաբաժանումը, ինչպես նաև տասնյակ ավարառու հրոսակախմբեր: Նրանք նախապես գրավել էին Գետաշենի շրջակա բարձունքները, շրջափակել գյուղը: Հրաման ստանալուն պես այդ բազմաքանակ զորախումբը գրահամեքենաներով, հրասայլերով և զենքերի տարբեր տեսակներով հարձակում սկսեց հայկական գյուղերի վրա: Կատաղի մարտեր տեղի ունեցան Գետաշեն և Մարտունաշեն գյուղերում, որտեղ քաջաբար զոհվեցին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի նորագույն շրջանի հերոսներ Թաթուլ Կրպեյանը, Սիմոն Աչիկզոյանը, Արթուր Կարապետյանը, Վալերի Նազարյանը, Ջարգանդ Գանիելյանը և ուրիշ խիզախներ⁹⁰: Ուժերը խիստ անհավասար էին, և զավթիչները գրավեցին ու հիմնովին ավերեցին նշված երկու գյուղերը: Ոգևորված այդ «հաղթանակով»՝ աղբբեջանցիները համատարած հարձակումներ սկսեցին Հաղբուքի և Շահունյանի հայկական գյուղերի վրա: Մայիսի կեսերին բռնագաղթվեցին 24 հայկական գյուղերի բնակիչներ, սպանվեցին ավելի քան 100 հայեր, մի քանի հարյուր մարդ պատանդ վերցվեց⁹¹: Փաստորեն՝ 1991 թ. մայիս-հունիս ամիսներից Աղբբեջանը սկսեց ազգամիջյան պատերազմ, որն աստիճանաբար ավելի մեծ ծավալ ստացավ:

Պատերազմն ընդհուպ մոտեցավ Հայաստանի սահմաններին: Հանրապետության սահմանամերձ բնակավայրերն անընդհատ գնդակոծվում էին Աղբբեջանի տարածքում տեղակայված խորհրդային բանակի ստորաբաժանումների և տեղի հատուկ նշանակության ջոկատայինների կողմից: Դրանով չբավարարվելով՝ պատժիչները հաճախ ներխուժում էին հայկական բնակավայրեր, ավերում և թալանում դրանք, բռնություններ կիրառում խաղաղ բնակչության հանդեպ: Բարբարոսության ցայտուն դրսևորում էին մայիսին Հայաստանի Նոյեմբերյանի շրջանի Ոսկեպար գյուղում կատարված դեպքերը, երբ խորհրդային զինծառայողները գնդակահարեցին սահմանը հսկող 15 հայ միլիցիոներների⁹²:

1991 թ. հունիսին ԼՂՀ ժողովրդական պատգամավորների խորհրդի նիստում մշակվեց արցախահայության գոյապահպանման ծրագիր: Մոսկվայի կողմից մարզային և տեղական իշխանությունների կազմալուծման պատճառով բնակչությունը չէր կարողանում ինչպես հարկն է դիմադրություն ցույց տալ աղբբեջանական հրոսակախմբերին, որոնք սպառնում էին մեկ ամսում բռնի տեղահանել Արցախի հայությանը: Նստաշրջանը պահանջեց վերականգնել մարզային և տեղական իշխանությունները, գլխավորել բնակչության ազատագրական պայքարը: Հուլիսի վերջերին ստեղծվեց ինքնապաշտպանության ընդհատակյա կոմիտե և ինքնապաշտպանական ուժերի շտաբ: Դրանք մարզի բոլոր շրջաններում կազմակերպեցին զինված ջոկատներ:

Նույն ժամանակաշրջանում՝ 1991 թ. հուլիս-օգոստոս ամիսներին, խորհրդային զինված ուժերի հետ սերտ համագործակցությամբ Արցախում շարունակվում էին աղբբեջանական զրոհայինների կողմից հայկական խաղաղ գյուղերի տեղահանությունը, բնակչության կողոպուտն ու զերեվարումը: Օգոստոսի 13-ին անօրինակ սխրագործությամբ

⁸⁹ Տե՛ս **Ղահրամանյան Կ.**, Հյուսիսային Արցախ. գոյության պայքար, գիրք Բ, Երևան, 1993, էջ 66-69:

⁹⁰ Տե՛ս **Բաղդասարյան Գ.**, Դիմակայություն, Երևան, 1998, էջ 58:

⁹¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 21 մայիսի, 1991, “Голос Армении”, 30.04.2005:

⁹² Տե՛ս **Ազիզբեկյան Ռ.**, նշվ. աշխ., էջ 77:

յամբ աչքի ընկավ Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղի կանանց «Փառանձեմ» ջոկատը, որը գերի վերցրեց ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին զորքերի 30 հոգանոց մի դասակ և գյուղում զբաղվում էր թալանով ու բնակիչների գերեվարությամբ: Կենտրոնի հետ տեղի ունեցած երկարատև բանակցություններից հետո (անձամբ ԽՍՀՄ ՆԳ նախարար Բ. Պուգոյի հետ) դասակը փոխանակվեց հայ պատանդների հետ⁹³:

Այս օրհասական պայմաններում էլ ավելի հուժկու էր հնչում երկրի մարդասեր հասարակայնության բողոքի ձայնը՝ ի պաշտպանություն ծանրագույն վիճակում հայտնված Արցախի հայության ազատագրական պայքարի: Դարձյալ հայության կողքին էին նրա ջերմ բարեկամները՝ ակադեմիկոս Անդրեյ Սախարովի գլխավորությամբ: Բայց հայ ժողովրդի ազնիվ բարեկամների տազնապնդող հանդիպում էին ոչ միայն բարձրագույն իշխանությունների, այլև մեծապետական գաղափարներով սնուցված բազմաթիվ գործիչների արհամարհանքին, որոնք շարունակում էին բացահայտ թշնամանք տածել հայության ազատագրական պայքարի նկատմամբ: Դրանց թվում էին ադրբեջանական մարդասպանների ջերմ պաշտպան, հայության ազատագրական գործի նպատակամետ հակառակորդ Վիկտոր Իլյուխինը, մեծ ու փոքր ուրիշ պաշտոնյաներ՝ Անատոլի Լուկյանովը, Սերգեյ Բաբուրինը, Ամանգելդի Իմանովը, Եվգենի Պրիմակովը, գեներալ Լև Ռոխլինը և ուրիշներ:

Այսպիսով՝ 1988 թ. սումգայիթյան ցեղասպանությամբ սկիզբ առած բռնագաղթը ժամանակի ընթացքում ընդունեց ավելի ու ավելի ահագնացող չափեր: Դրանով սկսվեց բռնագաղթի առաջին փուլը: Ադրբեջանում հայ բնակչության ցեղասպանությունն ու զանգվածային բռնագաղթը շարունակվեց իրար հաջորդող բազմաթիվ փուլերով⁹⁴: Ցեղասպանության բռնկման ամեն մի նոր փուլ սկսվում էր զանգվածային ջարդերով ու մեծ բռնագաղթով: Եվ եթե բռնկման ամեն մի նոր փուլի համար բնորոշը կարմիր ջարդն էր, ապա հարաբերական դադարի փուլերում բռնագաղթը մերթնդներթ ուղեկցվում էր ջարդով:

1988 թ. նոյեմբերի 21-22-ին սկսվեց Ադրբեջանում հայ բնակչության ցեղասպանության երկրորդ փուլը: Ցեղասպանության ալիքը ոլորապտույտի մեջ ներքաշեց Ադրբեջանի գրեթե ամբողջ հայ բնակչությանը:

1989 թ. հուլիս-օգոստոսյան օրերից սկսած՝ սկիզբ առավ երրորդ մեծ բռնագաղթը:

1990 թ. հունվարին Բաքվում ժողովրդական ճակատի և Ադրբեջանի կառավարող իշխանությունների ձեռնարկած ցեղասպանությունը դարձավ Ադրբեջանից հայերի արտաքսման չորրորդ՝ ամենավճռական փուլը:

Ադրբեջանից հայ բնակչության բռնագաղթի և ցեղասպանության հինգերորդ փուլը սկսվեց 1991 թ. գարնանը: Ադրբեջանի և խորհրդային զինված միավորումների բացահայտ համատեղ գործողությունները սկսվեցին «Օղակ» օպերացիայով, ուստի 1991 թ. գարնանը գրեթե ավարտին է հասցվեց Ադրբեջանի տարածքում բոլոր հայաշատ վայրերից հայ բնակչության հայաթափության ընթացքը, և ուժգնորեն ոլորապտույտի մեջ ներքաշվեց Լեռնային Ղարաբաղի տարածաշրջանը:

⁹³ Տե՛ս Արշակյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 165:

⁹⁴ Տե՛ս Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում, XXI դարի շեմին, էջ 274, 283-284:

Փաստորեն՝ 1988 թ. սկիզբ առած ցեղասպանությունն Ադրբեջանում վերջնականապես դարձավ բացահայտ պետական քաղաքականություն: 1991 թ. Ադրբեջանը ձեռնարկեց լայնամասշտաբ պատերազմ Լեռնային Ղարաբաղի ամբողջ տարածաշրջանի երկայնքով: 1991 թ. ամռանը սկիզբ դրվեց ցեղասպանության և բռնագաղթի վեցերորդ փուլին: Այս փուլի բնորոշ կողմը ոչ միայն թշնամի կողմերի միջև մղվող իսկական պատերազմն էր, այլև բուն Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության ցեղասպանության ու զանգվածային բռնագաղթի կազմակերպումը: Բռնագաղթը ոլորապտույտի մեջ ներքաշեց փախստականների նորանոր քարավաններ Մարտակերտի, Ստեփանակերտի, Ասկերանի, Հաղուբի, Մարտունու շրջանների մի քանի տասնյակ բնակավայրերից:

Ըստ ակադեմիկոս Վլադիմիր Խոջաբեկյանի հաշվումների՝ ընդհանուր առմամբ 1988-1995 թթ. Ադրբեջանից և այլ վայրերից բնավեր եղան 419.000 փախստականներ և հարկադիր վերաբնակեցվածներ, որոնցից 360.000-ը՝ Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից, 48.000-ը՝ Լեռնային Ղարաբաղից, 8.000-ը՝ Աբխազիայից, 1,5 հազարը՝ Չեչնիայից, 900-ը՝ Ուզբեկստանից, 600-ը՝ Տաջիկստանից և այլ վայրերից: Նրանցից Հայաստանում ապաստանեցին 381,5 հազարը, այդ թվում՝ Ադրբեջանի հետ սահմանակից տարածքներից հարկադրաբար վերաբնակեցվածները կազմեցին 72.000 մարդ⁹⁵:

1992 թ. փախստականներից, բռնագաղթվածներից 72.000-ը մշտապես գնացել էին այլ երկրներ:

1998 թ. Հայաստանում հաշվվում էր 316.000 փախստական ու բռնագաղթված Ադրբեջանից և Լեռնային Ղարաբաղից (18.000): Դրանից 64.000-ը ժամանակավորապես արտագաղթել էր այլ երկրներ, այսինքն՝ Հայաստանում մնացել էր 252.000-ը⁹⁶: Այդուհանդերձ, սեփական տունը, ունեցվածքը հարկադրաբար թողած, սպանդից մազապուրծ հարյուր հազարավոր բռնագաղթված տնավեր հայեր դեռ այսօր էլ վերջնական հանգրվան չեն գտել. չունեն տուն, աշխատանք, ապրուստի կայուն և հուսալի աղբյուր:

⁹⁵ Տե՛ս Խոջաբեկյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 274, 283-284:

⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Գ Գ Լ Ո Ւ Խ

ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԵՐՐՈՐԿ
ՆԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՐԿՐՈՐԴ ԳԼՈՒԽ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ.
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ

ա. «Հայաստանի անկախության հռչակագիրը»

1990 թ. օգոստոսի 23-ին՝ հանգամանալի քննարկումներից հետո, Հայաստանի Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանը ընդունեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին» փաստաթուղթը, որով դրվեց Հայաստանի անկախացման գործընթացի սկիզբը⁹⁷:

ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի օգոստոսի 4-ի որոշմամբ Հայաստանի անկախության հռչակագրի նախապատրաստման նպատակով պատգամավորներից ստեղծվեց 15 մարդուց բաղկացած հանձնաժողով⁹⁸: Հռչակագրի մշակման հանձնաժողովի գործունեության առաջին օրերից սկսած՝ Հայաստանի տարբեր քաղաքական ուժերից Գերագույն խորհրդին ներկայացվեց հռչակագրի 5 տարբերակ: Հանձնաժողովի նախաձեռնությամբ փաստաթղթի կազմման աշխատանքներին ներգրավվեցին հումանիտար ոլորտի մասնագետներ: Շուտով քաղաքական տարբեր ուժերի կողմից ներկայացված տարբերակների թիվը հասավ մեկ տասնյակի⁹⁹: Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովի քննարկմանը ներկայացվեցին ՀԿԿ կենտկոմի, «Սահմանադրական իրավունք» միության խորհրդի, «Հայաստանի հանրապետական կուսակցության» և մի շարք այլ քաղաքական կազմակերպությունների մշակած հռչակագրի նախագծերը¹⁰⁰: Ներկայացված բոլոր նախագծերն էլ ունեին որոշակի ընդհանրություններ, որոնք կարելի է բաժանել երկու խմբի:

Առաջին խմբի տարբերակները մեծ մասամբ կազմված էին հուզական հենքով, անցյալի հրապարակախոսական վերլուծության հիման վրա և առաջարկում էին պետաիրավական բնույթի միջոցառումներ:

⁹⁷ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 25 օգոստոսի, 1990:

⁹⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 9 հոկտեմբերի, 1990:

⁹⁹ Տե՛ս **Պողոսյան Է.**, Անկախ պետականության հաստատման գործընթացը Հայաստանում (1990-2001 թթ.), Երևան, 2013, էջ 31, «Խորհրդային Հայաստան», 3, 5, 9 օգոստոսի, 1990:

¹⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

Երկրորդ խմբի տարբերակներն աչքի էին ընկնում իրավագիտական նկատելի մակարդակով, քաղաքական կոռեկտությամբ և առաջարկվող վերափոխումների հիմնավորվածությամբ ու արմատական բնույթով¹⁰¹:

Հանրապետության հանրության լայն շրջաններում առավել մեծ հեղինակություն էին վայելում երկրորդ խմբի՝ Հայաստանի քաղաքական կարգավիճակի մասին ավելի իրատեսական ու ժամանակակից պահանջներին ավելի համապատասխանող տարբերակները, որոնք այնպես էին կազմված, որ ԽՍՀՄ-ում քաղաքական իրավիճակի ցանկացած կտրուկ ու անկանխատեսելի փոփոխության դեպքում անգամ հանրապետության իշխանություններին հնարավորություն կտային վարելու անկախացման գծից չշեղվող ճկուն քաղաքականություն¹⁰²:

Հայաստանի լիակատար քաղաքական ինքնորոշումը հիմնականում պաշտպանում էր Հայաստանի Գերագույն խորհրդի արմատական ժողովրդավարական թևը՝ իշխանության համար պայքարում արդեն առաջին հաղթանակները տարած ՀՀԸ-ի գլխավորությամբ: Նրանք բացառում էին ամենաչնչին զիջումներն անգամ կենտրոնին:

1990 թ. օգոստոսի 7-ին հռչակագիրը կազմող Գերագույն խորհրդի հանձնաժողովը, հիմք ընդունելով հիմնական խնդիրների շուրջ, առանձին դեպքերում մույնիսկ իրար հակասող 8 տարբերակները, մշակեց, ամբողջացրեց ու Գերագույն խորհրդի քննարկմանը ներկայացրեց հռչակագրի երեք նոր տարբերակ¹⁰³: Դրա հիման վրա էլ կազմվեց հռչակագրի վերջնական տարբերակը:

1990 թ. օգոստոսի 20-ին հանձնաժողովը Գերագույն խորհրդին ներկայացրեց միասնական տարբերակը¹⁰⁴: Քննարկման ընթացքում բանավեճ ծավալվեց Հայաստանի անկախ պետականության հռչակման փաստի իրավաբանական ձևակերպման շուրջ: Տեսակետների բախումն այն խնդրի վերաբերյալ էր՝ արդյոք Գերագույն խորհուրդը հռչակում է անկախ պետականության հաստատման, թե վերականգնման գործընթացի սկիզբը, կամ թե ճանաչում է Հայաստանի ինքնիշխանությունը նորացված ֆեդերացիայի կազմում, թե ոչ, և այլն¹⁰⁵:

Գերագույն խորհրդի 1990 թ. օգոստոսի 23-ի նիստում, երբ ընդամենը հաշված ժամեր էր մնացել հռչակագրի պաշտոնական ընդունմանը, բանավեճեր էին ընթանում փաստաթղթի վերջնական անվանման հարցի շուրջ: Շրջանառվում էր վերնագրի 5 տարբերակ, որոնց քվեարկության արդյունքում ձայների մեծամասնությամբ (159 կողմ) հայ ժողովրդի համար բախտորոշ այդ փաստաթուղթը անվանվեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին»¹⁰⁶:

Անհրաժեշտ է նշել, որ հռչակագրի քննարկումների ընթացքում բավական վիճահարույց հարց էր համաշխարհային հանրությանը հասցեագրված փաստաթղթում հայերի ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման մասին դրույթը ներառելու խնդիրը: Պատգամավորները տարակարծիք էին որոշ ձևակերպումների կապակցությամբ:

¹⁰¹ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 10 օգոստոսի, 1990:

¹⁰² Տե՛ս **Պողոսյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 33:

¹⁰³ Տե՛ս մույն տեղում, էջ 35:

¹⁰⁴ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 22 օգոստոսի, 1990:

¹⁰⁵ Տե՛ս **Պողոսյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 37:

¹⁰⁶ Տե՛ս **Պողոսյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 38, «Խորհրդային Հայաստան», 24 օգոստոսի, 1990:

Կային ուժեր, օրինակ՝ ՀՀՇ-ն ներկայացնող պատգամավորները՝ Լ. Տեր-Պետրոսյանի ղեկավարությամբ, որոնք, ելնելով իրենց քաղաքական սկզբունքներից, ընդհանրապես դեմ էին հռչակագրում ցեղասպանության հարցը որևէ կերպ արժարժելուն: Սակայն մի սովոր պատգամավորների խումբ՝ Աշոտ Նավասարդյան, Իգոր Մուրադյան, Հայկ Բաբուխանյան, Ռաֆայել Համբարձումյան և այլն՝ Հրաչիկ Սիմոնյանի ղեկավարությամբ, պահանջում էին բացառիկ պատմական նշանակության այդ փաստաթղթում անպայման արձանագրել ցեղասպանության փաստը¹⁰⁷:

Ի վերջո, Հայաստանի Գերագույն խորհրդի նիստում հայոց ազգային արժեքներին հավատարիմ քաղաքական ուժերի ճնշման ներքո որոշվեց ցեղասպանության մասին դրույթն ընդգրկել հռչակագրում: Չայների մեծամասնությամբ հավանության արժանացած այս դրույթն իր տեղը գտավ հռչակագրի 11-րդ կետում, որտեղ արձանագրված է. «Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915 թ. Օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում հայերի ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին»¹⁰⁸: Այս փաստը հանրապետությունում իշխանության եկած ՀՀՇ-ի դեմ Գերագույն խորհրդում ընդդիմության առաջին դրսևորումն էր:

1990 թ. օգոստոսի 23-ին Գերագույն խորհրդի հերթական նիստում հռչակագիրը վերջնական տեսքով դրվեց քվեարկության, որի արդյունքում 183 կողմ, 2 դեմ, 2 ձեռնպահ ձայներով այն ընդունվեց¹⁰⁹:

Հայաստանի Գերագույն խորհրդի քարտուղար Արա Սահակյանը, հռչակագրի ընդունումից անմիջապես հետո արտահայտելով իր տեսակետը, նշեց, որ «հռչակագիրը, իրոք, պատմական, քաղաքական մեծ նշանակություն ունեցող փաստաթուղթ է, որն ընդունվեց սուր բանավեճի պայմաններում»¹¹⁰:

Հաջորդ օրը ՀՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի նիստում պատգամավորները, կրկին անդրադառնալով հռչակագրին, վերջնական խմբագրումից հետո դրեցին նոր քվեարկության, որն ընդունվեց 192 կողմ, 2 ձեռնպահ ձայներով: Հենց այդ նիստում տեղի ունեցավ խորհրդանշական հայտնի իրադարձություն, երբ «Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի» վերջնական տեքստը մեծ հանդիսավորությամբ հրապարակեց Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Արամ Մանուկյանը՝ Հայաստանի առաջին հանրապետության հիմնադրի անվանակիցը: Խորհրդարանը, արտահայտելով Հայաստանի ժողովրդի միասնական կամքը, ելնելով «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի» սկզբունքներից և միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմերից, կենսագործելով ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը, հիմնվելով 1989 թ. դեկտեմբերի 1-ի «Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին» Հայաստանի Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի ազգային խորհրդի համատեղ որոշման վրա, զարգացնելով 1918 թ. մայիսի 28-ին ստեղծված անկախ Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդավարական ավանդույթները և խնդիր դնելով ժողովրդա-

¹⁰⁷ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 21 օգոստոսի, 1990:

¹⁰⁸ «Խորհրդային Հայաստան», 24 օգոստոսի, 1990:

¹⁰⁹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 16 (972), 8 օգոստոսի, 1990, էջ 5-6:

¹¹⁰ «Խորհրդային Հայաստան», 24 օգոստոսի, 1990:

վարական, իրավական հասարակարգի ստեղծումը, ազդարարում էր անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը:

Հռչակագիրը, որը իրավական կարևոր փաստաթուղթ էր դեպի անկախություն տաճող ճանապարհին և նախանշում էր Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային զարգացման ուղիները, բաղկացած էր 12 կետից:

Հռչակագրի քաղաքական բաժնում նշվում էր, որ ՀԽՍՀ-ն վերանվանվում է Հայաստանի Հանրապետություն (կրճատ՝ Հայաստան, այսինքն՝ այնպես, ինչպես հանրապետությունը կոչվել էր 1918 թ.): Այսպիսով՝ Հայաստանի պատմության մեջ սկսվում էր երրորդ հանրապետության շրջանը (առաջինը՝ 1918-1920, երկրորդը՝ 1920-1991): Կարևոր է նշել, որ թեև Խորհրդային Հայաստանը դեռևս ԽՍՀՄ-ի կազմում էր և չէր օգտվում իրական պետական անկախությունից, բայց այդ շրջանում ձեռք բերված հաջողությունների հիմքի վրա էր, որ հնարավոր եղավ կյանքի կոչել երրորդ հանրապետությունը:

Հռչակագրի հատուկ հոդվածով ընդունվում էր հանրապետության օրենքների գերակայությունը ԽՍՀՄ օրենքների նկատմամբ: Եթե ԽՍՀՄ տվյալ օրենքը չէր հաստատված Հայաստանի Գերագույն խորհրդի կողմից, ապա այն չէր կարող գործել հանրապետությունում:

Փաստաթղթում ամրագրվում էր, որ Հայաստանն ինքնիշխան պետություն էր՝ օժտված պետական իշխանության գերակայությամբ, անկախությամբ, լիիրավությամբ: Նրա ամբողջ տարածքում գործելու էին միայն Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրությունը և օրենքները: Այստեղ բնակվող բոլոր քաղաքացիների համար սահմանվում էր Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն, որի իրավունքը պետք է ունենար նաև արտերկրի հայությունը: Պետությունն ապահովելու էր իր քաղաքացիների ազատ ու իրավահավասար զարգացումը՝ անկախ ազգությունից, ռասայական պատկանելությունից և դավանանքից:

Պետական խորհրդանիշներ հաստատվեցին Հայաստանի առաջին հանրապետության դրոշմ ու զինանշանը: Հայաստանը պետք է վարեր անկախ ու ակտիվ արտաքին քաղաքականություն, ունենար իր դիվանագիտական ներկայացուցչությունները տարբեր երկրներում:

Փաստաթղթի տնտեսական բաժնում նշվում էր, որ Հայաստանի տարածքում հողը, նրա ընդերքը, օդային տարածությունը, ջրային և բնական այլ պաշարները համարվում են հայ ժողովրդի սեփականությունը: Երկրի տնտեսության հիմքում պետք է ընկած լինեին մասնավոր սեփականատիրական և ազատ շուկայական հարաբերությունները: Հողը՝ իբրև մասնավոր սեփականություն, պետք է տրվեր գյուղացուն: Ձեռնարկությունների մի մասը ենթակա էր սեփականաշնորհման:

Հայաստանը սեփականության բազմաձևության հիման վրա որոշելու էր իր տնտեսավարման սկզբունքները և կարգը, հիմնելու էր սեփական դրամ, ազգային բանկ, ֆինանսավարկային համակարգ, հարկային և մաքսային ծառայություններ:

Հատուկ կետով արձանագրվում էր, որ Հայաստանի Հանրապետությունն իր անվտանգությունը և սահմանների անձեռնմխելիությունն ապահովելու նպատակով ստեղծելու էր սեփական զինված ուժեր, ներքին զորքեր, պետական և հասարակական անվտանգության մարմիններ: Նա պետք է ունենար ԽՍՀՄ սպառազինության իր մասնա-

բաժնի իրավունքը, և ինքն էր որոշելու իր քաղաքացիների զինվորական ծառայության կարգը:

Մշակութային բաժնում հատուկ ուշադրություն էր հատկացվում հայերենի՝ իբրև պետական լեզվի կիրառման հարցին: Հանրապետությունում ներքին ամբողջ գործավարությունը պետք է կատարվեր միայն հայերենով:

Հռչակագիրն արտոնում էր մարդու իրավունքների հարգում, խղճի, կուսակցությունների, ժողովների, մամուլի ազատություն: Մինչև նոր սահմանադրության (հիմնական օրենքի) ընդունումը հռչակագիրը ծառայելու էր իբրև ծրագրային փաստաթուղթ:

Հռչակագիրը միաժամանակ հիմք էր նոր օրենսդրության, ՀՀ Սահմանադրության մշակման, ինչպես նաև Խորհրդային Հայաստանի գործող Սահմանադրության մեջ փոփոխությունների ու լրացումների կատարման համար:

բ. Հայաստանի Հանրապետությունը ինքնիշխան պետություն. ԽՍՀՄ-ի փլուզումը

1989-1991 թթ. Խորհրդային Միության ծայրամասերում առաջացան ճգնաժամի, ազգամիջյան հակասությունների, լարվածության մի շարք օջախներ, որոնք զնալով վերածվեցին անկախության համար պայքարի կենտրոնների: Գրանցից առաջիններից մեկը Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև առաջացած հակասություններն էին՝ կապված Լեռնային Գարաբաղի հիմնախնդրի հետ: Մյուսները Մերձբալթյան հանրապետություններն էին՝ Լատվիան, Լիտվան և Էստոնիան, ինչպես նաև Հարավկովկասյան տարածաշրջանը՝ գլխավորապես Վրաստանի, Աբխազիայի ու Հարավային Օսեթիայի միջև եղած հակասություններով: Այս ամենի և մի շարք այլ պատճառներով 1991 թ. գարնանը ԽՍՀՄ-ը գտնվում էր փլուզման եզրին: Երկրի ղեկավարությունը ջանքեր էր գործադրում Խորհրդային Միությունը փրկելու համար:

Կանխագաղթով ԽՍՀՄ-ի մոտալուտ փլուզման վտանգը՝ Խորհրդային Միության առաջին նախագահ Մ. Գորբաչովը դեռևս 1990 թ. ապրիլի 3-ին ստորագրեց «ԽՍՀՄ-ի կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» օրենքը¹¹¹, որը միութենական հանրապետությունների հնարավոր անկախացումը կանխելու փորձ էր, քանի որ ԽՍՀՄ սահմանադրության 72-րդ հոդվածով, թեկուզ անորոշ, տեսականորեն ընդունելով միութենական հանրապետությունների անջատման իրավունքը¹¹², չսահմանելով դրա գործնականում կիրառման մեխանիզմներ, ավելի մեծ հնարավորություններ էր ընձեռում անկախանալու ձգտող հանրապետություններին, քան գորբաչովյան օրենքը: Գրա գլխավոր առանձնահատկությունն այն էր, որ ժամանակային առումով հնարավորինս ձգձգվում էր անկախացման գործընթացը: Նախատեսվում էր անկախացման հարցով հանրաքվեի մասին որոշումն ընդունելուց ոչ շուտ, քան վեց ամիս հետո իրականացնել հանրաքվեն, որի ընթացքը գտնվելու էր ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի վերահսկողության տակ: Ըստ օրենքի 9-րդ հոդվածի՝ ԽՍՀՄ-ից անջատվող հանրապետությունը կարող էր անկախանալու թույլտվությունը

¹¹¹ Տե՛ս «Известия» советов Народных депутатов СССР», 7 апреля, 1990:

¹¹² Տե՛ս Конституция (Основной закон) Союза Советских Социалистических Республик, Ташкент, 1978, с. 63:

ակնկալել միայն հանրաքվեից 5 տարի անց: Այդ հնգամյա անցման շրջանում պետք է լուծվեին ԽՍՀՄ-ից անկախանալու հանդգնություն ունեցող հանրապետության միութ-
 յունից դուրս գալու հետ կապված հարցերը: Ավելի ճիշտ կլիներ ասել, որ դա մի տևա-
 կան ժամանակահատված էր, երբ անկախության ձգտող կողմը ստիպված էր լինելու
 հաղթահարել կենտրոնի կողմից հարուցած բազմաթիվ խոչընդոտները, այդ թվում՝ ֆի-
 նանսատնտեսական հսկայական սանկցիաներ, եթե ընդհանրապես դրանք հնարավոր
 էր հաղթահարել¹¹³: Հայաստանը առաջիններից մեկն էր, որ պատրաստակամություն
 հայտնեց անկախացման գործընթացում ղեկավարվելու բացառապես վերոնշյալ օրեն-
 քով: Հանրապետությունների անկախացումը թույլ չտալու, ԽՍՀՄ-ի փլուզումը կան-
 խելու նպատակով Մ. Գորբաչովի ղեկավարությամբ մշակվեցին և կիրառության մեջ
 մտան մի շարք, այսպես կոչված, «հակաանկախացման» օրենքներ՝ «Հասարակական
 կարգը պահպանելիս ԽՍՀՄ ներքին գործերի մինիստրության ներքին գործերի պար-
 տականությունների և իրավունքների մասին»¹¹⁴, «Արտակարգ դրության իրավական
 ռեժիմի մասին»¹¹⁵ և այլն: Կենտրոնի կամայականությունների դեմ պայքարող ազգե-
 րի, մասնավորապես հայ ժողովրդի կենսական շահերի դեմ էր ուղղված անկախութ-
 յան մասին հռչակագրի ընդունումից ընդամենը օրեր անց ԽՍՀՄ նախագահի «ԽՍՀՄ
 օրենսդրությամբ չնախատեսված սպառազեն կազմավորումների ստեղծումն արգելվելու
 և անօրինական զենք պահելու դեպքում այն առգրավելու մասին» հրամանագիրը¹¹⁶:
 Ստեղծված իրավիճակում Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը կայացրեց բացառա-
 պես Հայաստանի շահերից բխող ինքնիշխան վճիռ, որով կասեցվում էր ԽՍՀՄ նախա-
 գահի հրամանագրի կիրարկումը ինչպես Հայաստանում, այնպես էլ Արցախում¹¹⁷: Այդ
 կապակցությամբ ընդունվեց Հայաստանի իշխանությունների ինքնուրույն գործելաճան
 արտահայտող «Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի հայտարարության
 մասին» որոշումը, որում մասնավորապես ընդգծվում էր. «Հայաստանի իշխանություն-
 ները ի վիճակի են կարճ ժամանակի ընթացքում սեփական ուժերով լուծելու հանրա-
 պետության ներքին կյանքին վերաբերող, նրա քաղաքական-հասարակական վիճակի
 կայունացմանն ուղղված բոլոր խնդիրները պայմանով, որ բացառված լինի արտաքին
 միջամտությունը»¹¹⁸:

Հայաստանի նկատմամբ կենտրոնի ճնշումները առանձնապես ուժեղացան «Անկա-
 խության մասին հռչակագրի» ընդունումից հետո: Հայաստանին անկախացման ուղուց
 շեղելու նպատակով ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունները դիմում էին ամեն տեսա-
 կի միջոցների. գործի էին դրվում իշխանական լծակները, սադրիչ քայլերի էին դիմում
 Լեռնային Ղարաբաղի հարցում և այլն: Ուժեղացել էին Արցախում և Հայաստանի սահ-
 մանամերձ շրջաններում անձնագրային ռեժիմի ստուգման անվան տակ ԽՍՀՄ զին-
 ված ուժերի և ադրբեջանական միլիցիայի հատուկ նշանակության ջոկատների (ՕՍՕՆ)

113 Տե՛ս **Պողոսյան Է.**, Անկախ պետականության հաստատման գործընթացը Հայաստանում (1990-2001 թթ.),
 Երևան, 2013, էջ 48-49:

114 Տե՛ս “Известия” советов Народных депутатов СССР”, 31.03.1990:

115 Տե՛ս “Известия” советов Народных депутатов СССР”, 10. 04. 1990:

116 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 27 հուլիսի, 1990, **Պողոսյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 52:

117 Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 2 օգոստոսի, 1990:

118 ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 15(971), 23 օգոստոսի, Երևան, 1990, էջ 13:

կողմից իրականացվող պատժիչ գործողությունները: Կենտրոնը ԽՍՀՄ-ի փլուզումը կանխելու նպատակով բռնաճնշումներ էր գործադրում նաև անկախության ձգտող մյուս հանրապետությունների նկատմամբ: Այդ ուղղությամբ 1990-1991 թթ. կենտրոնական իշխանությունների կողմից շարունակվում էին ընդունվել օրենքներ ու որոշումներ՝ ուղղված ԽՍՀՄ-ի ժողովրդավարական ազատական շարժումների ճնշմանը: Սակայն այս շրջանում ազատական սկզբունքներ որդեգրած քաղաքական ուժերը, հատկապես անկախության ձգտող ազգային հանրապետություններում, սկսել էին ավելի ու ավելի վճռականորեն ընդդիմանալ միութենական կենտրոնի կողմից հրամցվող այդ անկենդան փաստաթղթերին: Միութենական կենտրոնի նման վճիռ-որոշումների դեմ ընդվզումները տեղերում հանուն ինքնիշխանության պայքարի առաջին դրսևորումներն էին: Արդեն այդ փուլում ժողովրդավարական ուժերի պայքարը դարձել էր ավելի կազմակերպված, հազեցել ներքին տրամաբանությամբ, գործողությունները դարձել էին ավելի կանոնակարգված, հաջորդական ու նպատակամղված¹¹⁹: Անկախացող հանրապետությունների՝ բնույթով արդեն ժողովրդավարականացած իշխանությունները վարում էին ազգային ինքնիշխանության հաստատմանը միտված կանխամտածված, ծրագրավորված քաղաքական կուրս: Նրանցից առավել հետևողականներն արդեն աստիճանաբար անցում էին կատարում կենտրոնի նկատմամբ (իրավական առումով) հարձակողական գործելաոճին¹²⁰: Դրա լավագույն վկայությունն են այդ շրջանում հատկապես Հայաստանում ծավալված քաղաքական իրադարձությունները: Այսպես՝ ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությունը՝ 1991 թ. հունվարի 31-ի որոշմամբ ուղակիորեն կասեցրեց Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ԽՍՀՄ պաշտպանության և ներքին գործերի նախարարների 1990 թ. դեկտեմբերի 29-ի «Ներքին գործերի մարմինների աշխատակիցների, խորհրդային բանակի ու ռազմածովային նավատորմի զինծառայողների համատեղ պարեկություն կազմակերպելու մասին» հրամանի գործունեությունը՝ այն որակելով որպես հակասահմանադրական և ստեղծված իրավիճակում սադրիչ փաստաթուղթ¹²¹: Հենց նույն օրը՝ հունվարի 31-ին, Հայաստանում, փաստորեն, բարձրագույն իշխանական կարգավիճակ ունեցող ՀՀ Գերագույն խորհուրդն իր ընդունած մեկ այլ որոշմամբ կասեցրեց Հայաստանի տարածքում ԽՍՀՄ նախագահի՝ 1991 թ. հունվարի 26-ի մի այլ «Տնտեսական սաբոտաժի և տնտեսական հանցագործություններին» վերաբերող հրամանագրերի գործողությունը:

ԽՍՀՄ-ի կործանման և խորհրդային հանրապետությունների անկախացման օրավուր ահագնացող գործընթացները կանգնեցնելուն էր միտված նաև ԽՍՀՄ պահպանման վերաբերյալ 1991 թ. մարտի 17-ին անցկացվելիք հանրաքվեն, որի մասին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի որոշումն ընդունվել էր 1991 թ. հունվարի 16-ին¹²²:

Խորհրդային Հայաստանը անկախացման ուղին ընտրած միութենական վեց հանրապետությունների թվում էր: Դրանք էին՝ Վրաստանը, Լատվիան, Լիտվան, Էստոնիան, Մոլդովան և Հայաստանը, որոնց տարածքում նշված հանրաքվեն չանցկացվեց:

¹¹⁹ Տե՛ս **Պողոսյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 54:

¹²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹²¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 2 (982), 31 հունվարի, Երևան, 1991, էջ 72-73:

¹²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 52:

Կենտրոնի այդ նախաձեռնության դեմ ՀՀ Գերագույն խորհուրդը նախ 1991 թ. հունվարի 30-ին հանդես եկավ հատուկ հայտարարությամբ¹²³, իսկ ապա մարտի 1-ին ընդունեց հանրաքվեն Հայաստանի տարածքում արգելելու մասին որոշում, որում մասնավորապես արձանագրված էր. «Հաշվի առնելով, որ ԽՍՀՄ-ի պահպանման վերաբերյալ 1991 թ. մարտի 17-ի ԽՍՀՄ հանրաքվեն հակասում է ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքին, Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը որոշում է.

1. Հայաստանի Հանրապետության տարածքում չանցկացնել ԽՍՀՄ-ի պահպանման վերաբերյալ 1991 թ. մարտի 17-ի ԽՍՀՄ հանրաքվեն,
2. համարել, որ ԽՍՀՄ-ի պահպանման վերաբերյալ 1991 թ. մարտի 17-ի ԽՍՀՄ հանրաքվեի արդյունքները Հայաստանի Հանրապետության համար իրավական ուժ չունեն»¹²⁴:

ՀՀ Գերագույն խորհուրդը 1991 թ. մարտի 1-ին ընդունեց մի այլ որոշում՝ «Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու վերաբերյալ հանրաքվե անցկացնելու մասին»: Այդ պատմական կարևոր որոշման մեջ մասնավորապես ասված էր. «Ելնելով Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի դրույթներից ու նպատակներից և հիմնվելով ՀՀ Սահմանադրության 98-րդ հոդվածի 5-րդ կետի վրա՝ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը որոշում է.

1. Հայաստանի Հանրապետության տարածքում անցկացնել հանրաքվե ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու վերաբերյալ՝ քվեարկության դնելով հետևյալ հարցը՝ «Համաձայն եք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը լինի անկախ ժողովրդավարական պետության ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս»:
2. Հանրաքվեն անցկացնել 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին:
3. Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահությանը իրավունք տալ իրադրության կտրուկ փոփոխության դեպքում որոշում կայացնել հանրաքվեն ավելի վաղ ժամկետում անցկացնելու մասին:
4. Հանրաքվեի անցկացման հետ կապված ծախսերը կատարել Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեից»¹²⁵:

Հարկավոր է նշել, որ անկախության հանրաքվեի մասին որոշման ընդունմանը նախորդել էին Գերագույն խորհրդում այդ հարցի հանգամանալի քննարկումները, որոնցից հատկանշական է ՀՀ Գերագույն խորհրդի 1991 թ. փետրվարի 28-ի նիստը, որտեղ ելույթ ունեցավ ՀՀԳԽ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը: Նա նշեց. «ԽՍՀՄ-ը և նրա տիպի ցանկացած նոր միությունը դատապարտված է լինելու ոչնչացման: Ցանկալի և հնարավոր է, որ Խորհրդային Միության քայքայումը կատարվի բնական, անարյուն, քաղա-

¹²³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 2 (982), 31 հունվարի, Երևան, 1991:

¹²⁴ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 5 (985), 15 մարտի, Երևան, 1991, էջ 3:

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 4:

քակիրթ ձևով, և սա վերածվի ժողովուրդների մի համերաշխ համագործակցության, ինչպիսին է, օրինակ, Եվրոպական երկրների համերաշխ համագործակցությունը, – ապա նա հատուկ շեշտեց միութենական հանրաքվեի մերժման անհրաժեշտությունը և անկախացման հանրաքվեի անցկացման անխուսափելիությունը, – չպետք է բացառել, որ Հայաստանը անկախության հանրաքվեից հետո էլ կենտրոնի հարկադրանքի պարագայում ստիպված կլինի կնքել միութենական պայմանագիրը, որքան էլ ստրկական լինի այն»¹²⁶: Փաստորեն՝ քաղաքական չափանիշներով ինքնիշխանություն վայելող Հայաստանի ղեկավարության վարած դիվանագիտական ճկուն քաղաքականությունը, ըստ էության, նպատակ ուներ հնարավորինս ապահովագրելու հանրապետությունում անկախացման հանրաքվեի գործընթացը կենտրոնի պահպանողական ուժերի հնարավոր արգելափակման փորձերից: Հայաստանի ինքնիշխանության ճանապարհին կարևոր քայլ էր ՀՀ Գերագույն խորհրդի կողմից 1991 թ. ապրիլի 2-ին «Հանրաքվեի մասին» օրենքի ընդունումը¹²⁷, որտեղ արձանագրված էր, որ համաժողովրդական հանրաքվեով պետք է լուծվեին նաև Հայաստանի Հանրապետության կարգավիճակի փոփոխման վերաբերյալ հարցերը¹²⁸:

1991 թ. ապրիլի 12-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի նախագահության և նախարարների խորհրդի կողմից ընդունված որոշմամբ հավանություն տրվեց ՀՀ Գերագույն խորհրդի անկախ պետականության հաստատման և տեղական ինքնակառավարման հարցերի մշտական հանձնաժողովների կողմից հանրաքվեի հանձնաժողովի կազմի վերաբերյալ ներկայացված առաջարկությանը: 1991 թ. մայիսի 23-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը ընդունեց հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողով կազմելու մասին որոշում, որով հաստատվեց հանձնաժողովի կազմը: Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովի նախագահ դարձավ ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ Բաբկեն Արարքյանը¹²⁹: Մայիսի 25-ին տեղի ունեցավ ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու վերաբերյալ հանրաքվեի անցկացման կենտրոնական հանձնաժողովի անդրամիկ նիստը, որում քննարկվեցին և համապատասխան որոշումներ ընդունվեցին կազմակերպչական բնույթի մի շարք հարցերի մասին¹³⁰:

Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովի օգոստոսի 16-ի հերթական նիստում ընդունվեց սեպտեմբերի 21-ի հանրաքվեի՝ Ռ. Արուտչյանի և Կ. Փաշայանի հեղինակած խորհրդանիշը¹³¹, հաստատվեց քվեաթերթիկների մոնշը¹³²:

¹²⁶ **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, Ընտրանի (ելույթներ, հողվածներ, հարցազրույցներ), Երևան, 2006, էջ 176-177:

¹²⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995 թթ.), Երևան, 1995, էջ 119-130:

¹²⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 120:

¹²⁹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 10(990), 31 մայիսի, Երևան, 1991, էջ 12-13:

¹³⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

¹³¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 16 (996), 31 օգոստոսի, Երևան, 1991, էջ 8:

¹³² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27-28:

ՀՀ Գերագույն խորհրդի 1991 թ. հունիսի 24-ի որոշմամբ նախատեսվեց հանրաքվեի անցկացման նպատակներով ՀՀ պետական բյուջեից հատկացնել 1,8 միլիոն ռուբլի¹³³:

1991 թ. Խորհրդային Միության ներքին քաղաքական բոլոր կարգի իրադարձություններն ու երևույթները այսպես թե այնպես ծավալվում էին միութենական նոր դաշնագրի վավերացման և նորոգված դաշնության ստեղծման հարցի շուրջը: Մի կողմից թափ էր առնում կենտրոնի կողմից դաշնագրի նոր տարբերակների մշակման գործընթացը (միայն 1991 թ. հունիսի 14-ին և 18-ին հասցեատերերն կազմվել և հանրությանն էր ներկայացվել դաշնագրի երկու տարբերակ), մյուս կողմից էլ ուժեղանում էր միութենական նոր դաշնագրի գաղափարը ընդհանրապես մերժող և արդեն խռովարարի պիտակավորում ստացած Հայաստանի, Վրաստանի, Մոլդովայի, Լիտվայի, Լատվիայի ու Էստոնիայի նկատմամբ կենտրոնի բիրտ ճնշումների քաղաքականությունը՝ նրանց ապագա դաշնության մեջ մտցնելու նպատակով¹³⁴: Ընդամենը, եթե Լատվիայի, Էստոնիայի և Մոլդովայի նկատմամբ այդ ճնշումը դեռևս դրսևորվում էր միայն պաշտոնական հայտարարությունների ձևով¹³⁵, ապա Լիտվան, Հայաստանն ու Վրաստանը վաղուց էին վերածվել խորհրդային զորքերի տարբեր պատժիչ գործողությունների դաշտի: Կենտրոնական իշխանությունները շատ լավ էին հասկանում, որ միայն նոր դաշնագրի ստորագրմամբ կարելի կլիներ պահպանել խորհրդային կայսրությունը: Եվ ահա 1991 թ. հունիսի 18-ին ԽՍՀՄ իշխանությունները ներկայացրին 26 կետից բաղկացած միութենական դաշնագրի նախագիծը՝ «Դաշնագիր ինքնիշխան պետությունների մասին» վերնագրով¹³⁶: Սակայն Հայաստանի ազգաբնակչության գերակշռող մասը, հանրապետության ամենաազդեցիկ քաղաքական ուժերը անվերապահորեն պաշտպանում էին Հայաստանի լիակատար անկախացման գաղափարը¹³⁷:

Խոսելով հիշատակված դաշնագրի՝ որպես ԽՍՀՄ-ը փրկելու վերջին փորձերից մեկի մասին՝ հարկ է նշել, որ այն աչքի էր ընկնում խորհրդային շրջանի քաղաքական բնույթի բոլոր փաստաթղթերին հատուկ հռչակագրային բնույթով: Դաշնագիրը այնպես էր կազմված, որ իրավական առումով նախկին ԽՍՀՄ-ի կազմից ինչ-որ կերպ դուրս գալու միակ տարբերակը նոր միության մեջ մտնելու համաձայնագիրը ստորագրելն էր: Պարզապես նոր դաշնագրի նախագծում ևս նախատեսվում էր, որ ԽՍՀՄ-ի կազմավորման մասին 1922 թ. պայմանագիրը դադարում էր գործել միայն այն հանրապետությունների համար, որոնք կստորագրեին միութենական նոր դաշնագիրը¹³⁸:

1991 թ. գարնանից կենտրոնական իշխանությունների գործունեությունը ուղղված էր Նովո-Օգարյովոյում միութենական նոր պայմանագրի վերջնական մշակման խնդրի կենսագործմանը, որի համար Մերձմոսկովյան այդ բնակավայր պետք է ժամանեին արագորեն փլուզվող ԽՍՀՄ-ի հանրապետությունների ներկայացուցիչները: Հայաստանի Հանրապետության իշխանությունները հնարավորինս խուսափում էին նոր պայ-

¹³³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 16 (996), 31 օգոստոսի, Երևան, 1991, էջ 11:

¹³⁴ Տե՛ս **Պողոսյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 59:

¹³⁵ Տե՛ս «Известия советов Народных депутатов СССР», 1, 2, 3, 15. 04, 7, 16, 21 мая, 1990:

¹³⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 2 հուլիսի, 1991:

¹³⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 9 հուլիսի, 1991:

¹³⁸ Տե՛ս **Պողոսյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 61:

մանագրի նախապատրաստական կոմիտեի աշխատանքներին մասնակցելուց և այդպես էլ չներկայացան ապրիլ ու մայիս ամիսներին Նովո-Օզարյովոյում կայացած երկու հանդիպումներին¹³⁹: Նույն՝ 1991 թ. հուլիսի 23-ին նախատեսված էր դաշնային նոր պայմանագրի վերջնական մշակման նպատակով նախապատրաստական կոմիտեի հերթական նիստը, որին մասնակցելու համար հրավիրված էր ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահը¹⁴⁰: Ելնելով ստեղծված կացությունից՝ ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը մասնակցեց նովոօզարյովյան հուլիսի 23-ի նիստին: Սակայն դա ավելի շուտ դիվանագիտական բարեկրթության այց էր և ոչ թե նոր միության «կերտման» մտահոգությամբ իրականացված գործնական ուղևորություն¹⁴¹: Հայաստանն արդեն անդառնալիորեն ընտրել էր իր ուղին:

Փաստորեն՝ Հայաստանը մինչև սեպտեմբերի 21-ը չմասնակցեց նաև կենտրոնի և հանրաքվեին մասնակցած ինը հանրապետությունների (Ուկրաինա, Բելառուս, Ղազախստան, Ուզբեկստան, Ղրղզստան, Տաջիկստան, Թուրքմենստան, Ադրբեջան) (9+1) կողմից մշակվող միութենական նոր պայմանագրի նախապատրաստման աշխատանքներին, որի ստորագրմամբ Կրեմլը հույս ուներ անկախացող հանրապետությունները պահպանել միության կազմում: Չնայած տվյալ հարցում կենտրոնի ակնհայտ շտապողականությանը՝ առանձին հանրապետություններ, մասնավորապես Ռուսաստանն ու Ուկրաինան, լրջորեն խոչընդոտում էին այդ պայմանագրի ստորագրմանը, որի հետևանքով այն հետաձգվեց մինչև 1991 թ. սեպտեմբերի կեսերը: Միութենական նոր դաշնագրի ստորագրման փակուղի մտնելն էլ ավելի թուլացրեց կենտրոնի դիրքերը, որոնց ամրապնդման միակ ուղին խորհրդային ղեկավարության պահպանողական քննարկայացուցիչները տեսնում էին երկրում ռազմական բռնապետություն հաստատելու մեջ:

Հայաստանի անկախացման և ընդհանրապես ԽՍՀՄ-ի վերջնական փլուզման գործում վճռորոշ դերակատարություն ունեցավ 1991 թ. օգոստոսի 19-ին ԽՍՀՄ-ում հետադիմական ուժերի նախաձեռնած հեղաշրջման անհաջող փորձը¹⁴²:

Մ. Գորբաչովի նախաձեռնությամբ խորհրդային ինքնիշխան հանրապետությունների նորացված միություն ստեղծելու համար նախատեսված պայմանագրի ստորագրումը նշանակվեց օգոստոսի 20-ին:

1991 թ. օգոստոսի 19-ին ԽՍՀՄ-ի հետադիմական ուժերը կազմակերպեցին խռովություն՝ երկիրը կանգնեցնելով ռազմական բռնապետություն հաստատելու սպառնալիքի առջև: Օգոստոսի 19-ի առավոտյան, օգտվելով այն հանգամանքից, որ երկրի նախագահն արձակուրդն անցկացնում էր Ղրիմում, հայտարարվեց, թե Մ. Գորբաչովը վատառողջության պատճառով չի կարող կատարել երկրի նախագահի պարտականությունները, և դրանք անցնում են փոխնախագահ Գ. Յանակին: Երկրի կառավարման համար ստեղծվեց Արտակարգ դրության պետական կոմիտե (ԱԳՊԿ): Օգոստոսի 19-ին գորքը մտավ Մոսկվա: Ռուսաստանի Դաշնության նախագահ Բորիս Ելցինը երկրի քաղաքա-

¹³⁹ Տե՛ս **Պողոսյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 62:

¹⁴⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 19 հուլիսի, 1991:

¹⁴¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն», 11 օգոստոսի, 1991, «Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 14 (994), 31 հուլիսի, Երևան, 1991, էջ 13:

¹⁴² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 20 օգոստոսի, 1991:

ցիներին ուղղված դիմումի մեջ կատարվածը համարեց «հակասահմանադրական հեղաշրջում»: Օգոստոսի 21-ին խռովարարները ձերբակալվեցին: Մ. Գորբաչովը Ղրիմից վերադարձավ Մոսկվա:

Փաստորեն՝ ժողովրդավարների վճռականության շնորհիվ պահպանողական ուժերի հեղաշրջման փորձը ձախողվեց: Մոսկվայում ժողովրդավարական ուժերի հաղթանակը կարևոր նշանակություն ունեցավ՝ արագացնելով «Կոմունիստական կուսակցության» միանձնյա իշխանության և խորհրդային կայսրության փլուզումը: Օգոստոսյան դեպքերից հետո ՌԽՍՖՆ նախագահ Բ. Ելցինի հրամանագրով արգելվեց ԽՍԿԿ-ի գործունեությունը Ռուսաստանի տարածքում: Դեռևս ՀԿԿ XXIX համագումարի (1990 թ. սեպտեմբեր) որոշմամբ ՀԿԿ-ն դուրս էր եկել ԽՍԿԿ-ի կազմից, իրեն հայտարարել սեփական ծրագրով կանոնադրությամբ ղեկավարող անկախ, ինքնակառավարող կուսակցություն: Համագումարում Վլադիմիր Մովսիսյանի հրաժարականից հետո ՀԿԿ կենտրոնի առաջին քարտուղարի պաշտոնում ընտրվեց պատմաբան Ստեփան Պողոսյանը¹⁴³:

Ելնելով Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի դրույթներից ու նպատակներից, ինչպես նաև բացահայտ հակահայկական քաղաքականություն վարող կենտրոնից ձերբազատվելու և ազգի շահերից բխող քաղաքականություն վարելու համար հայոց խորհրդարանը որոշեց 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին հանրապետության տարածքում անցկացնել հանրաքվե՝ ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու և անկախանալու հարցով¹⁴⁴:

Սեպտեմբերի 21-ի հանրաքվեին մասնակցեց քվեարկությանը մասնակցելու իրավունք ունեցող Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիների 95,05 %-ը: Հայաստանի անկախության օգտին իր ձայնը տվեց 2 միլիոն 43.000 մարդ կամ քվեարկության իրավունք ունեցողների 94,39 %-ը¹⁴⁵: Համապատասխանաբար անկախությանը դեմ էին քվեարկել մոտ 0,47 %-ը, և անվավեր ճանաչված քվեաթերթիկների քանակը կազմում էր քվեարկության իրավունք ունեցող քաղաքացիների 0,19 %-ը¹⁴⁶: Հանրաքվեի ընթացքին հետևեցին աշխարհի 25 երկրներից՝ Մեծ Բրիտանիայից, Շվեյցարիայից, Բելգիայից և այլ երկրներից ժամանած 117 դիտորդներ¹⁴⁷: Հանրաքվեի նախօրյակին դիտորդական առաքելությամբ Հայաստան էր ժամանել ԱՄՆ-ի 10 կոնգրեսականներից բաղկացած պաշտոնական պատվիրակությունը՝ կոնգրեսական Վ. Օուենսի գլխավորությամբ¹⁴⁸: Սեպտեմբերի 23-ին տեղի ունեցած ՀՀ հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովի անկախության հանրաքվեի արդյունքների ամփոփիչ նիստում արձանագրվեց, որ բոլոր դիտորդները միահամուռ էին իրենց տեսակետներում, որ հանրաքվեն իրականացվել էր նորմալ մթնոլորտում, և այդ ընթացքում «Հայաստանի Հանրապետության հանրա-

¹⁴³ Տե՛ս Հայկական համառոտ հանրագիտարան, Երևան, 1999, էջ 116, **Մովսիսյան Վ.**, Հողի ճակատագրով, Երևան, 2002, էջ 236:

¹⁴⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ1, ց 84, գ 1, ք. 68, 69, ց 128, գ. 3, ք. 1

¹⁴⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 18(998), 30 սեպտեմբերի, Երևան, 1991, էջ 21:

¹⁴⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 24 սեպտեմբերի, 1991:

¹⁴⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 18(998), 30 սեպտեմբերի, Երևան, 1991, էջ 15:

¹⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում, N 17(997), 15 սեպտեմբերի, Երևան, 1991, էջ 25: «Հայաստանի Հանրապետություն», 21 սեպտեմբերի, էջ 29:

քվեի մասին» օրենքի խախտման վերաբերյալ ոչ մի բողոք չէր արձանագրվել¹⁴⁹: Հանրաքվեի ընթացքում Հայաստանում գտնված ԱՄՆ-ի կոնգրեսականների կողմից Միացյալ Նահանգների նախագահին ներկայացրած զեկուցագրում մասնավորապես ասվում էր. «Մենք կարող ենք հավաստել, որ Հայաստանի ժողովրդին հնարավորություն էր ընձեռվել դրսևորելու իր ազատ ընտրության իրավունքը, և բացարձակ մեծամասնությունը քվեարկեց Խորհրդային Միության կազմից դուրս գալու օգտին:

Մենք միասնաբար պահանջում ենք, որ Արմերիկայի Միացյալ Նահանգները ճանաչի Հայաստանի նոր Հանրապետությունը»¹⁵⁰, – վերջում ավելացրել էին զեկուցագրի հեղինակները:

1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին ՀՀԳԽ-ի հատուկ նիստը նվիրված էր հայ ժողովրդի համար կարևորագույն հարցի՝ անկախության հանրաքվեի արդյունքների հաստատմանը, որը վարեց Գերագույն խորհրդի նախագահի տեղակալ Գագիկ Հարությունյանը:

1991 թ. սեպտեմբերի 23-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը, հիմնվելով համաժողովրդական հանրաքվեի արդյունքների վրա, ընդունեց Հայաստանը անկախ պետություն հռչակելու մասին պատմական որոշումը¹⁵¹: Հայ ժողովրդի համար մեծ կարևորություն ունեցող որոշման մեջ ասված էր. «Հավատարիմ մնալով Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրին, հենվելով մարդու իրավունքների և ազգերի ազատ ինքնորոշման միջազգային նորմերի վրա, նպատակ ունենալով ստեղծել ժողովրդավարական, իրավական հասարակարգ, հիմք ընդունելով 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ի՝ ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու մասին անցկացված հանրաքվեի արդյունքները՝ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը հռչակում է Հայաստանի Հանրապետությունը անկախ պետություն»¹⁵²:

Որոշման ընդունմանը հաջորդած Հայաստանի օրհներգն ու Վազգեն Ա Ամենայն հայոց կաթողիկոսի տերունական օրհնությունը մի առանձնակի հանդիսավորություն հաղորդեցին ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու մասին որոշման պահպանմամբ իրականացված գործընթացի տրամաբանական ավարտին¹⁵³: Փաստորեն՝ Հայաստանը ԽՍՀՄ հանրապետություններից առաջինն ու ըստ էության միակն էր, որը անկախացման հանրաքվեն անցկացրեց Խորհրդային Միության Սահմանադրության և «ԽՍՀՄ-ի կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին» օրենքին լիակատար համապատասխանությամբ. այն է՝ հանրաքվե իրականացնելու որոշման ընդունումից 6 ամիս անց և անկախացման մասին որոշումը կայացրեց հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող ազգաբնակչության ոչ պակաս, քան երկու երրորդի համաձայնությամբ¹⁵⁴:

¹⁴⁹ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 18(998), 30 սեպտեմբերի, Երևան, 1991, էջ 29:

¹⁵⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 2 հոկտեմբերի, 1991:

¹⁵¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 18 (998), 30 սեպտեմբերի, Երևան, 1991, էջ 21:

¹⁵² Նույն տեղում:

¹⁵³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁵⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 2 հոկտեմբերի, 1991:

Սեպտեմբերի 24-ին ՀՀ Գերագույն խորհրդի որոշմամբ սեպտեմբերի 21-ը հայտարարվեց տոնական, ոչ աշխատանքային օր¹⁵⁵: Այսպիսով՝ 70-ամյա ընդմիջումից հետո կրկին վերականգնվեց Հայաստանի ազգային անկախությունը:

Նախկին խորհրդային հանրապետությունների օրինակով Հայաստանում ևս մտցվեց նախագահական կառավարման համակարգ: 1991 թ. հոկտեմբերի 16-ին Հայաստանում առաջին անգամ անցկացվեցին նախագահական այլընտրանքային ընտրություններ՝ վեց թեկնածուների մասնակցությամբ: Արդյունքում ձայների ճնշող մեծամասնությամբ (83,4 %) հանրապետության նախագահ ընտրվեց Գերագույն խորհրդի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, իսկ փոխնախագահ՝ Գագիկ Հարությունյանը:¹⁵⁶

Հայաստանը միակ հանրապետությունն էր, որն անկախության հասավ բացառապես ԽՍՀՄ օրենքների շրջանակներում ու դրանով ապահովեց ապագայում, որևէ իրավիճակում իր անկախության իրավական անխոցելիությունը:

Մինչև 1995 թ. Սահմանադրության ընդունումը, գործում էր իշխանությունների լիակատար տարանջատման սկզբունքը: Յուրաքանչյուր ոլորտի ղեկավար ազատ էր իր իրավասությունների շրջանակներում որոշումներ ընդունելու տեսանկյունից: Հայաստանի օրենսդրական աշխատանքների փորձ չունեցող պատգամավորներից ձևավորված Գերագույն խորհուրդը (այսպես՝ Ազգային ժողով)՝ Բաբկեն Արաքցյանի ղեկավարությամբ, ոչ միայն կայացավ որպես արդյունավետ օրինաստեղծ մարմին, այլև դարձավ քաղաքական քննարկումների ասպարեզ: Կառավարությունը՝ Հրանտ Բազրատյանի ղեկավարությամբ, իրականացրեց արմատական վերափոխումներ, իսկ պաշտպանության ոլորտի բարեփոխումները ստանձնեց և իրականացրեց ՀՀ առաջին պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանը: Նրան հաջողվեց բանակի հիմքում համատեղել, ներդաշնակել ու համալրել ֆիդայական ջոկատները փորձառու զինվորականներով և նորակոչիկներով: Այդ գործը հաջողությամբ շարունակեցին Վազգեն Մանուկյանն ու Սերժ Սարգսյանը:

Փաստ է, որ խորհրդային նորանկախ հանրապետություններում իշխանության եկած ժողովրդավարական շարժումները, այդ թվում՝ մերձբալթյան շարժումները, չկարողացան հաղթահարել իշխանության փորձությունը և 1-2 տարի հետո կորցրին իշխանությունը: Հայաստանի Հանրապետությունը միակն էր, որ կարողացավ այն համեմատաբար երկար պահպանել:

1991 թ. օգոստոսին Մոսկվայում պահպանողական ուժերի իրականացրած պետական հեղաշրջման օրերին, թերևս ամենամեծ վտանգի առաջ էր կանգնած Հայաստանը՝ խորհրդային կենտրոնի «աչքի փուշը»: Հանրապետությունը կարողացավ օժանդակել Ռուսաստանի ժողովրդական ուժերին ծագած դավադրությունը տապալելու գործում: Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը՝ նախագահի գլխավորությամբ, առանցքային դերակատարություն ունեցավ խորհրդային կենտրոնական իշխանության վերակենդանացմանը միտված փորձերը կանխելու, ԽՍՀՄ-ի անցնցում կազմալուծումը իրականացնելու գործում:

¹⁵⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 18(998), 30 սեպտեմբերի, Երևան, 1991, էջ 5:

¹⁵⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 12 նոյեմբերի, 1991:

Անկախության ուղին բռնած հանրապետությանը ծանր փորձություններ էին սպասում: Այն, փաստորեն, կտրվել էր նախկին միութենական տնտեսական համակարգի բոլոր օղակներից: 1991 թ. նոյեմբերին հերթական անգամ փակվեց Վրաստանից եկող գազամուղը: Հայաստանի էներգետիկ շրջափակումը գնալով ավելի մեծ չափեր ընդունեց: Կանգ առան հանրապետության գրեթե բոլոր ձեռնարկությունները, ուսումնական հաստատություններում դադարեցին պարապմունքները, բնակչությունը գրկվեց ջեռուցումից: Գազամուղի փակումից բացի՝ ընդհատվեց նաև երկաթուղային կապը: Հայաստանի տնտեսությունը կանգնեց կազմարժման լուրջ վտանգի առաջ: Օրըստօրե ծանրանում էր ազգաբնակչության սոցիալական վիճակը՝ իսկ տարածաշրջանում լարվածությունը գնալով ավելի էր սրվում:

Հանրապետության համար այսպիսի ծանր պայմաններում՝ 1991 թ. դեկտեմբերի 8-ին, Մինսկի մոտակայքի Բելովեժսկ բնակավայրում երեք սլավոնական հանրապետությունների՝ Ռուսաստանի, Ուկրաինայի և Բելառուսի ղեկավարները ստորագրեցին համաձայնագիր՝ ԽՍՀՄ-ի գոյությունը դադարեցնելու մասին՝ որպես միջազգային սուբյեկտ և աշխարհաքաղաքական իրողություն: Գրանով իրականացավ ԽՍՀՄ-ի փլուզումը: Միաժամանակ հայտարարվեց միջազգային համագործակցության նոր սուբյեկտի՝ Անկախ Պետությունների Համագործակցության (ԱՊՀ) կազմավորման մասին¹⁵⁷: Միութենական նախկին հանրապետություններից Մինսկի համաձայնագրին առաջինն արձագանքեց Հայաստանի Հանրապետությունը, որը ողջունեց ԱՊՀ-ի ստեղծումը՝ հայտնելով նրան միանալու իր պատրաստակամությունը:

1991 թ. դեկտեմբերի 21-ին Ղազախստանի նախկին մայրաքաղաք Ալմա-Աթայում 11 ինքնիշխան պետություններ՝ Ռուսաստանը, Ուկրաինան, Բելառուսը, Ղազախստանը, Ուզբեկստանը, Տաջիկստանը, Դրոգստանը, Թուրքմենստանը, Ադրբեջանը, Մոլդովան և Հայաստանը ստորագրեցին համաձայնագիր՝ ԱՊՀ-ի ստեղծման մասին¹⁵⁸: Այլևս գոյություն չունեցող երկրի նախագահ Մ. Գորբաչովին մնում էր հրաժարական տալ: Հրաժարականից մեկ օր անց՝ դեկտեմբերի 26-ին, նորաստեղծ ԱՊՀ-ի անդամ երկրների շարքում առաջիններից մեկը Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը վավերացրեց ՀՀ-ն ԱՊՀ-ին անդամակցելու մասին արձանագրությունը: Անհրաժեշտ է նշել, որ Ադրբեջանը ԱՊՀ-ին անդամագրվեց միայն 1993 թ. սեպտեմբերին, իսկ Հայաստանի Հանրապետության մյուս հարևանը՝ Վրաստանը, միայն 1994 թ. մարտին վավերացրեց հանրապետության անդամակցությունը ԱՊՀ-ին¹⁵⁹:

գ. Պետականության կայացման գործընթացը. 1995 թ. Սահմանադրության ընդունումը

Անցումային դժվարին փուլում գտնվող Հայաստանի Հանրապետությունն իր անկախության հաստատման համար պետական շինարարությունն իրականացրեց, ըստ էության, պատերազմական պայմաններում: Մինչդեռ պետական կառավարման խորհրդա-

¹⁵⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 24 դեկտեմբերի, 1991:

¹⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁵⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 2 մարտի, 1994:

յին համակարգից անցումը նրանից էապես տարբերվող միանգամայն նոր համակարգի՝ զգալի նյութական և ֆինանսական միջոցներ էր պահանջում: Իշխանության նոր մարմինների ձևավորման գործընթացը սկսվել էր 1990 թ. մայիս-հունիսին կայացած Գերագույն խորհրդի ընտրություններից հետո, երբ խորհուրդներից անցում կատարվեց դեպի խորհրդարանական հանրապետություն: Ընդ որում, եթե Հայաստանի Հանրապետության օրենսդիր իշխանությունը կենտրոնացած էր խորհրդարանի ձեռքում, ապա գործադիր իշխանությունը բաժանված էր վարչապետի, նրա կաբինետի և Գերագույն խորհրդի նախագահության միջև: Փաստորեն՝ հանրապետությունում առկա էր պետական կառավարման համակարգի նախկին և նոր կառույցների գուցորդում՝ կառավարման մարմինների անարդյունավետ կառուցվածքներով և հնից ժառանգած ավանդույթներով: Իշխանության քների տարբեր մարմիններին բնորոշ էին միմյանց գործառույթների կրկնությունը, անհրաժեշտ տեղեկատվության փոխանակման բացակայությունը և այլն:

Հայաստանի Հանրապետության առաջին գումարման Գերագույն խորհուրդը անկախ պետականության գործընթացի ու հանրապետության ինքնիշխանության ամրապնդման ուղղությամբ առաջին քայլերն իրականացրեց ՀՀ պետականության խորհրդանիշների մասին օրենքների ընդունումով:

ՀՀ Գերագույն խորհուրդը 1990 թ. օգոստոսի 24-ին ընդունեց ՀՀ պետական դրոշի մասին օրենքը, որով ի լուր բոլորի հայտարարվեց, որ «Հայաստանի Հանրապետության դրոշը եռագույնն է»¹⁶⁰: Նույն օրը Գերագույն խորհրդի որոշմամբ հայտարարվեց նորանկախ Հայաստանի պետական զինանշանի և հիմնի ստեղծման մրցույթ, որի կազմակերպումն ու ղեկավարումը հանձնարարվեց ՀՀ նախարարների խորհրդին և խորհրդարանի համապատասխան մշտական հանձնաժողովներին¹⁶¹: Այդ պատմական որոշումներով սկիզբ դրվեց Հայաստանի անկախության հռչակագրով սահմանված անկախացման գործընթացին:

1990 թ. օգոստոսի 25-ին Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի շենքի (այժմ՝ ՀՀ կառավարության շենք) վրա հանդիսավոր կերպով բարձրացվեց հայոց եռագույնը: Այս արարողությանը ներկա էին հազարավոր մարդիկ: ՀՀ ԳԽ նորընտիր նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի ելույթից հետո դրոշակածողից իջեցվեց հայ ժողովրդի անցած 70-ամյա ուղու ժամանակահատվածը խորհրդանշող Խորհրդային Հայաստանի դրոշը, և Հայաստանի պետական սիմֆոնիկ նվագախմբի կողմից կատարվող «Մեր հայրենիքի» հանդիսավոր հնչյունների ներքո բարձրացվեց Հայոց անկախ պետության խորհրդանիշը՝ հայոց եռագույնը: Նույն օրը ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության շենքի (այժմ՝ ՀՀ նախագահի նստավայր) վրա ևս ծածանվեց ինքնիշխան Հայաստանի խորհրդանիշը¹⁶²: Սակայն ՀՀ մյուս խորհրդանիշների՝ հիմնի ու զինանշանի ընդունման գործընթացը երկարաձգվեց:

ՀՀ կառավարության 1990 թ. սեպտեմբերի 28-ի որոշմամբ հայտարարվեց ՀՀ զինանշանի և հիմնի ստեղծման մրցույթ, որի համաձայն՝ ստեղծվեց բարձրաստիճան պաշ-

¹⁶⁰ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 16 (972), 31 օգոստոսի, Երևան, 1990, էջ 6:

¹⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 7:

¹⁶² Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 26 օգոստոսի, 1990:

տոնյաներից, գիտության, արվեստի, գրականության բնագավառի հեղինակավոր ներկայացուցիչներից կազմված 15 հոգանոց կազմկոմիտե՝ ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահ Վ. Մանուկյանի գլխավորությամբ¹⁶³: ՀՀ կառավարության 1990 թ. հոկտեմբերի 10-ի որոշմամբ էլ ստեղծվեցին Հայաստանի պետական զինանշանի մրցութային հանձնաժողով՝ ՀՀ նախարարների՝ ՀՀԳԱԱ թղթակից անդամ Հրաչիկ Սիմոնյանի նախագահությամբ, և պետական օրհներգի մրցութային հանձնաժողով՝ Հայաստանի կոմպոզիտորների միության վարչության նախագահ, երգահան Էդգար Սիրզոյանի ղեկավարությամբ¹⁶⁴:

Խորհրդարանի 1991 թ. հուլիսի 1-ի նիստում քննարկման դրվեցին օրհներգի երկու տարբերակներ՝ հանրահայտ «Մեր հայրենիքը» և կոմպոզիտորներ Առնո Բաբաջանյանի ու Ալեքսանդր Հարությունյանի կողմից 1944 թ. գրված օրհներգը: ՀՀԳԽ նիստերի դահլիճում հնչեցին այդ երկու ստեղծագործությունների ձայնագրությունները: Քվեարկությանը մասնակցած 158 պատգամավորներից 146-ը նախապատվությունը տվեց «Մեր հայրենիքին»: Որոշվեց ՀՀ օրհներգի հիմք ընդունել «Մեր հայրենիք» ստեղծագործությունը երգի խոսքերը հետագայում հանձնաժողովում վերջնականապես խմբագրելուց հետո:¹⁶⁵ Նույն օրը քննարկման դրվեց նաև զինանշանի ընդունման հարցը: ՀՀ վարչապետի տեղակալ Կորիչ Սարգսյանը կազմկոմիտեի անունից քննարկման ներկայացրեց Մարտիրոս Սարյանի ստեղծած ՀԽՍՀ պետական զինանշանի նորոգված տարբերակները և 1918-1920 թթ. ՀՀ պետական զինանշանը: Չինանշանի հարցը հանվեց օրակարգից այն բանից հետո, երբ զինանշանի ստեղծման մրցութային հանձնաժողովի նախագահ Հրաչիկ Սիմոնյանը տեղեկացրեց, որ իր ղեկավարած օղակում հավանության չի արժանացել ներկայացված 150 տարբերակներից և ոչ մեկը¹⁶⁶: Այդ հարցն իր վերջնական լուծումը ստացավ միայն հաջորդ տարում՝ ՀՀ ԳԽ 1992 թ. մարտի 25-ին կայացրած հերթական նիստի որոշմամբ: Հայաստանի պետական զինանշան ընդունվեց 1920 թ. հուլիսին հաստատված Հայաստանի առաջին հանրապետության հերալդիկան¹⁶⁷:

Անկախության հռչակումից կարճ ժամանակ անց ՀՀ-ն ստացավ համընդհանուր միջազգային ճանաչում: Սկսվեց հայոց անկախ հանրապետության պետական շինարարությունը: «Անկախ պետության հիմնադրույթների մասին» ՀՀ սահմանադրական նոր օրենքով սահմանվում էր իշխանության պետական կարգը, ապահովվում էր օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների տարանջատումը:

Ելնելով պետական կառավարման նոր՝ արդյունավետ համակարգի ձևավորման անհրաժեշտությունից և առաջնորդվելով օրենսդիր, գործադիր ու դատական իշխանությունների տարանջատման վերաբերյալ Անկախության հռչակագրի դրույթներով՝ ՀՀ Գերագույն խորհուրդը 1991 թ. հունիսի 25-ին հիմնեց հանրապետության նախագահի

¹⁶³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 163, գ. 418, ք. 1-3:

¹⁶⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 163, գ. 417, ք. 1-5:

¹⁶⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, 13 (993), 15 հուլիսի, Երևան, 1991, էջ 7:

¹⁶⁶ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, 13 (993), 15 հուլիսի, Երևան, 1991, էջ 75-76:

¹⁶⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, 8 (1012), 30 ապրիլի, Երևան, 1992, էջ 3:

պաշտոնը, որով հաստատեց նախագահական կառավարման համակարգ՝ վերջինիս զիջելով իր լիազորությունների մի մասը¹⁶⁸: Նույն թվականի օգոստոսի մեկին ընդունվեց «Հայաստանի Հանրապետության նախագահի մասին» օրենքը, համաձայն որի՝ ՀՀ նախագահը հանրապետության բարձրագույն պաշտոնատար անձն է և զլիսավորում է հանրապետության գործադիր իշխանությունը¹⁶⁹: Դրանով, ըստ էության, ուրվագծվեց անկախության ուղիով ընթացող Հայաստանի Հանրապետության պետական կարգը:

1991 թ. նոյեմբեր և դեկտեմբեր ամիսներին «ՀՀ Գերագույն խորհրդի» և «Կառավարության կառուցվածքի մասին» օրենքներով սահմանվել էին իշխանության պետական բարձրագույն մարմինների գործունեության շրջանակները¹⁷⁰:

Հանրապետությունում պետական կառավարման համակարգը ներառում էր պետական գործադիր մարմինները, իսկ ՀՀ գործադիր իշխանությունն իրականացվում էր ՀՀ կառավարության կողմից, որը կազմված էր վարչապետից ու նախարարներից: Կառավարությունը 1991-1992 թթ. գործադիր իշխանությունն իրականացնում էր 22 նախարարությունների, 8 պետական վարչությունների և վարչապետի ու փոխվարչապետի միջոցով¹⁷¹: Հետագայում կառավարության կառուցվածքային կազմը բազմիցս փոփոխությունների ենթարկվեց: Այսպիսով՝ Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի ընդունումից մեկ տարի հետո հանրապետության իշխանությունների կողմից ստեղծական, քաղաքական, պետաիրավական և վարչական ոլորտներում հետևողականորեն իրականացված արմատական վերափոխումների շնորհիվ հայոց անկախ պետականության կայացման գործընթացի սկիզբը դրվեց:

Հանրապետության պետական-քաղաքական կյանքի կարևոր իրադարձություններից էր պետության հիմնական օրենքի՝ ՀՀ Սահմանադրության ընդունումը: Քանի որ գործող սահմանադրությունը հակասում էր «Անկախության մասին հռչակագրի» սկզբունքներին, ուստի ՀՀ խորհրդարանը ստիպված էր այնտեղ անընդհատ կատարել սահմանադրական փոփոխություններ ու շտկումներ: Օրենսդրական փակուղուց դուրս գալու նպատակով խորհրդարանը 1990 թ. դեկտեմբերին ընդունեց «Հայաստանի անկախության մասին» առաջին սահմանադրական օրենքը, որի համաձայն՝ մինչև նոր սահմանադրության ընդունումը դադարեցվում էր սահմանադրական այն դրույթների գործողությունը, որոնք հակասում էին «Անկախության մասին հռչակագրի» հիման վրա ընդունված օրենքներին:

Ակնհայտ էր, որ միայն փոփոխություններով հնարավոր չէր լիովին բարեփոխել նախորդ սահմանադրությունը, ուստի անհրաժեշտ էր ունենալ նոր սահմանադրություն: Այդ նպատակով 1990 թ. նոյեմբերի 15-ին ստեղծվեց 20 մարդուց բաղկացած սահմանադրական հանձնախումբ նոր սահմանադրության նախագծի մշակման համար: 1993 թ. հունիսի 24-ին սահմանադրական հանձնաժողովը հավանություն տվեց ՀՀ Սահմանադրության նախագծի առաջին տարբերակին և այն ներկայացրեց համաժողովրդական քննարկման, որը տևեց ինը ամիս: Նախագծի վերաբերյալ արվեցին ավել-

¹⁶⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 165, գ. 415, թ. 42:

¹⁶⁹ Տե՛ս Հայաստանի գործող օրենքների ժողովածու, 1990-1995 թթ., էջ 158, 162:

¹⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 189-196:

¹⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 195:

լի քան 1000 դիտողություն և առաջարկ: Հատկանշական է, որ 6 կուսակցությունների ներկայացրած նախագծի վերաբերյալ ստացվեցին 72 առաջարկություն և դիտողություն, որոնցից 17-ը ընդհանրական բնույթի էին¹⁷²: 1994 թ. ապրիլի 20-ին սահմանադրական հանձնաժողովը հավանություն տվեց նախագծի լրամշակված տարբերակին և այն ներկայացրեց ՀՀԳԽ-ին: Ներկայացվեցին նաև ՀՀ Սահմանադրության այլընտրանքային նախագծեր: 1994 թ. մայիսի 1-ին Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց սահմանադրական հանձնաժողովի կազմի ընդլայնման մասին: ՀՀԳԽ նախագահ Բաբկեն Արարքյանը ընտրվեց հանձնաժողովի համանախագահ: 1995 թ. մայիսի 12-ին ՀՀԳԽ-ն ընդունեց հիրավի պատմական որոշում «ՀՀ Սահմանադրության նախագծի մասին», որով ՀՀ Գերագույն խորհուրդը որոշեց.

1. Հավանություն տալ ՀՀ ԳԽ սահմանադրական հանձնաժողովի ներկայացրած ՀՀ Սահմանադրության նախագծին.
2. ՀՀ Սահմանադրության ընդունման նպատակով 1995 թ. հուլիսի 5-ին անցկացնել հանրաքվե՝ քվեարկության դնելով հետևյալ հարցը՝ «Համաձայն եք արդյոք ընդունել ՀՀ ԳԽ-ի հավանության արժանացած ՀՀ Սահմանադրությունը»:

ՀՀ պատմության ողջ ընթացքում առաջին անգամ 1995 թ. հուլիսի 5-ին անցկացվեց սահմանադրական հանրաքվե¹⁷³: Հանրաքվեին մասնակցեցին 1 միլիոն 217.000 531 քաղաքացի, այսինքն՝ քվեարկության իրավունք ունեցողների 55,66 %-ը: ՀՀ հիմնական օրենքի (Սահմանադրության) օգտին կողմ արտահայտվեց ընտրողների ճնշող մեծամասնությունը՝ 68,04 %-ը¹⁷⁴:

Նոր ՀՀ Սահմանադրությունն իր թերություններով հանդերձ կարևոր երևույթ էր մեր պատմության մեջ: Այն կազմված էր ներածությունից և 117 հոդվածներից, որոնք շարադրված էին ինը գլուխներում: Սահմանադրությունը դրեց ամբողջատիրական համակարգից դեպի ժողովրդավար պետություն անցնելու իրավական հիմքը: Սկսեցին ձևավորվել պետաիրավական նոր կառույցներ: ՀՀ Սահմանադրությունը նախատեսում էր նախագահական հանրապետության մոդելը՝ գործադիր, օրենսդիր և դատական իշխանությունների տարանջատումով: Բարձրագույն օրենսդիր մարմինը՝ Գերագույն խորհուրդը, վերանվանվեց Ազգային ժողով:

Սահմանադրությունը իրավական ձևակերպում տվեց քաղաքական նոր համակարգին, հռչակեց սեփականության բոլոր ձևերի հավասարություն, սահմանեց Հայաստանի քաղաքացիների իրավունքներն ու պարտականությունները: Այն հռչակեց, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ինքնիշխան, ժողովրդավարական, սոցիալական և իրավական պետություն է:

ՀՀ Սահմանադրությամբ հաստատվեցին Հայաստանի երրորդ հանրապետության խորհրդանիշները՝ դրոշը, զինանշանը և օրհներգը: Պետական դրոշ ճանաչվեց եռագույնը՝ կարմիր, կապույտ և նարնջագույն՝ հորիզոնական հավասար շերտերով (այն Առաջին հանրապետության դրոշն էր): Կարմիր գույնը խորհրդանշում է հայ ժողովրդի մշտական պայքարը հարատևման, քրիստոնեական հավատքի, Հայաստանի անկա-

¹⁷² Տե՛ս **Խաչատրյան Հ.**, Հայաստանի Հանրապետության առաջին սահմանադրությունը, Երևան, 1997, էջ 23:

¹⁷³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, հոդված 13-14, Երևան, 1995:

¹⁷⁴ Տե՛ս **Խաչատրյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 22:

խության և ազատության համար: Կապույտ գույնը խորհրդանշում է հայ ժողովրդի ապրելու կամքը խաղաղ երկնքի ներքո: Նարնջագույնը խորհրդանշում է հայ ժողովրդի արարչական տաղանդը և աշխատասիրությունը: Գրոշի լայնության և երկարության չափերի հարաբերությունն է 1:2-ի: Այնուհետև ընդունվեց ՀՀ զինանշանը, որի կենտրոնում վահանը պահող արծիվն ու առյուծն են. պատկերված է Արարատ լեռը՝ Նոյյան տապանով, և պատմական Հայաստանի չորս թագավորությունների՝ վերևից ձախ՝ Բագրատունիների, վերևից աջ՝ Արշակունիների, ներքևից ձախ՝ Արտաշեսյանների, ներքևից աջ՝ Ռուբինյանների զինանշաններով, իսկ վահանից ներքև պատկերված են սուր, ճյուղ, հասկերի խուրձ, շղթա և ժապավեն: Որպես օրհներգ՝ ընդունվեց Առաջին հանրապետության պետական հիմնը՝ «Մեր Հայրենիքը»: 2006 թ. հունիսի 15-ին ընդունվեց ՀՀ օրենքը ՀՀ դրոշի, իսկ դեկտեմբերի 25-ին՝ զինանշանի մասին: 2010 թ. հունիսի 15-ին երիտասարդության նախաձեռնությամբ ՀՀ-ում առաջին անգամ նշվեց ՀՀ պետական խորհրդանիշների օրը:

Հետագայում հանրապետության քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացումն առաջացրեց Սահմանադրության մեջ բարեփոխումներ կատարելու անհրաժեշտություն:

դ. Հայոց ազգային բանակի կազմավորումը

Առաջնահերթ նշանակություն ստացավ ազգային պետության անվտանգության և անկախության պահպանման հարցը, որի երաշխիքը կարող էր լինել մարտունակ բանակը: Իր կարճատև պատմության ընթացքում հաղթահարելով պատերազմի ու բանակաշինության ծանրագույն փորձությունները՝ հայոց բանակը կոփվեց և դարձավ մեր անկախ պետականության կարևորագույն երաշխիքը: Իր կայացման ճանապարհին այն անցավ երեք դժվարին ու կարևոր փուլեր:

Առաջին փուլն ընդգրկում է 1988 թ. փետրվարից մինչև 1992 թ. մայիսը, երբ Ղարաբաղյան շարժման ակտիվացման և հայ-ադրբեջանական հարաբերությունների ծայրաստիճան սրման պայմաններում Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ռազմական անվտանգության ապահովումը դարձավ հրատապ խնդիր:

Երկրորդ փուլը ներառում է 1992 թ. հունիսից մինչև 1994 թ. մայիսն ընկած ժամանակահատվածը, երբ անկախ Հայաստանի Հանրապետությունը, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հետ միասին գտնվելով չհայտարարված, բայց փաստացի պատերազմի մեջ, ձեռնամուխ եղավ Ազգային բանակի ստեղծմանը:

Երրորդ փուլն ընդգրկում է 1994 թ. հունիսից մինչև օրս ընկած ժամանակահատվածը: Այս փուլն անվանվում է բանակաշինության, զորքերի մարտունակության բարձրացման, անհրաժեշտ ստորաբաժանումների ստեղծման, խաղաղ պայմաններում բանակի՝ որպես ռազմապաշտպանական համակարգի վերջնական ձևավորման շրջան: Առաջին փուլի առանձնահատկությունն այն էր, որ հայ հասարակության մտածողության մեջ հասունացավ այն գիտակցությունը, որ միայն սեփական զինված ուժերը կարող են լինել ժողովրդի ու հասարակության անվանգության երաշխիքը: Այս ժամանակահատվածում «բանակ» էին համարվում իրարից անջատ գործող շուրջ 80 կամավորական ջոկատները, որոնք, ռազմականացված հիմնարկություններից, հակակարկտային

հրետանու կրակակետերից, ռազմագիտության դասարաններից ու բոլոր հնարավոր այլ վայրերից գեներալ հայթաթելով, կամավոր, հայրենասիրական ու բարոյական մղումներից դրդված, մեկնում էին սահմանի ամենաթեժ կետերը՝ պաշտպանելու հանրապետության սահմանները: Այդպիսի ջոկատներից էին «Վրիժառուները», «Մասունցի Դավիթը», «Մասնա ծոերը», «Մուշը» և այլն¹⁷⁵: Չնայած հայ կամավորական ջոկատների գործողությունները տարերային էին, չհամակարգված և տեղի էին ունենում ՀՀ ու Արցախի պաշտպանությունը համակարգող միասնական կենտրոն-կառույցի բացակայության պայմաններում, դրանք այն կենսունակ սաղմերն էին, որոնցից անկախության հռչակումից անմիջապես հետո պիտի ծնվեին հայոց փառապանծ բանակի ստորաբաժանումները¹⁷⁶:

Հայկական բնակավայրերի պաշտպանությունը կազմակերպելու նպատակով ստեղծված կամավորական ջոկատները պետական կառույցում ընդգրկելու համար ՀԽՍՀ նախարարների խորհուրդը 1990 թ. օգոստոսի 21-ին ընդունեց «ՀԽՍՀ ներքին գործերի նախարարությանն առընթեր հատուկ ստորաբաժանումներ ստեղծելու մասին» որոշումը¹⁷⁷: Իրավական այս հիմքի վրա էլ 1990 թ. սեպտեմբերին կազմավորվեց ՀՀ ներքին գործերի նախարարությանը կից Հատուկ գունդը, որի կազմի մեջ ընդգրկվեցին Արարատի, Գորիսի, Վարդենիսի, Իջևանի, Մեղրու և այլ շրջանների 26 ինքնապաշտպանական վաշտերը¹⁷⁸: Այդ վաշտերը կռվեցին ՀՀ և ԼՂՀ գրեթե բոլոր ռազմաճակատներում: Հայրենիքի սահմանների պաշտպանության համար մղված մարտերում զոհվեցին 159 մարտիկներ, այդ թվում՝ նաև գումարտակի հրամանատար, Հայաստանի ազգային հերոս Ջիվան Աբրահամյանը¹⁷⁹: Կամավորական ջոկատների տարերայնորեն կազմավորման և բնակչության ձեռքին մեծաքանակ գեներալ հայտնվելու արդյունքում ի հայտ եկան նաև չվերահսկվող զինված խմբավորումներ, որոնց գործունեությունն ապակայունացնում էր Հայաստանի ներքին դրությունը: Այդպիսի մի զինված անհնազանդության ժամանակ՝ դեպքերի հետագա սրումն արգելելու նպատակով բանակցությունների մեկնելիս, օգոստոսի 29-ին զոհվեցին Վիտյա Այվազյանն ու Գեղազնիկ Միքայելյանը՝ իրենց կյանքի գնով սթափեցնելով բոլորին ու կանխելով հնարավոր արյունահեղությունը: Նրանց հետմահու շնորհվեց «Հայաստանի ազգային հերոսի» կոչում¹⁸⁰: 1991 թ. ապրիլի 26-ին ՀՀ նախարարների խորհուրդը հաստատեց «ՀՀ երկրապահ զինապարտի ժամանակավոր կանոնակարգը», որը տարածվում էր մինչև 50 տարեկան, կամավորական սկզբունքով հանրապետության պաշտպանության գործին մասնակցել ցանկացող ՀՀ քաղաքացիների վրա: ՀՀ կառավարության որոշմամբ ստեղծվեց ՀՀ նախարարների

¹⁷⁵ Տե՛ս ՀՀ պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանի ելույթը ՀՀ զինված ուժերի կազմավորման 10-րդ տարեդարձին նվիրված հանդիսավոր նիստում, «Հայկական բանակ», 1, 2 (31-32), 2002, էջ 12:

¹⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁷⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 165, գ. 298, ք. 1:

¹⁷⁸ Տե՛ս **Օհանյան Ս.**, Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, Երևան, 2012, էջ 40, ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 163, գ. 406, ք. 8, 9:

¹⁷⁹ Տե՛ս ՀՀ պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանի ելույթը ՀՀ զինված ուժերի կազմավորման 10-րդ տարեդարձին նվիրված հանդիսավոր նիստում, «Հայկական բանակ», 1, 2 (31-32), 2002, էջ 13-14:

¹⁸⁰ Տե՛ս **Օհանյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 41:

խորհրդին առընթեր պաշտպանության պետական կոմիտեն, որի հիմքի վրա էլ ավելի ուշ ստեղծվեց պաշտպանության նախարարությունը¹⁸¹:

1992-1993 թթ. երկրապահ կամավորական ջոկատների և բանակ զորակոչված զինակոչիկների միավորումով ստեղծվեց շարժունակ և կարգապահ բանակ¹⁸²: 1992 թ. հունվարի 28-ին կառավարությունն ընդունեց «ՀՀ պաշտպանության նախարարության մասին» պատմական որոշումը, որով ազդարարեց Ազգային բանակի ստեղծման սկիզբը: Նորաստեղծ նախարարության ենթակայությանը հանձնվեցին ՆԳՆ պարեկապահակային գունդը, հատուկ նշանակության գունդը և հանրապետական զինկոմիսարիատը¹⁸³: Պաշտպանության նախարարության կենտրոնական ապարատը՝ գլխավոր շտաբը, վարչություններն ու առանձին բաժինները, ստեղծվեցին ավելի ուշ: Դեռևս 1991 թ. դեկտեմբերի 5-ին Հայաստանի Հանրապետության պաշտպանության առաջին նախարար էր նշանակվել Վազգեն Սարգսյանը (1959-1999)¹⁸⁴: Նա, արդեն լինելով խորհրդարանի պաշտպանության հանձնաժողովի նախագահ, կամավորների մեծ մասի սիրված հրամանատարն էր: Ազգային բանակի ստեղծման գործում մեծ է նրա ներդրումը: «Հայաստանի Հանրապետության ազգային հերոս Վազգեն Սարգսյանը կանգնած է եղել հայոց պետականության և հատկապես հայոց բանակի՝ որպես պետության առանցքային բաղադրիչի ստեղծման ակունքներում: Դժվար է պատկերացնել, թե ինչպիսին կլինեին հայոց բանակը, եթե այն չունենար Վազգենի հաղթելու կամքը, վճռականությունը, ամենադժվարին պահերին ամենաբարդ տեղում հայտնվելու քաջությունը, անսահման սերը հայրենիքի ու զինվորի նկատմամբ», – ընդգծել է հետագայում ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը:

Վ. Սարգսյանի անմիջական նախաձեռնությամբ հայոց բանակաշինության գործում զգալի աշխատանք կատարվեց: 1992 թ. մայիսին պաշտպանության նախարարությունը «Զինապարտության մասին» օրենքով հիմք դրեց բանակը ժամկետային զինծառայողներով համալրելու կայուն ավանդույթին: Նոր կազմավորված զորամասերի անձնակազմը 1992 թ. մայիսի 28-ին Հանրապետության հրապարակում հանդիսավոր պայմաններում տվեց առաջին զինվորական երդումը:

Անկախ Հայաստանի զորամիավորումներն ու զորատեսակները, ինչպես նաև սպայական կազմը ձևավորվեցին գերազանցապես խորհրդային բանակի կազմակերպչական հիմքի վրա: Նորաստեղծ հայկական բանակի սպառազինությունը և ռազմական տեխնիկական ժառանգություն էր մնացել նույն խորհրդային բանակից: Աստիճանաբար աճեց բանակի թվաքանակը: Հաշվի առնելով Հայաստանի տարածքում ձևավորված ռազմաարդյունաբերական համալիրի գիտատեխնիկական և տեխնոլոգիական բարձր մակարդակը՝ աշխատանքներ ծավալվեցին դրա պահպանման ու զարգացման ուղղությամբ: Առանձնահատուկ ուշադրություն էր դարձվում բանակի մարտական պատրաստականության կատարելագործմանը: Հայաստան վերադարձան հարյուրավոր հայազգի սպաներ, որոնք մինչ այդ ծառայում էին խորհրդային բանակի տարբեր զո-

¹⁸¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 165, գ. 317, թ. 1, 2:

¹⁸² Մանրամասն տե՛ս Մինասյան Է., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003 թթ.), էջ 54-64:

¹⁸³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 163, գ. 406, թ. 6-9:

¹⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, ֆ. 113, ց. 165, գ. 298, թ. 1:

րամիավորումներում: Նրանք լծվեցին բանակաշինության, հայրենիքի անվտանգության ապահովման գործին: Նրանց թվում էին գեներալներ Գուրգեն Դալիբալթյանը, Միքայել Հարությունյանը, Նորատ Տեր-Գրիգորյանցը, Քրիստափոր Իվանյանը, Յուրի Խաչատուրովը, Արկադի Տեր-Թադևոսյանը (Կոմանդոս) և շատ ուրիշներ¹⁸⁵: Հետագայում կազմակերպվեց նաև սպայական կադրերի պատրաստման բարձրագույն դպրոցը, ամրապնդվեց նյութատեխնիկական բազան: Հայոց ազգային բանակի ստեղծման գործում մեծ եղավ պաշտպանության նախարարներ Վազգեն Սարգսյանի, Վազգեն Մանուկյանի և Սերժ Սարգսյանի դերը: Բանակը աստիճանաբար զինվեց ժամանակակից ռազմական տեխնիկայով և ամուր պատվար դարձավ անկախության պաշտպանության գործում: Հայոց բանակը կազմավորվեց մեր անկախ պետականության վերականգնման գործընթացում և հանդիսացավ նրա ամենամեծ ձեռքբերումը: Լավ կազմակերպված հայոց բանակում ծառայելը դարձավ յուրաքանչյուր հայ երիտասարդի պատվի գործը:

1994 թ. զինադադարից հետո ադրբեջանական իշխանությունների կողմից բազմիցս հնչեցրած ռազմատենչ հայտարարությունները, ԼՂՀ-ի և ՀՀ-ի դեմ ռազմական գործողություններ վերսկսելու սպառնալիքներն ու ագրեսիվ նկրտումները ՀՀ զինված ուժերից պահանջում են մշտապես ապահովել բարձր մարտական պատրաստվածություն, մարտունակություն և զգոնություն:

¹⁸⁵ Տե՛ս **Օհանյան Ս.**, 21-րդ դարի բանակը, Երևան, 2007, էջ 11:

Ե Ր Ր Ո Ր Գ Գ Լ Ո Ւ Խ

ԱՐՑԱԽԻ
ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ
ՏՈՉԱԿՈՒՄԸ

ԵՐՐՈՐԴ ՊԼՈՒՄ

ԱՐՑԱՄԻ ԱՆԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՈՒՄԸ

ա. ԼԳՀ անկախության հռչակումը և պետականության ձևավորումը

Սոցիալ-տնտեսական ծանր կացության մեջ հայտնված Հայաստանի Հանրապետությունն իր ունեցած բոլոր հնարավոր միջոցներով օգնում էր Արցախին Ադրբեջանի դեմ մղվող ազատագրական պայքարում:

Օգտվելով ԽՍՀՄ-ի ղեկավարության բացարձակ աջակցությունից՝ ադրբեջանական իշխանությունները շարունակում էին զավթել հայկական գյուղերը և բնակիչներին արտաքսել իրենց բուն հայրենիքից:

1991 թ. ապրիլ-մայիս ամիսներին ադրբեջանական միլիցիայի հատուկ նշանակության ջոկատները (ռուս.՝ ՕՍՕՆ) խորհրդային բանակի աջակցությամբ բացահայտ պատերազմ սկսեցին Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի հայ բնակչության դեմ:

Փաստորեն՝ 1991 թ. մայիսին Ադրբեջանի կողմից հրահրվեց դարաբաղա-ադրբեջանական պատերազմ: 1991 թ. հուլիսին ստեղծվեցին ինքնապաշտպանության ընդհատակյա կոմիտե և ինքնապաշտպանական ուժերի շտաբ: Մարզի բոլոր շրջաններում կազմակերպվեցին զինված ջոկատներ, որոնք հետագայում համախմբվեցին մեկ միասնական հրամանատարության ներքո:

Երբ ակնհայտ դարձավ ԽՍՀՄ-ի փլուզման անխուսափելիությունը, 1991 թ. օգոստոսի 30-ին Բաքվում հրավիրված Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի արտահերթ նստաշրջանն ընդունեց Ադրբեջանական Հանրապետության անկախության վերականգնման մասին հռչակագիր¹⁸⁶: Դա նշանակում էր, որ Ադրբեջանը դուրս էր գալիս ԽՍՀՄ-ի կազմից՝ նպատակ ունենալով մույն ուղով տանել նաև Լեռնային Ղարաբաղին: Հռչակագրում ասված էր, որ Ադրբեջանի Հանրապետությունը ընդգրկված է լինելու 1918-1920 թթ. մուսավաթական Ադրբեջանի Հանրապետության սահմաններում: Փաստորեն՝ Բաքուն հրաժարվում էր Խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդը լինելուց: Դա նշանակում էր, որ նրա կազմում չէին կարող լինել ո՛չ Նախիջևանը, ո՛չ Լեռնային Ղարաբաղը, ուստի անհրաժեշտ էր շտապել և ձեռքից բաց չթողնել հարմար պատմական պահը, հատկապես որ 1990 թ. ապրիլի 3-ից գործող «ԽՍՀՄ-ի կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգի մասին»¹⁸⁷ ԽՍՀՄ օրեն-

¹⁸⁶ Տե՛ս НКР, История и современность, Степанакерт, 1998, с. 9:

¹⁸⁷ Տե՛ս Золян С., Нагорный Карабах: Проблема и конфликт, Ереван, 2001, с. 111:

քով Խորհրդային Միությունից դուրս եկող հանրապետության սահմանների մեջ գտնվող ինքնավար հանրապետություններին ու ինքնավար կազմավորումներին և տվյալ տարածքում բնակչության մեծամասնությունը կազմող համահավաք բնակվող ազգային խմբերին իրավունք էր տրվում ինքնուրույնաբար վճռելու իրենց պետական-իրավական կարգավիճակի խնդիրը, հետևաբար այդ օրենքը Լեռնային Ղարաբաղի հայությանը թույլ էր տալիս օրինական ճանապարհով բաժանվել Ադրբեջանից և դառնալ սեփական ճակատագրի տերը, մանավանդ որ 1918-1920 թթ. Ղարաբաղը երբեք այդ պետության մաս չի կազմել: Բացի այդ՝ 1991 թ. հոկտեմբերի 18-ի Անկախության մասին սահմանադրական ակտով Ադրբեջանը անվավեր ճանաչեց Խորհրդային Միության գոյության ժամանակ ընդունված, իրեն վերաբերող ակտերը: Դրանով իսկ Ադրբեջանը անվավեր ճանաչեց նաև բոլոր ակտերը, որոնք վերաբերում էին Լեռնային Ղարաբաղին:

Առաջնորդվելով ԽՍՀՄ Սահմանադրությամբ և նշված օրենքով՝ 1991 թ. սեպտեմբերի 2-ին Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային բոլոր մակարդակների խորհուրդների պատգամավորների մասնակցությամբ համատեղ նստաշրջանը: Ընդունվեց «Հռչակագիր Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակման մասին» որոշումը: Նախկին ԼՂԻՄ և Շահումյանի շրջանի տարածքում հռչակվեց անկախ հայկական պետություն՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը (ԼՂՀ)¹⁸⁸: Նրա տարածքում մինչև ԼՂՀ սահմանադրության և օրենքների ընդունումը գործելու էին ԽՍՀՄ Սահմանադրությունն ու օրենսդրությունը, ինչպես նաև նշյալ հռչակագրի նպատակներին ու սկզբունքներին և հանրապետության առանձնահատկություններին չհակասող գործող մյուս օրենքները:

Փաստորեն՝ Ադրբեջանի անկախության հռչակումից հետո ԼՂԻՄ-ը՝ որպես ինքնավար կազմավորում, և Շահումյանի շրջանը՝ իբրև ազգային փոքրամասնությամբ համահավաք բնակեցված տարածք, մինչև ԽՍՀՄ-ի իրավաբանական գոյության ավարտն իրականացրին իրենց պետաիրավական կարգավիճակների որոշմանը նպատակաուղղված, Խորհրդային Միության գործող օրենսդրությամբ սահմանված իրավական քայլեր: Հետևաբար Ադրբեջանի հավակնությունները Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ ԽՍՀՄ օրենսդրության շրջանակներում գուրկ են իրավական հիմքերից:

Միջազգային իրավունքի տեսանկյունից ևս նման հիմքեր գոյություն չունեն, քանի որ Ադրբեջանը, անկախություն հռչակելով, իրեն հայտարարել է 1918-1920 թթ. գոյություն ունեցած Ադրբեջանական Հանրապետության իրավահաջորդը, որը չի ճանաչվել Ազգերի լիգայի կողմից այդ հանրապետության մեջ մտնող տարածքների հստակ սահմանների որոշման դժվարության պատճառով:

Ադրբեջանի հավակնությունները Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ գուրկ են նաև պատմական հիմքերից, քանի որ վերջինս անկախ Ադրբեջանի մաս երբևէ չի եղել:

Տասնամյակներ շարունակ ազգերի ինքնորոշման իրավունքից օգտվելու՝ արցախահայության բոլոր խաղաղ նախաձեռնություններին ի պատասխան՝ Ադրբեջանը կիրառել է բռնություններ, ոտնահարել հայ բնակչության իրավունքներն ու շահերը, ուստի Ադրբեջանի հավակնությունները Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ չունեն նաև բարոյական հիմքեր:

¹⁸⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 սեպտեմբերի, 1991:

Այսպիսով՝ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշումը իրականացվում է մի տարածքի վրա, որի նկատմամբ Ադրբեջանն իրավական, պատմական և բարոյական հավակնություններ ունենալ չի կարող: Սակայն Ադրբեջանը ոչ մի կերպ չի ցանկանում ընդունել այս իրողությունը: Ուստի պատահական չէր, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումից անմիջապես հետո Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի նախագահությունն ընդունեց որոշում, որով տեղի ունեցածը համարեց դավադրություն Ադրբեջանի ամբողջականության ու անկախության դեմ և հանրապետության ուժային գերատեսչություններին հանձնարարեց խափանել այդ հռչակագրի իրականացման ցանկացած փորձ՝ պատասխանատվության ենթարկելով դրա հեղինակներին¹⁸⁹: Միաժամանակ հանրապետական կազմկոմիտեին հանձնարարվեց լրացուցիչ միջոցառումներ ձեռնարկել ԼՂԽՄ-ի բնակչության զինաթափումն արագացնելու ուղղությամբ: Սակայն այս հանձնարարականները գործնականում անհնար էր իրականացնել, քանի որ մարզի մեծ մասը, գտնվելով հայկական ուժերի վերահսկողության ներքո, անհասանելի էր Ադրբեջանի պաշտոնական անձանց, ուստի Ադրբեջանը սաստկացրեց ռազմական գործողությունները Լեռնային Ղարաբաղում:

1991 թ. դեկտեմբերի 10-ին տեղի ունեցավ անկախության հանրաքվե, որը հաստատեց Լեռնային Ղարաբաղի անկախությունը: Այդ օրը, չնայած պատերազմական դժվարին վիճակին, ԼՂՀ-ի բնակչության ձայնի իրավունք ունեցողների 82 %-ը մասնակցեց հանրաքվեին, իսկ քվեարկողների 99,8 %-ը ձայն տվեց անկախության օգտին¹⁹⁰:

1991 թ. դեկտեմբերի 28-ին կայացան Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի (հետագայում՝ Ազգային ժողով) պատգամավորների ընտրություններ, որին ադրբեջանցիները չմասնակցեցին ղեկավարության հրահանգով: 1992 թ. հունվարի 6-ին Ստեփանակերտում նախկին մարզխորհրդի նիստերի դահլիճում ընտրված 51 պատգամավորներից 48-ի մասնակցությամբ (ճանապարհը փակ լինելու պատճառով 3 պատգամավոր չէր հասել Ստեփանակերտ) և 80 դիտողների և լրագրողների ներկայությամբ «Հայր մեր» տերունական աղոթքով իր աշխատանքն սկսեց ու կայացավ հանրապետության առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի առաջին նստաշրջանը, որն ընդունեց «ԼՂՀ անկախության հռչակագիրը»:

Հունվարի 8-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ ընտրվեց 33-ամյա պատմաբան Արթուր Մկրտչյանը: Ստեղծվեց ԼՂՀ նախարարների խորհուրդ՝ Օլեգ Եսայանի վարչապետությամբ¹⁹¹:

1992 թ. հունիսի 2-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդը հաստատեց պետական դրոշը, իսկ նոյեմբերի 17-ին՝ երկրի զինանշանն ու օրհներգը: ԼՂՀ դրոշը եռագույն է՝ կարմիր, կապույտ, նարնջագույն՝ սպիտակ գույնի հնգատամ սանդղանման զարդանախշով, որի աջ փոքրիկ հատվածը անջատված է դրոշի հիմնական մասից, ինչը խորհրդանշում է Արցախի և՛ այսօրվա կացությունը, և՛ նրա ապագան:

Աստիճանաբար կազմավորվեց դատական համակարգը՝ Հայաստանի Հանրապետության օրինակով: Մարտերի բովում կազմավորվեց ԼՂՀ բանակը, որն ազատագրա-

¹⁸⁹ Տե՛ս **Հակոբյան Տ.**, ԼՂՀ հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը (1991-1994 թթ.), Երևան, 2011, էջ 21:

¹⁹⁰ Տե՛ս **Արշակյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 209, **Հակոբյան Տ.**, նշվ. աշխ., էջ 22-23:

¹⁹¹ Տե՛ս **Աբրահամյան Հ.**, Ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2001, էջ 151:

կան պայքարում իրեն պասկեց հաղթանակների փառքով: Առաջնային համարվեց դարաբաղյան հակամարտության գոտում խաղաղ բանակցությունների գործընթացը: Վերջինս դարձավ «Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության» (ԵԱՀԿ) քննարկման առարկա: Բայց Ադրբեջանի իշխանությունները մերժում էին Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի քաղաքական մեթոդներով կարգավորմանն ուղղված ամեն մի առաջարկ՝ առաջ քաշելով Արցախը կրկին իրենց ենթարկելու անիրական պահանջներ: Ավելին՝ Թուրքիայի հովանավորությամբ ու աջակցությամբ ադրբեջանցիներն իրենց ռազմական բազաներից սկսեցին անընդհատ ռմբակոծել Արցախի բնակավայրերը: Խոջալուից, Շուշիից և Ադրամից ամեն օր ռմբակոծվում էր Ստեփանակերտը՝ պատճառելով ավերածություններ և բազում մարդկային զոհեր: Համապարփակ շրջափակումն ու շուրջօրյա հրետակոծություններն ավերում ու կաթվածահար էին անում Արցախի տնտեսությունը: Առանց հակառակորդի ռազմական հենակետերի ու կրակակետերի վերացման հնարավոր չէր ապահովել բնակչության անվտանգությունը:

բ. Արցախի ազատագրական մարտերը. Հայաստանի Հանրապետության ռազմաքաղաքական և դիվանագիտական աջակցությունը մարտնչող Արցախին

Կազմակերպչական լուրջ աշխատանքներ տանելուց հետո ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերը 1992 թ. հունվարից ձեռնամուխ եղան Ստեփանակերտի քաղաքամերձ ադրբեջանական կրակակետերի ոչնչացմանը: Փետրվարին ԼՂՀ Գերագույն խորհուրդը հատուկ որոշում ընդունեց ինքնապաշտպանության ուժերի մասին և հանձնարարեց զինված ջոկատները դիտել որպես ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժեր և դրանք համախմբել մեկ միասնական հրամանատարության ներքո: ԼՂՀ ԳԽ նախագահության 1992 թ. մարտի 4-ի նիստի որոշմամբ Զինված ուժերի ինքնապաշտպանական (ԻՊՈՒ) ընդհանուր հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Արկադի Տեր-Թադևոսյանը (Կոմանդոս)¹⁹²: Նույն նիստի որոշմամբ կազմակերպվեց ԼՂՀ պաշտպանության խորհուրդ՝ Արթուր Մկրտչյանի նախագահությամբ: Խորհուրդի կազմի մեջ ընդգրկվեցին Օլեգ Եսայանը, Վիտալի Բալայանը, Սերժ Սարգսյանը, Արկադի Տեր-Թադևոսյանը, Ռոբերտ Քոչարյանը և Արկադի Կարապետյանը: 1992 թ. մարտի 26-ին ԼՂՀ նախարարների խորհրդին (ՆԽ) առընթեր ստեղծվեց ԼՂՀ պաշտպանության կոմիտե (ՊԿ): Հանրապետության ներքին կայունությունը պահպանելու նպատակով ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահությունը որոշեց ՊԿ նախագահ նշանակել Սերժ Սարգսյանին¹⁹³:

ԳԽ նախագահությունը ձեռնամուխ եղավ նաև կառավարության կազմի հաստատմանը: 1992 թ. մարտին վերջնականապես ձևավորվեց ԼՂՀ գործադիր իշխանությունը: ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը գործադիր իշխանության կարևորագույն լիազորությունները իրեն վերապահեց մինչև 1992 թ. օգոստոս (Պաշտպանության պետական կոմիտեի (ՊՊԿ)) ստեղծումը¹⁹⁴: Այդ կարևոր ձեռնարկումը անմիջապես ունեցավ դրական մեծ արդյունքներ: Սկսեց գրվել ազգային բանակի մարտական փայլուն կենսագրությունը,

¹⁹² Տե՛ս Օհանյան Մ., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 58, Հակոբյան Տ., նշված աշխ., էջ 56:

¹⁹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64:

¹⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57:

որի առաջին էջը դարձավ Ստեփանակերտը շրջապատող կրակակետերի վերացման ռազմական գործողությունների հաջող իրականացումը:

1992 թ. հունվարի 11-ին հայկական մարտական ուժերը լուրջ հարված հասցրին Մալիբեյրոյին և Ղուշուլարին, որտեղի կրակակետերից ոչ միայն Ստեփանակերտն էին ռմբակոծում, այլև Ասկերանի շրջանի մի շարք գյուղեր: Ստեփանակերտը ռմբակոծվում էր հատկապես Կրկժամ թաղամասից: Այդ կրակակետը լռեցնելու համար կենտրոնացվեցին մի քանի կամավորական ջոկատներ: Հայ մարտիկները փոքրաթիվ ուժերով 1992 թ. հունվարի 19-20-ը լիովին ազատագրեցին Կրկժամը: Այդ հաղթանակը քաղաքական և հոգեբանական կարևոր նշանակություն ունեցավ:

գ. Քարինտակի հերոսամարտը. Շուշիի ազատագրումը

1992 թ. հունվարին թե՛ մարտեր տեղի ունեցան Քարինտակի մատույցներում: Շուշիի բարձունքից աղբբեջանցիները գրոհում էին, բայց ներքևում գտնվող հերոսական գյուղը մնում էր անառիկ: Կարծես կրկնվում էր 1905-1906 թթ. պատմությունը, երբ աղբբեջանցիները, չնայած մեծ ջանքեր գործադրելուն, չկարողացան գրավել Քարինտակը: Այդ գյուղի ինքնապաշտպանական ջոկատի հրամանատարն էր Լ.Ղ. Հ. Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Վ. Առուշանյանը: Աղբբեջանի ազգային բանակն այդ ուղղությամբ նոր լայնածավալ հարձակում սկսեց 1992 թ. հունվարի 25-ի լույս 26-ի գիշերը: Երբ մինչև ատամները զինված 250 աղբբեջանցիներ զրահամեքենաներով մոտեցան բնակավայրի մատույցներին, գյուղի պաշտպանները ստիպված նահանջեցին առաջավոր դիրքերից¹⁹⁵: Քարինտակին օգնության հասավ «Շուշի» ինքնապաշտպանական ջոկատը՝ Ս. Հայրյանի հրամանատարությամբ: Ի վերջո, աղբբեջանցիները 12-ժամյա արյունահեղ մարտում պարտություն կրեցին մարտադաշտում թողնելով 74 սպանված ու 70 վիրավոր՝ նահանջեցին: Քարինտակում հայերի հաղթանակը ահ ու սարսափ առաջ բերեց աղբբեջանցիների շրջանում: Քարինտակը հետագայում կարևոր հենակետ դարձավ Շուշիի կրակակետերը լռեցնելու գործում:

Լ.Ղ. Հ. պաշտպանական ուժերը փետրվարի 11-ին և 12-ին անցնելով հարձակման՝ վնասազերծեցին Ստեփանակերտի մոտակա աղբբեջանական հենակետերը: Կրակակետերի ոչնչացմանը ակտիվորեն մասնակցեցին նաև Երևանի, Պռոշյան գյուղի և Աբովյանի ազատամարտիկները:

Թշնամին շարունակում էր ռմբակոծել Ստեփանակերտը հրթիռային կայանքներից: Միայն 1992 թ. փետրվարի 19-ին Լ.Ղ. Հ. մայրաքաղաքի վրա արձակվեց 300 հրթիռ¹⁹⁶:

Ստեփանակերտի համար ամենավտանգավորը Խոջալուն էր, որը փակում էր Ստեփանակերտ-Ասկերան մայրուղին: Լ.Ղ. Հ. ինքնապաշտպանական ջոկատները, 1992 թ. փետրվարի 15-ին դիրքավորվելով Խոջալուի արևմտյան մասի երկարությամբ, աղբբեջանական կողմից պահանջեցին թողնել և հեռանալ: Ի պատասխան՝ աղբբեջանցիները սկսեցին ռմբակոծել Ստեփանակերտը:

¹⁹⁵ Տե՛ս **Թաղևոսյան Ռ.**, Գրվագներ հայոց ռազմական պատմությունից, XIX-XX դարեր, Երևան, 2012, էջ 232, 234, 236:

¹⁹⁶ Տե՛ս **Խաչատրյան Հ., Ղազարյան Գ., Մարգարյան Ս.**, Հաղթանակներն ինչպես եղել են. «Ազդականչ 44», Երևան, 2008, էջ 23-24:

Աղբբեջանում ներքին քաղաքական անկայունություն էր տիրում: Ժողովրդական ճակատը, ձգտելով տապալել Ա. Մութալիբովի իշխանությունը, գործում էր հաշվենկատ ու նպատակալաց: Նա մտածում էր Խոջալուն հանձնել, դրա համար մեղադրել Ա. Մութալիբովին ու գրկել իշխանությունից:

Խոջալուի կրակակետերը լռեցնելու համար ԼՂՀ ռազմական ուժերը որոշեցին առաջին հերթին հսկողության տակ վերցնել օդանավակայանը, որտեղ վաղուց իշխում էին հատուկ ջոկատայինները: 1992 թ. փետրվարի 25-ի լույս 26-ի գիշերը հայկական ջոկատները՝ Աշոտ Ղուլյանի (Բեկոր) գլխավորությամբ, հասան առաջավոր դիրքեր: Անակնկալի եկած հակառակորդը նահանջեց¹⁹⁷:

Առանց զոհերի հայ ազատամարտիկներն առաջացան դեպի օդանավակայան: Նրանք գլխավոր ճանապարհի կողմից միջանցք էին թողել, որպեսզի Խոջալուի բնակիչները հեռանային Աղդամ: Փետրվարի 26-ին մի քանի ժամվա ընթացքում հայ ինքնապաշտպանական ուժերը, տալով 8 զոհ և 20 վիրավոր, լիովին ջախջախեցին Խոջալուում տեղակայված աղբբեջանական ուժերը և լռեցրին նրանց կրակակետերը: Աղբբեջանի Ազգային ճակատի կողմից իշխանությունը գրավելու նպատակով կազմակերպվեց և իրականացվեց Խոջալուի խաղաղ բնակչության կոտորածը: Իրենց իսկ ձեռքով իրականացրած այդ գործողության մեղքն աղբբեջանական իշխանությունները փորձեցին բարդել հայկական կողմի վրա: Խոջալուն աղբբեջանցիների առաջին խոշոր պարտությունն էր:

Հաջորդը Շուշին էր: 1992 թ. ապրիլին Ստեփանակերտի մատույցներում տեղի ունեցավ արյունահեղ ճակատամարտ: Հակառակորդը, խոշոր համալրում ստանալով, գրահատեխնիկայի առաջակցությամբ ապրիլի 29-ին գրոհեց Ստեփանակերտի հարավարևմտյան դիրքերը, բայց հակահարված ստանալով՝ նահանջեց:

Այդ օրերին՝ 1992 թ. ապրիլի 14-ին, չբացահայտված հանգամանքներում ողբերգական մահով կյանքից հեռացավ Արցախի Գերագույն խորհրդի նախագահ Արթուր Մկրտչյանը:

1992 թ. մայիսի սկզբին ԼՂՀ մայրաքաղաքում և այլ բնակավայրերում օրհասական դրություն էր: Մայրաքաղաքը սովի եզրին էր: Քաղաքում չկար հեղուկ վառելիք, իսկ մայիսի 1-ից լրիվ անջատվել էր էլեկտրաէներգիան: Ստեփանակերտի և հարակից բնակավայրերի անվտանգության ապահովման համար Շուշին պետք է ազատագրվեր¹⁹⁸:

Մեծ դեր ուներ ոգու ուժը: Ամբողջ հայ ժողովուրդը պատրաստ էր ազատագրելու Շուշին: Շուշիի ազատագրման գործողությունների ծրագիրը մշակվել էր խիստ զաղտնի պայմաններում: Ծրագիրը կազմելու և իրագործելու պատասխանատվությունը դրված էր ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատար Արկադի Տեր-Թադևոսյանի (Կոմանդոս) վրա: Նրա գերխնդիրն էր Շուշիի ազատագրման միջոցով ՀՀ-ի հետ ճանապարհային ուղիղ կապ ապահովելը:

1992 թ. մայիսի 4-ին որոշվեց իրագործել Շուշիի գրավման «Հարսանիք լեռներում» գործողությունը: Ռազմական գործողությունները ղեկավարում էր գնդապետ Ա. Տեր-

¹⁹⁷ Տե՛ս **Օհանյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 51:

¹⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54-55:

Թաղևոսյանը, նրա կողքին էին գեներալ Գ. Դավիթաթայանը, շտաբի պետ Ֆ. Գզոլյանը և ուրիշներ¹⁹⁹:

Թշնամին ուներ 2300 զինյալ, իսկ գրոհող հայկական ուժերի թիվը հասնում էր 1700-ի: Շուշիի ազատագրման գործողություններին մասնակցում էր մոտ 60 ջոկատ: Մանրամասն հաշվի էին առնվել յուրաքանչյուր ջոկատի հնարավորությունները: Գլխավոր չորս ուղղությունների պատասխանատուներ էին նշանակվել քաջարի հրամանատարներ Սեյրան Օհանյանը, Վիտալի Չիթչյանը, Արկադի Կարապետյանը, ինչպես նաև Սամվել Բաբայանը, Աշոտ Ղուլյանը, Գուշմանը (Վարդան), Յուրա Հովհաննիսյանը, Վալերի Բալայանը, Նվեր Չախոյանը և ուրիշներ: Հարձակումը կազմակերպվեց չորս ուղղություններով²⁰⁰:

Մայիսի 8-ի գիշերը՝ 2-ն անց 30-ին, հրետանային կրակի ներքո բոլոր չորս ուղղություններով սկսվեց ընդհանուր գրոհը: Հակառակորդը դիրք էր գրավել Շուշի կամրջից ոչ հեռու: Աշոտ Ղուլյանը վիրավոր էր, բայց մնում էր առաջին գծում: Առավոտյան ժամը 6-ն անց 30-ին նա Ա. Տեր-Թաղևոսյանին հաղորդեց, որ նստած է Շուշիի բերդի պատին և շուտով կմտնի քաղաք²⁰¹:

Մայիսի 8-ի կեսօրին Շուշիի պաշտպանությունը ճեղքված էր հյուսիսից և արևելքից: Քաղաք մտած ջոկատները կռվում էին շուկայի շրջակայքում և կենտրոնական թաղամասերում: Ժամը 18-ին հայ ազատամարտիկներն ազատագրեցին քաղաքի կենտրոնը և աղբբեջանցիների հսկողության տակ թողեցին միայն հարավային հատվածը: Նրանք փողոցային մարտերով մոտենում էին Ս. Ամենափրկիչ (Ղազանչեցոց) եկեղեցուն, որը թշնամու կողմից վերածվել էր զինապահեստի: Մայիսի 9-ի կեսօրին մարտերը մղվում էին միայն հենակենտրոնի մոտ: Թշնամին դիմեց խուճապահար փախուստի: Շուշիում կռիվների ժամանակ հակառակորդը տվեց 300 զոհ, 600-700 վիրավոր, 13 գերի: Թշնամուց առգրավվեցին կամ ոչնչացվեցին մոտ 10 զրահատեխնիկա, հարյուրավոր հրթիռներ ու արկեր: Հայկական կողմն ունեցավ 70 զոհ և 120 վիրավոր²⁰²: Երկու օրում թշնամու դիմադրությունը կտրվեց: Շուշիի ազատագրմամբ և հակառակորդի մյուս կրակակետերի լռեցումով Ստեփանակերտը և հարևան բնակավայրերը շունչ առան:

Շուշիի ազատագրումից հետո ռազմական գործողություններն ընդունեցին ԼՂՀ-ի և Աղբբեջանի միջև սահմանային պատերազմի բնույթ, իսկ ԼՂՀ անկախությունը դարձավ ամբողջական ու անշրջելի: Շուշիի ռազմական գործողությունները լուրջ մարտական մկրտություն էին ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի համար և իրենց արժանի տեղը գտան հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության տարեգրությունում:

Արցախի հիմնավորց մայրաքաղաքի ազատագրումն ամրապնդեց հայ ժողովրդի հավատը հաղթանակի հանդեպ, բարոյահոգեբանական հարված հասցրեց թշնամուն, որը հետագայում չկարողացավ ազատվել պարտվողի հոգեբանությունից: Խոսելով Շուշիի հաղթանակի կարևորության մասին՝ Ա. Տեր-Թաղևոսյանը հպարտությամբ նշում է, որ դա հնարավոր եղավ մեր մարտիկների սխրանքների ու ոգու արիության շնորհիվ:

¹⁹⁹ Տե՛ս Խաչատրյան Հ. և ուրիշներ, նշվ. աշխ., էջ 25-44:

²⁰⁰ Տե՛ս Հարությունյան Ս., Չիթչյան Վ., Հաղթական հրամանատարը, Երևան, 2012, էջ 33-34:

²⁰¹ Տե՛ս Թաղևոսյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 552-553:

²⁰² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 555:

դ. Պատերազմի հաղթական ավարտը

ԼՂՀ ինքնապաշտպանական ուժերի առջև խնդիր դրվեց մի քանի օրվա ընթացքում բացել կենսական հույժ կարևորություն ունեցող Շուշի–Լաչին–Գորիս ճանապարհը, որը հնարավորություն կտար վերացնելու Արցախի շրջափակումը և ապահովելու հանրապետության բնակչության նորմալ կենսագործունեությունը: Հայ ազատամարտիկները մայիսի 15-ին ազատագրեցին Լիսագորը, իսկ մայիսի 17-ին՝ Բերդաձորի ենթաշրջանը²⁰³:

Հետապնդելով խուճապահար հակառակորդին ու զարգացնելով ռազմական գործողությունները՝ դարաբաղյան ուժերն առաջ շարժվեցին և մայիսի 18-ին մտան Լաչին: Դրանով իսկ ճեղքվեց շրջափակման օղակը, և Արցախը ցամաքային ճանապարհով միացավ Հայաստանի Հանրապետությանը: Լաչինի հումանիտար միջանցքով սկսվեց Արցախին սննդամթերքի, վառելանյութի, դեղորայքի և այլ անհրաժեշտ ապրանքների առաքումը: Բացվեց «Կյանքի ճանապարհը», և Արցախը հավերժ կապվեց մայր հայրենիքին: Այս հաղթանակները խթանեցին ԼՂՀ պաշտպանության բանակի կազմավորման գործընթացը:

1992 թ. ամռանը՝ հունիսի 12-ից, ադրբեջանական բանակը օտարերկրյա վարձկանների աջակցությամբ և թալանչիական ջոկատների ուղեկցությամբ լայնածավալ հարձակում սկսեց ԼՂՀ հյուսիսային մասում և գրավեց Շահումյանի շրջանն ու Մարտակերտի շրջանի մեծ մասը, Ասկերանի շրջանի մի քանի գյուղեր: Մարտունու շրջանի Մարաղա գյուղում թուրք բարբարոսները զազանաբար սպանեցին 57 մարդ: Ռազմակալված տարածքներում սկսվեցին հայ բնակչության կողոպուտը, խոշտանգումները, սպանությունները, բնակավայրերի ավերումները²⁰⁴:

Նշված շրջաններից մազապուրծ փախստականների նոր հոսք ուղղվեց դեպի Հայաստանի Հանրապետություն: Ադրբեջանցիների գրաված տարածքներում սկսվեց պարտիզանական շարժում: 1992 թ. օգոստոսի 13-ից ռազմական դրություն և զորահավաք հայտարարվեց ԼՂՀ ողջ տարածքում: Օգոստոսի 15-ին ստեղծվեց Պաշտպանության պետական կոմիտե՝ Ռոբերտ Քոչարյանի գլխավորությամբ, որին վերապահվեց ոչ միայն ռազմաքաղաքական, այլ նաև տնտեսական իշխանությունը²⁰⁵: Սկսեց կարգավորվել տնտեսական վիճակը: Ձեռնարկված միջոցառումները շուտով տվեցին դրական արդյունքներ: Վերախմբավորելով ուժերը՝ ԼՂՀ ինքնապաշտպանական բանակը կարողացավ կանգնեցնել թշնամու բազմահազարանոց ուժերը Կիչան գյուղի ռազմական բնագծում և անցնել կտրուկ հակահարձակման: 1992 թ. սեպտեմբեր-նոյեմբեր ամիսներին ազատագրվեցին Ասկերանի և Մարտունու մի շարք գյուղեր²⁰⁶: 1993 թ. ապրիլին հայկական զորքերն ազատագրեցին ռազմավարական նշանակություն ունեցող Քելբաջարի (Քարվաճառ) շրջանը, իսկ մայիս-հունիս ամիսներին՝ Մարտակերտի շրջանի՝ գրավված տարածքները: Ադրբեջանական Լաչին-Քելբաջար խմբավորման ջախջախ-

²⁰³ Տե՛ս **Քալայան Վ.**, Արցախի պատմություն, Երևան 2002, էջ 368:

²⁰⁴ Տե՛ս **Քալայան Ջ.**, Դժոխք և դրախտ, Երևան, 1995, էջ 134:

²⁰⁵ Տե՛ս **Աբրահամյան Հ.**, Մարտնչող Արցախը 1917-200, գիրք Գ, 1985-2000, Ստեփանակերտ, 2007, էջ 412, 413:

²⁰⁶ Տե՛ս **Օհանյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 119-121:

ման շնորհիվ ապահովվեց անվտանգ երթևեկություն «կյանքի ճանապարհով»²⁰⁷: Հունիսի 12-ին Աղղամի ուղղությամբ Մարզիլուի մարտերում զոհվեց Մարտունու պաշտպանական շրջանի հրամանատար, Հայաստանի ազգային հերոս, Արցախի հերոս, փոխգնդապետ Մոնթե Մելքոնյանը (Ավո) ²⁰⁸:

1993 թ. առաջին կիսամյակի մարտական գործողությունների եզրափակիչ փուլը Մարտակերտ քաղաքի ազատագրումն էր: 1993 թ. հուլիսի 23-ին հայկական ուժերին հաջողվեց թշնամուն պարտության մատնել Աղղամի մոտ: Աղղամի խմբավորման ջախջախումից հետո թշնամին ուժ ու միջոցներ կուտակեց Ֆիզուլիի (Բիզակ) և Ջաբրայիլի շրջաններում: Հակահարձակման անցնելով՝ ԼՂՀ ԻՊՈՒ մի շարք ստորաբաժանումները, որոնց թվում՝ նաև 5-րդ կամավորական բրիգադը (հրամանատար՝ այժմ զեներալ-լեյտենանտ Մանվել Գրիգորյան) ջախջախեցին թշնամուն և գրավեցին Ֆիզուլիի (օգոստոսի 22), Ջաբրայիլի (օգոստոսի 23), Կուրաթլիի (օգոստոսի 31) և Ջանգելանի (Կովսական) (նոյեմբերի 1) շրջանները²⁰⁹: Իսկ նույն թվականի հոկտեմբերի 24-ին մի քանի ուղղություններով սկսված հարձակման արդյունքում ոչնչացվեցին Հորադիզի երկաթուղային հանգույցի կրակակետերը, և գրավվեց Հորադիզի շրջանը: Աղրբեջանական ստորաբաժանումները խուճապահար փախչում էին ռազմական գործողությունների շրջաններից՝ մեծ թվով զոհեր տալով և ռազմադաշտում թողնելով բազմաքանակ տեխնիկա: Ազատագրական այդ հաղթական երթի ժամանակ հերոսաբար զոհվեցին հայ քաջորդիներ Լեոնիդ Ազգալոյանը, Մամվել Շահմուրադյանը, Յուրա Հովհաննիսյանը, Աշոտ Գուլյանը (Բեկոր), Վարդան Բախշյանը, Մոնթե Մելքոնյանը (Ավո), Շահեն Մեղրյանը և շատ ուրիշներ²¹⁰:

ԼՂՀ ռազմական հաջողությունները Աղրբեջանում հանգեցրին հերթական իշխանափոխության: Աղրբեջանի նախագահ դարձավ Հ. Ալիևը: Նա սաստկացրեց հակահայկական քարոզչությունը, արտասահմանից նոր վարձկաններ հավաքագրեց: 1993 թ. դեկտեմբերի կեսերին Աղրբեջանը լայնածավալ հարձակում սկսեց ռազմաճակատի ամբողջ երկայնքով՝ փորձելով վերադարձնել կորցրած տարածքները, բեկում մտցնել պատերազմում: Աղրբեջանական բանակը համալրվեց օտարերկրյա ժամանակակից տեխնիկայով: Նրանց բանակի շարքերում կռվում էին աֆղան, թուրք, ուկրաինացի, չեչեն և հյուսիսկովկասցի այլ վարձկաններ:

1993 թ. ամռանը ԱՀ ներքին գործերի փոխնախարար Ռ. Ջավադովը բանակցել էր Աֆղանստանի վարչապետ Գ. Հեքմատիարի հետ և վարձկաններ հավաքագրելու համար ստացել նրա համաձայնությունը: Հավաստի տվյալներով՝ Արցախում տեղաբաշխվել էին 1000-1500 վարձկաններ հիմնականում «Հեղբ ի Էսլամի» (Գ. Հեքմատիարի ենթակայության) խմբավորումից: Վարձկանները գործել են Ֆիզուլիի, Ջաբրայիլի և Ալի Բայրամլիի շրջաններում²¹¹: Վարձկանների կազմում մեծ թիվ են կազմել «արաբ աֆ-

²⁰⁷ Տե՛ս **Խաչատրյան Հ. և ուրիշներ**, նշվ. աշխ., էջ 109-110, 132-133:

²⁰⁸ Տե՛ս **Օհանյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 135:

²⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 126-128, 139, 143:

²¹⁰ Տե՛ս **Մարտիկյան Գ.**, Սա Հայաստան է, և վերջ. Լեոնիդ Ազգալոյան, Երևան, 2012, էջ 111, **Օհանյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 135:

²¹¹ Տե՛ս **Խաչատրյան Հ. և ուրիշներ**, նշվ. աշխ., էջ 148-149, **Օհանյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 145, Գարաբաղյան ազատագրական պատերազմ 1988-1994, հանրագիտարան, էջ 464:

ղանները», որոնց մեջ է եղել հետագայում Չեչնիայում կռվող հայտնի ահաբեկիչ Խաթարը: Վարձկանները ղեկավարել են խառը կազմ ունեցող զորամիավորումներ, ստեղծել նաև արգելափակիչ ջոկատներ: Նրանց մեջ է եղել նաև չեչենական գումարտակը (հրամանատար՝ Շ. Բասան), որը մտել է ադրբեջանական «Գ» խումբ կռվող դիվերսիոն զորամիավորման մեջ: Ուկրաինայի վարձկանները հայտնի էին *կրիվիչներ* անունով: Վերսկսվեց Ռուսաստանից, Ուկրաինայից, Բելառուսից և ԱՊՀ այլ պետություններից ադրբեջանցի (ոչ միայն) կադրային սպաների Ադրբեջան տեղափոխման գործընթացը: Մեծ քվով սպաներ ու ռազմական հրահանգիչներ հրավիրվեցին Թուրքիայից: Գեռևս 1993 թ. նոյեմբերի 2-ին ձեռնարկվել էր վարձկանների հավաքագրում: Միայն 1993 թ. հոկտեմբերից մինչև 1994 թ. մայիսը անցկացվել էր չորս զինակոչ: Արտասահմանում գնվել էին ռազմական տեխնիկայի և սպառազինության մեծ խմբաքանակներ: Միայն 1993 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին ԱՆ-124 «Ռուսլան» տրանսպորտային ինքնաթիռով Ուկրաինայից 40 միավոր S-55 տանկ էր տեղափոխվել Ադրբեջան²¹²: Ընդլայնվել էր ազգային զինվորական կադրերի պատրաստումը Թուրքիայի ռազմաուսումնական հաստատություններում: Այս ամենը հիմք էր հանդիսացել Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական ղեկավարության համար՝ մշակելու ԼՂՀ-ի վրա լայնածավալ հարձակողական գործողությունների նոր պլան: Սկսած 1993 թ. դեկտեմբերի 15-ից՝ ադրբեջանական զորքերը հարձակումներ գործեցին Ֆիզուլիի, Մարտունիի, Ադդամի, Մարտակերտի, Քելբաջարի ուղղություններով: Խախտելով Ռուսաստանի միջնորդությամբ մինչև այդ հաստատված տասնօրյա երկկողմ զինադադարը՝ հակառակորդը մեկօրյա հրետանային նախապատրաստությունից հետո՝ դեկտեմբերի 22-ին, տանկերի ՀՄՄ-ների աջակցությամբ, 30 կմ ճակատային գծով վերսկսեց հարձակումը Ֆիզուլիի շրջանի ուղղությամբ²¹³:

Ազատատենչ արցախցիները կարողացան կասեցնել հակառակորդի բոլոր հարձակումները և առանձին վայրերում հակահարձակման անցնելով՝ հսկողության տակ վերցնել նոր տարածքներ: Ավելի քան մեկամսյա համառ մարտերի ընթացքում հակառակորդը չկարողացավ որևէ հաջողության հասնել:

1994 թ. փետրվարի 18-ին Քելբաջարի (Քարավաճառ) շրջանի հյուսիսային մասի և Օմարի բարձրադիր լեռնանցքի ազատագրումով, որտեղ մարտական գործողություններն ընթանում էին 3000 մ և ավելի բարձր լեռնային շրջաններում 30⁰ սառնամանիքի պայմաններում, ապահովվեց Մարտակերտի շրջանում ազատագրական մարտեր մղող պաշտպանական ուժերի քիկունքը: Ադդամի շրջանի և Միրբաշիի (Թարթառի) ուղղությամբ ձեռնարկված լայնածավալ գործողությունները լիակատար խուճապի մատնեցին ադրբեջանցիներին: Ազատագրվեցին Մարտակերտի և Ասկերանի շրջանների բնակավայրերը: Շուրջ երեքամսյա թեժ մարտերի ընթացքում թշնամին կորցրեց 5.000-ից ավելի զինվոր և սպա, 72 միավոր տեխնիկա²¹⁴:

Չկարողանալով ռազմական ուժի օգնությամբ իր օգտին լուծել դարաբաղյան հիմնահարցը և հետագա խայտառակությունից խուսափելու համար՝ ադրբեջանական իշ-

²¹² Տե՛ս Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 469- 470, 482:

²¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 497, 499:

²¹⁴ Տե՛ս Բալայան Վ., նշվ. աշխ., էջ 403-404:

խանութիւնները հարկադրված էին Ռուսաստանի միջնորդությամբ և Մինսկի խմբի օգնությամբ 1994 թ. մայիսին հրադադար խնդրել: Մայիսի 5-ին Բիշքեկում Ռուսաստանի, Ղրղզստանի և ԱՊՀ միջնորդական խորհրդաժողովի միջնորդությամբ Ադրբեջանի, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության և Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանների ղեկավարները (Յ. Մամեդով, Կ. Բաբուրյան և Բ. Արարքցյան) ստորագրեցին արձանագրություն կրակի դադարեցման վերաբերյալ: Բիշքեկյան արձանագրությանը Ադրբեջանը միացել է ավելի ուշ՝ մայիսի 8-ին²¹⁵: ՌԴ պաշտպանության նախարար, բանակի գեներալ Պավել Գրաչովի միջնորդական ջանքերով ՀՀ, ԱՀ պաշտպանության նախարարները (Ս. Սարգսյան, Մ. Մամեդով և ԼՂՀ պաշտպանության բանակի հրամանատար Ս. Բաբայան) մայիսի 11-ին համաձայնագիր ստորագրեցին կրակը դադարեցնելու վերաբերյալ²¹⁶: 1994 թ. մայիսի 12-ին համաձայնագիրը ուժի մեջ մտավ: Հաջորդ օրը ադրբեջանական բանակն այն խախտեց: Վերջապես մայիսի 16-ին Պավել Գրաչովի նախաձեռնությամբ ու առաջարկությամբ ՀՀ պետնախարար Վ. Սարգսյանը, ՀՀ և ԱՀ պաշտպանության նախարարները և ԼՂՀ ՊԲ հրամանատարը Մոսկվայում համաձայնության եկան մայիսի 17:00 ժամից դադարեցնել կրակը, որին Ադրբեջանը մեկ ամիս անց տվեց իր համաձայնությունը²¹⁷:

Գադարեցվեցին ռազմական գործողությունները, և սկսվեց ԼՂՀ հակամարտության կարգավորման բանակցային փուլը, որը 2016 թ. դրությամբ դեռևս շարունակվում է:

ԼՂՀ նախագահի հրամանագրով 1996 թ. սահմանվեց պետական բարձրագույն պարգև՝ «Արցախի հերոսի» կոչում: Հերոսներին հանձնվեց «Ոսկե արծիվ» շքանշանը: Այդ կոչմանը արժանացան՝ 1) Սամվել Բաբայանը, 2) Քրիստափոր Իվանյանը, 3) Ջորի Բալայանը, 4) Վիտալի Բալասանյանը, 5) Սամվել Կարապետյանը, 6) Ժորա Գասպարյանը, 7) Մանվել Գրիգորյանը, 8) Մովսես Հակոբյանը, 9) Արշավիր Ղարամյանը, 10) Պետրոս Ղևոնդյանը (հետմահու), 11) Աշոտ Ղուլյանը (հետմահու), 12) Մոնթե Մելքոնյանը (հետմահու), 13) Յուրի Պողոսյանը (հետմահու), 14) Վահագն Վարդևանյանը (հետմահու), 15) Շահեն Մեղրյանը (հետմահու), 16) Ռոբերտ Քոչարյանը, 17) Սերժ Սարգսյանը, 18) Վազգեն Սարգսյանը, 19) Արկաղի Տեր-Թադևոսյանը (Կոմանդոս), 20) Սեյրան Օհանյանը, 21) Արկաղի Ղուկասյանը, 22) արքեպիսկոպոս Պարզև Մարտիրոսյանը, 23) Ռոբերտ Աբաջյանը (հետմահու):²¹⁸

1996 թ. սեպտեմբերի 20-ին ՀՀ նախագահի հրամանագրով 7 ազատամարտիկների հետմահու շնորհվեց «Հայաստանի ազգային հերոսի» կոչում: Նրանց հարազատներին հանձնվեց «Հայրենիքի» շքանշան և ՀՀ նախագահի պատվոգիր: «Հայաստանի ազգային հերոսի» կոչման արժանացան՝ Ջիվան Աբրահամյանը, Գեղազնիկ Միքայելյանը, Վիտյա Այվազյանը, Մովսես Գորգիսյանը, Թաթուլ Կրպեյանը, Մոնթե Մելքոնյանը և Յուրի Պողոսյանը: «Հայաստանի ազգային հերոսի» կոչման են արժանացել նաև Շառլ Ազնավուրը, Վիկտոր Համբարձումյանը, Վազգեն Սարգսյանը, Ամենայն հայոց կաթո-

²¹⁵ Տե՛ս Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ, 1988-1994, հանրագիտարան, էջ 28:

²¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

²¹⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 11, 12 մայիսի, 2016:

դիկոս Վազգեն Առաջինը, Նիկոլայ Ռիժկովը, Կարեն Գեմիրճյանը, Քրոք Քրքորյանը և Ալեք Մանուկյանը:

ԼՂՀ կառավարության որոշմամբ ինքնապաշտպանական ուժերի 197 մարտիկներ ու սպաներ հայրենիքի պաշտպանության գործում ցուցաբերած ակնառու խիզախության և արիության համար պարգևատրվեցին «Մարտական խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշանով, իսկ 705 մարտիկներ «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշանով: Շուրջ 4500 ազատամարտիկներ պարգևատրվել են «ՀՀ արիության», «ԼՂՀ արիության համար», «Շուշիի ազատագրման համար» և այլ մեդալներով²¹⁹: 1996 թ. սեպտեմբերի 20-ին ՀՀ նախագահի հրամանագրով հետմահու «Հայաստանի ազգային հերոսի» կոչում շնորհվեց 7 ազատամարտիկների՝ Ջիվան Աբրահամյան, Գեղազնիկ Միքայելյան, Վիտյա Այվազյան, Մովսես Գորգիսյան, Թաթուլ Կրպեյան, Մոնթե Մելքոնյան և Յուրի Պողոսյան:

Պատերազմում զոհվեցին շուրջ 6500 ազատամարտիկներ²²⁰:

Հայ ժողովուրդը խորին երախտագիտությամբ և ակնածանքով է հիշում Արցախյան ազատամարտի բոլոր զոհվածներին ու մասնակիցներին:

ե. Սփյուռքահայության մասնակցությունը Արցախյան պատերազմին

Արցախյան ազատագրական պատերազմին մասնակցից նաև սփյուռքահայությունը: Նրանց օգնությունը դրսևորվեց ռազմական, տնտեսական ու բարոյական բնագավառներում: Սփյուռքի մեր հայրենակիցների ավանդը մեծ էր նաև ազատամարտիկների մարտավարական ու բարոյահոգեբանական մակարդակը բարձրացնելու առումով:

Սփյուռքահայերից ոմանք ոչ միայն մասնակցեցին ռազմական գործողություններին, այլև ծանրակշիռ ներդրում ունեցան զինվորական կադրերի պատրաստման, մարտական ջոկատների և պաշտպանական շրջանների ձևավորման գործում: Սփյուռքահայ քաջերի մի մասը՝ Վիգեն Ջաքարյանը, Միեր Ջուլիաճյանը, Մոնթե Մելքոնյանը, Կարո Քահքեջյանը և ուրիշներ, զոհվեցին:

Չոկատի քաջարի հրամանատար Կարապետ Քահքեջյանը ծնվել է Հալեպում 1962 թ.: Ավարտել է Ֆրանկֆուրտի ճարտարագիտական համալսարանը, մասնակցել Բեյրութի հայկական թաղամասի ինքնապաշտպանությանը: 1991-1993 թթ. եղել է ՀՀ Արարատի (Երասխ), Տավուշի և ԼՂՀ Ասկերանի, Մարտակերտի ու Քելբաջարի (Քարվաճառ) պաշտպանական մարտերի գործում մասնակիցը: 1992 թ. մայիսին կազմավորվել է խաչակիրների ջոկատը, որի հրամանատարն էր Կարո Քահքեջյանը: Խաչակիրների ջոկատը հաղթական մարտեր է մղել Դրմբոնում, Քելբաջարում, Ասկերանի և Մարտակերտի շրջաններում:

Չոհվել է 1993 թ. հունիսի 26-ին Մարտակերտի շրջանի «Պուշկենյալ» բարձունքի վրա²²¹:

Հայ ազատամարտի նվիրյալ, ՀՀ ազգային հերոս Մոնթե Մելքոնյանը (Ավոն) ծնվել է 1957 թ. Վալսիլիայում՝ Ֆրեզնոյի մոտ (Կալիֆոռնիա, ԱՄՆ): Նա ավարտել է Բերկլիի

²¹⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 11, 12 մայիսի, 2016, էջ 701:

²²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

²²¹ Տե՛ս **Մինասյան Է.**, Արցախյան ազատագրական շարժումը և «դեպի երկիր» կարգախոսը, ՀՅԳ հիմնադրման 115 և 120-ամյակներին նվիրված գիտաժողովների նյութեր, Երևան, 2011, էջ 159:

(Կալիֆոռնիա) համալսարանի հին ասիական ժողովուրդների պատմության և հնագիտության բաժինը (1978 թ): Նույն թվականին ընդունվել է Օքսֆորդի համալսարան, սակայն չէր ավարտել, մեկնել է Լիբանան, 3 տարի մասնակցել քաղաքացիական պատերազմին, Բեյրութի հայկական թաղամասի պաշտպանությանը²²²:

1990 թ. հոկտեմբերից զինվորագրվել է Արցախի պաշտպանությանը: 1991 թ. սկզբին հիմնել է «Հայրենասիրական» ջոկատը: Մոնթեն մասնակցել է ՀՀ Իջևանի, Ճամբարակի, ԼՂՀ Շահումյանի, Մարտակերտի, Մարտունու, Քարվաճառի շրջանների ինքնապաշտպանությանը և ազատագրական մարտերին: 1992 թ. սեպտեմբերին, 1993 թ. դեկտեմբերին է Մարտունու ուղղությամբ մարտնչող հայկական զորամասերը: 1993 թ. հունիսի 12-ին զոհվել է Մարզիլու գյուղում (Աղդամի մոտ)²²³:

Սփյուռքահայ ազատամարտիկներից մուսալեռցի Լևոն Թաշճյանը 1993 թ. սեպտեմբերից մինչև 1994 թ. հունվար մասնակցել է Ֆիզուլիի, Չանգելանի, Ջաբրայիլի, Մարտակերտի, Կուբաթլիի շրջանների ազատագրական մարտերին:

Շուշիի առանձնակի գումարտակը միավորում էր Արցախից ու Սփյուռքի տարբեր օջախներից, աշխարհի տարբեր մասերից եկած հայության քաջակորով զավակներին: Գումարտակը ճանաչվել է լավագույններից մեկը Արցախի բանակի հրամանատարության կողմից:

Գումարտակը ստեղծվել էր 1992 թ. սեպտեմբերի 1-ին մինչ այդ կազմավորված ՀՅԳ կուսակցության կամավորական ջոկատների հիմքի վրա: Գումարտակը պարբերաբար համալրվել է կամավորներով (շուրջ 1600 ազատամարտիկ), որոնցից 11-ը՝ ԱՄՆ-ից, 7-ը՝ Կանադայից, 6-ը՝ Սիրիայից, 23-ը՝ Լիբանանից, 1-ը՝ Իտալիայից, 7-ը՝ Ֆրանսիայից, 9-ը՝ Իրանից, 6-ը՝ Վրաստանից, 3-ը՝ Ռուսաստանից, 45-ը՝ Ջավախքից և այլն: Գումարտակի հրամանատարներից են եղել Ժիրայր Սեֆիլյանը: Նա արժանացել է ԼՂՀ «Մարտական խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշանի: Սեֆիլյանը ծնվել է 1967 թ. Բեյրութում, ավարտել է հայկական քոլեջը, մասնակցել է Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմին (1983-1990 թթ.), Բեյրութի հայկական թաղամասի ինքնապաշտպանությանը: 1991 թվականից կամավորական ջոկատի, 1992 թ. սեպտեմբերից Շուշիի առանձնակի գումարտակի հրամանատարն էր²²⁴:

Գումարտակի հրամանատարի տեղակալն է եղել Պետրոս Ղևոնդյանը, իսկ շտաբի պետը՝ Ռոմիկ Մարգարյանը, որը հետագայում դարձել է նույն գումարտակի հրամանատարը: Վերջիններս աչքի են ընկել իրենց քաջագործություններով: Գումարտակը աչքի է ընկել ԼՂՀ Շահումյանի, Ստեփանակերտի (Կրկժան), Շուշիի, Մարտակերտի, Ասկերանի, Աղդամի, Մարտունու, Չանգելանի, Ջաբրայիլի, Ֆիզուլու շրջանների ինքնապաշտպանական մարտերում: Չորամիավորումից զոհվել են 56 ազատամարտիկներ, որոնցից 2-ը՝ սփյուռքահայ, վիրավորվել են 157-ը, որից 6-ը՝ սփյուռքահայ, անհայտ կորել է 3 ազատամարտիկ: Ցուցաբերած քաջության համար ԼՂՀ «Մարտական խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշանով պարգևատրվել են Հ. Հովսեփյանը, Ա. Ղարիբյանը՝ հեռմահու (մահ ՀՀ 1-ին աստիճան), Վ. Ստեփանյանը, Պ. Ղևոնդյանը (մահ «Ոսկե արծիվ»),

²²² Տե՛ս «Գեպի երկիրի» գաղափարապաշտը, ՀՅԳ, Ջավախյան ուս. միության մատենաշար, ք. շրջան, թիվ 7, մարտ, 2001, էջ 8-11:

²²³ Տե՛ս Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 159:

²²⁴ Տե՛ս Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ, 1988-1994, հանրագիտարան, էջ 591:

արժանացել է «Արցախի հերոսի» կոչման: «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի մեդալով պարգևատրվել են Ռ. Մարգարյանը, Մ. Ավուշյանը, Մ. Կալոյանը, Բ. Ղուկասյանը, Պ. Մանուկյանը և ուրիշներ, «ԼՂՀ արիության համար» մեդալով՝ 168-ը, որոնցից 12-ը՝ հետմահու, «Մարտական ծառայության համար»՝ 40 (13-ը՝ հետմահու), «Շուշիի ազատագրման համար» մեդալով՝ 168 (12-ը՝ հետմահու), «Մայրական երախտագիտություն Արցախի քաջորդիներին» հուշամեդալով՝ 46 (31-ը՝ հետմահու) ազատամարտիկ²²⁵:

Այսպիսով՝ հայ ժողովուրդն իր միասնության և աննկուն ոգու շնորհիվ իրեն պարտադրված պատերազմից հաղթականորեն դուրս եկավ և ստեղծեց ազգային երկրորդ պետությունը Հայաստանի ազատագրված հատվածում:

* * *

Տանուլ տալով պատերազմը, 1990-ական թթ. կեսերից սկսած, հատկապես 2000-ական թթ. սկզբներին, չկարողանալով շոշափելի հաջողությունների հասնել նաև դիվանագիտական ասպարեզում՝ Ադրբեյջանը որդեգրեց պատերազմի նոր տրամաբանություն՝ դիպուկահարների և դիրքային պատերազմ, դիվերսիոն հարձակումներ, գյուղերի և առհասարակ խաղաղ բնակչության թիրախավորում և այլն: Թեև նմանատիպ գործողությունները մշտապես տեղի են ունեցել հետհրադադարյան ռազմաճակատային պայմաններում, բայց, այնուամենայնիվ 2014, 2015 և 2016 թթ. թե՛ քանակական և թե՛ նպատակադրումների առումներով դրանք ձեռք բերեցին որակապես նոր բովանդակություն: Ռազմաշունչ հռետորաբանությանը զուգընթաց Ադրբեյջանի ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը պարբերաբար և հետևողականորեն քայլեր է ձեռնարկում նաև առաջնագծում իրադրությունը արհեստականորեն սրելու ուղղությամբ: Դա իրականացվում էր ինչպես տարբեր տրամաչափի հրաձգային զինատեսակներից հրադադար ռեժիմի խախտման դեպքերով, այնպես էլ շփման գծում կիրառվող դիվերսիոն-հետախուզական գործողություններով: Միայն 2014 թ. ընթացքում հակառակորդը հրադադարի պահպանման ռեժիմը խախտեց շուրջ 29.500 անգամ՝ հայկական դիրքերի ուղղությամբ արձակելով ավելի քան 320.000 կրակոց: Հարկ է ընդգծել, որ այդ խախտումների մի զգալի մասը բաժին է ընկնում դիպուկահարներին, ինչն էլ հիմք տվեց շրջանառության մեջ դնելու «դիպուկահարային պատերազմ» արտահայտությունը:

Նույն տարվա հունվարից մինչև օգոստոս ընկած ժամանակահատվածում ադրբեյջանական բանակի հատուկ նշանակության ջոկատայինների կողմից ձեռնարկվեց 12 հետախուզադիվերսիոն ներթափանցման փորձ, որի արդյունքում հայկական կողմը տվեց 5 զոհ, 7 վիրավոր, իսկ հակառակորդը՝ 38 զոհ, 57 վիրավոր²²⁶: Չնայած չունեցած կորուստներին՝ ադրբեյջանական բանակի հրամանատարությունը շարունակում էր սաղորիչ գործողություններով սպակալյունացնել իրավիճակը առաջնային գծում: Այն հատկապես անկանխատեսելի հետևանքներ ստացավ 2014 թ. նոյեմբերի 12-ին, երբ արցախագիծ ադրբեյջանական սահմանին արևելյան հատվածի օդային տարածքում հակառակորդի կողմից խոցվեց ուսումնամանկավարժական թռիչք իրականացնող

²²⁵ Տե՛ս Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ, 1988-1994, հանրագիտարան, էջ 701:

²²⁶ Տե՛ս Ս. Հասրաթյան, Ապրիլյան քառօրյա առճակատում, «Արցախ», 2016, էջ 5-6:

հայկական «ՄԻ-24» ուղղաթիռը: Հակամարտ գորքերի միջդիրքային տարածքում ընկած ուղղաթիռի անձնակազմի ճակատագիրը պարզելու և դրանից բխող հետագա գործընթացներն իրականացնելու համար պաշտոնական Ստեփանակերտը դիմեց ԵԱՀԿ գործող նախագահի անձնական ներկայացուցչի միջամտությանը, սակայն ադրբեջանական կողմի որդեգրած ասպակառուցողական դիրքորոշման պատճառով այն որևէ արդյունք չտվեց: Ավելին՝ ադրբեջանական կողմն առավել ինտեխիվ կրակային խոցում սկսեց իրականացնել հայկական ուղղաթիռի անկման վայրի ուղղությամբ: Ստեղծված իրավիճակում Արցախի զինված ուժերի հրամանատարությունը մշակեց և իրագործեց հատուկ նշանակության գործողություն մեկ շաբաթ հետո՝ նոյեմբերի 19-ին, որի արդյունքում տարհանվեց օդաչուների մեկի դին, երկուսի մասունքները և ուղղաթիռի որոշ մասեր: Այդ գործողության ժամանակ շարքից հանվեց ադրբեջանական երկու զինվոր, հայկական կողմը կորուստներ չունեցավ²²⁷:

Թշնամու դիվերսիոն հարձակումները ակտիվացան 2014 թ. հունվարի 19-ի լույս 20-ի գիշերը: Այդ օրը թշնամու դիվերսիոն խմբերը կեսգիշերն անց միաժամանակ հարձակում ձեռնարկեցին հարավարևելյան՝ Կորգանի, հյուսիսարևելյան՝ Ջրաբերդի դիրքերի ուղղությամբ: Մարտակերտում կռիվը տևեց ամբողջ գիշեր: Թշնամու հետ անհավասար մարտում մինչև վերջ կռվեց ու քաջի մահով զոհվեց կրտսեր սերժանտ, ջոկի հրամանատար Արմեն Հովհաննիսյանը: Նա հետմահու արժանացավ «Հայրենիքին մատուցած ծառայության համար» 1-ին աստիճանի (ՀՀ) և «Արիության համար» (ԼՂՀ) մեդալների: Հայկական կողմի պատասխանի արդյունքում թշնամին այդ մարտում կրեց 8 մարտական կորուստ²²⁸: Հատկապես թեժ էր հուլիս-օգոստոս ամիսներին ծավալված թշնամու դիվերսիան հարձակումը նորից Մարտակերտի ուղղությամբ, որտեղ զոհվեց ժամկետային զինծառայող Խաչատուր Բաղասյանը:

2014 թ. հուլիսի 31-ին առավոտյան դարանակալված թշնամին հարձակվեց հայ դիրքապահների վրա՝ նպատակ ունենալով գերեվարել նրանց: Անգեմ ձեռնամարտի բռնվելով թշնամու հետ՝ կռվեցին և քաջի մահով ընկան սերժանտ Արարատ Խանոյանը և շարքային Ազատ Ասոյանը, իսկ շարքային Նորայր Քամալյանը ծանր վիրավորվեց: Նույն շրջանում հայրենիքի պաշտպանության գործում ցուցաբերած անձնական խիզախության ծառայողական պարտականությունները անձնագոհությամբ կատարելու համար Արարատ Խանոյանը և շարքային Ազատ Ասոյանը հետմահու արժանացան «Մարտական ծառայության համար» (ՀՀ) և «Երախտագիտության» (ԼՂՀ) մեդալների: 2015 թ. փետրվարին ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի լսարաններից մեկը անվանակոչվեց Ազատ Ասոյանի անունով:

2014 թ. օգոստոսին Հայկական զինված ուժերի հատուկ նշանակության ստորաբաժանումը պատասխան պատժիչ գործողության դիմեց՝ թշնամու թիկունքում ոչնչացնելով 8 զինծայողի: 2014 թ. օգոստոսի 2-ին թշնամու ուժեղացված դիվերսիոն խումբը հարձակվեց այն նույն դիրքի վրա, որի ուղղությամբ հարձակվել էր հուլիսի 26-ին: Հայ դիրքապահներ Չորիկ Գևորգյանի և Մարգիս Մովսիսյանի կյանքի գնով, նրանց ցուցաբերած անօրինակ քաջության շնորհիվ հաջողվեց հանկարծակիի բերել թշնամուն,

²²⁷ Տե՛ս Ս. Հասրաթյան, նշվ. աշխ., էջ 6-7:

²²⁸ Տե՛ս Էլբակյան Է., Հայ ադրբեջանական պատերազմը և մերօրյա հերոսները, Երևան, 2015, էջ 58:

որը, մեծ կորուստներ տալով, նահանջեց: Անճնական խիզախության և նվիրումի, ծառայողական պարտքը անճնագոհաբար կատարելու համար ավագ լեյտենանտ Ջորիկ Գևորգյանը հետմահու պարգևատրվել է «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշանով (ՀՀ) և «Արիության համար» մեդալով (ԼՂՀ), իսկ սերժանտ Սարգիս Մովսիսյանը՝ պարգևատրվել է «Արիության համար» մեդալով (ՀՀ և ԼՂՀ): Օգոստոսի 2-ից հետո ևս թշնամին նորից փորձեր արեց հասնելու հաջողության, սակայն չկարողացավ:

Եթե մինչև 2014 թ. ավարտը արցախա-ադրբեջանական հակամարտ գորքերի շփման գծում հակառակորդը հիմնականում կիրառում էր տարբեր տրամաչափի հրաձգային զենքերից հրադադարի պահպանման ռեժիմը պարբերաբար խախտելու, դիպուկահարային պատերազմ մղելու, ինչպես նաև դիվերսիոն-հետախուզական և տարաբնույթ սադրիչ այլ գործողություններ իրականացնելու մարտավարություն, ապա 2015 թ. գործողության մեջ դրեց ոչ միայն այդ մեթոդները, այլև հրետանի և զենիթային կայանքներ: Առաջին հարվածները հայկական դիրքերի ուղղությամբ հասցվեցին հունվարի 2-ին՝ 60-ից մինչև 120 մմ-ոց ականանետերից, որոնք կրեցին պարբերական բնույթ: Մարտի կեսերին հակառակորդը կիրառեց «TR-107» տեսակի թուրքական արտադրության ռեակտիվ հրետանային համակարգեր, սեպտեմբերից՝ «Դ-30» հարուրիցներ, իսկ դեկտեմբերից՝ «3Y-23-2» զենիթային կայանքներ²²⁹: Դրանով ադրբեջանական կողմը թիրախ էր ընտրում ոչ միայն պաշտպանական բնագծում տեղակայված հայկական դիրքերը, այլև բանակային օբյեկտներն ու սահմանամերձ բնակավայրերը:

2015 թ. նույնպես թշնամին շարունակում էր դիվերսիոն հարձակումները: Այդ նույն տարում շարունակվում էին նաև նախորդ տարում իրենց քաջագործություններով աչքի ընկած նորօրյա հերոսների օրինակով մեր դիրքապահների նոր անճնագոհ սխարանքները: 2015 թ. մարտի 19-ին թիկունք ներթափանցած հակառակորդի դիվերսիոն հետախուզական խումբն իր ջոկի հետ կասեցրեց ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի առաջին կուրսի ուսանող Գոռ Դարմանյանը, ով մարտում ծանր վիրավորվելուց հետո ապաքինվեց և արժանացավ ՀՀ և ԼՂՀ «Արիության» մեդալների: Նույն տարում թշնամու դեմ խիզախ մարտեր վարելով՝ փառքով անմահացան, քաջի մահով ընկան հայրենիքի պաշտպաններ Վարդան Սկրտչյանը, Արշակ Հարությունյանը, Էդուարդ Հայրապետյանը, Հակոբ Խաչատրյանը, Սամվել Հակոբյանը: Նրանք՝ մեր նորօրյա 10 հերոսները, հետմահու արժանացան ՀՀ և ԼՂՀ նախագահների «Արիության համար», «Հայրենիքին մատուցած ծառայության համար» մեդալների և շքանշանների՝ հերոսի իրենց անունը փառքով գրելով հայոց նորօրյա պատմության էջերում: Սակայն անողորմ թշնամին 2016 թ. չբավարարվեց դիվերսիոն հարձակումներով կամ դիպուկահարների կրակոցներով, այլ որոշեց հարցը լուծել ռազմական ճանապարհով՝ խախտելով զինադադարը²³⁰:

²²⁹ Տե՛ս Ս. Հասրաթյան, նշվ. աշխ., էջ 7-8:

²³⁰ Տե՛ս Էլբակյան Է., նշվ. աշխ., էջ 146-179:

գ. Քառօրյա պատերազմը

Չնայած 1994 թ. հաստատված զինադադարին՝ շուրջ 22 տարի ադրբեջանական կողմը մշտապես խախտում էր զինադադարը՝ պարբերաբար ռմբակոծելով արցախ-ադրբեջանական սահմանային հայկական դիրքերն ու հայ-ադրբեջանական սահմանամերձ գյուղերը կամ դիպուկահարների օգնությամբ սպանում հայ սահմանապահ զինվորներին ու խաղաղ բնակչությանը: Այս ամենին հայկական կողմը շատ հաճախ պատասխանում էր պատժիչ գործողություններով: 2016 թ. ապրիլի 1-ի լույս 2-ի գիշերը՝ ժամը 3-ի սահմաններում, ադրբեջանական կողմը նախապես մշակած սցենարով դիմեց աննախադեպ լայնամասշտաբ հարձակման Լեռնային Ղարաբաղի դեմ շփման գծի ողջ երկայնքով՝ սանձազերծելով լայնածավալ մարտական գործողություններ, կիրառելով սպառազինությունների ողջ համալիրը, այդ թվում՝ զրահատեխնիկա, ծանր հրետանի և օդուժ: Ինչպես Ադրբեջան-ԼՂՀ պատերազմի առաջին փուլում, այնպես էլ այս երկրորդ փուլում հերթական անգամ չարանենգ ոտխր ուժի կիրառման սպառնալիքից անցավ ուժի գործադրման բացահայտ հարձակման: Եթե Ադրբեջանի համար պատերազմի սանձազերծումը հերթական արկածախնդրություն էր, ռազմաքաղաքական սխալ հաշվարկների արդյունք, ապա հայկական կողմի համար՝ զավթիչներին ջախջախելու նպատակի շուրջ համայն հայության համախմբվելու ազդակ: Պատերազմական քառօրյա գործողությունները ցույց տվեցին, որ թշնամու դիմագիծն ու գործելաոճը չեն փոխվել: 1991-1994 թթ. զինված առճակատման ժամանակ ադրբեջանական ռազմաքաղաքական ղեկավարության որդեգրած մեթոդներն ու եղանակները կիրառվեցին նաև 2016 թ. ապրիլյան հարձակման օրերին: Գործողությունների առաջին իսկ ժամերից հակառակորդի թիրախ դարձան նաև քաղաքացիական անձինք: Խաղաղ բնակավայրերի ու քաղաքացիական անձանց, այդ թվում՝ դպրոցական երեխաների թիրախավորումն ու սպանությունը, անպաշտպան, տարեց բնակիչների, անգամ դիակների նկատմամբ զազանաբարո վայրագության դրսևորումները՝ անդամահատումը, զլխատումը և այլն, հուշում են, որ թշնամին դարձյալ հույսը դրել էր ահաբեկչության վրա: Այդ ահաբեկչական գործողություններին, ինչպես ցույց տվեցին ռազմաճակատներում հայ մարտիկների սխրագործություններն ու կամավորական հզոր շարժումը, հայկական կողմն արդյունավետորեն դիմագրավեց՝ իր հայրենիքը պաշտպանելու վճռականությամբ ու բարոյամարտական բարձր ոգով:

Չավթիչ Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը նախորդ տարիների ռազմական նախապատրաստությունների շնորհիվ հույսը դրել էր արդիական սպառազինության և տեխնիկայի հոծախումբ կիրառման վրա, որը գնել էր հիմնականում Ռուսաստանի Գաշնությունից, Ուկրաինայից, Իսրայելից:

Ախոյան գործերի դիմակայության գծի ողջ երկայնքով ծավալված մարտական գործողությունները առավել թեժ էին ռազմաճակատի վերածված առաջնագծի հյուսիսարևելյան (Թալիշ–Մարտակերտ–Մատաղիս) և հարավային (Հադրութ) ուղղություններում: Ամենուր պաշտպանության բանակի զինծառայողները հակառակորդին պատճառեցին ռազմական տեխնիկայի և կենդանի ուժի զգալի կորուստներ: Միայն ապրիլի 2-ին և 3-ին ոչնչացվել էին թշնամու 200-ից ավելի զինվոր, 14 միավոր տանկ և 5

միավորից ավելի գրահատելանիկա²³¹: Միաժամանակ ճնշվեցին Մարտակերտ քաղաքը և մերձնակատային այլ խաղաղ բնակավայրերը հրետակոծող կրակակետերը: Պատերազմի առաջին օրերին զավթիչներին պատճառած ծանր կորուստները ցույց տվեցին, որ հայերն էին պաշտպանող հայ զինվորը ունի բարոյականային ու մարտավարական անհամեմատելի առավելություն թշնամու նկատմամբ, ինչն էլ ինչպես Ադրբեջան-ԼՂՀ պատերազմի առաջին փուլում, այս անգամ ևս ապահովվեց հայկական կողմի վստահ հաղթանակը:

Ապրիլի 4-ին թշնամին սկսեց կիրառել ծանր հրետանային համակարգեր, ընդլայնել հարվածային անօդաչու թռչող սարքերի և այլ գերժամանակակից տեխնիկայի օգտագործումը: ՊԲ զինվորների գրազետ, հմուտ ու նպատակալաց գործողությունների շնորհիվ օրվա ընթացքում ոչնչացվեցին թշնամու 11 տանկ, 4 հարվածային անօդաչու թռչող սարքեր, 1 ՀՄՄ, 2 ավտոտեխնիկա և մեծաթիվ կենդանի ուժ²³²:

Ադրբեջանի ռազմական ղեկավարությունը անհավասարակշիռ հայտարարություն տարածեց՝ սպառնալով ռմբահարել Արցախի Հանրապետության խաղաղ բնակավայրերը, մասնավորապես մայրաքաղաք Ստեփանակերտը: Դրան համարժեք ԼՂՀ պաշտպանության նախարարությունն էլ իր հերթին հայտարարեց, որ մնան զարգացումների դեպքում արձագանքը կլինի անհամեմատ ավելի ցավոտ: Օրեցօր մեծացնելով կիրառվող զինատեսակների տրամաչափը՝ ապրիլի 4-ի լույս 5-ի գիշերը թշնամին կիրառեց «Մմերչ» ռեակտիվ համակարգ: Խաղաղ բնակավայրերի ռմբակոծումը թշնամուն ոչինչ չտվեց, քանզի ԼՂՀ քաղաքացիական պաշտպանության գործուն համակարգը թույլ տվեց նվազագույն կորուստներով դուրս գալ նաև այս փորձությունից:

Ադրբեջանի հանկարծակի, կայծակնային հարձակումն իր հեռանկարային նպատակադրումներով («բլիցկրիզը») տապալվեց: ՀՀ նախագահ, ՋՌԻ գերագույն գլխավոր հրամանատար Ս. Սարգսյանը ապրիլի 4-ին՝ ԵԱՀԿ անդամ պետությունների դեսպանների հետ կայացած հանդիպման ժամանակ, հստակորեն բացահայտեց Թուրքիայի խիստ բացասական դերը Ադրբեջանի սանձազերծած պատերազմում: Նա նշեց, որ «Թուրքիան, որը հաճախ հիշեցնում է իր Միսսիլի խմբի անդամակցության մասին, հանդես է գալիս տարածաշրջանում պատերազմ հրահրելու դիրքերից և բացահայտ քաջալերում է ադրբեջանական ղեկավարության արկածախնդիր քաղաքականությունը»: Ադրբեջանը պարծենում է Քառօրյա պատերազմում տարած հաղթանակով, իսկ Թուրքիան շնորհավորում է նրան: Մինչ միջազգային հանրությունը դատապարտում է ուժի կիրառումը Լեռնային Ղարաբաղում միայն խոսքերով, Թուրքիան միակն է, որն աներկբա աջակցում է ադրբեջանական արկածախնդրությանը: Անկարայի կողմից այս իրավիճակից առաջ և հետո կատարված հայտարարությունները, որոնցով այդ երկիրը կարծես հակահայկական մոտեցումներով փորձում է մրցակցության մեջ մտնել Ադրբեջանի հետ, կարող են ձևավորել տարածաշրջանային լարվածության նոր օջախ, ինչի փորձը Թուրքիան ունի Մերձավոր Արևելքում: Բոլոր նրանք, ովքեր ցանկանում էին միջնորդների թվում տեսնել Թուրքիային, այսօր հասկանում են, որ «արյունակցական անվտանգություն որդեգրած այդ երկրին պետք է ընդհանրապես հեռու պահել դարա-

²³¹ Տե՛ս «Հայ զինվոր», 13-19 ապրիլի, 2016, էջ 4:

²³² Տե՛ս նույն տեղում:

բաղյան կարգավորման գործընթացից»։ Ադրբեջանի սանձարձակ գործողությունները դատապարտող հայտարարություններով հանդես եկան ՀՀ և ԼՂՀ խորհրդարանները, պաշտպանության և արտաքին գործերի նախարարությունները, քաղաքական ուժերը, Մփյուռքի հայկական կառույցները, մտահոգություն հայտնեցին բազմաթիվ երկրներ, միջազգային կազմակերպություններ, այդ թվում՝ ԵԱՀԿ Մինսկի խումբը։

Պատերազմի հենց սկզբում օդուժի, ռեակտիվ հրետանու և ծանր զրահատեխնիկայի օգտագործմամբ բացահայտ հարձակողական գործողությունների դիմաժ մեր ռխերիմ թշնամու դեմ մարտերում հայ զինվորների սխրագործությունները համատարած էին ու զանգվածային։ Հայրենիքի մերօրյա հերոս պաշտպանները՝ քաջարի դիրքապահները, ինչպես միշտ, իրենց սպաների հրամանատարությամբ սառնասրտորեն դիմակայեցին հակառակորդի մինչև ատամները զինված հատուկ ջոկատայիններին և կանոնավոր գորամասերին և բացառությամբ մի քանի հեռակետի՝ անառիկ պահեցին մոտ 200 կմ երկարությամբ ձգվող հայոց արևելյան սահմանը։ Նրանց մի մասն հերոսի մահով ընկավ մարտադաշտում, սակայն մեծ մասն էլ այսօր էլ շարունակաում է ծառայել Արցախի զինված ուժերում, իսկ ոմանք իրենց կենսագրությունն են կերտում քաղաքացիական կյանքում։

Ծավալվեցին արյունահեղ մարտեր ամեն մի թիզ հողի համար։ Թշնամին, հույսը դնելով վարձու բանակի հատուկ պատրաստություն անցած հարյուրավոր թուրք ասկյարների վրա, անակնկալի եկավ՝ հանդիպելով 18-20 տարեկան հայ զինվորների համառ դիմադրությանը։ Հայ զինծառայողներն իրենց հմտավարժ սպաների հրամանատարությամբ արիաբար կանգնեցին մինչև վերջ և հանդես բերեցին հերոսության անկրկնելի օրինակներ։

Ապրիլի 2-ի կեսօրին հակառակորդի մարտական ուղղաթիռները սկսեցին հրթիռային հարվածներ հասցնել հարավային ուղղությամբ գտնվող մեր դիրքերին՝ նպատակ ունենալով ասպահովել իրենց տանկերի և հետևակի առաջխաղացումը։ Այդ ժամանակ խրամատում կանգնած ջոկատի նռնակաձիգ, ժամկետային զինծառայող, շարքային Նարեկ Մալխասյանը, նռնականետը ձեռքին, սպասում էր հարմար պահի՝ առաջացող տանկը խոցելու համար։ Հանկարծ նրա տեսադաշտում հայտնվեց հակառակորդի մարտական ուղղաթիռը, որը թռչող հրեշի նման մոտենում էր դիրքերին՝ հրե կրակ թափելու հայ զինվորների վրա։ Վտանգված էր նրա մարտական ընկերների կյանքը, ուստի Նարեկը, առանց հապաղելու, քամու ուժգնությունը և ուղղությունը հմտորեն և ճիշտ հաշվարկելով՝ նռնականետի նշանը ուղղեց ուղղաթիռի վրա։ Զինվորի անվրեպ կրակոցից խոցվեց թշնամու ուղղաթիռը և զարկվելով գետնին՝ պայթեց²³³։

Նույն օրը մեր մյուս հերոսը՝ ժամկետային զինծառայող, ԵՊՀ իրավագիտության ֆակուլտետի ուսանող, ավագ հրաձիգ-զենիթային Գևորգ Մանուկյանը, հյուսիսային ուղղությամբ «Իզլա» հակաօդային սարքից խոցեց հակառակորդի մարտական «ՄԻ-8» տեսակի ուղղաթիռ²³⁴։ Նա իր սխրագործության համար պարգևատրվեց ԼՂՀ «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի շքանշանով և ՀՀ «Արիության» մեդալով։ Հակառակորդի դեմ մարտերում իրենց քաջագործություններով աչքի ընկան ԵՊՀ

²³³ Տե՛ս «Հայ զինվոր», 13-19 ապրիլի, 2016, էջ 4։

²³⁴ Տե՛ս նույն տեղում։

ուսանողներից Շուլի Հակոբյանը (Տնտեսագիտության և կառավարման ֆակուլտետ, 2-րդ կուրս), որը 2016 թ. ապրիլի 4-ին 30 րոպեի ընթացքում խոցել է հակառակորդի «T-80» տեսակի երեք տանկ: Նա ՀՀ «Մարտական խաչ» 2-րդ աստիճանի ասպետ է: Հարավային ուղղությամբ հակառակորդի տանկերը համառորեն փորձեցին ներխուժել մեր դիրքերը, սակայն հայ դիրքապահները, իրենց երդմանը հավատարիմ, հետ մղեցին թշնամու ցանկացած հարձակում: Ծավալված կատաղի մարտերում իրեն լավագույնս դրսևորեց խիզախ ժամկետային զինծառայող, շարքային Մարատ Պետրոսյանը, ով զինակիցների շրջանում հայտնի էր «Վարպետ» մականունով, մարտի ընթացքում «Ֆագոտի» դիպուկ կրակոցներով երեք օրվա ընթացքում ոչնչացրեց հակառակորդի 5 տանկ և 1 հետևակի մարտական մեքենա, իսկ «Ֆագոտ» ջոկի հրամանատար, սերժանտ Ռաֆայել Հովհաննիսյանը շարքից հանեց թշնամու 2 տանկ²³⁵: Իրենց ընկերներից ոչնչով հետ չմնացին հարավային ուղղության Դ-30 հրետանային դիվիզիոնի մարտիկները՝ հրամանատար, մայոր Ակսել Գրիգորյանի հրամանատարությամբ: Կատաղի մարտերի ընթացքում 3-րդ մարտկոցի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ Գեորգի Յավրյանի հմուտ ղեկավարությամբ դիպուկ համազարկերով ոչնչացվեցին հակառակորդի 2 միավոր զրահատեխնիկա, զգալի կենդանի ուժ և մի շարք կարևոր նշանակության ռազմական օբյեկտներ:

Մինչ ռազմաճակատի ողջ երկայնքով մարտական գործողությունները շարունակվում էին, մեր հայրենիքի տարբեր շրջաններից հազարավոր ազատամարտիկներ, երկրապահներ շտապում էին առաջնագիծ՝ անվարան կանգնելու իրենց կրտսեր ընկերների և որդիների կողքին՝ հասկանալով, որ անհրաժեշտ է զարգացնել ձեռք բերած հաջողությունները: Ապրիլի 2-ին հակառակորդի գերազանցող ուժերի առաջին հարվածն իրենց վրա վերցրեց հյուսիսարևելյան ուղղության հրաձգային վաշտերից մեկի քաջարի մարտիկների յոթ հոգուց բաղկացած անձնակազմը՝ աննկուն հրամանատար Արմենակ Ուրֆանյանի ղիսավորությամբ: Քանիցս զավթիչները համառ փորձեր արեցին տիրելու մեր դիրքերին և ամեն անգամ հետ շարտվեցին՝ տալով բազմաթիվ զոհեր ու վիրավորներ: Կատաղի մարտերի ընթացքում կապիտան Ա. Ուրֆանյանը ձեռքի հակատանկային նռնակետից դիպուկ կրակոցով ոչնչացրեց հակառակորդի մեկ տասնյակից ավելի զինյալների, ինչպես նաև ականազերծող ինժեներական տեխնիկան: Տեսնելով, որ ուժերն անհավասար են, և զինամթերքը սպառվում է, վաշտի հրամանատարն ընդունեց երկրորդ խրամատ հետ քաշվելու, այնտեղ վերախմբավորվելու և հակազրոհի անցնելու որոշում: Կրակով ապահովելով իր զինվորների տեղաշարժը՝ կապիտան Ուրֆանյանը մինչև վերջին փամփուշտը կռվեց: Միրված հրամանատարի կողքին էր ազգությամբ եգիպտացի, 20-ամյա շարքային զինվոր Քյարամ Սլոյանը, ով, չենթարկվելով նահանջի հրամանին, մինչև վերջ մնաց ու կռվեց ոտիսի դեմ: Հերոսի հետ հակառակորդը սարսափելի դաժան վարվեց՝ զլխատելով նրան: Դրանից հետո զազազած հակառակորդը հրետանային տարրեր միջոցներից աստիկ հրետակոծեց դիրքերը, որի ժամանակ արկի պայթյունից զոհվեցին կապիտան Ա. Ուրֆանյանը և զնդացրորդ Ք. Սլոյանը: Երկուսն էլ հետմահու պարգևատրվել են ՀՀ և ԱՀ «Մարտական խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշանով:

²³⁵ Տե՛ս Ս. Հասրաթյան, նշվ. աշխ., էջ 118:

Վաշտի հրամանատար Ա. Ռոբինսոնի գոհվելուց հետո կրտսեր սերժանտ 19-ամյա Ռոբերտ Աբաջյանը ստանձնեց հրամանատարությունը և շարունակեց մարտը: Նա հակառակորդի հետ կռիվ տվեց մինչև վերջին փամփուշտը, չհանձնվեց ու չնահանջեց, իսկ վերջում, կապ հաստատելով գումարտակի հրամանատարության հետ, զեկուցեց իրավիճակը և հայտնեց, որ ողջ չի հանձնվելու թշնամուն: Իր մոտ եղած միակ նռնակով նա պայթեցրեց իրեն և հակառակորդի տասնյակ զինվորների: Իր այդ արարքով նա հնարավորություն ընձեռեց հայ զինվորներին թիկունքային դիրքերից գրոհելու հակառակորդի վրա և ազատագրելու առաջապահ դիրքերը, որի համար հայ հերոս հայորդին հետմահու արժանացավ ԼՂՀ բարձրագույն՝ «Արցախի հերոսի» կոչմանը: Շուտով գործողության վայր ժամանեց ԼՂՀ պաշտպանության մախարաբի տեղակալ, գեներալ-մայոր Սամվել Կարապետյանը²³⁶:

Առաջնագծում օպերատիվ իրադրությանը համակողմանի ծանոթանալուց հետո ընդունվեց կորսված դիրքերը հակագրոհով հետ վերցնելու որոշում: Ապրիլի 2-ին՝ առավոտյան ժամը 08:00-ին, զորամասի երկու գումարտակներից ընտրված գրոհային ստորաբաժանումը՝ զրահատանկային տեխնիկայի և հրետանային ուժերի աջակցությամբ, անցավ հակահարձակման և մոտ կես ժամվա ընթացքում զբաղեցրեց նախկին բնագիծը: Հակառակորդը, տալով շուրջ չորս տասնյակ զոհ (որից 28-ը թողեց հայկական դիրքերի մատույցներում), փախուստի դիմեց դեպի շուրջ 250 մ հեռավորության վրա գտնվող իր խրամատը²³⁷: Այս մարտերում առանձնակի քաջությամբ աչքի ընկավ գումարտակի հրամանատար, մայոր Էդիկ Մալոյանը, ով փոքրաթիվ խմբով գրոհեց Մեյսուլանի ուղղությամբ ժամեր հանձնված դիրքի վրա և հակառակորդին պատճառելով զգալի կորուստներ՝ հետ շարտեց նրան իր ելման շրջան: Այդ բնագծի պաշտպանական և հակահարձակողական գործողությունների ընթացքում իրենց ենթակա անձնակազմի հետ կողք կողքի անձնվիրաբար մարտնչում էին զորամասի հրամանատարի տեղակալ, փոխգնդապետ Արամ Հայրյանն և հետախուզության պետ, կապիտան Յուրի Հովասափյանը, լեյտենանտ Գագիկ Հակոբյանը, կրտսեր սերժանտ Մուշեղ Թովմասյանը, գումարտակի հրամանատար, փոխգնդապետ Նվեր Ներսիսյանը, դիպուկահար Սիեր Այվազյանը, շարքային Էդգար Գալստյանը, Տիգրան Պապանյանը և ուրիշներ²³⁸:

Հյուսիսային ուղղությունում ևս դաժան մարտեր էին: Օգտվելով քանակական բացարձակ գերակշռությունից՝ ոսոխը տանկերով փորձ արեց ճեղքելու Թալիշ գյուղի պաշտպանական դիրքերը: Թշնամու հաշվարկները, որպես կանոն, սխալ էին, քանի որ մեր սպաներն ու զինվորները աննկուն դիմադրություն ցույց տվեցին: Ուստի պատահական չէ, որ Թալիշի մոտակա մարտական դիրքերը վերածվեցին հակառակորդի գերեզմանոցի, խրամատները ծածկվեցին տասնյակ դիակներով: Հակառակորդի հետ անմիջական շփման պայմաններում ծավալված խրամատային մարտերում անօրինակ հերոսությամբ աչքի ընկավ մարտական դիրքերից մեկի անձնակազմը, որը մինչև վերջին փամփուշտը մարտնչեց հակառակորդի գերազանցող ուժերի դեմ: Մարտերի ընթացքում

²³⁶ Տե՛ս «Հայկական ժամանակ», 10 մայիսի, 2016, էջ 1, 3:

²³⁷ Տե՛ս **Ս. Հասրաթյան**, նշվ. աշխ., էջ 16-17:

²³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 117-118:

հերոսացան շարքայիններ Ռ-աֆիկ Հակոբյանը, Ադասի Ասատրյանը, դասակի հրամանատար, ավագ լեյտենանտ Մերուժան Ստեփանյանը և ուրիշներ, որոնք հետմահու պարգևատրվեցին ՀՀ և ԱՀ «Մարտական խաչ» 1-ին աստիճանի շքանշանով: Մեր տղաներին օգնության հասած հատուկ նշանակության վաշտի հրամանատար, մայոր Արարատ Բաղդասարյանը նոնականետի դիպուկ կրակոցներով ոչնչացրեց հակառակորդի երկու տանկ, մեկ տանկ էլ շարքից հանվեց մայոր Արմեն Սանթրյանի հրամանատարությամբ գործող հրետանային դիվիզիոնի կապիտան Վասիլ Ծառուկյանի մարտկոցի անձնակազմի դիպուկ համազարկով: Ապրիլի 2-ին հակառորդի հետ անմիջական շփման պայմաններում ծավալված խրամատային մարտում առանձնակի քաջությամբ աչքի ընկավ սերժանտ Ադամ Սահակյանը, ով հետմահու պարգևատրվել է ՀՀ «Արիության» և ԱՀ «Մարտական ծառայություն» մեդալներով²³⁹:

Ադրբեջանի հետ ԼՂՀ շփման գծում մարտական գործողությունների ժամանակ հերոսի մահով զոհվեց հետախույզ-գնդացորդ Սասուն Մկրտչյանը, որի հուղարկվորության ժամանակ ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը «Եռաբլուր» զինվորական պանթեոնում շեշտեց. «Մեր հոգիները ցավում են ամեն մի անմահացման դեպքում, բայց մեր սրտերը գոտեպնդվում են մեր հերոսների վարքով, մեզ հաղորդում վճռականություն ու հաստատականություն»²⁴⁰: Պաշտպանական բանակի հերոսամարտերի, Հայաստան-Արցախ-Սփյուռք եռամիության ամրապնդման, հայ հասարակության համախմբման շնորհիվ հակառակորդը հուժկու հակահարված ստացավ և պարտադրված գնաց զինադադարի. ապրիլի 5-ին՝ ժամը 12:00-ին, առաջարկեց հրադադար դարաբաղա-ադրբեջանական շփման գծի ողջ երկայնքով: Սակայն դրանից հետո ևս ադրբեջանական կողմը պարբերաբար խախտում է հրադադարի ռեժիմը՝ կրակելով նաև խոշոր տրամաչափի զենքերից, գործի դնելով հետախուզական դիվերսիոն խմբեր: Փաստորեն՝ Բաքվի կառավարողների ծրագրած կայծակնային պատերազմը խայտառակ ավարտ ունեցավ: Նույնիսկ ռազմական նորագույն տեխնոլոգիաների և պատերազմ մղելու 6-րդ սերնդի պայմաններում հակառակորդի կորուստները կազմեցին 2,5 հազար զոհ (այն դեպքում, երբ հայկական կողմի կորուստները կազմեցին 97 զոհված և 180 վիրավոր): Գրան պետք է ավելացնել նաև թշնամու կրած մարտական տեխնիկայի կորուստները: Ադրբեջանական բանակը կորցրեց 29 տանկ, 2 ռազմական ուղղաթիռ, 12 անօդաչու սարք (ԱԹՍ), 4 միավոր ՀՄՄ, 122 միլիմետրանոց համազարկային կրակի ռեակտիվ համակարգ, 1 ինժեներական տեխնիկա, 6 զրահատեխնիկա, 1 SOU-1Ա ծանր հրետանային համակարգ, 1 «Գրադ» ՀԿՌՀ և այլն²⁴¹:

Ապրիլի 2-5 ընկած ժամանակահատվածում հայրենիքի սահմանների պաշտպանության գործում դրսևորած բացառիկ խիզախության և անձնվիրական արիության, կյանքին սպառնացող վտանգի պայմաններում ծառայողական պարտքը կատարելիս ցուցաբերած քաջության անձնական խիզախության և անձնվիրության համար ՀՀ նախագահի կողմից պետական պարգևներով պարգևատրվեցին երեք տասնյակից ավել-

²³⁹ Տե՛ս Ս. Հասրաթյան, նշվ. աշխ., էջ 97:

²⁴⁰ «Հայաստանի Հանրապետություն», 9 ապրիլի, 2016, էջ 2:

²⁴¹ Տե՛ս «Ազգ», 29 ապրիլի, 2016, էջ 1, 7:

լի զինծառայողներ, Քառօրյա պատերազմում ցուցաբերած սխրանքների համար ԼՂՀ նախագահի կողմից պարգևատրվեցին 50-ից ավելի զինծառայողներ:

Արցախյան պատերազմի 2-րդ փուլը ապացուցեց, որ ապրիլյան օրերին մեր ժողովուրդն իր համախմբվածությամբ, զինվորի ու բանակի կողքին կանգնելու հաստատակամությամբ, տարբեր միջոցներով օգտակար ու աջակից լինելու անկեղծ ցանկությամբ ևս մեկ անգամ ցույց տվեց, որ հայ ժողովուրդը միասնական ուժ է ոչ միայն պատմության մեջ՝ անցյալում (Ավարայր, Սարդարապատ, Շուշի և այլն), այլև շարունակում է այդպիսին մնալ նաև այսօր: Այդ միասնությունը ավելի արտահայտիչ է դառնում վտանգի պահին: Այն հոգու պարտադրանքն է՝ հայրենիքի կանչին ականջալուր: Մեր ժողովուրդը ցույց տվեց, որ կարողանում է համախմբվել առանց կոչի, զինվորագրվել նվիրական և ազգային կարևոր խնդրի շուրջ, նեցուկ կանգնել հայոց պաշտպանական վահանին՝ հայկական բանակին:

Է. Բանակցային գործընթացը Լեռնային Ղարաբաղի հարցի շուրջ

Չինադադարի կնքումից հետո շարունակվեցին բանակցային գործընթացները, որոնք դարձան «Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության» (ԵԱՀԿ) քննարկման առարկա: Սակայն Ադրբեջանի իշխանությունները մերժում էին Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի քաղաքական կարգավորմանն ուղղված ամեն մի առաջարկ՝ առաջ քաշելով Արցախը կրկին իրենց ենթարկելու անիրական պահանջներ:

ԵԱՀԿ Միսնկի խմբի հովանու ներքո ընթացող բանակցություններում Հայաստանը որդեգրել էր հետևյալ սկզբունքը. «Հայաստանի Հանրապետությունը կվավերացնի յուրաքանչյուր փաստաթուղթ, որն ընդունելի կլինի Ղարաբաղի ժողովրդի համար և ստորագրված ԼՂՀ ղեկավարության կողմից»²⁴²: Իսկ Լեռնային Ղարաբաղի ղեկավարությունը բացառում էր որևէ ուղղակի ենթակայություն Ադրբեջանին և կախվածություն նրանից: ԼՂՀ-ն հանդես էր գալիս միմյանց նախապայմաններ չթելադրելու դիրքերից՝ առաջարկելով բանակցություններ սկսել կարգավիճակի սկզբունքային հիմքերի ճշտումից հետո: Միայն Ադրբեջան-Ղարաբաղ ուղղակի բանակցությունների միջոցով կարելի էր սահմանել հակամարտող կողմերի փոխզիջումների շրջանակը և քննել խնդրի քաղաքական կարգավորման երկուստեք ընդունելի տարբերակ: Հակառակ սրան՝ Ադրբեջանը համառորեն չէր ճանաչում ԼՂՀ-ն որպես հակամարտող կողմ:

Արցախյան հարցի քննարկումները անցել են որոշակի ճանապարհ. 1992 թ.՝ Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության խորհրդի (ԵԱՀԽ), իսկ 1995 թ.՝ «Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության» (ԵԱՀԿ) նիստերում, Հելսինկիի խորհրդաժողովում ընդունված՝ ԼՂ կարգավիճակը Միսնկում կազմակերպվելիք խորհրդաժողովում քննարկելու մասին որոշմամբ, այդ վեհաժողովը կազմակերպող, նախապատրաստող անդամ երկրների ներկայացուցիչների խմբի շրջանակներում:

1997 թվականից Արցախյան հարցը քննարկման դրվեց եռանախագահության անդամ երկրների՝ ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի ներկայացուցիչների կողմից:

²⁴² Տե՛ս Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցության կազմակերպություն, պատմությունը, գործունեությունը և հեռանկարները, Երևան 2006, էջ 58, 62-63:

Նրանց արդյունավետ գործունեության ոլորտում հայկական կողմը 1994 թ. ԵԱՀԿ Բուդապեշտյան խորհրդաժողովում հանդես եկավ առճակատման կարգավորման օգտին՝ հայ-ադրբեջանական առճակատման օբյեկտիվ պատկերը ներկայացնելով, շեշտելով, որ Լեռնային Ղարաբաղը երբեք անկախ Ադրբեջանի մաս չի եղել, ինչպես հակառակ փորձում էին ներկայացնել Ադրբեջանի իշխանությունները: Բուդապեշտյան գազաթնաժողովում Լեռնային Ղարաբաղը օժտվեց հակամարտության լիարժեք և հավասար կողմի միջազգայնորեն ճանաչված մանդատով: ԵԱՀԿ Մինսկի խումբը մինչև 1997 թ. կեսերը նրան էր ուղարկում հակամարտության կարգավորման իր մշակած տարբերակները, որոնց վրա վետո դնելու իրավունք ուներ նաև ԼՂՀ-ն:

Խոսելով Արցախի կողմից բանակցություններին մասնակցելու մասին՝ ՀՀ նախկին արտգործնախարար Վ. Օսկանյանը գրում է. «Առաջին օրվանից ի վեր Հռոմում և Եվրոպայի այլ քաղաքներում մինչև 1997 թ. Մոսկվայի հանդիպումը Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչները ներկա են եղել բոլոր հանդիպումներին: Սակայն բոլոր այդ հանդիպումների ժամանակ ադրբեջանցիները դարաբաղյան կողմի ներկայությունը համարել են ԼՂ համայնքի մասնակցություն և ապահովել են իրենց համարժեք ներկայացուցչի ներկայությունը:

Ադրբեջանը երբեք չէր ընդունում որ Լեռնային Ղարաբաղը առանձին և հավասար բանակցային կողմ է՝ հակառակ մեր պնդումներին: Այդ գործընթացի վերջին հանդիպումը տեղի ունեցավ 1997 թ. մարտին: 1993 թվականից ի վեր մինչև 1997 թ. մարտը բոլոր հանդիպումներում Հայաստանը ներկայացնում էի ես: Մի խոսքով, 1998 թ. ապրիլին, երբ Ռ. Քոչարյանը ստանձնեց նախագահի պաշտոնը, այն գործընթացը, որին ԼՂՀ-ն ունեցել է ֆիզիկական մասնակցություն, դադարել էր²⁴³», – եզրափակում է նախարարը:

Ինչ վերաբերում է երկրորդ չափանիշին՝ համանախագահների առաջարկների ներկայացմանը հավասարապես բոլոր կողմերին, ապա այդ պրակտիկան շարունակվեց նաև իշխանափոխությունից հետո, երբ 1998 թ. հոկտեմբերին ընդհանուր պետության առաջարկը ներկայացվեց նաև Ստեփանակերտին, որը, ի տարբերության Ադրբեջանի կտրուկ մերժման, հետագայում ներկայացրեց իր ծավալուն դիտարկումներն այդ առաջարկի վերաբերյալ²⁴⁴: 1994 թ. գործընթացի առաջին շրջանում ծավալված բանակցությունների քննարկումը կատարվում էր մի փաստաթղթի շուրջ, որի նպատակն էր վերացնել հակամարտության հետևանքները, բայց չէր քննարկվում Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքական կարգավիճակի հարցը: Այս շրջանում առաջին անգամ ուղիղ բանակցություններ սկսվեցին Հայաստանի և Ադրբեջանի միջև: Այդ մասին որոշում կայացվեց 1995 թ. նոյեմբերին Բոննում կայացած Մինսկի խմբի հերթական հանդիպման ժամանակ: Թվում էր, թե այս բանակցությունների արդյունքում կմշակվի մի համաձայնագրի շարադրանք, որը կներառվի 1996 թ. Լիսաբոնի գազաթնաժողովի փաստաթղթում, բայց այդպես չեղավ:

Գազաթնաժողովից երկու շաբաթ առաջ ադրբեջանական կողմը հետ քաշվեց այս պայմանավորվածությունից, և նույնիսկ գազաթնաժողովին ադրբեջանցիների վետոյի (արգելաբլե) սպառնալիքով ուղղակի պատանդ վերցրին քննարկվող բոլոր փաս-

²⁴³ Օսկանյան Վ., Անկախության ճանապարհով, նախարարի օրագրից, Երևան, 2013, էջ 186 -187:

²⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

տաթղթերը, որի պատճառով գործող նախագահը ստիպված համաձայնեց իր հայտարարության մեջ ներկայացնել ադրբեջանական դիրքորոշումը: Այդ հայտարարությունը նշում էր կարգավորման այնպիսի սկզբունքներ, որոնցով նախատեսվում էր Լեռնային Ղարաբաղին հատկացնել ինքնավարության բարձր կարգավիճակ Ադրբեջանի կազմում: Այդ փաստաթուղթը իրավական որևէ հիմք չուներ, քանզի ընդամենը նախագահողի հայտարարություն էր, բայց, այնուամենայնիվ, Հայաստանը մերժեց այն: Վետոյի իրավունքով, որին միացավ նաև ԼՂՀ-ն, Լիսաբոնի պատճառով (1996 թ. դեկտեմբեր) Մինսկի խմբի գործընթացը առկախվեց: Գրան հաջորդած Մինսկի խմբի առաջին հանդիպումը կայացավ 1997 թ. մարտին Մոսկվայում և տևեց շատ կարճ, որովհետև Ադրբեջանը պնդեց, որ բոլոր հաջորդ բանակցությունները պետք է կայանան միայն «Լիսաբոնի սկզբունքների» հիման վրա, ուստի Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի ներկայացուցիչները լքեցին դահլիճը: Մյուսնով ոչ միայն առկախվեց Մինսկի խմբի գործընթացը, այլև Լեռնային Ղարաբաղի պաշտոնական մասնակցությունը Մինսկի խմբի բանակցություններին դադարեց: Մինսկի խմբի գործընթացի ընդհատումից հետո կողմերին ներկայացվել է երկու առաջարկ՝ 1997 թ. մայիսից փաթեթային, իսկ սեպտեմբերից՝ փուլային տարբերակները: Այստեղ պետք է տարբերակել երկու առաջարկները՝ ընդգծելով, որ փաթեթային առաջարկն ընդգրկում էր բոլոր հարցերը, ներառյալ կարգավիճակը, սակայն այն հիմնված էր «Լիսաբոնի սկզբունքների» վրա: Հայաստանն ու Լեռնային Ղարաբաղը, բնականաբար, մերժեցին այն: Փուլային կարգավորման առաջարկը ենթադրում էր տարածքների վերադարձ՝ առանց կարգավիճակի հարցի քննարկման, իսկ փաթեթայինը, հակառակը, սկզբում՝ կարգավիճակը, ապա՝ տարածքների վերադարձը և այլն: ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի կողմից այս առաջարկի քննարկումը, որը նա փորձեց իրականացնել 1997 թ. նոյեմբերի 1-ին Հայաստանի պաշտոնական մամուլում հրատարակված «Պատերա՞զմ, թե՞ խաղաղություն: Լրջանալու պահը» հոդվածում, որտեղ հեղինակը ձգտում էր հիմնավորել Արցախի հարցում անհապաղ զիջումներ գնալու անհրաժեշտությունը համաշխարհային հանրության հզոր ճնշմամբ, լուրջ տարակարծություններ առաջացրեց վարչակազմի ներսում՝ ի վերջո հանգեցնելով նրա հրաժարականին:

Շուտով ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահներին ներկայացվեցին հայկական կողմի հայեցակարգային նոր սկզբունքները, որոնցով նախապատվությունը տրվում էր հակամարտության կարգավորման փաթեթային տարբերակին՝ վերջինիս հիմքում դնելով Լեռնային Ղարաբաղի ինքնորոշման իրավունքը, նրա ոչ անկլավային վիճակը, անվտանգության միջազգային երաշխիքները: Նույն թվականի նոյեմբերին ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահները կողմերի քննարկմանը ներկայացրին «Լեռնային Ղարաբաղի զինված հակամարտության համապարփակ կարգավորման սկզբունքները» փաստաթուղթը, որի հիմքում ընկած էր ընդհանուր պետության գաղափարը²⁴⁵:

1998 թ. սկսվեց դարաբաղյան բանակցությունների նոր փուլը: Այս փուլում, փաստորեն, միջնորդները եկան, այսպես կոչված, «ընդհանուր պետության» գաղափարին: Նոր՝ «ընդհանուր պետությունը», ըստ համանախագահների, պետք է ստեղծվեր նախ-

²⁴⁵ Տե՛ս Օսկանյան Վ., Անկախության ճանապարհով, նախարարի օրագրից, Երևան, 2013, էջ 186-187:

կին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ի սահմաններում, ինչը թույլ կտար, ըստ նրանց, համատեղել սահմանների անձեռնմխելիությունը և ազգերի ինքնորոշման սկզբունքը²⁴⁶:

Հայաստանն ու Ղարաբաղը սկզբունքորեն համաձայնեցին «ընդհանուր պետության» գաղափարն ընդունել որպես բանակցությունների հիմք, իսկ Ադրբեջանը մերժեց այն: Բանակցությունների գործընթացը դարձյալ հայտնվեց փակուղում:

Ադրբեջանի ղեկավարությունը համառորեն հրաժարվում էր բանակցությունների վերսկսումից: Սակայն ԵԱՀԿ Սինսկի խմբի համանախագահների ջանքերով, այնուամենայնիվ, 1999 թ. սկսվեցին Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների ուղղակի շփումները: Դրանք որոշակի ընդհատումներով շարունակվում են առ այսօր, սակայն շոշափելի արդյունք չեն տալիս: Հայաստանի Հանրապետության և Արցախի ղեկավարները օգտագործում են բոլոր միջոցները՝ նորանոր ուղիներ փնտրելով տարածաշրջանում կայուն վիճակ ստեղծելու, հակամարտությունը կարգավորելու համար:

---

²⁴⁶ Տե՛ս Օսկանյան Վ., նշվ. աշխ. էջ 180, 183-184, 187:

Չ Ո Ր Ր Ո Ր Չ Գ Լ Ո Ւ Խ

Լ Ե Ռ Ն Ա Յ Ի Ն
Ղ Ա Ր Ա Բ Ա Ղ Ի
Տ Ա Ն Ր Ա Պ Ե Տ Ո Ւ Թ Յ Ա Ն
Կ Ա Յ Ա Յ Ո Ւ Մ Ը

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՅՈՒՄԸ

ա. Սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1990-ական թվականների սկզբին

Արցախահայությունը դժվարին իրավիճակում պետք է ձեռնամուխ լիներ հանրապետության տնտեսության վերականգնման ու զարգացման, սոցիալական և հասարակական-քաղաքական կյանքի բազմաթիվ խնդիրների լուծման գործին: Խորհրդային տարիներին Ադրբեջանի կողմից Ղարաբաղում տարվող կողմնակալ վերաբերմունքը արտահայտվում էր առաջին հերթին տնտեսության ոլորտում:

Ադրբեջանի կազմում Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսությունը գրկված էր համաչափ զարգացման հնարավորությունից և լիովին կախված էր Բաքվի քմահաճույքից: Կապիտալ ներդրումները մարզում երկու անգամ պակաս էին Ադրբեջանական ԽՍՀ մնացած տարածքներում կատարվող համանման ներդրումներից:

Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսության զարգացման արգելակումը Ադրբեջանի կազմում նրա գտնվելու տարիներին արտացոլվել է բնակչության սոցիալ-կենցաղային կացության մեջ և եղել է հայ բնակչության արտագաղթը խթանող հիմնական գործոններից մեկը: 1913-1973 թթ. Ադրբեջանում արդյունաբերությունը աճել էր 40, իսկ ԼՂԻՄ-ում՝ հազիվ 15 անգամ: 12 տարվա ընթացքում (1968-1979) պետական կապիտալ ներդրումները ԼՂԻՄ-ում մնացել էին նույն մակարդակին (տարեկան 24-26 միլիոն ռուբլի) այն պարագայում, երբ Ադրբեջանում ընդհանուր առմամբ աճել էր երկու անգամ²⁴⁷: Թեև Մարսանգի ջրամբարը կառուցվել էր ԼՂԻՄ-ի և Ադրբեջանի սահմանագլխին, բայց ինքնավար մարզին բաժին էր ընկնում ջրամբարի միջոցով ոռոգվող 130.000 հեկտար հողատարածությունների մոտ 1,5 %-ը²⁴⁸: Պատահական չէ, որ ԼՂԻՄ-ում 1926-1976 թթ. բնակչության արտագաղթի հետևանքով հայկական բնակավայրերը 85 %-ով պակասել էին, իսկ ադրբեջանականը՝ 17 %-ով ավելացել²⁴⁹: Այդ նույն ժամանակահատվածում ԼՂԻՄ-ից տարեկան միջին հաշվով արտագաղթում էր շուրջ 2.000 հայ, որի հետևանքով հայերի թվաքանակը նշյալ ժամանակահատվածում 111.7 հազարից հասել էր միայն 123.1 հազարի (աճել էր ընդամենը 10.2 %-ով), իսկ ադրբեջանցիները՝ 12.8 հազարից՝

²⁴⁷ Տե՛ս Սարումյան Ն., Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը 1960-1988 թթ., Երևան, 2008, էջ 21-25:

²⁴⁸ Տե՛ս Մելիք-Շահնազարյան Լ., Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Երևան, 1998, էջ 123:

²⁴⁹ Տե՛ս Մելիք-Շահնազարյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 123:

37.2 հազարի, ավելացել էր գրեթե 3 անգամ²⁵⁰: Արդյունքում, եթե 1923 թ. մարզի բնակչության ընդհանուր թվաքանակում հայերի մասնաբաժինը կազմում էր 94.4 %, ապա 1979 թ. այն նվազեց՝ կազմելով 75.9 %, դրան հակառակ՝ աճում էր ադրբեջանցիների մասնաբաժինը՝ 1923 թ. 3 %-ից հասնելով 1988 թ. 24 %-ի²⁵¹: Այս ամենին քաջատեղյակ լինելով՝ Մոսկվան, փաստորեն, ոչինչ չարեց իրավիճակը շտկելու համար: Ադրբեջանը կտրուկ ուժեղացրել էր տնտեսական ճնշումը ինքնավար մարզի վրա:

Արդեն 1988 թ. Լեռնային Ղարաբաղը հայտնվել էր Ադրբեջանի թշնամական օղակում: Հափշտակվում էին Լեռնային Ղարաբաղ ուղղվող ժողովրդատնտեսական ապրանքներով բեռնված գնացքները: Շրջափակման նպատակով կատարված հանցագործ գործողություններով Ադրբեջանը տիրացավ Լեռնային Ղարաբաղի համար նախատեսված բեռներով հազարավոր վագոնների: Մարզի հայկական գյուղերից կատարված բռնագաղթի հետևանքով նա յուրացրեց մեծ քանակությամբ գյուղատնտեսական տեխնիկա, ցանքատարածություններ, ընտանի կենդանիներ:

ԼՂՀ անկախության հռչակումից հետո Ադրբեջանի սանձազերծած ռազմական գործողությունների հետևանքով ավերվել էին մի քանի տասնյակ գյուղեր, գրեթե բոլոր արդյունաբերական ձեռնարկությունները, կրթամշակութային բազմաթիվ հիմնարկներ: Նորաստեղծ հանրապետությունը ենթարկվել էր տրանսպորտային շրջափակման, ինչը շարունակվում է առ այսօր: Տնտեսությունը գրեթե ամբողջությամբ կազմալուծվել էր, բնակչության մի մասը՝ արտագաղթել: Առավելապես գյուղատնտեսական բնույթ ունեցող Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսության վրա հատկապես ծանր անդրադարձան անասունների՝ պետական մակարդակով կազմակերպված գողությունն ու հացահատիկային դաշտերի հրկիզումները: 1991 թ. մայիս-հունիս ամիսներին Հաղլուքի շրջանի բռնագաղթի ենթարկված 13 հայկական գյուղեր հարկադրաբար թշնամուն թողել էին ընդհանուր հաշվով 2716 հա աշնանացանի արտեր, իսկ շրջանի ամբողջ բնակչությունը զրկվել էր 4055 հա հացահատիկային կուլտուրաների ցանքատարածությունների բերքը հավաքելու հնարավորությունից: Պատերազմի ընթացքում Մարտունու շրջանում այրվել էին 3279, իսկ Շահումյանի շրջանում՝ 4091 հա հացահատիկային արտեր²⁵²:

Շրջափակումը, բռնագաղթերը, հողահանդակների անօրինական առգրավումները, հացահատիկային դաշտերի հրդեհումները, էլեկտրաէներգիայի անջատումները, ջրատար խողովակների պայթեցումներն ու թունավորումները, անասունների հափշտակությունները վիթխարի վնաս հասցրին երկրամասի տնտեսությանը: 1991 թ. ջրահավաք կայանների պայթեցումներից և նույն թվականի դեկտեմբերից էլեկտրաէներգիայի լրիվ անջատումից հետո մայրաքաղաք Ստեփանակերտը զրկվեց նաև ջրամատակարարումից, ինչն էլ սպառնալիք էր ստեղծել տարափոխիկ հիվանդությունների բռնկման համար: 1992 թ. մայիսից դադարեցվեց ԼՂՀ-ի բնական գազի մատակարարումը:

²⁵⁰ Տե՛ս Մինասյան Է., ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական վիճակը անկախության տարիներին 1991-2008, «Լրատու» 1, (8), 2010, էջ 3:

²⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁵² Տե՛ս Մելիք-Շահնագարյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 176:

բ. Լեռնային Ղարաբաղի տնտեսության վերականգնումն ու զարգացումը, սոցիալական ոլորտը

Պատերազմի ընթացքում ԼՂՀ տնտեսությունը վերակառուցվել էր ռազմական պահանջներին համապատասխան: Տնտեսական կյանքի վերականգնումն սկսվեց 1994 թ. հրադադարից հետո:

Զինադադարի կնքումը հնարավորություն տվեց զբաղվելու տնտեսության վերականգնման ու զարգացման հարցերով: Լաչին–Գորիս մայրուղով միանալով Հայաստանի հետ՝ Արցախը, փաստորեն, ճեղքեց շրջափակումը և զգալիորեն կարգավորեց անկախության գոյատևման գործընթացը:

Արցախյան պատերազմի տարիներին ավելի քան 80 %-ով ավերվել էր հանրապետության տնտեսությունը: Ներկայիս դրությամբ ԼՂՀ տարածքի ավելի քան 15 %-ը մնում է հակառակորդի տիրապետության տակ:

Աղբրեջանի ռմբակոծությունների և հրետակոծությունների հետևանքով ավերվել էին արդյունաբերական ձեռնարկությունների մեծամասնությունը, հազարավոր բնակարաններ, մեծ թվով ճանապարհներ և այլն: 1994 թ. մայիսին կնքված հրադադարից հետո հանրապետությունում շատ քե քիչ հզորությամբ գործում էին 26 ձեռնարկություն, որոնց համախառն արտադրանքի ծավալը 1996-ին կազմել է ընդամենը 1.4 մլրդ դրամ²⁵³: Մարտական գործողությունների տարիներին հակառակորդի կողմից Արցախ-Ղարաբաղին հասցվել էր 2.5 մլրդ ամերիկյան դոլարի վնաս, ըստ որում՝ պայթեցվել և ոչնչացվել էին 167 եկեղեցի, 8 վանքային համալիր, 123 պատմական զերեզմանոց, 47 բնակավայր, ջարդվել և շինանյութի էին վերածվել գեղարվեստական բարձր արժեք ունեցող 2500 խաչքար և վիմագիր, ավելի քան 10.000 տապանաքար: Հանրապետության 18 հազար հեկտար խաղողի այգիներից 16.000 700 հեկտարը լիովին ոչնչացվել էր: Ավերվել էին արդյունաբերական, գյուղատնտեսական, սոցիալական գրեթե 8000 օբյեկտներ, 7000 բնակելի շինություն, 172 կրթօջախ, 47 բուժօգնական²⁵⁴:

1994 թ. վերջին մշակվեցին հանրապետության տնտեսական բարեփոխումների հիմնադրույթները: Առաջ քաշվեց Հայաստանի և Արցախի տնտեսությունների միասնականացման հարցը, որը բխում էր Արցախի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական զարգացումն արագացնելու, նրա ռեսուրսները համալիր ու արդյունավետ օգտագործելու, արտադրական ուժերը ռացիոնալ տեղաբաշխելու և զարգացնելու, խոշոր տնտեսական ու սոցիալական հիմնահարցերը համատեղ լուծելու, ԼՂՀ պաշտպանության և լայն առումով հայկական պետականությունը ամրապնդելու ու ազգային անվտանգությունը ապահովելու խնդիրների կենսագործման շահերից:

Շուտով կառուցվեց էլեկտրահաղորդման նոր գիծ, որով Մարսանգի ջրէկը ուղիղ գծով կապվեց հանրապետության էներգասպառողների հետ: Բացի այդ՝ ԼՂՀ-ն էլեկտրահաղորդման բարձր լարման գծով միացավ Հայաստանի էներգահամակարգին: Գրանով վերականգնվեց ԼՂՀ էներգետիկ համակարգը:

²⁵³ Տե՛ս Մելիք-Շահնագարյան Լ., նշվ. աշխ., էջ 186:

²⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 192-193:

Ավելացավ էլեկտրաէներգիայի թողարկումը: Վերագործարկվեցին արդյունաբերական մի շարք ձեռնարկություններ: Ստեփանակերտի էլեկտրատեխնիկական գործարանը ընդգրկվեց ՀՀ «Հայէլեկտրալույս» արտադրական միավորման, գյուղմեքենաշինական գործարանը՝ «Հայգյուղմեքենայացում» գիտատեխնիկական միավորման մեջ: Համագործակցության շնորհիվ ավելացավ այդ ձեռնարկությունների աշխատանքի արտադրողականությունը, թողարկված արտադրանքը: Մեքենաշինության արտադրանքը 1995 թ., 1991 թ. համեմատությամբ, ավելացավ 4,1 անգամ, էլեկտրոնային արդյունաբերության արտադրանքը՝ 3.5, թեթև արդյունաբերությանը՝ 9.3, սննդի արդյունաբերությանը՝ 3.6 անգամ: Արդյունաբերության ողջ արտադրանքը, 1990 թ. համեմատ, 1995 թ. աճել էր շուրջ 115 %-ով, իսկ 2005 թ.՝ 150 %-ով²⁵⁵: Կարևոր էր այն, որ ԼՂՀ ղեկավարությունը չիրապարկեց սեփականաշնորհման արագ կենսագործմամբ, ինչն անխուսափելիորեն կհանգեցներ սխալների: Պետությունը հատուկ ուշադրություն դարձրեց արդյունաբերական ձեռնարկությունների ունեցվածքի հաշվառման ու պահպանման հանգամանքին, ինչի շնորհիվ դրանք սեփականաշնորհվեցին, բայց ավերումների չենթարկվեցին: Եթե 1995 թ. անհատական ձեռնարկությունների քանակը 74-ն էր, ապա 2000 թ. դրանց թիվը հասավ 253-ի²⁵⁶:

Համաձայն ԼՂՀ-ի ազգային վիճակագրական ծառայության տվյալների՝ վերջին տարիներին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում արձանագրվել է շարունակական տնտեսական աճ՝ միջինը 10 %, որի արդյունքում բարելավել են երկրի կայուն զարգացումը և բնակչության կենսապայմանները:

2010 թ., երբ համաշխարհային տնտեսությունը ապրում էր հետճգնաժամային, մասամբ վերականգնողական ժամանակաշրջան, ԼՂՀ-ում նախորդ տարվա՝ 13.1 % աճի բազայի վրա հաջողվեց պահպանել տնտեսական աճի 5.5 % ցուցանիշ²⁵⁷:

Մեկ շնչին ընկնող ՀՆԱ-ն կազմել է 2203.1 ԱՄՆ դոլար կամ 1659.6 եվրո: Տնտեսական աճն ապահովվել է տարբեր ոլորտներում արձանագրված աճի հաշվին, մասնավորապես շինարարության ոլորտում այն կազմել է 24 %, արդյունաբերության ոլորտում՝ 5.3 % և ծառայությունների ոլորտում՝ 7.4 %: 2010 թ. սպառողական զների ցուցանիշը կազմել է 110.6 %²⁵⁸:

2008 թ. տարեվերջին նկատելի եղավ համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունը ԼՂՀ-ի տնտեսության վրա: Այն հատկապես նկատելի էր հանքագործական արդյունաբերությունում. 2007 թ. համեմատությամբ այդ ճյուղի արտադրության ծավալը նվազել է 2.2 %-ով, ինչը հիմնականում պայմանավորված էր համաշխարհային շուկաներում քանկարժեք մետաղների գների անկմամբ: 2009 թ. նկատմամբ արդյունաբերական արտադրանքի ֆիզիկական ծախսի ցուցանիշը հանքագործության ոլորտում 2010 թ. կազմել է 99.3 %²⁵⁹:

²⁵⁵ Տե՛ս Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, N 25(34), 18 հոկտեմբերի, 2006, էջ 13, 15:

²⁵⁶ Տե՛ս ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Ստեփանակերտ, 2001, էջ 53:

²⁵⁷ Տե՛ս Մինասյան Է., ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական վիճակը անկախության տարիներին 1991-2008, «Լրատու» 1, (8), էջ 18:

²⁵⁸ Տե՛ս ԼՂՀ վիճակագրական տարեգիրք. 2002-2010, Երևան 2010, էջ 18:

²⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

Տնտեսական ոլորտում առաջնահերթությունը տրվում էր ԼՂՀ-ի փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացմանը: Հաշվի էր առնվում նման ձեռնարկությունների նշանակալի դերը նոր աշխատատեղերի ստեղծման, բնակչության միջին խավի ձևավորման և երկրում կայունության ապահովման գործում: Տնտեսության զարգացման պլանի համաձայն՝ նախատեսվեց բարեփոխումներն իրագործել երեք փուլով՝ 2000-2002 թթ.՝ ակտիվ բարեփոխումների տարիներ, 2003-2005 թթ.՝ տնտեսական կտրուկ աճի տարիներ և 2006-2011 թթ.՝ տնտեսության հետագա զարգացման տարիներ:

Հանրապետության իշխանությունների կողմից ձեռնարկված մի շարք միջոցառումների հետևանքով հաջողվեց բարեփոխումների առաջին փուլում հաղթահարել ճգնաժամային երևույթները, և արձանագրվեց համախառն ներքին արդյունքի (ՀՆԱ) 11.3 տոկոս աճ, ընդ որում՝ արդյունաբերության գծով՝ 36.2, գյուղատնտեսության՝ 15 %, իսկ արտահանման գծով՝ 2.5 անգամ: Առաջընթաց արձանագրվեց հատկապես արդյունաբերության բնագավառում: Օրինակ՝ 2001 թ. հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքը կազմել է 5903.8 միլիոն դրամ, կամ 2000 թ. համեմատությամբ աճը կազմել է 20.6 %, իսկ գյուղատնտեսության արտադրանքը կազմել է 13905.6 միլիոն դրամ, կամ 2.3 % աճ: Մեփականաշնորհման արդյունքում առկա գյուղական բնակչության մեկ շնչին ընկավ 3.1 հա գյուղատնտեսական նշանակության, այդ թվում՝ շուրջ 1.5 հա մշակելի հող, այսինքն՝ վարելահող և այգի: Մեկ ընտանիքի հաշվով այդ թիվը կազմեց 3.5-5 հեկտար: Հայաստանի ցուցանիշի հետ համեմատած՝ այն առնվազն 3 անգամ բարձր է Արցախում:

Ի տարբերություն Հայաստանի՝ սկզբնական շրջանում Արցախում նպատակահարմար համարվեց կոլեկտիվ տնտեսությունները չքայքայել, չսեփականաշնորհել գյուղատնտեսական տեխնիկան և անասնապահական ֆերմաները: Դրանք նպաստեցին Արցախի տնտեսական կյանքի և պաշտպանունակության բարելավմանը: ԼՂՀ-ում իրականացվող ագրարային վերափոխումների շնորհիվ գյուղատնտեսությունը բռնեց վերելքի ուղին: Եթե 1995-1999 թթ. տարեկան միջին հաշվով արտադրվել է մոտ 29.000 տոննա ցորեն, ապա 2000-2008 թթ. այդ թիվը հասել է 63.000-ի: Առաջին դեպքում 5 տարվա միջին բերքատվությունն հեկտարից կազմել է 11.1, իսկ երկրորդ՝ դեպքում 9 տարում՝ 15.5 ցենտներ, ասել է թե՛ երկրորդ դեպքում միջին բերքատվությունը հեկտարից բարձրացել է 4.4 ցենտներով²⁶⁰: Նման առաջընթաց նկատվել է մաս բուսաբուծության մյուս բնագավառներում: Օրինակ՝ կարտոֆիլի արտադրության ոլորտում 1995-1999 թթ. միջին բերքատվությունը մեկ հեկտարից կազմել է 69.5 ց, իսկ հաջորդ 9 տարում՝ 94.5 ցենտներ, որը 25 ցենտներով բարձր է նախորդ 5 տարիների միջինից²⁶¹:

ԼՂՀ-ում գյուղատնտեսության ոլորտը 2010 թ. ապահովել է ՀՆԱ-ի ավելի քան 27 %-ը: Գյուղատնտեսական արտադրանքի 60 %-ը բաժին է ընկնում բուսաբուծությանը, 40 տոկոսը՝ անասնապահությանը: 2010 թ. գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի կառուցվածքում գերակշռող բաժինը պատկանում է հացահատիկի (23 %), կաթի (20 %) և մսի (15 %) արտադրությանը: ԼՂՀ տնտեսության համար շինարարութ-

²⁶⁰ Տե՛ս **Աբրահամյան Հ.**, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքը (2000-2008), Երևան, 2013, էջ 51:

²⁶¹ Տե՛ս ԼՂՀ վիճակագրական տարեգիրք. 1995-1999, Երևան 1999, էջ 123:

յունը տնտեսական աճի հիմնական շարժիչ ուժերից մեկն է, ուստի պատահական չէ, որ 2008-2010 թթ. ընթացքում այդ ճյուղում միջին տարեկան աճը կազմել է 27 %²⁶²:

Բնակչության օրեցօր աճող պահանջարկը նոր շունչ է հաղորդում շինարարության ոլորտին՝ ընդլայնելով նրա ծավալները, ինչը լայն հնարավորություններ է ստեղծում շինարարական նյութերի արտադրության կազմակերպման, մասնավորապես տեղական քարերի արդյունահանման և վերամշակման համար, ինչպես նաև առևտրային նպատակով հասարակական շինությունների կառուցապատման, հատկապես բնակարանաշինության զարգացման համար:

2010 թ. իրականացված շինարարության ծավալը կազմել է 42.8 մլրդ դրամ՝ նախորդ տարվա համեմատ աճելով 24 %-ով:

Մանրածախ ապրանքաշրջանառության ծավալը կազմել է 81.3 մլրդ դրամ՝ նախորդ տարվա նույն ժամանակաշրջանի համեմատ աճելով 8.2 %-ով:

2010 թ. արտահանման ծավալի աճը կազմել է 30.5 %, իսկ ներմուծմանը՝ 15.5 %: ԱՊՀ երկրների հետ արտաքին առևտրաշրջանառության ծավալը 2010 թ. կազմել է ընդհանուրի 94.7 %-ը²⁶³:

ԼՂՀ-ի համար կենսական նշանակություն ունի հուսալի տրանսպորտային հաղորդակցությունը Հայաստանի Հանրապետության և արտաքին աշխարհի հետ, հատկապես Գորիս-Բերձոր (նախկին Լաչին-Ստեփանակերտ) ավտոխճուղին, որը հիմնովին վերակառուցվեց և բարեկարգվեց սփյուռքահայության ֆինանսավորման միջոցներով: Մեծ ծավալի շինարարական աշխատանքներ իրականացվեցին Արցախի հյուսիսը հարավի հետ կապող մայրուղում:

Արցախի Հանրապետությունում անկախության տարիներին թափ առան լեռնարդյունաբերությունը, էլեկտրաարդյունաբերությունը, շինարարությունը, մեծացան մասնավոր կապիտալ ներդրումները, որոշ առաջընթաց գրանցվեց բնակչության սոցիալական կյանքում և այլն: Այդ տարիներին հանրապետությունում ՀՆԱ-ն հասավ 51379.4 միլիոն դրամի, կամ գրանցվեց 114.1 % աճ: Չնայած դրան՝ հանրապետությունում 2005 թ. 2004 թ. համեմատությամբ 806.1 միլիոն դրամով պակաս արտադրանք արտադրվեց: Դա հիմնականում բաժին էր ընկել գյուղատնտեսությանը, որը բնական անբարենպաստ պայմանների հետևանք էր: 2003 թ. արձանագրվել էր սեփական եկամուտների 41.5 % աճ, որը անմասնադեպ ցուցանիշ էր: ԼՂՀ կառավարության 2003-2005 թթ. ծրագրերում նախանշվել էր մակրոտնտեսական ցուցանիշների բարձր աճ, որը ոչ միայն կատարվել է, այլև իրագործվել գրեթե բոլոր ուղղություններով:²⁶⁴

ԼՂ Հանրապետությունում դրական տեղաշարժ է արձանագրվել նաև հետագա տարիներին: Օրինակ՝ 2007 թ. հանրապետությունում ՀՆԱ-ն կազմել է 70791.0, իսկ 2008 թ.՝ 87148.1 միլիոն դրամ: 2006 թ. ԼՂՀ-ում ստեղծվել է 1800 նոր աշխատատեղ, իսկ մեկ աշխատողի միջին ամսական աշխատավարձը կազմել է 56.000 683 դրամ, ինչը նախորդ տարվա համեմատությամբ աճել է 100 %-ով: Գյուղատնտեսական արտադրանքը 2007 թ. 3077.0 միլիոնով գերազանցել է 2006 թ. մակարդակը: 2008 թ. հանրապետությու-

²⁶² Տե՛ս Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 63:

²⁶³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101:

²⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 20:

նում արտադրվել է 25345.5 միլիոնի արդյունաբերական և 31157.2 միլիոնի գյուղատնտեսական արտադրանք, որոնք, մասնավորապես գյուղատնտեսական արտադրանքը, բավականին գերազանցել են նախորդ տարվա մակարդակը²⁶⁵:

Հայաստանի օրինակով 1995 թ. փետրվարի 14-ին ԼՂՀ ԳԽ ընդունեց «Պետական ձեռնարկությունների և անավարտ շինարարության օբյեկտների սեփականաշնորհման և ապապետականացման մասին» օրենքը, որի հիման վրա էլ սկսվեցին մասնավորեցնել առանձին ձեռնարկություններ²⁶⁶:

Վերոհիշյալ օրենքի պահանջների համաձայն՝ ստեղծվեց ԼՂՀ կառավարությանն առընթեր պետական ունեցվածքի հաշվառման և ապապետականացման վարչություն, որի վրա էլ դրվեց սեփականաշնորհում իրականացնող մարմնի լիազորությունները: Նույն թվականի օգոստոսի 10-11-ին ԳԽ-ն ընդունեց ԼՂՀ առևտրի, հասարակական սննդի, բնակչության կենցաղային սպասարկման, վարձակալված տարածքների և անավարտ շինարարության օբյեկտների սեփականաշնորհման և ապապետականացման 1995-1996 թթ. ծրագրեր: Փաստորեն՝ 1995 թ. Արցախի Հանրապետությունում կատարվել են սեփականաշնորհման առաջին քայլերը:

ԼՂՀ-ում մասնավորեցման գործընթացը կարելի է բաժանել երկու փուլի: Առաջինն ընդգրկում է 1995-1998 թվականները: Այդ շրջանում սեփականաշնորհվել են փոքր՝ առևտրի, հասարակական սննդի, կենցաղային սպասարկման ձեռնարկությունները, ինչպես և վարձակալված տարածքներն ու անավարտ շինությունները: 1997 թ. հունվարի 1-ի դրությամբ հանրապետությունում սեփականաշնորհվել էր 230 ձեռնարկություն: ԼՂՀ կառավարության 1997 թ. դեկտեմբերի որոշմամբ՝ ստեղծվել է ԼՂՀ սեփականաշնորհման և ներդրումների պետական վարչություն, որը պետք է Արցախի Հանրապետությունում վերահսկեր ապապետականացման գործընթացը: 1998 թ. ընդունվեց «Պետական գույքի մասնավորեցման մասին» ԼՂՀ օրենքը, ըստ որի՝ սկսվեց սեփականաշնորհման երկրորդ փուլը: Համաձայն այդ որոշման՝ 1998-2000 թթ. պետք է սկսվեր խոշոր ձեռնարկությունների մասնավորեցումը: Նախատեսվեց այդ փուլում սեփականաշնորհել էներգետիկայի, արդյունաբերության, շինարարության, տրանսպորտի, կապի, կոմունալ տնտեսության և այլ ճյուղերի 107 ձեռնարկություն, որից 48-ը բաժնետոմսերի ազատ բաժանորդագրության ձևով, իսկ մնացածները՝ կառավարության կողմից սահմանված կարգով: Այդ շրջանում հանրապետությունում գրանցված 721 փոքր ձեռնարկություններից մասնավորեցվեց 578-ը, որից 168-ը՝ աշխատավորական կոլեկտիվների անդամների կողմից, 146-ը՝ աճուրդով, 264-ը՝ վարձակալների, երկուսը՝ ուղղակի վաճառքի, իսկ 4-ն էլ՝ անհատույց տրամադրման ձևով: Այդ ընթացքում սեփականաշնորհումից պետական բյուջեի մուտքերը կազմեց 266.2 միլիոն դրամ: Մինչև 2006 թ. հունվարի 1-ը հանրապետությունում սեփականաշնորհվեց 905 ձեռնարկություն²⁶⁷:

Արցախի Հանրապետությունում խոշոր ձեռնարկությունների սեփականաշնորհումը կատարվել է աստիճանաբար, քայլ առ քայլ, ոչ թե հախտոմ: Ըստ վիճակագրական տվյալների՝ 2006 թ. հունվարի 1-ի տվյալներով՝ Արցախում պետական գույքի մասնա-

²⁶⁵ Տե՛ս **Աբրահամյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 21:

²⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶⁷ Տե՛ս **Աբրահամյան Հ.**, Մարտնչող Արցախը (1985-2000), գիրք Գ, էջ 698:

վորեցումից ստացվել է 1 մլրդ 385 միլիոն դրամ: Բացվել են նոր աշխատատեղեր: Նոր սեփականատերերը պարտավոր են կատարել պայմանագրով ստանձնած պարտավորությունները: Հակառակ դեպքում տվյալ սեփականատիրոջ նկատմամբ ձեռք են առնվում օրենքով նախատեսված միջոցներ՝ ընդհուպ մինչև սեփականաշնորհված օբյեկտի բռնագանձումը դատարանի միջոցով: Օրինակ՝ 1995-1996 թթ. Արցախում գրանցվել են 2.5 տասնյակից ավելի նման դեպքեր: Գոյություն ունի վերահսկիչ պալատ, որը զբաղվում է այդ հարցերով²⁶⁸:

2008-2011 թթ. արդյունաբերության ճյուղի աճի ցուցանիշը միջին հաշվով կազմել է 17.6 %: Հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքի ծավալի գերակշռող մասն են կազմում հանքագործության և մշակող արդյունաբերության ծավալները, որոնց տեսակարար կշիռները միջինը կազմում են համապատասխանաբար 45.7 % և 33.1 %:

2010 թ. արդյունաբերությունը հանրապետությունում փաստացի գներով իրացրել է 42.5 մլրդ դրամի պատրաստի արտադրանք: 2009 թ. նկատմամբ արդյունաբերական արտադրանքի ֆիզիկական ծավալի ցուցանիշը կազմել է 105.3 %, ընդ որում՝ մշակող արդյունաբերության ծավալը աճել է 13.7 %-ով, էլեկտրաէներգիայի, գազի, ջրի արտադրության և բաշխման ճյուղի ծավալը՝ 7.0 %-ով, իսկ հանքագործական արդյունաբերության ոլորտում արձանագրվել է անկում 0.7 %²⁶⁹:

Հետպատերազմյան շրջանում և հատկապես 21-րդ դարասկզբին արդյունաբերության ոլորտում նոր ձեռնարկություններ հիմնվեցին: Դրանցից կարելի է առանձնացնել 2000 թ. երկրորդ կեսին Ստեփանակերտում գործարկված Երևանի կարելի գործարանի մասնաճյուղը: Դեռևս 2000 թ. հունիսին ստեղծվեց «Հավկիթ» պետական փակ բաժնետիրական ընկերությունը (ՊՓԲԸ): Մարտակերտի շրջանի Վանքի «Արթա-Վանքլես» կոմբինատի արտադրության պահանջարկի աճը ստիպում էր օր օրի մեծացնել արտադրության ծավալը: Նույն շրջանի «Էրա» ՍՊԸ-ի ուժերով գործարկվեց սարքավորումներով հագեցված՝ տեսակավոր ալյուրի և հացամթերքների՝ ժամանակակից սարքավորումներով հագեցած արտադրության ձեռնարկությունը: Ընդհանրապես նկատվում էր Մարտակերտի շրջանի արդյունաբերական արտադրանքի ծավալի աճ: Շրջանի արդյունաբերական արտադրության մեջ ներգրավվել էր 150 մարդ: 2001 թ. Արցախում բացվեց Հայաստանում գործող «Մաքսվուդ» կոնցեռնի մի ճյուղը, որը զբաղվում է փայտամշակմամբ: Ստեփանակերտում բացվեց «Միկա Ղարաբաղ» ՓԲԸ ոսկերչական իրերի արտադրամաս: 2000-ական թթ. Արցախում կառուցվեց ժամացույցի գործարան, սկսվեց սննդամթերքների վերամշակում, խմիչքների արտադրություն, հիմնվեցին ալրադացներ, տպագրական արտադրամասեր և այլն²⁷⁰:

«Մանեքս-Վալեքս» ընկերությունների խմբի մեջ մտնող «Բեյզ Մեթրլս» փակ բաժնետիրական ընկերությունը (ՓԲԸ) 2002 թ. օգոստոսին նախաձեռնեց Դրմբոնի ոսկու և պղնձի հանքավայրի շահագործումը²⁷¹: Ընկերությունը գործում էր այն հաշվարկով, որ 2003 թ. ապրիլին արդյունահանվի առաջին ապրանքային հանքաքարը: Այն առաքվեց

²⁶⁸ Տե՛ս Արրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 24:

²⁶⁹ Տե՛ս Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 9

²⁷⁰ Տե՛ս Արրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 35-36:

²⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում:

Ալավերդի՝ «Վալեքս» ընկերությունների խմբի հարստացուցիչ ֆաբրիկայի հզորությունների վրա արտադրական փորձարկման: Մի քանի ամիս անց՝ 2003 թ. հոկտեմբերի 1-ին, գործարկվեց լեռնահարստացուցիչ կոմբինատը՝ ունենալով աշխատող ստորգետնյա հանք ու հարստացուցիչ ֆաբրիկա:

Այսպիսով՝ լեռնամետալուրգիական արդյունաբերություն չունեցող Արցախ-Ղարաբաղում բացվելով այդ ճյուղը՝ ներկայումս տարեկան միջին հաշվով արդյունահանվում է ավելի քան 250.000 տոննա ապրանքային հանքաքար, որից ստացվում է 17.000 տոննա պատրաստի խտանյութ: Միայն 2005 թ. «Բեյզ Մեթրլսի» կողմից մշակվել է ավելի քան 13 միլիոն ԱՄՆ դոլար արժողությամբ արտադրանք²⁷²:

Հանքում աշխատում են մոտ 1200 մարդ, որից 150-ը Հայաստանի Հանրապետությունից, իսկ մնացածը՝ Ստեփանակերտ քաղաքից և հարևան 9 գյուղերից, 25 կմ շառավիղով:

ԼՂՀ արդյունաբերության ամենակարևոր հատվածը մնում է էներգետիկան, որը տնտեսության կայուն զարգացման համար ունի մեծագույն նշանակություն: Էներգետիկայի բնագավառում իրագործված բարեփոխումները հնարավորություն տվեցին արտադրության և մատակարարման ոլորտներում կրճատելու էլեկտրաէներգիայի տեխնիկական ու գերնորմատիվային կորուստները:

Արցախի Հանրապետությունում էլեկտրաէներգիայի ընդհանուր պահանջը կազմում է շուրջ 150-160 միլիոն կՎտ/ժ: Էլեկտրաէներգիայի արտադրության հիմնական աղբյուրը Սարսանգի հիդրոէլեկտրակայանն է, որը տարեկան արտադրում է 60-65 միլիոն կՎտ/ժ էլեկտրաէներգիա: Հանրապետությունում արտադրվում է պահանջվող էլեկտրաէներգիայի մոտ 38 %-ը: Մինչդեռ հանրապետության էլեկտրաէներգիայի ներուժը հնարավորություն է տալիս ունենալու մինչև 700 միլիոն կՎտ/ժ էլեկտրաէներգիա²⁷³:

2000 թ. հոկտեմբերի 21-ին ԼՂՀ կառավարությունում տեղի ունեցած խորհրդակցությունում, քննարկելով հանրապետության ջրային և էներգետիկ ռեսուրսների արդյունավետ օգտագործման խնդիրները, առաջ քաշվեց նոր հիդրոկայաններ կառուցելու հարցը: Այստեղ խոսակցություն գնաց Թարթառ գետի վրա 11.5 կՎտ/ժ հզորությամբ նոր հէկի կառուցման մասին: Զննարկվեց նաև Թրդե գետի վրա հէկ կառուցելու հարցը: Զննարկման ժամանակ անհրաժեշտ գտան վերագործարկել Մատաղիսի էլեկտրակայանը: Ծրագրվեց նաև, Կարկառ, Խաչենագետ, Իշխանագետ, Բաղարա գետերի ջրերը ոռոգման նպատակով կիրառելուց բացի, օգտագործել նաև էլեկտրաէներգիա ստանալու համար: 840 միլիոն դրամ հավաքելով՝ 2008 թ. սկսվեց «Թրդե-1» հէկի շինարարությունը, որը 3 մվտ հզորություն ունի և տարեկան ավելի քան 15 միլիոն կվտ/ժամ էլեկտրաէներգիա կարող է արտադրել: 2009 թ. 1 մլոդ 400 միլիոն դրամ ներդնելով՝ սկսվեց 6 մվտ հզորությամբ «Թրդե-2» հիդրոէլեկտրակայանի շինարարությունը: Այն գործարկվեց 2011 թվականին: Հիշյալ հէկերը Սարսանգի հետ մեկտեղ տարեկան թողարկվում է 150-160 միլիոն կվտ ժամ էներգիա, որը երկրի պահանջարկի գրեթե 70 %-ն է կազմում: 2015 թ. գարնանը «Արցախ ՀԷԿ»-ը ձեռնամուխ է եղել «Մատաղիս-1»-ի և

²⁷² Տե՛ս Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 35:

²⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 34:

«Մատադիս-2»-ի շահագործմանը, որոնցից առաջինը՝ 3 մվտ հզորություն ունեն²⁷⁴: Գրան կհաջորդի «Թրդե-3»-ի շինարարությունը (2016 թ.):

Գեռես 2001 թ. մարտի 6-ին ԼՂՀ կառավարությունը հաստատեց 2001-2010 թթ. ԼՂՀ էներգահամակարգի ծրագիրը²⁷⁵: ԼՂՀ-ն ՀՀ-ից էներգիա է ստանում «Շինուհայր-Ստեփանակերտ» 110 կմ օդային գծով: 1977 թ. սկսեց էներգիա արտադրել Սարսանգի հէկը: Այն գործում է տարեկան 6 ամիս (հոկտեմբեր-մարտ): Արցախի էներգետիկ ոլորտում ստեղծվել են գործարարների համար ամենաշահավետ և գրավիչ պայմաններ: Էներգետիկան հեռանկարային ոլորտ է լայնածավալ ներդրումների համար, որոնց հավանական ծավալները կազմում են մոտ 100 միլիոն դրամ: Պատահական չէ, որ ԼՂՀ վարչապետ Ա. Հարությունյանը հայտարարել է. «Հեռու չէ այն օրը, երբ Լեռնային Ղարաբաղը էլեկտրաէներգիա ներկրող երկրից կվերածվի արտահանող երկրի»: Ըստ վարչապետի հայտարարության՝ 2015 թ. հանրապետությունում արտադրվել է 300 միլիոն կՎտ/ժ էլեկտրաէներգիա, Արցախում ամեն ինչ արվում է ստանալու այլընտրանքային էներգիա: Նա 2016 նաև այն կարծիքն է հայտնել, որ հանրապետությունում էլեկտրաէներգիայի սակագինը 30 դրամից չպետք է բարձրանա²⁷⁶:

ԼՂՀ-ում իրականացվում են նաև սոցիալական բարեփոխումներ: Սոցիալական հիմնախնդիրները լուծելու նպատակով մշակվել ու ընդունվել են մի շարք օրենքներ սոցիալական ապահովագրության, սոցիալական աջակցության, կենսաթոշակային, բնակչության զբաղվածության ապահովման, աշխատանքի և աշխատավարձերի համակարգերի կատարելագործման վերաբերյալ:

ԼՂՀ սոցիալական քաղաքականությունը նպատակաուղղված է զբաղվածության ապահովմանը, նոր աշխատատեղերի ստեղծմանը, բնակչության եկամուտների ավելացմանը:

ԼՂՀ կառավարությունը որոշակի միջոցառումներ է իրականացնում նաև առողջապահության ոլորտի խնդիրները կարգավորելու ուղղությամբ: Այստեղ մասնավոր բուժօգնության հետ միասին պետության աջակցությամբ իրականացվում է անվճար բուժօգնություն:

Պետական նպաստների համակարգը ԼՂՀ-ում գործում է 1997 թվականից: Վերջին երկու տարիներին ԼՂՀ պետական բյուջեում հավելում է կատարվել՝ պայմանավորված նպաստառուների թվաքանակի ավելացմամբ և նպաստների չափի բարձրացմամբ: Երեխայի ծննդյան միանվագ նպաստի չափը 2004 թ. հունվարի 1-ից բարձրացել է՝ 2008 թ. հասնելով 35000 դրամի՝ 2003 թ. 10.000 դրամի փոխարեն²⁷⁷: ԼՂՀ-ի զբաղվածության քաղաքականությունը նպատակաուղղված է լրիվ և արդյունավետ զբաղվածության ապահովմանը, աշխատանքի խթանմանը, նոր աշխատատեղերի ստեղծման ու բնակչության եկամուտների ավելացմանը: Այս ուղղությամբ տարվող աշխատանքները հանրապետությունում դեռևս գոհացուցիչ չեն: Գործազուրկների թվաքանակը

²⁷⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 12 դեկտեմբերի, 2013:

²⁷⁵ Տե՛ս **Աբրահամյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 32:

²⁷⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 12 դեկտեմբերի, 2012:

²⁷⁷ Տե՛ս **Մինասյան Է.**, ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական վիճակը անկախության տարիներին 1991-2008, «Լրատու» 1, (8), էջ 9:

հանրապետությունում անցնում է 5.000-ից²⁷⁸: Գործազուրկների թվի 92 %-ը կանայք են: Աշխատանք է տարվում բարելավելու պետական և մասնավոր հատվածների աշխատանքի վարձատրության համակարգը: Հանրապետությունում պատերազմական գործողությունները դադարեցվելուց հետո ընդունվեցին մի շարք օրենքներ՝ բնակչությանը սոցիալական ծանր վիճակից դուրս բերելու համար:

1995 թ. հունիսի 19-ին ԼՂՀ կառավարությունը որոշում ընդունեց՝ «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում աշխատանքի վարձատրության նվազագույն չափի, բյուջետային հիմնարկների աշխատողների աշխատավարձի, կենսաթոշակների, նպաստների և կրթաթոշակների չափերի բարձրացման մասին»: Նույն թվականի նոյեմբերի 21-ին՝ «Միայնակ մայրերի պետական նպաստի նշանակման և վճարման կարգի մասին», 1996 թ. փետրվարի 6-ին՝ «ԼՂՀ աշխատանքային վարձատրության նվազագույն չափի, բյուջետային հիմնարկների աշխատողների աշխատավարձի, նպաստների և կրթաթոշակների չափերի բարձրացման մասին» և այլ որոշումներով բարձրացվեցին կենսաթոշակների, նպաստների, կրթաթոշակների, աշխատավարձերի չափերը: Հանրապետությունում 1998 թ. հունվարի 1-ից սկսեց գործել պետական նպաստների համակարգը, ըստ որի՝ ամենամյա նպաստներ նշանակվեցին հաշմանդամ երեխաներին՝ 4000 դրամ, երկկողմանի ծնողազուրկ երեխաներին՝ 3000 դրամ, չորս և ավելի անչափահաս երեխաներ ունեցող ընտանիքների երեխաներին՝ 2000-ական դրամ: Նպաստներ սահմանվեցին մաս միայնակ մայրերին և գործազուրկի կարգավիճակ ունեցող անձանց: Մինչ այդ՝ 1996 թ. նոյեմբերի 6-ին, ընդունվել էր «ԼՂՀ քաղաքացիների պետական կենսաթոշակային ապահովության մասին» օրենքը, ըստ որի՝ հինգ տարվա աշխատանքային ստաժի առկայության դեպքում, իսկ կանայք՝ 63 տարեկանը լրացած, հիմնական կենսաթոշակային չափը սահմանվեց 2860 դրամ, ապահովագրական ստաժի մեկ տարվա արժեքը՝ 30-60 դրամ:²⁷⁹ 1999 թ. հունիսի 1-ին կենսաթոշակներին սահմանվեց հավելում 2000 դրամի չափով: Արդեն 2001 թ. հանրապետությունում վճարվող կենսաթոշակները միջին չափով հավելավճարի հետ միասին կազմել են ավելի քան 9000 դրամ²⁸⁰:

2005 թ. հունվարի 1-ից ԼՂՀ օրենքով նվազագույն աշխատավարձը սահմանվեց 15.000 դրամ, իսկ 2009 թ.՝ 30.000 դրամ²⁸¹, իսկ 2015 թ. 50.000 դրամ: Սոցիալական հիմնախնդիրների լուծման գործում ԼՂՀ-ին էական աջակցություն են ցուցաբերում «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը, մարդասիրական տարբեր կազմակերպություններ՝ Լիբանանի «Արցախի օգնության մարմինը», «Վիտա» ընկերությունը, «Հա՛մաշխարհային քրիստոնեական կազմակերպությունը» և այլն:

գ. Հասարակական-քաղաքական և կրթաձևակութային կյանքը

Ազատագրական պատերազմից հետո աշխուժացավ ԼՂՀ հասարակական-քաղաքական կյանքը: 1991-1994 թթ. Արցախյան ազատագրական պատերազմի տարիներին

²⁷⁸ Տե՛ս Մինասյան Է., ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական վիճակը անկախության տարիներին 1991-2008, «Լրատու» 1, (8), էջ 9:

²⁷⁹ Տե՛ս «ԼՂ Հանրապետություն», թիվ 27, 12 մարտի, 1998:

²⁸⁰ Տե՛ս Մինասյան Է., նշվ. հոդ., էջ 9:

²⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում:

հանրապետությունում գործող բոլոր կուսակցությունները միական էին հաղթանակի հասնելու գործում, ուստի, անկախ գաղափարական տարաձայնություններից, գործեցին միասնաբար և հաղթանակի հասնելու վճռականությամբ:

Անցում կատարվեց բազմակուսակցական համակարգին: Սկսեցին գործել «Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը» և «Արցախի արմենական կուսակցությունը»: Առաջացան նոր կուսակցություններ ու քաղաքական միավորումներ՝ «Ազատ հայրենիք», «Սոցիալական արդարություն», «Մեր տունը Հայաստանն է», «ՀՀԴ շարժում-88 դաշինք», «Արցախի ժողովրդավարական կուսակցություն»:

Հասարակական-քաղաքական կյանքը հանրապետությունում աշխուժացավ ԼՂՀ Ազգային ժողովի պատգամավորների երկրորդ ընտրությունների ժամանակ, որը տեղի ունեցավ 1995 թ. հունիսի 23-ին մեծամասնական ընտրակարգով 33 ընտրատարածքներում: Ընտրություններն անցան ընտրողների ակտիվ մասնակցությամբ՝ 80 % մասնակցության ցուցանիշով: ԼՂՀ Ազգային ժողովի պատգամավոր ընտրվեց 33 մարդ²⁸²:

1996 թ. նոյեմբերին կայացան ԼՂՀ առաջին նախագահական ընտրությունները: Հանրապետության նախագահ ընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը: Հաջորդ տարի Ռ. Քոչարյանը նշանակվեց Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ, ուստի 1997 թ. սեպտեմբերին ԼՂՀ-ում տեղի ունեցան արտահերթ նախագահական ընտրություններ, և ԼՂՀ նախագահ ընտրվեց Արկադի Դուկասյանը:

Աննախաղեպ ակտիվությամբ ընթացան նաև ԼՂՀ երրորդ գումարման Ազգային ժողովի պատգամավորների ընտրությունները, որոնք տեղի ունեցան 2000 թ. հունիսի 18-ին՝ 33 ընտրատարածքներում: Այս ընտրություններին մասնակցեցին 51267 ընտրողներ, որոնք կազմեցին ընտրողների ընդհանուր թվի 60 %-ը: Ազգային ժողովի պատգամավորության թեկնածուներ գրանցվեցին 113 հոգի, որոնցից 88-ը առաջարկվել էին քաղաքացիական նախաձեռնությամբ, իսկ 25-ը՝ կուսակցությունների կողմից²⁸³: ԼՂՀ տարածքում գործող կուսակցությունները և հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները Ազգային ժողովում ներկայացված էին հետևյալ կերպ. «Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը»՝ 9 պատգամավոր, «Արցախի արմենական կուսակցությանը»՝ 1 պատգամավոր, «Արցախի սոցիալ-դեմոկրատական կուսակցությունը»՝ 1 պատգամավոր, իսկ «Ժողովրդավարական Արցախ միությունը» ստացավ ավելի շատ մանդատ՝ 20 պատգամավոր:

2002 թ. օգոստոսի 11-ին կայացած նախագահական երրորդ ընտրությունների արդյունքում ԼՂՀ նախագահ վերընտրվեց Ա. Դուկասյանը: Ընտրություններին մասնակցած միջազգային դիտորդներից շատերը նշեցին ընտրությունների ազատ և թափանցիկ լինելու հանգամանքը՝ ընդգծելով, որ «ժողովրդավարական գործընթացը բոլորի կողմից չճանաչված ԼՂՀ-ում անցկացված ընտրությունների ժամանակ պահպանված ու պաշտպանված էր: Արևմտյան երկրները կարող են հետևել Ղարաբաղի օրինակին»²⁸⁴:

ԼՂՀ չորրորդ գումարման Ազգային ժողովի պատգամավորների ընտրությունները տեղի ունեցան 2005 թ. հունիսի 19-ին 22 ընտրատարածքներում մեծամասնական

²⁸² Տե՛ս Մինասյան Է., ԼՂՀ Ազգային ժողովի ընտրությունները, «ԼՂՀ ատլաս», Երևան, 2009, էջ 74-75:

²⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 11:

²⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 12:

և համամասնական ընտրակարգերով: Մեծամասնական ընտրակարգով ընտրվեց 22 պատգամավոր, 10-ը՝ անկուսակցականներ, 7-ը՝ «Ազատ հայրենիք» կուսակցության, 5-ը՝ «Արցախի ժողովրդավարական կուսակցության» անդամներ: Համամասնական ընտրակարգով անցկացված ընտրություններում առաջին անգամ ամենաշատ ձայներ ստացավ «Արցախի ժողովրդավարական կուսակցությունը»՝ 37,4 %, որին հետևում էին «Ազատ հայրենիքը»՝ 26,9 %, «ՀՀԳ-շարժում-88 դաշինք» կուսակցությունը՝ 24,6 %, «Լ.Ղ.Հ կոմունիստական կուսակցությունը»՝ 4,1 % և այլն²⁸⁵:

2007 թ. հուլիսի 20-ին տեղի ունեցան Լ.Ղ.Հ նախագահական հերթական ընտրությունները: Առաջադրված էին չորս թեկնածուներ: Լ.Ղ.Հ նախագահ ընտրվեց Բակո Սահակյանը: Այս ընտրությունները ևս վկայեցին Լ.Ղ.Հ-ում ժողովրդավարության սկզբունքների վրա խարսխված պետականության կայացման մասին:

2010 թ. մայիսի 23-ին տեղի ունեցան Լ.Ղ.Հ հինգերորդ գումարման Ազգային ժողովի ընտրությունները 33 ընտրատարածքներում համամասնական և մեծամասնական ընտրակարգով²⁸⁶: Մեծամասնական 16 տեղի համար հավակնել են 44 թեկնածուներ, իսկ համամասնական 17 տեղի համար պայքարել են 4 կուսակցություններ²⁸⁷:

Մեծամասնական և համամասնական ընտրակարգերում հաղթեց վարչապետ Արա Հարությունյանի ղեկավարած «Ազատ հայրենիք» կուսակցությունը (46.4 %), որին հաջորդեցին «Արցախի ժողովրդավարական կուսակցությունը» (28.6 %) և «Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը» (20.2 %): Համամասնական ընտրակարգով առաջադրված 4 կուսակցություններից Արցախի կոմկուրը (ստացավ 4.8 %) չհաղթահարեց 6 %-ի շեմը²⁸⁸:

Մեծամասնական ընտրակարգով ընտրվեցին «Ազատ հայրենիք» կուսակցության 6 անդամներ, «Արցախի ժողովրդավարական կուսակցությունից»՝ 3 հոգի, ՀՅԳ-ից 2 հոգի, իսկ 5 հոգին՝ անկուսակցականներ: Աշխարհի 16 երկրներից ժամանած միջազգային դիտորդները Լ.Ղ.Հ խորհրդարանական ընտրությունները համարեցին միջազգային չափանիշներին համապատասխան:

2012 թ. հուլիսի 19-ին տեղի ունեցած Լ.Ղ.Հ նախագահական հերթական ընտրություններում նախագահ վերընտրվեց Բակո Սահակյանը՝ 66.7 % ձայնով, իսկ Վիտալի Բալասանյանը ստացավ 32.5 % ձայն²⁸⁹:

2015 թ. մայիսի 3-ին տեղի ունեցան Լ.Ղ.Հ Ազգային ժողովի վեցերորդ գումարման ընտրությունները 11 մեծամասնական և 22 համամասնական ընտրակարգով (33 պատգամավոր):

Մեծամասնական և համամասնական ընտրակարգով նորից հաղթեց վարչապետի ղեկավարած «Ազատ հայրենիք» կուսակցությունը՝ 11 համամասնական, 4 մեծամասնական, ընդամենը՝ 15 պատգամավոր (47.35 %), որին հաջորդեցին «Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը» (ՀՅԳ) – 3-ը՝ մեծամասնական, 4-ը՝ համամասնական, ընդամենը՝ 7 պատգամավոր (19.01 %), և Արցախի ժողովրդավարական կուսակցությունը՝ 1

²⁸⁵ Տե՛ս Մինասյան Է., նշվ. հոդ., էջ 12:

²⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁸⁸ Տե՛ս Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 169:

²⁸⁹ Տե՛ս Լ.Ղ.Հ նախագահական ընտրությունների արդյունքները, Լ.Ղ.Հ կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի նյութերը, Ստեփանակերտ, 2012, էջ 14:

մեծամասնական, 4-ը՝ համամասնական, ընդամենը՝ 5 պատգամավոր (18,81 %): Մյուս կուսակցություններից 5 %-ի շեմը հաղթահարեցին «Շարժում-88 դաշինքը»՝ 6.93 % և «Ազգային վերածնունդը»՝ 5.38 %: Միջազգային դիտորդները ԼՂՀ խորհրդանական ընտրությունները համարեցին միջազգային չափանիշներին համապատասխան²⁹⁰:

Խորհրդարանական ընտրությունների նմանությամբ նախագահական բոլոր ընտրությունները ևս համարվել են միջազգային չափանիշներին համապատասխան:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքի կարևոր իրադարձություններից էր Սահմանադրության ընդունումը, որը հաստատվեց 2006 թ. դեկտեմբերի 10-ին համաժողովրդական հանրաքվեի միջոցով: Դեռևս միջազգային ճանաչում չստացած, սակայն փաստացի անկախ հանրապետության հիմնական օրենքը իրավական ձևակերպում տվեց հասարակական կյանքի բոլոր բնագավառներում կատարված փոփոխություններին. սահմանեց ԼՂՀ քաղաքացիների իրավունքները, ազատություններն ու պարտականությունները: Սահմանադրության առաջին հոդվածն ազդարարում է, որ ԼՂՀ-ն ինքնիշխան, ժողովրդավարական, իրավական, սոցիալական պետություն է, որ «ԼՂՀ» և «Արցախի Հանրապետություն» անվանումները նույնական են: ԼՂՀ Սահմանադրությունն ամրագրեց հայկական երկրորդ պետության իրավական հիմքերը:

Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծվեց կրթական ու մշակութային նոր համակարգ: ԼՂՀ հռչակումից հետո սկսվեցին հանրակրթության ոլորտի բարեփոխումները: Մշակվեցին ազգային դպրոցի ստեղծման սկզբունքները, կազմվեցին ուսումնական նոր ծրագրեր ու դասագրքեր: ԼՂՀ ԱԺ-ն օրենք ընդունեց, որով հայ երեխաների ուսումնառությունը պետք է կատարվեր հայկական դպրոցներում: 2005-2006 ուսումնական տարում ԼՂՀ-ում գործում էր 182 հանրակրթական դպրոց²⁹¹: Առաջնահերթ նշանակություն պետք է տրվեր սովորողների ազգային դաստիարակությանը, հասարակական ակտիվությանը, գիտելիքների, կարողությունների, ստեղծագործական ունակությունների ձևավորմանն ու զարգացմանը:

2004-2005 ուսումնական տարվանից ԼՂՀ պետական բարձրագույն ուսումնական հաստատություններում ուսուցումն իրականացվում է երկաստիճան համակարգով՝ բակալավրի և մագիստրոսական ծրագրերով: 1992 թ. վերակազմավորվեց Լեռնային Ղարաբաղի պետական համալսարանը (1995 թվականից՝ Արցախի պետական համալսարան), որը հանրապետության կրթության և գիտության մայր հաստատությունն է: Արցախում գործում էին մեկ տասնյակից ավելի մասնավոր բուհեր²⁹²:

Բնակչության կրթվածության մակարդակը բարձր է: 2014/2015 ուսումնական տարվա սկզբի դրությամբ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների թիվը հասնում էր հինգի, որոնցից երկուսը՝ պետական, երեքը՝ ոչ պետական: Ուսանողների թիվը բուհերում կազմում էր 6096: Պետական միջին մասնագիտական հաստատությունների թիվը կազմում էր 5, որում սովորողների քանակը 2014/2015 ուսումնական տարվա սկզբի դրությամբ հասնում էր 1619-ի:

²⁹⁰ Տե՛ս ԼՂՀ կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի նյութերը՝ ԼՂՀ Ազգային ժողովի ընտրություններ, Ստեփանակերտ, 2015, ցուցակ 1, էջ 1-2:

²⁹¹ Տե՛ս **Մինասյան Է.**, նշվ. հոդ., էջ 14:

²⁹² Տե՛ս նույն տեղում:

ԼՂՀ-ում զարգանում են նաև գրահրատարակչությունը և մամուլը: «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթը վերանվանվեց «Արցախ», «ԼՂ Հանրապետություն», այնուհետև՝ «Ազատ Արցախ»: Հանրապետությունում սկսեցին լույս տեսնել նոր թերթեր: Հրատարակվում են «Արցախ», «Գիտությունը և կրթությունը ԼՂՀ-ում», «ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր» հանդեսները: Հրատարակչական գործի զարգացման հետ ընդլայնվում է գրադարանների ցանցը, ավելանում՝ գրքային ֆոնդը: Լուրջ ուշադրություն է դարձվում թանգարանների ստեղծմանը, արվեստի՝ թատերարվեստի, երաժշտության և պարարվեստի զարգացմանը, ինչպես նաև պատմամշակութային հուշարձանների պահպանության գործին²⁹³:

ԼՂՀ-ում գործում են 18 թատերահամերգային կազմակերպություններ: Արցախի արվեստի վարպետները ելույթներով հանդես են գալիս ԱՊՀ և արտասահմանյան բազմաթիվ այլ երկրներում՝ Հոլանդիայում, Ֆրանսիայում, ԱՄՆ-ում, Հունաստանում և այլուր:

Միջազգային մշակութային համագործակցության կարևոր մասն են կազմում Հայաստանի Հանրապետություն-Սփյուռք-Արցախ մշակութային կապերը, որոնք իրականացվում են, օրինակ, «Մեկ ազգ, մեկ մշակույթ» համահայկական փառատոնի և շատ այլ ծրագրերի շրջանակներում:

Ստեփանակերտին առանձին վեհություն է հաղորդում հայտնի քանդակագործ Սարգիս Բաղդասարյանի «Մենք ենք, մեր լեռները» կոթողը, որը դարձել է Արցախ աշխարհի խորհրդանիշը:

Հանրապետության տարածքում հաշվվում են բազմահազար հուշարձաններ, որոնց զգալի մասը եկեղեցիներ ու խաչքարեր են: Վերջին տարիներին հայ հնագետների կատարած պեղումների շնորհիվ բացվեց Տիգրան Մեծի հիմնադրած Տիգրանակերտը (Արցախի Տիգրանակերտ), որը մեկ անգամ ևս փաստեց հայերի վաղնջական ներկայությունը, բնիկությունը Արցախում:

Անկախ Արցախի մշակույթը զարգացման փուլում է՝ արձանագրելով նորանոր ձեռքբերումներ, որոնք նրա պետականության կայացման լավագույն վկայություններն են:

²⁹³ Տե՛ս Մինասյան Է., նշվ. հոդ., էջ 15:

ՏԻՆՊԵՐՐՈՐԳ ՉԼՈՒԽ

ՏԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՏԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՈՒ
ԱՄՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԴԺՎԱՐԻՆ ՈՒՂԻՆ

ՏԱՅԱՍՏԱՆԻ ՏԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՅՄԱՆ ՈՒ ԱՄՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԴԺՎԱՐԻՆ ՈՒՂԻՆ

1. ՆԵՐՔԻՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա. Անցում շուկայական հարաբերություններին

Խորհրդային պետության փլուզումից հետո նախկին հանրապետությունները ներքաշվեցին հակամարտությունների մեջ, և Հայաստանը, բացի առանձին երկրներից շարունակվող ոչ մեծ օգնությամբ, միայնակ մնաց իր ծանրագույն հոգսերի հետ: Եթե սրան ավելացնենք հանրապետության լիակատար շրջափակումը, որին 1990-ական թթ. սկզբներից, փաստորեն, մասնակցում էր նաև Թուրքիան, ինչպես նաև պատերազմը Լեռնային Ղարաբաղում և 1990 թվականից Հայաստան բռնագաղթված փախստականների օրհասական դրությունն ու էներգետիկ ճգնաժամը, ապա հանրապետությունում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական անմխիթար վիճակի պատկերը կամբողջանա:

Սկզբնական շրջանում տրանսպորտային շրջափակման պայմաններում կարևորագույն խնդիրը տնտեսության արտադրական ներուժի առավելագույն օգտագործումն էր և այս ճանապարհով բնակչության կենսաապահովման նվազագույն պայմանների ստեղծումը: Խնդրի լուծումն ավելի էին դժվարացնում տնտեսական ճգնաժամը խորացնող արտաքին գործոնները, հատկապես նախկին տնտեսական կապերի խզումը, նորանկախ պետությունների կողմից հովանավորչական առևտրային պայմանների սահմանափակումը, ֆինանսական հաշվանցումների վատթարացումը, պայմանագրային պարտավորությունների զանգվածային խախտումները, միջպետական տնտեսական հարաբերությունների կանոնակարգման օրենսդրական դաշտի բացակայությունը: Նման իրավիճակում Հայաստանի ղեկավարության առջև ծառայած հիմնական հարցը մնում էր շրջափակման վերացման միջոցով տնտեսական դրության բարելավումը: Այս ծանր պայմաններից դուրս գալու նպատակով հանրապետությունում մի շարք բարեփոխումներ իրագործվեցին: «Հայաստանի անկախության հռչակագրի» դրույթներից ելնելով՝ ծրագրվեց տնտեսությունը ենթարկել արմատական վերափոխումների: Հիմնականում նախատեսվում էր անցում կատարել դեպի շուկայական հարաբերությունները՝ հասարակական-քաղաքական ու տնտեսական նոր պահանջները հաշվի առնելով: Հանրապետությունում տնտեսական բարեփոխումների և անկախության աստիճանական կայացման գործընթացը հայտարարվեց «անցումային ժամանակաշրջան»:

1990-1991 թթ. Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը մի շարք օրենքներ ընդունեց, որոնք ուղղված էին տնտեսական հարաբերությունների կարգավորմանը: Այս առումով կարևոր նշանակություն ունեցավ խորհրդարանի՝ 1990 թ. սեպտեմբերի 10-ին ընդունած «Հայաստանի Հանրապետության պետական սեփականության մասին» օրենքը, ըստ որի՝ հանրապետության տարածքում գտնվող պետական բոլոր ձեռնարկությունների, միավորումների, հիմնարկների և կազմակերպությունների ունեցվածքը հայտարարվեց Հայաստանի Հանրապետության սեփականություն: Հոկտեմբերի 31-ին ընդունվեց «Հայաստանի Հանրապետությունում սեփականության մասին» օրենքը: Սրանք պետական մենատիրության վերացմանը և շուկայական հարաբերությունների ձևավորմանն ուղղված առաջին քայլերն էին²⁹⁴:

Հարկ է նշել, որ հանրապետության շուկայական տնտեսության հետևողական անցումն ապահովելու, ձեռներեցության հիմքեր ստեղծելու համար ՀՀ առաջին կառավարությունը 1990 թ. հոկտեմբերին որոշում ընդունեց ստեղծել «ՀՀ կառավարության տնտեսական բարեփոխումների և սեփականաշնորհման գծով պետական հանձնաժողով»²⁹⁵: Այդ հանձնաժողովի նախագահն էր հանրապետության վարչապետ Վազգեն Մանուկյանը, իսկ տեղակալը՝ ՀՀ էկոնոմիկայի պետական կոմիտեի նախագահ Հրանտ Բագրատյանը: Հանձնաժողովի գլխավոր խնդիրը տնտեսական արմատական վերափոխումների գիտական հիմունքների ու սկզբունքների մշակումն էր, բազմակացութաձև տնտեսության անցնելու, ձեռներեցության և սեփականության բոլոր ձևերը զարգացնելու, մենաշնորհային երևույթները վերացնելու մեխանիզմների ապահովումը: 1992 թ. հուլիսին Գ. Հարությունյանի հրաժարականից հետո նրան փոխարինած Խ. Հարությունյանը 1993 թ. փետրվարին նույնպես հրաժարվեց այդ պաշտոնից՝ չհամաձայնելով տնտեսական արմատական վերափոխումների ծրագրի իրագործմանը: Նրան փոխարինած Հ. Բագրատյանն իր վրա վերցրեց շուկայական տնտեսական բարեփոխումները կենսագործելու պատասխանատվությունը՝ ստանալով համաշխարհային միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների օգնությունը: Այդ ծրագիրը, սակայն, լայն մասշտաբով կենսագործվեց միայն 1994 թ. դեկտեմբերին՝ ԼՂՀ-ում պատերազմը դադարելուց 7 ամիս անց:

Դեռևս տնտեսական բարեփոխումների իրականացման սկզբնական փուլից պետությունը ձգտում էր կտրուկ կրճատել արտադրության մեջ իր դերը՝ մասնավոր բաժինը դարձնելով տնտեսական զարգացման հիմնական աղբյուր: Այս բնագավառում իրականացվող հետևողական քաղաքականությունը հանգեցրեց նրան, որ արդեն 1995 թ. համախառն ներքին արտադրանքի կեսից ավելին անցավ մասնավոր անձանց ձեռքը: Դա կատարվեց ձեռնարկությունների զանգվածային սեփականաշնորհման հաշվին և մասնավոր գործարարության շուկա թափանցելով:

Հանրապետությունում վարվող սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության մշակման ժամանակ թույլ տրվեցին սխալներ: Շուկայական տնտեսությանն անցնելու հիմնական քաղաքիչը հանրապետության ղեկավարությունը համարեց գների ազատականացումը: Բայց այդ գործընթացը հանգեցրեց ապրանքների գների կտրուկ աճին, հետևա-

²⁹⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ 113, ց 165, գ. 259, թ. 1, 2:

²⁹⁵ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ 113, ց 163, գ. 426, թ. 12, 13:

բար նաև բնակչության սոցիալական դրության խիստ վատթարացմանը: Խորհրդային Միությունում հաստատագրված գների գործող համակարգը Հայաստանի համար ապահովում էր արտաքին առևտրի բարենպաստ պայմաններ: Խորհրդային կարգերի պայմաններում հանրապետությունը հնարավորություն ուներ ձեռք բերելու վառելիքաէներգետիկ ու հումքային էժան պաշարներ և փոխարենը ավելի քան գներով արտահանել պատրաստի արտադրանք: Բայց անկախությունից հետո նախկին միութենական հանրապետությունները սկսեցին արտահանվող արտադրանքի գներն արագորեն մոտեցնել միջազգային գներին: Այս պայմաններում էապես կրճատվեցին հանրապետություններում ձեռք բերվող ապրանքների ծավալները: Ներմուծվող էներգակիրների և կարևորագույն հումքատեսակների գների կտրուկ աճի պայմաններում խիստ նվազեցին հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքի մրցակցության հնարավորությունները ավանդական շուկաներում և առաջին հերթին՝ Ռուսաստանի Դաշնությունում: Գների և առաջարկի անհամապատասխանության հետևանքով պետական ձեռնարկությունների զգալի մասը հայտնվեց կաթվածահար վիճակում՝ կանգնելով փակման եզրին: Ապրանքների և ծառայությունների մեծ մասի գների ու սակագների ազատ արձակման պատճառով, օրինակ՝ 1992 թ. դեկտեմբերին, 1991 թ. դեկտեմբերի համեմատությամբ, սպառողական ապրանքների գներն աճեցին 13,4 անգամ²⁹⁶: 1991-1995 թթ. աստիճանաբար բարձրացան նաև հեղուկ գազի, օդային փոխադրումների, արտաքին հեռախոսային և փոստային կապի ծառայությունների, հացի և էլեկտրաէներգիայի ընդունված սակագները: Ազատ գների՝ վերևից վարչական ռեժիմով ներդրումը փոխեց բոլոր մակարդակներում գործընկերների միջև փոխհարաբերությունների և վճարումների սկզբունքները: Գների ազատականացումը համահունչ չէր տնտեսության նախկինում գոյություն ունեցող պետական-մենաշնորհային համակարգին, ինչը հանգեցրեց ոչ թե բարեփոխման, այլ գործող համակարգի կազմալուծմանը:

Եթե 1988-1990 թթ. ՀՆԱ-ում պետական ձեռնարկությունների բաժինը գերակշռող էր (ավելի քան 90 %), ապա 1993 թվականից մասնավոր ոլորտի արտադրանքի ծավալը սկսեց գերազանցել պետականին: ՀՀ-ում շուկայական, ազատական տնտեսությանն անցման սկզբնական փուլում տեղի ունեցան կառուցվածքային էական տեղաշարժեր: Ժամանակագրական առումով այն բաժանվեց երկու փուլի:

Առաջին փուլն ընդգրկում է 1990-1993 թվականները: Այն կարելի է անվանել վաղ անցումային ժամանակաշրջան, որը բնութագրվում է տնտեսական խոր ճգնաժամով՝ էներգետիկ տագնապ, արդյունաբերության ճյուղերի կտրուկ անկում, բնակչության եկամուտների և խնայողությունների նվազում, տնտեսության կառուցվածքային փոփոխություններ:

Երկրորդ փուլը ընդգրկում է 1994-1997 թվականները: Նշված փուլը կայունության հաստատման ու մասնավոր հատվածի ձևավորման ժամանակաշրջան էր և աչքի էր ընկնում դրամավարկային, հարկաբյուջետային կոշտ քաղաքականության իրականացումով, բանկային համակարգի ձևավորումով, գների ազատականացմամբ, արտադրական միջոցների լայնածավալ մասնավորեցմամբ կամ սեփականաշնորհման գործընթացներով:

²⁹⁶ Տե՛ս Մինասյան Է., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003 թթ.), էջ 73:

**բ. ՀՀ տնտեսական վերափոխումները
(արդյունաբերությունը և գյուղատնտեսությունը)**

Ծանր վիճակ ստեղծվեց Հայաստանի նորաստեղծ հանրապետության արդյունաբերության բնագավառում: Խորհրդային Միության պայմաններում Հայաստանի արդյունաբերությունը կազմում էր ԽՍՀՄ-ի ընդհանուր արդյունաբերական համալիրի մի մասը և հիմնականում մասնագիտացված էր էլեկտրամեքենաշինության, քիմիայի, էլեկտրոնիկայի, քեթև ու սննդի արդյունաբերության բնագավառներում: Թողարկվող արտադրանքը գլխավորապես արտահանվում էր խորհրդային տնտեսական տարածք և մեծապես կախված էր Ռուսաստանից ցածր գներով ներկրվող վառելիքից, հումքից և կիսապատրաստուկներից: Փաստորեն՝ մինչև անկախացումը երկրի ամբողջ արդյունաբերությունը, հանդիսանալով պետական սեփականություն, աչքի էր ընկնում իր համակենտրոնացման բարձր աստիճանով և ներկայացված էր միութենական ու հանրապետական ենթակայության 109 արտադրական ու գիտաարտադրական հզոր միավորումներով, ինքնուրույն հաշվեկշռով աշխատող հազարավոր ձեռնարկություններով: Արդյունաբերության ճյուղի ապրանքային արտադրության ծավալի 62 %-ը և արդյունաբերական-արտադրական անձնակազմի 70 %-ը բաժին էր ընկնում արտադրական ու գիտաարտադրական միավորումներին, որոնք հիմնականում բաղկացած էին խոշոր և գերխոշոր ձեռնարկություններից: Փոքր և միջին արդյունաբերական ձեռնարկությունները համեմատաբար փոքր թիվ էին կազմում և համեստ բաժին ունեին արտադրության ծավալում²⁹⁷:

Խզվեցին միջհանրապետական տնտեսական ավանդական կապերը, դադարեց հումքի ստացումը: ԽՍՀՄ-ի հումքային մատակարարման, արտաքին առևտրական և տնտեսական այլ ենթակառուցվածքների կենտրոնացված համակարգի կազմալուծման հետևանքով Հայաստանի տնտեսությունը, հատկապես արդյունաբերությունը, որն անհամեմատ մեծ կախվածության մեջ էր այլ հանրապետություններից, հայտնվեց ճգնաժամային վիճակում: Ջրկվելով հումքից և էլեկտրաէներգիայից՝ արդյունաբերության մի շարք ճյուղեր դադարեցին գործելուց: Մեծ տերության մի մասը կազմող և նրա հարստություններից ու առավելություններից լիուլի օգտվող հանրապետությունից Հայաստանը դարձավ սեփական վառելիքաէներգետիկ պաշարներից զուրկ, հանքահումքային սուղ պաշարներ ու ոչ մեծ տարածք ունեցող անկախ երկիր: 1992 թ. արդյունաբերական արտադրանքի ծավալը կազմեց նախորդ տարվա 51,8 %-ը: Անկում ապրեցին հատկապես մետալուրգիան, շինանյութերի արտադրությունն ու մեքենաշինությունը: Անկախ պետությունը արդեն ինքնուրույն պետք է լուծեր իր առջև ծառայած սոցիալ-տնտեսական խնդիրները:

Մեծ դժվարություններ առաջացան արդյունաբերական արտադրանքի իրացման գործում: Օրինակ՝ 1994 թ. իրացվեց արդյունաբերական ամբողջ արտադրանքի միայն 50 %-ը²⁹⁸: Դա, անշուշտ, պայմանավորված էր նրանով, որ հայկական արտադրանքը միջազգային շուկայում դեռևս մրցունակ չէր: Լավագույն դեպքում հանրապետության

²⁹⁷ Տե՛ս **Սարգսյան Ֆ.**, Հոդվածներ, հ. 2, Երևան, 2013, էջ 11:

²⁹⁸ Տե՛ս **Մինասյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 106:

արդյունաբերական արտադրանքը կարող էր սպառվել ԱՊՀ երկրներում, ինչին, սակայն, խանգարում էր շրջափակումը:

Անբավարար էր օգտագործվում արդյունաբերական, գիտահետազոտական և նախագծային-փորձարարական ներուժը: ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիայի մի խումբ գիտնականներ, որոնք անմիջականորեն կապված էին արդյունաբերական արտադրության հետ, ՀՀ կառավարությանն առաջարկ արեցին վերագործարկելու սեփականաշնորհված ռազմավարական խոշոր նշանակության ավելի քան 700 գործարանների գոնե մի մասը, որոնք չէին աշխատում, և դրանով իսկ հնարավորություն չէին ստեղծում գիտական նորարարությունները ներդնելու արտադրության մեջ: Բայց ինչպես մյուս, նշված առաջարկը նույնպես անպատասխան մնաց: Այդ ամենի հետևանքով արդյունաբերական արտադրության կեսից ավելին արդեն բաժին էր ընկնում ոչ թե գիտատար ճյուղերին, այլ սննդի արդյունաբերությանը:

Արդյունաբերության և ամբողջ ժողովրդական տնտեսության անկման հիմնական պատճառներից մեկը էներգետիկ ճգնաժամն էր, որն արդյունք էր Հայկական ատոմակայանի փակման, շրջափակման հետևանքով մագուրի ու բնական գազի մատակարարման ընդհատումների: Ծգնաժամի առաջին ձմեռվա ընթացքում (1992-1993 թթ.) խափանվեց բնակչության ջերմամատակարարումը, հատկապես բնակարանային ջեռուցումը: Որպես հետևանք՝ անտառների և զբոսայգիների ամբողջ զանգվածներ անհսկելիորեն հատվեցին՝ օգտագործվելով իբրև վառելիքայտ: Տրանսպորտը, փաստորեն, դադարեց գործելուց: 1992-1993 թթ. կենցաղային կարիքների համար միայն 2-3 ժամ էր էներգիա տրվում: Ազգաբնակչության համար կիրառվեցին էլեկտրաէներգիայից օգտվելու խիստ սահմանափակումներ: Ֆինանսական անհրաժեշտ միջոցների բացակայության պատճառով բազմաթիվ ենթակայաններ և բաշխիչ ցանցեր ենթարկվեցին քայքայման: Էլեկտրաէներգիայի պակասի պայմաններում էներգիայի գողությունը դարձավ համատարած երևույթ: Այսպիսի պայմաններում կենսական խնդիր էր Հայկական ատոմային էլեկտրակայանի (ԱԷԿ) վերագործարկումը (1996 թ.) և Հրազդանի ջեկի 5-րդ բլոկի ամբողջական շահագործումը (2011 թ.): Հայկական ԱԷԿ-ը վերագործարկվեց Ռուսաստանի Դաշնության տնտեսաառնափոխական ներդրումներով:

Անկախ պետականության հաստատումը տեսականորեն պետք է նախադրյալներ ստեղծեր Հայաստանի տնտեսության վերականգնման, հասարակական հարաբերությունների ժողովրդավարության ու զարգացման համար, բայց կատարվեց հակառակը: Գնալով դանդաղեցին ժողովրդավարական գործընթացները, քանի որ հանրապետության կառավարող քաղաքական ուժը՝ ՀՀԸ-ն, հետևապես նաև երկրի ղեկավար մարմիններն աստիճանաբար հեռացան ժողովրդական շարժման իդեալներից: Կարճ ժամանակում կառավարման տարբեր օղակներում ընդգրկվեցին կրթական և մասնագիտական պատրաստություն և աշխատանքային փորձ չունեցող մարդիկ, որոնք հայրենիքին, ժողովրդական շահերին ազնվորեն ծառայելու փոխարեն տոգորված էին հարստանալու ցանկությամբ²⁹⁹: Առանձին դեպքերում կառավարման համակարգում տիրապետող դարձավ շահամոլությունը, գլուխ բարձրացրին նաև բացասական այլ երևույթներ: Հասարակության մի փոքր մասի մոտ սկսվեց երկրի հարստությունների կենտրոնացման և

²⁹⁹ Տե՛ս Հովսեփյան Ս., ՀՀԸ-ն և հայ ժողովրդի մեծ ողբերգությունը, Երևան, 2002, էջ 32, 58, 89, 94, 116, 888:

ժողովրդի վիթխարի զանգվածների սեփականագրկման, աղքատացման ու թշվառացման գործընթացը:

1992 թ. օգոստոսին ընդունվեց «Պետական ձեռնարկությունների և անավարտ շինարարության օբեկտների սեփականաշնորհման և ապապետականացման մասին» օրենքը, որով սկիզբ դրվեց հանրապետությունում արդյունաբերական ոլորտի սեփականաշնորհման գործընթացին³⁰⁰: Օրենքն ամեն տարի լրացվում էր նոր որոշումներով: Համաձայն այդ օրենքի սահմանված կարգի՝ ՀՀ քաղաքացիներին տրվում էին, այսպես կոչված, սեփականաշնորհման սերտիֆիկատներ (վաուչերներ), իսկ պետական ձեռնարկության գույքի արժեքի 20 %-ը անհատույց սեփականաշնորհվում էր տվյալ ձեռնարկության աշխատակիցներին:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների սեփականաշնորհումն իրականացվեց երկու փուլով: 1992-1993 թթ. սկսվեց փոքր ձեռնարկությունների, իսկ 1995 թվականից՝ միջին ու խոշոր ձեռնարկությունների զանգվածային սեփականաշնորհումը: Այդ գործընթացները գլխավորելու նպատակով 1996 թ. նոյեմբերին կառավարության կազմում ստեղծվեց սեփականաշնորհման և օտարերկրյա ներդրումների նախարարություն, որը 2000 թ. փետրվարից անվանվեց Պետական գույքի կառավարման նախարարություն³⁰¹: Նշված օրենքի հիման վրա 1993 թ. հանրապետությունում սեփականաշնորհվեց 500 ձեռնարկություն, իսկ 1994-1995 թթ.՝ մոտ 800³⁰²:

Սերտիֆիկատների (վաուչերների) միջոցով արդյունաբերական ձեռնարկությունների զանգվածային սեփականաշնորհման արդյունքում նախկին պետական ձեռնարկությունները հիմնականում վերածվեցին բաց և փակ բաժնետիրական ընկերությունների: Իրականացվեցին վաճառքի տարբեր սխեմաներ՝ բաժնետոմսերի բաժանորդագրություն, աճուրդ, մրցույթով վաճառք, ունեցվածքի վաճառք վարձակալին, բաժնեմասերի հատկացում կոլեկտիվի անդամներին:

Սեփականաշնորհման գործընթացում շեշտը դրված էր շտապողականության վրա, որը հանգեցրեց բազմաթիվ բացասական երևույթների: Եկամուտների կտրուկ անկման պայմաններում բնակչության ճնշող մեծամասնությունը իր սերտիֆիկատները վաճառեց շատ ցածր գներով՝ ընթացիկ կենցաղային հոգսերը հոգալու նպատակով: Գործընթացին մասնակցեց ազգաբնակչության միայն 7 %-ը: Պետությունը, փաստորեն, ինքնական հեռացավ սեփականաշնորհման գործընթացի խելացի, ծրագրավորված կառավարումից: Բնակչության շրջանում չիրականացվեց բացատրական աշխատանք, չստեղծվեցին ներդրումային հիմնադրամներ, բացակայում էր սերտիֆիկատների՝ որպես արժեթղթերի շուկան, նոր տնօրինողներից չէին պահանջվում ո՛չ երաշխիքներ, ո՛չ էլ գործառույթի ծրագրեր, ինչը տեղի տվեց նոր խախտումների: Չարդարացան մասնականաշնորհումից բյուջեի մուտքերն ապահովելու հույսերը, պետության իրական դրամական եկամուտները սպասվածից առնվազն 10 անգամ ցածր էին: Այս բոլորի հետևանքով խիստ սահմանափակվեցին ՀՀ տնտեսության զարգացման հնարավորու-

³⁰⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ 113, ց 165, գ. 41, ք. 1, 3:

³⁰¹ Տե՛ս ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N 23, 28 փետրվարի, Երևան, 2000, էջ 8:

³⁰² Տե՛ս Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 113:

յունները: 1994 թվականից հետո արդյունաբերության անկմանը աստիճանաբար փոխարինեցին տնտեսական աճի ու զարգացման ցուցանիշները:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների ապապետականացումը, որը շարունակվեց նաև հետագա մի քանի տարիներին, ուղեկցվեց օբյեկտիվ դժվարություններով և հատկապես սուբեկտիվ բնույթի սխալներով ու չարաշահումներով: Առաջացած քառսի և ձեռնարկությունների փաստացի սնանկացման պայմաններում սկսված արդյունաբերական կառույցների զանգվածային «սեփականաշնորհումը» գործնականում մարդկանց մի փոքր խմբի օգտին պետական սեփականության վերաբաժանում հանդիսացավ: Սեփականաշնորհման անվան տակ իրականացվեց համաժողովրդական ունեցվածքի կողոպուտ³⁰³:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունները, ինչպես և առողջապահական, կրթական ու այլ հաստատություններ, հապճեպորեն սեփականաշնորհվեցին և աներևակայելի ցածր գներով «վաճառվեցին» երկրի կառավարողների ցանկալի մարդկանց³⁰⁴:

Սեփականաշնորհված ձեռնարկությունների մեծագույն մասը դադարեցրեց իր գործունեությունը: Հազարավոր բանվորներ և մասնագետներ դարձան գործազուրկ: Ապապետականացման գործընթացում ամեն ինչ թողնվեց մասնավորի ձեռներեցությանը, իսկ պետությունը շատ դեպքերում մնաց դիտողի դերում³⁰⁵:

Ձեռնարկությունների արտադրական հիմնական ու շրջանառու միջոցների յուրացումը հանգեցրեց արդյունաբերության քայքայմանը, գործազրկության աճին ու արտագաղթին: Փոխվեց արդյունաբերության նախկին ծրագրավորված կառուցվածքը: Այդպիսով՝ երբեմնի հզոր համապետական, համաժողովրդական ունեցվածքը, բաժան-բաժան արվելով, յուրացվեց³⁰⁶: Եվ դա այն դեպքում, երբ արցախյան ռազմաճակատներում իրենց արյան գնով ու թափած ջանքերով ազգի պատիվն ու հպարտությունը վերականգնած տասնյակ հազարավոր իսկական հերոս-հայրողիների զլխավոր հոգսը շարունակում է մնալ հայրենիքի պաշտպանությունը:

Արդյունաբերական ձեռնարկությունների սեփականաշնորհման հետո գործընթացից զոնե բավարար չափով քայլեր չձեռնարկվեցին դրանց ունեցվածքի պահպանման ուղղությամբ, չսահմանվեց անհրաժեշտ վերահսկողություն, որի հետևանքով մետաղյա թանկարժեք, այդ թվում նորագույն սարքավորումները ջարդոնի անվան տակ վաճառվեցին արտասահմանյան երկրներում, հատկապես Իրանում և Թուրքիայում: Դրանով մի նոր ծանր հարված հասցվեց արդյունաբերությանն ու ամբողջ տնտեսությանը:

Որպես շուկայական հարաբերություններին անցնելու զլխավոր պայման՝ Հայաստանի կառավարությունը ձեռնամուխ եղավ գյուղատնտեսական հողերի, պետական կամ հանրային բնակարանային ֆոնդի, պետական ձեռնարկությունների ու անավարտ շինարարական օբյեկտների մասնավորեցման ծրագրի իրականացմանը: Հարկ է ընդգծել, որ 1993-1996 թթ. ՀՀ վարչապետ Հ. Բազրատյանը ազրարային վերափոխումներ սկսելու ամմիջական պատճառ էր համարում ներքին և արտաքին մի շարք հիմնախնդիրներ,

³⁰³ Տե՛ս **Հովսեփյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 53:

³⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁰⁵ Այդ մասին ավելի մանրամասն տե՛ս **Մինասյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 113-226:

³⁰⁶ Տե՛ս **Հովսեփյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 54:

որոնցից մասնավորապես նշում էր 1988 թ. Սպիտակի երկրաշարժը, որի հետևանքները, ըստ նրա, դրսևորվեցին ոչ միայն և ոչ այնքան նրանում, որ արտադրության ծավալները զգալիորեն նվազեցին, այլ նաև նրանում, որ տնտեսական նախկին կառույցները 1989-1990 թթ. գյուղատնտեսական արտադրության վերականգնման հարցում հայտնվեցին լիակատար անգործունյա վիճակում: Դրանով էլ ուղղակի սրվեց գյուղում արմատական վերափոխումներ կատարելու հասարակական պահանջը:

Խորհրդային տնտեսական համակարգի ճգնաժամը, արտաքին աշխարհի հետ կապող ճանապարհների շրջափակումը, գործազուրկների հսկայական բանակը, էներգետիկ ճգնաժամը և գազի անջատումները զգալիորեն վնասեցին բնակչության՝ գյուղմթերքների պահանջմունքի բավարարմանը ու գյուղատնտեսական արտադրանքի արդյունավետ մշակմանը³⁰⁷:

Հետխորհրդային շատ պետություններում տնտեսական քաղաքականության բաղկացուցիչ մասը կազմում էին ագրարային վերափոխումները: Այդպիսի վերափոխումների անհրաժեշտությունը բացատրվում էր երկու հիմնական պատճառով՝ նախ ժողովրդական տնտեսության մեջ ագրոարդյունաբերական համալիրի ունեցած կարևոր դերով և նոր մակրոտնտեսական իրավիճակին նախկինում ձևավորված համակարգի անհամապատասխանությամբ, ինչպես նաև արտադրության անարդյունավետությամբ, ապա սոցիալիստական ճամբարի երկրներում, առաջին հերթին՝ ԽՍՀՄ-ում սպառման շուկաների կորուստով:

Հայաստանը նախկին ԽՍՀՄ հանրապետություններից առաջինն էր, որ 1991 թ. կարճ ժամանակամիջոցում սեփականաշնորհեց հողը:

ՀՀ նախարարների խորհրդի 1991 թ. հունվարի 22-ի N 43 որոշմամբ ստեղծվեց ՀՀ նախարարների խորհրդի հողային վերափոխման և սեփականաշնորհման պետական հանձնաժողով, որի կազմում էր 37 պաշտոնյա: Հանձնաժողովի նախագահն էր ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահ Վ. Մանուկյանը, իսկ հանձնաժողովի նախագահի տեղակալները չորսն էին՝ ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահի տեղակալ Գ. Հարությունյանը, ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահի առաջին տեղակալ, ՀՀ էկոնոմիկայի պետական կոմիտեի նախագահ Հ. Բագրատյանը, ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահի տեղակալ Մ. Գրիգորյանը, ՀՀ Գերագույն խորհրդի պատգամավոր Տեր-Հուսիկ Լազարյանը³⁰⁸:

ՀՀ նախարարների խորհրդի հողային վերափոխման և սեփականաշնորհման պետական հանձնաժողովն ուներ կանոնադրություն, որը սահմանում էր հանձնաժողովի աշխատանքի ընդհանուր դրույթները, նրա հիմնական խնդիրները, իրավունքները, աշխատակարգը, նաև հստակեցնում էր կենտրոնական և շրջանային հանձնաժողովների անելիքները:

Փաստաթղթում նշվում էր, որ Հայաստանի Հանրապետության հողային ռեֆորմի և սեփականաշնորհման պետական կենտրոնական հանձնաժողովը Հայաստանի Հան-

³⁰⁷ Տե՛ս **Багратян Г.**, Земельная реформа: вопросы теории и практики, Ереван, 2003, с. 258:

³⁰⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 163, գ. 426, ք. 12-13, գ. 165, գ. 42, ք. 4:

րապետությունում հողային ռեֆորմը և գյուղատնտեսության (ագրարային) ոլորտում սեփականաշնորհումը կազմակերպող և վերահսկող մարմին էր³⁰⁹:

Հողը մշակողին վերադարձնելու և նրա մասնավոր սեփականատիրությունը խրախուսելու նպատակով հանրապետության խորհրդարանը 1991 թ. հունվարի 29-ին ընդունեց «Գյուղացիական և գյուղական կոլեկտիվ տնտեսությունների մասին» օրենքը, որով 1991-1992 թթ. լուծարվեցին հանրապետությունում եղած 865 կոլտնտեսություններն ու խորհրդային տնտեսությունները, որոնք թողարկում էին ճյուղի արտադրանքի ավելի քան 90 %-ը³¹⁰: Գրանց փոխարեն ձևավորվեցին 320.000-ից ավելի անհատական տնտեսություններ: Իբրև սեփականություն դրանց փոխանցվեց հողերի 66 %-ը, անասունների 80 %-ը, ինչպես նաև մնացած հիմնական միջոցները՝ գրեթե ամբողջությամբ³¹¹:

1991 թ. հողի սեփականաշնորհումը ՀՀ-ում իրականացվեց՝ ելնելով հետևյալ սկզբունքներից:

1. Հողը բաժանվեց գյուղի մշտական բնակիչներին՝ ելնելով առկա ընտանիքների քանակից և գյուղի հողային ռեսուրսներից: Այստեղ նկատենք, որ խոսքը մշակելի հողատարածությունների մասին է, հետևաբար պարզ է դառնում, որ մեկ հողաբաժնի չափը յուրաքանչյուր գյուղի համար տարբեր մեծություն կարող էր ունենալ: Հայաստանի գյուղական յուրաքանչյուր ընտանիք սեփականաշնորհման արդյունքում ստացավ միջին հաշվով 1.5 հեկտար գյուղատնտեսական հողատարածք, այդ թվում՝ 1.1 հեկտար վարելահող:
2. Հողամասերի բաժանումը կատարվեց վիճակահանության սկզբունքով՝ ելնելով յուրաքանչյուր ընտանիքում ընդգրկված շնչերի քանակից: Ցանկության դեպքում մի քանի ընտանիք կարող էր հող ստանալ միևնույն դաշտից, որը հետագայում կոյուրացներ նրանց համատեղ աշխատանքների կազմակերպումը:
3. Հողը տրվեց գյուղացուն վճարովի, փոխհատուցումը սահմանվեց երկու տարում, այսպես կոչված, զուտ կադաստրային եկամտի 70 %-ի չափով, որը հաշվարկված էր ըստ հողերի տեսակների (ռոտզելի, անջրդի, այգի և այլն): Այս փոխհատուցման գումարն այնքան չնչին էր, որ կարելի է ասել՝ հողը գյուղացուն տրվեց անվճար կամ խորհրդանշական վճարով:
4. Գյուղատնտեսական մշակովի հողերի 20 %-ը միջին հաշվով չսեփականաշնորհվեց՝ նկատի ունենալով գյուղի հետագա զարգացումը: Այդ տարածքները կարող էին տրվել վարձակալությամբ օգտագործելու կամ այլ հանրային կարիքների համար: Շուկայական հարաբերությունների պայմաններում այդ հողերի արդյունավետ օգտագործումը պահանջում էր աճուրդային սկզբունքով դրանց վարձակալում:
5. Նոր օրենսդրությունը թույլատրում էր սեփականաշնորհված հողի ազատ տնօրինում նրա տիրոջ կողմից, այդ թվում՝ օտարում, վաճառք, ժառանգելու իրավունք, վարձակալությամբ տալ կամ վերցնել, օրինական այլ գործարքներ կատարել, որոնք նախկինում արգելված էին:

³⁰⁹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 163, գ. 426, ք. 12-13, ց. 165, գ. 42, ք. 59-64:

³¹⁰ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995 թթ.), էջ 80-96:

³¹¹ Տե՛ս Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 81:

Վերջապես, օրենքով նախատեսվում էր տեղական իշխանության կողմից հողը հետ վերցնելու իրավունք հատկապես այն դեպքում, երբ մի քանի տարվա ընթացքում այն չէր օգտագործվում, կամ նրա տերը չէր վճարում օրենքով սահմանված հողային հարկը³¹²: Այս կապակցությամբ նշենք, որ իրականում այս դրույթը չէր գործում, քանի որ գյուղացիների մեծ մասը անվճարունակ էր, չէր վճարում հարկը:

Հողի սեփականատեր դարձան բոլոր գյուղաբնակները և այլ վայրերում ապրող նախկին գյուղացիները, որոնք նման ցանկություն էին հայտնել: Հողի սեփականաշնորհմամբ հաղթահարվեց հողի սեփականության պետական մենաշնորհը, և սկիզբ դրվեց հողային նոր համակարգի ձևավորմանը: Հողի սեփականաշնորհման հետևանքով հանրապետության բնակչության զգալի մասը դարձավ հողի սեփականատեր³¹³:

Հողի սեփականաշնորհումը նպաստում էր նաև գյուղական բնակչության զբաղվածության աճին: Օրինակ՝ 1980-ական թթ. վերջին Հայաստանում գյուղատնտեսության մեջ զբաղված էր 275.000 մարդ, իսկ 1990-ական թթ. սկզբներին՝ սեփականաշնորհումից հետո, այդ թիվը սկսեց աճել: 1991-1998 թթ. գյուղատնտեսության մեջ ներգրավված էր 567,8 հազար մարդ³¹⁴: Կարելի է եզրակացնել, որ հողային վերափոխումները նպաստեցին շրջանառության մեջ ազատ աշխատուժի հոսքին:

Հողի սեփականաշնորհման մասին օրենքը, որն ընդունվեց տնտեսական ճգնաժամի ծանր պայմաններում, գյուղական բնակչությանն ապահովեց աշխատանքով և նպաստեց նրա գոյության պահպանմանը, մեղմեց սովի վտանգը: Որոշ չափով բարձրացավ գյուղացիության նյութական շահագրգռվածությունը: Նորաստեղծ գյուղացիական տնտեսությունները փոփոխությունների ենթարկեցին ցանքերի կառուցվածքը, սկսեցին տվյալ պայմաններին համապատասխան բույսեր մշակել և անասուններ պահել: Հողով բավարարվեց նաև փախստականների մի մասը: Այդ ամենի շնորհիվ գյուղատնտեսական արտադրությունը սկզբնական շրջանում թեև զգալիորեն նվազեց, բայց այնպիսի խոր ճգնաժամ չապրեց, ինչպես արդյունաբերությունը կամ շինարարությունը³¹⁵:

Տնտեսական վերափոխումների սկզբնական փուլում թվում էր, թե գյուղատնտեսությունը հեշտությամբ կհարմարվի շուկայական հարաբերություններին, և փոփոխությունները կարող են գյուղատնտեսության և գյուղի սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի արագացման կարևոր կովան դառնալ: Բայց, փաստորեն, այդպես չեղավ թույլ տրված մի շարք սխալների և թերությունների պատճառով:

Առաջին, մասնավոր սեփականատիրական հողօգտագործման անցնելը բարդ և տևական գործընթաց լինելով՝ չէր կարելի լուծել մեկ հարվածով: Բայց գործընթացը կատարվեց առանց հողի անհատական մշակման պայմանների, գյուղատնտեսական տեխնիկայի և նրա օգտագործման հնարավորությունների ու այլ խնդիրների խոր քննության: Պատահական չէ, որ մեծ կորուստներ եղան: Հանրապետությունում արձա-

³¹² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ 123, ց 77, գ.2, ք. 52, 54:

³¹³ Տե՛ս **Սկրոչյան Հ.**, Հողային հարաբերությունները և արդի ագրարային քաղաքականության հիմնական ուղղությունները ՀՀ-ում, Երևան, 1997, էջ 18:

³¹⁴ Տե՛ս **Գևորգյան Մ.**, Ագրարային վերափոխումները ՀՀ-ում, 1991-2000 թթ., է. 00. 01- Հայոց պատմություն մասնագիտությամբ, պատմական գիտությունների ֆելկնաժուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր, Երևան, 2011, էջ 20:

³¹⁵ Մանրամասն տե՛ս **Մինասյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 79-106:

նագրվեց գյուղատնտեսական արտադրանքի, մասնավորապես հացահատիկի և պտղի արտադրության ծավալների կտրուկ նվազում: Ագրարային արմատական վերակառուցումների գործընթացը հանրապետությունում սկսվել էր ոչ թե գյուղացիների պահանջով, այլ իշխանության բարձրագույն մարմինների որոշումներով: Դա, ըստ էության, գյուղատնտեսության նամենկլատուրային «բարեփոխում» էր: Իշխանությունները ժամանակ ունեին վերափոխումների գործընթացին ըստ հարկի նախապատրաստվելու, անհրաժեշտ պայմաններ ստեղծելու, մեխանիզմներ մշակելու, որոնք ուղղված կլինեին գյուղատնտեսության արդյունավետության բարձրացմանը: Գործնականում, սակայն, ագրարային վերափոխումները Հայաստանում սկսվեցին գարնանային աշխատանքների զուգահեռ, ինչն անգամ թույլ չտվեց կոլեկտիվ և պետական գյուղատնտեսական ձեռնարկությունների ունեցվածքը, ինչպես հարկն է, գույքագրել և վերագնահատել: Կոլտնտեսությունների և պետական տնտեսությունների համատարած լուծարումն իրականացվեց շատ սեղմ ժամանակահատվածում հապշտապ, անկազմակերպ ու վարչահրամայական եղանակով: Գյուղատնտեսական բոլոր գոտիներում տնտեսությունների լուծարումը և հողի սեփականաշնորհումը իրականացվեցին միևնույն ձևով, առանց որևէ տարբերակման. հաշվի չառնվեցին տարբեր գոտիների առանձնահատկությունները:

Երկրորդ, սեփականաշնորհման ընթացքում թույլ տրվեցին աղաղակող անարդարություններ: Համաժողովրդական և կոլտնտեսային ունեցվածքը չնչին զներով հաճախ անցնում էր մարդկանց ձեռքը, որոնք քիչ կամ ընդհանրապես մասնակցություն չէին ունեցել դրա ստեղծմանը: Մեծ չարաշահումներ եղան հատկապես կոլտնտեսությունների և խորհրդային տնտեսությունների անասնազխաքանակը «բաշխելիս»: Ստեղծված իրադրության մեջ հնարավոր դարձավ նաև հանրային ունեցվածքի մի մասի յուրացումը ֆերմաներում, պահեստներում և այլն:

Վերափոխումների 10 տարվա ընթացքում (1991-2000 թթ.) խոշոր եղջերավոր անասունների գլխաքանակը 690.000-ից նվազել էր 211,3 հազարով կամ 31,2 %-ով: Առանձնապես վատթար վիճակում հայտնվեցին հանրապետության խոզաբուծությունն ու թռչնաբուծությունը: Խոզերի գլխաքանակը այդ նույն ժամանակահատվածում 329,3 հազարից իջավ մինչև 67,9 հազարի, իսկ թռչուններինը 11244,7 հազարից իջավ մինչև 2907,4 հազարի կամ նվազեց 3,9 անգամ: Միայն պետական թռչնաբուծական տնտեսություններում 1992 թ. թռչունների գլխաքանակը կրճատվեց մոտ 18 անգամ³¹⁶: Ծզնաժամային իրավիճակը անասնաբուծության բնագավառում զնալով խորանում էր:

Շատ տեղերում օրենքի լուրջ խախտումներով և պաշտոնական դիրքի չարաշահումներով էր տեղի ունենում անասնապահական շենքերի, գյուղմեքենաների սեփականաշնորհումը, որն «օրինականացվում» էր համապատասխան ակտերով: Ինչ խոսք, նման սեփականաշնորհումը, որը շատ դեպքերում ծառայում էր առանձին մարդկանց, այդ թվում՝ նախկին կուսակցական և խորհրդային ղեկավար գործիչների հարստացմանը, ամենևին ձեռներեցության խթանում չէր:

Երրորդ, կոլտնտեսությունների և խորհրդային տնտեսությունների լուծարման հետևանքով հանրապետությունում մշակվող, առանց այն էլ փոքր մակերես ունեցող հողակտորներն էլ ավելի մանրատվեցին: Յուրաքանչյուր անհատական տնտեսությանը

³¹⁶ Տե՛ս **Ֆահրադյան Հ.**, Ագրարային արմատական վերակառուցումներ Հայաստանի Հանրապետությունում. անհրաժեշտություն. արդյունքներ-հիմնախնդիրներ, Երևան, 2003, էջ 165:

միջին հաշվով հատկացվեց 1,3-1,5 հեկտար հողաբաժին, ըստ որում՝ առավել բնակեցված և պտղաբեր շրջաններում (Արարատյան դաշտ) տնտեսության միջին հողատարածքը կազմում էր մինչև 0,75 հեկտար, երկրի հյուսիս-արևելքում և հարավ-արևելքում՝ 2,5 հեկտարից մի քիչ ավելի: Հող ստանալով՝ գյուղացիությունը սկզբում ոգևորվեց, բայց հետագայում հանդիպելով մեծ դժվարությունների՝ հրաժարվեց մշակել հողային շատ տարածքներ: Դրան նպաստում էր գյուղացիական տնտեսություններին հատկացված առանձին հողակտորների միջև հեռավորությունը, որը հաճախ հասնում էր 15-20 կիլոմետրի: Այդ պայմաններում մեծապես ընկավ հողային, ջրային և նյութական մյուս միջոցների օգտագործման, ինչպես նաև գյուղատնտեսական վնասատուների և հիվանդությունների դեմ պայքարի արդյունավետությունը, նվազեցին հողերի բերրիության վերականգնման ու բազմապատկման, աճեցրած բերքի փոխադրման, պահպանման և իրացման տնտեսական հնարավորությունները: Տնտեսությունների մասնատման պատճառով խափանվեց գյուղատնտեսության մեջ գիտության և տեխնիկայի նորագույն նվաճումները ներդնելու գործընթացը: Խիստ չկարգավորված շուկայական հարաբերություններին անցնելիս բարձր գների պայմաններում գյուղացիական տնտեսությունների զգալի մասը վերածվեց ձեռքի աշխատանքի վրա հիմնված բնատնտեսության և սկսեց առաջնորդվել սեփական սպառման համար մթերքներ արտադրելու պահանջով: Գյուղացիության մեծ մասը զրկվեց գյուղտեխնիկա օգտագործելու հնարավորությունից դրա բազայի փոշիացման պատճառով: Գյուղատնտեսության մեջ շահագործվող մեքենատրակտորային հավաքակազմի շուրջ 90 %-ն էլ օգտագործվում էր նորմատիվային ժամկետից 10-15 տարով ավելի³¹⁷: Գյուղում տեխնիկան կենտրոնացվեց առանձին մարդկանց ձեռքում, որոնք այնպիսի գներ էին առաջարկում, որ գյուղացին հնարավորություն չէր ունենում մշակելու իր հողը: Հանրապետությունում չկար նույնիսկ պարզունակ գյուղգործիքների արտադրություն:

Չորրորդ, հողը գյուղացուն բաժանելուց հետո պետությունն իր գործը համարեց ավարտված ու մի կողմ քաշվեց՝ թողնելով նրան մեն-մենակ իր հոգսերի հետ: Պետության սուղ միջոցները, արտաքին աշխարհի նյութական ու ֆինանսական օգնությունը հիմնականում օգտագործվում էին ոչ թե գյուղատնտեսության զարգացման, մասնավոր տնտեսությունների արտադրական հնարավորությունների խթանման, այլ պարենի ներմուծման վրա: Ագրարային ճգնաժամի հաղթահարումը պահանջում էր պետության գործուն աջակցությունը (ֆինանսների ու վարկերի տրամադրում, պարարտանյութերի ու վնասատուների դեմ պայքարելու միջոցների հատկացում և այլն), որը չկար: Իսկ առանց դրա գյուղացիական տնտեսությունների մեծ մասը չէր կարողանում կազմակերպել ապրանքային արտադրություն:

Հինգերորդ, հողի սեփականաշնորհումը կենսագործվեց համատարած, այլ ոչ թե մաս առ մաս: Շրջափակման ու պատերազմի պայմաններում ժամանակավորապես կարելի էր պահպանել միայն այն կոլեկտիվ տնտեսությունները, որոնք շահութաբեր էին ու կարող էին դեռևս ապահովել բարձր արտադրողականություն:

Հանրապետության տնտեսական կյանքում իրականացվող կառուցվածքային բուռն փոփոխությունների հետևանքով լրջորեն փոխվեցին գյուղատնտեսությանը ներկայաց-

³¹⁷ Տե՛ս Մովսիսյան Վ., Հողի ճակատագրով, Մտորումներ տքնության, էջ 248:

վող պահանջները: Հողի սեփականաշնորհումից հետո թվում էր, թե գյուղմթերքների արտադրությունը կավելանար կամ գոնե կմնար նույն մակարդակին: Բայց ստացվեց հակառակը:

Հայաստանի Հանրապետության ղեկավարությունն այն կարծիքին էր, որ հողը գյուղացուն վերադարձնելով՝ կլուծվեն բոլոր հարցերը, և սեղմ ժամկետում ֆերմերային տնտեսություններ կստեղծվեն: Այդ կանխատեսումը չիրականացավ: Գյուղատնտեսությունն ընկավ դժվարին դրության մեջ: Անասնազվիսաքանակի խիստ անկման, գյուղատնտեսական մեքենայական բազայի փոշիացման հետ շարքից դուրս եկավ նաև ոռոգման համակարգը, որը հայտնվեց կատարյալ փլուզման եզրին, կտրուկ նվազեց պարարտանյութերի օգտագործումը: Այդ ամենի հետևանքով 1990-ական թթ. երկրորդ կեսին գյուղացիներից շատերն սկսեցին հրաժարվել իրենց տրված հողերից: Հայաստանի Հանրապետության սակավահողության պայմաններում չէր մշակվում 50-60.000 հեկտար հողատարածություն³¹⁸:

Չնայած վերոնշյալ վիճակին՝ գյուղատնտեսության ոլորտում կատարվեցին շինարարական որոշ աշխատանքներ: 1995 թ. վերակառուցվեցին Հերիերի և Երևանի ջրանցքները, իսկ 1999-2000 թթ.՝ Արզնի-Շամիրամի, Կոտայքի, Արտաշատի, Հրազդանի մայր և Արմավիրի ու Նալբանդյանի երկրորդ կարգի ջրանցքները, ինչպես նաև ներտնտեսային ոռոգման ցանցերը մի շարք բնակավայրերում³¹⁹:

Մշակվեց Հայաստանի Հանրապետության ջրային ռեսուրսների համապարփակ կառավարման ծրագիր, որի շրջանակներում գնահատվեցին ջրային պաշարները, մշակվեցին ջրային քաղաքականության հիմունքները, ուրվագծվեցին ջրի առաջարկի և պահանջարկի կառավարման սկզբունքները: Կառուցվածքային լուրջ փոփոխություններ կատարվեցին ոռոգման համակարգում: Հողերի արհեստական ոռոգման կազմակերպումը դարձավ տնտեսական գործունեության ինքնուրույն բնագավառ, որով զբաղվում էին հատուկ ստեղծված «Հայ ոռոգում» միավորման մեկ տասնյակ փակ բաժնետիրական ընկերություններ (ՓԲԸ) և 15 ջրօգտագործողների միություններ (ՋՕՄ):

Այսպիսով՝ չնայած ՀՀ-ում 1991-2000 թթ. իրականացված ագրարային վերափոխումները դրական արդյունքների հետ մեկտեղ թողեցին բացասական հետևանքներ ոչ միայն տնտեսության, այլ նաև սոցիալական ու քաղաքական ոլորտներում, սակայն դրանց իրականացումը պատմական անհրաժեշտություն էր՝ պայմանավորված ժամանակի քաղաքական և տնտեսական առանձնահատկություններով: Ագրարային վերափոխումների հեղինակ Հրանտ Բագրատյանն այն կարծիքին էր, որ հողային վերափոխումները միանշանակ դրական էին: Իր «Земельная реформа: вопросы теории и практики» աշխատության մեջ նա գրում է, որ «Բարեփոխումների հայկական ուղին ավելի արդյունավետ եղավ, քան ռուսաստանյանը»³²⁰: Այն լայն ճանաչում ստացավ ոչ միայն հետխորհրդային երկրներում, այլև նրա սահմաններից դուրս: Այն այցեքարտ դարձավ ԱՊՀ երկրների և միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների համար: Բարեփոխումների նկատմամբ հետաքրքրությունն այնքան մեծ էր, որ ագրարդ-

³¹⁸ Տե՛ս Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 99:

³¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

³²⁰ Տե՛ս Բագրատյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 255-256.

յունաբերական հարցերին մվիրված միջկառավարական խորհրդի մասնակից երկրների ներկայացուցիչների հանդիպումներից մեկը տեղի ունեցավ 1995 թ. ամռանը Երևանում, որտեղ ընդունված որոշման մեջ ընդգծվեց այդ փորձի փոխանակման կարևորությունը, «որը, ՀՀ-ում կենսագործվելով, որը տանում էր գյուղատնտեսական ֆերմերային տնտեսության զարգացմանը: Այդ փորձի կիրառումը կարևորվում է նաև Բելառուսիայի, Վրաստանի, Ղազախստանի, Մոլդովայի, Ռուսաստանի Ֆեդերացիայի, Ուկրաինայի Հանրապետությունների համար, նրանց ներկայացուցիչների հավաստմամբ և փորձի փոխանակման փաստաթղթերի ստորագրմամբ»³²¹:

գ. Ֆինանսավարկային և հարկային քաղաքականությունը

Արդյունաբերության և գյուղատնտեսության ակնման հետևանքով ծանր կացության մեջ էր հայտնվել նաև Հայաստանի ֆինանսավարկային համակարգը: Միասնական դրամական համակարգի առկայության պայմաններում մինչև 1993 թվականը հանրապետությունը կրում էր Ռուսաստանի տնտեսական քաղաքականության ազդեցությունը: Դա հատկապես արտահայտվում էր գների համընդհանուր ազատականացման, դրամավարկային և հարկային քաղաքականության բնագավառներում: Չնայած այս ուղղությամբ հանրապետության իշխանությունների գործադրած ջանքերին՝ Հայաստանն այդպես էլ ամբողջությամբ չընդգրկվեց ռուսական ռուբլու գոտում: 1993 թ. նոյեմբերին հանրապետության կառավարությունը շրջանառության մեջ դրեց հայկական ազգային դրամը: Ազգային արժույթի կիրարկումից հետո Հայաստանը հնարավորություն ձեռք բերեց ինքնուրույն տնօրինելու տնտեսական բոլոր լծակները: Ազգային դրամի գործածումը անկախ պետականության դրսևորման ձևերից մեկն է: Բայց համապատասխան երաշխիքների բացակայության պայմաններում դրամն արագորեն արժեզրկվեց: Մղաճի մակարդակն արագորեն աճեց, տեղի ունեցավ ժողովրդի խնայողությունների և ավանդների յուրացում: Ժողովրդի ներդրած գումարները խնայողարկներում փոշիացան: Միլիոնավոր ռուբլիներ կազմող գումարների փոխարեն ազգաբնակչությունը ստացավ դրանց նախկին արժեքից շատ ավելի չնչին արժեզրկված դրամներ, որոնց գների աճի պայմաններում հնարավոր չէր հոգալ անգամ ամենատարրական կարիքները:

Սեփական դրամը շրջանառության մեջ դնելը կառուցվածքային լուրջ տեղաշարժեր առաջ բերեց հանրապետության ֆինանսական համակարգում: Ստեղծվեց Հայաստանի կենտրոնական բանկ, ձևավորվեցին շուրջ 60 առևտրային դրամատներ ու մասնավոր բանկեր: Բանկային վերափոխումները Հայաստանում սկսվեցին 1993 և 1996 թթ. «Կենտրոնական բանկի մասին», «Բանկերի և բանկային գործունեության մասին» ՀՀ օրենքների ընդունմամբ³²² ու կիրառմամբ և ազգային արժույթը շրջանառության մեջ մտցնելով: Սակայն զնալով մեծացավ բնակչության անվտանգությունը բանկերի հանդեպ: Տասնյակ հազարավոր ավանդատուներին խաբելը, ֆինանսական շուկայում տեղի ունեցող տատանումները բանկերին զրկեցին ազգաբնակչության միջոցները առավելազույնս ներգրավելու հնարավորությունից:

³²¹ Տե՛ս Բագրատյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 255-256:

³²² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995 թթ.), էջ 480-504:

Տնտեսության վրա բացասական խոր ազդեցություն էին գործում նաև արտաքին ցնցումները և հատկապես Ռուսաստանի՝ 1998 թ. ֆինանսական ճգնաժամը, որի հետևանքով, մի կողմից կրճատվեց կամ լրիվ վերացավ ՀՀ ձեռնարկությունների զգալի մասի արտադրանքի նկատմամբ պահանջարկը, մյուս կողմից՝ նվազեցին մասնավոր դրամական փոխանցումները:

Հանրապետությունում ֆինանսավարկային քաղաքականությունը իրականացվում էր միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունների օժանդակությամբ: 1993-1994 թթ. հանրապետությանը տրամադրված արտասահմանյան վարկերի պայմանագրային գումարը կազմեց 1250 միլիոն դոլար, որի հիմնական մասը հատկացվեց բյուջեի դեֆիցիտի փակմանը, իսկ մի մասը՝ ազգային արժույթի ամրապնդմանը և ոչ արտադրական այլ նպատակների: Արտադրական ենթակառուցվածքների, արդյունաբերության և գյուղատնտեսության զարգացման համար օգտագործվելու փոխարեն վարկերը կիրառվեցին ոչ նպատակային ձևով: Արդյունքում տեղի ունեցավ դրանց փոշիացում:

Պատահական չէ, որ Ազգային ժողովը ստեղծեց օտարերկրյա վարկերի և փոխառությունների օգտագործման արդյունավետությունն ուսումնասիրող հանձնաժողով, որը 1999 թ. հրապարակեց իր պաշտոնական եզրակացությունը՝ բացահայտելով հսկայական չափերի հասնող գումարների անարդյունավետ օգտագործման, փոշիացման աղաղակող փաստեր:

Հայաստանի վարկավորումը հիմնականում կատարվում էր Համաշխարհային բանկից և «Արժույթի միջազգային հիմնադրամից»: Այս կազմակերպությունները շատ հաճախ հանդես էին գալիս թելադրողի դերում, և իրենք էին որոշում հանրապետության այս կամ այն ճյուղի զարգացումը: Այսպես՝ «Արժույթի միջազգային հիմնադրամի» ղեկավարությունը հայտարարում էր, որ Հայաստանը ծանր արդյունաբերություն չպետք է ունենա: Նրան ձեռնառու էր ոչ թե մեքենաշինության զարգացումը, որն ավելի մեծ կապիտալ ներդրում էր պահանջում, այլ թեթև և սննդի արդյունաբերության զարգացումը, որը կարող էր կարճ ժամանակում մեծ շահույթ ապահովել:

Հայաստանի արտաքին պարտքը 1991 թ. զրոյական մակարդակից 5 տարի անց կազմեց 850 միլիոն ԱՄՆ դոլար: Հանրապետության արտաքին հիմնական պարտատերերն էին միջազգային ֆինանսական կազմակերպությունները, իսկ երկկողմանի վարկային պայմանագրերով՝ նաև Ռուսաստանի Դաշնությունը, Եվրոպական միությունը, Թուրքմենստանը: Գնալով հանրապետության արտաքին պարտքը ձեռք բերեց ինքնաաճման միտում. պետությունը ստիպված վերցնում էր նոր վարկեր՝ հները մարելու համար³²³:

Պետությունն իր ֆինանսական-տնտեսական վիճակի կայունացումը իրականացնում էր ունեզրկվածներին ևս մեկ անգամ ունեզրկելու, մանր ու միջին առևտուրը խեղդելու հաշվին: Նման քաղաքականության արդյունքում բնակչության հսկայական մեծամասնության համար ստեղծվել էր ծանրագույն կացություն:

Ֆինանսավարկային ոլորտում վճռորոշ տեղ է զբաղեցնում հարկային քաղաքականությունը, որը հիմնականում ուղղված է բյուջեի համալրմանը և մասնավոր հատվածի զարգացմանը: Հայաստանի Հանրապետությունը 1992 թվականից սկսել էր իրականաց-

³²³ Տե՛ս Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 133-144:

նել իր անկախ հարկային քաղաքականությունը՝ սկզբում նմանօրինակելով Ռուսաստանին, հետագայում վարելով ավելի ինքնուրույն քաղաքականություն:

ՀՀ-ում հարկային հարաբերությունները կարգավորվում են հարկերի, շահութահարկի, եկամտահարկի, գույքահարկի, հողի հարկի (ուղղակի հարկեր), ավելացված արժեքի հարկի, ակցիզային հարկի, պարզեցված հարկի մասին օրենքներով, ինչպես նաև հաստատագրված վճարների մասին օրենքներով, որոնց թվում են շահութահարկը և ավելացված արժեքի հարկը փոխարինող վճարը:

Հանրապետության անկախության առաջին տարիներին հարկային քաղաքականությունն ուղղված է եղել հարկային բազայի ընդլայնմանն ու հարկային բեռի հավասարաչափ բաշխմանը, սակայն հաշվի չի առնվել հարկային բեռի ազդեցությունը տնտեսավարող սուբյեկտների գործունեության վրա: Ընչու է 1997-2000 թթ. վերանայվեց հարկային քաղաքականությունը. հարկային օրենսդրությունն էական բարեփոխումների ենթարկվեց, երբ ընդունվեցին հարկային հիմնական նոր օրենքները՝ հիմնված առավելապես միջազգային չափանիշների վրա: Բայց դա եկամտահարկի և սոցիալական պարտադիր վճարումների գծով չթեթևացրեց հարկային բեռն այն հարկատեսակների, որոնք ուղղակիորեն կապված են արտադրողների և բնակչության եկամուտների հետ: 1997 թ. ընդունվեցին «Շահութահարկի մասին», «Եկամտահարկի մասին», «Սոցիալական ապահովման պարտադիր վճարների մասին», իսկ 1998 թ.՝ «Տեղական տուրքերի մասին», «Մաքսատուրքերի մասին», 2000 թ.՝ «Պարզեցված հարկի մասին» և այլ օրենքներ³²⁴:

Չնայած այս օրենքներով որոշակի փոփոխություն մտցվեց նախկինում բացառապես ձևական բնույթ ունեցող հարկային օրենսդրության մեջ, և գործող համակարգում տեղի ունեցավ հարկային բեռի թեթևացում՝ շահութահարկի դրույքաչափերի բացարձակ նվազեցման հաշվին, այնուամենայնիվ օրենսդրական ոլորտում մնում էին բազմաթիվ չլուծված խնդիրներ, մասնավորապես օրենքով բոլորովին կարգավորված չէին սոցիալական նպաստների ոլորտը, ոչ բանկային ֆինանսական հաստատությունների գործունեությունը և այլն:

Դեռևս տնտեսության կայուն ու բարձր տեմպերով աճի խթանումը չէր վերածվել հարկային այնպիսի քաղաքականության, որը լուծում կտար ընթացիկ խնդիրներին: Եթե 1998 թ. հունվարի 1-ից ավելացված արժեքի հարկի չհարկվող շեմը 1 միլիոն դրամի փոխարեն սահմանվեց 2 միլիոն դրամ, իսկ 1999 թ. հունվարի 1-ից՝ 3 միլիոն դրամ, ապա 2001 թ. հունվարի 1-ից սահմանվեց 10 միլիոն դրամ, իսկ 2002 թ. հունվարի 1-ից՝ 30 միլիոն դրամ: Նշված շեմից ցածր շրջանառություն ունեցողները համարվեցին պարզեցված հարկ վճարողներ³²⁵: 1999 թ. հունվարից չհարկվող եկամտի ամսական նվազագույն շեմը կազմեց 17.000 դրամ, իսկ 2001 թ.՝ 20.000 դրամ³²⁶: Հարկային համակարգը դեռևս ուներ ազատականացման և տնտեսության սովորական կրճատման հնարավորու-

³²⁴ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999), գ. Բ, էջ 202-232, 359-380, 761-790, 304-310 (1999-2000), գ. Գ, էջ 223-229, ՀՀ սոցիալական ոլորտի իրավական նորմատիվ ակտերի ժողովածու, Երևան, 2001, էջ 270-271:

³²⁵ Տե՛ս «Ֆինանսներ և էկոնոմիկա», Հայաստան 1(21), հունվար, 2003, էջ 66:

³²⁶ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2001, էջ 100-102: «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1999», էջ 27, 107:

յուններ: Մասնավորապես ավելացված արժեքի հարկի դրույքաչափը բավականաչափ բարձր էր (20 %)³²⁷: Հարկման հարաբերություններում կարևոր նշանակություն ունեցավ 2000 թ. օգոստոսին «Ակցիզային հարկի մասին» ՀՀ նոր օրենքի ընդունումը³²⁸, որով այս հարկատեսակի գծով կատարվեցին սկզբունքային մի շարք փոփոխություններ: Մասնավորապես ակցիզային հարկով հարկման ենթակա ապրանքների ցանկից հանվեցին այն ապրանքները, որոնք այս հարկատեսակի եկամուտների կազմում էական նշանակություն չունեին (ոսկերչական իրեր, մորթեղեն, կաշվե արտադրանք և այլն):

Հարկային օրենսդրության փոփոխությունների արդյունքում 2000 թ. վերջում հաջողվեց տնտեսավարողներին տրոհել հարկման երկու խոշոր խմբերի՝ հաստատագրված և պարզեցված հարկ վճարողների ու շահութահարկը նախընտրող խոշոր հարկատուների: Ընդ որում՝ հարկատուի՝ նշված խմբերից որևէ մեկում հայտնվելը կախված էր նաև նրա կամքից:

Վերը նշված գործընթացը հանգեցրեց անուղղակի հարկերի փաստացի գերակայությանը: Հարկային մուտքերի կառուցվածքում «անուղղակի հարկերի տեսակարար կշիռը 2000 թվականին, 1994 թվականի համեմատ, եռապատկվեց՝ կազմելով շուրջ 70 %³²⁹»: Նշված գերակայությունը ի վերջո նշանակում էր, որ հարկման ծանրությունը տեղափոխվում է վերջնական սպառողների, այսինքն՝ առաջին հերթին քաղաքացիների վրա: Այս երևույթը նպաստում էր չնչին ներդրումներով մասնավորեցված ընկերությունների կապիտալացմանը և ներքին ներդրումների աճին:

1999-2000 թթ. հարկային քաղաքականության խստացումը և դրա միջոցով տնտեսության սովորաբար հաղթահարմանն ուղղված միջոցառումները կրեցին տարերային և անհետևողական բնույթ, ինչպես անկախության առաջին հինգ տարիներին կատարվող պարզունակ հարկահանությունը, որից սովորաբար տնտեսությունը գրեթե չուռժեց, այլ փոխարենը կազմալուծվեց գործարար ակտիվության հիմքը հանդիսացող մանր ու միջին առևտուրը: Ուղղակի և անուղղակի տարաբնույթ հարկերն այնպես խեղդեցին մանր ու միջին արտադրողներին, որ վերջիններս, զանգվածաբար սնանկանալով, հեռացան հանրապետությունից: Փակվեցին սննդի, սպասարկման, շինարարության և այլ ոլորտներում գործող հսկայական քանակությամբ ձեռնարկություններ: Ուժեղացավ դրամագլխի արտահոսքն առանց այդ էլ ֆինանսական և նյութական աղքատ պաշարներ ունեցող հանրապետությունից: Գրա փոխարեն մեծացավ ծայրահեղ ունևորներին ծայրաստիճան չբավորներից բաժանող հսկայական անդունդը: Տնտեսական կյանքը հանրապետությունում սկսեց կանգ առնել, և աղքատացած ժողովրդից նորանոր հարկեր հավաքելը դարձավ մշտական զբաղմունք: Հարկային այս ծանր բեռն ավելի ծանրացրեց բնակչության սոցիալական վիճակը:

1998 թ. հունվարի 1-ից ուժի մեջ մտավ «Գույքահարկի մասին» ՀՀ օրենքը³³⁰, որով հարկվող օբյեկտի կազմից հանվեցին հիմնական միջոցների մի զգալի խումբ մեքենաներ ու սարքավորումներ: 2003 թ. սկզբից «Գույքահարկի մասին» օրենքով վերանայ-

³²⁷ Տե՛ս «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1999», էջ 107:

³²⁸ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1999-2000), գ. Գ, էջ 343-347:

³²⁹ Տե՛ս ՀՀ ԿԲ-ի 2000 թ. տարեկան հաշվեկշիռը, «Բանկային լրատու», ՀՀ ԿԲ, Երևան, 2000, էջ 15:

³³⁰ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999), գ. Բ, էջ 429-440:

վեց հատկապես թանկարժեք գույքի հարկման կարգը՝ առանձնատների և շքեղություն համարվող ավտոմեքենաների համար սահմանելով հարկման ավելի բարձր դրույքաչափեր: Դեռևս 1991 թ. օգոստոսի 1-ից գործողության մեջ մտավ «Հաստատագրված վճարների մասին» ՀՀ օրենքը³³¹, որով օրենսդրական կարգավորում ստացան մինչ այդ ՀՀ կառավարության որոշումներով կանոնակարգվող գործունեության առանձին տեսակների համար հաստատագրված վճարների գանձման հարաբերությունները, և միասնականացվեց մինչ այդ կիրառվող բոլոր հաստատագրված վճարների հաշվարկման ու վճարման կարգը:

Հարկ է նշել, որ հարկային բեռի հաշվեկշռվածության առումով հարկային եկամուտների կառուցվածքում ընդունելի չէ գույքահարկի խիստ նվազ տեսակարար կշիռը (այն դասվում է ուղղակի հարկերի թվին), քանի որ այդ հարկի արդյունավետությունը չնչին է, միևնույն ժամանակ տնտեսական ներգործության արդյունավետությունը՝ զրոյական: Մինչդեռ այս պարագայում այն պետք է ունենար հատակ տնտեսական խթանիչ դեր:

Հարկային քաղաքականության արդյունավետության առանցքային հիմնախնդիրներից էր կարգազանց հարկատուների նկատմամբ տույժերի ու տուգանքների կիրառումը բացառապես դատարանների իրավասությանը փոխանցելու հարցը, որով վերջապես կվերականգնվեր գործող Սահմանադրության պահանջը, ըստ որի՝ անձը սեփականության իրավունքից կարող էր զրկվել միայն դատարանի վճռով: Այդ հարաբերությունների կարգավորման համար կարևոր նշանակություն ունեցավ ստուգումների մասին համապատասխան օրենքի ընդունումը, որով խստիվ սահմանափակվեցին կրկնակի ստուգումները, բացի դրանից՝ արգելվեց կազմակերպության համալիր ստուգումը որևէ պետական մարմնի կողմից:

1990-ական թթ. հարկային ոլորտում կիրառվող տուգանքային կարգը շատ հաճախ հանգեցնում էր հարկատուի համար ֆինանսական ծանր ու անելանելի վիճակների: Ելքը հաճախ հանգեցնում էր պետության կողմից համաներումների կիրառմանը, որը, ստեղծելով արդարության պատրանք, միաժամանակ օրինականացնում էր երկակի չափորոշիչների կիրառումը: Արդյունքում հարկային պարտքեր կուտակված անձինք, ըստ էության, պետությունից ստացել են անուղղակի վարկավորում, իսկ օրինապահ հարկատուները, չօգտվելով մնացած հարկային արտոնություններից, օրենքի շրջանակներից դուրս պարտադրվող կանխավճարների հաշվին ստիպված էին փակել անբարեխիղճ հարկատուների ապառքների կուտակումից առաջացող բյուջեի մուտքերի չնախատեսված ճեղքվածքի մի մասը՝ փաստորեն իրականացնելով բյուջեի անտոկոս վարկավորում: 1997 թ. վերջում և ամբողջ 1998 թ. ընթացքում կիրառված համաներումը նախ հանգեցրեց ապառքների նվազած գումարի նկատմամբ հաշվանցումների կրկնապատկմանը, իսկ 1998 թ. վերջում գրեթե կրկնապատկեց ապառքների գումարը: 2001 թ. հունվարին պետական բյուջեի ապառքները կազմել են 134 միլիոն դրամ, որը հավասար է 2000 թ. բյուջեի հարկային եկամուտներին³³²:

2000 թ. հարկային օրենսդրության մեջ կատարված փոփոխություններն առավելապես վերաբերում էին շահութահարկի և եկամտահարկի սկզբունքներին: Շահութահար-

³³¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999), գ. Բ, էջ 648-677:

³³² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1999-2000), գ. Գ, էջ 128, 130:

կի միասնական սանդղակի սահմանումը հավասար պայմաններ ստեղծեց ներդրողների համար և նպաստեց մրցունակ ձեռնարկությունների կապիտալացման մակարդակի բարձրացմանը: Եկամտահարկի հարկման մեխանիզմում պրոգրեսիվ հարկման սկզբունքից հրաժարվելը նպաստեց տնտեսության ստվերայնացման ամենատարածված դրսևորումներից մեկի՝ աշխատանքի վարձատրությանն ուղղված միջոցների ոչ լրիվ հայտարարագրման նվազեցմանը: 1998-2002 թթ. ՀՀ-ում իրականացված հարկային քաղաքականությունը հիմնականում բնորոշվեց հարկային խոչընդոտների առավելագույն վերացմամբ: Տնտեսության ստվերային հատվածի, ինչպես նաև հարկման փաստացի բազայի ընդլայնման շնորհիվ ՀՆԱ-ի նկատմամբ հարկման մակարդակը, 1997 թ. համեմատությամբ, 2002 թ. աճեց ավելի քան 1,8 %-ով³³³: Այդ ժամանակահատվածում ներդրումների և զբաղվածության խրախուսման նպատակով շարունակաբար նվազեցվում էին հարկային դրույքաչափերը:

Հարկային հարաբերություններում վերջնականապես պարզություն մտցնելու նպատակով անհրաժեշտ էր ընդունել այն իրողությունը, որ ապահովագրության պարտադիր վճարներն իրենց տնտեսական բովանդակությամբ առնչություն չունեին սոցիալական ապահովագրությանը: Աշխատողը կամ նրա գործատուն փաստացիորեն, առանց որևէ պայմանագրային հարաբերության և կոնկրետ շահի վճարում էր ոչ թե ապահովագրավճար, այլ սոցիալական հարկ: Այս դեպքում աշխատողի համար միևնույն էր, թե որքան կվճարի գործատուն իր համար, քանի որ այդ վճարն իր հետագա կենսաթոշակի հետ որևէ կապ չունեց և կոչված էր լուծելու կենսաթոշակառուների և սոցիալապես անպաշտպան այլ խմբերի սոցիալական նվազագույն ապահովման խնդիրը: Նպատակահարմար էր նշված վճարը փոխարինել սոցիալական հարկով և դրա զանձման վարձատրությունը ամբողջովին փոխանցել հարկային մարմիններին, որը կնպաստեր զանձումների մակարդակի բարձրացմանը, պետական ապարատի զգալի կրճատմանը, և միաժամանակ կպահպանվեր սոցիալական հարկի վճարումը գործատուների կողմից: Դրա ներդրմամբ երկրում տարանջատվեցին սոցիալական ապահովագրության համակարգերը:

1998 թվականից սկսած՝ դրական ձեռքբերումներ նկատվեցին հանրապետությունում իրականացվող մաքսային քաղաքականության բնագավառում: Այն նպատակ ուներ ապահովելու մաքսային սահմանով և տարածքում ապրանքաշրջանառության նկատմամբ մաքսային արդյունավետ հսկողությունը, արտաքին տնտեսական գործունեությանը զբաղվող տնտեսավարող սուբյեկտների համար միասնական և մրցակցային պայմանների ձևավորումը, ներքին շուկայի պաշտպանությունը:

1998-2002 թթ. հանրապետությունում իրականացված տնտեսական բարեփոխումների շրջանակներում մաքսային օրենսդրությունը բազմիցս ենթարկվեց լրամշակումների, մաքսային հարաբերությունների և հիմնախնդիրների օրենսդրական կարգավորման՝ «Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանը» ՀՀ անդամակցության շրջանակներում ստանձնած պարտավորությունները կատարելու, մաքսային քաղաքականությունը տնտեսական դինամիկ աճին ներդաշնակելու, միջազգային ինտեգրացիոն գործընթացներին ՀՀ մասնակցությունն ապահովելու նպատակով:

³³³ Տե՛ս Հինգ տարի անց, նախագահ Ռ. Քոչարյանի հաշվետվությունը, Երևան, 2003, էջ 5:

1999 թ. հունվարի 1-ից գործողության մեջ մտած «Մաքսատուրքերի մասին» ՀՀ օրենքով սակագնային կարգավորման համակարգում պահպանվեց վերջնական սպառման ապրանքների համար արժեքային մեթոդով հաշվարկվող ներմուծման մաքսատուրքերի 10 %-ը, իսկ արտադրական նշանակության ապրանքների և արտահանվող ապրանքների դեպքում՝ մաքսատուրքերի 0 % դրույքաչափերի համակարգը:

2001 թ. հունվարի 1-ից գործողության մեջ մտավ ՀՀ նոր մաքսային օրենսգիրքը, որով լուծում ստացան մի շարք կարևորագույն հիմնահարցեր մաքսային գործի կատարելագործման և արտաքին տնտեսական գործունեությանը զբաղվող սուբյեկտների արդյունավետ աշխատանքի կազմակերպման համար: Օրենսգրքով հստակեցվում էին մաքսային արժեքի որոշման կարգը, ապրանքների ծագման երկրի որոշման կանոնները, մտավոր սեփականության իրավունքի պաշտպանության գործում մաքսային մարմինների գործառնությունները կանոնակարգող նորմերը և այլ հիմնահարցեր: Առավելագույնս կարգավորվեցին և հստակեցվեցին հայտարարագրման, մաքսային ձևակերպումների, հսկողության և մի շարք այլ գործառնությունների ու մաքսային գործի բաղադրիչների դրույթներն ու ընթացակարգերը: Օրենսդրությամբ ամրագրվել են մաքսային սահմանով ապրանքների և տրանսպորտային միջոցների տեղափոխող անձանց իրավունքներն ու դրանց սահմանափակումների հիմքերը: Սակագնային կարգավորման արդյունավետության բարձրացման նպատակով, մաքսատուրքերի 0 և 10 % դրույքաչափերի համակարգին զուգահեռ, որոշ ապրանքների համար սահմանվեցին մաքսատուրքերի հաստատագրված դրույքաչափեր, որոնք կազմեցին այդ ապրանքների մաքսային արժեքի 10-12 %-ը: Ոչ սակագնային կարգավորման համակարգում հստակորեն սահմանվեցին մաքսային սահմանով որոշ ապրանքների և տրանսպորտային միջոցների տեղափոխման արգելքներ և սահմանափակումներ, որոնք հիմնականում վերաբերում էին այն դեպքերին, երբ ապրանքներն ու տրանսպորտային միջոցները վտանգ էին ներկայացնում պետական և ազգային անվտանգության, հասարակական կարգի, մարդու կյանքի և առողջության, կենդանական և բուսական աշխարհի, ներքին սպառողական շուկայի պաշտպանության համար և այլն: Մաքսային քաղաքականության շրջանակներում կատարվեցին նաև տարածաշրջանում ազատ առևտրի պայմանագրերի կնքմանն ու վավերացմանն ուղղված միջոցառումներ, որոնց շնորհիվ հնարավոր եղավ ընդլայնել արտաքին շուկան և կարգավորել արտաքին առևտրի կառուցվածքը:

Չնայած ձեռք բերված դրական տեղաշարժերին՝ հանրապետությունում դեռևս թույլ էր ֆինանսավարկային և հարկային համակարգը: Անցման շրջանի սկզբում հանրապետությունում առանց սահմանափակման ֆինանսական շուկա մուտք գործելու հնարավորությունն ու թույլ վերահսկողությունը վտանգեցին որոշ բանկերի հուսալիությունը և տեղի տվեցին տարբեր չարաշահումների՝ մեծ վնաս հասցնելով ֆինանսական կառույցի նկատմամբ երկար ժամանակ գոյություն ունեցող վստահությանը:

Խոշոր բանկերը գտնվում էին վերակառուցման գործընթացում: Ֆինանսական համակարգի կարևոր հիմնախնդիրներից էին կապիտալի շուկայի թերզարգացածությունը, երկարաժամկետ վարկավորման համար անհրաժեշտ ինստիտուտների բացակայությունը (ապահովագրական ընկերություններ, կենսաթոշակային և ներդրումային մասնավոր հիմնադրամներ և այլն): Այդ առումով ռազմավարական լուրջ բացթողում էր դրամատնային համակարգի նկատմամբ բնակչության և զանազան կազմակերպություններ

րի անվտանգության մթնոլորտի ձևավորումը, ինչը նախկին ԽՍՀՄ խնայողամատան և այնուհետև 1990-ական թթ. սկզբում սնկի պես աճող ֆինանսադրամատնային կազմակերպություններում ավանդների փոշիացման ու կորստի հետևանք էր: Նշված երևույթի անուղղակի դրսևորումներից էր սովետային դրամատնային տնտեսությունը, երբ բնակչության առանձին խավերի բարձր տոկոսադրույքներով տրամադրեցին ավանդավարներ, որոնք չէին արտացոլվում վարկերի վերաբերյալ վիճակագրական հաշվետվություններում, բայց սպասարկում էին ազգաբնակչության զգալի մասին:

ՀՀ բանկային համակարգի զարգացման աստիճանը չէր համապատասխանում տնտեսական աճի պահանջներին: Հաշվարկված է, որ երկրում եղած խնայողությունների 10-20 %-ն է մտնում բանկային ոլորտ: Ընդհանուր բանկային ակտիվները ՀՀ-ում կազմում էին ՀՆԱ-ի 22 %-ը (Վրաստանում՝ 13,5 %, Ադրբեջանում՝ 28 %), իսկ բանկային համակարգի կողմից տրամադրված վարկերի հարաբերությունը ՀՆԱ-ին 11,2 % էր (Վրաստանում՝ 7,5 %, Ադրբեջանում 10 %): ՀՀ բանկային համակարգը բնութագրվում էր արտասահմանյան կապիտալի համեմատաբար մեծ տեսակարար կշռով՝ 41,5 % (Վրաստանում՝ 32 %, Ադրբեջանում 10 %): Իհարկե, պետք է նկատի ունենալ, որ Ադրբեջանում, ի տարբերություն Հայաստանի ու Վրաստանի, կան պետական երկու խոշոր բանկեր: Դեպոզիտներ/ՀՆԱ հարաբերակցությունում ՀՀ-ն առջևում էր՝ 9,3 % (այդ թվում՝ բնակչության մասնաբաժինը՝ 4,7 %: Վրաստանում այն կազմում էր 5 % (1,7 %), իսկ Ադրբեջանում՝ 6,4 % (1,9 %)՝³³⁴: 1990-ական թթ. ՀՀ բանկային համակարգի զարգացման վերը բերված ցուցանիշները հարևան երկրների համեմատությամբ ավելի բարենպաստ էին, սակայն տնօրինած պաշարամիջոցներով դեռևս չէին ապահովում տնտեսության իրական հատվածի անհրաժեշտ վարկավորումը: Երկրի ընդհանուր բյուջեի հարկային եկամուտների տեսակարար կշիռը, 1994 թվականից սկսած, ՀՆԱ-ի նկատմամբ շարունակում էր նվազել մինչև 1996 թվականը, ներառյալ 1994 թ.՝ 11,5 %, 1995 թ.՝ 10,7 %, 1996 թ.՝ 10,6 % (երբ գրեթե չէր փոխվել ՀՆԱ-ի ճյուղային կառուցվածքը, տեղի էր ունեցել հարկային բազայի ընդլայնում) և հետագայում՝ մինչև 2001 թվականը, աստիճանաբար բարձրացել էր 3-6 %-ով: Սակայն մտահոգիչ էր, որ այդ տարիներին անընդհատ նվազել է շահութահարկը. 1995 թ. 4,6 %-ից 2000 թ. հասել էր մինչև 2,0 %՝ բացառությամբ 1999 թ. 2,2 %-ի, իսկ եկամուտը 1995 թ. 1,3 %-ից հաջորդ տարիներին չէր հասել 2 %-ի՝³³⁵:

Այսպիսով՝ պետությունն իր ֆինանսատնտեսական վիճակի կայունացումն իրականացնում էր մանր ու միջին առևտուրը սահմանափակելու հաշվին: Չստեղծվեց միջին խավը: Բնակչության մեծամասնության համար ստեղծվել էր ծանր կացություն:

դ. Արտահանում և ներմուծում

Խորհրդային համակարգի փլուզումով հանրապետությունը կորցրեց խորհրդային վիթխարի շուկան, որտեղ բնութագրվում էր տնտեսական հզորությամբ, քանի որ ներ-

³³⁴ Ст'ю 10 лет содружества независимых государств (1991-2000), стат. сборник, Москва, 2001, с. 39-43, 150, 199-200, 301:

³³⁵ Ст'ю **Սարգսյան Հ.**, Տնտեսական քաղաքականությունը Հայաստանում, պետության դերը, Երևան, 2001, էջ 47:

մուծվող ռեսուրսների մի զգալի մասը ՀՀ-ում վերամշակվում էր, և ստեղծված նոր ապրանքները աճած արժեքներով, հակադարձ հոսանքով թափանցում էին Խորհրդային Միության այլ վայրեր: Նման պայմաններում հանրապետության հանքահումքային ռեսուրսների ներմուծման և արտահանման հաշվեկշռում 1980-ական թթ. գերակշռում էր ներմուծումը, մինչդեռ ներմուծման ու արտահանման ընդհանուր հաշվեկշռում արժեքային արտահայտությամբ գերակշռում էր արտահանման բաժինը: Հանրապետության մեքենաշինության, թեթև և մասամբ սննդի արդյունաբերության վերամշակող շատ ճյուղեր, շինարարության մեջ օգտագործվող մետաղե կոնստրուկցիաներ խարսխված էին ներկրովի հումքի վրա: Արդյունաբերության այդ ճյուղերի կենսագործունեությունն ապահովելու համար, 1980-ական թվականներից սկսած, յուրաքանչյուր տարի միջին հաշվով ԽՍՀՄ-ի տնտեսական շրջաններից, մասնավորապես Ռուսաստանից և Ուկրաինայից, հանրապետություն է ներկրվել շուրջ 1 միլիոն տոննա սև մետաղ: Հանրապետությունում մշակվող գունավոր և հազվագյուտ մետաղների մի զգալի մասը, ամբողջ պողպատե և գունավոր մետաղների գլանվածքը, խողովակները, թեթև արդյունաբերության ճյուղերի մեծ մասը՝ տեքստիլ, կաշվի, կոշիկի և այլն, հիմնված էին ներկրովի հումքի վերամշակման և դրանից պատրաստի արտադրանք ստանալու վրա: Ամբողջությամբ ներմուծվել են բնական գազն ու նավթամթերքները: Տարեկան ներկրվել է մեծ քանակությամբ պարենային և ոչ պարենային արտադրանք, այդ թվում՝ հանրապետությունում սպառվող ալյուրը, շաքարը, թեյն ամբողջությամբ, կաթնամթերքի 80 %-ը և մսամթերքի 60 %-ը³³⁶:

1990-ական թթ. սկզբներին արտաքին աշխարհի հետ ապրանքաշրջանառությունը հիմնականում ընդգրկում էր բնակչության սպառման ապրանքներ՝ հացահատիկ ու հացամթերք, կաթնամթերք, մսամթերք, շաքարավազ և այլն, ինչպես նաև էներգակիրներ՝ նավթամթերք ու գազ: Այդ ներմուծումն ուղեկցվում էր պարբերական ընդհատումներով: Խստորեն փոխվեց ներմուծվող ու արտահանվող ապրանքների տեսականին: Այլևս անհնար էր արտաքին աշխարհ արտահանել առավել խոշոր արդյունաբերության և Հայաստանին բնորոշ մեքենաշինության, քիմիական, գունավոր մետաղաձուլության, մասամբ նաև շինանյութերի և թեթև արդյունաբերության բազմազան արտադրատեսակներ, որոնք նախկինում մեծ ծավալներով արտահանվում էին աշխարհի շատ երկրներ, մասնավորապես Խորհրդային հանրապետություններ³³⁷: Պատճառը ոչ միայն վերամշակվող հումքի գների տասնապատիկ աճն էր, արտաքին աշխարհի կողմից մեր արտադրատեսակների նկատմամբ պահանջարկի բացակայությունը, այլև բեռնափոխադրումների անհնարիությունը՝ պայմանավորված դրանց բարձր քաշի, ծավալների մեծության, անմրցունակության, փոխադրման բարձր գների հանգամանքներով և այլն: Առ այսօր էլ շրջափակված ՀՀ-ն իր բեռնափոխադրումները նշանակալից չափով իրականացնում է օդային ուղիներով: Շատ թանկ է նստում նաև Վրաստանի տարածքով բեռները Բաթումից Հայաստան տեղափոխելը:

1995-2000 թթ. արտաքին աշխարհի հետ ապրանքաշրջանառության ծավալը կայունացման միտում էր դրսևորել, բայց դա տեղի էր ունենում արտահանվող ապրանքներ

³³⁶ Տե՛ս **Խոջաբեկյան Վ.**, Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում XXI դարի շեմին, էջ 392:

³³⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 165, գ. 346, ք. 2, 3:

րի ծավալների համեմատությամբ ներմուծվող ապրանքների ծավալների ավելացման պայմաններում: Գիտարկվող ժամանակահատվածում հանրապետության արտաքին ապրանքաշրջանառությունը ավելացել էր շուրջ 2,5 անգամ: Արտահանման 2000 թ. մակարդակը՝ 297,5 միլիոն ԱՄՆ դոլարով, մոտ 13 անգամ զիջում էր 1988 թ. մակարդակը (երբ այդ տարում 1 ռուբլին հավասարեցվում էր 1 դոլարի) և կազմում չէՆԱ-ի 15,5 %-ը³³⁸: Ինչ վերաբերում է արտահանման և ներմուծման կառուցվածքներին, ապա դրանք արդյունավետ համարել չէր կարելի, քանի որ արտահանման հիմնական մասը ավելացված փոքր արժեք ունեցող ապրանքներն էին: 2000 թ. արտահանվող ապրանքների երկու երրորդը կազմել են թանկարժեք քարերը և մետաղները (40,8 %), ոչ թանկարժեք մետաղները (14,9 %), հանքահումքային արտադրանքը (11,5 %)³³⁹:

Ներմուծվում էին էներգակիրներ, սննդամթերք, կիսաֆաբրիկատներ և այլն: Ներմուծմանը փոխարինող արտադրանքի դրական միտումներ են զգացվում գյուղատնտեսական մթերքներ վերամշակող որոշ արտադրություններում:

Հանրապետության արտաքին ապրանքաշրջանառության պատկերն ավելի է պարզորոշվում, երբ այն դիտարկվում է մեզ սահմանակից մի շարք երկրների շարքում: Տվյալների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ՀՀ արտաքին ապրանքաշրջանառության և մեկ շնչին ընկնող չէՆԱ-ի ցուցանիշով 2000 թ. մենք դեռևս զիջող դիրքերում էինք: Արտաքին աշխարհի հետ առևտրաշրջանառությունը մեծ մասամբ կատարվում էր հեռավոր արտասահմանի հետ:

Արտասահմանյան երկրների բաժինն ավելացել է թե՛ արտահանման և թե՛ ներմուծման ընդհանուր ծավալում, իսկ ԱՊՀ երկրների բաժինը խստորեն նվազել է: Եթե 1995 թ. հեռավոր արտասահման է առաքվել ՀՀ արտահանության 37,4 %-ը, ապա 2000 թ.՝ 75,5 %-ը, իսկ ՀՀ-ի ընդհանուր ներմուծման մեջ դրա բաժինը, 50,4 %-ից բարձրանալով, դարձել էր 80,9 %³⁴⁰: Բավական է նշել, որ արտաքին առևտրաշրջանառության հաշվեկշռի բացասական մնացորդը արագ թափ էր հավաքել և 1995 թ. 403 միլիոն դոլարից 2000 թ. դարձել էր 587,6 միլիոն դոլար: 1995 թ. հեռավոր արտասահմանին բաժին էր ընկնում այդ մնացորդի 59,2 %-ը, իսկ 2000 թ.՝ 83,7 %-ը: Այսինքն՝ դրա մեջ չէին մտնում էներգակիրների, մասամբ նաև հացահատիկի և այլուրի ծախսերը, որոնք հիմնականում ներմուծվում էին ԱՊՀ երկրներից³⁴¹: Այդ նույն ժամանակահատվածում ԱՊՀ երկրներից ներմուծումը նվազել է 50,4 %-ով: ԱՊՀ երկրների բաժինն արտաքին ապրանքաշրջանառության մեջ կազմում էր արտահանման 24,46 և ներմուծման 19,01 %-ը³⁴²: ԱՊՀ երկրներից արտահանման և ներմուծման ամենամեծ բաժինն ընկնում էր Ռուսաստանի Դաշնությանը՝ 15-ական %, Վրաստանին՝ համապատասխանաբար 5,19 և 2,21 %-ը, Ուկրաինային՝ 1,10 և 1,39 %-ը, Թուրքմենստանին՝ 1,86 և 0,12 %-ը, մնացած հանրապետություններին՝ 1,31 և 0,29 %-ը³⁴³:

³³⁸ Տե՛ս Հայաստանի Հարապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 121:

³³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 124:

³⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29-30, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ. հոկտեմբերին, էջ 121:

³⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁴² Տե՛ս ՀՀ արտաքին առևտուրը 2000 թ., Երևան, 2001, էջ 13:

³⁴³ Տե՛ս նույն տեղում:

Հայաստանի Հանրապետությունն առևտրական կապեր ուներ աշխարհի 55 երկրների հետ: Հանրապետությունից արտադրանք էր արտահանվում 36 երկիր, իսկ ներմուծվում էր 55 երկրներից: Այդ համակարգում ծավալի տեսանկյունից 10 երկրներ ունեին բարձր տեսակարար կշիռ: Այդ են վկայում Աղյուսակ 6-ի տվյալները:

Աղյուսակ 6

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին ապրանքաշրջանառության ընդհանուր ծավալում համեմատաբար խոշոր տեղ զբաղեցնող 10 երկրների 1997-2000 թթ. ցուցանիշները (հազ. ԱՄՆ դոլար)³⁴⁴

Երկիր (կազմակերպութ.)	Արտահանում				Ներմուծում			
	1997	1998	1999	2000	1997	1998	1999	2000
Ռուսաստան	63000.0	40000.0	33855.5	44559.9	196749.1	191403	149877.7	137157.5
Իրան	42601.8	31392.3	34160.8	30089.0	88671.4	63912.5	78450.4	82324.4
ԱՄՆ	7110.0	11566.9	16008.4	37861.1	116145.5	96301.2	85669.3	102675.1
Բելգիա	46966.1	49838.9	84226.8	75051.4	49673.2	54631	85192.1	84372.2
ԱՄԷ	2938.4	3696.2	2612.4	5479.1	71731.4	54480.7	40195.8	41728.2
Թուրքմենստան	13751.9	22726.4	6068.5	5544.2	48512.3	553.5	777.4	1109.3
Վրաստան	10726.9	9573.3	11100.1	15989.3	38248.3	26830.2	26855.7	19801.1
Թուրքիա	7152.7	2987.8	1128.49	1527.9	38396	56779.8	40152.15	40462.4
Իտալիա	368.7	421.6	1442.8	2683.2	36244.2	34583.1	23725.1	25710.6
Գերմանիա	9281.6	9303.1	10200.8	12917.9	26221.1	34037	34244.2	36486.9

Ինչ վերաբերում է հեռավոր արտասահմանյան այլ երկրներին, ապա նրանց արտահանության բաժինը կազմում էր 75,54 %, իսկ ներմուծմանը՝ 80,99 %: Ընդ որում՝ բավականին մեծ էր Եվրոպական միության բաժինը, որը կազմում է արտահանման 35,97 %-ը և ներմուծման 34,19 %-ը³⁴⁵: Հիմնականում արտահանվում էին քանկարժեք մետաղներ, ադամանդ և այլն: Բելգիային բաժին էր ընկնում համապատասխանաբար 25,23 և 9,53 %-ը, ԱՄՆ-ին՝ 12,73 և 11,6 %-ը, Շվեյցարիային՝ 2,97 և 2,59 %-ը, Իրանին՝ 9,32 և 9,37 %-ը, Սեծ Բրիտանիային՝ 3,39 և 6,72 %-ը, Գերմանիային՝ 4,34 և 4,10 %-ը, Հունաստանին՝ 1,84 և 4,7 %-ը, Իտալիային՝ 0,9 և 2,9 %-ը, Թուրքիային՝ 0,51 և 4,46 %-ը³⁴⁶ (Աղյուսակ 7):

³⁴⁴ Տե՛ս «Ֆինանսներ և էկոնոմիկա», N 6, էջ 24:

³⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 13-14, ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ., էջ 122-123:

Աղյուսակ 7

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 1997-2000 թթ.՝ ըստ երկրների (հազ. ԱՄՆ դոլար)³⁴⁷

Երկրի անվանումը	Արտահանում				Ներմուծում			
	1997	1998	1999	2000	1997	1998	1999	2000
Ընդամենը, այդ թվում՝	223495,4	220516,0	231669,1	300487,4	892321,5	902389,2	811267,7	884733,3
ԱՊՀ երկրներ, ներառյալ	94671,7	80536,3	56359,5	73363,2	299136,7	230204,9	187154,8	173613,0
Ադրբեջան	-	-	-	-	62,7	1,5	-	-
Բելառուս	1147,7	820,6	1060,9	903,2	3320,7	1754,6	641,9	624,5
Վրաստան	10726,9	9573,3	11100,1	15989,3	38248,3	26830,2	26855,7	19801,1
Ղազախստան	856,0	366,5	518,9	1268,8	2073,5	456,0	572,1	872,7
Ղրղզստան	44,8	37,3	44,4	13,9	7,2	7,1	1,3	1,5
Ռուսաստան	62898,5	39986,3	33855,5	44559,9	215862,0	191403,2	149877,7	137157,5
Տաջիկստան	41,1	-	-	0,1	3,0	16,2	-	-
Թուրքմենստան	13751,9	22726,4	6068,5	5544,2	27671,4	553,5	777,4	1109,3
Ուզբեկստան	152,4	444,2	242,9	157,5	202,8	70,2	362,6	707,6
Ուկրաինա	3491,8	3971,8	2096,3	3271,0	11560,2	8932,3	7926,3	12341,9
Մոլդովա	150,3	36,6	207,4	131,6	84,2	68,1	70,5	927,0
Արցախ	1410,3	2573,3	1164,5	1523,9	13,4	111,9	69,2	69,9
Ոչ ԱՊՀ երկրներ, ներառյալ	137823,6	139979,7	175309,7	227124,2	593184,8	672184,3	624112,9	71120,2
ԵՄ երկրներ, այդ թվում՝	66370,1	76276,3	106542,6	107014,4	176763,8	259090,9	252843,6	302829,7
Ավստրիա	765,9	50,0	4,1	8,6	2263,7	2755,6	2891,2	2554,7
Բելգիա	46966,1	49838,9	84226,8	75051,4	49673,1	54631,0	85192,1	84372,2
Ֆինլանդիա	-	0,1	32,6	9,0	2096,4	1756,2	2024,9	1559,6
Ֆրանսիա	42,4	66,2	520,9	466,3	19460,7	27413,5	12339,8	17558,7
Գերմանիա	9281,6	9303,1	10200,8	12917,9	26222,2	34037,0	34244,2	36486,9
Նիդեռլանդներ	6236,5	7912,3	438,1	2632,0	15437,8	9647,8	5122,6	12426,9
Իռլանդիա	75,8	322,0	0,8	0,3	801,7	8054,0	1256,7	1026,9
Սեծ Բրիտանիա	1160,9	8097,8	9443,9	1099,2	1450,5	69136,0	6703,3	59480,7
Իտալիա	368,3	421,6	1442,8	2683,2	36244,3	34583,6	27725,1	25710,6
Հունաստան	157,9	249,0	167,8	2963,2	10223,2	9131,3	13029,0	54003,0
Շվեդիա	0,5	-	5,8	94,6	662,2	521,2	1926,6	1551,0
Գանիա	0,9	0,3	23,2	-	2488,1	4360,1	1718,8	1416,5
Լյուքսեմբուրգ	56,2	-	-	-	177,1	800,1	212,8	2366,0
Իսպանիա	1256,1	0,2	34,4	79,5	471,7	1814,4	1709,8	2035,4
Պորտուգալիա	1,0	4,8	0,5	9,2	91,1	448,9	418,8	280,6
Արևելյան Եվրոպայի երկրներ, ներառյալ	525,1	1349,3	1318,5	1839,3	34720,9	29331,3	20139,1	15026,2

³⁴⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2000 թ., էջ 5-42:

Չեխիա	24,1	3,1	16,0	73,0	1250,5	3756,6	2476,8	1850,0
Սլովակիա	10,2	216,4	181,1	3,1	2105,0	1481,2	223,7	527,3
Սլովենիա	-	-	0,4	12,8	354,4	620,1	630,9	981,5
Բուլղարիա	464,4	1028,5	881,8	655,9	25443,3	16186,1	12081,8	7216,4
Լեհաստան	-	24,2	36,4	34,7	1634,1	3154,3	2722,8	2068,1
Ռումինիա	-	-	0,5	399,9	1224,0	981,3	451,7	266,7
Հունգարիա	-	47,9	104,4	391,3	2470,2	2961,9	1480,9	1848,9
Մակեդոնիա	26,5	29,2	-	-	-	63,6	0,2	33,1
Հարավսլավիա	-	-	98,0	268,5	39,5	129,1	70,4	153,6
Խորվաթիա	-	-	-	-	-	-	-	80,6
Մերձբալթյան երկրներ, ներառյալ	522	707,2	485,5	596,0	1399,2	3995,2	2433,9	1741,1
Լատվիա	143,2	435,7	311,9	346,6	448,1	1660,0	1028,4	913,5
Լիտվա	318,0	269,1	50,6	89,1	777,7	2102,7	1317,7	598,4
Էստոնիա	60,8	2,4	113,1	160,4	173,4	232,5	87,8	229,2
Այլ երկրներ, ներառյալ	70406,3	61646,9	66973,0	117674,4	380300,9	379767,0	348696,3	391523,2
Նորվեգիա	5,8	-	0,2	1,1	578,77	1556,6	642,3	108,9
Շվեյցարիա	1572,0	2481,8	3748,8	8829,9	22635,9	25634,9	16415,2	22920,3
Կիպրոս	449,3	223,5	349,7	1640,9	2966,6	5240,8	5730,7	5797,8
Իրան	42583,6	31392,2	34160,8	30089,0	88671,4	63912,5	78450,4	82328,4
ԱՄՆ	7110,0	11569,9	16008,4	37861,1	116086,6	96301,2	85669,3	102675,1
Թուրքիա	7152,7	2987,5	1128,5	1527,9	38395,9	56779,8	40152,2	40462,4
Սիրիա	2754,1	1295,5	112,1	145,1	4981,9	3925,3	1755,5	1752,5
ԱՄԷ	2938,4	3696,2	2612,4	5479,1	71731,5	54480,7	40195,8	41728,2
Լիբանան	4219,0	1345,4	223,2	287,0	1993,3	8237,9	9355,3	4572,2
Հարավային Կորեա	2,0	2,8	20,9	2,0	690,3	807,0	1412,2	669,7
Հնդկաստան	21,8	264,2	3,8	361,2	1333,4	3672,8	3896,9	5474,9
Ճապոնիա	-	61,1	61,6	211,9	2988,6	6189,3	2349,7	3822,2
Չինաստան	-	123,9	66,9	573,1	7296,3	9960,4	4888,2	5413,3
Կամադյա	73,2	367,7	1129,5	983,6	6585,1	5629,3	10023,5	5396,0
ՀԱՀ	-	4,5	0,5	5,0	1130,0	85,6	105,5	56,7
Եգիպտոս	30,6	0,1	71,5	11,7	13,5	124,8	0,7	2,1
Նոր Զելանդիա	-	-	1,8	21,4	21,2	94,8	-	202,3
Պանամա	187,2	-	-	-	302225,6	22083,1	23580,7	20957,1
Սինգապուր	-	-	-	0,1	534,0	848,7	594,8	352,3
Հորդանան	-	-	-	41,8	147,9	-	1,7	13,1
Այլ երկրներ	1306,7	5833,5	7272,5	29601,5	3284,3	13801,3	23475,6	46817,6

Ըստ որում՝ Արաբական Միացյալ Էմիրություններից և այլ երկրներից ներմուծվող ապրանքների մեջ հաճախ մեծ բաժին էին կազմում էժան, անորակ ապրանքները: Հարկավոր էր այդ ներմուծումը փոխարինել տեղական ապրանքների արտադրությամբ, ինչը կբարձրացներ բնակչության զբաղվածությունը, կենսամակարդակը և կիջեցներ արտագաղթը: Այսպես, օրինակ, Իրանում պատրաստված արդյունաբերական էժանա-

գին և անորակ շատ ապրանքներ՝ սոսինձ, ներկեր, պլաստմասայից պատրաստված բազմաթիվ տարաներ, վաճառվում էին ՀՀ-ում: Իրանից անարգել ներմուծվող ճակնդեղի սպիրտի, չամիչի, բանջարաբոստանային մշակաբույսերի (ձմերուկ, սեխ, վարունգ, լուլիկ, կարտոֆիլ, սխտոր և այլն, մրգերից՝ խնձոր, նուռ, տանձ, կեռաս և այլն), այլ երկրներից՝ Ֆրանսիայից, Հոլանդիայից, հավի մսի, Թուրքիայից ու Իրանից հավի ձվի ներմուծումը հանգեցրել էին հանրապետությունում այդ մթերքների արտադրության ոլորտում զբաղվածության կրճատմանը:

Գյուղացին, ի վիճակի չլինելով վերականգնել նույնիսկ գյուղատնտեսական մթերքների ինքնաբերքը, դադարել էր դրանք մշակելուց: Վերջիններս հիմնականում էժան գնելով վաճառում էին վերավաճառողներին, նրանք էլ քաղաքներում վաճառում էին բարձր գներով: Նույնիսկ այս պայմաններում 2000 թ. ընթացքում կարտոֆիլը, կաղամբը և որոշ մթերքներ ամբողջությամբ չվաճառվեցին: Դրանց մեծ մասը փչացավ և չօգտագործվեց: Դա վնասում էր ներքին շուկայի զարգացմանը: Բանն այն է, որ ներմուծվող այդ մթերքներն ավելի էժան էին, քան հանրապետությունում արտադրվող որոշ համանուն արտադրատեսակները: Երկրի գլխավոր շարժիչ ուժը պետական ազգային շահերն էին, հայրենական արտադրողների շահերի պաշտպանությունը: Պետության ակտիվ միջամտությամբ ապրանքաշրջանառության ոլորտը պետք է զարգանար ոչ միայն ներկրովի պատրաստի արդյունքների, այլև, առաջին հերթին, սեփական արտադրության հիման վրա:

Շուկան իր հակադարձ ազդեցությունն էր ունենում արտադրության զարգացման ընթացքի և ուղղությունների ձևավորման վրա: Մեծ մասամբ դրսից բերվող ապրանքներով բնակչության ապրանքաշրջանառության ոլորտի կեղծ աշխուժացումը միայն օժանդակ դեր կարող էր խաղալ: Այդ ճանապարհով շուկան մշտապես գործել, իսկ ժողովուրդը կերակրվել չէր կարող: Ինչպես մասնավոր, այնպես էլ պետական միջոցներով արտասահմանյան երկրներից ներմուծվող ապրանքատեսակների ներհոսքը պետք է ուղեկցվեր հանրապետությունում այդ պահին ստեղծված սեփական արտադրության ապրանքատեսակների արտահանության ընդլայնմամբ՝ հիմքում ունենալով աշխատանքի միջազգային բաժանմանը ՀՀ մասնակցությունը: Այդ պայմաններում արտահոսում էին նախորդ տասնամյակներում ստեղծված և արդեն կուտակված պատրաստի արժեքները՝ ոսկին, արդուզարդը, պղինձը, մետաղյա զանգվածը և այլն՝ աղքատացնելով երկիրն ու հասարակությանը:

Ի տարբերություն ՀՀ-ի՝ զարգացող երկրներում առևտրի ոլորտում զբաղվածության աճն ուղեկցվում էր առևտրի ձեռնարկությունների կտրուկ աճով: Խոշոր առևտրական ընկերություններն իրենց ուժերը կենտրոնացնում էին արտաքին առևտրի մեջ: Ներքին շուկայում իշխում էր մանրավաճառությունը: Մինչդեռ ՀՀ-ում մանրավաճառներն արտամղեցին առևտրի կենտրոնացված օբյեկտները: Մանրավաճառների ձեռքին էր սննդի արդյունաբերության ապրանքների մեծ մասը: Սննդի ապրանքատեսակների վաճառքով զբաղվում էին ցանկացած տեղում՝ փողոցներում, մայթերի վրա և այլուր: Անհրաժեշտ հիգիենիկ պայմանները չէին ապահովվում: Սննդի մասնավոր վաճառքի շատ ապրանքատեսակներ՝ պանիր, միս, մսամթերք, թխվածքներ, ամառվա ընթացքում՝ բանջարեղենը և մրգերը, հիվանդությունների տարածման աղբյուր էին, ուստի նշված ոլորտը պետք էր վերցնել խիստ հսկողության տակ:

Հանրապետության շուկայում բազմաթիվ մթերքների, ապրանքների վաճառքով զբաղված էին նաև օտարերկրյա քաղաքացիներ: Շատ երկրներում, այդ թվում՝ ԱՄՆ-ում, Գերմանիայում, Ճապոնիայում, Ֆրանսիայում, Իտալիայում, Սկանդինավյան երկրներում, ազատ աշխատատեղերում առաջին հերթին ընդգրկում էին իրենց քաղաքացիներին³⁴⁸: Դա ամրագրված էր օրենսդրությամբ: Այլ երկրների քաղաքացիներին աշխատանքի էին ընդունում միայն այն ժամանակ, երբ ազատ տեղերի համար իրենց քաղաքացիները հայտ չէին ներկայացրել:

Հանրապետության աշխատանքային շուկայում տեղեր էին զբաղեցնում նաև Իրանի և այլ երկրների քաղաքացիներ: Նրանք զբաղեցնում էին առևտրական կետերը, խանութները, պահեստներն այն դեպքում, երբ շրջապատը լեցուն էր որևէ զբաղմունք ակնկալող Հայաստանի քաղաքացիներով: Դրանց մի մասը թերևս վերավաճառողներ էին: Այս հարցադրումը չի հակասում այլ երկրների հետ բարիդրացիական տնտեսական կապերի սկզբունքներին: ՀՀ-ում մասնավոր ձեռներեցության միջոցներով արտահանության համար համապատասխան օրենսդրական դաշտ ապահովելու, դրանց կատմամբ պետական հովանավորչություն իրականացնելու հետ մեկտեղ անհրաժեշտ էր ընդլայնել երկկողմանի պետական համաձայնագրերի մակարդակով առևտրական շրջանառության ծավալները, որոնք իրական պայմաններ կստեղծեին երկու երկրների տնտեսության առանձին ճյուղերի փոխսերտաճման համար:

Անկախ Հայաստանի պատմության ընթացքում տնտեսական ամենամեծ հաջողություններից էր հանրապետության անդամակցությունը «Առևտրի համաշխարհային կազմակերպությանը», որը տեղի ունեցավ 2002 թ. դեկտեմբերի 10-ին: ՀՀ-ն դարձավ ԱՀԿ-ի 145-րդ լիիրավ անդամը: Սա վկայում էր, որ երկրի օրենսդրությունը համապատասխանել էր միջազգային նորմերին: ԱՀԿ-ին ՀՀ անդամակցությամբ միջազգային ընկերությունների համար բացվում էր հանրապետությունում ներդրումներ կատարելու ճանապարհ: Այն իրական երաշխիք էր ստեղծում աշխարհում ընդունված կանոններով գործել մեր երկրում, անսակարկ ներդրումներ անել՝ վստահ լինելով կապիտալի զարգացման, շահույթի ապահովման առումով: Միջազգային այդ կազմակերպությանն անդամակցելու հաջորդ կարևոր երաշխիքն այն էր, որ հայաստանյան արտադրողը երրորդ երկրների արտադրողների պես նույն պայմաններով կարող էր ազատ մտնել այդ երկրների շուկա: Այսինքն՝ հանրապետությունում ներդրվել էր մի համակարգ, որտեղ գործում էին բոլորի համար նույն օրենքները: Սա ապահովում էր և՛ արտահանման, և՛ ներքին արտադրողի, և՛ ներդրումների շահավետությունը՝ միաժամանակ ստեղծելով քաղաքական կայունության երաշխիքներ, քանի որ ԱՀԿ-ի պահանջների շրջանակներում ընդունված օրենքների, օրենսդրության փոփոխությունը շատ դժվար գործ էր: Կազմակերպության անդամ բոլոր երկրները հենց սկզբից պարտավոր էին պահպանել զոյություն ունեցող բոլոր ռեժիմները:

ԱՀԿ-ին ՀՀ անդամակցությունը տրամաբանական շարունակությունն էր լճացման ու ճգնաժամային տնտեսությունից զարգացմանը միտված տնտեսության հիմքերի ստեղծման: Հանրապետությունն աստիճանաբար լուծում էր իր համար բարդ խնդիր. մուտք է գործում տնտեսական նոր կառուցվածք՝ համաշխարհային տնտեսություն և

³⁴⁸ Տե՛ս **Խոջաբեկյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 397:

միջազգային շուկա: Ընդհանուր առմամբ ազգային տնտեսական կապերի աշխուժացման համար Հայաստանի Հանրապետությունում ստեղծված էր բարենպաստ մթնոլորտ: ՀՀ-ն զգալիորեն բարելավել է իր դիրքերը գործարար աշխարհում: Աշխարհահռչակ «Հորիզոն» հիմնադրամի և «Ուլ Սթրիթ Ջորնալ» թերթի հրապարակած 2002 թ. «Տնտեսական ազատականության ինդեքսի» համաձայն՝ նորանկախ հանրապետություններից ամենաբաց տնտեսությունն ուներ Հայաստանը, որը 1996 թ. զբաղեցրած 115-րդ տեղից 2002 թ. զեկույցում բարձրացել էր 44-րդ տեղը՝ այն կիսելով Հունգարիայի և Հարավային Կորեայի հետ և նկատելիորեն առաջ անցնելով անմիջական հարևան երկրներից³⁴⁹: Նույն զեկույցի համաձայն՝ 156 երկրների շարքում Թուրքիան զբաղեցնում էր 119-րդ, Վրաստանը՝ 113-րդ, Ադրբեյջանը՝ 104-րդ, Իրանը՝ 146-րդ, իսկ Ռուսաստանը՝ 135-րդ տեղը: Իսկ գուտ միջազգային առևտրային քաղաքականության առումով, ըստ նույն զեկույցի, ՀՀ-ն Հոնկոնգի, Սինգապուրի և Էստոնիայի հետ միասին գնահատվում էր որպես աշխարհի ամենաբաց տնտեսություն ունեցող երկրներից մեկը:

Այսպիսով՝ Հայաստանի Հանրապետությունը անկախություն հռչակելուց հետո դարձավ ինքնուրույն, արտաքին լիիրավ տնտեսական սուբյեկտ, իսկ միջազգային տնտեսական հարաբերությունները դարձան հանրապետության զարգացման կարևորագույն գործոններից մեկը:

ԱՊՀ երկրներից վճռական դերը պատկանում էր Ռուսաստանին, որը, բնական զգալից բացի, Հայկական ատոմակայանը ապահովում էր միջուկային անհրաժեշտ վառելիքով: Անկախության հռչակումից հետո Ռուսաստանի Դաշնության հետ Հայաստանի Հանրապետությունը կնքել էր 40-ից ավելի պայմանագրեր՝ տնտեսության տարբեր բնագավառներում համագործակցելու համար: Հայաստանը օրական 5,2 միլիոն մ³ բնական գազ ներմուծում էր Ռուսաստանից:

2001 թ. վերջերին գազի ներմուծման դիմաց կուտակված ՀՀ պարտքը կազմում էր մոտ 100 միլիոն դոլար: 2002 թ. հոկտեմբերին հայ-ռուսական բանակցությունների արդյունքում Հայաստանի Հանրապետության արդյունաբերական որոշ ձեռնարկություններ՝ Երևանի «Մարս», «Էլեկտրոն» և խոշոր մեքենաշինական այլ համալիրների բաժնետոմսերի մեծ մասը, Հրազդանի ջէկը տրամադրվեցին Ռուսաստանին: Այս ձեռնարկություններում ռուսական կողմը պարտավորվել էր իրականացնել ներդրումներ, ստեղծել մեծ թվով աշխատատեղեր: Համատեղ ձեռնարկությունների ստեղծման նպատակով համաձայնագրեր էին ստորագրվել նաև Մեծ Բրիտանիայի, Չինաստանի, Իրանի և այլ երկրների հետ, պայմանագիր էր կնքվել Երևանի «Նաիրիտ-1» ՓԲԸ-ի և բրիտանական «Ռանտաս» ընկերության միջև: Ըստ այդ պայմանագրի՝ բրիտանական կողմը պետք է կատարեր ներդրումներ, տեղադրեր ժամանակակից սարքավորումներ, զգալի միջոցներ հատկացներ այս խոշոր ձեռնարկության տեխնիկական վերազինման համար, մարեր նրա պարտքերն ու ապահովեր անխափան աշխատանքը: Բրիտանական կողմն արդեն 2001 թ. այդ նպատակներով ներդրել էր 30 միլիոն դոլար: Երևանի «Նաիրիտ» ձեռնարկության տեխնոլոգիայով կաուչուկի արտադրության համատեղ ձեռնարկություն ստեղծվեց նաև Չինաստանում: Չինաստանի մասնագետները վերակառուցել, մոնտաժել և շահագործման էին հանձնել Հրազդանի ջէկի 5-րդ էներգաբլոկը:

³⁴⁹ Տե՛ս «Ֆինանսներ և էկոնոմիկա», 1(21) հունվար, 2003, էջ 60-61:

Գյուղատնտեսության բնագավառում ևս համագործակցությունն ակնհայտ էր: Հայ մասնագետների ջանքերով Չինաստանում Հայաստանից տարված տնկիներով հիմնադրվել էին հայկական անուշահամ ծիրանի այգիներ, որոնք բերքատու էին դարձել:

Տնտեսական լայն համագործակցության պայմանագրեր էին կնքվել նաև Իրանի հետ: Հայաստանում և Իրանում գործում էին հայ-իրանական բազմաթիվ ձեռնարկություններ: Միայն 2001 թ. երկու երկրների ապրանքաշրջանառությունը հասել էր 80 միլիոն դոլարի³⁵⁰:

Փաստորեն՝ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին տնտեսական կապերի ռազմավարական հիմնական ուղղությունը նրա տնտեսական բազմակողմանի ինտեգրացումն էր համաշխարհային տնտեսությանը:

Այսպիսին էին հանրապետության տնտեսական վերափոխումների արդյունքներն անցած տասից ավելի տարիների ընթացքում:

գ. Վերափոխումները սոցիալական ոլորտում

ՀՀ Սահմանադրությամբ ամրագրված է, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ինքնիշխան, ժողովրդավարական, սոցիալական և իրավական պետություն է: Նշված դրույթը ենթադրում է, որ պետությունը ժողովրդի առջև պարտավորություն է ստանձնում պայմաններ ստեղծելու անհատի համար՝ կազմակերպելու նրա կենսագործունեությունը ընտանիքում, աշխատանքային կոլեկտիվում և հասարակության մեջ:

Սոցիալական ոլորտում բարեփոխումների իրականացումն անհնար է առանց հասարակական կյանքի բոլոր կողմերի արմատական փոփոխությունների, իսկ հաջողությունների մասին հնարավոր է դատել բնակչության կենսամակարդակի աստիճանով և գործընթացի նկատմամբ բնակչության տարբեր խավերի ունեցած վերաբերմունքով:

Անկախության տասից ավելի տարիներին ՀՀ-ում վարվող սոցիալական քաղաքականությունը վերլուծելու նպատակով պայմանականորեն այն կարելի է բաժանել երկու փուլի:

Առաջին փուլը (1990-1995 թթ.) հանրապետությունում շուկայական նոր հարաբերությունների ձևավորման սկիզբն էր: Այս փուլում Հայաստանում սոցիալական քաղաքականությունն իրականում դիտվում էր որպես ընդհանուր տնտեսական ռազմավարության բաղկացուցիչ մաս:

Անկախության հռչակումից հետո Հայաստանի իշխանությունների առջև ծառայան բազմաթիվ խնդիրներ, որոնց թվում էին կարիքավորների և գործազուրկների պաշտպանությունը, որոնք բնակչության գերակշիռ մասն էին կազմում, նաև հասարակության բոլոր խավերի շահերը և նախասիրությունները հաշվի առնող ամբողջական սոցիալական քաղաքականության մշակումը: Դա Հայաստանի համար բավական բարդ խնդիր էր՝ անկախ պետության սոցիալական քաղաքականության իրականացման մեխանիզմների և սովորույթների բացակայության պատճառով: Խորհրդային Հայաստանի սոցիալական քաղաքականությունը համապատասխանում էր այն երկրի (ԽՍՀՄ) սկզբունքներին, որի կազմում այն գտնվում էր: Միաժամանակ Հայաստանում գործում

³⁵⁰ Տե՛ս Սեփրույան Ս., Հայաստանի Հանրապետության արտաքին տնտեսական կապերը, Երևան, 2002, էջ 261:

էին սոցիալական պաշտպանության սեփական մեխանիզմներ, որոնք հիմնված էին ազգային սովորույթների վրա:

Խորհրդային պետության սոցիալական հզոր քաղաքականությունը զուրկ էր հարուստների, միջին խավի և կարիքավորների շահերի պաշտպանությունն ապահովելու գաղափարախոսությունից, նորմերից և մեխանիզմներից այն պարզ պատճառով, որ նման բաժանումը խորթ էր այդ հասարակարգին: Բոլոր թերություններով հանդերձ՝ սոցիալիստական հասարակարգն իր սոցիալական քաղաքականությունը հիմնում էր համընդհանուր սոցիալական ապահովման և առավելագույն սոցիալական երաշխիքների սկզբունքների վրա: Պետությունն ապահովում էր անվճար կրթություն, բուժում, կացարան, հանգիստ, ծերության կենսաթոշակ, հաշմանդամության թոշակներ, անչափահաս երեխաների նպաստ, միաժամանակ իրագործում էր երկրում համընդհանուր զբաղվածության խնդիրը: Սոցիալական քաղաքականության կարևորագույն տարր էր նաև առաջին անհրաժեշտության ապրանքների դոտացիան, սպառողական զների կայունությունը, որոնք անփոփոխ էին մնում տասնամյակների ընթացքում: Սոցիալիզմի իրական նվաճումների թվին կարելի է դասել աշխատանքի և հասարակական ֆոնդերի միջոցով սպառման ու բաշխման հարաբերությունների համակարգի ստեղծումը, որն ապահովագրում էր աղքատությունից և երաշխավորում բնակչության լայն շերտերի համար անձնական սպառման բավական բարձր մակարդակ:

Իր բոլոր թերություններով հանդերձ արտադրության կառավարման և պլանավորման կենտրոնացված մեթոդների շնորհիվ ստեղծվել էին պայմաններ, որոնք թույլ էին տալիս տևական ժամանակամիջոցում իրականացնել բյուջետային խոշոր հատկացումներ սոցիալական ոլորտի զարգացման համար: Սոցիալական կարիքների համար զգալի միջոցներ էին հատկացվում արդյունաբերական ձեռնարկությունների և այլ կազմակերպությունների ֆոնդերից, ինչպես նաև արհեստակցական միությունների միջոցներից: Խորհրդային հասարակության էական, բնութագրիչ կողմերից մեկն էր նաև բևեռացման ցածր աստիճանը: Այսպես՝ 1976 թ. բարձր վարձատրությամբ աշխատողների 10 %-ի եկամուտների հարաբերակցությունը ցածր վարձատրությամբ աշխատողների 10 %-ի եկամուտների նկատմամբ կազմում էր 3,35, իսկ 1986 թ.՝ 3,38³⁵¹: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո իրադրությունը սոցիալական ոլորտում կտրուկ փոխվեց: Ակնհայտ դարձան հետևյալ միտումները:

Առաջին, կրթության, գիտության և մշակույթի, ինչպես նաև բնակչության անապահով խավերի նկատմամբ հավասարաչափ պետական աջակցության քաղաքականությունը, ըստ էության չլուծելով ոչ մի սոցիալական խնդիր, հանգեցնում էր բյուջետային սուղ միջոցների փոշիացման:

Երկրորդ, ապրուստի համար անհրաժեշտ նվազագույն սահմանից (մոտ 50-60 ԱՄՆ դոլար՝ ըստ փորձագետների հաշվարկների) կրկնակի ցածր միջին աշխատավարձի պայմաններում քաղաքացիները չէին կարող լուրջ հատկացումներ կատարել սոցիալական ապահովագրության ֆոնդերին, այդ թվում՝ մասնավոր: Նույնը վերաբերում էր նաև զործատուների հնարավորություններին: Նշված փաստը քիչ հավանական էր

³⁵¹ Стів Труд в СССР. Финансы и статистика. 1988, с. 146:

դարձնում գործազրկության, հիվանդությունների ապահովագրման գործուն համակարգի կազմակերպումը, արդյունավետ կենսաթոշակային ֆոնդերի ստեղծումը:

Երրորդ, սոցիալական լարվածության տեսանկյունից դրությունը արդարացնում էր նաև այն հանգամանքը, որ պետությունը շարունակում էր հավակնել սոցիալական դաշտում գլխավոր գործող անձի դերին, իսկ բնակչությունն առաջվա նման պետությունից սպասում էր համընդհանուր պարտականությունների կատարում, որն իրական չէր:

Չորրորդ, արդյունավետ սոցիալական քաղաքականություն իրականացնելու տնտեսական հնարավորությունների կտրուկ անկումը տեղի էր ունենում այն պայմաններում, երբ սոցիալական աջակցության կարիք ուներ բնակչության մոտ մեկ երրորդը: Չարդարացվեցին նաև սեփականաշնորհումից բյուջեի մուտքերն ապահովելու հույսերը. պետության իրական դրամական եկամուտները սպասվածից առնվազն 10 անգամ ցածր էին: Այս սխալները խիստ սահմանափակեցին հանրապետության տնտեսական զարգացման հնարավորությունները, ինչը բացասաբար անդրադարձավ բնակչության սոցիալական վիճակի վրա: Պետք է ընդգծել, որ դրանք նաև անցման շրջանի դժվարությունների բնական հետևանքներ էին:

Հինգերորդ, պարզորոշ երևաց, որ մասնավոր հատվածում աշխատանքային հարաբերությունները դեռևս կանոնակարգված չէին. արհմիություններն անգործության էին մատնվել: Տեղի էր ունեցել մարդկային կապիտալի փոշիացում, փաստորեն՝ լրջորեն վտանգվել էր միջին խավը՝ ժողովրդավարության, քաղաքացիական հասարակության և կայուն զարգացման խթանիչ ուժը:

Վեցերորդ, դրությունը բարդանում էր նաև նրանով, որ դեռևս լուծումներ էին պահանջում բազմաթիվ փախստականների և երկրաշարժի գոտու բնակչության հիմնահարցերը:

Երկրորդ փուլը (1996 թվականից առ այսօր) կազմակերպչական առումով սոցիալական ապահովության, համակարգը ինքնուրույն և ֆինանսավորման տարբեր աղբյուրներ ունեցող, այսինքն՝ սոցիալական աջակցության և սոցիալական ապահովագրության համակարգի տարանջատման սկիզբն էր: Անկախության տասը տարիներին ՀՀ-ում իրական սոցիալական քաղաքականության ցուցանիշների զարգացման վերլուծությունը ցույց է տրված Ադյուսակ 9-ում³⁵²:

Ադյուսակից երևում է, որ սոցիալական ոլորտի բարեփոխումները չեն բխել հստակ մշակված սոցիալական քաղաքականությունից և ունեցել են ավելի շատ մարտավարական, քան ռազմավարական բնույթ: ՀՀ-ում իրականացվող սոցիալական բարեփոխումները համարժեք չէին բնակչության կենսական հիմնախնայիրներին: Հանրապետության բնակչության 68,3 %-ը բավարարված չէր ստեղծված իրավիճակով, իսկ 74,3 %-ը անբավարար էր գնահատում իրականացվող տնտեսական բարեփոխումների ընթացքը³⁵³: Կենսամակարդակի և կյանքի որակի խիստ անկման հետևանքով նկատվում էր հանցագործությունների, հիվանդությունների, հաշմանդամության, մա-

³⁵² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 89-103: Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1999, 2000), Երևան, 2001, էջ 56-86:

³⁵³ Տե՛ս Պողոսյան Գ., Բնակչության վերաբերմունքը Հայաստանում ընթացող տնտեսական բարեփոխումների նկատմամբ: Հայաստանի տնտեսությունը 2000 թ., 20 մարտի, էջ 7:

հացության աճ: Ինչ վերաբերում էր սոցիալական զարգացման որոշ ցուցանիշներում նկատվող դրական տեղաշարժերին, ապա դրանք այդպես էլ զարգացման կայուն միտումներ չունեցան:

ՀՀ սոցիալ-տնտեսական հիմնական ցուցանիշները անկախության 10 տարիներին (1991-2000) թթ.)*

Ցուցանիշները	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000
Տնտեսության մեջ գրավածների բանակը (հազ. մարդ) (բանվոր-ծառայող)	1672	1578	1543	1488	1476	1436	1372	1337	1298	1283
Գործազրկության մակարդակը (%)		1,8	5,3	6,6	6,7	9,3	10,8	9,4	11,2	10,9
Բնակչության դրամական եկամուտները (մլդ. դրամ)	14,7	41,7	395,0	93,7	289,3	434,3	514,4	581,3	627,1	698,4
Բնակչության դրամական ծախսերը (մլդ. դրամ)	12,6	27,5	250,1	84,9	274,5	423,6	519,8	578,9	631,7	682,0
Միջին ամսական անվանական աշխատավարձը (դրամ)	337	1395	12173	174,8	7680	9469	13581	18000	20157	21330
Նվազագույն աշխատավարձը (դրամ)	130-140	1200	7350	375	540	830	1000	1000	5000	5000
Միջին ամսական կենսաթոշակը (ռուբլի/դրամ)	167	1497	9024	1509	2584	3114	3673	3793	4921	4481
Բնակչության դեպոզիտները խնայրանկի հիմնարկներում (մլդ. դրամ)	2111	2284	10300	146	952	2148	3124	5524	8073	12282

* Տե՛ս «Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց. Հայաստան 2001», էջ 93:

Որպես դրական տեղաշարժ՝ սոցիալական ոլորտում կարելի էր նշել իրականացված կառուցվածքային բարեփոխումները, բնակչության սոցիալական ապահովության նոր կառուցակարգերի ստեղծումը, ոլորտը կանոնակարգող բազմաթիվ իրավական ակտերի առկայությունը, սոցիալական աշխատողների պատրաստման և վերապատրաստման ծրագրերը, կայուն համագործակցությունը միջազգային կառույցների հետ, սոցիալական ոլորտի կառավարման համակարգի որոշակի տեխնիկական զինումը և, իհարկե, ոլորտի բարեփոխումներին ուղղված բազմաթիվ ծրագրերի առկայությունը: Ոլորտի հետագա զարգացումը հիմնականում կախված էր այդ ծրագրերի հետևողական իրագործումից:

ՀՀ սոցիալական քաղաքականությունը դեռևս կայացման փուլում էր, իսկ առկա բացթողումները պայմանավորված էին ՀՀ-ում տնտեսական իրական հնարավորությունների վրա հիմնված սոցիալական քաղաքականության միասնական հայեցակարգի բացակայությամբ, սոցիալական ապահովության, ինչպես նաև սոցիալական գործընթացների համակարգերի անկատարությամբ:

Կառավարության տնտեսական բարեփոխումների ձեռնարկումներում հատկապես 1992 թ. անտեսվեցին սոցիալական կողմնորոշումների հիմնահարցերը:

Հանրապետությունում ընթացող սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական իրավիճակում խոսք լինել չէր կարող հասարակության ամենալայն շրջանների կենսապայմանների բարելավման մասին: Չնայած տարեցտարի պաշտոնապես արձանագրվող 5-6 %-անոց տնտեսական աճին՝ չէր հաջողվել այն ուղղել բնակչության լայն շերտերի վիճակի բարելավմանը: Շուկայական բարեփոխումների պտուղներից օգտվում էր բնակչության չնչին փոքրամասնություն կազմող ունևորների խավը: Կարելի էր պնդել, որ տնտեսական աճը հիմնված է երկրի արտաքին պարտքի անընդհատ աճի և եկամուտների ու հարստության անթույլատրելի բևեռացման վրա: ՄԱԿ-ի ազգային փորձագետների դիտարկումներով հախուռն ու հապճեպ սեփականաշնորհման արդյունքում հանրապետության ընտանիքների միայն 8 %-ը տիրացավ մասնավորեցված գույքի ավելի քան 90 %-ին³⁵⁴: Առավել հարուստ և առավել աղքատ բնակչության 20 %-ի ծախսերի տարբերությունը կազմեց 6,6 անգամ, իսկ եկամուտը՝ 32,2 անգամ: Եվրոպայի, Կենտրոնական Ասիայի, Լատինական Ամերիկայի հարավարևելյան երկրների շարքում Հայաստանը դեռևս առաջին տեղում էր եկամուտների անհավասար բաշխվածության առումով³⁵⁵:

Ավելին՝ առավել հարուստ ընտանիքների 4-5 %-ը տնօրինում էր ազգային հարստության առնվազն կեսից ավելին: Տնտեսապես ակտիվ բնակչության տեսակարար կշիռը, բնակչության ընդհանուր թվաքանակում տարեցտարի նվազելով, 1998 թ. կազմել էր ընդամենը 35,6 %: Միևնույն ժամանակ, 1992 թ. համեմատությամբ, ավելի քան 220.000-ով կրճատվել էր տնտեսության մեջ զբաղվածների թվաքանակը³⁵⁶: Տնտեսական վերափոխումները որոշակի փոփոխություններ առաջացրին աշխատուժի վերաբաշխման բնագավառում: Եթե 1991 թ. զբաղվածությունը մասնավոր հատվածում կազմել էր տնտեսության մեջ զբաղվածների 30,1 %-ը, իսկ պետական հատվածում՝ 67,2 %-ը, ապա 1998 թ. այն կազմում էր համապատասխանաբար՝ 66,2 % և 32,6 %, իսկ 1999 թ.՝ 70,6 % և 28,9 %³⁵⁷:

Տնտեսության ճյուղային կառուցվածքում նույնպես կատարվեցին փոփոխություններ, որոնք հանգեցրին զբաղվածության կրճատմանը արդյունաբերության, շինարարության, առողջապահության, կրթության ու գիտության բնագավառներում և միաժամանակ նպաստեցին դրա ավելացմանը գյուղատնտեսության և առևտրի ոլորտում: Տնտեսության մասնավոր հատվածում զբաղվածության մի զգալի մասը բաժին էր ընկնում գյուղացիական տնտեսություններին, որոնցում աշխատում էր տնտեսության մեջ զբաղվածների մեկ երրորդը:

Տնտեսության մեջ նման վերափոխումները, սեփականության զանգվածային մասնավորեցումը, անկախում տնտեսական իրավադաշտը և, ի վերջո, տնտեսական հաճախ չհիմնավորված ընթացիկ ու սխալ քաղաքականությունը ու այլ գործոններ պատճառ դարձան, որ բազմաթիվ ձեռնարկություններ փակվեցին կամ աշխատեցին խիստ թերբեռնված: Աշխատողների մեծ մասն անցավ հարկադիր պարապուրդների, ձևական զբաղվածության ու ցածր արտադրողական աշխատանքի: Աճեց գործազրկությունը:

³⁵⁴ Տե՛ս «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1999», էջ 39, 176:

³⁵⁵ Տե՛ս 10 лет содружества независимых государств (1991-2000), стат. сборник, Москва, 2001, էջ 101-149: «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 2001», էջ 95:

³⁵⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 119, ց. 15, գ. 80, ք. 2, 3, 20:

³⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 82, ք. 1, 3, 12:

Աննշան աշխատավարձը և անարդյունավետ զբաղվածությունը փոխհատուցվում էին պետության թողտվությամբ ընդհատակյա, գաղտնի անօրինական զբաղվածություն ունենալու և սև շուկայում ձեռներեցությամբ զբաղվելու հնարավորությամբ:

Տասնյակ տարիների ընթացքում երաշխավորված աշխատատեղին և աշխատավարձին սովոր, աշխատասերի համբավ ունեցող մեր ժողովրդի մի գործուն մասը հանկարծակի հայտնվեց գործազուրկի կարգավիճակում: Տնտեսության ազատականացման գործընթացի հետևանքով տեղի ունեցավ նաև աշխատուժի տեղաշարժ պետական սեկտորից դեպի մասնավորը: Հայաստանի իշխանությունների կողմից աշխատանքային պայմանագրերի կարգավորում և գործարար-վարձու աշխատող հարաբերությունների վերահսկում գրեթե գոյություն չունեին: Այս ամենի հետևանքով հանրապետությունում տարեցտարի ավելանում էր գործազուրկների թիվը: Ըստ ՀՀ վիճակագրության պետական ռեգիստրի և վերլուծության նախարարության տվյալների՝ 1992 թ. հանրապետության տնտեսության մեջ զբաղվածների թիվը կազմել էր 1.550 հազար, գործազուրկներինը՝ 54.5 հազար, 1996 թ.՝ համապատասխանաբար 1.436 հազար և 1.159 հազար 254, 1999 թ.՝ 1.320.1 հազար և 164,2 հազար, իսկ 2000 թ.՝ 1.283 հազար և 169.5 հազար³⁵⁸: Վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ գործազրկության մակարդակը 1992 թ. 1,6 %-ից աճել և 1999 թ. հասել էր 11.1 %-ի, իսկ 2000 թ.՝ 11.7 %-ի³⁵⁹: ՀՀ-ում գրանցված գործազրկությունը բնութագրող տվյալները, ըստ տարածաշրջանների, ցույց են տալիս, որ 2000 թ. գործազրկության ամենաբարձր մակարդակը գրանցվել էր երկրաշարժի գոտում՝ Շիրակում (23.3 %), Լոռիում (17 %), ինչպես նաև Սյունիքի մարզում (20.8 %): Գրանցված գործազրկության մակարդակը Երևանում եղել է 12.2 %³⁶⁰:

Եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ զբաղվածության ծառայություններում գրանցված չէր փախստականների մեծ մասը, որոնք, քաղաքաբնակ լինելով, հաճախ հրաժարվում էին գյուղաբնակ կյանքից՝ համալրելով գործազուրկների շարքերը, ինչպես նաև պաշտոնապես գործազուրկի կարգավիճակ չէին կարող ստանալ (հիմնականում աշխատանք չունենալու պատճառով) Հայաստանը լքած հարյուր հազարավոր քաղաքացիները, ապա պատկերն առավել ամբողջական կդառնա: Հանրապետությունում երկար ժամանակ աշխատանք չունենալով՝ գործազուրկները 2000 թ. կազմեցին ամբողջ գործազուրկների թվի 75 %-ը, որոնց մեծ մասը մինչև 50 տարեկան էր և չէր աշխատում 1992 թվականից ի վեր³⁶¹: Շատ գործազուրկներ չէին գրանցվում: Ավելի դժվար էր կանանց աշխատանքի տեղավորման խնդիրը: Գործազուրկ կանանց 85 %-ը չէր աշխատում վեց տարուց ավելի: Առաջին անգամ աշխատանք փնտրողները կազմում էին գործազուրկների թվի 23 %-ը, որոնց 54 %-ն ուներ միջնակարգ կրթություն³⁶²: Հատկապես դժվար էր այս կարգի գործազուրկներին աշխատանքի տեղավորելու հարցը, քանի որ, որպես կանոն, գործատուները խուսափում էին նրանցից փորձ և հմտություն չունենալու պատճառով: Զբաղվածության վրա ազդող գործոններից վճռորոշը, իհարկե, տնտե-

³⁵⁸ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1997, 1998), Երևան, 2001, էջ 42-43, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 84:

³⁵⁹ Տե՛ս «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 2000», էջ 7:

³⁶⁰ Տե՛ս «Հայաստան 2001», վիճակագրական գրքույկ, էջ 16:

³⁶¹ Տե՛ս «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 2000», էջ 78:

³⁶² Տե՛ս նույն տեղում:

ասկանն էր: Նախկինում գործող, իսկ այժմ չգործող բազմաթիվ խոշոր ու միջին ձեռնարկությունները չձևավորեցին աշխատանքի իրական շուկա: Նման պայմաններում չձևավորվեց սոցիալական ապահովագրության (այդ թվում՝ գործազրկության) համակարգը³⁶³: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ աշխատուժի շուկայում շարունակվում էր առաջարկի և պահանջարկի անհամապատասխանության խորացումը: Հաճախ գործազուրկները հրաժարվում էին իրենց մասնագիտությանը և որակավորմանը չհամապատասխանող աշխատանքից և ցածր աշխատավարձով չէին աշխատում:

Հատկապես ծանր էր զբաղվածության խնդիրը հանրապետության այն տարածքներում և քաղաքներում, որտեղ մարդը հողի սեփականատեր չէր, և չէին գործում նախկին միջին և մեծ ձեռնարկությունները: Խոսքը Գյումրիի, Վանաձորի, Արթիկի, Չարենցավանի, Հրազդանի, Կապանի և այլ քաղաքների մասին է: Այս վայրերում գործազրկության մակարդակը միջինից 2-3 անգամ բարձր էր:

Իրավիճակի վրա դեռևս ազդեցություն չէին գործում փոքր և միջին առևտրի զարգացման ուղղված միջոցառումները: Ինքնագրավածությունը խրախուսելու համար պետության կողմից գործազուրկին տրվող անհատույց դրամական միջոցները սպասվելիք արդյունքներ չէին տալիս: Նոր ստեղծվող աշխատատեղերն արագ դառնում էին անարդյունավետ, տնտեսության մեջ «սեղանիկի» մակարդակի առևտուրը և սպասարկումը մնում էին հիմնական եկամտի միջոցը: Չէին մշակվել զբաղվածության հանրապետական և տարածքային ծրագրեր, չկար աշխատուժի տեղաշարժի մասին հստակ տեղեկատվություն, չէին հաշվարկվել և համարվել ազատ աշխատատեղերը, չէին մշակվել միջին և փոքր գործարարության խրախուսման միջոցները, չկային անհրաժեշտ լծակներ գործազուրկների վերամասնագիտացման և որակավորման բարձրացման համար: Նոր աշխատատեղերի ստեղծումը մնացել էր լույ թղթի վրա, չէին մշակվել սեփականաշնորհվող ձեռնարկություններում զանգվածային ազատումները զսպող աշխատակարգեր, չէր սահմանվել նվազագույն աշխատատեղերի քանակը նման ձեռնարկություններում:

Գործազուրկներին օգնելու նպատակով հանրապետությունում 1996 թ. ստեղծվեց «Փարոս» համակարգը, որտեղ ընդգրկվեց 735.000 ընտանիք (բնակչության շուրջ 86 %-ը): 1997 թ., այսպես կոչված, «մաքրումների» շնորհիվ այդ թիվը դարձավ 450.000³⁶⁴: Ավելին՝ 1999 թ. անցում կատարվեց ընտանեկան նպաստի համակարգին, որի շրջանակներում 2000 թ. դրությամբ ներառվեց շուրջ 190.000 ընտանիք, և նպաստը բարձրացավ 3500-ից մինչև 7500 դրամի՝ ելնելով կարիքավորությունից ու անապահովվածությունից³⁶⁵: Այսպիսի նպաստը չէր բավարարում նույնիսկ ամենատարրական պահանջումները: Նպաստների հատկացման նման համակարգը չէր բխում ո՛չ պետության, ո՛չ էլ նպաստառուների շահերից և սկզբունքային բարեփոխումների կարիք ուներ:

Աշխատանքային շուկայում առաջացած անհավասարակշիռ վիճակը հանգեցրեց այնպիսի իրողության, երբ աշխատավարձի միջին մակարդակը չէր ապահովում նույնիսկ նվազագույն կենսապայմանները: Համաձայն ՀՀ վիճակագրության տվյալների՝

³⁶³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1999-2000), գ. Բ, էջ 414:

³⁶⁴ Տե՛ս «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1997», էջ 52:

³⁶⁵ Տե՛ս «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 2000», էջ 77-180:

միջին աշխատավարձի իրական մակարդակը (չնայած վերջին տարիների աճին) շարունակում էր մնալ շատ ցածր: Օրինակ՝ դոլարային արտահայտությամբ 1997 թ. անվանական միջին աշխատավարձը կազմում էր 28 դոլար, 1998 թ.՝ 34 դոլար, իսկ 2000 թ.՝ 40 դոլար³⁶⁶ այն դեպքում, երբ նվազագույն սպառողական զամբյուղը ՀՀ-ում մեկ շնչի հաշվով 2000 թ. կազմում էր շուրջ 66 դոլար³⁶⁷:

Փաստորեն՝ անհամապատասխանությունը սպառողական ապրանքների գների և աշխատավարձի միջև բավական մեծ էր: Ընդ որում՝ բյուջետային և ոչ բյուջետային հիմնարկներում այն էականորեն տարբերվում էր: 1999 թ. արդյունաբերությունում զբաղվածների աշխատանքային վաստակը գերազանցում էր ազգային տնտեսության միջինը 40 %-ով, իսկ գյուղատնտեսության մեջ 23 %-ով պակաս է եղել: Ամենացածր վաստակը (միջինի 50-55 %) կրթության, առողջապահության և մշակույթի ոլորտներում էր՝ միջինից 2,9 անգամ ավելի ցածր³⁶⁸:

2000 թ. հունվար-դեկտեմբերին բյուջետային կազմակերպություններում զբաղվածների աշխատավարձը (գնահատումը կատարվել է մոտ 4.000 բյուջետային կազմակերպություններից ստացվող եռամսակային հաշվետվությունների օպերատիվ տվյալների հիման վրա) կազմում էր 14007 դրամ և 1999 թ. համեմատությամբ ավելացել էր 14 %-ով, իսկ ոչ բյուջետային կազմակերպություններում զբաղվածներինը՝ համապատասխանաբար 26524 դրամ, ավելացել էր 16,1 %-ով³⁶⁹: Կառավարության ձեռնարկած որոշ միջոցառումների շնորհիվ թեև նվազում, բայց խստա չէին վերանում աշխատավարձի ապառքները: 2000 թ. սեպտեմբերին հաշվարկված աշխատավարձերի մեջ դրանց բաժինը կազմում էր մոտ 37 %:

Աշխատաշուկայում գների մակարդակի վրա ազդելու պետության հիմնական միջոցը՝ նվազագույն աշխատավարձը, շարունակում էր մնալ խիստ ցածր: Եթե 1992-1994 թթ. ընթացքում պետականորեն երաշխավորված նվազագույն աշխատավարձը վերանայվում էր յուրաքանչյուր եռամսյակը մեկ, 1997 թ. ընթացքում մնում էր անփոփոխ և միայն 1999 թ. ավելացավ հնգապատիկ՝ հասնելով 5000 դրամի: Դրան զուգահեռ 2-3 անգամ ավելացան պարենային և ոչ պարենային ապրանքների գները: Հանրապետության մեկ շնչի հաշվով նվազագույն պարենային զամբյուղը կազմում էր 18.000 դրամ³⁷⁰: «Միավորված ազգերի կազմակերպության» հետազոտությունն ակնառու ցույց է տալիս, որ հարցման մասնակցած բնակչության 60 %-ը չէր կարողանում ապահովել նույնիսկ սննդի համար անհրաժեշտ միջոցներ³⁷¹: Հայաստանը աղքատության մեջ գտնվող, աղքատացող երկրներից էր, որտեղ առկա էին այդ երևույթին ուղեկցող բոլոր բացասական հետևանքները: Քանակապես ավելացել էր նվազագույն սպառողական զամբյուղի հնարավորություն չունեցողների թիվը: Գնալով նվազում էին կրթություն ստանալու և առողջապահությամբ

³⁶⁶ Տե՛ս «Հայաստան 2001», վիճակագրական գրքույկ, էջ 21:

³⁶⁷ Տե՛ս «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 2000», էջ 77:

³⁶⁸ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 92:

³⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 93:

³⁷⁰ Տե՛ս «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1998», էջ 69: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 93:

³⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում, «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1999», էջ 38: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, Երևան, 1999, էջ 29:

յան համակարգից օգտվողները: Հայաստանի չափանիշներով բարձր աշխատավարձն անգամ մարդուն չէր փրկում աղքատությունից, ուղղակի կապ չկար նաև աղքատության և տարիքի, սեռի, ընտանիքի չափի միջև:

1988 թ. երկրաշարժից տուժած Ադետի գոտին և Ադրբեջանին սահմանակից շրջանները տնտեսապես առավել պասիվ էին, իսկ աղքատների թվով՝ խոցելի: Աղքատության հեռանկարները երկրում, ցավոք, ունեին ամրակայման միտումներ: Աղքատությունն սկսում էր ձևավորվել որպես ապրելակերպ և ուրվագծվում էր նրան հարմարվելու մեխանիզմը՝ սոցիալական հավասարության, արդարության, կրթության և առողջապահության հավասար մատչելիությունից հրաժարվելու ուղին, որն ի վերջո տանում էր դեպի անձի սոցիալական նշանակության կորուստ: Ըստ հաշվարկման նոր ցուցանիշների՝ Հայաստանի Հանրապետության մակարդակով աղքատության պարենային զանբյուրի արժեքը համարվեց 6112 դրամը (ԱՄՆ 13 դոլար), իսկ սպառողական նվազագույն զանբյուրի արժեքը մեկ շնչի հաշվով ընդունվեց 10784 դրամ³⁷²: Նշված ուսումնասիրությունների և համաշխարհային բանկի մասնագետների վերլուծությունների հիման վրա աղքատները Հայաստանում բաժանվեցին սովորական և շատ կամ ծայրահեղ աղքատների, որոնց 1 շնչի հաշվով միջին ընթացիկ ծախսերը ցածր էին աղքատության սահմանված գծից: Մեկ շնչի հաշվով աղքատության ընդհանուր մակարդակից բարձր լինելու դեպքում հաշվել են ոչ աղքատ: Այս հաշվարկումով, ըստ 1996 թ. ՄԱԿ-ի տվյալների, հանրապետության բնակչության 23,9 %-ն ապրում էր ծայրահեղ աղքատության մեջ, իսկ 82,4 %-ը՝ վատ, միայն 13,2 %-ը՝ բավարար, և 4,4 %-ը՝ լավ կամ շատ լավ:

Տարիների ընթացքում փոխվեց աղքատների և շատ աղքատների միջև հարաբերակցությունը: Շատ աղքատ բնակչության տեսակարար կշիռը, ըստ պաշտոնական տվյալների, 1996 թ. համեմատ, կրճատվեց 4,79 %-ով: Աղքատները կազմում էին 32,14 %, շատ աղքատները՝ 22,91 %, իսկ ոչ աղքատները՝ 44,95 %³⁷³: Այստեղ ակնհայտորեն իր դրական ազդեցությունն ունեցավ ընտանեկան նպաստների համակարգի կիրառումը, քանի որ այն նպատակաուղղված էր չափազանց աղքատ տնային տնտեսությունների վիճակի բարելավմանը: Ընտանեկան նպաստի չափը խիստ փոքր էր համարել հարցման ենթարկվածների 56 %-ը³⁷⁴: Այսպես, եթե մեկ անձից բաղկացած ընտանիքի նպաստի չափը կազմում էր 4800 դրամ, ապա միայն կենցաղային պարտադիր վճարումները այդպիսի ընտանիքներում կազմում էին 5500 դրամ: 2001 թ. նպաստի չափը շարունակում էր մնալ նույնը, քանզի բյուջետային հնարավորությունները թույլ չէին տալիս ավելացնել նպաստներին հատկացվող միջոցները: Շարունակում էր վատանալ նաև բյուջետային ոլորտի աշխատողների կացությունը. նրանց, հատկապես ուսուցիչների, գիտնականների և բուժաշխատողների աշխատավարձերի վճարումները կատարվում էին ուշացումներով:

Փորձագիտական գնահատումները ցույց են տալիս, որ բնակչության առավել հարուստ խավի եկամուտների 20 %-ը գերազանցում էր առավել անապահով ընտանիքների 20 %-ի եկամուտներն ավելի քան 30 անգամ: Եվ այս միտումները շարունակում էին

³⁷² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, Երևան, 2001, էջ 28:

³⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 44:

³⁷⁴ Տե՛ս «Հայաստանի մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1996», էջ 11: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, Երևան, 2001, էջ 50:

խորանալ: Փաստորեն՝ հանրապետության ավելի քան 830.000 ընտանիքների քառորդ մասը, ՄԱԿ-ի չափանիշներով, կա՛ն բացարձակ աղքատ էր, կա՛ն, ինչպես ընդունված է ասել, չքավոր: Եվս 200.000 ընտանիք, այսպես ասած, հարաբերական աղքատ էր: Ընտանիքի այս խմբի օրական եկամուտը կամ ծախսը չէր անցնում ամերիկյան մեկ դոլարից³⁷⁵: Իսկ ընդհանուր առմամբ Հայաստանը շարունակում էր դասվել ամենից աղքատ երկրների շարքը: Վիճակը վատ էր նաև կենսաթոշակային ապահովության բնագավառում: Հանրապետությունում կային շուրջ 580.000 կենսաթոշակառուներ, որոնց միջին կենսաթոշակը 7-8 դոլար էր այն դեպքում, երբ տարեցտարի քանկանում էին էլեկտրաէներգիայի սակագինը, մյուս ապրանքների գները, երբ պարենային զանբյուրի նվազագույն արժեքը անցնում էր 30 դոլարից: Ակնհայտ էր, որ այս ոլորտը ևս լուրջ վերափոխումների կարիք ուներ: 1999-2000 թթ. նշված ոլորտն արժանացավ կառավարության ուշադրությանը, և այս կապակցությամբ մի շարք որոշումներ ընդունվեցին՝ կապված պետական միջոցներից կենսաթոշակների ավելացման հետ³⁷⁶: Սակայն աղքատության վերացման կամ նույնիսկ նվազեցման մասին խոսելը վաղ էր: Մեր բնակչության գերակշիռ մասը գրկված էր ապահով ու առողջ ապրելակերպից: Շատերի կյանքի պայմաններն ուղղակի նվաստացուցիչ էին: Մարդկանց մի սովոր մասի համար նույնիսկ կենսական պայմանների նվազագույն զանբյուրը շարունակում էր անհասանելի ճոխություն համարվել: Հատկապես անմատչելի էր հիվանդանոցային բուժապասարկումը, եթե հաշվի առնենք, որ դեղերի մեծ մասի արժեքը գերազանցում էր հանրապետության ազգաբնակչության աշխատավարձը կամ այլ եկամուտները: Հարստության և աղքատության ահռելի հակադրությունը՝ սոցիալական բևեռացումը, ակնհայտ էր:

Հայաստանի առողջապահության համակարգը ժառանգել էր բավական հարուստ նյութատեխնիկական բազա՝ հիվանդանոցների, պոլիկլինիկաների և այլ բուժհիմնարկների համապարփակ ցանց: Բնակչության մեկ շնչի հաշվով Հայաստանը բժիշկների թվաքանակով դասվում էր աշխարհի զարգացած երկրների շարքը: Ավելին՝ բուժարքավորումները, որոնք ստացվել էին երկրաշարժից տուժածներին մարդասիրական օգնություն ցույց տալու համար, հնարավորություն տվեցին մասնավորապես Երևանում և երկրաշարժի գոտում մի շարք հիվանդանոցներ հասցնելու համաշխարհային բարձրության: Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի առաջավոր բժշկական հիմնարկներում վերապատրաստված հայ բժիշկները կարողացան Հայաստանում իրականացնել ամենաբարդ հիվանդությունների ախտորոշումը և բուժումը:

Սոցիալ-տնտեսական դժվարություններն ու համաշխարհային ճգնաժամը բացասական ազդեցություն ունեցան նաև հանրապետության առողջապահության համակարգի վրա: Համակարգն ընդհանուր առմամբ դարձավ վճարովի, իսկ պետության կողմից երաշխավորված անվճար բուժօգնության և ծառայությունների սպասարկումը՝ բավական խրթին, որի պատճառով բնակչության մեծ մասը չէր պատկերացնում, թե ինչ չափանիշներով էր ստանալու բուժօգնություն: Փաստորեն՝ ունենալով լուրջ համակարգված կառուցվածք՝ առողջապահությունը միևնույն ժամանակ դառնում էր անհասանելի, սակագները բնակչության մեծ մասի համար մատչելի չէին, գրեթե բոլոր բուժհիմնարկ-

³⁷⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, Երևան, 2001, էջ 58-65, «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 2000», էջ 73:

³⁷⁶ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1999-2000), էջ 458, 464-466:

ներում, բացի պաշտոնական վճարներից, գոյություն ունեն ստվերային վճարումների համակարգ: Այս ամենը բնակչության մեջ ստեղծել էր խոր դժգոհություն և անվստահություն առողջապահության համակարգի նկատմամբ: Անցման շրջանում այս ոլորտում նույնպես զբաղվածությունը խստիվ նվազեց: Դա բացատրվում էր ոչ միայն սոցիալական լարվածության ուժեղացմամբ, առողջապահության համակարգի վատթարացող իրավիճակով, այլև արտագաղթով և ծննդի նվազումով: 1990 թ. շուրջ 80.000-ի դիմաց ծնվածների թիվը կազմել էր 34,5 հազար, այսինքն՝ նվազել էր ավելի քան 2 անգամ³⁷⁷: Բուժաշխատողների որոշ մասի գաղտնի և բացահայտ վճարովի մեթոդների ազատականացումը, օրենքով հովանավորումը, դեղորայքի չափազանց բարձր գները, ինչպես նաև բարձր որակավորման աշխատողների, հատկապես բժիշկների մեծ մասի ցածր վարձատրությունը անդառնալի հետևանքներ ունեցան: Բարձր որակավորում ունեցող բժիշկների մի զգալի մասն ընդգրկվեց առևտրական կառույցներում, մեկնեց այլ երկրներ: Հիվանդները բուժվելու համար անհրաժեշտ միջոցներ չունեին, ուստի ավելացան հիվանդությունները, մահացությունը, խիստ նվազեց պոլիկլինիկաներ հաճախող մարդկանց թիվը, հիվանդանոցում բուժվում էին միայն ծայրահեղ անհրաժեշտությունից դրդված: Հիվանդանոցներում հիվանդները չէին ապահովվում անհրաժեշտ դեղամիջոցներով, վիրակապերով, սննդով, սպիտակեղենով և առաջին անհրաժեշտության այլ առարկաներով: Այս համակարգում բարեփոխումների հիմք հանդիսացավ ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 1996 թ. մարտի 4-ին ընդունված «Բնակչության բժշկական օգնության և սպասարկման մասին» օրենքը³⁷⁸: Այդ օրենքով որոշ ծառայություններ, ինչպես, օրինակ, ատամնաբուժությունը և պլաստիկ ու կոսմետիկ վիրաբուժությունը դարձան վճարովի: Բուժանձնակազմի որակավորումը և բուժծառայությունների որակը պետք է բարձրանար արտոնագրման համակարգի ներմուծման միջոցով: Հանրապետության կառավարությունը 1997 թ. մայիսին որոշում ընդունեց առողջապահության համակարգի ֆինանսավորման նոր ձևի անցնելու մասին՝ հիմնական բուժապասարկումը, որոշ բացառություններով, դարձնելով վճարովի: Այդ նույն որոշմամբ պետք է ֆինանսավորվեին միայն տուբերկուլյոզային, նարկոլոգիական, մաշկավեներոլոգիական, ուռուցքաբանական հիվանդությունների բուժումը, շտապօգնության, վերակենդանացման ծառայությունները: Պետական պատվերով բուժծառայություններից կարող էին օգտվել բնակչության որոշ, սոցիալապես առավել խոցելի խավերը, հաշմանդամները, մինչև յոթ տարեկան երեխաները և այլն: Սակայն պետական բյուջեն շարունակում էր չկատարել ստանձնած պարտավորությունները, և դրտացիոն բուժապասարկումը, փաստորեն, մնում էր վճարովի: Բնակչության համար պետության կողմից ֆինանսավորված և երաշխավորված անվճար բուժօգնությունը և ծառայությունները իրականացվում էին առողջապահական նպատակային ծրագրերին համապատասխան՝ ընդգրկելով համարյա ամբողջ բնակչության տարբեր հիվանդություններ, ինչպես նաև բնակչության որոշ խավերի համարյա բոլոր հիվանդությունները: Մինչդեռ ակնհայտ էր, որ նույնիսկ այսպես կոչված, «անապահով» խավերի ցուցակը չէր ընդգրկում բնակչության սոցիալական աջակցու-

³⁷⁷ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 1996, Երևան, 1998, էջ 27, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1999-2000), Երևան, 2000, էջ 29:

³⁷⁸ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999), Երևան, 1999, էջ 140-148:

յան իրական կարիք ունեցողների ցանկը: Բուժօգնության մատչելիությունը հատկապես բնակչության սոցիալապես առավել խոցելի խավերի համար դարձել էր կարևորագույն խնդիր: Առողջապահական ծառայությունների գերակշիռ մասը պաշտոնապես համարվում էր անվճար, սակայն հիվանդների կողմից կատարվող ոչ պաշտոնական վճարումների պատճառով լուրջ արգելքներ էին ստեղծվում բնակչության մի զգալի մասի համար, որի անմիջական հետևանքը հիվանդությունների աճող տեմպերի պայմաններում բուժհիմնարկներ դիմող քաղաքացիների թվի նվազումն էր: Որոշ փորձագիտական գնահատումներով հիվանդ մարդկանց 59,4 %-ը գերադասում էր ինքնաախտորոշվել: Բուժհիմնարկներ չդիմելու հետևանքով արհեստականորեն նվազում էր հիվանդների թիվը: Առողջապահական համակարգը աշխատում էր իր հնարավորությունների կեսի չափով³⁷⁹:

2000 թ. հիվանդանոցներում մահճակալների զբաղվածությունը կազմում էր ընդամենը 35 %, մարզերում՝ 10-15 %: 1990 թ. համեմատությամբ 2000 թ. պոլիկլինիկաներում հաճախումները նվազել էին 45 %-ով, տնային կանչերի թիվը՝ 53 %-ով, իսկ շտապօգնության կանչերը՝ 60 %-ով³⁸⁰: Անկասկած, այս ամենը հետևանք էր բարձր գների, բուժ-ծառայությունների որակի զգալի անկման և բնակչության անվճարունակության: Միևնույն ժամանակ աճի միտում ունեին սոցիալական վիճակի հետ առնչվող վարակիչ, մանկական, արյան և արյունաստեղծ օրգանների հիվանդությունները: Աճել էին նաև սրտանոթային համակարգի հիվանդությունները, որոնք կազմում էին ընդհանուր մահացության 54 %-ը, և այդ ցուցանիշը շարունակում էր աճել:

1997 թվականից առողջապահական համակարգի բարեփոխումներն ընթանում էին չորս ուղղություններով՝ համակարգի կազմակերպչական կառուցվածք և կառավարում, ցանցի կառուցվածք և կառավարում, առողջապահության ֆինանսավորում և բժշկական կրթություն: Առողջապահության համակարգի կառավարման բարեփոխումը ենթադրում էր երկու ուղղություն՝ ապակենտրոնացում և մի շարք գործառույթների կենտրոնացում: Ապակենտրոնացման արդյունքում ոլորտի պետական կառավարման լիազոր մարմինը՝ ՀՀ առողջապահության նախարարությունը, որոշեց երկրում առողջապահական քաղաքականության խնդիրներն ու ուղղությունները, համապետական չափորոշիչներն ու չափանիշները: Ապակենտրոնացման ուղղությամբ կարևոր քայլ էր նաև պետական առողջապահական գործակալության ստեղծումը, որի միջոցով տարանջատվում էին բժշկական օգնություն և սպասարկում իրականացնող ու դրանց դիմաց վճարումներ կատարող մարմինները:

ՀՀ առողջապահության ֆինանսական համակարգի վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ առողջապահական պետական նպատակային ծրագրերի շրջանակներում իրականացված աշխատանքների ծավալները գերազանցում են պետական բյուջեով կատարված ծախսերը, ուստի անխուսափելի փուլ է դարձավ վճարովի ծառայությունների ներդրումը՝ իր բոլոր բացասական հետևանքներով: Այս գործընթացը բնակչության համար պակաս ցավագին դարձնելու համար փորձ էր արվում իրականացնելու առողջապահության ֆինանսավորման բազմաձևության՝ պետական պատվերի, համավճարի,

³⁷⁹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 1999 թվականին, Երևան, 2001, էջ 54, 65:

³⁸⁰ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1999, 2000), էջ 140-141:

բժշկական ապահովագրության, ինչպես նաև ուղղակի վճարումների համակարգի ներդրումը: Առողջապահության պետական վերափոխումների շրջանակում 1998 թ. գարնանից սկսեց իրագործվել Համաշխարհային բանկի հետ համատեղ մշակված ծրագիրը 10 միլիոն ԱՄՆ դոլարի անտոկոս վարկի հաշվին³⁸¹: Նախատեսվում էր անցնել պարտադիր բժշկական ապահովագրության՝ սկզբնական փուլում հիվանդությունների մի շարք տեսակների համար պահպանելով անվճար բուժօգնություն ստանալու հնարավորությունը: Սակայն պարտադիր առողջապահական ապահովագրությունը ոչ մի խնդիր չէր կարող լուծել բնակչության մեծամասնության ցածր աշխատավարձի և լայնածավալ սովետային տնտեսության պատճառով:

Առողջապահության ֆինանսավորման համակարգում 2000 թ. հունիսի 1-ից ներդրված հիվանդանոցային հաստատությունների ծառայությունների դիմաց վճարման գլոբալ բյուջեի մեթոդը նպատակ ուներ ավելի կառավարելի դարձնելու համակարգում ծախսերի վերահսկումը, հստակեցնելու պետության պարտավորությունները բուժօգնության բնագավառում:

Բարեփոխումների կարիք ուներ նաև առողջապահության կրթական համակարգը: Բժիշկների և բուժքույրերի նախկինում առաջացած «ավելցուկը» հուշում էր, որ կադրերի պատրաստումը պետք է համապատասխանեցնել իրական պահանջարկին: Անվճար ընդունելությանը հատկացվող տեղերի քանակը 2001 թ. Երևանի Մ. Հերացու անվան պետական բժշկական համալսարանում 1992 թ. 1400 տեղից կրճատվեց մինչև 300-ի, քույրական գործի բազային կրթությունը 2-ի փոխարեն դարձավ 3 տարի, ընդլայնվեցին մասնագիտական կրթական ծրագրերը, հետդիպլոմային մասնագիտացումը հասցվեց 4 տարվա³⁸²:

Կադրերի պատրաստման կարգավորմանը զուգընթաց կրթական բարեփոխումներն ուղղվեցին նաև դրանց մասնագիտական որակի բարելավմանը: 1996 թվականից բոլոր բժիշկները, բուժքույրերը և դեղագործները 5 տարին մեկ ենթարկվում են լիցենզավորման:

Առողջապահության համակարգում իրականացվում էին արմատական վերափոխումներ ընտանեկան բժշկի ինստիտուտի ստեղծման ուղղությամբ: Նպատակը ընտանիքի անդամներին առաջնային բժշկական օգնություն ցույց տալու իրավունք ունեցող բազմապրոֆիլ ընտանեկան բժիշկների պատրաստումն էր, որը, ըստ առողջապահության բարեփոխումների ծրագրի, 15 տարիների ընթացքում կփոխարիներ ամբուլատոր պոլիկլինիկական համակարգին:

ՀՀ առողջապահության համակարգի բուժիմնարկների զարգացման ճանապարհին կարևոր քայլ էր 2001 թ. հունվարին ՀՀ նախագահի կողմից հաստատված «2001 թ. առողջապահական պետական նպատակային ծրագիրը հաստատելու մասին» օրենքը³⁸³: Այն ուղղված էր բնակչության առողջության պահպանմանը: Նրանում սահմանվում էին բնակչությանը ամեն տարի մատուցվող, պետության կողմից երաշխավորված

³⁸¹ Տե՛ս Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 194:

³⁸² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 195:

³⁸³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, N3 (135), 31 հունվարի, Երևան, 2001, էջ 5:

անվճար բուժօգնություն ու ծառայություններ, որոնք ֆինանսավորվում էին ՀՀ պետական բյուջեից:

գ. Արտագաղթն ու ներգաղթը ՀՀ-ում. Հայրենադարձության միտումները

Հայ-ադրբեջանական հակամարտության պատճառով 1988-1991 թթ. տեղի ունեցավ հայ բնակչության զանգվածային ներգաղթը: Ըստ ՄԱԿ-ի հրապարակած զեկույցների՝ Ադրբեջանից Հայաստան տեղափոխվեց շուրջ 360.000 բռնագաղթված հայ: Այս ժամանակահատվածը հատկապես ծանր էր Հայաստանի համար՝ որպես նոր անկախացած, սոցիալական և տնտեսական բազմաթիվ խնդիրներ ունեցող, երկրաշարժի հետևանքները դեռ չհաղթահարած և պատերազմի մեջ գտնվող երկիր: Անհրաժեշտ է նշել, որ այս ընթացքում Հայաստանը չուներ միջազգային որևէ փորձ փախստականների խնդրի հետ բախվելու հարցում: Միայն 1993 թվականից Հայաստանը միացավ և ընդունեց միջազգային և հանրապետական մի շարք օրենքներ, որոնք կոչված էին կարգավորելու ծանր իրավիճակում հայտնված փախստականների վիճակը: Ներգաղթյալների 81 %-ը Բաքվից, Կիրովբադից և այլ մեծ քաղաքներից էին, 16 %-ը՝ այլ քաղաքներից (Շամխոր, Խանլար, Մինգեչաուր և այլն), և միայն 3 %-ը՝ փոքր գյուղերից³⁸⁴: Մեծ քաղաքների ներգաղթյալներից շատերը բարձրագույն կրթություն ունեին և նախկին բնակավայրում բարձր պաշտոններ էին զբաղեցրել հատկապես նավթային կազմակերպություններում: Մեծ էր նաև կրթական, առողջապահական, մշակութային ոլորտներում աշխատողների թիվը: Ի տարբերություն նրանց՝ գյուղերից ներգաղթածներն ընդհանուր առմամբ ունեին կրթական ցածր մակարդակ և հիմնականում գյուղատնտեսական գործունեությամբ էին զբաղված: Չնայած դրան՝ քաղաքային պայմաններին սովոր շատ ներգաղթյալներ տեղավորվեցին Հայաստանի գյուղական բնակավայրերում, սակայն նրանց գերակշիռ մասը, հետագայում չհարմարվելով այդ պայմաններին, արտագաղթեց:

Ադրբեջանից գաղթած փախստականների խնդիրները ներկայացնելու առումով կարելի է այն բաժանել մի քանի փուլերի:

1988-1995 թթ. պետության հիմնական խնդիրն էր բնակվելու տեղ տալ փախստականներին, ինչպես նաև երկրաշարժի հետևանքով անտուն մնացած մարդկանց: Նրանց տեղավորում էին հյուրանոցներում, հանրակացարաններում, գիշերօթիկ դպրոցներում, լքված շինություններում, որոշ մասին՝ բարեկամների և հարազատների մոտ: Պատերազմական գործողությունների և Ադրբեջանում հայերի նկատմամբ կիրառված բռնությունների հետևանքով ներգաղթյալների հոծ զանգվածներին Հայաստանի նորաստեղծ իշխանությունները ստիպված էին բնակեցնել ամբողջ հանրապետության տարածքում՝ շատ հաճախ հաշվի չառնելով նրանց մասնագիտական որակավորումը, կրթական մակարդակը և բնակավայրի տիպը: Կարևոր խնդիր էր նաև փախստականների ինտեգրումը գոյություն ունեցող առողջապահական, կրթական և սոցիալական այլ ոլորտներին: Այնուամենայնիվ, 1991-1995 թթ. ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակը իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ ոչ միայն տեղի բնակչության, այլև փախստականների վրա, որոնք ունեին օգնության կարիք: Հանրապետության բնակչության կե-

³⁸⁴ Տե՛ս Մարաշյան Վ., Գալստյան Ն., Գրիգորյան Ի., Հայրենադարձների փորձն ու ինտեգրումը Հայաստանում. խոչընդոտներ և հնարավորություններ, Երևան, 2015, էջ 28:

սից ավելին հայտնվեց աղքատության շեմից ցածր պայմաններում: Այս ընթացքում մեծ կարևորություն ստացավ տեղի և արտասահմանյան հումանիտար օգնությունը հայ բնակչությանը, այդ թվում՝ փախստականներին տրամադրումը: Հանրապետությունում ստեղծված տնտեսական ճգնաժամի հետևանքով մեծ ծավալներ ընդունեց արտագաղթը: Փախստականներից շատերը լքեցին Հայաստանը, տեղափոխվեցին Ռուսաստան կամ ապաստան գտան արևմտյան երկրներում:

1996-1999 թթ. հիմնական քաղաքականությունն ուղղված էր փախստականների ապրելու պայմանների բարելավմանը: Պետությունը ձեռնարկեց մի շարք միջոցառումներ նշված հիմնախնդրի լուծման համար: Այս փուլում հիմնական քաղաքականություն դարձան փախստականների քաղաքացիական ինտեգրումը և կարգավիճակի փոփոխությունը: Սկսվեց իրականացվել քաղաքացիության շնորհման գործընթացը:

1999 թվականից մինչև օրս. հիմնական խնդիրն է փախստականների կարգավիճակի քաղաքացիական ինտեգրացիան, ինչպես նաև փախստականների և տեղացիների օտարացման խնդրի լուծումը: Արդեն 2000 թվականից ԽՍՀՄ անձնագրերը չէին գործում Հայաստանի Հանրապետության տարածքում: Սակայն մի շարք պատճառներով փախստականների մի մասը խուսափում էր քաղաքացիություն ստանալուց: Մասնավորապես նրանք մտահոգություն ունենին, որ ԽՍՀՄ անձնագրից հրաժարվելու դեպքում հնարավոր էր՝ զրկվելին հումանիտար օգնությունից, բնակարան ստանալու, այլ երկրներում կարգավիճակ ձեռք բերելու հնարավորություններից:

Չնայած կատարված որոշակի աշխատանքներին՝ դեռևս կային Ադրբեջանից բռնագաղթվածներ, որոնք ունեին սոցիալ-տնտեսական մի շարք խնդիրներ, մասնավորապես դեռևս լուծված չէին նրանց կացության, աշխատանքի, կրթության խնդիրները, ինչի հետևանքով նրանք հայտնվել էին խոցելի պայմաններում:

Փախստականները Հայաստանում տեղաշարժվում էին բնակարանի և զբաղմունքի բացակայության, սոցիալական վիճակի, տեղական բնակչությունից որոշ չափով տարբերվող սովորույթների, տեղական պայմաններին չհարմարվելու և այլ հարցերում մշտական բնակչության հետ չհարաբերվելու բարդությունների հետևանքով: Այնուամենայնիվ, շատ դանդաղ, բայց կատարվում էր փախստականների և մշտական բնակչության համաչափ սերտաճում՝ պահպանելով որոշ առանձնահատկություններ: Փախստականների մեջ բավական մեծ տոկոս էր կազմում Ադրբեջանի քաղաքային բնակավայրերի հայ բնակչությունը, որի զգալի մասը տարեց մտավորականներ էին: Հայաստանում լավագույն դեպքում նրանք տեղաբաշխվում էին սահմանամերձ գյուղական բնակավայրերում՝ շատ հաճախ չապահովվելով իրենց մասնագիտական որակավորմանը համապատասխան աշխատանքով: Նրանց որոշ մասը, մասնավորապես գյուղացիները, իրենց բնակարանները փոխանակեցին Հայաստանից արտագաղթած ադրբեջանցիների բնակարանների հետ: Սակայն նրանցից շատերը մնացին անօթևան մի քանի պատճառներով՝

- 1) հայ փախստականներն ավելի շատ էին, քան Հայաստանից արտագաղթած ադրբեջանցիները,
- 2) հայ փախստականների ընտանիքների կազմն ավելի փոքր էր, հետևաբար նրանք այնտեղ թողել էին թվով ավելի շատ բնակարաններ,

3) բռնագաղթված փախստականների մեծ մասը քաղաքային բնակիչներ էին, իսկ Հայաստանից գաղթած աղքատացիները՝ մեծ մասամբ գյուղացիներ (մոտ 90 %)։ Ուստի փախստականներից շատերը չկարողացան իրենց բնակարանները փոխանակել Հայաստանում դրանց չլինելու պատճառով։ Քաղաքաբնակ փախստականների որոշ մասը, որոնք իրենց բնակարանները փոխանակել էին հանրապետության սահմանամերձ ու լեռնային շրջանների (հատկապես հյուսիսարևելյան, Չանգեզուր, Վայք, Վարդենիս և այլն) գյուղական վայրերում, չհարմարվելով տեղի և հատկապես բնակարանային պայմաններին, արտագաղթեցին հանրապետության քաղաքներ, մեծ մասամբ արտասահմանյան երկրներ³⁸⁵։

Ժամանակի ընթացքում արտագաղթի դրդապատճառներ դարձան սոցիալական լարվածությունը, մասնավորապես աշխատանքի տեղավորման դժվարությունները։ Բանն այն է, որ 1989-2000 թթ. Հայաստանում մշտական բնակչություն և զբանցում չունեցող կամ ունեցող փախստականների և Հայաստանի մշտական բնակչության արտագաղթը շատ ընդհանրությունների հետ մեկտեղ ուներ մի շարք առանձնահատկություններ։ Անկախացումից հետո Հայաստանից զանգվածային արտագաղթի համար հիմք դարձան երկրի սոցիալ-տնտեսական անբարենպաստ պայմանները, մարդկանց բարոյահոգեբանական անմխիթար վիճակը, ինչպես նաև Ղարաբաղյան պատերազմը։

1990-ական թթ. սկզբներից աշխատանքի շուկայում աշխատուժի պահանջարկի նկատմամբ նկատելի դարձավ և հետագայում ահագնացող չափեր ընդունեց առաջարկի խիստ գերազանցումը, ինչպես նաև գործազուրկների զանգվածային աճը։ Աշխատուժի առաջարկը գերազանցեց պահանջարկը նախկինում գործող արտադրությունների ծավալների անհարկի կրճատման, համապատասխան շահութաբերություն չապահովող և անմրցունակ արտադրությունների լուծարման հետևանքով։ Ուսումնասիրությունները վկայում են, որ 1991-1993 թթ. և հետագայում ամենից առաջ արտագաղթել է հասարակության ունևոր խավը (բոլոր արտագաղթողների 10-12 %-ը), որակյալ մասնագետները (12-15 %), բարձր որակավորում չունեցող այն անձինք, որոնք պատրաստ են կատարել ցանկացած աշխատանք³⁸⁶։

Հայաստանը պատկանում է այն եզակի երկրների թվին, որը նյութական նվազ հնարավորությունների և երկրում չափազանց նվազ երկարատև կապիտալ ներդրումների պայմաններում աչքի է ընկնում կապիտալի արտահանության մեծ չափերով։ Մինչդեռ ներգաղթի քաղաքականության տեսանկյունից չափազանց կարևոր է հայրենական կապիտալը երկրում ներդնելու քաղաքականությունը, ինչը բարձր արդյունավետության հետ միասին կապահովի ավելի մեծ զբաղվածություն։ Արտադրության ծավալների անկմանը զուգահեռ արտագաղթին նպաստեցին նաև ենթակառուցվածքային (ծառայություն, տրանսպորտ և այլն) համակարգի ցածր մակարդակը, հանրապետությունում ձեռներեցությունն ակտիվորեն չխրախուսելու, հայրենական արտադրողների շահերի և իրավունքների պաշտպանության օրենսդրական նորմերի բացակայությունը, անկատար հարկային քաղաքականությունը և այլն։

³⁸⁵ Տե՛ս **Խոջաբեկյան Վ.**, «21-րդ դար», թիվ 3 (13), 2006, էջ 82։

³⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում։

Այսպիսով՝ աշխատուժի առաջարկի նկատելի բարձրացումը, որը գոյանում էր հասարակական արտադրության ծավալների անկման հետևանքով ու ուղեկցվում աշխատանքից ազատվողների թվաքանակի աճով, աշխատուժի պահանջարկի խիստ նվազման, աշխատանքային տարիք մուտք գործող, տնտեսապես ակտիվ տարիքի բնակչության աննախընթաց աճի օբյեկտիվ ընթացքով, բախվեց հետընթաց ապրող հասարակական արտադրության խնդիրներին: Արդյունքում աշխատուժի առաջարկը տեղի տվեց զանգվածային արտագաղթի՝ իր հետ բերելով գործազրկություն:

Եթե 1988-1993 թթ. բռնագաղթի տարիներին արտագաղթի հիմնական դրոշմապատճառների շարքում որոշիչը փախստականները, Ադետի և սահմանամերձ գոտու բնակիչներն էին, ապա դրան հաջորդած 10-12 տարում որակապես փոխվեցին արտագաղթի շարժառիթները՝ ընդունելով հիմնականում տնտեսական բնույթ և գերազանցապես ընդգրկելով Հայաստանի մշտական բնակչությունը: Դա կապված էր Հայաստանում աշխատանքի շուկայի ձևավորման ընթացքում աշխատուժի պահանջարկի և առաջարկի անհաշվեկշռության խորացման, աշխատանքի միջազգային շուկայում հայ աշխատավորական զանգվածների մասնակցության աստիճանի բարձրացման հետ: Այս հարցում որոշակի դեր էին խաղում նաև ՀՀ և միջազգային աշխատանքի շուկաների տարողունակության աճի տեմպերի և աշխատուժի արժեքների անհամեմատելի մեծ տարբերությունները:

Հայաստանում սոցիալական շերտավորման հետագա խորացումը ի մի բերելով՝ կարելի է ասել, որ անցման փուլում աղքատությունը կտրուկ աճել է, իսկ եկամտոտների բաշխումը՝ վատթարացել: Դրա հետևանքով հանրապետությունում չի դադարում արտագաղթը: Ըստ ՄԱԿ-ի և ՀՀ վիճմախարարության ներկայացրած տվյալների՝ Հայաստանի մոտավորապես 3 միլիոն 802.000 բնակիչներից 1991-2001 թթ. ընթացքում երկրից հեռացել է մոտ 1 միլիոն 300.000-ը, վերադարձածների թիվը կազմել է 380.000, այսինքն՝ միգրացիայի զուտ արդյունքը կազմել է 920.000 մարդ՝ հօգուտ տարագիրների, որը ՀՀ քաղաքացի հանդիսացող առկա բնակչության թվաքանակի 18 %-ն է³⁸⁷: Այդ ժամանակաշրջանում աշխատունակ բնակչության տեսակարար կշիռը նվազեց 7 %-ով՝ բնակչության ընդհանուր թվաքանակում կազմելով 51 %³⁸⁸: Դրա պատճառն այն է, որ Հայաստանից արտագաղթածների 82 %-ը աշխատունակ տարիքում էր: Արտագաղթի ծավալը 1991-1996 թթ. կազմել է մոտ 677.000 մարդ, իսկ հետագայում՝ տարեկան միջինը 70-150.000 մարդ³⁸⁹: Ամենամեծ արտագաղթը՝ 250.000 մարդ, տեղի է ունեցել 1993 թ.³⁹⁰, երբ երկրում ծանր պայմաններ էին ստեղծվել բնակչության համար:

Տեղաշարժվողների ընդհանուր թվում նկատելիորեն առանձնանում են երկու տիպի հոսքեր: Առաջինը, որ կազմում է արտագնացողների 55 %-ը, բաղկացած է անհատ տեղաշարժվողներից, որոնք ժամանակավորապես հեռացել են՝ աշխատանք փնտրելու նպատակով և դրանով օժանդակում են ընտանիքին: Հայրենիքում հարազատուն-

³⁸⁷ Տե՛ս «Հայաստանի 2001», վիճակագրական գրքույկ, Երևան, 2001, էջ 12: «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 2000», էջ 67: ՀՀ տնտեսության հիմնական բնութագրիչները, էջ 16: Աղքատությունը և ժողովրդավարությունը Հայաստանում, էջ 82:

³⁸⁸ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, էջ 30-31:

³⁸⁹ Տե՛ս «Հայաստանի մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1996», էջ 14:

³⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղը:

րին ուղղվող դրամական փոխանցումները կազմում են միջին ընտանիքի սպառողական բյուջեի մոտ 15 %-ը³⁹¹: Երկրորդը ընտանեկան գաղթն է: Ընտանիքով գաղթողների մեծամասնությունը լքում է երկիրը և ամենայն հավանականությամբ ընդմիջտ բաժանվում է Հայաստանից: Արտագաղթը էապես խախտել է բնակչության սեռատարիքային համամասնությունը: Տղամարդկանց տեսակարար կշիռը սրընթաց նվազել է՝ կազմելով 48,6 %, իսկ 2000 թ. հունվարին՝ մինչև 44,6 %³⁹²:

Արտագաղթի հետևանքով բնակչության մեջ տեղի է ունենում տարիքային խմբերի համամասնության խախտում: Այսպես՝ նկատվում է մեծահասակների թվի հարաբերական ավելացում: 60 և ավելի տարիք ունեցողներն այսօր կազմում են բնակչության ընդհանուր թվի 12 %-ն այն դեպքում, երբ 70-ական թթ. 9 % էր³⁹³: Այս ցուցանիշը շեշտվում է, եթե հաշվի առնենք նաև կյանքի տևողության կրճատումը: Մասնագետների գնահատումներով կյանքի միջին տևողությունը կրճատվել է 9 տարով:

Արտագաղթի վերաբերյալ ուղղակի տվյալների պակասը լրացվում է այնպիսի անուղղակի վկայություններով, ինչպիսիք են ծնելիության և մահվան ուղղակի թվային տվյալները: Այսպես՝ 2000 թ. բնակչության աճը 1999 թ. համեմատությամբ նվազել է 22,8 %-ով, այդ թվում՝ ծնունդը նվազել է 7,1 %-ով, մահացածությունն աճել է 3-8 %-ով³⁹⁴: Ծնվածների բացարձակ թվաքանակն անկախության ժամանակահատվածում (1991-2001 թթ.) կրճատվել է ավելի քան 2 անգամ: Գրանցված մահացածների թիվն է աճել 2.3 %-ով³⁹⁵:

Բնակչության տեղաշարժերի ակտիվությունը պայմանավորված է եկամտուններով: Աղքատներն ու հարուստներն առավել քիչ են մասնակցում արտագաղթին: Առաջիններն այն պատճառով չեն արտագաղթում, որ հնարավորություն չունեն, երկրորդներն ունեն հնարավորություն, բայց ցանկություն չունեն: Հիմնական արտագաղթողները բնակչության միջին ապահովվածություն ունեցող շերտերն են: Արտագաղթողների մեծ մասն իր բախտը փնտրում էր ԱՊՀ երկրներում (հիմնականում Ռուսաստանի Դաշնությունում), միայն 25-30 %-ը՝ հեռավոր արտասահմանում³⁹⁶: Մեծացել է ԱՄՆ և եվրոպական երկրներ արտագաղթողների թիվը: Այսպես, օրինակ, 1999 թ. ԱՄՆ մեկնելու համար դիմողների թիվը կազմել է 14.000, իսկ 2000 թ.՝ 27.000 մարդ: Այս աղետալի երևույթի հիմնական պատճառներն են՝ աշխատանքի բացակայությունը (26 %), բավարար կենսամակարդակի համար վատակելու անհնարինությունը (25,9 %), կյանքի ոչ նորմալ կենցաղային պայմանները (13 %), Հայաստանում զարգացման հեռանկարների նկատմամբ հավատի բացակայությունը (11,8 %) և այլն³⁹⁷: Արտագաղթի գլխավոր պատճառներից են նաև փոխտված իրավիճակներին հարմարվելու հոգեբանական

³⁹¹ Տե՛ս «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1998», էջ 87: ՀՀ տնտեսության հիմնական բնութագրիչները, էջ 16:

³⁹² Տե՛ս «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1998», էջ 87: Հայաստան 2001, վիճակագրական գրքույկ, էջ 13:

³⁹³ Տե՛ս «Հայաստան 2001», վիճակագրական գրքույկ, էջ 12: Աղքատությունը և ժողովրդավարությունը Հայաստանում, էջ 28:

³⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁹⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, էջ 30:

³⁹⁶ Տե՛ս ՀՀ տնտեսության հիմնական բնութագրիչները, էջ 16:

³⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16: Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 186:

հիմնախնդիրները՝ վերամասնագիտացման հարցի լուծման փաստացի անհնարինությունը, վատառություն, անճանկան անվտանգության զգացողության բացակայությունը: Դա վերաբերում է հատկապես գործարար հատվածին: Ցավալի այն է, որ արտերկիրն այդպես էլ փրկության ափ չի դառում արտագաղթողների համար. շատ հաճախ նրանք այնտեղ էլ մարդու իրավունքների և այլ բնույթի ոտնահարումների զոհ են դառնում:

Փորձագետները գտնում են, որ բնակչության տեղաշարժման բացահայտ ակտիվությունը Հայաստանում դեռ երկար կպահպանվի:

Սոցիալական պաշտպանվածության ծրագրերի բացակայությունը ներկայումս ավելի է վատթարացնում արտագաղթի շնորհիվ առաջացած ժողովրդագրական իրավիճակը: Արտագաղթողների մեծ մասն ունի կրթական բարձր մակարդակ: Բարձրագույն և թերի բարձրագույն կրթություն ունեցողների բաժինը Հայաստանի 16 տարեկանից բարձր տարիք ունեցող բնակչության մեջ կազմում է 25 %, որից մոտ կեսն ունի համալսարանական կամ մասնագիտական կրթություն³⁹⁸: Բնակչության ամենակրթված հատվածը երկիրը քում է այլ խմբերից առավել: ՄԱԿ-ի տվյալները վկայում են, որ արտագաղթն առավել ինտենսիվ է մասնագետների շրջանում: Ուսումնասիրության համաձայն՝ հինգ տարվա ընթացքում՝ 1990-1995 թթ., Հայաստանը կորցրել է տեխնիկական ոլորտի մասնագետների ընդհանուր թվի մեկ երրորդը, մինչդեռ կորուստները փաստաբանների, տնտեսագետների, մանկավարժների և բարձրագույն կրթություն ունեցող այլ մասնագետների շրջանում կազմում են ընդամենը 12 %³⁹⁹: Այս տարբերությունը հասկանալի կդառնա, եթե հաշվի առնվի որոշ մասնագիտությունների համար փոփոխվող շուկայական պահանջարկը, ինչն իր հերթին հանգեցնում է կառուցվածքային գործազրկության: Այսպիսով՝ որոշ մասնագիտությունների տեղ մարդիկ խրախուսվում և մնում են Հայաստանում, մինչդեռ մյուսները արտագաղթում են: Այս ամենը բացասական ազդեցություն է ունենում ոչ միայն հանրապետության գիտակրթական մակարդակի, այլև սոցիալ-տնտեսական զարգացման վրա:

Հարցին, թե վերջին 25 տարիների ընթացքում երբ է գրանցվել արտագաղթի ամենամեծ ալիքը, ՀՀ միգրացիոն պետական ծառայության պետ Գագիկ Եզանյանը պատասխանել է. «Արտագաղթի ամենամեծ ծավալը եղել է 1992-1994 թթ.: 3 տարիների ընթացքում մենք «կորցրինք» ավելի քան 610.000 մարդ, ունեցանք մեկ միլիոնից ավելի ելք և 310.000 վերադարձ»⁴⁰⁰:

«Դրանք զանգվածային արտահոսքի տարիներն էին, որոնց պատճառները զիտեք. դա ժողովրդի բնական արձագանքն էր, և ժողովուրդը փորձում էր փրկվել: Երկրորդ փուլը 1995-2001 թվականներն էին: Այս տարիներին ընթացքում տեղի ունեցավ արտագաղթի ծավալների նվազում, կայունացում: Բայց այդ կայունացած թիվը ՀՀ-ի համար էլի շատ զգալի էր՝ 50-60.000-ի շրջանակներում: Այդ տարիներին մենք ունեցանք մինչև 350.000-ի կորուստ: 2002-2007 թթ. էլի կա հետազոտություն, որն արձանագրեց 750.000-ի ելք, 600 հազարի մուտք, այսինքն՝ 150.000-ի կորուստ», – նշում է Գ. Եզանյանը, ապա

³⁹⁸ Տե՛ս «Հայաստան 2001», վիճակագրական գրքույկ, էջ 28-29: Էլեկտրոնային զարգացումը և Հայաստանը, «Գլոբալ մարդկային զեկույց 2001», Երևան, 2001, էջ 52-53:

³⁹⁹ Տե՛ս «Հայաստանի մարդկային զարգացման զեկույց 1996», էջ 14: «Գլոբալ մարդկային զեկույց 2001», էջ 52-53:

⁴⁰⁰ Տե՛ս See more at: [thhhp://henaran.am/17243.html#sthash.19UugHMj.dpuf](http://henaran.am/17243.html#sthash.19UugHMj.dpuf):

շեշտում, որ «մեր կողմից օգտագործվում են հենց այս տվյալները, որոնք պաշտոնական վիճակագրություն չեն, այլ իրականացված հետազոտությունների արդյունքներ: Ինչ վերաբերում է ներգաղթյալներին, Գազիկ Եզանյանի կարծիքով, նրանք հիմնականում հաստատվում են մայրաքաղաք Երևանում»⁴⁰¹:

Հայաստանի անկախացումից հետո սկսվեց հայրենադարձության մի նոր փուլ, որն ընդհանուր առմամբ կրում էր կամավոր բնույթ: Սրան զուգահեռ՝ Մերձավոր Արևելքում, մասնավորապես 2003 թ. Իրաքում, 2011 թ. Եգիպտոսում, անուհետև Սիրիայում սրվեց քաղաքական իրավիճակը: Պատերազմի հետևանքով այնտեղ ապրող հայերի որոշ մասը ստիպված տեղափոխվեց Հայաստան: Թեև հստակ վիճակագրություն չկա հայրենադարձության ցուցանիշների մասին, սակայն սոցիոլոգիական տարբեր հետազոտություններ փաստում են, որ անկախացումից հետո տարբեր երկրներից սփյուռքահայերի ներգաղթն ունի դրական միտումներ: Որպես պետական քաղաքականության կարևոր բաղադրիչ՝ ծրագրում «Հայաստան-Սփյուռք գործունեության հայեցակարգում» դիտարկվում են նաև հայրենադարձությունը խթանող ծրագրերի մշակումն ու իրականացումը: Ուստի ՀՀ սփյուռքի նախարարության ստեղծման պահից սկսած՝ մշակվեց և կենսագործվեց «Հայրենադարձության մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծը: Այն էլ հիմք հանդիսացավ այդ շրջանում Հայաստան ներգաղթածների շարքերի համալրմանը: Այսպես՝ Հայաստան ներգաղթեցին շուրջ 2.000 իրաքահայեր: Ներգաղթած իրաքահայերից ընդամենը 1000-ը մնացին Հայաստանում: Հարկ է նշել, որ իրաքահայերի ներգաղթի ժամանակ ՀՀ սփյուռքի նախարարությունը դեռևս ձևավորված չէր: Նրանց մի մասին տեղավորվեցին Մասիսի շրջանի Դարբնիկ գյուղում, տեղափոխված 46 ընտանիքներից միայն 26-ը հաստատեց մշտական բնակություն, մնացածը, չհարմարվելով պայմաններին, տեղափոխվեց Երևան⁴⁰²: Շուտով Երևանի հանրակացարաններում հաստատվեցին իրաքահայերի շուրջ երկու տասնյակ ընտանիքներ, մի մասն էլ բնակարաններ գտան իրենց նախաձեռնությամբ:

Հարկ է նշել, որ ՀՀ սփյուռքի նախարարությունը հայրենադարձների ինտեգրման արտակարգ իրավիճակներում հայտնված սփյուռքահայերի աջակցությամբ անհրաժեշտ փորձառություն ունի: Մասնավորապես ՀՀ սփյուռքի նախարարության կողմից Հայաստանում բնակվող 750 իրաքահայերի համար մշակվեց ինտեգրման հայեցակարգ («Հայաստանի Հանրապետությունում բնակվող իրաքահայերի ինտեգրման հայեցակարգ»), որը հաստատվել է ՀՀ կառավարության 2010 թ. մարտի 25-ի նիստում: Հայեցակարգում ներառված են իրավական, սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, կրթական և այլ բնագավառներում իրաքահայերի ինտեգրման հարցերը: Մշակվել են հայեցակարգից բխող միջոցառումներ, որոնք իրականացվել են և իրականացվում են նաև ՀՀ սփյուռքի նախարարության համակարգմամբ⁴⁰³

Իրաքահայերի օգնության հարցում մեծ դեր ունեին ՄԱԿ-ի փախստականների գրասենյակը, «Հայկական կարմիր խաչը», ինչպես նաև «Առաքելություն Հայաստան» կազմակերպությունը (նրանց ինտեգրման, կացարանների տրամադրման, լեզվի դասընթաց-

⁴⁰¹ Տե՛ս See more at: [thhnp://henaran.am/17243.html#sthash.19UugHMj.dpuf](http://henaran.am/17243.html#sthash.19UugHMj.dpuf):

⁴⁰² Տե՛ս Մարաշյան Վ., Գալստյան Ն., Գրիգորյանի Ի., նշվ. աշխ., էջ 31:

⁴⁰³ Տե՛ս ՀՀ սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները, Երևան, 2013, էջ 188:

ների կազմակերպման առումով): Պետք է նշել, որ տեղափոխվածներից շատերը չէին տիրապետում հայերենին, նրանցից միայն քչերն ունեին բարձրագույն կրթություն, մեծ մասամբ գերակշռում էին արհեստավորները: Ներգաղթյալների մի մասը դեռևս չունի Հայաստանի քաղաքացիություն (150 մարդ). նրանք պահում են փախստականի կարգավիճակը՝ հուսալով, որ այսպես կարող են օգտվել որոշակի առավելություններից կամ այլ երկրում հաստատվելու հնարավորությունից⁴⁰⁴:

Հայրենադարձության ներկայիս գործընթացներից կարող ենք առանձնացնել Սիրիայից ներգաղթը: 2011 թվականից սկսած՝ 15.000 սիրիահայեր են ներգաղթել Հայաստան: Նրանցից 12.000-ը հաստատվել է հայրենիքում, մոտ 3.000-ն այսօր տեղաշարժման մեջ է⁴⁰⁵: Ըստ ՀՀ սփյուռքի նախարարության տվյալների՝ շուրջ 10.000-ն է տեղափոխվել Հայաստան: Սիրիայում բնակվում են 40.000 հայեր, որից 25.000-ը՝ Հալեպում⁴⁰⁶:

Սիրիահայ ներգաղթյալներին կարելի է բաժանել երկու խմբի:

ա) Նրանց մի մասը տեղափոխվեց Հայաստան՝ հուսալով, որ պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո կկարողանան վերադառնալ իրենց բնակավայրերը: Այնուամենայնիվ, նրանք դեռևս չունեն հնարավորություն վերադառնալու պատերազմական իրավիճակում գտնվող Սիրիա: Այդ պատճառով նրանց մի մասը հաստատվեց այստեղ՝ հիմնելով նոր բիզնեսներ, աշխատանքի անցնելով պետական և մասնավոր ոլորտներում:

բ) Սիրահայերի հաջորդ խումբը ներգաղթեց Հայաստան, բայց չհարմարվելով տեղի տնտեսական և սոցիալ-մշակութային պայմաններին՝ որոշ ժամանակ անց մեկնեց ԱՄՆ կամ եվրոպական երկրներ:

Առաջին խնդիրները, որոնց բախվեցին սիրիահայերը, աշխատանքի բացակայությունն էր և մասնագիտության անհամապատասխանությունը աշխատանքային շուկային: Գործազրկության պայմաններում նրանցից շատերը դեռևս չունեն աշխատանք: Սիրիահայերի մի մասը սեփական գործ հիմնեց, նրանց մի մասին պետությունը արտոնյալ պայմաններով վարկեր տրամադրեց: Շատերն իրենց արհեստները Սիրիայից տեղափոխեցին Հայաստան: Օրինակ՝ նրանք, ովքեր Սիրիայում տեքստիլ արդյունաբերությամբ էին զբաղվում, Հայաստանում հիմնեցին ֆաբրիկաներ, կամ նրանց մի մասը այստեղ հիմնեց ռեստորաններ կամ արևելյան խոհանոցներ: Կառավարությանը ծրագրում է մասնաճիւղի Հալեպ քաղաքում կառուցումը, որտեղ պետք է բնակություն հաստատի⁴⁰⁷ շուրջ 500 ընտանիք:

Սիրահայերի մի մասն էլ հաստատվեց Արցախում: Ըստ հրապարակված տվյալների՝ այնտեղ տեղափոխվել է 25 ընտանիք, որից 22-ը բնակվում են Քաշաթաղի շրջանում⁴⁰⁸: Այսօր ՀՀ պետական կառույցների, Սփյուռքի նախարարության անմիջական նախաձեռնությամբ և ջանքերով միջազգային կազմակերպությունների, բարեգործական միությունների օգնությամբ իրականացվում են սիրիահայերի աջակցման տարբեր ծրագրեր՝ լեզվի ուսուցման դասընթացներ, բիզնես գաղափարների աջակցման, կրթա-

⁴⁰⁴ Տե՛ս ՀՀ սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները, էջ 31:

⁴⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32:

⁴⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 178:

⁴⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 33:

կան և մի շարք այլ ծրագրեր⁴⁰⁹: ՀՀ նախագահի հանձնարարությամբ Հայաստանի Հանրապետություն տեղափոխված սիրահայերի աջակցության ծրագրերը համակարգում է ՀՀ սփյուռքի նախարարությունը, որը ստեղծել է «Սիրահայերի հիմնահարցերով զբաղվող աշխատանքային խումբ»: Ստեղծվել և ակտիվորեն գործում է Սիրահայերի հիմնախնդիրները համակարգող միջգերատեսչական հանձնաժողով՝ ՀՀ սփյուռքի նախարար Հ. Հակոբյանի ղեկավարությամբ: ՀՀ սփյուռքի նախաձեռնությամբ 2012 թ. սեպտեմբերին ստեղծվել և ակտիվ աշխատանքներ է տանում «Սիրահայերի հիմնախնդիրները համակարգող կենտրոն» հասարակական կազմակերպությունը, որի նպատակն է մարդասիրական ամբողջ օգնությունը և աջակցությունը հասցնել կարիքավոր սիրահայերին⁴¹⁰:

Հայերի վերադարձի մյուս հոսքը պայմանավորված է վերջին շրջանում՝ 2014 թվականից Ուկրաինայում տեղի ունեցող պատերազմական իրավիճակով: Ուկրաինայի արևելյան մարզերում, հատկապես Գոնեցկում ու Լուգանսկում, արդեն տևական ժամանակ շարունակվում են անջատողականների և Ուկրաինայի զինված ուժերի մարտերը: «Ուկրաինայի հայերի միության» գործադիր տնօրեն Գավիթ Սկրտչյանի պնդմամբ մոտ 250 ընտանիք երեք ամսվա ընթացքում միության օգնությամբ տեղափոխվել է Հայաստան⁴¹¹:

Անկախացումից հետո, բացի հարկադրական տեղաշարժերից, հայերի մի սովորական զանգվածի հայրենադարձության հիմնական շարժառիթները կապված են Հայաստանում նոր բիզնես ներդնելու, երեխաներին հայկական միջավայրում մեծացնելու և հայրենասիրական այլ նպատակների հետ:

Ռուսաստանից, ԱՄՆ-ից, Կանադայից և մի շարք այլ երկրներից Հայաստան են տեղափոխվել միջին տարիքի հայեր, մաս ակտիվ երիտասարդներ, որոնք գալիս են Հայաստանը զարգացնելու առաքելությամբ:

Միգրացիոն մեկ այլ աղբյուր են սփյուռքահայ ուսանողները: Տարբեր հետազոտություններ փաստում են, որ Հայաստանում են առավել քան 4000 սփյուռքահայ ուսանողներ, մասնավորապես Վրաստանից և Իրանից (մոտավորապես 500 կամավորներ):

Այսպիսով՝ Հայաստանում հայրենադարձության պատմական փորձի վերլուծությունը հնարավորություն է տալիս տնտեսական, սոցիալական և մշակութային ոլորտներում փաստելու մի շարք բացթողումներ և ձեռքբերումներ: Հայրենադարձության ալիքները հարթ չեն ընթացել, քանի որ տնտեսական հնարավորությունների բացակայությունը, հայ էթնոսի և խմբերի միջև մշակութային տարբերությունները երբեմն խոչընդոտում են հայրենադարձների ինտեգրացիային: Անշուշտ, չպետք է մոռանալ մաս, որ Խորհրդային Հայաստանը փակ համակարգ էր՝ իր բոլոր բացասական հետևանքներով: Մրան գումարվեց մաս երկրաշարժը և պատերազմը, որի պատճառով երկիրը հայտնվեց սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակում, և լայն ծավալներ ընդունեց արտագաղթը: Այնուհանդերձ, հայրենադարձությունն ունի մաս իր դրական ազդեցությունը: Այն իր հետքերում է.

⁴⁰⁹ Տե՛ս ՀՀ սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները, էջ 178, 193:

⁴¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 178-180:

⁴¹¹ Տե՛ս Հարցազույց Ուկրաինայի հայերի միության գործադիր տնօրեն Գավիթ Սկրտչյանի հետ: ԱՐՄԵՆՊՐԵՍ, Երևան, 2014, 24 հուլիսի:

1. մշակութային վերածնունդ՝ ժամանակակից մտածողության և արժեքների ներկրմամբ Հայաստան,
2. տնտեսական զարգացման աջակցում՝ Հայաստան բերելով ժամանակակից հմտություններ, աշխատատեղեր և հեռանկարներ, որոնք բացակայում են հայրենիքում,
3. փոփոխություններին նպաստող նախաձեռնողների ներգաղթ, որոնք տարբեր կառույցներում ունակ են ներմուծելու մի շարք նորություններ,
4. ժողովրդագրական աճ, այսինքն՝ հասարակական միջավայրի բարելավում, ինչպես նաև արտագաղթի մասնակի «փոխհատուցում»:

Հայրենադարձությունն ունի իր զարգացման միտումները: Այն կարևոր նշանակություն կարող է ունենալ ինչպես Հայաստանի զարգացման կարևոր ոլորտները խթանելու, այնպես էր Միլիտարի առջև ծառայած խնդիրների լուծման համար: Հաշվի առնելով Հայաստանում և միջազգային ասպարեզում հայրենադարձության կազմակերպման արդեն հաջողված փորձը՝ պետական և ոչ պետական շահագրգիռ կողմերը պետք է համատեղ մշակեն, իրականացնեն հայրենադարձության խթանման քաղաքականություն և համապատասխան օրենքներ, որոնց կենսագործումը կնպաստի հայրենադարձության նոր հոսքերին:

Հայրենադարձության խթանման քաղաքականությունը որոշում է այն շրջանակը, որի միջոցով կկարգավորվի այդ գործընթացը: Այն նկարագրելու է հայրենադարձության կազմակերպման միջգերատեսչական համագործակցությունն ու աջակցության տրամադրման կարգը (ովքե՞ր կարող են ստանալ աջակցություն, ո՞ր կառույցներն են զբաղվում կացության փոփոխության, բնակարանային, աշխատանքային, ինտեգրման և մանսորինակ այլ հարցերով): Փաստաթուղթը պետք է սահմանի նաև, թե ինչ իրավական կարգավիճակ ունեն հայրենադարձները՝ գործածության մեջ դնելով «հայրենադարձի կարգավիճակ» հասկացությունը:

Հաշվի առնելով վերջին 25 տարիների՝ Հայաստանից արտագաղթի հոսքերի ծավալներն ու բնույթը՝ անհրաժեշտ է հստակորեն սահմանազատել ու առանձին քաղաքականություն մշակել վերադարձող միգրանտների ու հայրենադարձների համար:

Հայրենադարձության հաջող ընթացքի ապահովման համար անհրաժեշտ է քաղաքականություն մշակել քաղաքական տարբեր իրավիճակ ունեցող երկրներից եկող խմբերի համար: Կարելի է կիրառել միացյալ քաղաքականություն՝ կարգավորելու ոչ միայն կամավոր հայրենադարձությունը, այլ նաև հայրենակիցների վերադարձը ճգնաժամային իրավիճակում գտնվող երկրներից: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է տեղի համայնքների ղեկավարների հետ նախապես կազմակերպել քննարկումներ ու մշակել հատուկ ռազմավարություն ու գործողությունների ծրագիր՝ ճգնաժամային իրավիճակներում մարդկանց տեղափոխումը կազմակերպելու համար: Ռազմավարությունն ու գործողությունների իրականացումը պետք է սահմանի հայրենադարձության ընթացակարգն այն հայերի համար, որոնք բնակվում են պատերազմական, ազգամիջյան կոնֆլիկտի կամ քաղաքական ճգնաժամում գտնվող երկրներում: Հարկադիր վերադարձի կարգավորման մեխանիզմը պետք է համապատասխանեցված լինի մարդու իրավունքների պաշտպանության միջազգային չափանիշներին:

Հայրենադարձության խթանման լավագույն միջոցներից են ՀՀ սփյուռքի նախարարության կողմից կազմակերպվող ամենամյա երիտասարդական ծրագրերը, ինչպես, օրինակ, «Արի տուն» ծրագիրը: Գրեթե ամեն տարի հարյուրավոր երիտասարդներ, գալով հայրենիքը, շփվում են հայրենակիցներից հետ: Շատ ընտանիքներ են կազմվել այդ շփումներից, շատ մարդիկ այդ այցերից հետո որոշել են գալ և ապրել Հայաստանում: Դա Հայաստանն իր իրական պատկերով տեսնելու առիթ է, իսկ եթե նրանք ուղղորդվեն, թե ինչ աշխատանք կարող են անել այստեղ ապագայում տեղափոխվելու համար, արդեն բավական մեծ խթան կլինի:

Անհրաժեշտ է հատկապես պետական աջակցության տրամադրումը Հայաստանի մասին օբյեկտիվ ու այլընտրանքային տեղեկատվություն տարածելու հնարավորություն ունեցող կառույցներին կամ դրանց ստեղծմանը (օրինակ՝ հատուկ տեղեկատվական կենտրոնի ստեղծում, որտեղ հենց լեզվակիր հայրենադարձները կարող են աշխատել, արագ քարգմանել ու տարածել տեղեկատվությունը): Նույնչափ կարևոր են նաև պետության ֆինանսավորմամբ Սփյուռքի համայնքներում կազմակերպել տարբեր միջոցառումներ, քննարկումներ ու աշխատանքային շփումներ, որոնք թույլ կտան հայրենադարձությանը հետաքրքրվող մասնակիցներին ծանոթանալ Հայաստանում առկա տարբեր ծրագրերին ու հնարավորություններին:

Անհրաժեշտ է, որ հատկապես Սփյուռքում հեռարձակվող պետական հեռուստաալիքները վերանայեն իրենց ծրագրերն ու թողարկեն Հայաստանի մասին իրական պակերացում տվող ու հայրենադարձությանը նպաստող ծրագրեր: Հայրենադարձությունը խրախուսող լրատվության տարածումը կարող է իրագործվել ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության և արտերկրում Հայաստանի Հանրապետության դիվանագիտական ներկայացուցչությունների լրատվական լծակների միջոցով:

Հայրենադարձության համար նպաստավոր միջավայր ստեղծելու համար ոչ միայն հեռուստատեսային և համացանցային նախագծերն են կարևորվում, այլև դեմառդեն հանդիպումներն ու անհատական ուղղորդումը:

Անհրաժեշտ է նաև Հայաստանի կառավարության աջակցությամբ Սփյուռքի կառույցներում իրականացնել ճանաչողական, կրթական ծրագրեր, որոնց հիմնական առանցքը կլինի հայաստանակենտրոն նյութերի պատրաստումն ու ներկայացումը, ինչը վերջին տարիներին ՀՀ սփյուռքի նախարարության և ԵՊՀ-ի ջանքերով շատ մեծ արդյունավետությամբ իրականացվում է «Սփյուռք» ամառային դպրոցի շրջանակներում: Ծրագիրը նպատակաուղղված է Սփյուռքի հայ համայնքներում ազգային ինքնության պահպանմանն ու գորացմանը, երիտասարդների շրջանում հայոց լեզվի իմացության մակարդակի, հայկական կրթօջախների ուսուցիչների, կրթական գործի պատասխանատուների, ազգային երգ ու պարի խմբերի ղեկավարների որակավորման բարձրացմանը, Սփյուռքի ՁԼՄ-ների, երիտասարդական կազմակերպությունների գործունեությանը, նաև համայնքների ինքնակազմակերպման աջակցմանը⁴¹²:

⁴¹² Տե՛ս <http://www.dss.am/am/About-us-About-program>:

2. ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ. ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԻ ՄԿԻՉՔԸ

ա. Բազմակուսակցական համակարգի ձևավորումը

Հայաստանի անկախության գործընթացում քայլեր ձեռնարկվեցին հասարակական կյանքի ժողովրդավարական և նոր հարաբերությունների հաստատման ուղղությամբ: 1990 թ. նոյեմբերի 5-ին Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց հանրապետության պետական մարմինները, ձեռնարկությունները, հիմնարկները, կազմակերպությունները, ուսումնական հաստատությունները և զինվորական ստորաբաժանումները ապաքաղաքականացնելու վերաբերյալ⁴¹³: 1991 թ. փետրվարի 26-ին խորհրդարանի կողմից ընդունվեց «Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների մասին» օրենքը⁴¹⁴, որով հանրապետությունում ստեղծվում էր բազմակուսակցական համակարգ:

Երկարամյա ընդմիջումից հետո հայրենիքում վերստին ազատորեն գործելու իրավունք ստացան ազգային ավանդական «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն», «Ռամկավար-ազատական կուսակցությունը» և «Հնչակյան կուսակցությունը»: Աստիճանաբար հանրապետությունում առաջացան նոր կուսակցություններ, հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններ ու միություններ՝ «Հայոց համազգային շարժումը» (ՀՀՇ), «Ազգային ինքնորոշում միավորումը» (ԱԻՄ), «Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունը» (ՀՀԿ), «Ազգային ժողովրդավարական միությունը» (ԱԺՄ), «Հայաստանի քրիստոնեադեմոկրատական միությունը» (ՀԶԴՄ), «Սահմանադրական իրավունք միությունը» (ՄԻՄ), «Հայաստանի դեմոկրատական կուսակցությունը» (ՀԴԿ) և այլն⁴¹⁵: Շարունակում էր գործել իշխանությունից զրկված «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը», որը, սակայն, չունեի նախկին միասնությունը և խոր ճգնաժամ էր ապրում ներքին երկպառակություններից: Ավելի ուշ հիմնվեցին «Հայաստանի սոցիալիստական կուսակցությունը» (ՀՄԿ), «Հայաստանի սոցիալիստական ուժերի միությունը» (ՀՍՈՒՄ), «Հզոր հայրենիք» (ՀՀ), «Միավորված աշխատանքային կուսակցություն» (ՄԱԿ), «Հայաստանի ժողովրդական կուսակցություն» (ՀԺԿ), «Օրինաց երկիր» (ՕԵԿ), «Բարգավաճ Հայաստան» (ԲՀԿ), «Ժառանգություն» կուսակցությունները և այլն: Կուսակցությունների թիվը հետագայում խստորեն աճեց՝ հասնելով մի քանի տասնյակի⁴¹⁶:

Վերոնշյալ կուսակցությունների մի մասի կազմավորումը սկսվել էր 1980-ական թթ. վերջերից և հիմնականում կապված էր ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցող քաղաքական գործընթացների, հատկապես Արցախյան շարժման ծավալման հետ: Կուսակցություններին և հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններին իրավունք տրվեց օրենքի սահմաններում ազատորեն արտահայտելու իրենց կարծիքը: Թեև նոր գրանցված կու-

⁴¹³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 16 (972), 31 օգոստոսի, Երևան, 1990, էջ 9:

⁴¹⁴ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995), էջ 115-118:

⁴¹⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության կուսակցություններ, տեղեկագիր 2007, Երևան, 2007, էջ 20, 30, 45, 174:

⁴¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 72, 87, 154, 236, 278:

սակցությունները տարբեր խնդիրներ ու նպատակներ էին հետապնդում, սակայն ակտիվորեն ներգրավվեցին անկախ պետականության հաստատման գործընթացում:

Բոլորը հավասար իրավունքներ ստացան օրենքի սահմաններում ազատորեն արտահայտելու իրենց կարծիքը: 1991 թ. ապրիլի 17-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը որոշում ընդունեց «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության» և «Հայաստանի լենինյան երիտասարդական միության» ունեցվածքը ազգայնացնելու մասին⁴¹⁷: Միաժամանակ գործող մյուս կուսակցություններն ու հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները ձեռք բերեցին գույք ու տարածքներ:

Նոր փոփոխված պայմաններում, երբ հանրապետությունը դուրս էր եկել ճգնաժամային պայմաններից, անհրաժեշտություն առաջացավ նորից անդրադառնալու հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններին, և դրա համար Ազգային ժողովը 1996 թ. նոյեմբերի 1-ին ընդունեց «Հասարակական կազմակերպությունների մասին» ՀՀ օրենքը⁴¹⁸: Նշված օրենքում, որը բաղկացած է 8 գլուխներից, ընդգծվեց հասարակական կազմակերպությունների կարևոր դերը Հայաստանում քաղաքացիական հասարակության և իրավական պետության կայացման գործում, շարադրվեցին նրանց գործունեության հիմնական սկզբունքները:

Օրենքը նպաստեց հայ հասարակության մեջ ժողովրդավարության կարևորագույն տարրերից մեկի՝ քաղաքական կուսակցությունների և տարբեր տիպի հասարակական կազմակերպությունների ձևավորման համար: Այսպես, եթե 1991 թ. Հայաստանի Հանրապետությունում գործել են հասարակական-քաղաքական 226 միավորումներ, 1993 թ. ամռանը հանրապետությունում պաշտոնապես գրանցված էին 32 կուսակցություններ և հասարակական-քաղաքական միավորումներ, 431 հասարակական կազմակերպություններ⁴¹⁹, ապա 1998 թ. ՀՀ-ում գրանցվել և գործում էին արդեն 70 կուսակցություններ ու հասարակական-քաղաքական միավորումներ, ինչպես նաև փախստականների, ՉԼՄ-ների մարդասիրական օգնության, գիտության ու կրթության, մշակույթի ու սպորտի և այլ բնագավառների 2579 հասարակական կազմակերպություններ⁴²⁰: Դրանց մեծ մասը թղթի վրա էր. կազմակերպություններից շատերը իրականում չէին գործում կամ ակտիվ գործունեություն չէին ծավալում:

Դեռևս 1990-ական թթ. սկզբին նորաստեղծ կուսակցությունների և հասարակական կազմակերպությունների մեջ ամենախոշորն ու ազդեցիկը Արցախյան շարժումը համակարգելու նպատակով 1988 թ. մարտին ստեղծված «Ղարաբաղ» կոմիտեն» էր՝ իր կենտրոնական և տեղական կազմակերպություններով (հանրապետական «Ղարաբաղ» կոմիտեն կոչվեց Ղարաբաղյան շարժման Հայաստանի կոմիտե), որի նախաձեռնությամբ հիմնադրվեց «Հայոց համազգային շարժումը» (ՀՀՇ):

⁴¹⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 8 (988), 30 ապրիլի, Երևան, 1991, էջ 6-7:

⁴¹⁸ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի տեղեկագիր, N 21-22 (1121-1122), նոյեմբեր, 1996, էջ 4-12:

⁴¹⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 17 հունիսի, 1993:

⁴²⁰ Տե՛ս «Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց. անկախության և անցումային 10 տարիները Հայաստանում», Երևան, 2001, էջ 46, ՀՀ արդարադատության նախարարության ընթացիկ արխիվ:

Մյուս նորաստեղծ կուսակցություններից ակտիվ գործունեություն ծավալեցին «Ազգային ինքնորոշում միավորումը», «Սահմանադրական իրավունք միությունը», «Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունը» և այլն:

1991 թ. Հայաստանում նոր աշխուժացում ապրեց քաղաքական կյանքը, Գերագույն խորհրդի չորս տասնյակից ավելի պատգամավորներ հայտարարեցին ՀՅԴ-ին և ՀՌԱԿ-ին անդամակցելու իրենց որոշման մասին, որի հետևանքով խորհրդարանում ձևավորվեցին երկու նոր կուսակցական-պատգամավորական խմբեր: Հետխորհրդարանական Հայաստանի առաջին բազմակուսակցական խորհրդարանում ամենամեծ կուսակցական խումբը «Հայոց համազգային շարժումն» էր՝ (ՀՀՇ-ն), նրան հաջորդում էին «Հայ հեղափոխական դասշնակությունը» (ՀՅԴ), «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը» (ՀԿԿ) և «Հայաստանի ռամկավար-ազատական կուսակցությունը» (ՀՌԱԿ): Նրանց մեջ ընդգրկված պատգամավորների թիվը հաստատուն չէր և հաճախ փոխվում էր՝ պայմանավորված պատգամավորների կուսակցական պատկանելության փոփոխությամբ: Ընդդիմադիր կուսակցությունները (ՀՅԴ, ՀՌԱԿ, ԱԺՄ, ՀԴԿ, ՀԿԿ և այլն) չկարողացան միավորվել և վճռական ուժ դառնալ: Իսկ ՀՀՇ-ն, իր շուրջը համախմբելով մեծ թվով պատգամավորներ, խորհրդարանում սկսեց վճռորոշ դեր խաղալ⁴²¹:

«Ազգային ինքնորոշում միավորման» և մյուս կուսակցությունների խորհրդարանական խմբակցությունները բավականին փոքր էին: Ներքին և արտաքին քաղաքականության ակզբունքային հարցերի շուրջը խորհրդարանական խմբակցությունների միջև բավականին սուր պայքար էր գնում, ինչն առավել խորացավ Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակումից հետո: Դա պայմանավորված էր նրանով, որ Հայաստանի քաղաքական կուսակցությունները, միաձայն քվեարկելով անկախության հռչակման օգտին, բավականին տարբեր մոտեցումներ ունեին երկրի հետագա զարգացման ուղիների և Արցախյան խնդրի լուծման միջոցների նկատմամբ: Քաղաքական պայքարն անընդհատ սրվում էր տնտեսական ծանր կացության, էներգետիկ ճգնաժամի, շրջափակումների և Արցախում ընթացող պատերազմի հետևանքով: Հարկավոր է նշել, որ հենց միասնության բացակայությունը ընդդիմադիր կուսակցությունների միջև մեծապես նպաստեց ՀՀՇ-ի դիրքերի ամրապնդմանը: Անկախության հաստատմանը հաջորդած տարիների ընթացքում՝ մինչև 1995 թ. խորհրդարանական նոր ընտրությունները, քաղաքական կուսակցությունների կազմավորման գործընթացը հանրապետությունում շարունակվում էր: Անժխտելի էր, որ հանրապետությունում անդառնալիորեն հաստատվել էր ընտրական բազմակուսակցական համակարգ, որը, չնայած ամենաբազմազան խոչընդոտներին, հնարավորություն էր տալիս Հայաստանի քաղաքացիներին մասնակցելու պետական կառավարման գործընթացին: Այդ հանգամանքով էր պայմանավորված խորհրդարանական ընտրություններին մասնակցող կուսակցությունների և հասարակական-քաղաքական այլ հաստատությունների թվի աճը: Այսպես, եթե համեմատաբար արդարացի ընտրությունների արդյունքում ձևավորված ՀՀ առաջին գումարման Գերագույն խորհրդում ներկայացված էին 12 կուսակցություններ ու խմբակցություններ, ապա 1995 թ. համամասնական ընտրություններին մասնակցեցին 13 կուսակցություններ, միավորումներ ու հասարակական-քաղաքական այլ կազմակերպություններ, իսկ

⁴²¹ Տե՛ս **Թորոսյան Տ.**, Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, Երևան, 2006, էջ 149, 154-155:

1999 թ. ԱԺ պատգամավորների կայացած ընտրություններին արդեն մասնակցում էին 21 կուսակցություններ ու հասարակական-քաղաքական այլ կազմակերպություններ⁴²²:

Հանրապետության քաղաքական դեկավար ՀՀՇ կազմակերպության ներսում առաջացած ռազմավարական և մարտավարական բնույթի տարածայնությունները հանգեցրին նրա պառակտմանը և նոր կուսակցությունների ու հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների առաջացմանը: ՀՀՇ-ից անջատվեցին «Ազգային ժողովրդավարական միությունը» (ԱԺՄ), «Ժողովրդավարական հայրենիք» և այլ կուսակցություններ, կազմակերպություններ:

1991 թ. Գերագույն խորհրդի մի խումբ պատգամավորներ, որոնք հեռացել էին ՀՀՇ-ից, կազմեցին իրենց առանձին պատգամավորական խմբակցություն, որի անդամները իրենց կոչեցին ազգային-ժողովրդավարներ: Այս խմբակցության հիման վրա 1991 թ. սեպտեմբերին ձևավորվեց «Ազգային ժողովրդավարական միություն» (ԱԺՄ) կուսակցությունը, որի նախագահ ընտրվեց Վազգեն Մանուկյանը⁴²³:

1991 թ. մայիսին տեղի ունեցավ ՀԴԿ («Հայաստանի դեմոկրատական կուսակցություն») հիմնադիր համագումարը: Երկու նոր կուսակցություններ հիմնադրեցին ՀՌԱԿ-ի պատգամավորական խմբակցությունից հեռացած մի խումբ գործիչներ: Դրանցից մեկը կոչվեց «Ռամկավար-ազատական (լիբերալ-դեմոկրատական) կուսակցություն», մյուսը՝ «Ժողովրդական կազմակերպություն», որը շուտով իրեն հռչակեց «Արևելահայ լիբերալների կուսակցություն»՝ «Հայ ժողովրդական կուսակցության» գաղափարախոսության ժառանգորդ: «Առաքելություն» կոչվող կուսակցությունը հիմնադրեցին «Լարաբաղ» կոմիտեի Գյումրիի կազմակերպությունների գործիչները: 1994 թ. գրանցվեցին «Ազգային պետություն», «Հայաստանի գիտաարդյունաբեական և քաղաքացիական միություն» հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները: 1995 թ. խորհրդարանական ընտրություններից առաջ գրանցվեց նաև «Շամիրամ» կանանց միավորումը, որը դարձավ հայ կանանց առաջին քաղաքական կազմակերպությունը: Նոր հիմնադրված կուսակցություններից էին նաև «Հայաստանի ազրարային ժողովրդավարական» կուսակցությունը, «Հայաստանի քրիստոնեադեմոկրատական միությունը», իսկ 1998-1999 թթ.՝ «Հայաստանի ժողովրդական կուսակցությունը», «Հզոր հայրենիք», «Օրինաց երկիր» կուսակցությունները և այլն⁴²⁴: Սակայն պետք է նշել, որ Հայաստանի նորաստեղծ կուսակցությունների մեծ մասը դեռևս չունեին կազմակերպչական ամուր կառույցների լայն ցանց. փոքրաթիվ էին և դրանցից շատերը ձևական բնույթ ունեին:

2001 թ. ՀՀ-ում գրանցված էր շուրջ 100 կուսակցություն և քաղաքական միավորում: Ստեղծվել էին նաև փախստականների, զանգվածային լրատվության, մարդասիրական օգնության, բարեգործական, գիտության և կրթության, մարդու իրավունքների, մշակույթի ու սպորտի և այլ բնագավառների բազմաթիվ հասարակական կազմակերպություններ: Սոցիալ-տնտեսական դժվարին վիճակում մայր հայրենիքին մեծ աջակցություն և օգնություն ցուցաբերեցին «Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը» (ՀԲԸՄ), «Հայ օգնության միությունը» (ՀՕՄ), «Հայ օգնության ֆոնդը» (ՀՕՖ), «Հայաստան համահայ-

⁴²² Տե՛ս «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1999». Մարդկային զարգացման 5 տարին Հայաստանում, Երևան, 1999, էջ 66:

⁴²³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 19 հոկտեմբերի, 1991:

⁴²⁴ Տե՛ս **Պողոսյան Գ.**, Հայ հասարակությունը XXI դարակզբին, Երևան, 2006, էջ 142-143:

կական» և «Լինսի», «Շուշի» և այլ հիմնադրամներ և բազմաթիվ այլ կազմակերպություններ: Նրանց օժանդակությամբ կառուցվեցին մշակութային, տնտեսական նշանակության հիմնարկություններ, ճանապարհներ, բնակավայրեր թե՛ Հայաստանի Հանրապետությունում և թե՛ Արցախում:

Հայաստանի Հանրապետության քաղաքական կուսակցությունների ուժերի փոխհարաբերության պատկերը որոշակի տեսք ընդունեց 1995 թ. հուլիսի 5-ին տեղի ունեցած խորհրդարանական ընտրություններից հետո: Հայաստանի նոր խորհրդարանի՝ Ազգային ժողովի ընտրություններին մասնակցում էին 13 կուսակցություններ և կուսակցությունների նախընտրական դաշինքներ: Հակասահմանադրական գործունեության մեղադրանքով ՀՀ իշխանությունները 1994 թ. դեկտեմբերի 28-ին կասեցրին «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն կուսակցության» գործունեությունը, և նա չկարողացավ մասնակցել ընտրություններին. մինչ այդ ՀՅԴ-ն խորհրդարանում բավական ակտիվ և ազդեցիկ գործունեություն էր ծավալել: Հասարակական կյանքից նրա մեկուսացումը բացասաբար անդրադարձավ դեմոկրատական վերափոխումների վրա: Կուսակցությունը մեղադրվեց գաղտնի հակապետական գործունեություն ծավալելու մեջ, իսկ պաշտոնապես կասեցվեց ղեկավար կազմում արտասահմանցի անդամներ ունենալու և կուսակցությունների վերաբերյալ օրենքը խախտելու ամբաստանությամբ⁴²⁵: Կասեցումից անմիջապես հետո սկսվեց, այսպես կոչված, «Գրո» գաղտնի կառույցի դատավարությունը, որը շարունակվեց շուրջ երկու տարի:

ՀՅԴ-ի գործունեության կասեցումը և ընտրություններին չմասնակցելը մեծապես ազդեցին Հայաստանում ժողովրդավարության հետագա ծավալման գործընթացի վրա՝ երկրում ստեղծելով քաղաքական լարված իրավիճակ:

Անկախացումից հետո Հայաստանի բազմակուսակցականության պատմությունը կրում է ոչ միանշանակ և անհամաչափ բնույթ և ունի երկու արտահայտված փուլ: Առաջին փուլն անվանվում է ժողովրդավարության զարգացման շրջան և ընդգրկում է 1990-1994 թվականները, երբ կուսակցությունների, ինչպես և քաղաքացիական հասարակության մյուս հաստատությունների (այդ թվում՝ ընդդիմադիր) կայացումն ու զարգացումը չէին կասեցվում, սկզբում նույնիսկ խրախուսվում էին պետության կողմից: Շատ կուսակցություններ պետական օգնություն ստացան գրասենյակային և այլ պայմանների ապահովման համար, հնարավորություն ունեցան կուսակցական մամուլ հրատարակելու:

Երկրորդ փուլը կարելի է անվանել ժողովրդավարության ճգնաժամի շրջան, որն ընդգրկում է 1994 թ. դեկտեմբերից 1998 թ. փետրվարը, երբ անօրինաբար կասեցվեց «Հայ հեղափոխական դաշնակցության» գործունեությունը և սկսվեցին ընդդիմադիր մյուս կուսակցությունների հալածանքները: Երկրի նախագահն օգտագործեց ամանորյա շնորհավորանքի առիթը ընդդիմադիր կուսակցության արգելման քաղաքական ու քրեական ծանր մեղադրանքների ու համընդհանուր անհարդուրժողականության մթնոլորտ ստեղծելու նպատակով: Ընտրություններն ընդգրկող շրջանում տեղի ունեցան ժողովրդի և իշխանությունների միջև զանգվածային ընդհարումներ, խորացավ ժողովրդավարության ճգնաժամը:

⁴²⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N23-24 (1075-1076), դեկտեմբեր, 1994, էջ 10-11:

բ. Սահմանադրական և դատական բարեփոխումները

Սահմանադրության ընդունումից հետո իրականացվեցին պետաիրավական և վարչական բարեփոխումներ:

ՀՀ տարածքային կառավարման կառուցվածքի բարելավման և տեղական ինքնակառավարման խորացման նպատակին էին ծառայում 1995 թ. դեկտեմբերին կատարված վարչատարածքային փոփոխությունները և վարչական նոր միավորումների՝ մարզերի ու համայնքների հիմնումը: 1995 թ. նոյեմբերի 7-ին Ազգային ժողովն ընդունեց «ՀՀ վարչատարածքային բաժանման մասին» օրենքը⁴²⁶, որի համաձայն՝ հանրապետության 37 վարչական շրջանների միավորման միջոցով ստեղծվեցին 10 մարզեր՝ Արագածոտնի, Շիրակի, Սյունիքի, Գեղարքունիքի, Լոռու, Կոտայքի, Արարատի, Արմավիրի, Վայոց ձորի, Տավուշի: Մարզի կարգավիճակ ստացավ քաղաքամայր Երևանը: Մարզերը բաժանվեցին 930 համայնքների, որոնցից 47-ը՝ քաղաքային, 12-ը՝ թաղային, իսկ 871-ը՝ գյուղական⁴²⁷:

ՀՀ վարչատարածքային բաժանման արդյունքում գոյացած համայնքները զգալիորեն տարբերվում են միմյանցից բնակչության թվով, աշխարհագրական դիրքով, զարգացածության աստիճանով և այլ հատկանիշներով⁴²⁸:

1996 թ. հունիսի 30-ին Ազգային ժողովն ընդունեց «Տեղական ինքնակառավարման մասին» օրենքը, որին հաջորդեց «Տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրության մասին» օրենքը⁴²⁹: Հստակորեն չէին տարանջատվում մարզպետների ու համայնքապետների միջև իշխանության գործառույթների, տարածքի, գույքի, սեփականության հաստատման հարցերը:

Տեղական կառավարման համակարգի վերափոխման նպատակը լիազորությունների և պատասխանատվության ոլորտների սահմանազատումն էր մի կողմից պետության՝ ի դեմս կառավարության նշանակած մարզպետների, մյուս կողմից՝ տեղական համայնքների միջև՝ ի դեմս նրանց ընտրովի մարմինների ու ղեկավարների: Մարզպետն օրենսդրությամբ իրեն վերապահված իրավասության սահմաններում պետք է իրականացներ կառավարության տարածքային քաղաքականությունը: Նախագահի հրամանագրով նրան վերապահվեցին ֆինանսների, քաղաքաշինության, բնակարանային և կոմունալ տնտեսության, տրանսպորտի և ճանապարհաշինության, գյուղատնտեսության, կրթության, առողջապահության, սոցիալական ապահովության, մշակույթի և սպորտի, բնության ու շրջակա միջավայրի պահպանության ոլորտները:

1997 թ. մայիսի 6-ին ընդունվեցին ՀՀ նախագահի «Հայաստանի Հանրապետության մարզերում պետական կառավարման մասին» և «Երևան քաղաքում պետական կառավարման մասին»⁴³⁰ հրամանագրերը: Այս հրամանագրերին նախորդել էին Հայաստանի

⁴²⁶ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999 թթ.), գիրք Ա, Երևան, 1999, էջ 51-73:

⁴²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴²⁸ Տե՛ս Տեղական ինքնակառավարման բարեփոխումները Հայաստանում, քաղաքականության տարբերակներ ու ուղիներ, գիրք 1, Երևան, 2004, էջ 6:

⁴²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 423-443:

⁴³⁰ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, N 11, 20 մայիսի, Երևան, 1997, էջ 21-42:

Հանրապետության կառավարության որոշումները հանրապետական, մարզային, քաղաքային և գյուղական համայնքների գույքերի ցանկերը հաստատելու վերաբերյալ⁴³¹:

Հայաստանի Հանրապետությունում դատախարական բարեփոխումների հայեցակարգը ձևավորվեց 1995 թ. ընդունված Սահմանադրությամբ: Հանրապետության հիմնական օրենքում ամրագրվեցին դատական նոր համակարգը, դատավարության սկզբունքները, արդարադատության կազմակերպման և կառավարման համակարգային մոտեցումները, դրանց կազմն ու գործունեության կարգը:

Սկսվեց դատական նոր համակարգի կազմավորումը, որի առաջին փուլն ավարտվեց 1999 թվականին: Այդ ուղղությամբ կարևոր քայլեր էին առաջին ատյանի, վերաքննիչ, վճռաբեկ դատարանների, ինչպես նաև սահմանադրական, տնտեսական, վարչական դատարանների հիմնումը, դատախազության համակարգի վերափոխմանն ուղղված միջոցառումները: Դատական բարեփոխումների առաջին փուլի շրջանակներում ընդունվեցին «Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական և քաղաքացիական դատավարության», «ՀՀ քրեակատարողական օրենսգրքերը», «Դատարանակազմության», «Դատավորի կարգավիճակի», «Արդարադատության խորհրդի», «Դատախազության», «Փաստաբանական ծառայության» և այլ օրենքներ⁴³²: Դատախարակական բարեփոխումների իրականացման համար անհրաժեշտ օրենսգրքերի և օրենքների ընդունումը նպաստեց դատական համակարգի կայացմանը⁴³³:

Դատախարակական վերափոխումները նպատակաուղղված էին ամրագրելու լիարժեք հարաբերություններ պետական իշխանության և հասարակության միջև և ստեղծելու անկախ ու արդյունավետ գործող, մարդու իրավունքների պաշտպանությունն ապահովող դատական համակարգ: Այս գործում մեծ էր ՀՀ Սահմանադրական դատարանի դերը, որը ձևավորվեց 1996 թ. փետրվարի 6-ին: Նրա նախագահ նշանակվեց Գ. Հարությունյանը⁴³⁴:

ՀՀ Սահմանադրական դատարանն իրավասու է որոշելու օրենքների, Ազգային ժողովի որոշումների, ՀՀ նախագահի հրամանագրերի, կարգադրությունների, կառավարության որոշումների, ինչպես նաև միջազգային պայմանագրերում ամրագրված պարտավորությունների համապատասխանությունը ՀՀ Սահմանադրությանը, լուծելու հանրաքվեների, ՀՀ նախագահի և պատգամավորների ընտրությունների արդյունքների հետ կապված վեճերը, որոշում կայացնելու կուսակցության գործունեությունը կասեցնելու կամ արգելելու մասին: Համաձայն Սահմանադրության՝ Սահմանադրական դատա-

⁴³¹ Տե՛ս ՀՀ կառավարության որոշումների ժողովածու, հ. 7-8, հուլիս, օգոստոս, Երևան, 1996, էջ 38-39. Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, N 6, 31 մարտի, Երևան, 1997, էջ 78-90:

⁴³² Տե՛ս «Դատախարակական բարեփոխումներն ապահովող օրենսդրություն» («Միջնորդ դատարանների և դատավարության մասին»), «ՀՀ դատախազության մասին», «ՀՀ դատարանակազմության մասին», «Վճռաբեկ դատարանի գործունեության մասին», «Փաստաբանական գործունեության մասին» ՀՀ օրենքներում), Երևան, 1998, էջ 43-134:

⁴³³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, «ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք», Երևան, հ. 17 (50), 10 օգոստոսի, Երևան, 1998, «ՀՀ քաղաքացիական դատավարության օրենսգիրք», հ. 20(53), 9 սեպտեմբերի, Երևան, 1998, «ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգիրք», հ. 22(55), 21 սեպտեմբերի, Երևան, 1998, «Դատավորի կարգավիճակի մասին», «Դատական ակտերի հարկադիր կատարման մասին» ՀՀ օրենքները:

⁴³⁴ Տե՛ս **Խաչատրյան Հ.**, Հայաստանի Հանրապետության առաջին սահմանադրությունը, Երևան, 1977, էջ 283:

րանում նորմատիվ ակտերի սահմանադրականությունը վիճարկելու իրավունքը վերապահվում է միայն ՀՀ նախագահին և Ազգային ժողովի պատգամավորների առնվազն 1/3-ին:

Նշված իրավական ակտերի ուժի մեջ մտնելուց հետո 1999 թ. հունիսի 12-ին ներդրվեց եռաստիճան դատական համակարգը, սկսեց գործել վերաքննության ինստիտուտը, որպեսզի չէր եղել խորհրդային ժամանակաշրջանում: Սակայն դատական համակարգը, ըստ էության, ամբողջությամբ չդարձավ օրինապաշտ ու անկախ:

Կատարվեցին նաև սահմանադրության և ժողովրդավարության ոգուն համապատասխան այլ բարեփոխություններ:

գ. 1995 թվականի խորհրդարանական և 1996 թվականի նախագահական ընտրությունները

Հասարակական-քաղաքական կյանքը հանրապետությունում աշխուժացավ 1995 թ. հուլիսի 5-ի խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ: Ընտրություններն անցկացվեցին ինչպես համամասնական, այնպես էլ մեծամասնական ընտրական համակարգով: Ընդդիմադիր հիմնական կուսակցություններն առաջադրեցին իրենց թեկնածուներին, իսկ ՀՀԾ-ն, իր շուրջ համախմբելով մի շարք կուսակցությունների և հասարակական կազմակերպությունների, ձևավորեց «Հանրապետական միավորումը»: Նախընտրական պայքարը հիմնականում ընթանում էր ընդդիմության և «Հանրապետություն» միավորման միջև: Տեղի ունեցած ընտրությունների արդյունքների վերջնական ամփոփումից հետո Ազգային ժողովում կուսակցական ուժերի փոխհարաբերությունը ընդունեց հետևյալ տեսքը⁴³⁵.

1. «Հանրապետություն» միավորումը (ՀՀԾ-ից բացի՝ նրա մեջ մտնում էին «Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունը», «Հայաստանի քրիստոնեադեմոկրատական միությունը», «Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցությունը», «Մտավորական Հայաստան» միությունը և «Ռամկավար-ագատական» (Լիբերալ-դեմոկրատական) կուսակցությունը ստացավ 20 մանդատ:
2. «Շամիրամ» (կանանց միավորումը)՝ 8 մանդատ:
3. «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը»՝ 6 մանդատ:
4. «Ազգային ժողովրդավարական միությունը»՝ 3 մանդատ:
5. «Ազգային ինքնորոշում միավորումը»՝ 3 մանդատ:

Մեծ մասամբ անկուսակցական պատգամավորների միավորման հետևանքով կազմվեց «Բարեփոխումներ» անունը կրող խումբ, որը խորհրդարանում ուներ 35 տեղ⁴³⁶: Ինչպես ցույց են տալիս նշված տվյալները, կառավարող «Հայոց համազգային շարժման» կողմից գլխավորվող «Հանրապետություն» միավորումը բացարձակ մեծամասնություն ուներ բարձրագույն օրենսդիր իշխանության մեջ (190 պատգամավորնե-

⁴³⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 8 հունիսի, 1995:

⁴³⁶ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 166, գ. 456, ք. 1:

րից՝ 114-ը): Նրանցից 65-ը ՀՀԸ անդամներ էին, 6-ը՝ ՌԱ(ԼԳ)Կ, 4-ը՝ ՀՀԿ, 3-ը՝ ՀԲԳՄ, 3-ը՝ «Մտավորական Հայաստան» (ՄՀ), 2-ը՝ ՄԳ-ՀԿ խմբակցության, մնացյալ 31 անդամներն անկուսակցականներ էին⁴³⁷: Արտաքին և ներքին քաղաքականության սկզբունքային հարցերում նրան էին պաշտպանում «Բարեփոխումներ» պատգամավորական խումբը և «Շամիրամ» խմբակցությունը, ինչպես նաև մի քանի անկախ պատգամավորներ⁴³⁸: Երեք ընդդիմադիր կուսակցություններ (ՀԿԿ, ԱԺՄ, ԱԻՄ) միասին ունեին ընդամենը 15 տեղ, որը նրանց զրկում էր խորհրդարանի գործունեության վրա որևէ ազդեցություն ունենալու հնարավորությունից: Սակայն նրանց գործունեությունը խորհրդարանում զգալիորեն նպաստում էր բնակչության հասարակական-քաղաքական ակտիվության բարձրացմանը և նրանց համապետական հարցերին մասնակից դարձնելուն⁴³⁹:

1995 թ. խորհրդարանական ընտրությունների արդյունքների հիման վրա կարելի է եզրակացնել, որ այն ժամանակ Հայաստանի Հանրապետության առաջատար և առավել ազդեցիկ կուսակցություններն էին «Հայոց համագգային շարժումը», «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցությունը», «Ազգային ժողովրդավարական միությունն» ու «Ազգային ինքնորոշման միավորումը»:

Խորհրդարանական այդ ընտրություններն անցան աննախադեպ խախտումների, անարդարության մթնոլորտում: Խորհրդարանում անհրաժեշտ թվով տեղեր նվաճելու նպատակով իշխող ՀՀԸ կուսակցությունը դիմեց քվեաթերթիկների բացահայտ կեղծման, կատարեց ժողովրդավարության գաղափարները վարկաբեկող ամենատարբեր գործողություններ, ինչպես, օրինակ, «զուգահեռ» կազմակերպությունների ստեղծումը, կուսակցությունները մեկը մյուսին հակադրելը⁴⁴⁰: Այսպես՝ հակառակ «ՀՅ դաշնակցության»՝ ստեղծվեց «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցությունը, ՌԱԿ-ի դեմ՝ «Ռամկավար-ազատական (Լիբերալ-ժողովրդավարական) կուսակցությունը» և այլն: Խորհրդարանական այդ «ընտրություններով» Հայաստանում հիմք դրվեց զանգվածային ընտրակեղծիքների ավանդույթին:

Վերոնշյալ ընտրությունները, որոնք պետք է ապահովեին հանրապետությունում քաղաքական ուժերի դասավորության իրական պատկերը խորհրդարանում, ինչպես տեղական, այնպես էլ աշխարհի 18 երկրներից ժամանած դիտորդների մեծ մասի համոզմամբ անցան օրենքի աննախադեպ խախտումների, անարդարությունների ու բռնությունների մթնոլորտում⁴⁴¹:

Հետագայում հանրապետությունում բոլոր մակարդակներով անցկացվող ընտրությունները վերածվում էին ձևական միջոցառումների՝ նախապես հայտնի արդյունքներով:

Այսպիսով՝ խորհրդարանում առավել շատ տեղեր ստանալու ձգտումով իշխող կուսակցությունները, որպես կանոն (ՀՀԸ-ն սկզբում, իսկ մյուսները՝ հետագայում), խախ-

⁴³⁷ Տե՛ս Պողոսյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 148:

⁴³⁸ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, 1996, Երևան, էջ 223-224:

⁴³⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁴¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 8 հուլիսի, 1995, «Մայրդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1998», Պետության դերը, Երևան, 1998, էջ 21-22:

տում էին օրինականությունը, կատարում անարդար ու անթույլատրելի գործողություններ, որով ժողովրդի աչքում կորցնում էին վստահությունն ու հեղինակությունը:

1995 թ. հուլիսի 5-ին խորհրդարանական նոր ընտրությունների շնորհիվ ձևավորվեց ՀՀ առաջին գումարման Ազգային ժողովը, որը կազմված էր 190 պատգամավորից, որից 150-ը ընտրված էր մեծամասնական ընտրական համակարգով՝ միամանդատ ընտրատարածքներից, իսկ 40-ը՝ համամասնական ընտրական համակարգով՝ հանրապետության ողջ տարածքն ընդգրկող մեկ բազմամանդատ ընտրատարածքից: Սահմանադրությամբ ամրագրվեց, որ խորհրդարանն ընտրվում է չորս տարի ժամկետով: Հայաստանի Ազգային ժողովի առաջին գումարման նստաշրջանի աշխատանքներն սկսվեցին 1995 թ. հուլիսի 27-ին: Այն ուներ վեց մշտական հանձնաժողով, վեց խմբակցություն ու պատգամավորական խումբ: Ընտրությունների արդյունքներով համամասնական ընտրակարգով օրենքով սահմանված 5 %-ի սահմանագիծը հաղթահարեցին 5 կուսակցություններ, որոնց միջև պատգամավորական տեղերը բաշխվեցին հետևյալ կերպ՝ 1. «Հանրապետություն» միավորում – 114 պատգամավոր, որից 68-ը՝ ընտրված մեծամասնական ընտրակարգով, «Շամիրամ» կանանց միավորում – 8, 3. ՀԿԿ – 7, որից 1-ը՝ մեծամասնական ընտրակարգով 4. ԱԺՄ – 5, որից 2-ը՝ մեծամասնական ընտրակարգով 5. ԱԻՄ – 3⁴⁴²: Ազգային ժողովի նախագահ ընտրվեց Բաբկեն Արարքյանը: Այս խորհրդարանը զլխավոր ուշադրությունը նվիրեց դատական համակարգի բարեփոխումներին, վավերացրեց միջազգային բազում պայմանագրեր, փորձեց կարգավորել հարկային վարչարարությունը:

Առաջին անգամ անկախության շրջանում հայ հասարակությունը քաղաքական, տնտեսական, գաղափարակախոսական տեսակետից պառակտվեց: Մյուս կողմից, պետության օտարացումը հանգեցրեց հասարակության դիմադրության, որն ավելի խստորեն արտահայտվեց 1996 թ. հերթական նախագահական ընտրություններում:

Բնակչության հասարակական-քաղաքական ակտիվության բարձրացմանը նպաստող կարևոր իրադարձություններից էին 1996 թ. սեպտեմբերի 22-ին տեղի ունեցած նախագահական ընտրությունները, որոնք անցան քաղաքական ակտիվ պայքարի պայմաններում:

Հայաստանում սկսվեց ժողովրդավարության նոր փուլ, երբ հասարակությունը, ի դեմս ընդդիմադիր կուսակցությունների, համախմբվեց իր քաղաքացիական ազատությունները պաշտպանելու համար: Ժողովրդավարության զոհաբերությունը հանուն «պետական շահերի», ինչը շարունակում էր պահանջել իշխանությունը, այսուհետ մերժվում էր հասարակության կողմից:

Ելնելով առաջին նախագահական ընտրությունների փորձից՝ ընդդիմադիր 5 քաղաքական կուսակցությունները (ԱԺՄ-ն, ԱԻՄ-ը, ՀԿԿ-ն, ՀՅԴ-ն և ՄԻՄ-ը) միավորվեցին «Ազգային համաձայնություն» դաշինքի մեջ և առաջարկեցին Վազգեն Մանուկյանի թեկնածությունը⁴⁴³: Ընդդիմադիր կուսակցությունների դաշինքի ստեղծումը և 4 թեկնածուների միանալը ԱԺՄ առաջնորդ Վազգեն Մանուկյանի հետ ստեղծեց նոր իրավիճակ. կարուկ աճեց ընտրողների ակտիվությունը: ՀԿԿ-ն առաջարկեց Սերգեյ Բաղդյա-

⁴⁴² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, 1996 թ., էջ 205-206:

⁴⁴³ Տե՛ս «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1997», Երևան, 1997, էջ 28, նաև՝ **Մանուկյան Վ.**, Հայկական երազանքը գոյատևման փակուղում, Երևան, 2002, էջ 345:

նի, ԳիԱրՔՄ-ն՝ Աշոտ Մանուչարյանի, իսկ «Հանրապետություն» միավորումը (ՀՀԸ-ն, ՀՀԿ-ն, ՔԳՄ-ն, ՌԱ(ԼԳ)Կ, ՍԳՀԿ «Մտավորական Հայաստանը»)՝ հանրապետության նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի թեկնածությունը⁴⁴⁴: Չափազանց մարդաշատ պայմաններում (հանրահավաքներ և ցույցեր) ընթացան նախընտրական քարոզչությունները:

Ընտրությունները անցկացնելու համար ձևավորվեց 1598 ընտրական տեղամաս: Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի հրավերով հանրապետության նախագահի ընտրության նախապատրաստման և անցկացման, արդյունքների ամփոփման գործընթացին դիտողի կարգավիճակով մասնակցեցին ԱՊՀ, Միջխորհրդարանական վեհաժողովի խորհրդի, ԵԱՀԿ ժողովրդավարական օրենքների և մարդու իրավունքների գրասենյակի, ինչպես նաև Վրաստանի խորհրդարանի ավելի քան 100 դիտորդներ: Սեպտեմբերի 22-ին կայացան նախագահական ընտրությունները: Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի կողմից 1996 թ. սեպտեմբերի 25-ին Հայաստանի Հանրապետության նախագահի ընտրության պաշտոնապես հրապարակված արդյունքներով ընտրություններին մասնակցել է ընտրողների 60 %-ը՝ 1 միլիոն 333.000 204 ընտրող: Թեկնածուների օգտին տրված ձայների թիվը կազմել է 1 միլիոն 249.000 893, որից 79.347-ը քվեարկել է հանրապետության նախագահի թեկնածուներ Սերգեյ Բաղալյանի (6,34 %), Աշոտ Մանուչարյանի 7.529 (0,6 %), Լևոն Տեր-Պետրոսյանի օգտին 646.888-ը՝ (51,75 %), իսկ Վազգեն Մանուկյանի օգտին՝ 516.129-ը (41,29 %)⁴⁴⁵:

Այսպիսով՝ կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի անդամների ձայների մեծամասնությամբ (16 կողմ, 2 դեմ) 1996 թ. սեպտեմբերի 25-ի որոշմամբ երկրորդ անգամ Հայաստանի Հանրապետության նախագահ ընտրվեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանը: Նոյեմբերի 11-ին Ազգային ժողովի հատուկ նիստում տեղի ունեցավ Հայաստանի Հանրապետության նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի երդման հանդիսավոր արարողությունը:

Գժգոհելով նախագահական ընտրությունների սեպտեմբերի 25-ի արդյունքներից՝ «Ազգային համաձայնություն» դաշինքը և նրան հարող կուսակցությունները կազմակերպեցին հանրահավաքներ ու ցույցեր և պահանջեցին անցկացնել կրկնակի քվեարկություն՝ գտնելով, որ նախագահական ընտրությունների արդյունքները կեղծվել են: Սկսվեցին ընդդիմության առաջնորդների ու ակտիվիստների ձեռքակալություններ:

1996 թ. սեպտեմբերի 26-ին գումարված ԱԺ արտահերթ նիստը լսեց «Հանրապետության գլխավոր դատախազի միջնորդությունների մասին» հարցը, դատապարտեց կատարված միջադեպը և որոշեց մի խումբ ընդդիմադիր ակտիվիստների հետ միասին ԱԺ պատգամավորների, ընդդիմադիր կուսակցությունների 8 ներկայացուցիչների ևս ենթարկել քրեական պատասխանատվության⁴⁴⁶:

Չնայած այս ամենին՝ ընդդիմության ներկայացուցիչները դիմեցին հարցի լուծման օրինական ճանապարհին: 1996 թ. սեպտեմբերի 26-ին հանրապետության նախագահի թեկնածուներ Վազգեն Մանուկյանն ու Աշոտ Մանուչարյանը հայց ներկայացրին ՀՀ Սահմանադրական դատարան՝ 1996 թ. սեպտեմբերի 22-ին կայացած Հայաստանի

⁴⁴⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 1 հոկտեմբերի, 1996:

⁴⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁴⁶ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովի տեղեկագիր, N 17-18, սեպտեմբեր, Երևան, 1996, էջ 10-12:

Հանրապետության նախագահի ընտրական արդյունքները վիճարկելու վերաբերյալ: Ընտրությունների արդյունքների իրավագործությունը քննության առնելով՝ ՀՀ Սահմանադրական դատարանը մերժեց ընդդիմության փաստարկված հարցը: Դրանով ավելի խորացավ ներքաղաքական ճգնաժամը⁴⁴⁷:

Պետք է նշել, որ հետագայում Հայաստանում ընդդիմությունը թույլ էր և քաղաքական ասպարեզում չկարողացավ ստեղծել անհրաժեշտ հիմքեր: Լավագույն դեպքում բավարարվեց խորհրդարանում խմբակցությունների ստեղծելով և իշխանությունների քաղաքականության այս կամ այն բնագավառը քննադատելով:

դ. Քաղաքական ճգնաժամի խորացումը և 1998 թվականի իշխանափոխությունը

Փաստորեն՝ 1995 թ. խորհրդարանական և նախագահական ընտրությունների ժամանակ թույլ տրված խախտումներից և կեղծիքներից հետո ընտրական գործընթացի նկատմամբ ընտրողների վստահության աստիճանը շեշտակի նվազեց: 1996 թ. նոյեմբերին ընտրողների միայն 12 %-ն էր օբյեկտիվ համարում գործող ընտրական համակարգը: 1996 թ. ընտրություններից մինչև 1998 թ. փետրվարը տեղի ունեցավ Հայաստանի իշխանությունների և հասարակության օտարացում:

1996 թ. նախագահական ընտրություններից հետո ժողովրդի և պետության տևական առճակատումն ավելի խորացավ: Մեկուկես տարվա ժամանակահատվածը անչափ ծանր անդրադարձավ ինչպես հասարակության ներքաղաքական և հոգեբանական վիճակի, այնպես էլ երկրի միջազգային հեղինակության վրա:

1997 թ. նոյեմբերին Լ. Տեր-Պետրոսյանի հրավերով Երևան տեղափոխվեց Արցախի Հանրապետության նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը և նշանակվեց Հայաստանի Հանրապետության վարչապետ:

Ի վերջո տևական առճակատումը հանգեցրեց գործող նախագահի հրաժարականին:

Տնտեսական զրկանքներից, սոցիալական անարդարությունից, մամուլի ու ընդդիմության վրա գործադրած ճնշումներից զայրացած ժողովուրդը դեռևս հանդուրժում ու սոկում էր միայն հանուն Գարաբաղի անվտանգության: Այս շրջանում Գարաբաղը դարձավ Հայաստանի ներքին կայունության գրեթե միակ ու փխրուն երաշխիքը: Գարաբաղյան հարցում Լ. Տեր-Պետրոսյանի զիջողական քաղաքականությամբ ստեղծվեց քաղաքական այն զարգացումը, որը երկու ամսվա ընթացքում հանգեցրեց համազգային շարժման կարգախոսներով ստեղծված կուսակցության՝ ՀՀԸ-ի տասնամյա իշխանության փլուզմանը: Դրան նպաստեց նաև Արցախյան հիմնահարցի վերաբերյալ իրարամերժ տեսակետների առկայությունը և հիմնահարցի չլուծված մնալը: Ջիջելով 1988-1991 թթ. ձեռք բերված ժողովրդավարական նվաճումները հանուն «պետական շահերի»՝ հայ հասարակությունը վճարեց 1994-1998 թթ. քաղաքական, տնտեսական և զաղափարախոսական ճգնաժամով:

Արցախի հարցում ՀՀԸ-ական իշխանության, ըստ էության, զիջողական տրամադրություններն արտահայտվեցին ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի՝ Հայաստանի

⁴⁴⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 27 սեպտեմբերի, 1996:

պաշտոնական մամուլում 1997 թ. նոյեմբերի 1-ին լույս տեսած «Պատերա՞զմ, թե՞ խաղաղություն: Լրջանալու պահը» հոդվածում⁴⁴⁸: Հրապարակման մեջ հեղինակը ձգտել էր հիմնավորել, որ Արցախի հարցում անհապաղ զիջումների գնալու անհրաժեշտությունը բացատրվում էր Հայաստանի Հանրապետության վրա համաշխարհային հանրության հզոր ճնշմամբ, որ միջազգային ատյանները, միևնույնն է, թույլ չէին տալու ձևավորված ստատուս-քվոյի գոյատևմանը, և հարցի ինչ-որ չափով նաև հայկական կողմի համար շահեկան կարգավորման անհրաժեշտությունից էր բխում պատերազմում տարած հաղթանակի արդյունքներից Հայաստանի հրաժարումը: Պնդելով, որ հեռանկարում Հայաստանին և Արցախին, միևնույնն է, սպասվում էր պարտություն, հոդվածագիրը կոչ էր անում օգտվելու ստեղծված պահից և միակողմանի զիջումներով ու դրանց դիմաց անգամ ԼՂՀ կարգավիճակի ճշգրտում չպահանջելով՝ ապահովել հեռանկարում բաղձալի նպատակին հասնելու հնարավորությունների պահպանումը: Հեղինակն իր հոդվածում պաշտպանել էր հիմնախնդրի կարգավորման փուլային տարբերակը, որը լայն հնարավորություններ էր ընձեռում զիջումների քաղաքականության համար, քան փաթեթային տարբերակը: Հենց դարաբաղյան կարգավորման հարցի շուրջ Հայաստանի իշխանական կառույցներում ծագած հակամարտության արդյունքում ՀՀ առաջին նախագահը 1998 թ. փետրվարի 3-ին հայտարարեց իր հրաժարականի մասին:

Իշխանության ճգնաժամը Ղարաբաղի հարցում նախագահի դիրքորոշման հետ ժողովրդի անհամաձայնությանը զուգահեռ դարձավ 1998 թ. փետրվարի 3-ին ՀՀ առաջին նախագահի հրաժարականի լուրջ նախադրյալներից մեկը:

Նախագահական երկրորդ ընտրություններում պարտություն կրելով՝ իշխանությունը պահելու ջանքերը չէին կարող արդյունավետ ավարտ ունենալ, քանի որ մարել էր նրա նկատմամբ ժողովրդի ունեցած հավատի վերջին նշույլը:

1998 թ. փետրվարին ՀՀ նախագահի հրաժարականին հաջորդեցին Ազգային ժողովի նախագահ Բաբկեն Արարքյանի և նրա երկու տեղակալների հրաժարականները: Ընտրվեց ԱԺ-ի նոր նախագահ՝ Խոսրով Հարությունյանը՝ իր երկու տեղակալներով⁴⁴⁹:

ՀՀ նախագահի հրաժարականին նախորդեց նաև պատգամավորական խմբակցությունների և խմբերի կտրուկ փոփոխություն, որն արտացոլվեց առաջին հերթին «Երկրապահ» պատգամավորական խմբի զգալի աճով (մինչև 70 անդամ)՝ 1998 թ. այն 1996 թ. համեմատությամբ աճելով 37,6 %-ով, «Հանրապետություն» խմբակցության թվակազմի նվազմամբ՝ 1996 թ. 60 %-ից իջնելով 1998 թ. 26,9 %-ի: Նվազեցին նաև «Բարեփոխումներ» խումբը՝ համապատասխանաբար 16,60 %-ից՝ 5,40 %-ի, ՀԿԿ-ի կազմը՝ 3,80 %-ից 3,70 %-ի, ԱԻՄ-ը՝ 1,60 %-ից 1,10 %-ի: Աճեց անկախ պատգամավորների խումբը՝ 10,60 %-ից դառնալով 12,90 %, իսկ ԱԺՄ-ի կազմը մնաց անփոփոխ՝ 2,70 %⁴⁵⁰:

1998 թ. փետրվարին ՀՀ նախագահի պաշտոնակատար Ռոբերտ Քոչարյանի նախաձեռնությամբ վերականգնվեց «Դաշնակցության» պաշտոնական կարգավիճակը, և ազատ արձակվեցին քաղբանտարկյալները, արգելված մամուլը վերսկսեց գործել:

⁴⁴⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 1 նոյեմբերի, 1997:

⁴⁴⁹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, N 4 (37), 24 փետրվարի, Երևան, 1998, էջ 33:

⁴⁵⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 7 ապրիլի, Երևան, 1998, «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1998», էջ 36:

Հայաստանում 1998 թ. արտահերթ նախագահական ընտրությունները նշանակվեցին մարտի 16-ին: Կարգախոսն էր՝ «Կարևոր չէ՝ ով է հաղթելու, կարևորն է՝ ինչպես»: Այդ ընտրություններին մասնակցեց 12 թեկնածու: Այն ընթացավ երկու փուլով և ավարտվեց մարտի 30-ի քվեարկությամբ⁴⁵¹:

Չնայած ընտրություններն ընթացան խախտումներով, տեղական և միջազգային դիտորդները դրանք որակեցին ազատ ու արդար: Ըստ ԵԱՀԿ փորձագետների՝ այդ խախտումները «չազդեցին վերջնական արդյունքների վրա»: Որոշ բարդություններ գրեթե անխուսափելի էին գործող սահմանադրության շրջանակներում, կարծես հարմարեցված էին նախորդ վարչակարգի շահերին: Բավական է ասել, որ, ըստ գործող ընտրական օրենքի, նախագահի թեկնածուները պետք է ունենային Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության տասը տարվա ժամկետ այն դեպքում, երբ երկրի անկախությունը հռչակվել էր ընդամենը յոթ տարի առաջ:

1998 թ. արտահերթ նախագահական ընտրությունները թեև անցան խախտումներով, սակայն լուրջ կասկածներ չառաջացրին վերջնական արդյունքի նկատմամբ: Ընտրություններից հետո չեղան բողոքի գանգվածային միջոցառումներ կամ արդյունքների փաստարկված հերքումներ: ՀՀ նախագահի ընտրության առաջին փուլի վերջնական տվյալներով ընտրողների ընդհանուր թվից՝ 2 միլիոն 293 հազար 636-ից, ընտրություններին մասնակցեց 1 միլիոն 455 հազար 605 մարդ: Թեկնածուների միջև ձայները բաժանվեցին հետևյալ ձևով՝ Ռոբերտ Քոչարյան՝ 38,76 %, Կարեն Դեմիրճյան՝ 30,67 %, Վազգեն Մանուկյան՝ 12,24 %, Սերգեյ Բադալյան՝ 11,01 %, Պարույր Հայրիկյան՝ 5,4 %, Դավիթ Շահնազարյան՝ 0,48 %, Արտաշես Գեղամյան՝ 0,45 %, Վիգեն Խաչատրյան՝ 0,28 %, Հրանտ Խաչատրյան՝ 0,21 %, Արամ Սարգսյան՝ 0,19 %, Յուրի Սկրտչյան՝ 0,18 %, Աշոտ Բլեյան՝ 0,11 %⁴⁵²:

Այսպիսով՝ երկրորդ փուլ դուրս եկան Ռ. Քոչարյանն ու Կ. Դեմիրճյանը: ՀՀԴ-ն, ՀՀԿ-ն, «Երկրապահ կամավորականների միությունը», ՀԴԿ-ն, ԱԻՄ-ը, ՍԻՄ-ը և այլ կուսակցություններ որոշումներ ընդունեցին Ռ. Քոչարյանի թեկնածությունը նախագահական ընտրություններում պաշտպանելու վերաբերյալ: Սակայն պետք է նշել, որ ՀԿԿ կենտկոմի նախկին առաջին քարտուղարը՝ Կ. Դեմիրճյանը, նույնպես ուներ իր սոցիալական հենարանը ժողովրդի և կուսակցությունների մեջ: Դրանց թվում էին «Հայաստանի ժողովրդական կուսակցությունը», «Հայաստանի սոցիալիստական կուսակցությունը» (ՀՍԿ), «Հայաստանի միացյալ, առաջադիմական կուսակցությունը» (ՀԱԿ), «Լիբերալ-ժողովրդավարական կուսակցությունը» (ԼԺԿ) և այլն:

Ռ. Քոչարյանից բացի, որը ՀՀ վարչապետն էր 1997 թ. մարտից, 1998 թ. փետրվարից՝ ՀՀ նախագահի պաշտոնակատարը, իր ձեռքին իշխանության լծակներ ուներ, մյուս թեկնածուն՝ Կարեն Դեմիրճյանը, նույնպես հաջողությամբ վարեց ընտրարշավը՝ խոստումներ տալով, ժողովրդի մեջ մտնելով, նրա հետ խոսելով, իր ասելիքը բացատրելու կարողությամբ լավ տիրապետելով, այսպես կոչված, «իշխանության մեխանիզմին»: Հատկանշական է, որ ՀԿԿ կենտկոմի նախկին քարտուղարը, որ ընտրության վերջին փուլում ստացավ ձայների 40,5 %-ը, հանդես էր գալիս ոչ թե կոմունիստական կամ սո-

⁴⁵¹ Տե՛ս «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1998», էջ 36:

⁴⁵² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, N 10 (43), 15 մայիսի, Երևան, 1998, էջ 22, «Հայաստանի Հանրապետություն», 7 մարտի, 1998:

ցիալիստական, այլ պրագմատիկ ցեմտրիստական գաղափարախոսության դիրքերից: Անշուշտ, նրա ստացած քվեները խոսում և վկայում էին ժողովրդի մեջ նրա հեղինակության աճի ու անցյալի բարվոք կյանքը վերադարձնելու կարոտախտի մասին: Ի տարբերություն հետխորհրդային համարյա բոլոր և անգամ արևելաեվրոպական որոշ երկրների, որտեղ ԽՍՀՄ-ի փլուզումից անմիջապես հետո կամ որոշ ժամանակ անց իշխանության վերադարձան նախկին համայնավար առաջնորդները, Հայաստանում դատելի չունեցավ անգամ տասը տարի անց՝ երրորդ նախագահական ընտրությունների ընթացքում: Նույնիսկ երկրի տնտեսական անկման պայմաններում քաղաքական ազատությունները ջատագովող հայ հասարակությունն այդ տարիներին ազատականությունը որպես բնական և անխուսափելի ընթացք ընդունեց մաս տնտեսության ոլորտում՝ «ազատ շուկայական հարաբերությունների» կարգախոսների ներքո:

Այսպիսով՝ նախկին խորհրդային համարյա բոլոր պետություններում հաջողված «սոցիալական կարոտախտի» հնարքը նույն արդյունքը չտվեց Հայաստանի Հանրապետությունում: Հայ հասարակության մեծամասնությունը մերժեց պետության առաջնորդի՝ որպես «բարի հովանավորի» կերպարը՝ հոգուտ Ռ. Քոչարյանի առաջարկած «պետություն՝ որպես գործընկեր» գաղափարի: Երկրորդ փուլում ստանալով ձայների 59,49 %-ը՝ հանրապետության նախագահ ընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը⁴⁵³:

Ռ. Քոչարյանի հաղթանակը շեշտեց մի հանգամանք, որ նախագահի պաշտոնը հանձնելով Ղարաբաղյան պատերազմի հերոսին՝ հասարակությունը ակնկալում էր պետության հետևողական աջակցության երաշխիքը ազգային հիմնախնդիր հանդիսացող Ղարաբաղյան հարցում:

Հայաստանում ընտրությունները կատարվեցին ոչ միայն ժողովրդավարության աստիճանը գնահատելու, այլ նաև պետության ժողովրդավարացումը խթանելու առաքելությամբ՝ քաղաքացիական հասարակության գործընթացում մեջ ներգրավելով կուսակցություններին, զանգվածային լրատվության միջոցներին, ՀԿ-ներին, ինչպես նաև անհատներին: Վերանալով ընտրությունների անձնավորված արդյունքներից՝ հարկավոր է նշել, որ թեկնածուների մեծ մասը՝ ազգային ժողովրդավարներից մինչև համայնավարները, հանդես էին գալիս երկրի անհետաձգելի ժողովրդավարացման անհրաժեշտության դիրքերից: Բոլորն էլ համամիտ էին քաղբանտարկյալների ազատման, արգելված կուսակցությունների վերահաստատման, փակված թերթերի վերաբացման, երկրադաքացիության ընդունման, խորհրդարանական նոր ընտրությունների և սահմանադրության մեջ փոփոխությունների անհրաժեշտության հարցում: Թեկնածուների ծրագրային տարբերությունները հիմնականում վերաբերում էին տնտեսավարման եղանակներին՝ պետական պլանավորումից մինչև ազատականացում:

Այսպիսով՝ Հայաստանում ժողովրդավարացման գործընթացը, որը բավական երկար ժամանակ պետության և հասարակության միջև հակամարտություն էր առաջացնում, ազգային անկախ պետականության պայմաններում միտում ուներ վերածվելու հասարակության և պետության համագործակցության:

Հայաստանի նորընտիր իշխանության գործունեության սկիզբը նշանավորվեց քաղաքացիական ազատությունների վերականգնմամբ, քաղաքական դատավարություն-

⁴⁵³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 7 մարտի, 1998:

ները կարճելով: Նախագահ Ռ. Քոչարյանի առաջին քայլերը վկայում էին հասարակության համախմբման և ազգային համաձայնության հասնելու իր յուրովի ծրագրի մասին: «Արհեստավարժների կառավարություն» ստեղծելու կարգախոսով նոր իշխանությունները ձեռնամուխ եղան ընդդիմության լայն ընդգրկմանը երկրի կառավարման գործընթացում: Նրանց հիմնական հենարանը դարձավ «Երկրապահ» և դրա հիմքի վրա ձևավորված «Հայաստանի Հանրապետական կուսակցությունը»: ՀՀ նախագահին առընթեր ստեղծված Քաղաքական խորհուրդը մեծ դեր կատարեց բազմակուսակցական կապերն ամրապնդելու ուղղությամբ: Խորհուրդը մերժեց նախորդ իշխանություններին օրենքի ուժով դատապարտելու և երկրին հասցրած նյութական ու բարոյական վնասները փոխհատուցելու իրավական գործը, որն իր արտահայտությունը գտավ Քաղաքական խորհրդի անդամ երեք կուսակցությունների (ԳԻԱԲԸՄԻ, ՄԻՄ, ՀԴԿ) միացյալ կարծիքում: Ընտրություններում Ռ. Քոչարյանին աջակցություն ցույց տված նախկին ընդդիմադիրները բազմիցս հայտարարում էին, որ նախորդ վարչակարգի ներկայացուցիչները պետք է պատասխան տան օրենքի առաջ: Միաժամանակ ակնհայտ էր դառնում, որ փակուղի էին մտել Սահմանադրության բարեփոխման, նախորդ վարչակարգի ժամանակ տեղի ունեցած աղմկալի սպանությունների հետաքննության և էներգետիկայի բնագավառում իրականացված լայնածավալ հափշտակումների բացահայտման խնդիրները:

Եթե առաջին նախագահը ջանում էր ջլատել ընդդիմությանը բիրտ ճնշումների կամ խաղարկումների «մտրակով», ապա երկրորդ նախագահը կամա թե ակամա թուլացնում էր ընդդիմության՝ որպես ժողովրդավարական հակակշռի դերը: Այսպես՝ քիչ թե շատ աչքի ընկած կուսակցությունների ղեկավարները, ինչպես ՄԻՄ նախագահ Հրանտ Խաչատրյանը, ՀԴԿ նախագահ Արամ Սարգսյանը, նշանակվեցին նախագահի խորհրդականներ, իսկ ԱԻՄ նախագահ Պ. Հայրիկյանը՝ Սահմանադրության վերափոխման հանձնաժողովի նախագահ, ապա՝ Մարդու իրավունքների պաշտպանության հանձնաժողովի նախագահ: Նախագահի և ընդդիմության այս փխրուն համախոհությունը շուտով փորձության ենթարկվեց ազգային տնտեսության շարունակվող ապապետականացման ընթացքում, ինչը տարակուսանք առաջացրեց բնակչության շրջանում, ինչպես, օրինակ, Երևանի կոնյակի գործարանի կամ կապի համակարգի սեփականաշնորհման դեպքերը և այլն:

Մյուս կողմից, նախկին վարչակազմի օրոք կատարված քաղաքական ու տնտեսական հանցագործությունների քննության առաջին իսկ փորձերը հանդիպեցին կոշտ դիմադրության, ինչի ապացույցը դարձավ Հայաստանի գլխավոր դատախազի սպանությունը: Հայաստանի ներքաղաքական զարգացումների համար կարևոր նշանակություն ունեցավ նաև ընտրական օրենսգրքի քննարկման ու ընդունման համար ընթացող պայքարը: 1996 թվականից ի վեր ՀՀ ԱԺ-ում սկսվեց ընտրությունների մասին նոր օրենսդրության նախապատրաստման աշխատանքը, որն առանձնապես թափ առավ 1998 թ. նախագահական ընտրություններից հետո: 1995 թ. խորհրդարանական և 1998 թ. նախագահական ընտրությունները ցուցադրեցին ՀՀ ընտրական օրենսդրության փոփոխության կենսական անհրաժեշտությունը, ինչը նշվեց գործնականորեն միջազ-

գային բոլոր դիտորդների կողմից⁴⁵⁴: Հիմնականում բանավեճի առիթը ԱԺ-ում մեծամասնական և համամասնական տեղերի հարաբերակցության հարցն էր: Քաղաքական կուսակցությունները պնդում էին, որ ըստ կուսակցական ցուցակների տեղերի քանակի նշումը զգալիորեն կբացառեր տեղայնության և ընտրողներին կաշառելու դրսևորումները ընտրությունների ընթացքում: Դրական միտում կարելի է համարել 1998 թ. ընտրություններին ընտրողների մասնակցության որոշ աճը. 1998 թ. տվյալներով քաղաքացիների 42 %-ը մինչև ընտրությունները վստահություն էր հայտնում առաջին ընտրությունների արդյունքների նկատմամբ⁴⁵⁵:

1999 թ. փետրվարին՝ երկարատև քննարկումից հետո, երկրորդ ընթերցմամբ ընդունվեց ընտրական օրենսգիրքը, որը ևս զերծ չէր թերություններից: Նրա ընդունումից անմիջապես հետո՝ 1999 թ. հունվարի 25-ին, ՀՀ գլխավոր դատախազը Ազգային ժողովում միջնորդություն ներկայացրեց Վանո Սիրադեղյանին անձեռնմխելիությունից զրկելու և կալանավորելու թույլտվություն ստանալու վերաբերյալ, սակայն հունվարի 26-ին խորհրդարանը մերժեց այդ պահանջը: 1999 թ. մայիսին կայացած ԱԺ ընտրություններում Վ. Սիրադեղյանը ընտրվեց պատգամավոր: Այն բանից հետո, երբ 2000 թ. ապրիլի 3-ին Մալաթիա-Սեբաստիա համայնքի առաջին ատյանի դատարանը ԱԺ պատգամավոր Վ. Սիրադեղյանի նկատմամբ կալանքը որպես խափանման միջոց ընտրելու վերաբերյալ կայացրեց համապատասխան որոշում, իսկ ապրիլի 4-ին գլխավոր դատախազը նման միջնորդությամբ մտավ Ազգային ժողով, և ԱԺ-ն տվեց իր համաձայնությունը նրան կալանավորելու վերաբերյալ, Վ. Սիրադեղյանն արդեն հեռացել էր հանրապետությունից:

ե. Ներքաղաքական զարգացումները 1998-2000 թվականներին

1998 թ. նախագահական նոր ընտրություններից հետո երկրում ընթացող ժողովրդավարացման մասին վկայում են որոշ կարևոր գործընթացների արդյունքները: Դրանք են բազմակուսակցական քաղաքական խորհրդի և սահմանադրական փոփոխությունների խնդրով զբաղվող հանձնաժողովի անաշառությունն ու արդյունավետությունը, դատաիրավական համակարգի բարեփոխումների իրականացումը և այդ համակարգի անկախացումը գործադիր իշխանություններից, խորհրդարանական նոր ընտրությունները, որոնց ընթացքն ու արդյունքները մեծապես ազդեցին պետության և հասարակության նոր հարաբերությունների, այսինքն՝ Հայաստանում ժողովրդավարության մակարդակի վրա:

1999 թ. սկսվեցին ներքաղաքական զարգացումներին նպաստող փոփոխություններ: Հայաստանն այդ տարի թևակոխեց անավարտ իշխանափոխության գործընթացին բնորոշ ներքաղաքական պայքարի, տնտեսական բարդ կացության և դրանով պայմանավորված սոցիալ-հոգեբանական ակնհայտ ձևախեղումների ու քաղաքականությունից բնակչության հիմնական զանգվածի աստիճանական խորթացման մթնոլորտ: Այս պայմաններում խորհրդարանի պահպանման կամ ժամանակից շուտ լուծարելու խնդիրը ձեռք էր բերում առանցքային նշանակություն: Սակայն այս հարցում ՀՀ նախագահը

⁴⁵⁴ Տե՛ս «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1998», էջ 37:

⁴⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

չէր շտապում, ուստի խորհրդարանական նոր ընտրություններ նշանակվեցին մայիսի 30-ին:

Ընդդիմադիր պայքարի հարուստ փորձից հրաժարվելով՝ ՀՅԳ-ն դաշնակցեց նախագահի հետ: Երկրապահները, իրենց շուրջը համախմբելով խորհրդարանի այլ պատգամավորների, մեծամասնություն կազմեցին: Բավական ակտիվ քաղաքական պայքարի մթնոլորտում անցան 1999 թ. մայիսի 30-ի խորհրդարանական ընտրությունները: Նախընտրական շրջանում ձևավորվեց «Միասնություն» դաշինքը, որի մեջ մտան «Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունը» (ՀՀԿ), «Հայաստանի ժողովրդական կուսակցությունը» (ՀԺԿ) և «Երկրապահ կամավորականների միությունը»: Ընդդիմադիր կուսակցությունները չկարողացան միավորվել և լուրջ ուժ ստեղծել:

1999 թ. հունվարի 29-30-ին ավարտվեց հանրապետականների և «երկրապահների» քաղաքականացված մասի միաձուլման գործընթացը պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանի գլխավորությամբ: Դրանից հետո ակնհայտ դարձավ, որ սկսում է ուրվագծվել «Հայաստանի հանրապետական կուսակցության» (ՀՀԿ) և 1998 թ. նախագահական ընտրություններում Ռ. Քոչարյանի գլխավոր մրցակից Կարեն Դեմիրճյանի գլխավորած «Հայաստանի ժողովրդական կուսակցության» (ՀԺԿ) դաշինքը, որը վերջնականապես ձևավորվեց խորհրդարանի պատգամավորության թեկնածուների առաջադրման վերջին օրը՝ մարտի 30-ին, և կոչվեց «Միասնություն»:

Մեծամասնական ընտրակարգով վիճարկվող 75 պատգամավորական մանդատների համար հայտ էին ներկայացրել 808 թեկնածուներ, որոնցից 243-ը՝ մայրաքաղաք Երևանում, մնացածը՝ հանրապետության տարբեր մարզերում: Այս ընտրակարգով առավել շատ պատգամավորության թեկնածուներ էր առաջադրել ՀԿԿ-ն՝ 63, ՀՀԿ-ն՝ 62, ԱԺՄ-ն՝ 45, ՀՅԳ-ն՝ 41, ՀԺԿ-ն՝ 39, ԻՄ-ը՝ 36, ՀՀԸ-ն՝ 12 և այլն⁴⁵⁶:

Մայիսի 30-ի քվեարկության արդյունքները գերազանցեցին «Միասնություն» դաշինքի բոլոր սպասելիքները, և պարզվեց, որ նա լիակատար հաղթանակ է տարել: Երբ կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը ամփոփեց քվեարկության արդյունքները, պարզվեց, որ համամասնական ընտրակարգով ԱԺ ընտրություններին մասնակցած 21 կուսակցություններին, դաշինքներին և հասարակական-քաղաքական կազմակերպություններին տրված ձայները բաշխվել են հետևյալ կերպ. «Միասնություն» դաշինքը ստացավ ձայների 41,69 %-ը, ՀԿԿ-ն՝ 12,09 %-ը, «Իրավունք և միաբանություն» դաշինքը՝ 7,96 %-ը, ՀՅԳ-ն՝ 7,84 %-ը, «Օրինաց երկիրը»՝ 5,28 %-ը, ԱԺՄ-ն՝ 5,17 %-ը, «Արժանապատիվ ապագան»՝ 3,27 %-ը, «Հզոր հայրենիքը»՝ 2,31 %-ը, «Կոմունիստական և սոցիալիստական կուսակցությունների միություն» դաշինքը՝ 2,49 %-ը, «ԱԻՄ» դաշինքը՝ 2,29 %-ը, «Հայրենիք» դաշինքը՝ 1,23 %-ը, ՀՀԸ-ն՝ 1,17 %-ը, «Ազատություն» կուսակցությունը՝ 1,03 %-ը, իսկ մնացած կուսակցությունները և դաշինքները՝ «Հայաստանի դեմոկրատական կուսակցությունը», «Հայաստանի ռամկավար ազատական կուսակցությունը», «Ազատ Հայք առաքելությունը», «Ազգային պետություն», «Առաքելություն», «Շամիրամ» հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունները, «Սոցիալիստական ուժերի և մտավորականների միություն» դաշինքը՝ 1 %-ից էլ պակաս ձայներ⁴⁵⁷:

⁴⁵⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 12 մայիսի, 1999:

⁴⁵⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, Երկրորդ գումարում, Երևան, 2001, էջ 28-29, 42-44, նաև՝ Մինասյան Է., ՀՀ, ԼՂՀ Ազգային ժողովի և նախագահական ընտրությունները, Հայաստանի ազգային ատլաս, հատոր Բ, Երևան, 2008, էջ 129:

Այսպիսով՝ խորհրդարանի 56 պատգամավորական տեղերից ավելի շատ տեղեր ստացավ «Միասնությունը»՝ 29, Հայկոմկուսը՝ 8, «Իրավունք և միաբանությունը»՝ 6, ՀՅԳ-ն՝ 5, «Օրինաց երկիրը»՝ 4, ԱԺԿ-ն՝ 4: Մեծամասնական ընտրակարգով 75 պատգամավորական տեղերից, ըստ կուսակցությունների, հիմնականում անցան և շատ ձայներ ստացան «Միասնության» ներկայացուցիչները՝ 28 %, ՀՅԳ-ն՝ 4 %, «Օրինաց երկիրը»՝ 2,7 %, ԱԺԿ-ն՝ 2,7 %, ՀԿԿ-ն, «Իրավունք և միաբանությունը», ՀՀՇ-ն և «Առաքելությունը»՝ յուրաքանչյուրը՝ 1,3 %, իսկ անկուսակցականները՝ 57,4 %-ը⁴⁵⁸:

Ըստ մասնագիտական գործունեության՝ մեծամասնական ընտրակարգով ընտրված պատգամավորներից գործարարներն ու պաշտոնյաները կազմեցին 84 %, հասարական-քաղաքական գործիչները՝ 14,7 %, մշակույթի և արվեստի գործիչները՝ 1,3 %⁴⁵⁹:

1999 թ. ընտրված Ազգային ժողովն առաջին անգամ աշխատելու էր արհեստավարժ սկզբունքով: Նորընտիր ԱԺ-ում որոշակի մաս էին կազմում քաղաքականության և օրինաստեղծ աշխատանքի հետ բացարձակ կապ չունեցող պատգամավորները, որոնք ներկայացնում էին իրենց անձնական կամ որևէ գործարար խմբի շահերը, իսկ քաղաքական հարցերում ենթարկվում էին գործադիր իշխանությանը: Որպես այս խնդրի լուծում՝ կարելի է դիտարկել անցումն ամբողջությամբ համամասնական ընտրակարգին, ինչը կբացառեր ընտրողներին և հանձնաժողովներին կաշառելու, տեղայնության, սպառնալիքների դեպքերը, միաժամանակ կնպաստեր բազմակուսակցականության ինստիտուտի ամրապնդմանը:

Ազգային ժողովի ընտրությունների արդյունքները վկայում են, որ հաղթանակ տարան կենտրոնանետ «Միասնություն», «Իրավունք և միաբանություն» դաշինքները և ձախ ուժերը՝ Հայկոմկուսը և ՀՅԳ-ն: Սա բացատրվում էր հիմնականում նրանով, որ պետության դերը տնտեսական ոլորտում հասցված էր նվազագույնի, ինչը համապատասխանում էր ծայրահեղ լիբերալիզմի կողմնակիցների ծրագրերին: Դրանց ձախողումը հասարակության մեջ հանգեցրեց պետության տնտեսական ակտիվ միջամտությանը կողմնակից ուժերի հաղթանակին:

Պատահական չէ, որ Ազգային ժողովի ընտրություններում բացարձակ մեծամասնություն ստացած ուժը՝ «Միասնությունը», որպես ռազմավարական նպատակ հայտարարեց արդյունաբերության վերականգնումը՝ շեշտը դնելով պետության ավելի գործուն միջամտության վրա:

Այսպիսով՝ «Միասնությունը», իր համար ապահովելով որակյալ մեծամասնություն ԱԺ-ում, ինքնաբերաբար պատասխանատվություն էր ստանձնում երկրի ապագայի համար: Պատասխանատվության ընթացակարգը հստակեցրեց նախագահ Ռ. Քոչարյանը. կա՛ն անհրաժեշտ էր սատարել գործող կառավարությանը, կա՛ն ձևավորել նոր կառավարություն: Հունիսի 10-ին տեղի ունեցավ Ազգային ժողովի ղեկավարության ընտրությունը: Նախագահ ընտրվեց Կարեն Դեմիրճյանը, փոխնախագահներ՝ Ա. Բազեյանն ու Ռ. Միրոյանը: Հաջորդ օրն ընտրվեցին ԱԺ մշտական 6 հանձնաժողովների նախագահները: Ռ. Քոչարյանն ընդունեց Ա. Դարբինյանի հրաժարականը և նույն օրը՝ հունիսի 11-ին, նոր վարչապետ նշանակեց պաշտպանության նախարար Վազգեն Մարգարյանին: Կառավարության կազմը նախագահի կողմից հաստատվեց հունիսի 15-

⁴⁵⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 2 հունիսի, 1999:

⁴⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

ին: Նրանում գերիշխող դիրքեր գրավեցին Լ. Տեր-Պետրոսյանի ժամանակներից հայտնի նախարարները: Փոփոխության ենթարկվեց նաև ուժային նախարարությունների համակարգը. ՀՀ ներքին գործերի նախարարությունը առանձնացվեց ՀՀ ազգային անվտանգության նախարարությունից: Միաժամանակ իր ձեռքը վերցնելով տնտեսությունը վերահսկելու առումով կարևորագույն լճակներ, հարկային ու մաքսային համակարգերը միավորելով մեկ նախարարության մեջ՝ վարչապետը լիակատար ազատություն ստացավ տնտեսության մենաշնորհային բնույթ ունեցող և գերշահույթներ սպառնալից ոլորտներում որոշ անձանց դերակատարությունը սահմանափակելու հարցում:

Մայիսի 30-ից մինչև հոկտեմբերի 27-ն ընկած հինգ ամիսների ընթացքում Հայաստանն ապրում էր ներքաղաքական կյանքի բարդ ու հակասական մի շրջան: Իր ձեռքում հսկայական իշխանություն կենտրոնացրած Վ. Սարգսյանի հետևողականությունն ու պահանջկոտությունը հույս էին ներշնչում, որ կարվեն անհրաժեշտ քայլեր՝ երկիրը սոցիալ-տնտեսական և բարոյաքաղաքական ծանր վիճակից դուրս բերելու համար: Կտրուկ ակտիվացավ հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը դարաբաղյան հիմնահարցի շուրջ ընթացող բանակցությունների աշխուժացմամբ, բայց զարգացումները հետ շրջվեցին 1999 թ. հոկտեմբերի 27-ի նախադեպը չունեցող ահաբեկչության մեջ: Այդ օրը ահաբեկիչների խումբը՝ Նաիրի Հունանյանի գլխավորությամբ, մուտք գործեց խորհրդարան և հրազենով «գլխատեց» օրենսդիր ու գործադիր իշխանությունների ղեկավարությանը: Սպանվեցին Ազգային ժողովի նախագահ Կարեն Գեմիրճյանը, նրա տեղակալներ Յուրի Բախշյանը և Ռուբեն Միրոյանը, պատգամավորներ Արմենակ Արմենակյանը, Հենրիկ Աբրահամյանը, Միքայել Քոթանջյանը, նախարար Լեոնարդ Պետրոսյանը: Ոճրագործների գնդակների զոհ դարձավ գործադիր իշխանության ղեկավար, վարչապետ Վազգեն Սարգսյանը: Շուրջ երեք տարի տևեց «Հոկտեմբերի 27-ի» քրեական գործի դատաքննությունը: Երևանի Կենտրոն և Նորք-Մարաշ համայնքների առաջին ատյանի դատարանի 2003 թ. դեկտեմբերի 2-ի դատավճռով ահաբեկիչները դատապարտվեցին ցմահ ազատազրկման⁴⁶⁰:

Ահաբեկչությունը հանգեցրեց հանրապետության ներքաղաքական իրավիճակի կտրուկ սրման: Անմիջապես բացվեց իշխանության թևերի միջև նախորդ շրջանում առկա հակասությունների ողջ թնջուկը: Հիմնական դիմակայությունն ընթանում էր ոչ թե քաղաքական տարբեր ուժերի, այլ իշխանության թևերը ներկայացնող պաշտոնյաների միջև:

1999 թ. հոկտեմբերի 27-ի ոճրագործությունից հետո Ազգային ժողովի նախագահ ընտրվեց Արմեն Խաչատրյանը:

Հոկտեմբերի 27-ի ողբերգությամբ Հայաստանում սկիզբ առած քաղաքական գործընթացները տևական ժամանակ լարվածության մեջ պահեցին ամբողջ հանրապետությունը: Գիմակայության մեջ էին ընդգրկված, մի կողմից, հանրապետության նախագահը և նրա համախոհները, մյուս կողմից՝ կառավարության անդամների ու բարձրաստիճան գիմվորականության մի մասը, «Երկրապահ կամավորականների միությունը»: Երկրապահները պահանջում էին հանրապետության նախագահի հրաժարականը՝ առաջ քաշելով տարբեր մեղադրանքներ, այդ թվում՝ «Հոկտեմբերի 27-ի» դատավարությանը խո-

⁴⁶⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 21 փետրվարի, 2008:

չընդրտելու մեղադրանքը: Նախագահին ընդդիմադիր ուժերի հետ էր նոր նշանակված վարչապետ Վազգեն Սարգսյանի եղբայր Արամ Սարգսյանը: Այնուամենայնիվ, հանրապետության ղեկավարությունը մեծ ջանքերի գնով կարողացավ աստիճանաբար կայունացնել իրավիճակը: ՀՀ նախագահի հրամանագրով 2000 թ. մայիսին Ա. Սարգսյանն ազատվեց զբաղեցրած պաշտոնից, վարչապետ նշանակվեց «Հայաստանի Հանրապետական կուսակցության» նախագահ Անդրանիկ Մարգարյանը (1950-2007):

Այսպիսով, բարեբախտաբար, հաջողվեց ներքաղաքական առճակատումը շեղել կոշտ բախում տանող ուղուց դեպի համերաշխության ճանապարհ: Հասարակությունը խուսափեց անկանխատեսելի հետևանքներով վտանգավոր դիմակայությունից:

3. ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԸ

ա. Գիտությունը

Առկա սոցիալ-տնտեսական ծանր իրադրությունը բացասական ազդեցություն ունեցավ հոգևոր կյանքի վրա: Պետական անհրաժեշտ օգնության ու հոգաժողովի բացակայության պատճառով հայոց մշակույթը մեծ անկում ապրեց: Խիստ ճգնաժամ ապրեցին հայ թատրոնը և կինոն, կրճատվեց գրքերի տպագրությունը, խաթարվեցին մշակութային կապերը: Ունենալով զգալի ազատություն, այնուամենայնիվ, ազատ մամուլի զարգացման հնարավորությունները հանրապետությունում սահմանափակ էին. թերթերի մեծամասնությունն ուներ ընդամենը 2-3 հազար տպաքանակ և տարածվում էր հիմնականում մայրաքաղաքում:

Արվեստի բազմաթիվ կոթողներ, ճարտարապետական հուշարձաններ, թատրոնի և կինոյի շենքեր հայտնվեցին անմխիթար վիճակում: Մշակութային շատ հիմնարկների սեփականաշնորհման հետևանքով ստեղծագործական բազմաթիվ կոլեկտիվներ, զրկվելով ստեղծագործելու հնարավորությունից, անգործության մատնվեցին: Չնայած շարունակվող սոցիալ-տնտեսական ծանր ճգնաժամին և շատ ցածր վարձատրությանը՝ արվեստի աշխատողներն ամեն կերպ ձգտում էին համընթաց քայլել ժամանակի հետ: Հաջողություններ են արձանագրում Հայաստանի թատրոնները, երգի և պարի համույթները, ստեղծագործող բազմաթիվ կոլեկտիվներ:

ԽՍՀՄ-ի գոյության պայմաններում Հայաստանի գիտությունը և կրթությունը Միության երբեմնի հզոր ու միասնական գիտական համալիրի օրգանական բաղադրիչն էին: Այստեղ, ըստ էության, գոյություն չունեին ֆինանսավորման կամ նյութատեխնիկական ապահովման խնդիրներ:

Մինչև ԽՍՀՄ-ի փլուզումը Հայաստանը գիտության զարգացման ցուցանիշներով առաջնակարգ դիրքեր էր զբաղեցնում նախկին միութենական հանրապետությունների գիտական հանրությունների շրջանում:

Հայաստանի անկախացումից հետո ստեղծված տնտեսական ծանր վիճակը, նյութական և ֆինանսական միջոցների անբավարարությունը, գիտական կապերի խզումը, գիտական տեղեկատվության սղությունը հանգեցրին հանրապետությունում գիտական

գործունեության լճացմանը: Քանզի վեցին հիմնարար ու կիրառական գիտությունների և արտադրության միջև գոյություն ունեցող փոխադարձ կապերը, փլուզվեցին ժամանակին մեծ համբավ ձեռք բերած գիտական դպրոցները, խաթարվեց գիտական և գիտամանկավարժական կադրերի վերարտադրության՝ տասնամյակների ընթացքում ձևավորված համակարգը, կազմալուծվեց գիտական արդյունավետ հետազոտությունների նյութատեխնիկական հիմքը: Հանրապետությունում վարվող արմատական-ազատական բարեփոխումների քաղաքականության ընդհանուր հայեցակետում գիտությունը դիտարկվում էր որպես չափազանց ծախսարար և անթույլատրելի ճոխություն և, որպես կանոն, պետական միջոցներից ֆինանսավորվում էր մնացորդային սկզբունքով:

Պետության ոչ հոգատար վերաբերմունքի հետևանքով Հայաստանի ճյուղային գիտահետազոտական ինստիտուտների մեծ մասը՝ մոտ 80 %-ը, որ նախկինում կուտակել էր նյութատեխնիկական զգալի պաշարներ, գիտական և ինժեներատեխնիկական կադրեր, քայքայվեց, իսկ այդ ինստիտուտներում մնացողները նախկին միութենական գործընկերների հետ համատեղ կատարվող մշակումների ֆինանսավորման շնորհիվ հազիվ կարողացան գոյատևել:

Հանրապետության գիտական համալիրի քայքայումը հանգեցրեց գիտական կադրերի («ուղեղների») արտահոսքի: Միայն ՀՀ ԳԱԱ-ի համակարգից 1991-1995 թթ. հեռացել էր 800 գիտաշխատող, որոնցից 200-ը մշտական բնակության էր մեկնել արտասահմանյան երկրներ⁴⁶¹: Երկրից մեկնածների թվում գերակշռում էին ազգային գիտության առավել օժտված և կարողունակ ներկայացուցիչները, հատկապես երիտասարդ և միջին տարիքի գիտնականներ, որոնք ակնառու հաջողությունների էին հասել իրենց ընտրած գիտական ասպարեզում:

Հայաստանի գիտության ոլորտին բնորոշ կադրային տեղաշարժ էր կատարվում նաև ներքին արտահոսքի միջոցով: Գիտնականներից շատերը, որոնք միջոցներ չունեին արտասահման մեկնելու, թողնում էին գիտական աշխատանքը և տեղափոխվում գործունեության այլ ասպարեզներ, որտեղ հնարավոր էր քիչ թե շատ վաստակ ունենալ և մի կերպ ապահովել իրենց ընտանիքների գոյությունը:

Անկախության պայմաններում հնարավորություն էր ստեղծվել օգտակար կապ հաստատելու աշխարհի առաջատար գիտական կենտրոնների հետ, ուսումնասիրելու և կիրառելու գիտության կազմակերպման համաշխարհային փորձը: Հատկանշական է, որ Հայաստանի գիտական ներուժի հսկայական հնարավորությունների օգտագործման մեջ մեծ հետաքրքրություններ էին դրսևորում ոչ միայն Արևմուտքի համալսարաններն ու գիտահետազոտական կենտրոնները, այլև ռազմական բնույթի, մասնավորապես «Հյուսիսատլանտյան դաշինքի» (ՆԱՏՕ) կառույցները: Հայաստանի գիտնականների արտասահմանյան երկարաժամկետ գործուղումների մեծ մասը ֆինանսավորում էին «Հումբոլդտի» (Գ-ՖՀ), «Բենջամին Ֆրանկլինի» (ԱՄՆ), «Սորոսի» (ԱՄՆ) հիմնադրամները, INTAS-ը (ԱՄՆ), TACIS-ը (Եվրոպական միություն) և այլն⁴⁶²:

⁴⁶¹ Տե՛ս Մինասյան Է., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003 թթ.), էջ 126:

⁴⁶² Տե՛ս Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, էջ 783:

Հայաստանի գիտության համար լուրջ ձեռքբերում եղավ ակադեմիական համակարգչային տեղեկատվական ցանցի ստեղծումը⁴⁶³: 1994 թ. ՀՀ ԳԱԱ ինֆորմատիկայի և ավտոմատացման պրոբլեմների ինստիտուտի աշխատանքները թույլ տվեցին ստեղծել Հայաստանում առաջին ռադիոնոդեյալին ցանցը և «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի աջակցությամբ պատրաստված վերգետնյա արբանյակային հանգույցի միջոցով ապահովել ինստիտուտների ելքը դեպի ինտերնետ: Առաջին ինտերնետային կապի միջոցով կառավարության, հայկական բարեգործական կազմակերպությունների և միջազգային դրամաշնորհների օժանդակությամբ հաջողվեց մի քանի տարվա ընթացքում ստեղծել ՀՀ ԳԱԱ տեղեկատվական ցանց: Հայ գիտնականները սկսեցին ավելի շատ դրամաշնորհներ շահել միջազգային գիտական ծրագրերի, տեղեկատվական աջակցության, գիտական աշխատությունների հրապարակման, գիտական նոր սարքավորումների ձեռքբերման և այլ ասպարեզներում:

Անկախության պայմաններում գիտական համակարգի վերափոխմանը նպաստեցին այն կանոնակարգող մի շարք օրենքներն ու որոշումները, որոնցից իր կարևոր նշանակությամբ հատկապես անհրաժեշտ է առանձնացնել 2000 թ. Ազգային ժողովի կողմից ընդունված «Գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության մասին» օրենքը⁴⁶⁴:

Ձգալի աշխատանքներ էին տարվում հայագիտության զարգացման ուղղությամբ: Անհրաժեշտ էր հաղթահարել խորհրդային դարաշրջանի գաղափարական կապանքները: Հայոց պատմության մի շարք թեմաներ ենթարկվեցին ավելի խոր ու համակողմանի ուսումնասիրության, հայ պատմաբանները հնարավորություն ստացան անաչառ լուսաբանելու պատմական իրողությունները: Կարևոր էր հայոց պետականության վերականգնման, հայ ժողովրդի անկախության համար մղվող պայքարի պատմության ուսումնասիրությունը, որը ներառում էր նաև հայ ազգային-ազատագրական շարժումը, Հայկական հարցը, Հայ դատը: Հրատարակվեցին ֆիդայական շարժման նշանավոր գործիչներին, ազատագրական պայքարի ազատամարտիկներին, ազգային հերոս Անդրանիկին, տաղանդավոր գորավարներ Նժդեհին, Դրոյին և ուրիշներին նվիրված աշխատություններ, փաստաթղթերի ժողովածուներ: Լայն ծավալ ստացավ Հայաստանի նոր և նորագույն շրջանի պատմության, Ղարաբաղյան ազատագրական պայքարի, Հայոց ցեղասպանության և մի շարք այլ թեմաների ուսումնասիրությունը: Միաժամանակ զարգանում էին հնագիտությունը, ազգագրությունը, տնտեսագիտությունը, գրականագիտությունը և հումանիտար այլ ուղղություններ:

Նոր խնդիրներ դրվեցին բնական, ճշգրիտ գիտությունների առջև: Անհրաժեշտություն էր հանրապետությունում հնարավորինս նախ պահպանելու եղած գիտական ներուժը, ապա նպաստելու Հայաստանի արտադրողական ուժերի զարգացմանը, ներքին բնական ռեսուրսների հայտնաբերմանը և խելացի օգտագործմանը:

⁴⁶³ Տե՛ս ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիան 70 տարում, Երևան, 2013, էջ 17:

⁴⁶⁴ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1999-2000 թթ.), զիլք Գ, Երևան, 2001, էջ 624:

բ. Կրթությունը

Սկսվեցին կրթամշակութային ոլորտի կատարելագործման ուղիների որոնումները: Խորհրդային իշխանության օրոք հայ ժողովուրդը ձեռք էր բերել կրթական բարձր մակարդակ: Բայց անկախությունից հետո այն էապես վտանգվել էր: 1991-1995 թթ. այս ոլորտը դիտարկվում էր որպես պետական ու տնտեսական գերակայությունից դուրս գտնվող բնագավառ, ուստի նրա հոգսերը դրվեցին տեղական իշխանության մարմինների և հասարակության վրա:

Հետագա տարիներին փոփոխություններ կատարվեցին կրթական համակարգում, որոնք ամրագրվեցին 1999 թ. «Կրթության մասին» Ազգային ժողովի կողմից ընդունած օրենքում⁴⁶⁵:

Պետությունը չէր խոչընդոտում տարբեր տիպի դպրոցների, այդ թվում՝ մասնավոր դպրոցների ստեղծմանը: 2000 թ. նման դպրոցների թիվը հասավ 40-ի:

Ընդունված որոշումների համաձայն՝ Հայաստանում հայ երեխաները պետք է սովորեին միայն հայկական դպրոցներում: Հրատարակվեցին ուսումնական նոր ծրագրերով դասագրքեր, որոնց մեծ մասը անորակ լինելու պատճառով չէր համապատասխանում հայ ազգային դպրոցի առջև դրված խնդիրներին: Ուսուցիչների արտահոսքը (բարձրագույն կրթությամբ շատ ուսուցիչներ, հիմնականում տղամարդիկ, սոցիալական ծանր վիճակից ելնելով, հեռանում էին դպրոցից), դասագրքերի, մեթոդական և օժանդակ գրականության պակասը, գրեմական պիտույքների թանկությունը և այլն խոչընդոտում էին ժողովրդական կրթության զարգացմանը: Ծանր վիճակում էր գտնվում նյութատեխնիկական բազան, դպրոցական շինությունները չէին վերանորոգվում, և դրանց հետագա շահագործումը դառնում էր վտանգավոր: Այս երևույթներն առկա էին նաև նախադպրոցական հիմնարկներում:

Փոփոխություններ կատարվեցին հանրապետության բարձրագույն կրթության ոլորտում: Բուհերի ուսումնական ծրագրերից հանվեցին անցյալում բոլոր բուհերի համար պարտադիր առարկաները՝ «ԽՄԿԿ պատմությունը», «Մարքս-լենինյան փիլիսոփայությունը», «Գիտական կոմունիզմը», «Գիտական աթեիզմը»:

Համաշխարհային հանրության մեջ ինտեգրվելուն էր միտված ՀՀ կառավարության 1995 թ. հունիսի 12-ի որոշումը բուհերում ուսուցման նոր՝ եռաստիճան համակարգին անցնելու մասին⁴⁶⁶: Այդ համակարգը բաղկացած էր բակալավրիատից՝ 4 տարի (որը տալիս է բարձրագույն կրթություն), մագիստրատուրայից՝ 2 տարի (բարձր որակավորման մասնագետների պատրաստում) և ասպիրանտուրայից (կադրերի պատրաստում բուհերի և գիտահետազոտական հիմնարկների համար): 1995 թվականից ԵՊՀ-ն և Երևանի գյուղատնտեսական ակադեմիան անցան այդ համակարգին, որը, սակայն, շատ կողմերով զիջում էր ուսուցման նախկին համակարգին:

Փորձեր ձեռնարկվեցին բուհերի ինքնուրույնությունն ընդլայնելու ուղղությամբ, ընդարձակվեց դրանց համագործակցությունն արտասահմանյան ուսումնական և գիտական հաստատությունների հետ:

⁴⁶⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999 թթ.), գիրք Բ, էջ 887:

⁴⁶⁶ Տե՛ս Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, էջ 785:

Որոշ ինստիտուտներ (բժշկական, պոլիտեխնիկական և այլն) ոչ համոզիչ պատճառաբանություններով վերանվանվեցին համալսարաններ կամ ակադեմիաներ: 1991 թ. հիմնադրվեց Հայաստանի ամերիկյան համալսարանը (ՀԱՀ)՝ որպես Կալիֆոռնիայի (ԱՄՆ) համալսարանի մասնաճյուղ: Ավելի ուշ բացվեցին Ֆրանսիական և Եվրոպական համալսարանները, իսկ 1998 թ.՝ Հայ-ռուսական (Սլավոնական) համալսարանը:

Եթե 1990-1991 ուսումնական տարում Հայաստանում գործում էր պետական 14 բուհ՝ 68,4 հազար ուսանողներով, որտեղ կադրեր էին պատրաստվում 103 մասնագիտությունների գծով, ապա 2000-2001 ուսումնական տարում՝ 19 պետական բուհ՝ ավելի քան 158 մասնագիտությունների գծով՝ 60,7 հազար ուսանողներով⁴⁶⁷:

1990 թվականից Հայաստանի մասնագիտական կրթության ոլորտում ներդրվեց վճարովի ուսուցման համակարգը: Բացվեցին բազմաթիվ մասնավոր համալսարաններ ու քոլեջներ, որոնց մեծ մասի մակարդակը շատ հեռու էր բուհերին ներկայացվող պահանջներից:

գ. Գրականությունը

Անկախության հռչակումից հետո գրականությունը Հայաստանում զարգանում էր նոր հասարակարգի թելադրած օրինաչափություններով, թեև այն ընդհանուր առմամբ հայ դասական գրականության ժառանգորդն էր: Գրական ստեղծագործությունը վերջնականապես ազատագրվում է պետական գաղափարախոսության պարտադրանքից և զրաքննությունից: Ստեղծագործական աշխատանքի կազմակերպումը շարունակում է իրականացնել «Հայաստանի գրողների միությունը», որը վերջին երկու տասնամյակներին հաջորդաբար ղեկավարել են Հրաչյա Հովհաննիսյանը, Վահագն Դավթյանը, Ռազմիկ Դավոյանը, Հրանտ Մաթևոսյանը և Լևոն Անանյանը: Որոշ դժվարություններով և ընդհատումներով լույս են տեսնում գրական հին պարբերականները՝ «Գրական թերթ», «Գարուն», «Նորք», որոնցից բացի՝ հրատարակվում են մասնավոր, երբեմն ոչ տևական կյանք ունեցող հանդեսներ և թերթեր:

Հայաստանի երրորդ հանրապետության շրջանում ստեղծագործական ակտիվ ընթացքի մեջ էին ինչպես ավագ, այնպես էլ միջին սերունդների ներկայացուցիչներ և երիտասարդ հեղինակներ: Չափածո նոր ժողովածուներով կամ շարքերով հանդես եկան նշանավոր բանաստեղծներ Համո Սահյանը, Վահագն Դավթյանը, Սիլվա Կապուտիկյանը, Ռազմիկ Դավոյանը: Գրական շարժման մեջ առավել զգալի դեր խաղացին 1960-ական թթ. վերջին ասպարեզ իջած մի շարք բանաստեղծներ: Փիլիսոփայական-գեղագիտական հարցադրումներով, աշխարհի և մարդու ճակատագրի պատկերային զննումներով աչքի ընկան Հովհաննես Գրիգորյանի «Հրեշտակներ մանկության երկնքից» և «Երկու ջրհեղեղի արանքում», Արմեն Մարտիրոսյանի «Շարակնոց», Հենրիկ Էդոյանի «Հարյուր տնետ» և «Հետգրություն», Արտեմ Հարությունյանի «Նամակ Նոյին» և «Հուդայի արձակուրդը», Դավիթ Հովհաննեսի «Նոր քրոնիկոն» գրքերը, որոնցից մի քանիսը արժանացան պետական մրցանակների:

⁴⁶⁷ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 1995, 1996, Երևան, 1998, էջ 70, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1999, 2000), Երևան, 2001, էջ 107:

Գրական նոր շարժմանը բնորոշ են սեռերի և տեսակների բազմազան համադրությունները, հատկապես պոեզիայի ու արձակի ներթափանցումները: Անկախության տարիներին բանաստեղծական և արձակ գործերով հանդես եկավ Արմեն Շեկոյանը («Անտիպոեզիա», «Հայկական ժամանակ» և այլն): Բուն արձակի զարգացմանը մասնակցություն են բերում ավագ սերնդի ակնավոր ներկայացուցիչներ Հրանտ Մաթևոսյանը, Ադասի Այվազյանը, Ջորայր Խալափյանը և ուրիշներ: Ժամանակակից մարդու հոգեբանությանը, հասարակական բարոյ խնդիրների քննությանն են նվիրված Լևոն Խեչոյանի «Խնկի ծառեր», Գուրգեն Խանջյանի «Շարժասանդուղք» և «Սովերներ խամաճիկների փողոցում», Արմեն Շեկոյանի «Մետաքսի ճանապարհը» ժողովածուները, որոնք առավելապես բաղկացած են պատմվածքներից:

Անկախության շրջանում բուռն զարգացում է ապրում վեպի ժանրը: Ազգային, հասարակական և հոգեբանական խնդիրներ են շոշափում Գուրգեն Խանջյանի «Հիվանդանոց», «Սպանել փրկչին», «Նստիր Ա գնացքը», Լևոն Խեչոյանի «Սև գիրք, ծանր բզեզ» վեպերը: Վերջինս մասամբ նվիրված է Արցախի գոյամարտին և արժանացել է պետական մրցանակի: Լույս են տեսել մի շարք պատմավեպեր, որոնք շարունակում և զարգացնում են հայ դասական պատմավեպի հարուստ ավանդները (Լևոն Խեչոյանի «Արշակ արքա, Դրաստամատ ներքինի», Ջորայր Խալափյանի «Վասիլ Մեծ», Պերճ Ջեյթունցյանի «Գողացված ձյունը»): Ժամանակակից արձակագիրներին շարունակում էր հուզել Մեծ եղեռնի թեման: Գրվել են մի քանի վեպեր, որոնցից մեկը՝ Վահագն Գրիգորյանի «Ժամանակի գետը» ստեղծագործությունը, արժանացել է պետական մրցանակի⁴⁶⁸:

Աշխուժություն է տիրում թատերգության ասպարեզում: Պիեսներով հանդես են եկել Ադասի Այվազյանը, Նորայր Ադալյանը, Պերճ Ջեյթունցյանը, Գուրգեն Խանջյանը և ուրիշներ: Հրատարակվում է «Դրամատուրգիա» հանդեսը: Դրամատուրգիական որոշ գործեր բեմադրվել են հանրապետության թատրոններում:

1990-2000-ական թվականները հայաստանյան թարգմանական գրականության լավագույն տասնամյակներից են: Առանց գաղափարական-գեղագիտական կաշկանդումների, առավելապես բնագրերից թարգմանվել են եվրոպական, ԱՄՆ, ռուս, լատինամերիկյան գրականությունների նախկինում չթարգմանված լավագույն ստեղծագործություններ, որոնք տպագրվել են ինչպես առանձին գրքերով, այնպես էլ մամուլում: Հրատարակվում է նաև «Արտասահմանյան գրականություն» հանդեսը:

դ. Նկարչությունը և քանդակագործությունը

Հետխորհրդային առաջին տարիներին դժվարին վիճակում հայտնվեցին նաև ազգային կերպարվեստն ու ճարտարապետությունը: Մայրաքաղաքում տարերայնորեն ձևավորվող գեղարվեստական շուկան կենտրոնացավ Մարտիրոս Սարյանի հուշարձանի շուրջը, այսպես կոչված, Վերնիսաժում:

Հայ արվեստագետներից ոմանք հեռացան Հայաստանից: Ազգային արվեստն աշխարհին ներկայացնելու տեսանկյունից նշանակալից էր Գերմանիայի Բոխում քաղա-

⁴⁶⁸ Տե՛ս Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, էջ 786:

քում 1995 թ. հունվարին բացված, մոտ երեք ամիս տևած «Հայաստան. հին մշակույթի վերագտնված երկիր» ցուցահանդեսը: Այնտեղ ներկայացված էին նախապատմական շրջանից ցայսօր հայերի ստեղծած մշակութային արժեքներ: Նույն թվականին Մոսկվայում և Կիպրոսում ներկայացվեցին ժամանակակից հայ կերպարվեստին նվիրված ցուցահանդեսներ: 1997 թ. աշնանը Սալոնիկում (Հունաստան) կազմակերպվեց XIX–XX դարերի հայ գեղանկարիչների և գրաֆիկների շուրջ 60 աշխատանք ներկայացնող «Հայաստանի գույներ» ցուցահանդեսը, որը մեծ արձագանք գտավ արտերկրում⁴⁶⁹:

Գեղարվեստական կյանքում որոշ աշխուժություն մտցրին մասնավոր պատկերասրահները: Հայաստանում գործող մասնավոր պատկերասրահներից է «Մկրտչյան» պատկերասրահը, որի ուշադրության կենտրոնում XIX-XX դարերի հայ դասական կերպարվեստն է: Սփյուռքահայ նկարչուհի Սոնյա Պալասանյանի նախաձեռնությամբ 1994 թ. Երևանում կազմակերպվեց Նորարար փորձառական արվեստի կենտրոնը (ՆՓԱԿ)՝ սեփական պատկերասրահով: ՆՓԱԿ-ի ջանքերով 1995 թվականից կազմակերպվեց Հայաստանի մասնակցությունը Վենետիկի համաշխարհային արվեստի փառատոններին⁴⁷⁰:

Խոշոր ցուցահանդես կազմակերպվեց 2002 թ. «Հայաստանի նկարիչների միության» 70-ամյակի առթիվ, որին մեկական գործերով մասնակցեցին 400 արվեստագետներ:

1990-ական թթ. ևս, ինչպես խորհրդային շրջանում, հայ կերպարվեստի առաջատար ճյուղը գեղանկարչությունն էր: Այդ ասպարեզում աչքի ընկան Սարգիս Մուրադյանը («Չարթոնք»), Փարավոն Միրզոյանը («Նատյուրմորտ դաշտային ծաղիկներով»), Ռուդոլֆ Խաչատրյանը («Բազմաչափ օբյեկտ»), Սոնյա Պալասանյանը («Անվերնագիր»):

Պետպատվերների սակավության պայմաններում 1990-ական թվականները մոնումենտալ արձանագործության համար դժվարին տարիներ էին: Այնուամենայնիվ, այդ ժամանակ Հայաստանում ստեղծվեցին Սպիտակի երկրաշարժի զոհերի և զոհված ազատամարտիկների հիշատակը հավերժացնող մի շարք հուշարձաններ:

Դարասկզբի առաջին տասնամյակում Երևանում կանգնեցված հուշարձաններից հայտնի են՝ Արա Շիրազի «Չորավար Անդրանիկ» (2002, ճարտարապետ՝ Ա. Մխիթարյան), Նորայր Կարգանյանի «Հովհաննես Բաղրամյան» (2003, ճարտարապետ՝ Է. Արևշատյան), Յուրի Պետրոսյանի «Հովհաննես Այվազովսկի» (2003, ճարտարապետ՝ Ստեփան Զյուրբջյան), Դավիթ Բեջանյանի «Առնո Բաբաջանյան» (2003, ճարտարապետ՝ Լևոն Իգիթյան), Գևորգ Գևորգյանի «Ծովակալ Իսակով» (2006, ճարտարապետ՝ Լ. Մկրտչյան) արձանները և այլն: Վերջին տարիների ստեղծագործություններից են Գյումրիում տեղադրված Մհեր Մկրտչյանի հուշարձանը (Ա. Շիրազ), Գարեգին Նժդեհին նվիրված հուշահամալիրը Կապանում (Գ. Գևորգյան) և այլն:

Հայաստանի գեղարվեստական կյանքում տեղի ունեցող գործընթացները, ստեղծագործական խմորումներն ու ձգտումները ճիշտ ընկալելու և բացատրելու, անաչառորեն գնահատելու համար ժամանակ է հարկավոր: Ազգային կենսունակ ավանդույթների նկատմամբ երիտասարդ նկարիչների և քանդակագործների վերաբերմունքով, ինքնու-

⁴⁶⁹ Տե՛ս Աղասյան Ա., Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում, Երևան, 2009, էջ 272:

⁴⁷⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 274:

րույն մտածողությամբ և ինքնատիպ ձեռագրով է պայմանավորված հայ կերպարվեստի վաղվա օրը:

ՀՀ անկախության տարիներին շարունակում էր ստեղծագործել հրաշագործ Էդուարդ Ղազարյանը (1923-2012): Նրա համաշխարհային զարմանահրաշ նվաճումը միկրոքանդակագործության նոր ուղղության՝ շարժական միկրոաշխատանքների ստեղծումն էր: Է. Ղազարյանը հեղինակ էր անգեն աչքով անտեսանելի և մինչև օրս չգերազանցված շուրջ 1000 յուրօրինակ շարժական միկրոքանդակների, որոնց ստեղծման գաղտնիքը դեռևս բացահայտված չէ: Պատահական չէ, որ Քեմբրիջի կենսագրական կենտրոնը 2006 թ. Է. Ղազարյանին հայտարարեց բոլոր ժամանակների ամենահանճարեղ մարդկանցից մեկը՝ նրան պարգևատրելով «Կենդանի լեզենդ» ոսկե մեդալով⁴⁷¹:

Ե. Երաժշտությունը

Անկախության առաջին տարիներին երաժշտական խմբերը և անհատ ստեղծագործողները (այդ թվում՝ Հեռուստատեսության և ռադիոյի սիմֆոնիկ նվագախումբը, Կամերային երգչախումբը, Ա. Մերանգուլյանի անվան ժողգործիքների անսամբլը, Էստրադային-սիմֆոնիկ նվագախումբը) ինքնուրույն պիտի լուծեին նյութական ու կազմակերպչական բազմաթիվ խնդիրներ: Շատ խմբեր, չհարմարվելով նոր պայմաններին, լուծարվեցին, սակայն ժամանակի ընթացքում իրավիճակը սկսեց կարգավորվել:

Սփյուռքահայ շատ արվեստագետներ եկան Հայաստան, մասնակցեցին մշակութային վերաշինության գործին:

Առաջիններից էր դիրիժոր և կոմպոզիտոր Լորիս Դզնավորյանը: Վերջինս մինչև 2000 թվականը ստանձնեց Հայաստանի ֆիլհարմոնիկ նվագախմբի ղեկավարությունը: 1991 թ. նա հիմնեց Գյումրիի մշակութային կենտրոնը: Հայաստանի ֆիլհարմոնիկ նվագախումբը (դիրիժոր՝ Էդուարդ Թովչյան) այսօր էլ աչքի է ընկնում ակտիվ գործունեությամբ՝ հետաքրքիր, բարձրակարգ կատարումներով ներկայանալով ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ արտերկրի երաժշտասերներին:

Հայաստանում վերսկսեց իր գործունեությունը աշխարհահռչակ դիրիժոր Օհան Դուրյանը:

Իր փայլուն կատարումներով շարունակում էր աչքի ընկնել մեծատաղանդ դիրիժոր, պետական ակադեմիական երգչախմբի ղեկավար, պետական մրցանակի դափնեկիր, ԽՍՀՄ ժողովրդական արտիստ Հովհաննես Չեքիջյանը:

Սփյուռքահայ հանրահայտ երաժիշտներից Արամ Ղարաբեկյանը ստանձնեց Պետական կամերային նվագախմբի ղեկավարությունը՝ բարձրացնելով այն նոր աստիճանի, հանդես գալով աշխարհի տարբեր երկրներում:

Մեծ հռչակ ձեռք բերեց Գյումրիի «Գոհար» համույթը՝ տաղանդավոր դիրիժոր Սեպուհ Աբգարյանի ղեկավարությամբ⁴⁷²:

Անկախությունը նաև հոգևոր մշակույթի զարթոնք ապահովեց: Համերգասրահների բեմերից հնչեցին միջնադարյան հոգևոր երաժշտության գոհարները՝ «Շարական» (գե-

⁴⁷¹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, էջ 787:

⁴⁷² Տե՛ս նույն տեղում:

ղարվեստական ղեկավար՝ Դանիել Երաժիշտ), «Տաղարան» (գեղարվեստական ղեկավար՝ Սեդրակ Երկանյան) համույթների կատարմամբ: ՀՀ մշակույթի նախարարությանը կից ստեղծվեց համերգաշարերի նախաձեռնողների խումբ:

XX դարում հայ երաժշտական արվեստում արժեքավոր ներդրում ունեցած մեծանուն կոմպոզիտորների համար անկախ պետականության ձեռքբերումը ստեղծագործական նոր խթան էր:

Բալետների և օպերաների հեղինակ, ճանաչված կոմպոզիտոր Էդգար Հովհաննիսյանը (1930-1998 թթ.), որի ստեղծագործությունը հիմնականում կապված է մեր ժողովրդի պատմության և արդի կյանքի հետ, նոր իրականությունն իմաստավորեց խոհափիլիսոփայական երկերով (1993 թ. «Գողգոթա» սիմֆոնիկ պոեմ, 1995 թ. «Գրիգոր Նարեկացի» օրատորիա):

Անկախության տարիներն արդյունավետ էին նոր իրականության գաղափարներով խանդավառված կոմպոզիտոր Տիգրան Մանսուրյանի համար: Նրա ստեղծագործությունը համաեվրոպական երաժշտական մշակույթի լավագույն ավանդույթների համադրումն է՝ հիմնված կոմիտասյան սկզբունքների վրա: Տիգրան Մանսուրյանի ինքնատիպ ստեղծագործությունները հնչում են արտերկրում հայտնի երաժիշտների կատարմամբ (վոկալ շարք՝ «Գարնան երգեր»):

Շարունակում են ստեղծագործել հանրահայտ կոմպոզիտորներ Ռոբերտ Ամիրխանյանը, Կոնստանդին Օրբելյանը, Արամ Սաթյանը, Վլադիլեն Բալյանը և ուրիշներ:

Հանրությանն այսօր ժամանակակից բեմադրություններով է ներկայանում Ալեքսանդր Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի թատրոնը: Երկարատև ընդմիջումից հետո թատրոնի երգացանկում հայտնվեց Արամ Խաչատրյանի «Սպարտակ» բալետը (բեմադրիչ՝ Յուրի Գրիգորովիչ), կայացավ Ջուզեպե Վերդիի «Աիդա» օպերայի շքեղ բեմադրությունը (բեմադրիչ՝ Մարիո Կոռադի), Սերգեյ Պրոկոֆևի «Ռոմեո և Ջուլիետ» բալետի բեմադրությունը (բեմադրիչ՝ Ռուդոլֆ Խառատյան)⁴⁷³:

Նոր ժամանակները պահանջեցին մշակութային հաղորդակցման նոր ձևեր, և այդ ասպարեզում էլ հաջողություններ եղան: Ա. Խաչատրյանի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ պատրաստվեց կոմպոզիտորի կյանքը և ստեղծագործական ողջ ժառանգությունն ընդգրկող տեսասկավառակ (2004 թ. Թունիսի միջազգային մրցույթում արժանացել է առաջին մրցանակի): Պատրաստվել է նաև Կոմիտասի հոբելյանին նվիրված տեսասկավառակ, որտեղ առաջին անգամ ներկայացված է ողջ ֆոնդային նյութը:

գ. Թատրոնը և կինոն

Հայ թատրոնի վերջին քսանամյակն առանձնանում է հիմնարար փոփոխություններով: Երկրի սոցիալ-տնտեսական վիճակի կայունացմանը զուգահեռ թատրոնների աշխատանքը աստիճանաբար կարգավորվեց:

1990-ականների սկզբին պետական թատրոնների կողքին հայտնվեցին մասնավոր թատերական խմբեր: 1991 թ. ստեղծվեց Համազգային թատրոնը, որը կազմակերպվեց

⁴⁷³ Տե՛ս Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, էջ 788:

իբրև խաղացանկային թատրոն՝ մշտական թատերախմբով: Տասնամյա գործունեությունից հետո այս թատրոնը դարձավ պետական:

1990-ականների վերջից Հայաստանում սկսեցին կազմակերպվել թատերական փառատոններ՝ հանրապետական ու միջազգային: Միջազգային փառատոնների շրջանակում Հայաստան են ժամանում արտերկրի հայտնի թատերախմբեր, բեմադրիչներ ու դերասաններ:

Նոր բեմադրություններով հանդես եկան Ալեքսանդր Սպենդիարյանի անվան օպերայի և բալետի, Գաբրիել Սունդուկյանի անվան ակադեմիական, Հրաչյա Ղափանյանի անվան դրամատիկական, Համազգայինի, Գյումրու և Վանաձորի թատրոնները: Շարունակում էին բեմում հանդես գալ տաղանդավոր դերասաններ Խորեն Աբրահամյանը, Սոս Սարգսյանը, Վարդուհի Վարդերեսյանը և ուրիշներ:

Անկախության առաջին տասնամյակի շատ բարդ պայմաններում Հայաստանում նկարահանվել են երեք տասնյակից ավելի լիամետրաժ ու կարճամետրաժ խաղարկային ֆիլմեր և բազմաթիվ վավերագրական կինոնկարներ: Այդ տարիներին հիմնվեցին մի շարք անկախ ստուդիաներ: Ֆիլմերի մի մասը ոճի առումով մեր կինոյի ավանդական հիմքի վրա է ստեղծված (Առնոլդ Աղաբաբովի «Որտե՞ղ էիր, մարդ Աստծո», Արման Մանարյանի «Ընկեր Փանջունի», Դմիտրի Կեսայանցի «Անիծվածները», «Աղետ» և այլն), մյուս մասը առավել նոր կինոնտաժողության կրողն է (Սուրեն Բաբայանի «Արյուն», Միքայել Դովլաթյանի «Լաբիրինթոս», Հարություն Խաչատրյանի «Վերադարձ ավետյաց երկիր», Վիգեն Չալոբանյանի «Չայն բարբառոյ...», «Տեր, ողորմեա» ֆիլմերը): Նոր սերնդի նկարահանած ֆիլմերից են Էդգար Բաղդասարյանի «Խաղերը», «Սև պատը», Տիգրան Խզմալյանի «Սևը և սպիտակը», «Պիեռլեկինո կամ օդից էլ թեթև»: 1990-ականներին նկարահանված վավերագրական ֆիլմերից են Ռուբեն Գևորգյանցի «Փարաջանով. վերջին կողաժը», Կարեն Գևորգյանցի «Խաչը մեր», «Երկրնորանք» ֆիլմերը: «Վերջ» և «Կյանք» բանաստեղծական-մոնտաժային երկերգությունում իր ստեղծագործությանը հատուկ տիեզերական տեսանկյունից մարդկային գոյության խորհուրդն է վերաիմաստավորում կինոյի դասական դարձած Արտավազդ Փելեշյանը: 2000-ական թթ. Հայաստանում նկարահանվել են մոտ 60 լիամետրաժ և կարճամետրաժ գեղարվեստական խաղարկային ֆիլմ և մեծ թվով վավերագրական կինոնկարներ:

1990-ական թթ. իրենց գործունեությունն էին շարունակում հայ անվանի անիմատորներ Ռոբերտ Սահակյանցը («Քեզ Հայաստան», «Սեղմակոճակ», «Կացին» (ըստ Հ. Թումանյանի), «Ընտրություններ», «Տապան» և այլն), Գայանե Մարտիրոսյանը («Քամու քներին», «Տարաշխարհիկները» և այլն), Ստեփան Գալստյանը («Միջանցք», «Այլընտրանք» և այլն), Նաիրա Մուրադյանը («Երեք պոետ և Չարենց», «Ճանապարհ» և այլն) և ուրիշներ:

Խաղարկային կինոյում իր խոսքն ասաց Արման Մանարյանը, որը որպես մուլտիպլիկատոր նկարեց «Տգետը» մուլտֆիլմը, իսկ 2009 թ. ավարտեց հայոց էպոսի՝ Սասունցի Դավթի անիմացիոն էկրանավորումը⁴⁷⁴:

1990-ական թթ. Հայաստանում նկարահանվեց մոտ քսան անիմացիոն (մուլտիպլիկացիոն) ֆիլմ, նույնքան էլ նկարահանվեց հաջորդ տասնամյակում:

⁴⁷⁴ Տե՛ս Գալստյան Ս., Հայացք մեր կինոյին, Պատմությունը և ներկան, Երևան, 2011, էջ 226:

Հայ ռեժիսորների ֆիլմերը ներկայացվում են միջազգային կինոփառատոններում: Հայաստանում նույնպես կազմակերպվում են կինոփառատոններ, որոնց մեջ իբրև մշակութային իրադարձություն՝ առաջնությունը պատկանում է «Ոսկե ծիրան» ամենամյա միջազգային կինոփառատոնին:

Է. Ֆիզիկական կուլտուրան և սպորտը

Խորհրդային Միության փլուզումը և Հայաստանի Հանրապետության հռչակումը ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի բնագավառի աշխատանքների կազմակերպման և ղեկավարման հարցերում առաջ բերեցին սկզբունքային նոր մոտեցումներ: Արդյունաբերական ձեռնարկությունների տնտեսական գործունեության անկման հետևանքով անգործության մատնվեցին նաև ֆիզկուլտուրային կոլեկտիվները:

Հանրապետության տնտեսական վիճակը խոչընդոտում էր ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի լիարժեք ֆինանսավորմանը, մինչդեռ վերանորոգման խիստ կարիք ունեին բոլոր մարզադահլիճները և սպորտային կառույցները: Մարզասրահները չէին տաքացվում, չէին գործում շոգեբաղնիքները, ցնցուղարանները, վերականգնման կենտրոնները: Այս ամենի հետևանքով նվազել էր առողջարարական և զանգվածային ֆիզկուլտուրայով զբաղվածների թիվը:

Չնայած այդ ամենին՝ զգալի հաջողություններ ձեռք բերվեցին 1990-2000 թթ. հանրապետությունում ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի աշխատանքներում, այդ թվում՝ առանձին մարզաձևերում (ըմբշամարտ, ծանրամարտ, բռնցքամարտ, շախմատ և այլն):

Ստեղծվեցին Հայաստանի ազգային օլիմպիական կոմիտեն, տարբեր մարզաձևերի հանրապետական ֆեդերացիաները, օրինականացվեց պրոֆեսիոնալ սպորտը, որոշ զարգացում ապրեցին մարզական ակումբները:

1990-ական թթ. սկզբից Հայաստանում սկսվեց անկախության գործընթացը, որը նոր պայմաններում նոր պահաջներ ու խնդիրներ դրեց ֆիզկուլտուրայի ու սպորտի զարգացման գործում:

1990 թ. հոկտեմբերի 23-ին Երևան քաղաքում հրավիրվեց Հայաստանի ազգային օլիմպիական շարժման հիմնադիր համագումարը: Համագումար հրավիրելու անհրաժեշտությունը պայմանավորված էր այն իրողությամբ, որ Հայաստանը ազգային օլիմպիական կոմիտե չուներ, իսկ օլիմպիական խաղերին մասնակցելու իրավունքը վերապահվում էր միայն այն երկրներին, որոնք ունեին ազգային օլիմպիական կոմիտե և անդամակցում էին ՄՕԿ-ին⁴⁷⁵:

Համագումարը հաստատեց Հայաստանի ազգային օլիմպիական կոմիտեի (ՀԱՕԿ) կանոնադրությունը, ընտրեց ՀԱՕԿ-ի կազմը, որի մեջ մտան 143 մարդ՝ հանրապետության անվանի մարզիկներ և մարզիչներ, մարզաձևերի ազգային ֆեդերացիաների ներկայացուցիչներ, հանրապետության քաղաքների և շրջանների, մարզական ընկերությունների և կազմակերպությունների ակտիվիստներ, մարզական աշխատողներ, գիտնականներ, լրատվական զանգվածային միջոցների աշխատողներ, սփյուռքահայ մարզական գործիչներ: Հաստատվեց ՀԱՕԿ-ի գործադիր կոմիտեն՝ 27 անդամներով:

⁴⁷⁵ Տե՛ս **Իսպիրյան Մ.**, Հայաստանի ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի պատմություն, Երևան, 2002, էջ 186:

Կոմիտեի նախագահ ընտրվեց հանրապետության ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի պետական կոմիտեի նախագահ Ռուբեն Հակոբյանը, առաջին փոխնախագահներ՝ Հրանտ Շահինյանը և Միքայել Իսպիրյանը, փոխնախագահներ՝ Ալբերտ Ազարյանը և Վլադիմիր Ենգիբարյանը, գլխավոր քարտուղար՝ Հարություն Յավրյանը: ՀԱՕԿ-ի գործադիր կոմիտեի կազմում, բացի վերը թվարկվածներից, ընտրվեցին օլիմպիական չեմպիոններ՝ հնգամարտիկ Իգոր Նովիկովը, ծանրորդ Յուրի Վարդանյանը, օլիմպիական խաղերի մրցանակակիր, ջրացատկորդ Դավիթ Համբարձումյանը և ուրիշներ⁴⁷⁶:

ՀԱՕԿ-ի աջակցությամբ կարճ ժամանակաշրջանում միջազգային ֆեդերացիաների անդամներ հաստատվեցին հանրապետության բնօրհանարտի, հունահռոմեական և ազատ ոճի ըմբշամարտի, ծանրամարտի, մարմնամարզության, թենիսի, սեղանի թենիսի, բասկետբոլի, ֆուտբոլի, վոլեյբոլի և այլ մարզաձևերի ազգային ֆեդերացիաները:

1991թ. Հայաստանի Հանրապետության նախարարների խորհուրդը որոշում ընդունեց հանրապետությունում ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի պետական կառավարման լիազորված մարմին համարվող Հայաստանի Հանրապետության ֆիզիկական կուլտուրային և սպորտի պետական կոմիտեի փոխարեն ստեղծել ՀՀ նախարարների խորհրդին առընթեր ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի կոմիտե՝ դրանով իսկ նվազեցնելով ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի ղեկավարման կարգավիճակը և կարևորությունը:

ՀԱՕԿ-ը միջազգային օլիմպիական կոմիտեի կողմից ժամանակավորապես ճանաչվեց 1992 թ. մարտի 8-ին Լոզանում կայացած ՄՕԿ-ի նստաշրջանում: 1992 թ. հոկտեմբերի 31-ին Հայաստանի ազգային օլիմպիական կոմիտեն հաստատվեց «Աշխարհի ազգային օլիմպիական կոմիտեների միության», իսկ 2 օր անց՝ նոյեմբերի 2-ին՝ «Եվրոպայի ազգային օլիմպիական կոմիտեների միության» անդամ⁴⁷⁷:

1992 թ. հուլիսի 25-ին Բարսելոնի օլիմպիական խաղերի բացման արարողության ժամանակ միացյալ հավաքական թիմի պատվիրակության շարասյան գլխամասում նախկին ԽՍՀՄ-ի միութենական հանրապետությունների դրոշակակիրների շարքում օլիմպիական խաղերի պատմության մեջ առաջին անգամ ծածանվում էր Հայաստանի Հանրապետության պետական դրոշը: Այն տանում էր ապագա օլիմպիական չեմպիոն, հրաձիգ Հրաչյա Պետիկյանը: Բացի Հրաչյա Պետիկյանից՝ նշված խաղերին մասնակցեցին ևս երեք հայ մարզիկներ՝ հունահռոմեական ոճի ըմբշներ Մնացական Իսկանդարյանը և Ալֆրեդ Տեր-Սկրտչյանը, ծանրամարտիկ Իսրայել Միլիտոսյանը, որոնք ընդգրկված էին Անկախ Պետությունների Համագործակցության (ԱՊՀ) միացյալ թիմի կազմում (նախկին ԽՍՀՄ հավաքականի թիմ)⁴⁷⁸: Այստեղ փայլուն հանդես եկավ գյումրեցի 74 կգ քաշային կարգի հունահռոմեական ոճի ըմբշամարտիկ Մ. Իսկանդարյանը, որն իր բոլոր մրցակիցներին հաղթեց մեծ առավելությամբ՝ հռչակվելով օլիմպիական չեմպիոն: Մ. Իսկանդարյանը ոչ միայն օլիմպիական խաղերի, այլև ԽՍՀՄ, Եվրոպայի և աշխարհի բազմակի չեմպիոն էր:

⁴⁷⁶ Տե՛ս Իսպիրյան Մ., Հայաստանի ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի պատմություն, Երևան, 2002, էջ 187:

⁴⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 189:

⁴⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 190:

Գյումրեցի հանրահայտ ծանրամարտիկ Ի. Միլիտոսյանը, նույնպես ցուցադրելով հաղթանակի հասնելու անկոտրում կամք, տոնեց իր օլիմպիական հաղթանակը: Նա բազմիցս նվաճել է ԽՍՀՄ-ի, Եվրոպայի և աշխարհի չեմպիոնի կոչումը:

Հայաստանի հրաձիգներից առաջինը Հ. Պետիկյանը նվաճեց օլիմպիական չեմպիոնի պատվավոր տիտղոսը: 1988 թվականից Հ. Պետիկյանը քանիցս նվաճել է ԽՍՀՄ-ի, Եվրոպայի և աշխարհի չեմպիոնի կոչումը:

Հայաստանցի օլիմպիական չեմպիոններ Մ. Իսկանդարյանի, Ի. Միլիտոսյանի և Հ. Պետիկյանի փայլուն հաղթանակների պատվին Բարսելոնի 25-րդ օլիմպիական խաղերում երեք անգամ բարձրացվեց Հայաստանի Հանրապետության պետական եռագույն դրոշը և հնչեց օրհներգը: Օլիմպիական խաղերում հայ մարզիկները հասան փայլուն հաջողության՝ նվաճելով երեք ոսկե և մեկ արծաթե մեդալ: Այս մարզական արդյունքը փոքր-ինչ զիջում է միայն 1956 թ. Մելբուռնի 16-րդ օլիմպիական խաղերի արդյունքներին, երբ Հայաստանի մարզիկները ձեռք բերեցին 4 ոսկե մեդալ:

Խաղերին միացյալ թիմի կազմում Մոսկվայից, Ուկրաինայից, Ուզբեկստանից մասնակցեցին ևս 4 հայ մարզիկներ: Երկրորդ անգամ օլիմպիական խաղերի մասնակցեցին և օլիմպիական չեմպիոնի կոչում նվաճեցին կիևցի սուսերամարտիկ Գեորգի Պողոսյանը, ինչպես նաև հայազգի մոսկվացի մարզիկներ բասկետբոլիստուհի Ելենա Բունիաթյանը, ձեռնագնդորդ Պավել Սուքիասյանը և բռնցքամարտիկ Արթուր Գրիգորյանը (Ուզբեկստան): Նրանք բոլորն էլ եղել էին ԽՍՀՄ-ի և Եվրոպայի չեմպիոններ, իսկ նրանցից Գ. Պողոսյանն ու Պ. Սուքիասյանը՝ նաև աշխարհի չեմպիոններ:

Խաղերի մասնակից բռնցքամարտիկ Ա. Գրիգորյանը (Ուզբեկստան) մրցանակային տեղ չգրավեց: Խաղերից հետո նա դարձավ «Գերմանիայի պրոֆեսիոնալ բռնցքամարտիկների միության» անդամ և բազմիցս նվաճեց պրոֆեսիոնալ բռնցքամարտիկների աշխարհի չեմպիոնի կոչումը:

Նշված օլիմպիական խաղերում Միացյալ թիմի անդամ Խորհրդային Միության հայազգի մարզիկները նվաճեցին 3 ոսկե մեդալ:

Բարսելոնի օլիմպիական խաղերին մասնակցեցին 6 սփյուռքահայ մարզիկներ: Օլիմպիադային երկրորդ անգամ մասնակցեցին ամերիկահայ ժամանակակից հնգամարտիկ Միսակ Կոստիկյանը և ֆրանսահայ լողորդ Քրիստոֆ Կալֆայանը: Արդեն փորձառու այս հայազգի մարզիկներից բացի՝ խաղերում հանդես եկան ռումինահայ մարմնամարզուհի Ջինա Գոգյանը, բուլղարահայ հունառոմեական ոճի ըմբշամարտիկ Նուրիան Լեիկյանը և բուլղարահայ քույրեր թենիսիստուհիներ Կատերինա և Մագդալինա Բերբերյան-Մալեանները: Այս օլիմպիական խաղերում Խորհրդային Միության հայազգի և սփյուռքահայ մարզիկները նվաճեցին 3 ոսկե և մեկ արծաթե մեդալ⁴⁷⁹:

Հանրապետության ֆիզկուլտուրային շարժման համար 1993 թվականը հայտնի է նրանով, որ հանրապետության կառավարությունը միջոցների խնայողության նպատակով որոշեց միավորել պետական կառավարման տարբեր ոլորտները: Որոշվեց ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի բնագավառը միավորել երիտասարդության հարցերի հետ, որի հետևանքով ստեղծվեց ՀՀ նախարարների խորհրդին առընթեր ֆիզիկական կուլտուրայի, սպորտի և երիտասարդության հարցերի վարչություն:

⁴⁷⁹ Տե՛ս **Իսպիրյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 192-193:

Հայաստանի Հանրապետության օլիմպիական շարժման ամենանշանակալի երևույթը հանրապետության մարզական պատվիրակության մասնակցությունն էր 1994 թ. փետրվարի 12-17-ը կայացած Լիլիհամերի (Նորվեգիա) 17-րդ ձմեռային օլիմպիական խաղերին:

1994 թ. փետրվարի 11-ին Լիլիհամերի օլիմպիական ավանում Հայաստանի Հանրապետության պետական օրհներգի հնչյունների ներքո առաջին անգամ բարձրացվեց հանրապետության պետական եռագույն դրոշը: Հայաստանի Հանրապետության մարզական պատվիրակությունը խաղերի բացման արարողության ժամանակ խաղերի մասնակից 66 պետությունների թվում օլիմպիական մարզադաշտ մտավ «Հայաստանի Հանրապետություն» ցուցատախտակով և եռագույն դրոշով:

Հանրապետության մարզական կյանքի, օլիմպիական շարժման հետագա զարգացման համար չափազանց նշանակալի երևույթ էր 1994 թ. ապրիլի 19-20-ը ՄՕԿ-ի (Միջազգային օլիմպիական կոմիտեի) պատվիրակության այցը Հայաստան՝ ՄՕԿ-ի պրեզիդենտ, մարկիզ Խուան Անտոնիո Մամարանչի գլխավորությամբ⁴⁸⁰:

ՄՕԿ-ի պատվիրակության այցը Հայաստան նպաստեց հանրապետությունում օլիմպիական շարժման հեղինակության բարձրացմանը, մարզական աշխատանքների աշխուժացմանը, միջազգային մարզական կապերի բարելավմանը, օլիմպիական շարժման բազմաթիվ հիմնահարցերի պարզաբանմանը և այլն:

Հաշվի առնելով այն, որ ՄՕԿ-ը 1994 թվականը հայտարարել էր օլիմպիական շարժման 100-ամյակի տարի՝ հանրապետության մարզական կազմակերպություններում, հիմնարկ-ձեռնարկություններում և ուսումնական հաստատություններում լայնորեն կազմակերպվեցին և անցկացվեցին օլիմպիական շարժման 100-ամյակին նվիրված միջոցառումներ:

ՄՕԿ-ի հորելյանի կապակցությամբ, նկատի ունենալով օլիմպիական խաղերի հայ միակ եռակի չեմպիոն Ալբերտ Ազարյանի ծանրակշիռ ծառայությունները միջազգային օլիմպիական շարժմանը, ՄՕԿ-ը նրան շնորհեց հատուկ մրցանակ:

Նույն տարում ժամանակակից օլիմպիական խաղերի առաջին հայ չեմպիոն, մարմնամարզիկ Հրանտ Շահինյանը համաշխարհային օլիմպիական շարժմանը մատուցած մեծ ծառայությունների համար պարգևատրվեց «Արդարացի խաղի համար» ՄՕԿ-ի հատուկ մրցանակով:

Մեծ կարևորություն տալով մարզական հերթափոխի պատրաստմանը՝ ՀԱՕԿ-ը 1995 թ. Հոլանդիա և Անգլիա ուղարկեց հանրապետության երիտասարդական հավաքական թիմերի 27 մարզիկների:

Հանրապետության ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի բնագավառը 1995 թ. ապրիլից նոր փորձություն. հանրապետության կառավարությունը ստեղծեց ՀՀ մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարություն: Ընդ որում՝ նախարարությունում ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի հարցերով աշխատողների թիվը կրճատվեց մոտ 3 անգամ և հավասարվեց 12 մարդու:

Ատլանտայում կայանալիք 26-րդ օլիմպիական խաղերին Հայաստանի Հանրապետության արժանավայել մասնակցությունը ապահովելու նպատակով հանրապետութ-

⁴⁸⁰ Տե՛ս Իսախրյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 197:

յան վարչապետը 1996 թ. ապրիլի 18-ին ընդունեց թիվ 231 որոշումը, որով պարտավորեցվում էր կառավարության համապատասխան մարմիններին ձեռնարկել բոլոր միջոցները օլիմպիական խաղերին հաջող մասնակցությունն ապահովելու համար⁴⁸¹:

Ֆիզկուլտուրային շարժման պատմության մեջ առաջին անգամ Հայաստանի մարզական պատվիրակությունը ամառային օլիմպիական խաղերին մեկնեց առանձին թիմով և իր անվամբ: Լրացնելով ՄՕԿ-ի և տարբեր մարզածների միջազգային ֆեդերացիաների վարկանիշները՝ խաղերին մասնակցելու իրավունք ստացան 32 հայ մարզիկ-մարզուհիներ՝ 12 մարզածներից: Հանրապետության մարզիկների հետ օլիմպիադա մեկնեցին նաև 63 մարզական աշխատողներ, մարզիչներ, օլիմպիական շարժման առաջատարներ:

Հունահռոմեական ոճի ըմբշամարտի 52 կգ քաշային կարգի օլիմպիական մրցաշարում Արմեն Նազարյանը նվաճեց օլիմպիական չեմպիոնի ոսկե մեդալ: Այնուհետև Ա. Նազարյանը մշտական բնակություն հաստատեց Բուլղարիայում և հաջորդ՝ 2000 թ. Միդնեյի օլիմպիական խաղերում արժանացավ օլիմպիական խաղերի ոսկե պարգևին ու դարձավ օլիմպիական խաղերի կրկնակի չեմպիոն, բայց արդեն Բուլղարիայի հավաքական թիմի կազմում: Նա, օլիմպիական խաղերի կրկնակի չեմպիոնի կոչումից բացի, արժանացել է ԽՍՀՄ, Եվրոպայի կրկնակի չեմպիոնի, ինչպես նաև՝ աշխարհի չեմպիոնի կոչման⁴⁸²:

48 կգ քաշային կարգի ազատ ոճի ըմբիշների օլիմպիական մրցումներում հաջող հանդես եկավ Արարատ քաղաքի ներկայացուցիչ Արմեն Սկրտչյանը: Նա ձեռք բերեց արծաթե մեդալ:

Ատլանտայի 26-րդ օլիմպիական խաղերին, բացի 32 հայ մարզիկներից, մասնակցեցին նաև հայազգի 25 մարզիկներ՝ 14 պետություններից: Այս խաղերում ամենամեծ մարզական հաջողության հասավ ամերիկահայ թենիսիստ Անդրե Աղասին: Նա հայ մարզիկներից առաջինը կարողացավ հաղթանակով դուրս գալ աշխարհի ուժեղագույն թենիսիստների օլիմպիական մրցաշարից՝ նվաճելով օլիմպիական խաղերի չեմպիոնի ոսկե մեդալ: Հաղթանակներ տանելով իր բոլոր մրցակիցների նկատմամբ և միայն եզրափակիչ մարտում զիջելով առաջնությունը՝ օլիմպիական 7 խաղերի ձյուդոիստների մրցումներում արծաթե մեդալ նվաճեց հայազգի ուզբեկ մարզիկ Կարեն Բաղդասարովը: Օլիմպիական արծաթե մեդալի արժանացավ նաև ռումինահայ փորձառու մարմնամարզուհի Ջինա Գոզյանը⁴⁸³:

Ատլանտայի խաղերի մասնակից սփյուռքահայ մարզիկները նվաճեցին մեկ ոսկե, երկու արծաթե և մեկ բրոնզե մեդալ: Բացի օլիմպիական խաղերից՝ հայաստանցի և հայ ազգի մարզիկները որոշակի հաջողություններ ունեցան աշխարհի և Եվրոպայի չեմպիոնատներում: 1992 թ. Եվրոպայի չեմպիոնի կոչումը նվաճեց ըմբիշ Ալֆրեդ Տեր-Սկրտչյանը: 1993 թ. աշխարհի չեմպիոններ դարձան ըմբիշ Աղասի Մանուկյանը և սամբիստ Հովիկ Մանուկյանը, իսկ ծանրորդ Խաչատուր Բյափանակցյանը նվաճեց Եվրոպայի չեմպիոնի կոչումը: Սկսած 1994 թվականից՝ հրաձգուհի Երջանիկ Ավետիսյանը

⁴⁸¹ Տե՛ս **Իսպիրյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 199:

⁴⁸² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 201:

⁴⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 202-203:

բազմիցս նվաճել է աշխարհի և Եվրոպայի չեմպիոնի տիտղոսը: 1994 թ. Եվրոպայի չեմպիոններ դարձան ըմբիշներ Արմեն Մկրտչյանը և Անուշավան Սահակյանը, իսկ մեկ այլ ըմբիշ՝ Արայիկ Գևորգյանը, աշխարհի չեմպիոնի կոչման արժանացավ 1995, 1997 և 1998 թվականներին: 1998 թ. Ֆրանսիայի ֆուտբոլի ազգային հավաքականի կազմում աշխարհի չեմպիոնի տիտղոս նվաճեցին ֆրանսիահայ ֆուտբոլիստներ Յուրի Ջորկակը և Ալեն Պոլոսյանը⁴⁸⁴:

1997 թ. հունվարի 29-ին կայացավ Հայաստանի ազգային օլիմպիական կոմիտեի հերթական Գլխավոր ասամբլեան, որտեղ ՀԱՕԿ-ի կատարած աշխատանքների մասին հաշվետվությամբ հանդես եկավ կոմիտեի նախագահ Ա. Ավետիսյանը: Օլիմպիական խաղերին մասնակցած 32 մարզիկներից միայն 2-3-ը շահեցին մեկական ոսկե և արծաթե մեդալ, 9-ը տեղ գրավեցին առաջին ութնյակում, մնացած 21-ը անհաջող հանդես եկան:

Ասամբլեան քննարկեց 1998 թ. Նազանոյի (Ճապոնիա) ձմեռային 18-րդ և 2000 թ. Սիդնեյի (Ավստրալիա) 27-րդ ամառային օլիմպիական խաղերին Հայաստանի մասնակցության հարցը և որոշում ընդունեց մասնակցել ձմեռային ու ամառային օլիմպիական խաղերին:

1997 թ. ՀԱՕԿ-ը ակտիվ գործունեություն ծավալեց Նազանոյում (Ճապոնիա) 1998 թ. հունվարի 7-29-ը կայանալիք ձմեռային 18-րդ խաղերին հայ մարզիկների նախապատրաստման ուղղությամբ⁴⁸⁵:

1998 թ. փետրվարի 4-ին Նազանո մեկնեցին 7 մարզիկներ, մեկ մարզիչ, մեկ բժիշկ, պատվիրակությունը ղեկավարող և ուղեկցող 9 անձինք և 2 ուսանող՝ միջազգային երիտասարդական ճամբարի աշխատանքներին մասնակցելու համար:

Նազանոյի 18-րդ ձմեռային խաղերին մասնակցեցին երկու սփյուռքահայ մարզիկներ: Փայլուն հանդես եկավ ԱՄՆ-ի՝ տափօղակով հոկեյի կանանց հավաքական թիմի անդամ Վիկտորյա Մովսիսյանը: Վերջինս ձմեռային օլիմպիական խաղերի չեմպիոնուհու կոչումը նվաճած առաջին հայ մարզուհին է:

1999 թ. լուրջ հաջողությունների հասան և Եվրոպայի չեմպիոնի կոչումը նվաճեցին Հայաստանի շախմատի գրոյսմաստեր Լևոն Արոնյանը, Սմբատ Լպուտյանը, Արտաշես Մինասյանն ու Աշոտ Անաստասյանը:

1999 թ. փետրվարին ձայների մեծամասնությամբ կոմիտեի նախագահ ընտրվեց սպորտի վաստակավոր վարպետ, հունահռոմեական ըմբշամարտի աշխարհի բազմակի չեմպիոն Բենուր Փաշայանը: Աշխատանքներ տարվեցին Համահայկական առաջին խաղերը ՀՀ-ում կազմակերպելու ուղղությամբ:

Համահայկական առաջին խաղերը կայացան Հայաստանում 1999 թ. օգոստոսի 28-ից սեպտեմբերի 5-ը: Խաղերի հանդիսավոր բացումը կայացավ Երևանի «Հրազդան» մարզադաշտում օգոստոսի 28-ին: Խաղերի կրակը բոցավառվեց Գառնիի հեթանոսական տաճարում և փոխանցավազքերով հասցվեց «Հրազդան» մարզադաշտ, որտեղ

⁴⁸⁴ Տե՛ս Իսայիրյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 204-205:

⁴⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 205:

օլիմպիական խաղերի եռակի չեմպիոն, մարմնամարզիկ Ալբերտ Ազարյանը բոցավառեց խաղերի ջահը⁴⁸⁶:

Հանդիսավոր բացման արարողությունը, որը վերածվեց մարզամշակույթային խոշոր տոնի, ավարտվեց գեղեցիկ և ճոխ հրավառությամբ: Խաղերի մասնակիցներին իր բարեմաղթանքները հղեց ՄՕԿ-ի պրեզիդենտ Խուան Անտոնիո Սամարանչը: Համահայկական առաջին խաղերին մեծ թվով մարզիկներ մասնակցեցին Թեհրանից (64 հոգի), Ստեփանակերտից (58 հոգի), Բուենոս Այրեսից (53 հոգի), Սիդնեյից (49 հոգի), Լոս Անջելեսից (47 հոգի), Փարիզից (34 հոգի), Տորոնտոյից (32 հոգի), ինչպես նաև Բեյրութից, Բրյուսելից, Կահիրեից, Հալեպից, Մարսելից, Մոնրեալից, Նիկոզիայից, Նիցցայից, Սան Ֆրանցիսկոյից, Սան Պաուլոյից, Սպահանից:

Խաղերի ժամանակ խաղարկվեցին 37-ական ոսկե, արծաթե և բրոնզե մեդալներ, որոնք բաժին ընկան 26 քաղաքների մարզիկների: Խաղերի ոսկե մեդալակիրների մեջ էին Երևան, Վանաձոր, Թբիլիսի, Թեհրան, Գյումրի, Մոնրեալ, Լոս Անջելես, Հալեպ, Վալլեյ, Սիսիան և Էջմիածին քաղաքները:

Խաղերի հանդիսավոր փակման արարողությունը կայացավ Երևանի Կ. Գեմիրճյան մարզահամերգային համալիրում 1999 թ. սեպտեմբերի 5-ին: Այն վերածվեց երիտասարդության բարեկամության ջերմ ու հուզիչ տոնախմբության:

2000 թ. ամենախոշոր մարզական ստուգատեսը, բնականաբար, Սիդնեյի 27-րդ ամառային օլիմպիական խաղերն էին, որոնց մասնակցեցին 24 հայ մարզիկ-մարզուհիներ:

Հայ մարզիկները այս օլիմպիական խաղերում հանդես եկան չափազանց անհաջող: Նրանցից միայն ծանրորդ Արսեն Մելիքյանին հաջողվեց ձեռք բերել բրոնզե մեդալ: Ի տարբերություն հայ մարզիկների՝ Սիդնեյի խաղերում հաջող հանդես եկան հայազգի մարզիկները: Խաղերի սփյուռքահայ 18 մասնակիցներից չորսը՝ հունահռոմեական ոճի ըմբիշ Վարդերես Սամուրյաշևը, սուսերամարտուհի Կարինե Ազնավուրյանը, ձեռագնորդ Պավել Սուքիասյանը և Հայաստանից Բուլղարիա մեկնած և Բուլղարիայի թիմից հանդես եկող հունահռոմեական ոճի ըմբիշ Արմեն Նազարյանը հռչակվեցին օլիմպիական չեմպիոններ, ըստ որում՝ վերջին երկու մարզիկները այդ մարզական բարձր տիտղոսին արժանացան երկրորդ անգամ: Սփյուռքահայ մարզիկներից ֆրանսիացի մարմնամարզիկ Բենիամին Վարոնյանը և ռուսաստանցի վոլեյբոլիստուհի Ինեսա Սարգսյանը ձեռք բերեցին արծաթե մեդալներ⁴⁸⁷:

ՀԱՕԿ-ի որոշ փոփոխությունների ենթարկված գործադիր կոմիտեն՝ նորընտիր նախագահ Իշխան Չաքարյանի գլխավորությամբ, 2001 հունվար-մայիս ամիսներին անցկացրեց գլխավոր ասամբլեայի 4 արտահերթ նիստ, որոնցում, ըստ մարզաձևերի քննություն առավ Սիդնեյի օլիմպիական խաղերին հանրապետության մարզիկների մասնակցության արդյունքները՝ ձեռնամուխ լինելով թույլ տրված սխալների ու թերությունների վերացմանը:

ՀԱՕԿ-ի ասամբլեան հաստատեց «Հայաստանի Հանրապետության հավաքական թիմերի՝ Աթենքի 28-րդ օլիմպիական խաղերի նախապատրաստման 2001-2004 թթ. համալիր ծրագիրը», որի կենսագործման նպատակով ՀՀ մշակույթի, երիտասարդության

⁴⁸⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 29 օգոստոսի, 1999:

⁴⁸⁷ Տե՛ս **Իսպիրյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 212-213:

հարցերի և սպորտի նախարար Ռոլանդ Շառոյանի և ՀԱՕԿ նախագահ Իշխան Չաքարյանի՝ 2001 թ. մայիսի 10-ի համատեղ հրամանով հանձնարարականներ տրվեցին բոլոր մարզական կազմակերպություններին և հավաքական թիմերին՝ օլիմպիական խաղերի նախապատրաստման համալիր ծրագիրը ամբողջությամբ կատարելու համար⁴⁸⁸:

Սպորտի բնագավառում ստեղծված խառնաշփոթ իրավիճակից դուրս գալու համար ակտիվություն հանդես բերեց հանրապետության մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարությունը, որը նախարար Ռ. Շառոյանի և ֆիզիկական կուլտուրայի ու սպորտի հարցերով փոխնախարար Ի. Չաքարյանի նախաձեռնությամբ ձեռնամուխ եղավ ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի վերաբերյալ հայեցակարգի և ապա նաև՝ օրենքի մշակմանը: 2000 թ. հունիսի 29-ին Հայաստանի կառավարությունը հաստատեց «Հայաստանի Հանրապետության ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի ոլորտում պետական քաղաքականության հայեցակարգը»:

Հանրապետության ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի ոլորտի համար պատմական նշանակության երևույթ էր 2001 թ. հունիսի 26-ին ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից «Ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի մասին» ՀՀ օրենքի ընդունումը, որը ՀՀ նախագահի կողմից վավերացվեց 2001 թ. հուլիսի 19-ին⁴⁸⁹: Շարունակելով ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի ոլորտի բարեփոխումների գործընթացը՝ Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովը 2001 թ. սեպտեմբերի 12-ին սահմանեց «Ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի վաստակավոր գործիչ» պատվավոր կոչումը:

2001 թ. ամենակարևոր մարզական միջոցառումը Համահայկական երկրորդ խաղերն էին, որին մասնակցեցին 28 պետությունների 83 քաղաքների շուրջ 1700 մարզիկ-մարզուհիներ: Այս խաղերում աշխարհասփյուռ հայ մարզիկները մրցեցին 9 մարզաձևերից⁴⁹⁰: Նրանք մրցում էին 45-ական ոսկե, արծաթե և բրոնզե մեդալ նվաճելու համար: Խաղերի մարզական ծրագրում ավելացել էին լող և մինի ֆուտբոլ մարզաձևերը:

Այսպիսով հայ մարզիկները հանդես եկան ֆուտբոլ, բասկետբոլ, վոլեյբոլ, թենիս, սեղանի թենիս, շախմատ, աթլետիկա, լող և մինի ֆուտբոլ մարզաձևերում: Թիմային մարզաձևերում հաղթանակ տոնեցին ստեփանակերտցի ֆուտբոլիստները, երևանցի մինի ֆուտբոլիստները, Վալլեյ քաղաքի տղամարդկանց բասկետբոլի թիմի անդամները և Երևանի բասկետբոլիստուհիները:

Շախմատի մրցախաղերում վանաձորցիները հաղթանակ տարան կանանց ու տղամարդկանց մրցումներում, իսկ թենիսի և վոլեյբոլի մրցումներում հաղթանակ տոնեցին երևանցի տղաներն ու աղջիկները: Բացի վերը թվարկված քաղաքների ներկայացուցիչներից՝ խաղերի հաղթողներից մրցանակներ շահեցին ևս 24 այլ քաղաքների մարզիկ-մարզուհիներ, այդ թվում՝ Փարիզից, Թեհրանից, Բուխարեստից, Թբիլիսիից, Հալեպից, Բեյրութից, Ստամբուլից, Գլենդելից, Մոսկվայից, Լոս Անջելեսից, Բուենոս Այրեսից, Սպահանից, Սոչիից, Շուշիից, Գյումրիից և Հայաստանի այլ քաղաքներից:

⁴⁸⁸ Տե՛ս **Իսպիրյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 214:

⁴⁸⁹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու 2001, գիրք Գ, Երևան, 2002, էջ 628:

⁴⁹⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 30 օգոստոսի, Երևան, 2001:

2001 թվականը նշանավորվեց հայ ծանրորդների մեծ հաջողություններով: Նախ Սալոնիկում (Հունաստան)՝ աշխարհի երիտասարդական առաջնությունում, Արմեն Գազարյանը (62 կգ) և Գևորգ Դավթյանը (77 կգ) նվաճեցին չեմպիոնի կոչումը, իսկ Արթուր Դանիելյանը (62 կգ) և Գևորգ Ալեքսանյանը (77 կգ) արժանացան արծաթե մեդալի: Հանրապետության հավաքական թիմը գրավեց երկրորդ տեղը: Այնուհետև՝ Կալմարում (Շվեդիա) կայացած Եվրոպայի երիտասարդական առաջնությունում Գևորգ Ալեքսանյանը և Ռուդոլֆ Նամայանը (85 կգ) նվաճեցին ոսկե մեդալներ, Մակար Թամազյանը (56 կգ), Արթուր Դանիելյանը, Տիգրան Քամայանը (94 կգ) դարձան արծաթե մեդալակիրներ, իսկ Տիգրան Մարտիրոսյանը (77 կգ) գրավեց երրորդ տեղը⁴⁹¹:

2001 թվականը նոր հաջողություններ բերեց Հայաստանի հունահռոմեական ըմբշամարտի հավաքականին թիմին ու նրա գլխավոր մարզիչ, աշխարհի չեմպիոն Լևոն Ջուլֆալյանին: 63 կգ քաշային կարգում աշխարհի չեմպիոնի կոչումը նվաճեց երևանցի Վաղինակ Գալստյանը, իսկ 58 կգ քաշային կարգում արծաթե մեդալի արժանացավ Կարեն Մնացականյանը (Երևան):

Գյումրիից Շվեդիա տեղափոխված հունահռոմեական ոճի ըմբիշ Արա Աբրահամյանը 76 կգ քաշային կարգում նույնպես նվաճեց աշխարհի չեմպիոնի կոչումը: Մինչ այդ 2001 թ. աշխարհի երիտասարդական առաջնությունում նույն մարզաձևում հաղթեց երևանցի Ռոման Ամոյանը, իսկ էջմիածինցի Ռոբերտ Պետրոսյանը արժանացավ արծաթե պարգևի⁴⁹²:

2003, 2007 և 2011 թթ. տեղի ունեցան համահայկական խաղեր, որոնք, ինչպես նախորդները, վերածվեցին իսկական բարեկամության տոների:

Ծանրամարտի գծով առաջին հայ կինը, որը Եվրոպայի չեմպիոն դարձավ, Հռիփսիմե Խուրշուդյանն էր (2006, 2007 և 2016 թթ.): Նրան հետևեց Մելինե Գալուզյանը, իսկ աշխարհի չեմպիոն հռչակվեց Նազիկ Ավդալյանը (2009 թ.): Վերջինս 2016 թ. դարձավ Եվրոպայի կրկնակի չեմպիոն: 2008 թ. այդ կոչումը նվաճել են ծանրամարտիկներ Տիգրան Վ. Մարտիրոսյանը, 2008-2010 թթ.՝ Տիգրան Գ. Մարտիրոսյանը, 2008 թ.՝ թանքվոնդոյի մասնագետ Արման Երենյանը, բռնցքամարտիկներ Հովհաննես Դանիելյանը և Էդուարդ Համբարձումյանը⁴⁹³:

2009 թ. այդ կոչմանը արժանացել են ըմբշամարտիկներ Արսեն Ջուլֆալյանը և Յուրի Պատրիկենը, ծանրամարտիկ Առաքել Միրզոյանը⁴⁹⁴ : 2010 թ. այդ կոչումը նվաճել են ծանրամարտիկ Գևորգի Պողոսյանը, բռնցքամարտիկ Հրաչիկ Ջավախյանը և սամբիստ Աշոտ Դանիելյանը:

2011 թ. Եվրոպայի չեմպիոնի կոչմանը արժանացան սամբիստ Վաչիկ Վարդանյանը և կրկնակի չեմպիոն ըմբշամարտիկ Ռոման Ամոյանը, 2012 թ.՝ հրաձիգ Երջանիկ Ավետիսյանը: 2012, 2013, 2014 և 2015 թթ. քառակի այդ կոչումը նվաճեց ըմբշամարտիկ Արթուր Ալեքսանյանը: 2014 և 2015 թթ. նույն կոչումը կրկնակի նվաճել է սամբիստ Տիգրան Կրակոսյանը: 2016 թ. Եվրոպայի չեմպիոններ են դարձել, բացի Նազիկ Ավդալյանից

⁴⁹¹ Տե՛ս **Իսպիրյան Մ.**, նշվ. աշխ., էջ 218:

⁴⁹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 218:

⁴⁹³ Տե՛ս **Ծառուկյան Գ., Առաքելյան Վ., Իսպիրյան Մ.**, Մարզական հանրագիտարան, Երևան, 2011, էջ 442, 444:

⁴⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 445-448:

ու Հռիփսիմե Խուշուրդյանից, նաև ծանրամարտիկ Անդրանիկ Կարապետյանը, ըմբշամարտիկ Վարշամ Բորանյանը և մարմնամարզիկ Հարություն Մերդինյանը:

2010 թ. աշխարհի չեմպիոնի կոչմանն արժանացան ծանրամարտիկ Տիգրան Գ. Մարտիրոսյանը, սամբիստներ Աշոտ Դանիելյանը և Վաչիկ Վարդանյանը, որը կրկնակի չեմպիոն դարձավ՝ այդ կոչումը նվաճելով նաև 2011 թ.⁴⁹⁵:

2011 թ. աշխարհի չեմպիոններ դարձան Հայաստանի Հանրապետության շախմատային թիմի անդամները՝ Վլադիմիր Հակոբյանը և Մերգեյ Մովսիսյանը, Լևոն Արոնյանը, ինչպես նաև Ռոբերտ Հովհաննիսյանը⁴⁹⁶: 2012 թ. այդ կոչմանն արժանացան ըմբիշներ Սարգիս Սարգսյանը, իսկ 2013 թ.՝ Դավիթ Սաֆարյանը, 2014 թ.՝ Արսեն Ջուլֆալակյանը, սամբիստ Մավրիկ Ալեքսանյանը, իսկ 2014-2015 թթ. աշխարհի կրկնակի չեմպիոն դարձավ ըմբիշ Արթուր Ալեքսանյանը:

2016 թ. Բրազիլիայում ընթացող 31-րդ օլիմպիական խաղերում Հայաստանի Հանրապետությունը ներկայացնող մեր մարզիկներից հայտնի ըմբիշ Արմեն Նազարյանից հետո՝ 20 տարի անց, օլիմպիական խաղերի չեմպիոնի կոչումը նվաճեց հունահռոմեական ոճի ըմբիշ, 98 կգ քաշային 25-ամյա Արթուր Ալեքսանյանը, իսկ հունահռոմեական ոճի մեկ այլ ըմբիշ՝ 66 կգ քաշային 27-ամյա Սիիրան Հարությունյանը, ծանրորդներ՝ 19-ամյա Միմոն Մարտիրոսյանը (105 կգ), գերծանրաքաշային 22-ամյա Գոռ Մինասյանը արժանացան օլիմպիական խաղերի արծաթե մեդալների⁴⁹⁷: Հայաստանի Հանրապետությունը «Ռիո-2016» օլիմպիադային մասնակցող 207⁴⁹⁸ երկրների շարքում մեդալային հաշվարկում 36-րդն էր, որը Հայաստանի երրորդ հանրապետության թիմային հաշվարկների պատմության մեջ ամենաբարձր նվաճումն է:

Լուրջ հաջողությունների հասավ և համաշխարհային մեծ հռչակ ձեռք բերեց Հայաստանի շախմատի ընտրանին: Հանրապետության շախմատի տղամարդկանց հավաքական թիմը՝ գրոստմայստերների կազմով, 2006 թ. համաշխարհային շախմատային օլիմպիադայում նվաճեց չեմպիոնի տիտղոսը: Այդ աննախադեպ հաջողությունը շախմատի հրաշալի հնգյակը՝ Լ. Արոնյան, Վ. Հակոբյան, Գ. Սարգսյան, Ա. Մինասյան, Տ. Պետրոսյան կազմով, կրկնեց 2008 թ.՝ Հայաստանը դարձնելով շախմատային օլիմպիադայի կրկնակի չեմպիոն: Հայ շախմատիստները (Լ. Արոնյան, Ս. Մովսիսյան, Վ. Հակոբյան, Գ. Սարգսյան, Ռ. Հովհաննիսյան, մարզիչ Ա. Պետրոսյան կազմով) նոր հաջողության հասան 2011 թ. հուլիսին՝ շախմատի աշխարհի 8-րդ թիմային առաջնությունում նվաճելով չեմպիոնի տիտղոսը: Շախմատի կանանց հավաքական թիմը՝ Է. Դանիելյան, Լ. Մկրտչյան, Ն. Աղինյան կազմով, 2003 թ. դարձավ Եվրոպայի չեմպիոն: Շախմատի համաշխարհային միջազգային մրցաշարերում հաղթողի կոչմանն են արժանացել հայազգի շախմատիստներ Յուրի Դոխտյանը (Ռուսաստան), Մերգեյ Մովսիսյանը (Չեխիա), Գեորգի Բազատուրը (Վրաստան), Նաիրա և Էլմիրա Աղաբաբյանները (Մոլդովա)⁴⁹⁹:

Առաջին հայազգի կին բռնցքամարտիկ Սյուզի Կենտիկյանը (Գերմանիա) 2007 թ. նվաճեց աշխարհի չեմպիոնի կոչում:

⁴⁹⁵ Տե՛ս Ծառուկյան Գ., Առաքելյան Վ., Իսպիրյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 449-451:

⁴⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁹⁷ Տե՛ս «Հայկական ժամանակ», 18 օգոստոսի, 2016, էջ 7:

⁴⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁹⁹ Տե՛ս Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, նույն տեղում, էջ 790:

4. ՀԱՅ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՊԵՄԱՆ ԵՎ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՄԵՐՁԱՆՈՒՄ

Հայոց անկախության վերականգնումը ինչպես ամբողջ հայ ժողովրդի, այնպես էլ Հայ առաքելական եկեղեցու նվիրական երազանքի իրականացումն էր: Հայոց եկեղեցին իր ժողովրդի հետ ակտիվորեն մասնակցեց նվաճված հաղթանակներին, հանրապետության կայացմանը: Արցախյան ազատամարտի ընթացքում իրենց անունը փառքով պատկեցին Արցախի թեմի առաջնորդ Պարզև արքեպ. Մարտիրոսյանը, Հովհաննես քահանա Հովհաննիսյանը, Ռաֆիկ դպիր Խաչատրյանը, Գրիգոր քահանա Մարկոսյանը, Վահան արեղա Գավթյանը, Արմեն դպիր Մովսիսյանը և ուրիշներ:

Հայ առաքելական եկեղեցու համար կարևոր նշանակություն ունեցավ ՀՀ Գերագույն խորհրդի ընդունած «ՀՀ-ում խղճի ազատության և կրոնական կազմակերպությունների մասին» օրենքը⁵⁰⁰: Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեջ ամրագրվեց, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչում է Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու՝ որպես ազգային եկեղեցու բացառիկ առաքելությունը հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքում, նրա ազգային մշակույթի զարգացման և ազգային ինքնության պահպանման գործում: Հայոց եկեղեցու համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին վերստեղծելու իր թեմերն ու համայնքները, կառուցելու նոր եկեղեցիներ, նպաստելու հոգևոր կրթությանը: Հաստատվեց ներքին թեմերի եկեղեցական կանոնադրությունը: Վազգեն Ա կաթողիկոսի նախաձեռնությամբ Սևանի թերակղզում հիմնադրվեց հոգևոր դպրոց:

Ամրապնդվեցին Մայր աթոռի կապերը Կիլիկիո կաթողիկոսության, քրիստոնեական մյուս եկեղեցիների հետ: 1994 թ. օգոստոսին վախճանվեց Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինը: 1995 թ. ապրիլին Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական պատգամավորական ժողովը Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրեց Մեծի տան Կիլիկիո կաթողիկոս Գարեգին Ա-ին, որի կարճատև գործունեության տարիներին (1995-1999) հատկապես լայն ձեռնարկումներ եղան միջեկեղեցական կապերի սերտացման ուղղությամբ: Ընդլայնվեցին կապերը Վատիկանի և Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի հետ: Երևանի պետական համալսարանում հիմնվեց աստվածաբանության ֆակուլտետ:

1999 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցած Ազգային-եկեղեցական ժողովում Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրվեց Գարեգին արքեպ. Ներսիսյանը՝ վերանվանելով Գարեգին Երկրորդ: Նորընտիր կաթողիկոսը շինարարական լայն աշխատանքներ ձեռնարկեց Մայր աթոռում և եկեղեցական բոլոր թեմերում:

Ժողովրդի և եկեղեցու կյանքում կարևորագույն իրադարձություն էր 2001 թ. սեպտեմբերին քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հռչակելու 1700-ամյակի առթիվ կազմակերպված տոնակատարությունը, որին իրենց մասնակցությունը բերեցին Հռոմի պապը, հունաց, ռուսաց, վրաց, դպտի, հաբեշ, ասորի, ռումին, բուլղար, անգլիական և այլ եկեղեցիների պետերն ու ներկայացուցիչները: Նույն օրերին օծվեց

⁵⁰⁰ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995 թթ.), 1995, էջ 136-140:

Երևանի Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին՝ աշխարհում ամենամեծ հայկական եկեղեցին:

Ընտրությունից ի վեր Գարեգին Բ-ն ձեռնամուխ եղավ եկեղեցական ներքին կյանքի կարգավորմանն ու կազմակերպմանը: Նրա ջանքերով ՀՀ կառավարության կողմից Գևորգյան հոգևոր ճեմարանը ճանաչվեց բարձրագույն ուսումնական հաստատություն՝ աստվածաբանական համալսարան: 2002 թ. օգոստոսին հանրապետության վարչապետ Ա. Մարգարյանի և Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Երկրորդի կողմից ստորագրվեց համաձայնագիր, որով հանրակրթական դպրոցների 4-10-րդ դասարաններում 2003 թ. հունվարից դասավանդվելու էր «Հայոց եկեղեցու պատմություն» առարկան⁵⁰¹:

2016 թ. հունիսի 24-26-ը տեղի ունեցավ Հռոմի պապ Ֆրանցիսկոսի եռօրյա այցը Հայաստանի Հանրապետություն, որի պաշտոնական կարգախոսն էր. «Այց (ուխտագնացություն) առաջին քրիստոնյա երկիր», իսկ պաշտոնական տարբերանշանի մեջ օգտագործված էին բիրիական Արարատը և Խոր Վիրապի վանքը: Հայաստանի այցին ընդառաջ Հռոմի պապ Ֆրանցիսկոսը իր ուղերձում ընդգծում էր. «Գալիս եմ որպես ուխտագնաց այս հորեյանական տարում թաթախվելու Ձեր ժողովրդի հնագույն իմաստության մեջ և ընկալելու Ձեր ժայռերը, ինչպես Ձեր հայտնի փորագրի խաչքարերն են՝ հավատքի աղբյուրից»⁵⁰²: Պապը այցելեց Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիր, որտեղ ծաղկեսպակ դրեց Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին: Հատուկ աղոթքի արարողությանը հաջորդեց ծառատունկի արարողությունը և այցելությունը ցեղասպանության քանդարան: Այնուհետև Ս. պատարագ մատուցվեց Գյումրիի Վարդանանց հրապարակում, այցելություններ կազմակերպվեցին Սուրբ Աստվածածին (Յոթ Վերք մայր տաճար) և Սյրբոց նահատակաց կաթոլիկ եկեղեցին: Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Երկրորդի և Հռոմի պապ Ֆրանցիսկոսի կողմից էկումենիկ արարողություն և խաղաղության աղոթք հնչեց Երևանի Հանրապետության հրապարակում: Հաջորդ օրը սրբազան քահանայապետը սկսեց Էջմիածնից Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հետ հանդիպմամբ և առաջնորդական Ս. պատարագով, որը տրվեց Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնում՝ սուրբ Տրդատի բաց խորանի առջև, մատուցվեց Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Երկրորդի՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կողմից: Այս տեղի ունեցավ համատեղ հայտարարության ստորագրման արարողություն, իսկ վերջում՝ այցելություն Խոր Վիրապ և երկու հովվապետների համատեղ աղոթքը Խոր Վիրապի վանքում ու հրաժեշտի արարողություն:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Հռոմի պապի այցելությունը ուներ ոչ միայն հոգևոր-բարոյական, բարեկական, այլև քաղաքական կարևոր նշանակություն: Նախ Հռոմի պապը ՀՀ նախագահական նստավայրում կրկնեց նախորդ տարվա Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի առթիվ Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված Ս. Պետրոսի տաճարում պատարագի ժամանակ արված հայտարարությունը՝ 1915 թվականի իրադարձությունները որակելով որպես 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն, ինչը այցը լուսաբանող արտասահմանցի լրագրողները ողջունեցին ծափերով, իսկ թուրքական կողմը հոխորտալի կեցվածքով հանդես եկավ քննադատությամբ և ժխտողական

⁵⁰¹ Տե՛ս Մինասյան Է., Հայ առաքելական եկեղեցին անկախության վերականգնման և հանրապետության կայացման ժամանակաշրջանում, «Տարեգիրք Գ», ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետ, Երևան, 2008, էջ 346-348:

⁵⁰² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 23 հունիսի, 2016, էջ 1:

վերաբերմունքով: Ֆրանցիսկոս պապը իր ելույթի ժամանակ արտասանեց հայ մեծ գրող Չարենցի «Ես իմ անուշ Հայաստանի» բանաստեղծությունը, որը մեծ տպավորություն գործեց ներկաների վրա⁵⁰³: ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանը, կարևորելով Հռոմի Պապի այցը Հայաստանի Հանրապետություն, իր ելույթում նշեց. «15 տարի առաջ՝ 2001 թ., Նոբին սրբություն Հռոմի պապ Հովհաննես Պողոս Երկրորդի այցը Հայաստան մեր երկրում քրիստոնեությունը պետական կրոնց հռչակելու 1700-ամյակի առթիվ էր: Այսօր Ֆրանցիսկոս պապի այս պատմական այցը նշանավորում է մեկ այլ հիշարժան տարեդարձ՝ հայոց անկախ պետականության վերականգնման 25-ամյակը, տոն, որ յուրաքանչյուր հայի համար նվիրական է: Հայ ժողովուրդը իր հազարամյա պատմության ընթացքում շատ դժվարություններ է տեսել՝ ցեղասպանությունից ու բարեկամի անտարբերությունից մինչև ժխտողականություն: Տեսել է, սակայն չի կորցրել մարդասիրության, հանդուրժողականության ու համերաշխության գաղափարներին հավատալու իր կարողությունը... ինչպես չհավատալ արդարության հաղթանակին, երբ անգամ 1915-ը 2015-ից բաժանող 100 տարիներից հետո կաթոլիկ աշխարհի սրտից աշխարհին է ուղղվում արդարադատ այն ուղերձը, որ մարդկությանը պատուհասած զանգվածային ոճիրներից առաջինը՝ Հայոց ցեղասպանությունը, պատմական փաստ է և անհերքելի իրողություն, երբ, անկախ ամեն ինչից, կեղծիքն ու ժխտողականությունը սկսում են երերալ պատմական արդարության առաջ: Հայոց ցեղասպանության ճանաչման նոր ալիքը, որը հաջորդեց Ֆրանցիսկոս պապի կողմից մատուցված պատարագին, հենց դա վկայեց»⁵⁰⁴:

5. ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ՈՒ ԱՐՏԱՔԻՆ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա. Հայաստանի Հանրապետության միջազգային ճանաչումը

Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հիմնական խնդիրը բոլոր պետությունների, առաջին հերթին հարևանների հետ բարիդրացիական ու փոխշահավետ հարաբերությունների հաստատումն էր:

Հայաստանի Հանրապետության անկախության վերականգնումով նա դարձավ միջազգային հարաբերությունների լիիրավ անդամ՝ հնարավորություն ստանալով իր կամքով ու հայեցողությամբ մշակելու պետության արտաքին քաղաքականությունը: Դրությունը բարդանում էր նրանով, որ գտնվելով ԽՍՀՄ-ի կազմում՝ հասկանալի պատճառներով Հայաստանը չուներ միջազգային շփումների փորձ, միջազգային քաղաքականության հայեցակարգ և գործելակերպի չափանիշներ: Նրան սպասում էր քաղաքական դաշնակիցների դժվարին ընտրություն, որոնց հետ մոտ ապագայում պետք է կառուցեր միջպետական հարաբերությունների սովորաձավալ համակարգ:

⁵⁰³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 23 հունիսի, 2016, էջ 1:

⁵⁰⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 25 հունիսի, 2016, էջ 3:

Նորանկախ Հայաստանը միջազգայնորեն ճանաչվեց 1991 թ. վերջերից: Այդ տարվա դեկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչեցին ԱՄՆ-ն, Ռուսաստանը, Կանադան, Ռումինիան և այլ պետություններ: 1992 թ. մարտի 2-ին նա դարձավ «Միավորված ազգերի կազմակերպության» (ՄԱԿ) լիիրավ անդամ, այնուհետև անդամագրվեց միջազգային մի շարք կազմակերպությունների, այդ թվում՝ Սևծովյան տնտեսական համագործակցությանը (ՄՕՏՀ):

Դեռևս ԽՍՀՄ վերջնական կազմալուծումից մեկ տարի առաջ միութենական հանրապետություններում արդեն ընթանում էր ինքնիշխանության ձևավորման գործընթացը: Այդ ուղիով ընթացողներից առաջիններից մեկը Հայաստանն էր, որը ԽՍՀՄ մյուս հանրապետությունների հետ հաստատել էր տնտեսական և մշակութային սերտ համագործակցություն, աչքի էր ընկնում սեփական արմատական շահերի գիտակցմամբ, սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական ինքնիշխանության ամրապնդմամբ, հատկանիշներ, որոնք հատուկ են անկախության ուղին ընտրած ժողովրդին: 1990 թ. օգոստոսի 31-ին ՀՀ նախարարների խորհրդի նախագահ Վ. Մանուկյանը և պաշտոնական այցով հանրապետությունում գտնվող Բելառուսիայի ԽՍՀ կառավարության նախագահի տեղակալ Ի. Կենիկը ստորագրեցին Բելառուսիայի և ՀՀ կառավարությունների միջև համաձայնագիր սոցիալ-տնտեսական, գիտատեխնիկական ու մշակութային համագործակցության մասին⁵⁰⁵: Պայմանագրում կողմերը ղեկավարվում էին միմյանց քաղաքական ու տնտեսական ինքնուրույնության ճանաչմամբ: Այստեղ շեշտվում էր հանրապետությունների իրավահավասարության հիման վրա փոխշահավետ կապերի խորացման անհրաժեշտությունը: Կնքված համաձայնագիրը հակասում էր խորհրդային երկրի միասնական, կենտրոնացված կառավարման վարչահրամայական համակարգի հիմնարար սկզբունքներին և ուներ ինքնորոշման քաղաքական ենթատեքստ: Այն ուղղված էր կենտրոնի տիրապետությունից ձերբազատվելուն և ազատ տնտեսական հարաբերություններ կառուցելուն: Ինքնիշխանության հաստատմանը ձգտող, բայց դեռևս ԽՍՀՄ հանրապետություն հանդիսացող Խորհրդային Հայաստանի կարևորագույն քայլերից էր հենց Ռուսաստանի հետ հորիզոնական կապերի հաստատումը, որի հիմքը դրվեց 1990 թ. սեպտեմբերին ՀՀ-ի և ՌԽԳՍՀ-ի միջև միջկառավարական համաձայնագրի ստորագրմամբ⁵⁰⁶: Համաձայնագրում ուղղակիորեն ընդգծված էր, որ տնտեսական ու մշակութային համագործակցության վերաբերյալ պայմանագիրը ստորագրվել էր երկու ինքնիշխան հանրապետությունների միջև⁵⁰⁷: Համաձայնագիրը երկու երկրների ինքնիշխանությունը հաստատող ու ամրապնդող փաստաթուղթ էր, քանզի կնքվել էր Ռուսաստանի Դաշնության հետ, որի կողմից ՀՀ անկախության ճանաչումը վճռորոշ նշանակություն ուներ մեր երկրի համար: Բելառուսիայի և ՌԽԳՍՀ-ի հետ կնքված երկու միջկառավարական պայմանագրերում կողմերը միմյանց ընկալում էին որպես լիովին ինքնուրույն, առանձին տնտեսական սուբյեկտներ: Փաստորեն՝ ստորագրված փաստաթուղթը ՀՀ-ի հետ հորիզոնական կապեր հաստատելու ՌԽԳՍՀ-ի ամենաառա-

⁵⁰⁵ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 1 սեպտեմբերի, 1990:

⁵⁰⁶ Տե՛ս «Խորհրդային Հայաստան», 8 սեպտեմբերի, 1990:

⁵⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

ջին համաձայնագրերից էր: 1990 թ. սեպտեմբերին ՀՀ-ն նույնատիպ համաձայնագրեր կնքեց Տաջիկական ԽՍՀ-ի, իսկ հոկտեմբերին՝ Լատվիական ԽՍՀ-ի հետ⁵⁰⁸:

1991 թ. հուլիսին Բ. Ելցինի և Լ. Տեր-Պետրոսյանի՝ Մոսկվայում կայացած հերթական հանդիպման ժամանակ կողմերը հայտարարեցին, որ հանրապետությունների ինքնիշխանության հաստատումը նոր հնարավորություն է տալիս երկկողմ, փոխշահավետ համագործակցության համար: 1990-1991 թթ. Հայաստանի Հանրապետությունը ակտիվացրել էր մյուս հանրապետությունների հետ ներկայացուցչական մակարդակով փոխհարաբերությունների հաստատումը: Այսպես՝ 1990 թ. աշնանը հայկական երկու ներկայացուցչական պատվիրակություններ ՀՀ կառավարության բարձրաստիճան ներկայացուցիչների և ԳԽ պատգամավորների հետ պաշտոնական այցով եղան Մերձբայթյան հանրապետություններում, Բելառուսիայում, Մոլդովիայում, ինչպես նաև միջինասիական հանրապետություններում⁵⁰⁹: Փաստորեն՝ «Հայաստանի անկախության հռչակագրի» ընդունումից հետո գնալով ավելի էր խորանում Հայաստանի Հանրապետության ինքնուրույն գործելաձևը: ՀՀ իշխանությունները սերտորեն համագործակցում էին փլուզվող միության ժողովրդավարական ուժերի հետ՝ ընդդեմ կենտրոնի ծավալած բռնաճնշումների: Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը առաջիններից մեկը եղավ, որ 1990 թ. հոկտեմբերի 2-ին հանրապետության բնակչության անունից Գերմանիայի վերամիավորման կապակցությամբ շնորհավորական հեռագիր հղեց Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության իշխանություններին, իսկ նույն օրվանի նույնօրեին՝ Վրաստանի բարձրագույն օրենսդիր մարմնին՝ ընտրությունների արդյունքում ժողովրդավարական պառլամենտի ձևավորման կապակցությամբ⁵¹⁰: Մինչև Հայաստանի անկախության հանրաքվեն և Հայաստանի ինքնիշխանության պաշտոնական հռչակումը հաճախացել էին օտարերկրյա պատվիրակությունների այցերը հանրապետություն, որը նրա իրավունքների ճանաչման յուրօրինակ վկայություն էր: 1990 թ. նոյեմբեր-դեկտեմբերին իրենց պետությունների հանձնարարականներով Հայաստան էին ժամանել և ՀՀ ԳԽ նախագահի հետ պաշտոնական հանդիպումներ էին ունեցել Մոնղոլիայի, Լեհաստանի, Բելգիայի, Գերմանիայի, Դանիայի, Ավստրիայի, Իտալիայի, ԱՄՆ-ի, Ռուսաստանի դեսպանատների բարձրաստիճան ներկայացուցիչները, ԽՍՀՄ-ում գտնվող Կիպրոսի, Անգլիայի, Թուրքիայի, Նոր Զելանդիայի արտակարգ և լիազոր դեսպանները: 70 տարվա ընդմիջումից հետո նման մակարդակներով իրականացված ՀՀ արտաքին քաղաքական առնչությունները նոր որակ էին հայ ժողովրդի ինքնորոշման ճանապարհին, անկախ պետականության կայացմանն ուղղված առաջին հաստատուն քայլերը: Այսպիսով՝ «Անկախության հռչակագրի» ընդունումից հետո մինչև անկախության հանրաքվեն ընկած ժամանակահատվածում արտաքին աշխարհի հետ ունեցած առնչություններում ինքնիշխանության հաստատման ուղղությամբ ձեռնարկված քայլերը բարենպաստ արտաքին քաղաքական մթնոլորտ ապահովեցին Հայաստանում անկախության հանրաքվեի հաջող իրականացման, համաշխարհային հանրության կողմից Հայաստանի Հանրապետության միջազգային ճանաչման համար:

⁵⁰⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 20 հոկտեմբերի, 1990:

⁵⁰⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 16 հոկտեմբերի, 1990:

⁵¹⁰ Տե՛ս ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 21(977), 15 հոկտեմբերի, Երևան, 1990:

Անկախության հանրաքվեից անմիջապես հետո աշխարհի երկրների խորհրդարաններին ու կառավարություններին ուղղված դիմումում ՀՀ Գերագույն խորհուրդը կոչ էր անում ճանաչել ՀՀ-ի անկախությունը և նրա հետ հաստատել ու ամրապնդել դիվանագիտական կապեր: ՀՀ անկախության հանրաքվեից ուղիղ երկու ամիս անց (նոյեմբերի 21-ին) ՀՀ անկախությունը ճանաչեց և նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց նորանկախ Լիտվայի Հանրապետությունը⁵¹¹: Հաջորդը՝ դեկտեմբերի 12-ին, Ուկրաինան ճանաչեց ՀՀ-ի անկախությունը և նույն ամսի 21-ից դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց հանրապետության հետ⁵¹²: 1991 թ. դեկտեմբերի 16-ին ՀՀ-ի անկախությունը ճանաչեց Թուրքիան, դեկտեմբերի 17-ին՝ Ռուսաստանի Գաշնությունը, որի անկախությունը Հայաստանը ճանաչեց հաջորդ օրը՝ նրա հետ հաստատելով դիվանագիտական կապեր 1992 թ. ապրիլից⁵¹³: 1991 թ. դեկտեմբերի 25-ին ՀՀ-ի անկախությունը ճանաչեց և նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց Ռումինիան: Նույն օրը ԱՄՆ նախագահ Ջորջ Բուշը հայտարարեց, որ իր երկիրը պաշտոնապես ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետությունը որպես ինքնիշխան պետություն⁵¹⁴: Ի սկզբանե Թուրքիան իր հարաբերությունները Հայաստանի հետ սկսեց կառուցել նախապայմանների լեզվով՝ չունենալով ոչ մի հիմք, քանզի հայկական կողմը մինչ այդ որևէ տարածքային հարց չէր բարձրացրել Թուրքիայի առջև: Թուրքիայի նախագահ Ա. Գեմիլը ՀՀ-ի իր պաշտոնակցին հասցեագրած ուղերձում ասում էր. «Մեր կառավարությունը, ճանաչելով Հայաստանի Հանրապետությունը, համոզված է, որ Հայաստանը Թուրքիայի Հանրապետության և մյուս հարևանների հետ իր հարաբերությունների մեջ հավատարիմ կմնա միջազգային իրավունքի հիմնական և հատկապես տարածքային ամբողջականության ու սահմանների անձեռնմխելիության սկզբունքներին...»⁵¹⁵: Փաստաթղթում շեշտադրելով տարածքային անձեռնմխելիության հանգամանքը՝ թուրքական կողմը հանդես էր գալիս ոչ միայն իր, այլև ցեղակից Ադրբեջանի տարածքային պահանջների բավարարման օգտին՝ այն դարձնելով թուրք-հայկական հարաբերությունների գլխավոր նախապայմաններից մեկը: Հայաստանի անկախացման տարվա առաջին երեք ամսվա ընթացքում ՀՀ-ն ճանաչեցին աշխարհի 48 պետություններ, որոնց թվում հիշատակված երկրների հետ միասին նաև Չինաստանը, Իրանը, Հնդկաստանը, Գերմանիան, Մեծ Բրիտանիան, Ճապոնիան, Եգիպտոսը, Մարոկկոն, Մեքսիկան, Իսրայելը, Բրազիլիան, Գանիան, Նիդեռլանդները և այլն⁵¹⁶: Անկախացած Հայաստանի Հանրապետության ճանաչման գործընթացը մեծ չափով շարունակվեց նաև 1992 թվականին: Նույն տարում աշխարհի տարբեր կողմերից Հայաստանը ճանաչեցին Իտալիան, Հունաստանը, Եթովպիան, Լատսը, Արգենտինան, Ուրուգվայը, Իսպանիան, Տաջիկստանը, Լիբանանը, Լատվիան, Ավստրիան, Էկվադորը, Պորտուգալիան և այլն⁵¹⁷: 1992 թ. գարնանը Հայաստանի անկախությունը ճանաչել էին աշխար-

⁵¹¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 68, թ. 6:

⁵¹² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 190, թ. 1-6:

⁵¹³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 68, թ. 8:

⁵¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 204, թ. 4-5:

⁵¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 192, թ. 2:

⁵¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 196, թ. 1-12, գ. 220, թ. 1-10, գ. 221, թ. 1-8, գ. 231, թ. 1-6, գ. 235, թ. 1-4:

⁵¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 241, թ. 1-3, գ. 243, թ. 1-10, գ. 245, թ. 1-18, գ. 247, թ. 1-13, գ. 249, թ. 1-4:

հի 101 երկրներ, որոնցից 42-ի հետ հաստատվել էին դիվանագիտական հարաբերություններ⁵¹⁸: Հայաստանի ինտեգրումն այնքան արագ էր ընթանում, որ նույն թվականի օգոստոսին ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական կապեր հաստատած երկրների թիվը հասել էր 58-ի⁵¹⁹: Յոթանասուն տարվա ընդմիջումից հետո սկիզբ դրվեց Հայաստանի արտաքին ինքնուրույն քաղաքականությանն ու դիվանագիտական գործունեությանը: Կարճ ժամանակամիջոցում ՀՀ-ն դարձավ միջազգային իրավունքի ինքնուրույն սուբյեկտ և իր տեղը զբաղեցրեց ժողովուրդների իրավահավասար ընտանիքում:

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունն իրականացնող գերատեսչությունը արտաքին գործերի նախարարությունն էր, որի գործունեության մեջ սկսվեց նոր փուլ: 1991 թ. մայիսին կառավարության ընդունած որոշումով ՀՀ ԱԳ նախարարությունն ընդլայնեց իր կազմը՝ այն հասցնելով 120 աշխատակցի⁵²⁰: ՀՀ արտգործնախարարությունը աշխատանքներ ծավալեց անկախության ուղին որդեգրած ՀՀ-ի և նախկին խորհրդային հանրապետությունների և արտասահմանյան երկրների հետ գործնական կապեր հաստատելու ուղղությամբ: ԱԳՆ-ն բանակցություններ վարեց մեծ տերությունների և այլ երկրների հետ դիվանագիտական, հյուպատոսական կապեր հաստատելու, միջազգային կազմակերպություններին ինտեգրվելու նպատակով: ՀՀ արտգործնախարարության աշխատակիցը 1990 թ. սեպտեմբերին մասնակցեց ՄԱԿ-ի գլխավոր ասամբլեայի 45-րդ նստաշրջանի աշխատանքներին, իսկ ղեկավարությունը՝ Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության փարիզյան բարձր մակարդակի համաժողովին⁵²¹: Հանրապետությունը դիվանագիտական մասնաձեռ կադրերով ապահովելու նպատակով արտգործնախարարությունը հանդես եկավ Երևանի պետհամալսարանում միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետ բացելու նախաձեռնությամբ⁵²²: 1992 թ. մայիսին ՀՀ ԳԽ-ն ընդունեց «ՀՀ դիվանագիտական աստիճանների մասին» օրենքը, որով միջազգային պրակտիկայից ելնելով՝ ՀՀ-ում սահմանվեցին դիվանագիտական 7 աստիճաններ՝ կցորդից մինչև արտակարգ ու լիազոր դեսպան, ինչպես նաև աստիճաններ շնորհող լիազոր մարմիններ և այդ ուղղությամբ նրանց գործունեության կարգը և այլն⁵²³: 1992 թ. ամռանը Հայաստանի նորանկախ Հանրապետության արտակարգ և լիազոր դեսպանի կոչում առաջինը ստացողների թվում էին ՀՀ ԱԳ նախարարի տեղակալներ Արման Կիրակոսյանը, Արման Նավասարդյանը, Գևորգ Դազինյանը, ՄԱԿ-ում ՀՀ մշտական ներկայացուցիչ, ԱՄՆ-ում ՀՀ գործերի ժամանակավոր հավատարմատար Ալեքսանդր Արզումանյանը, Անգլիայում ՀՀ գործերի ժամանակավոր հավատարմատար Արմեն Սարգսյանը և ուրիշներ⁵²⁴: Նույն թվականին ընդունվեցին «Արտասահմանում ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցիչների կարգավիճակի մասին», «ՀՀ միջազգային պայմանագրերի կնքման, վավերացման և չեղ-

⁵¹⁸ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 68, թ. 6:

⁵¹⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 5 օգոստոսի, 1992:

⁵²⁰ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 326, ց. 9, գ. 10, թ. 7:

⁵²¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 10, թ. 2:

⁵²² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 3:

⁵²³ Տե՛ս ՀՀ ԳԽ տեղեկագիր, N 9 (1013), 15.10.1992, էջ 5-6:

⁵²⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 30 հուլիսի, 1992:

յալ հայտարարման մասին» օրենքները⁵²⁵: 1992 թ. վերջնականապես ձևավորվեց ԱԳ նախարարության կառուցվածքը, որը բաղկացած էր տարածքային, գործառնության ին և օպերատիվ, հյուպատոսական և դիվանագիտական բաժիններից: ՀՀ արտաքին հարաբերությունների գերատեսչությունը՝ իբրև կայացած կառույց, 1999 թ. բաղկացած էր նախարարի աշխատակազմից, քարտուղարությունից և արտաքին կապերի որոշակի ուղղություններ կարգավորող վարչություններից ու բաժիններից: 1992 թ. վերջերին ՀՀ-ում իրենց հավատարմագրերն էին ներկայացրել 13 երկրների դեսպաններ, իսկ Հայաստանում լիարժեք գործում էին 6 դեսպանություններ⁵²⁶: 1992 թ. նոյեմբերի 6-ին Երևանում ՀՀ նախագահին իր հավատարմագրերն էր հանձնել ՌԳ առաջին արտակարգ ու լիազոր դեսպան Վ. Ստուպիշինը⁵²⁷: Նույն թվականի մարտին ՀՀ-ում արտակարգ և լիազոր դեսպանի մակարդակով ներկայացված էր Ֆրանսիան (դեսպան՝ տիկին Ֆ. դ'Արտինգ)⁵²⁸: Հայաստանում գործում էին նաև Իրանի, Չինաստանի, Գերմանիայի դեսպանությունները՝ ժամանակավոր հավատարմատարների մակարդակով, իսկ փետրվարից՝ ԱՄՆ-ի ներկայացուցչությունը՝ գործերի կառավարիչ Ս. Մանի գլխավորությամբ⁵²⁹: Հայաստանում իրենց մշտական ներկայացուցչությունների համար մայրաքաղաքի տարբեր մասերում առանձին տարածքներ ձեռք բերեցին ՉԺՀ-ն, ՌԳ-ն, Ֆրանսիան, Հունաստանը, իսկ նույն տարվա օգոստոսին Երևանում Բաղրամյան փողոցի վրա մեծ հանդիսավորությամբ բացվեց Հայաստանում ԱՄՆ դեսպանատունը և այլն⁵³⁰: Իր հերթին Հայաստանի Հանրապետությունը 1992 թ. դեսպանատներ հիմնեց ԱՄՆ-ում, Մեծ Բրիտանիայի և Հյուսիսային Իռլանդիայի Միացյալ Թագավորությունում, Իրանի Իսլամական Հանրապետությունում և այլուր: Մոսկվայում Հայաստանի մշտական ներկայացուցչությունը ՀՀ նախագահի հրամանագրով վերափոխվեց ՌԳ-ում Հայաստանի դեսպանության, որտեղ դեսպան նշանակվեց Յու. Սկրտունյանը: Հայաստանի անկախության միջազգային ճանաչման գործընթացը շարունակվում էր նաև հետագա տարիներին: 1997 թ. Հայաստանի Հանրապետությունը ճանաչել էին աշխարհի 128 երկրներ, որոնցից դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվել էին 114-ի հետ: Նրանցից 73-ը ՀՀ-ում ունեին արտակարգ ու լիազոր դեսպաններ կամ գործերի ժամանակավոր հավատարմատարներ: Երկկողմ դիվանագիտական ներկայացուցչությունների մակարդակով Հայաստանը կապված էր 31 երկրի հետ: Միակողմ ներկայացված 42 երկրներից 32-ը ներկայացված էին ՀՀ-ում: 10 երկրներում Հայաստանի Հանրապետությունը միակողմանիորեն ուներ ներկայացուցչություններ: 41 երկրների հետ դիվանագիտական հարաբերությունները գտնվում էին կնքված փաստաթղթային մակարդակում⁵³¹: 1997 թ., երբ ՀՀ-ն արդեն կայացած պետություն էր, հանրապետությունում հավատարմագրված էին 61 երկրների դեսպաններ և ժամանակավոր հավատարմատարներ, որոնցից 12-ի՝ ՌԳ-ի, ԱՄՆ-ի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Անգլիայի, Չինաստանի, Ուկրաինայի, Իրանի,

⁵²⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 30 հուլիսի, 1992:

⁵²⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 25 նոյեմբերի, 1992:

⁵²⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 7 նոյեմբերի, 1992:

⁵²⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 27 մարտի, 1992:

⁵²⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 7 հուլիսի, 1992:

⁵³⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 5 օգոստոսի, 1992:

⁵³¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 2 հուլիս, 1997:

Հունաստանի, Լիբանանի, Սիրիայի ու Վրաստանի ներկայացուցիչների նստավայրերը գտնվում էին Երևանում: Այստեղ էին գործում նաև Կանադայի և Ուրուգվայի պատվո հյուպատոսությունները: Մյուս երկրների դեսպանությունները գտնվում էին Հայաստանի սահմաններից դուրս, որոնց դեսպանները համատեղության կարգով ներկայացնում էին իրենց երկրները նաև Հայաստանում: Մոսկվայում կային իրենց երկրները ՌԴ-ում ներկայացնող, նաև Հայաստանում հավատարմագրված 38, իսկ Կիևում՝ 6 դեսպաններ: ՀՀ-ն 1997 թ. արտասահմանյան երկրներում ուներ 30 դիվանագիտական ներկայացուցչություններ, որոնք տեղակայված էին 27 երկրներում և ծառայում էին 41 պետություններում: 2000 թ. սկզբին ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատած երկրների թիվը հասավ 148-ի⁵³²:

ՀՀ առաջին արտգործնախարարը ԱՄՆ-ի 32-ամյա քաղաքացի Բաֆֆի Հովհաննիսյանն էր՝ հայտնի պատմաբան, պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանի որդին, 1915 թ. Մեծ եղեռնից մազապուրծ եղած արևմտահայերի թոռը, որը, թողնելով Լոս Անջելեսում իր բնակարանը, իրավաբանի բարձր աշխատավարձը, ստանձնեց նորանկախ Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնը⁵³³: Լինելով ջերմ հայրենասեր՝ նա իր ներդրումը կատարեց անկախ պետականության կայացման գործում:

2001 թ. նոյեմբերին ՀՀ անկախության հռչակման տասներորդ տարեդարձի կապակցությամբ արտգործնախարարության մի խումբ աշխատակիցներ նախագահի հրամանագրով պարգևատրվեցին ՀՀ բարձրագույն պարգևներով դիվանագիտության ասպարեզում ունեցած նշանակալի ծառայությունների համար:

բ. ՀՀ անդամակցությունը միջազգային կազմակերպություններին

1992 թ. մարտի 2-ին Հայաստանը դարձավ «Միավորված ազգերի կազմակերպության» լիիրավ անդամ. ՀՀ առաջին արտգործնախարար Բաֆֆի Հովհաննիսյանը ՄԱԿ-ի գրասենյակի առջև բարձրացրեց Հայաստանի պետական դրոշը: ՀՀ-ն անդամագրվեց նաև միջազգային այլ կազմակերպությունների, այդ թվում՝ Սևծովյան տնտեսական համագործակցությանը (ՄՃՏՀ):

2013 թ. սեպտեմբերի 3-ին Մոսկվայում ընդունվեց Հայաստանի և Ռուսաստանի նախագահների համատեղ հայտարարությունը, որտեղ նշվեց Հայաստանի Հանրապետությանը՝ Մաքսային միությանը միանալու, իսկ հետագայում՝ Եվրասիական տնտեսական միության ձևավորման գործընթացին մասնակցելու ՀՀ որոշման և դրան ՌԴ նախագահի աջակցության մասին⁵³⁴:

Նույն տարվա հոկտեմբերին ՀՀ նախագահի մասնակցությամբ Միևսկում կայացած Եվրասիական տնտեսական բարձրագույն խորհրդի նիստին հաստատվեց Մաքսային միությանը և Միասնական տնտեսական տարածքին ՀՀ անդամակցության վերաբերյալ 3 փաստաթուղթ, դրանով արձանագրվեց Մաքսային միությանն ու Միասնական տնտեսական տարածքին Հայաստանի միանալու մասին որոշումը: Եվրասիական տնտեսա-

⁵³² Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, խմբ.՝ Վարդանյան Ա., Երևան, 2008, էջ 78:

⁵³³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 21 նոյեմբերի, 1991:

⁵³⁴ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2013 թ. ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2014, էջ 16:

կան միության (ԵՏՄ) հիմնադրման պայմանագիրը ՌԳ-ի, Բելառուսի և Ղազախստանի նախագահների կողմից ստորագրվեց Աստանայում 2014 թ. մայիսի 29-ին⁵³⁵: 2014 թ. ընթացքում կարևորագույն իրադարձություն էր ՀՀ կողմից Եվրասիական տնտեսական միությանը (ԵԱՏՄ) միանալու գործընթացի հաջող ավարտը, ինչը բխում էր Հայաստանի ռազմավարական շահերից, որը նոր հնարավորություններ էր բացում երկրի տնտեսության զարգացման համար:

2015 թ. հունվարից Հայաստանը դարձավ Եվրասիական տնտեսական միության լիիրավ անդամ և իր ակտիվ մասնակցությունը բերեց կազմակերպության կայացման գործընթացին: Եվրասիական տնտեսական բարձրագույն խորհրդի 2015 թ. հոկտեմբերի 16-ի որոշմամբ 2016 թ. փետրվարի 1-ից Եվրասիական տնտեսական հանձնաժողովի կոլեգիայի նախագահությունը 4 տարի ժամկետով ստանձնեց ՀՀ ներկայացուցիչ, նախկին վարչապետ Տիգրան Սարգսյանը: Հայաստանի Հանրապետությունը, դառնալով ԵԱՏՄ անդամ, ստացավ մուտք դեպի 170 միլիոնանոց շուկա:

2012 թ. հոկտեմբերին Կինշասայում կայացած Ֆրանկոֆոնիայի անդամ պետությունների և կառավարությունների ղեկավարների զագաթնաժողովում Հայաստանի Հանրապետությունը միաձայն դարձավ «Ֆրանկոֆոնիայի միջազգային կազմակերպության» (ՖՄԿ) լիիրավ անդամ⁵³⁶: Գագաթնաժողովում ստորագրվեցին Հայաստանի և «Ֆրանկոֆոնիայի միջազգային կազմակերպության» միջև ֆրանսերենի ուսուցման խորացման վերաբերյալ համաձայնագիր: ՖՄԿ-ի 14-րդ զագաթնաժողովի եզրափակիչ բանաձևում անդամ պետությունները լիակատար աջակցություն հայտնեցին դարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ուղղությամբ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահի կողմից գործադրվող ջանքերին: 2013 թ. հիմնվեց «Ֆրանկոֆոնիայի միջազգային կազմակերպությունում» ՀՀ մշտական ներկայացուցչությունը⁵³⁷:

2014 թ. մարտ-ապրիլ ամիսներին Ֆրանկոֆոնիայի երկամսյակի շրջանակներում ՀՀ-ում անցկացվեցին ավելի քան 400 մշակութային, զեղարվեստական, կրթական և բուհական միջոցառումներ: 2015 թ. Հայաստանը եղել է ՖՄԿ-ի ամենաներկայացուցչական անդամներից՝ ներգրավված լինելով կազմակերպության տարբեր կառույցների աշխատանքներում: Միայն մարտ-ապրիլ ամիսներին Երևանում և որոշ տեղերում կազմակերպվեցին շուրջ 550 միջոցառումներ: Հոկտեմբերին Երևանում տեղի է ունեցել Ֆրանկոֆոնիայի միջազգային կազմակերպության արտգործնախարարների համաժողովի 31-րդ նստաշրջանը, որին մասնակցել են 80 երկրների և ՖՄԿ-ի քարտուղարության շուրջ 500 ներկայացուցիչներ⁵³⁸: Ընդունվել են «Ցեղասպանության կանխարգելման մասին» և «Ֆրանկոֆոնիան՝ որպես խաղաղության, բազմազանության, երկխոսության և փոխըմբռնման տարածք» բանաձևերը: 2015 թ. մարտի 30-ից ապրիլի 2-ը Հայաստանի Հանրապետությունը հյուրընկալել էր Ֆրանկոֆոնիայի խորհրդարանական վեհա-

⁵³⁵ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2014 թ. ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2015, էջ 15-16:

⁵³⁶ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2012 թ. ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2013, էջ 22:

⁵³⁷ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2013 թ. ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2014, էջ 29:

⁵³⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվարի, 2016, էջ 4-5:

ժողովի Եվրոպայի տարածաշրջանային համաժողովին: Անկախության 25 տարիների ընթացքում ՀՀ-ն դիվանագիտական հարաբերություններ է հաստատել շուրջ 160 պետությունների հետ, անդամակցել ինը տասնյակ միջազգային կազմակերպությունների, ստորագրել է շուրջ 2000 միջազգային պայմանագրեր ու համաձայնագրեր: Արտերկրում գործում են ՀՀ շուրջ վեց տասնյակ ներկայացուցչություններ⁵³⁹:

**զ. Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Ռաշնության միջև
դիվանագիտական կապերի ձևավորման ու զարգացման նոր փուլը**

ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական առաջնություններից մեկը Անկախ Պետությունների Համագործակցությունն է (ԱՊՀ): Հայաստանի Հանրապետության համար ԱՊՀ-ն նախևառաջ ունի ռազմաքաղաքական և անվտանգության ապահովման նշանակություն: Հայաստանն ԱՊՀ երկրների անդամ է և այդ շրջանակներում քաղաքական-տնտեսական բոլոր գործընթացների իրավահավասար մասնակիցը: Մերտ և երկկողմանի կապեր են հաստատված ԱՊՀ-ի մի շարք երկրների հետ: ԱՊՀ կազմավորման պահից առ այսօր նրա շրջանակներում ընդունվել են ամենատարբեր բնագավառների բազմաթիվ համաձայնագրեր, ստեղծվել և գործում են մասնակից երկրների բազմակողմ համագործակցությունը համակարգող մի շարք կանոնադրական և այլ մարմիններ: Գործող խորհուրդներին 1996 թ. միացավ նաև ԱՊՀ ներքին գործերի նախարարների խորհուրդը, որի ստեղծման գաղափարով հանդես եկավ Հայաստանը:

ԱՊՀ շրջանակներում ընդունված շուրջ 700-ից ավելի փաստաթղթերին Հայաստանն ունեցել է ակտիվ անդամակցություն: ԱՊՀ-ն Հայաստանի համար շարունակում է մնալ ռեալ և արդյունավետորեն գործող համագործակցության ուղիների որոնման և մեխանիզմների ստեղծման կազմակերպություն: Սակայն պետք է նշել, որ միաժամանակ ԱՊՀ-ն գործում էր անբավարար արդյունավետությամբ, որի հիմնական պատճառն այն էր, որ ԱՊՀ-ի մասնակից բոլոր երկրներում իրենց անկախությունից հետո մտցվեցին ազգային դրամներ, ունեցան մաքսային սահմաններ և այլն:

Միաժամանակ օրենսդրական բնագավառում ներքին և արտաքին տնտեսական քաղաքականության կարգավորման ձևերում զոյացան էական տարբերություններ: Ակներև դարձավ, որ նորանկախ երկրներն ունեն և ղեկավարվում են տարբեր քաղաքական ու տնտեսական շահերով՝ ձգտելով ավելի շուտ կապեր զարգացնել իրենց մերձավոր գործընկերների, հիմնականում տվյալ տարածաշրջանում հարևան երկրների, քան ԱՊՀ շրջանակներում գտնվող մյուս երկրների հետ: 2000 թ. հունվարին գումարված ԱՊՀ հերթական գազաթնամուղվը քննարկեց ու ընդունեց ԱՊՀ համագործակցության ծրագիր, որտեղ մատնանշվեց տնտեսական ու քաղաքական համագործակցության միանգամայն նոր և արդյունավետ ձևերի ու միջոցների կիրառման անհրաժեշտությունը:

Հայաստանը մասնակցում է ԱՊՀ համակարգող մարմինների աշխատանքներին և երկկողմ հարաբերություններ զարգացնում համագործակցության անդամ երկրների հետ: ԱՊՀ երկրների հետ ՀՀ ռազմաքաղաքական համագործակցությունը ընթանում է Հայաստանի անվտանգության կարևոր բաղադրիչ հանդիսացող ՀԱՊԿ («Հավաքական

⁵³⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 մարտի, 2016, էջ 1:

անվտանգության պայմանագրի կազմակերպություն») շրջանակներում: 2012 թ. նշվեց հավաքական անվտանգության պայմանագրի կնքման 20-ամյակը և կազմակերպության ստեղծման 10-ամյակը⁵⁴⁰: Նույն տարում ընդունվեցին մի շարք փաստաթղթեր՝ նվիրված ռազմական ոլորտում, արտակարգ իրավիճակների և տեղեկատվական անվտանգության ասպարեզում առկա համագործակցության սերտացմանը, ՀԱՊԿ օպերատիվ արձագանքմանն ու խաղաղապահ ուժերի ամրապնդմանը: 2014-2016 թթ. ընդունվել են մի շարք նոր փաստաթղթեր՝ կազմակերպության անդամ պետությունների ռազմական համագործակցության խորացման, հավաքական անվտանգության ուժերի և միջոցների համակարգի, կառավարման մարմինների ու կազմավորումների օպերատիվ և մարտական պատրաստման վերաբերյալ: ՀԱՊԿ անդամ երկրները, վերահաստատելով ԼՂՀ-ի խնդրի բացառապես խաղաղ կարգավորման անհրաժեշտությունը, ընդգծում են ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում հարցի լուծման կարևորությունը: Չնայած նորագույն ժամանակներում հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման դեմ կրեմլյան-գորբոշովյան դեկավարության վարած կողմնակալ քաղաքականությանը՝ հայ ժողովուրդը, սակայն, բնավ չփոխեց իր վերաբերմունքը դեպի Ռուսաստանը, եղբայրական ռուս ժողովուրդը, նրա մեծ մշակույթը: Պատմության մի կարճ ժամանակահատվածում ստեղծված դժվարություններն ի վիճակի չեղան սասանելու հայ և ռուս ժողովուրդների դարավոր բարեկամությունը:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը չչեղվեց ԱՊՀ անդամ Ռուսաստանի հետ փոխհարաբերություններում պատմականորեն ձևավորված մոտեցումներից: Երկու երկրների միջև թե՛ երկկողմ, թե՛ բազմակողմ հարաբերություններում գրեթե չեղան խնդիրներ, որոնց շուրջը փոխհամաձայնություն չկայացվեց: Ռուսաստանի հետ Հայաստանի Հանրապետությունը վարում էր համագործակցության հարաբերություններ ռազմապաշտպանական, տնտեսական և այլ բնագավառներում:

Այստեղ իր ուրույն տեղն ունեն Ռուսաստանը, որը միակ երկիրն էր, որ անարգել ապաստան տվեց ինչպես ազգամիջյան կռիվներից, այնպես էլ երկրաշարժից հետո անօթևան մնացած հարյուր հազարավոր մարդկանց: Կրասնոդարի, Ստավրոպոլի, Աստրախանի, Հյուսիսային Կովկասի շատ բնակավայրեր հյուրընկալեցին հայերին՝ նրանց ցույց տալով տարբեր տեսակի օգնություն:

1991 թ. դեկտեմբերի 3-ին Ռուսաստանի Դաշնության և Հայաստանի Հանրապետության միջև համաձայնագիր ստորագրվեց առևտրատնտեսական համագործակցության սկզբունքների մասին, իսկ 1991 թ. դեկտեմբերի 29-ին կնքվեց «Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ անվտանգության պայմանագիր», որը, սակայն, մերժվեց Պետական դումայի կողմից: Մերժման շարժառիթներից գլխավորը համարվեց ԼՂՀ հակամարտության սաստկացումը⁵⁴¹:

⁵⁴⁰ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2012 թ. ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2013, էջ 23:

⁵⁴¹ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության հարաբերությունները (1991-2001 թթ.), «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Ա, Երևան, 2011, էջ 5:

1992-1994 թթ. Ռուսաստանը որոշակիորեն վերանայեց վերջին տարիներին անուշադրության մատնված իր ռազմավարական շահերը, դիմելով մի շարք քայլերի, որոնք համաշխարհային հանրության կողմից որակվեցին որպես գերտերության կորցրած կարգավիճակի վերականգնման փորձ: Արտաքին քաղաքականության այս շրջադարձով էր պայմանավորված Հայաստանի հետ ավելի սերտ ռազմական համագործակցությանն ուղղված միջկառավարական մի շարք համաձայնագրերի կնքումը:

1992-1993 թթ. ՀՀ տարածքում ռուսական սահմանապահ զորքերի կարգավիճակի շուրջ վարվող բանակցություններով, ինչպես նաև ԼՂՀ-Ադրբեջան հակամարտության գոտում Ռուսաստանի ակտիվ միջնորդությամբ էր պայմանավորված 1994 թ. մայիսի 12-ին Բիշքեկում հաստատված հրադադարը:

1992 թ. հունիսին բացվեց Ռուսաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչությունը Հայաստանում, իսկ Մոսկվայում ՀՀ ներկայացուցչությունը վերածվեց դեսպանատան⁵⁴²:

Շուտով Ռուսաստանի Դաշնության վարչապետ Եգոր Գայդարը 1992 թ. սեպտեմբերին ժամանեց Հայաստան, տեսակցեց և բանակցեց հանրապետության ղեկավարության հետ, որի հետևանքով ստորագրվեցին 1993 թ. համար առևտրատնտեսական, համագործակցության, ռուսական զորամասերի կարգավիճակի մասին և այլ համաձայնագրեր⁵⁴³:

Ռուսաստանը շեշտում է իր արտաքին քաղաքականության կովկասյան ուղղվածությունը՝ միաժամանակ ապահովելով իրեն իրավահավասար գործընկերոջ կարգավիճակ: Ահա թե ինչու Ռուսաստանը Հայաստանի հետ սերտ համագործակցություն հաստատեց ռազմական բնագավառում, որը բխում էր երկու երկրների շահերից:

1995 թ. մարտի 16-ին Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև կնքվեց «Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ռուսաստանյան ռազմակայանի մասին» պայմանագիրը, որը ստորագրեցին Լևոն Տեր-Պետրոսյանը և Բորիս Ելցինը: Այն շուրջ երկու տարվա ընդմիջումից հետո՝ 1997 թ. ապրիլի 18-ին, վավերացվեց ՌԳ Պետդումայի կողմից, իսկ ապրիլի 29-ին՝ ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից⁵⁴⁴: Այս պայմանագիրը առաջին վավերացված փաստաթուղթն էր, որով իրավական հիմքի վրա էր դրվում ռուսական ռազմական ներկայությունը այլ պետությունում՝ տվյալ դեպքում՝ Հայաստանի Հանրապետությունում: Ըստ պայմանագրի՝ ՀՀ տարածքում գտնվող ՌԳ զինված ուժերի կազմավորումները վերածվում են ՀՀ տարածքում գտնվող ռուսաստանյան ռազմակայանի: Շեշտված է նաև, որ «Ռուսաստանյան ռազմակայանը, ՌԳ-ի շահերը պաշտպանելու պարտականությունից բացի, Հայաստանի զինված ուժերի հետ համատեղ ապահովում է ՀՀ անվտանգությունը նախկին ԽՍՀՄ արտաքին սահմանում»⁵⁴⁵:

Ռուս-հայկական համագործակցության ամրապնդման գործում նշանակալի դեր ունի ռուսական սահմանապահ «Արմենիա» զորախումբը, որն ապահովում է Թուրքիայի և Իրանի հետ ՀՀ սահմանի պաշտպանությունը: Չորախմբի 50 %-ի համալրումն իրակա-

⁵⁴² Տե՛ս Ստոլպիշին Վ., Իմ առաքելությունը Հայաստանում 1992-1994 թթ., Հուշեր, Երևան, 2005, էջ 29:

⁵⁴³ Տե՛ս ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու, 1991-1995 թթ., Երևան, 2002, էջ 91-99:

⁵⁴⁴ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 10:

⁵⁴⁵ Տե՛ս Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, էջ 798:

նացվում է Հայաստանի քաղաքացիներից: 2000 թ. մարտի 2-10-ը ստորագրվեց Հայաստանում ռուսական ռազմակայանների տարածքների անհատույց հանձնումը 25 տարի ժամկետով երկարացնելու համաձայնագիրը⁵⁴⁶:

Ընդհանուր առմամբ 1991-2000 թթ. Ռուսաստանի և Հայաստանի միջև կնքվել են 100-ից ավելի միջպետական, միջկառավարական և միջգերատեսչական պայմանագրեր ու համաձայնագրեր, որոնք կարգավորում են համագործակցության ամենատարբեր բնագավառները: Այսպիսին են հայկական ԱԷԿ-ի ապակոնսերվացման ու արդյունավետ շահագործման, եկամուտների ու գույքի կրկնակի հարկումը վերացնելու, ինչպես նաև մշակույթի, գիտության ու կրթության բնագավառում համագործակցության մասին համաձայնագրերը⁵⁴⁷:

Հայ-ռուսական հարաբերություններում կարևոր տեղ են գրավում միջխորհրդարանական կապերը: 1995 թ. ապրիլին Ռուսաստանի Պետդուման ընդունեց հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին հայտարարություն: 1997 թ. մարտին և ապրիլին տեղի ունեցավ Հայաստանի ԱԺ պատվիրակության այցը Մոսկվա: Այն ապացուցեց, որ ռուսական և հայկական խորհրդարանականների միջև գոյություն ունի փոխադարձ փոխըմբռնման բարձր մակարդակ: Հետագայում ևս Հայաստանի և Ռուսաստանի խորհրդարանական պատվիրակությունների փոխգործողություններն իրականացվեցին ոչ միայն երկկողմ, այլև տարածաշրջանային ու միջազգային մակարդակներում՝ ԱՊՀ միջխորհրդարանական վեհաժողովում, ԵԱՀԿ-ում, ՄԾՏՀ խորհրդարանական վեհաժողովում: 1998-1999 թթ. միջխորհրդարանական կապերն ավելի ընդլայնվեցին և խորացան: 1998 թ. Մոսկվայում տեղի ունեցավ միջխորհրդարանական միության 100-րդ հորեյանական համաժողովը, որին մասնակցեց նաև ՀՀ Ազգային ժողովի պատվիրակությունը՝ ՀՀ ԱԺ նախագահի գլխավորությամբ: ՀՀ ԱԺ պատվիրակությունը հանդես եկավ մի շարք կարևոր նախաձեռնություններով, այդ թվում՝ ցեղասպանության դատապարտման մասին, որն իր արտացոլումը գտավ միջխորհրդարանական միության ընդունած որոշումներում: 1999 թ. հոկտեմբերի 18-21-ը ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահ Կ. Դեմիրճյանի գլխավորած պատվիրակությունը ժամանեց Մոսկվա: Միջխորհրդարանական կապերի ամրապնդման գործում ընդգծվեցին համագործակցության անհրաժեշտությունն ու օրենսդրական դաշտի ստեղծումը⁵⁴⁸:

Ռուսաստանը մնում է Հայաստանի գլխավոր առևտրատնտեսական գործընկերներից մեկը, շնայած այդ կապերին շատ են խանգարում տրանսպորտային շրջափակումը, ուղղակի երկաթուղային հաղորդակցության բացակայությունը: Այս խոչընդոտների վերացումը թույլ կտար մի քանի անգամ մեծացնել արտաքին առևտրական շրջանառությունը, որի ծավալը միայն 1996 թ. կազմել է մոտ 220 միլիոն դոլար: 1992-1999 թթ. Ռուսաստանը Հայաստանին էկոնոմիկայի զարգացման համար տրամադրել է ավելի քան 100 միլիոն դոլար վարկ⁵⁴⁹: Դրա հիմնական միջոցներն ուղղվել են ՀՀ-ի համար այնպիսի մի առանցքային բնագավառի, ինչպիսին է էներգետիկան: Այդ ներդրումների շնորհիվ

⁵⁴⁶ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 10:

⁵⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁴⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 22 հոկտեմբերի, 1999:

⁵⁴⁹ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 11:

վերականգնվեց և գործարկվեց Մեծամորի ատոմակայանի երկրորդ էներգաբլոկը, որն այժմ արտադրում է երկրի ողջ էլեկտրաէներգիայի 40 %-ը: Ընդհանրապես էներգետիկան հայ-ռուսական համագործակցության ամենահեռանկարային բնագավառներից մեկն է: Դրա վկայությունն է Հայաստանի կառավարության և ռուսական «Գազպրոմ» ընկերության միջև 1997 թ. հունվարին կնքված համաձայնագիրը՝ ՀՀ տարածքում գազամուղների շինարարության և շահագործման բնագավառում համագործակցության, Հայաստանի տարածքով բնական գազի արտահանման, էլեկտրաէներգիայի արտադրության և երրորդ երկիր արտահանելու մասին⁵⁵⁰: Աղետի գոտում մեծ աշխատանք է իրականացնում ռուսական «Հայուրալսիբշին» շինարարական ֆիրման, որին բաժին է ընկնում այդտեղ իրականացվող շինարարության կեսից ավելին:

1997 թ. հունիսին Երևան ժամանեց ՌԴ փոխվարչապետ Վալերի Սերովի գլխավորած ՌԴ պաշտոնական պատվիրակությունը: ՀՀ նախագահի հետ նույն օրը կայացած հանդիպման ընթացքում քննարկվեցին երկու երկրների միջև էներգետիկայի, տրանսպորտի և բանկային բնագավառում համագործակցության հարցեր: Հուլիսի 1-ին ՀՀ վարչապետն ու ՌԴ փոխվարչապետը ստորագրեցին միջկառավարական փաստաթղթեր տնտեսական փոխօգնության վերաբերյալ:

Ընդհանրապես տնտեսական երկկողմանի հարաբերությունների (մասնավորապես էներգետիկայի) զարգացման գործում մեծ նշանակություն ունեցավ ՌԴ ատոմային էներգիայի նախարար Ե. Ադամովի 1999 թ. այցը Երևան, ինչպես նաև վարչապետ Արամ Սարգսյանի ղեկավարությամբ ՀՀ պատվիրակության այցը Մոսկվա 1999 թ. դեկտեմբերի 7-ին: Այստեղ Ա. Սարգսյանը Ե. Ադամովի հետ քննարկեց Հայաստանի՝ այդ երկրին, ՀԱԷԿ-ին ունեցած պարտքը մարելու ուղիները և որոշվեց Հայաստանի առաջարկը հարգել և թույլ տալ ապրանքի դիմաց ապրանքով վճարել: Զննարկվեցին նաև առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման հեռանկարները ՌԴ ղեկավարության հետ էներգետիկայի, մեքենաշինության բնագավառներում: Նախապես մշակվում էին համատեղ ծրագրերի իրականացման խնդիրներ: Հայ-ռուսական տնտեսական հարաբերությունների զարգացման նոր խթան էր Մոսկվայի քաղաքապետ Յու. Լուժկովի պատվիրակության ժամանումը Երևան 1999 թ. փետրվարին և Հայաստանի հետ համատեղ համաձայնագրերի ստորագրումը, մասնավորապես ավտոմոբիլային համատեղ արտադրություն ստեղծելու, քիմիական արտադրանքի մատակարարման, սննդամթերքների գնման, կրթության, մշակույթի և առողջապահության համագործակցության վերաբերյալ:

Տարեցտարի ընդլայնվում են ռուս-հայկական մշակութային և գիտական կապերը: Տպավորիչ է 1994-2000 թթ. տեղի ունեցած միջոցառումների ցանկը՝ «Ռուսական դասական երաժշտության շաբաթ Երևանում», «Հայաստանի մշակույթի օրեր Ռուսաստանում» և «Ռուսաստանի մշակույթի օրեր Հայաստանում», «Ռուսական կինոյի ցուցասրահ» փառատոն Երևանում և այլն: Ստորագրված են և իրականացվում են ՌԴ և ՀՀ ԳԱ-ների, երկու երկրների մի շարք բուհերի միջև համաձայնագրեր:

Գինամիլ կարգանում են նաև հայ-ռուսական փոխգործողությունները քաղաքական ասպարեզում: 1997 թ. փետրվարի 4-7-ը Հայաստանի հետ բանակցություններ վա-

⁵⁵⁰ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 11:

րող Ռուսաստանի պետական պատվիրակությունը՝ ՌԳ արտգործնախարարության հատուկ հանձնարարությունների դեսպան Վսեվոլոդ Օլեանդրովի գլխավորությամբ, վարչապետ Արմեն Սարգսյանի՝ Մոսկվա այցելությունից հետո Երևանում քննարկեց հայ-ռուսական միջպետական հարաբերությունների պայմանագրի իրավական հիմքը՝ Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև կնքվելիք բարեկամության, համագործակցության և փոխօգնության պայմանագրի նախագիծը:

Երկուստեք համաձայնություն ձեռք բերվեց հայ-ռուսական համագործակցության նոր պայմանագիր կնքելու վերաբերյալ:

1997 թ. մարտի 29-ին Մոսկվայում կայացավ Լ. Տեր-Պետրոսյանի և Բ. Ելցինի ջերմ ու արդյունավետ հանդիպումը, որտեղ պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց վերը նշված ՀՀ-ի և ՌԳ-ի միջև մոտ ապագայում ստորագրվելիք «Բարեկամության, համագործակցության և փոխօգնության» պայմանագրի վերաբերյալ:

1997 թ. օգոստոսի 28-ին եռօրյա այցով Մոսկվա մեկնեց ՀՀ նախագահի գլխավորած պատվիրակությունը: Հայ-ռուսական բանակցությունների արդյունքում օգոստոսի 29-ին Կրեմլի մեծ պալատի Վլադիմիրյան դահլիճում երկու երկրների նախագահները ստորագրեցին «Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության միջև բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին» մեծ պայմանագիր, ինչպես նաև «Հայ-ռուսական համատեղ հռչակագիրը»⁵⁵¹:

Այս պայմանագրով երկու երկրների հարաբերությունները որակական նոր փուլ թևակոխեցին: Պայմանագիրն ունի կարևոր նշանակություն, քանի որ ՀՀ ԱԳՆ բնորոշման համաձայն՝ Հայաստանը, մտահոգված լինելով սեփական անվտանգության խնդրով, հայ-ռուսական ռազմական համագործակցությունը դիտում է որպես տարածաշրջանում ձևավորված իրավիճակի խիստ կարևոր միջոցառում: Հայաստանն ու Ռուսաստանը, հենվելով այդ մեծ պայմանագրի հիմնադրույթների վրա, շարունակում են ակտիվացնել ռազմական համագործակցությունը: Դրա լավագույն ապացույցն է 2000 թ. մարտի 17-ին Մոսկվայում Հայաստանի պաշտպանության նախարար Վաղարշակ Հարությունյանի այցը ՌԳ պաշտպանության նախարար Իգոր Սերգեևիչ և նրանց համատեղ որոշումով երեք համաձայնագրերի ստորագրումը, որոնք մասնավորապես վերաբերում են համագործակցության ընդլայնմանը օդային տարածության պաշտպանության ոլորտում:

դ. ՀՀ հարաբերությունները ԱՊՀ մյուս երկրների հետ

Ռուսաստանից բացի՝ Հայաստանը բարիդրացիական հարաբերություններ է հաստատել Ուկրաինայի հետ: 1992-1997 թթ. երկու պետությունների՝ Հայաստանի և Ուկրաինայի կառավարությունների ու զանազան գերատեսչությունների միջև ստորագրվել են ֆինանսատնտեսական բնույթի մի շարք պայմանագրեր, հատուկ ուշադրություն է դարձվել հայ-ուկրաինական առևտրատնտեսական կապերի ամրապնդմանը: Երկու երկրների համար շրջադարձային էր Ուկրաինայի նախագահ Լեոնիդ Կուչմայի՝ 1996 թ. մայիսին Երևան կատարած այցը, որի ընթացքում ստորագրվեցին բարեկամության ու համագործակցության մասին պայմանագիր և մի շարք այլ փաստաթղթեր, որոնք վերա-

⁵⁵¹ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 13:

բերում էին երկու երկրների միջև քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային ավանդական կապերի զարգացմանը⁵⁵²:

1996 թ. սեպտեմբերին Երևանում բացվեց Ուկրաինայի դեսպանատունը: 1997 թ. մայիսին երկօրյա պաշտոնական այցով Հայաստան ժամանեց Ուկրաինայի Գերագույն ռադայի նախագահ Ալեքսանդր Մորոզի գլխավորած պատվիրակությունը: Հանդիպման շնորհիվ ընդունվեց երկու խորհրդարանների նախագահների համատեղ հայտարարություն միջխորհրդարանական, առևտրատնտեսական և քաղաքական կապերի ամրապնդման ուղղությամբ:

Հուլիսի 22-ին երկօրյա պաշտոնական այցով Կիև մեկնեց ՀՀ նախագահի գլխավորած պատվիրակությունը: Բանակցությունների արդյունքում երկու երկրների նախագահները ստորագրեցին համատեղ հռչակագիր, իսկ պաշտոնական պատվիրակության անդամները՝ 8 միջկառավարական համաձայնագիր: Երկու երկրների վարչապետերի ջանքերով 1999 թ. հունիսին Կիևում վերսկսվեցին 1996 թվականին ստեղծված տնտեսական համագործակցության համատեղ խորհրդի աշխատանքները, և առաջին համագումարի արդյունքում ստորագրվեց տնտեսական համագործակցության ծրագրերի մի ողջ փաթեթ, որը վերաբերում էր հիմնականում առևտրատնտեսական կապերին⁵⁵³:

Չարգանում էին նաև քաղաքական հարաբերությունները Բելառուսի և Մոլդովայի հետ: Հայաստանը նրանց հետ կնքել էր մի շարք համաձայնագրեր, ստորագրել բարեկամության և համագործակցության պայմանագրեր:

Կենտրոնական Ասիայում Հայաստանի կողմից տարվող արտաքին քաղաքականության առանցքում գտնվում էր Թուրքմենստանը, որը Հայաստանի արտաքին առևտրական գործընկերների շարքում Իրանից և Ռուսաստանից հետո երրորդն էր: Ավելին՝ Հայաստանի տնտեսության կենսապահովումը մեծ չափով կախված էր Թուրքմենական զագի առաքումներից: Ի պատասխան ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի 1993 թ. Աշխաբադ կատարած այցի՝ Թուրքմենստանի նախագահ Ս. Նիյազովը 1996 թ. մարտին այցելեց Երևան և ստորագրեց բարեկամության մեծ պայմանագիր: Թուրքմենստանի և Հայաստանի միջև կնքվեցին բազմաթիվ բնագավառների վերաբերող շուրջ 40 համաձայնագրեր:

1997 թ. հունիսին Աշխաբադ ժամանեց ՀՀ նախագահի գլխավորած պատվիրակությունը: Բանակցությունների արդյունքում ստորագրվեց «Երկկողմ հարաբերությունների խորացման մասին» հուշագիր, ինչպես նաև միջկառավարական չորս համաձայնագիր⁵⁵⁴:

Հայ-թուրքմենական հարաբերությունները զարգանում են նաև եռակողմ (Հայաստան-Թուրքմենստան-Իրան) համագործակցության շրջանակներում: 1997 թ. ապրիլին ՀՀ կառավարությունում տեղի ունեցավ Հայաստան-Իրան-Թուրքմենստան արտգործնախարարների 6-րդ հանդիպումը, բանակցությունների արդյունքում ստորագրվեց հու-

⁵⁵² Տե՛ս Փափագյան Վ., ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղություններն ու զերակայությունները, «Հայաստանի Հանրապետություն», օրաթերթ, 18 սեպտեմբերի, 1996, էջ 3:

⁵⁵³ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պատմության ամփոփ ժամանակագրություն, 1997, Երևան, 2002, էջ 103:

⁵⁵⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 96:

շագիր, որի շրջանակներում մեծ տեղ էր հատկացվում Հայաստանի արդյունաբերությանը:

2000 թ. փետրվարին ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանը Թուրքմենստանի դեսպանի կողմից հավատարմագրերի հանձնման ժամանակ մեկ անգամ ևս նշեց հայ-թուրքմենական ավանդական բարեկամական հարաբերությունների անցյալը և կարևորեց այդ հարաբերությունների նաև ներկա ջերմությունը և այն խորացնելու պատրաստակամությունը:

Ղազախստանի հետ Հայաստանի հարաբերությունները զարգացել են բնականոն ընթացքով: 1993 թ. հունվարին, երբ ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը այցելեց Ալմա-Աթա, ստորագրվեց երկու երկրների միջև բարեկամության պայմանագիր, կնքվեցին մի շարք այլ համաձայնագրեր, որոնք գլխավորապես վերաբերում էին երկու երկրների միջև առևտրատնտեսական համագործակցության ոլորտին: Սակայն դրանք մնացին թղթի վրա, իսկ Ղազախստանի հետ առևտրական կապեր իրականացնում էին միայն Հայաստանի մասնավոր ձեռնարկությունները, որոնց ապրանքափոխանակությունն աննշան էր:

Աստիճանաբար ընդլայնվեցին կապերը Ղրղզստանի հետ: 1997 թ. մարտին Ղրղզստանի նախագահի գլխավորած խորհրդարանական պատվիրակության հայաստանյան այցի ընթացքում ստորագրվեց ավելի քան 15 համաձայնագիր⁵⁵⁵, իսկ ապրիլին ՀՀ նախագահը և Ղրղզստանի նախագահ Ասկար Ակակը Երևանում ստորագրեցին երկու երկրների համագործակցության մի շարք պայմանագրեր, մասնավորապես միջազգային ավտոմոբիլային հաղորդակցության, արդյունաբերական սեփականության պահպանության, ստանդարտացման, չափազրության և սերտիֆիկացման, զբոսաշրջության, կրթության և մշակույթի բնագավառներում:

Ուղբեկստանի և Տաջիկստանի հետ կապերը մասամբ պահպանվում են ԱՊՀ շրջանակներում բազմակողմանի պայմանագրերի հիման վրա:

ե. ՀՀ փոխհարաբերությունները հարևան երկրների հետ

Հանրապետության արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղություններից մեկը հարևան երկրների հետ կապերի պահպանումն ու ամրապնդումն է: Այդ երկրների հետ բնականոն հարաբերությունների հաստատումը Հայաստանի համար ունի կենսական նշանակություն: Առաջին հերթին դա վերաբերում է Վրաստանին, որը ծանր շրջափակման տարիներին միակ երկիրն էր, որի տարածքով շարունակվեց Հայաստանի կապը արտաքին աշխարհի հետ: Սակայն վրաց-աբխազական հակամարտության հետևանքով փակվեցին և չէին գործում Աբխազիայի տարածքով անցնող երկաթուղին և ավտոճանապարհը, որի պատճառով Հայաստանի բեռների փոխադրումը կատարվում էր Վրաստանի սևծովյան նավահանգիստներով: Վրաստանը ոչ շատ հաճախ եղել է Անդրկովկասում Հայաստանի միակ հուսալի դաշնակիցը, և հայ-վրացական հարաբերությունները կանխորոշել են տարածաշրջանում կայունության աստիճանը: Բացի

⁵⁵⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պատմության ամփոփ ժամանակագրություն, էջ 81-82:

դրանից՝ այս հարևան պետությունում ապրում են մի քանի հարյուր հազար մեր հայրենակիցներ: Հայ-վրացական բարեկամությունը դարավոր պատմություն ունի:

Բանն այն է, որ Վրաստանը ոչ միայն մեր միակ հարևանն է, որի հետ Հայաստանը կապված է քաղաքական, տնտեսական, մշակութային և կրոնական հազարամյա ընդհանրություններով, այլև այն, որ Վրաստանը Հայաստանի ռազմավարական դաշնակից Ռուսաստանին և ընդհանրապես ողջ Եվրոպային կապող միակ ուղին է: Վրաստանի տարածքով շրջափակման տարիներին շարունակվեց Հայաստանի կապը արտաքին աշխարհի հետ: Վրաստանը Հայաստանի համար կարևորվում է նաև այդ երկրում բնակվող մեծաքանակ վիրահայության, այդ թվում՝ Ջավախքի հայ համայնքի առկայության հանգամանքով: Հայ-վրացական տարբեր ոլորտներում փոխշահավետ համագործակցության զարգացումն ու խորացումը բխում են երկու երկրների շահերից:

Հայտնի է, որ տարածաշրջանի երկու երկրները՝ Ադրբեջանը և Վրաստանը, ԽՍՀՄ-ի օրոք իրենց վարչական տարածքներում առկա ինքնավար ազգային միավորումները՝ Լեռնային Ղարաբաղն ու Աբխազիան կորցնելու կարևոր մեղավորներից մեկը հռչակեցին Ռուսաստանին: Միաժամանակ աշխարհաքաղաքական վերակառուցման գործընթացների հետևանքով տարածաշրջանի ներգրավումը և կարևորումը աշխարհատնտեսական և աշխարհառազմավարական նշանակության ծրագրերում Վրաստանի և Ադրբեջանի իշխանություններին մղեցին կողմնորոշումային մի ընտրության, որը, ըստ նրանց, երաշխավորելու է այդ երկրների տարածքային ամբողջականությունը, ներքաղաքական կայունությունը և տնտեսական բարգավաճումը: Սա նշանակում է, որ եթե Հայաստանը կողմնորոշված է դեպի Ռուսաստանը, ապա Վրաստանն ու Ադրբեջանը՝ դեպի Արևմուտք: Այս համատեքստում 1998-1999 թթ. ավելի ամրապնդվեց Վրաստանի և Ադրբեջանի ռազմավարական համագործակցությունը Ուկրաինայի և Մոլդովայի հետ: Արցախի հարցի առկայությունը բանակցային գործընթացում չի բխում Վրաստանի շահերից, որն ավելի շատ հակված է Ադրբեջանի առաջ քաշած տարածքային ամբողջականության սկզբունքին: Ուստի հասկանալի է, որ Վրաստանին չի գոհացնի Արցախյան հարցի լուծման հայկական տարբերակը, բայց տվյալ իրադրության մեջ Վրաստանը որոշ չափով պահպանում է այդ հարցում չեզոքության քաղաքականություն՝ հաշվի առնելով Հայաստանի Հանրապետության հետ իր ավանդական կապերի առկայությունը:

1990-ական թթ. սկզբներին Հայաստան-Վրաստան միջպետական հարաբերություններում նկատվեցին դրանց բարելավմանն ուղղված սկզբնական քայլերը: Այս առումով երկու երկրների միջպետական, դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատմանն ու ամրապնդմանն ուղղված կարևոր քայլ էր 1991 թ. հուլիսի 27-ին ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի այցը Թբիլիսի: Անկախության ուղին բռնած երկու երկրների ղեկավարների այսպիսի մակարդակի հանդիպում կայանում էր առաջին անգամ: Շուտով հրապարակվեց նաև ՀՀ Գերագույն խորհրդի որոշումը Հայաստանի և Վրաստանի Հանրապետությունների միջև միջպետական հարաբերությունների հիմնական սկզբունքների մասին պայմանագիրը վավերացնելու վերաբերյալ: Հաջորդ օրը՝ սեպտեմբերի 13-ին, ՀՀ ԳԽ-ն միաձայն որոշում ընդունեց հարևան Վրաստանի (ինչպես նաև Մերձբալթյան երկրների) անկախության ճանաչման մասին⁵⁵⁶:

⁵⁵⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 13 սեպտեմբերի, 1991:

Երկու երկրների միջև առևտրատնտեսական և գիտատեխնիկական համագործակցության վերաբերյալ մի շարք պայմանագրեր կնքվեցին: Հայաստանի և Վրաստանի ղեկավարության միջև հանդիպումները հաճախակի դարձան 1990-ական թթ. կեսերից: 1996 թ. Հայաստան այցելեցին Վրաստանի արտաքին գործերի նախարարն ու խորհրդարանի նախագահը: Նույն թվականի հուլիսի 4-5-ին կայացավ ՀՀ նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի այցը Վրաստան⁵⁵⁷: Այդ ընթացքում քննարկվեցին երկկողմ հետաքրքրություն ներկայացնող բազմաթիվ հարցեր, ստորագրվեցին մի շարք պայմանագրեր, որոնք լրացրին երկու երկրների միջև փոխհարաբերությունների իրավապայմանագրային հիմքի ձևավորումը, շեշտվեց, որ քաղաքական ոլորտում հայ-վրացական հարաբերություններում սկզբունքային խնդիրներ չկան: Կարևորվեց հայ-վրացական առևտրատնտեսական և գիտատեխնիկական ու մշակութային համագործակցությունը, ինչպես նաև գործարար կապերի հետագա ընդլայնումը:

Անդրադառնալով այս տարիների հայ-վրացական հարաբերություններին՝ հարկ է նշել, որ դրանք ունեցել են բարելավման միտումներ: Հայկական կողմի համար դրանք ինչ-որ տեղ եղել են պարտադրված՝ կապված գազատարի հաղորդակցության ուղիների անվտանգության ապահովման հետ: Պատահական չէ, որ այդ տարիներին կողմերի միջև բարձր մակարդակի բոլոր հանդիպումների օրակարգում գրեթե առանց բացառության եղել է Վրաստանի տարածքով անցնող հայկական հաղորդակցության միջոցների, հատկապես գազատարի, անվտանգության ապահովման մասին հարցը:

1997 թ. փետրվարին ՀՀ ԱԺ նախագահի պատվիրակությունն այցելեց Թբիլիսի և երկու երկրների խորհրդարանների բանակցությունների արդյունքում ստորագրվեց կոմյունիկե՝ երկկողմանի մշտական համագործակցության վերաբերյալ: Հունիսին միջխորհրդարանական համագործակցության շրջանակներում Երևան ժամանեց Վրաստանի խորհրդարանի պատվիրակությունը: Համաձայնություն ձեռք բերվեց միջխորհրդարանական հանձնաժողով ստեղծելու և համագործակցության հետագա ընդլայնման ուղղությամբ: Նույն տարվա նոյեմբերին պաշտոնական այցով Վրաստան մեկնեց վարչապետ Ռ. Քոչարյանի գլխավորած պատվիրակությունը⁵⁵⁸, որը Վրաստանի նախագահի և պետնախարարի հետ բանակցությունների ընթացքում ստորագրեց «Երկու կողմերի միջև կրկնակի հարկումից խուսափելու, ինչպես նաև արխիվային ոլորտում համագործակցելու մասին» համաձայնագիրը⁵⁵⁹: Մեկ տարի անց՝ 1998 թ. նոյեմբերին, արդեն ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի՝ Վրաստան այցելության և բանակցությունների ընթացքում ստորագրվեց երկու փաստաթուղթ՝ համատեղ ղեկլարացիա և մեկ համաձայնագիր բարձրագույն որակավորման, գիտության և կրթության հարցերի վերաբերյալ: Կողմերն առաջին անգամ պայմանավորվեցին համատեղ նախագծեր ներկայացնել միջազգային կազմակերպություններին՝ ֆինանսական աջակցություն ստանալու համար: Ռ. Քոչարյանին շնորհվեց Թբիլիսի մայրաքաղաքի պատվավոր քաղաքացու կոչում:

1999 թ. սեպտեմբերին տեղի ունեցավ Վրաստանի Հանրապետության պատվիրակության այցը Հայաստան՝ նախագահի գլխավորությամբ: Երկու երկրների նախագահ-

⁵⁵⁷ Տե՛ս Փափագյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 4:

⁵⁵⁸ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պատմության ամփոփ ժամանակագրություն, 1997, Երևան, էջ 79:

⁵⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 117:

ների միջև ստորագրվեց «Հայաստանի Հանրապետության և Վրաստանի միջև փոխհարաբերությունների նոր փուլում համագործակցության հիմնական սկզբունքների մասին հռչակագիրը»⁵⁶⁰: Դրանում արձանագրվում էր, որ մինչև 1993 թ. և հաջորդող տարիներին կնքված 72 պայմանագրերը, երկու պետությունների հարաբերությունների համար լավ իրավական բազա հանդիսանալով, հնարավորություն են տալիս պայմանավորվածություն ձեռք բերելու համագործակցության նոր փուլի, «նոր, ավելի բարձր որակի համար»: Հռչակագիրը բավականին որոշակի է արտահայտում կողմերի թե՛ շահերը, թե՛ ծրագրերն ու նպատակները: Այս փաստաթղթում, բացի երկկողմ շահերից, քննարկված են ԱՊՀ և բախթյան ու սևծովյան տարածաշրջանների երկրների հետ համագործակցության սերտացման գաղափարները: Բնականաբար, առաջնահերթ տեղ է հատկացված մեր տարածաշրջանում անվտանգության ապահովմանն ու բախտումների լուծմանը: Վրաստանի նախագահին՝ Շևարդնաձեին շնորհվեց Երևանի պատվավոր քաղաքացու կոչում և հանձնվեց Երևանի խորհրդանշական բանալին:

Համաձայն երկու երկրների միջև նախօրոք ձեռք բերված պայմանավորվածության՝ 2000 թ. մարտի 29-30-ը Վրաստան այցելեց ՀՀ նախագահի գլխավորած պատվիրակությունը: Ինչպես հայ-վրացական բարձր մակարդակի բանակցությունների ավարտից հետո հայտարարեց Վրաստանի նախագահը, քննարկվեցին երկկողմանի տնտեսական և քաղաքական հարաբերությունների զարգացմանը վերաբերող հարցեր⁵⁶¹: Երկու երկրների շահերը համընկնում են, և Հայաստանն ավելի մեծ մասնակցություն պիտի ունենա ՏԲԱՄԵԿԱ-ի ծրագրում: Երկու նախագահները պայմանավորվեցին դիմել Եվրամիությանը՝ ֆինանսավորելու Երևան-Թբիլիսի, ապա՝ սևծովյան նավահանգիստներ տանող ավտոճանապարհների վերանորոգումը: Հայաստանի նախագահը, կարևորելով ավտոճանապարհների շինարարությունը, նշեց այդ շրջանակում նաև Իրանի ներգրավումը և էներգետիկ համագործակցության խորացման նպատակով՝ երկու երկրների էներգահամակարգերը ևս մեկ գծով միացնելու հնարավորությունը: Ի դեպ, տարածաշրջանային համագործակցությանը նվիրված իր ելույթում Ռոբերտ Քոչարյանը վերստին անդրադարձավ Հարավային Կովկասում կոլեկտիվ անվտանգության «արդեն հասունացած» համակարգի ստեղծման հարցերին՝ նշելով, որ «Հայաստանն իր արտաքին քաղաքականության մեջ հավատարիմ է մնում կոմպլիմենտարության սկզբունքին: Կոլեկտիվ անվտանգության ապագա համակարգը կարող է արդյունավետ լինել, եթե այն իսկապես կրի համընդգրկուն և համալիր բնույթ: Այդպիսի համակարգը չպետք է բացառի տարածաշրջանի վրա անմիջական ազդեցություն ունեցող որևէ տերության մասնակցություն: Մեր առաջարկած «երեք+երեք+երկու բանաձևը ներառում է Հարավային Կովկասի բոլոր երեք պետությունները, տարածաշրջանի հետ անմիջական հարևան պետությունները՝ Ռուսաստանը, Թուրքիան և Իրանը, ինչպես նաև՝ Եվրոպական Միությունն ու Միացյալ Նահանգները: Կայունությունը Հարավային Կովկասում զրկված է ամուր հիմքերից, եթե անտեսվում է Ռուսաստանի հետ տարածաշրջանի երկրների բարիդրացիական հարաբերությունների զարգացման անհրաժեշտությունը:

⁵⁶⁰ Տե՛ս Օսկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 123-124:

⁵⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 124:

Մենք չեն կարող հաշվի չառնել տարածաշրջանում ռուսական շահերի խորությու-
նը և դրանց թերազնահատման լույսի ներքո՝ նրա կողմից որոշակի անհանգստության
առկայությունը... Ի դեմս ժողովրդական Ռուսաստանի՝ մենք տեսնում ենք լուրջ գործըն-
կեր», – հայտարարեց ՀՀ նախագահը⁵⁶²: Այստեղ ընդգծվեց երկու երկրների խորհրդա-
րանականների դերն ու նշանակությունը փոխհարաբերությունների համակողմանի խո-
րացման գործում, միջխորհրդարանական հարաբերությունների զարգացման բնագա-
վառում⁵⁶³:

Համագործակցության սերտ կապեր են ստեղծվել ՀՀ Ազգային ժողովի և Վրաստանի
խորհրդարանի միջև: 1998 և 1999 թթ. ստորագրվել են համագործակցության համաձայ-
նագրեր: Տեղի են ունեցել փոխադարձ այցելություններ պաշտոնական և ոչ պաշտոնա-
կան մակարդակներում⁵⁶⁴: Միջխորհրդարանական հարաբերությունները կառուցվել են
գործնականության ոգով: Երկու երկրների մաքսային, հարկային համակարգերի ներ-
դաշնակեցման, տրանսպորտային սակագների համաձայնեցման, տնտեսական կյան-
քի այլ ոլորտներին առնչվող, ինչպես նաև քաղաքական նշանակության խնդիրները,
որպիսիք են հակամարտությունների խաղաղ հանգուցալուծումը, տարածաշրջանում
կայունության և փոխվստահության համակարգերի ձևավորման հարցերը, մշտապես
մնացել են խորհրդարանականների ուշադրության կենտրոնում: 1999 թ. սեպտեմբերին
առաջին անգամ Թբիլիսիում հանդիպում կայացավ երեք երկրների խորհրդարանների
նախագահների միջև, որի ժամանակ քննարկվեցին տարբեր հարցեր, հիմնականում
Հարավային Կովկասում իրադրությունը բարելավելու և երկրների հետագա զարգա-
ցումն ապահովելու, ինչպես նաև հետագա համագործակցության սկզբունքներին վերա-
բերող խնդիրներ: Բավական սերտ հարաբերություններ են պահպանվում նաև մշակույ-
թի բնագավառում: Ավանդական են դարձել մշակույթի օրերի փոխադարձ անցկացումը:
1995 թ. տեղի ունեցան հայ մշակույթի օրերը Թբիլիսիում, իսկ 1996 թ.՝ վրաց մշակույթի
օրերը Երևանում, և այսպես շարունակ, գրեթե ամեն տարի:

Այսպիսով՝ Հայաստանի և Վրաստանի փոխհարաբերությունները գտնվում են բարե-
կամական բարձր մակարդակի վրա:

Հայաստանը բարիդրացիական հարաբերություններ է հաստատել իր հարևան Իրա-
նի հետ: Հայ-իրանական հարաբերությունները պայմանավորված են առաջին հերթին
երկկողմանի տնտեսական շահերով, Կովկասյան տարածաշրջանում Իրանի խաղա-
ցած դերով, միջազգային ասպարեզում, հատկապես Մերձավոր Արևելքում, նրա ունե-
ցած կշռով, իսլամական աշխարհում, մասնավորապես արաբական երկրներում նրա
ազդեցության հետագա ուժեղացումով: Իրանի ազդեցությունն աճում է ոչ միայն «Իս-
լամական կոնֆերանս» կազմակերպությունում, ԷԿՕ-ում, ՕՊԵԿ-ում և «Կասպից ծովի
ավազանի երկրներ» կազմակերպությունում: Մեծ է նաև Իրանի միջազգային արտաքին
տնտեսական կապերի նշանակությունը կովկասյան տարածաշրջանի երկրների հա-
մար: Առանձնակի նշանակություն է ստանում մեր երկրի համար Իրանի հետ էներգե-
տիկայի, տրանսպորտի, առողջապահության, միջպետական առևտրի բնագավառնե-

⁵⁶² Հայաստանի Հանրապետության պատմության ամփոփ ժամանակագրություն, 1999, Երևան, 2002, էջ 111:

⁵⁶³ Տե՛ս Օսկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 121:

⁵⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 119-127:

րում համագործակցության զարգացումը: Իրանը Վրաստանի հետ միասին այն երկիրն է, որ, ինչպես 1990-ական թվականների սկզբին, այնպես էլ այժմ զգալիորեն նպաստում են Հայաստանի շրջափակման հետևանքների մեղմացմանը: Արաքսի վրա կառուցած կամուրջը միացնում է երկու երկրները՝ հնարավորություն ընձեռելով աշխույժ տնտեսական գործունեություն ծավալելու համար: Այդ կամրջով Հայաստանը կապվում է շատ երկրների հետ: Իրանի Իսլամական Հանրապետության հետ Հայաստանի կապերի զարգացումը պայմանավորված է նաև իրանահայ համայնքի առկայությամբ, որը որոշակի դեր ունի Իրանի տնտեսական կյանքում: Հայաստանի Հանրապետության արտագործնախարար Բաֆֆի Հովհաննիսյանի այցը Թեհրան 1992 թ. փետրվարի 8-10-ը նպաստեց երկրների դիվանագիտական կապերի հաստատմանը⁵⁶⁵: Հռչակագիր ստորագրվեց երկու երկրների դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման և մեկ ամսվա ընթացքում դեսպանատների բացման մասին: Համատեղ հայտարարություններ եղան համագործակցության, բարեկամության և բարիդրացիության մասին: 1995-1996 թթ. մի շարք նոր համաձայնագրեր կնքվեցին, որոնց թվում կապիտալ ներդրումների, կրկնակի հարկումը բացառելու, Հայաստանին էլեկտրաէներգիա և հեղուկ գազ վաճառելու, Արաքսի վրա ՀԷԿ կառուցելու մասին, ինչպես նաև գյուղատնտեսության, առողջապահության և առևտրի բնագավառներում համագործակցության վերաբերյալ⁵⁶⁶: Գործում են հայ-իրանական տնտեսական կապերի համակարգման հանձնաժողովներ Իրանում և Հայաստանում՝ կարևորագույն նախարարությունների մասնակցությամբ: Նրանց ակտիվ գործունեության արդյունքում ստեղծվել են հայ-իրանական համատեղ ձեռնարկություններ, կատարվում է աշխույժ առևտուր Իրանի հետ: 1997 թ. փետրվարին Թեհրան ժամանած ՀՀ ԱԺ նախագահի պատվիրակությունը բանակցությունների ընթացքում պայմանագիր ստորագրեց Իրան-Հայաստան գազամուղի կառուցման վերաբերյալ, համաձայնություն ձեռք բերեց երկու պետությունների տնտեսական, գիտական, մշակութային կապերի ընդլայնման և Հայաստանի տնտեսության մեջ նոր ներդրումներ կատարելու մասին⁵⁶⁷:

1998 թ. հոկտեմբերին Երևանում ՀՀ վարչապետի և Իրանի Իսլամական Հանրապետության դեկավարության միջև համաձայնագիր ստորագրվեց երկու պետությունների տրանսպորտային համակարգերի համագործակցության զարգացման վերաբերյալ: Երկուստեք կարևորվեց Հայաստանի հյուսիսը հարավին կապող ճանապարհների շինարարությունը, որը հնարավորություն ընձեռեց Իրանին Հայաստանի ճանապարհներով ընդլայնելու ապրանքաշրջանառությունը դեպի Ռուսաստան, Սև ծով, Բուլղարիա, Եվրոպա: Կողմերի համաձայնությամբ ստեղծվեց համատեղ տրանսպորտային ընկերություն և համատեղ աշխատանքային խումբ «Հյուսիս-հարավ» մայրուղու շինարարության գործում իրանական կողմի մասնակցության աշխատանքների համակարգման նպատակով: Ստեղծվեց նաև Հայաստան-Իրան տնտեսական գործունեությունը համակարգող միջկառավարական հանձնաժողով, որը լուրջ աշխատանքներ էր տանում Սյու-

⁵⁶⁵ Տե՛ս Փափազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 3:

⁵⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵⁶⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պատմության ամփոփ ժամանակագրություն, 1997, Երևան, էջ 76:

նիքում նախագծվող թունելի և Մեղրու ՀԷԿ-ի կառուցման գործում իրանական կողմի մասնակցությունն ապահովելու ուղղությամբ:

Ամրապնդվում են նաև Հայաստան-Իրան միջխորհրդարանական կապերը բարձր մակարդակի փոխայցեր կազմակերպելու միջոցով: 1999 թ. դեկտեմբերին՝ ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահի հետ հանդիպման ժամանակ, Իրանի Իսլամական Հանրապետության դեսպանը մեկ անգամ ևս փաստեց Հայաստանի և Իրանի միջև միջխորհրդարանական կապերի հետագա ընդլայնումը և կարևորեց տնտեսական փոխգործակցությունը մասնավորապես էներգետիկայի, տրանսպորտի, կապի, հեռահաղորդակցության և ապրանքափոխանակության բնագավառներում:

1990-ական թթ. զգալի աշխատանքներ են կատարվել Հայաստան-Իրան-Թուրքմենստան և Հայաստան-Հունաստան-Իրան եռակողմ ու բազմակողմ հարաբերությունների ուղղությամբ: Այս հարաբերություններում Իրանը խաղում էր որոշակի դեր: Այս երկրների հետ հարաբերությունների շրջանակներում գրեթե ամեն տարի կառավարության արտգործնախարարների մակարդակով կազմակերպվում էին հանդիպումներ ու քննարկվում եռակողմ տնտեսական կապերն ընդլայնելու ուղղությամբ բազմաբնույթ միջոցառումների իրականացման հարցեր, ստորագրվում էին համաձայնագրեր գազամուղի շինարարության, էներգետիկայի նոր համակարգեր ստեղծելու վերաբերյալ⁵⁶⁸: Այսպես, օրինակ, 1999 թ. սեպտեմբերին Հայաստան-Հունաստան-Իրան եռակողմ համագործակցության շրջանակներում տեղի ունեցավ հերթական հանդիպում Երևանում: 2000 թ. նոյեմբերին երեք երկրների արտգործնախարարների միջև ստորագրվեց փոխըմբռնման հուշագիր կոչվող փաստաթուղթ, որտեղ համագործակցության հիմքը գնահատվեց որպես չափազանց ամուր ու հավասարաչափ փոխշահավետ, ինչը բացատրվում էր այն պարզ իրողությամբ, որ Հունաստանին կայուն մուտք էր պետք Կովկաս, իսկ համագործակցության մյուս երկրներին՝ Եվրոպա: Հունաստանի համար այս համագործակցության նպատակն էր իր երկիրը եվրոպական երկրների համար էներգետիկ կենտրոն դարձնել: Իսկ Իրանի համար Հայաստանը հարավ-հյուսիս կապն ամրապնդող ձեռնառու միջոց էր, և այդ ճանապարհով իրենց հեշտ կլիներ մուտք գործել եվրոպական երկրներ, իսկ Հայաստանի համար իր տնտեսությունը զարգացնելու լայն հնարավորություններ էին տալիս այս համագործակցությունները: Փաստաթղթում ընդգծվում էր նաև Իրանի և Հունաստանի շահագրգռվածությունը, բացի էներգետիկայից, նաև տրանսպորտի և տուրիզմի բնագավառներում: Այսպիսով՝ Իրանը, Հայաստանն ու Հունաստանը դարձան բնական դաշնակիցներ:

Նկատի առնելով 1999 թ. ընթացքում Իրանի, Հունաստանի և Հայաստանի դեկավարությունների միջև կատարված փոխայցերը, քննարկված հարցերի շրջանակը և փոխհարաբերությունների զարգացման միտումները՝ կարելի է ասել, որ բացի տնտեսական համագործակցությունից՝ ուրվագծվում էր նաև ռազմական դաշինքի հաստատում հիշյալ պետությունների միջև: Ուրվագծվում էր մի կողմից Ռուսաստանի, Հայաստանի և Իրանի, մյուս կողմից ԱՄՆ-ի, Թուրքիայի և Ադրբեջանի միանշանակ աշխարհաքաղաքական կողմնորոշումը: ԱՄՆ-ի հովանավորությամբ Թուրքիան Ադրբեջանի, Վրաստանի, Ղազախստանի և Ուզբեկստանի հետ 1998 թ. հոկտեմբերին Անկարայում հաս-

⁵⁶⁸ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պատմության ամփոփ ժամանակագրություն, 2000, Երևան, էջ 113:

տատագրեց իր կամքը՝ սկսել Ռուսաստանը շրջանցող, վերջինիս և Իրանին անտեսող Բաքու–Թբիլիսի–Ջեյհան խողովակաշարի շինարարությունը: Ռուսաստանը և Իրանը լավ էին հասկանում, որ մերձկասպյան տարածաշրջանում մղվող տնտեսական պատերազմը նպատակ ուներ ԱՄՆ-ի օգնությամբ իրենց վերջնականապես դուրս մղելու այնտեղից:

Ակնառու էր, որ Կովկասում Իրանի շահերի պաշտպանության մեջ վճռորոշ դեր կարող էր խաղալ Ռուսաստանն իր ռազմավարական դաշնակից Հայաստանի հետ միասին:

1999 թ. ապրիլին, երբ Իրանի արտաքին գործերի նախարարն այցելեց Մոսկվա, երկրի խորհրդարանում կայացավ հատուկ նիստ՝ նվիրված հայկական ցեղասպանությանը: Ավելի ուշ Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի էներգետիկայի նախարարությունները ստորագրեցին պայմանագիր: Ղարաբաղյան խնդրի շուրջ Իրանը վարում էր իր կովկասյան շահերին համապատասխան շատ նուրբ և ճկուն քաղաքականություն⁵⁶⁹:

Ամրապնդվում էին հայ-իրանական, Հայաստան-Հունաստան-Իրան մշակութային և գիտակրթական կապերը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Հայաստանն ու Իրանը մշակութային ընդհանրություններ ունեցող երկրներ են, մշտապես ամեն տարի կազմակերպվում էին Իրանի և Հայաստանի մշակույթի օրեր: 1995 թ. աշնանը կազմակերպվեց Իրանի մշակույթի օրերը Հայաստանում, իսկ 1996 թ. աշնանը՝ Հայաստանի օրերը Իրանում: Մշտական էր դարձել երկկողմ ցուցահանդեսների կազմակերպումը: Հայ-իրանական մշակութային հարաբերությունների զարգացման համար մեծ նշանակություն ուներ 1999 թ. սեպտեմբերին Երևանում Իրանի Իսլամական Հանրապետության մշակութային կենտրոնի բացումը: Տեղի ունեցավ նաև Հայաստանի մշակութային կենտրոնի բացում Թեհրանում⁵⁷⁰:

Հայաստանը կարևոր նշանակություն էր տալիս Թուրքիայի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատմանը:

Թեև Թուրքիան առաջիններից մեկը ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը, բայց նրա հետ դիվանագիտական հարաբերություններ չհաստատվեցին: Անկարան հայկական իշխանություններին նախապայմաններ ներկայացրեց՝ չհիշատակել 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը, պաշտոնապես հրաժարվել պահանջատիրությունից, ճնշում գործադրել Լեռնային Ղարաբաղի վրա՝ դադարեցնելու պայքարը և ընդունելու Ադրբեյջանի գերակայությունն ու տարածքային ամբողջականությունը:

Միաժամանակ պահանջեց, որ Հայաստանը զերծ մնա Թուրքիայի շահերին հակասող գործողություններից և ամեն կերպ չեզոքացնի սփյուռքահայության հակաթուրքական գործունեությունը: Հայաստանի Հանրապետությունը մերժեց միջազգային պրակտիկային անհարիր այս նախապայմաններն ու պահանջները: Ավելի ուշ Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև տնտեսական հարաբերությունների ոլորտում որոշ աշխուժացում նկատվեց:

Համայնավարական համակարգի քայքայման պայմաններում Հայաստանի նոր դեկավարությունը սկզբում փորձեց Մոսկվայի նկատմամբ կոշտ դիրքորոշում որդեգրել,

⁵⁶⁹ Տե՛ս **Քայրուրդյան Վ.**, Իրանն այսօր, Երևան, 1999, էջ 309:

⁵⁷⁰ Տե՛ս **Քաղայան Պ.**, Հայաստան-Իրան. հարաբերությունները 20 տարեկան են, Թեհրան, 2012, էջ 68:

դեպի Արևմուտք կողմնորոշվելու հակումներ ցուցաբերեց: Թուրքիան՝ որպես արևմտյան ճամբարի լիիրավ անդամ, իր վրա գրավեց նրա ուշադրությունը: Դրան հետևեց նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հայտարարությունը, թե «Հայաստանը քաղաքակիրթ երկրներին արժանավայել հարաբերություններ պետք է հաստատի անխտիր բոլոր հարևանների, այդ թվում՝ Թուրքիայի հետ»⁵⁷¹:

Նախագահ Թուրգուք Օզալը դրականորեն արձագանքեց Լևոն Տեր-Պետրոսյանի հայտարարությանը՝ ընդգծելով. «Թուրքիան ծրագրում է տնտեսական հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի հետ»⁵⁷²:

Թուրքիան տվյալ դեպքում տնտեսական շահերով չէր առաջնորդվում: Միևնույն է, Հայաստանի հետ առևտուրը նրա ապրանքաշրջանառության ընդհանուր ծավալի լոկ չնչին մասն էր կազմում: Նա Հայաստանի հետ առևտրատնտեսական կապեր հաստատելու պատրաստակամությամբ փորձում էր շահել միջազգային հանրության համակրանքը և հայաստանյան իշխանությունների միջոցով չեզոքացնել սփյուռքահայության «հակաթուրքական» գործունեությունը, հասնել Մեծ եղեռնի միջազգային ճանաչման ուղղությամբ տարվող աշխատանքների կատեցմանը: Անկախ Հայաստանի հետ առևտրատնտեսական կապերը Թուրքիայի քաղաքական նպատակներին ծառայեցնելու Անկարայի նկրտումները հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման նախադրյալներ էին ստեղծում: Դառնալով անկախ պետություն՝ Հայաստանը զրկվել էր խորհրդային վահանից, մինչդեռ նրա ռազմական կարողությունները խիստ սահմանափակ էին: Ազգային անվտանգության հրամայականը նման պետության համար ենթադրում էր խաղաղ ճանապարհով չեզոքացնել ռազմական հնարավոր սպառնալիքը: Այդ առումով «բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատումը անխտիր բոլոր հարևանների հետ», որ դրվեց նորանկախ Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հիմքում, սկզբունքորեն ճիշտ որոշում էր: Թվում էր, թե Հայաստանի ղեկավարությունը դրանով փորձում էր լուծել ոչ միայն միջազգային ասպարեզում հանրապետության դիրքերն ամրապնդելու, այլև քաղաքական եղանակով ազգային անվտանգությունն ապահովելու խնդիր: Սակայն Թուրքիայի հետ փոխհարաբերությունների նշանակությունը Հայաստանի համար խիստ գերազնահատվեց: Դեռ ավելին, անկախության սկզբնական փուլում կառավարող շրջանակների որոշ հայ գործիչներ հանդես էին գալիս «Հայաստանի հարաբերությունները Ռուսաստանի հետ վերանայելու և զլխավորապես դեպի Թուրքիա կողմնորոշվելու պահանջով»: Իսկ նրանց պահանջը ԱՄՆ-ի զլխավորությամբ խրախուսվում էր Արևմուտքի կողմից:

Չնայած Անկարան իր առաջարկած վերը նշված պայմանները չկատարած տեսնելով՝ հրաժարվեց դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի հետ, բայց հավանություն տալով ALGRKO HOLDING բաժնետիրական ընկերությունների միավորման տնօրեն Իցհակ Ալաթոնի հայտնի ծրագրին՝ Տրապիզոնի նավահանգիստը Հայաստանի Հանրապետության տրամադրության տակ դնելու պատրաստակամություն հայտնեց: Ավելին՝ հենց Թուրքիայի նախաձեռնությամբ բարձրացվեց Սևծովյան տնտեսական համագործակցությանը Հայաստանի անդամակցության հարցը: Այս

⁵⁷¹ Տե՛ս **Տեր-Պետրոսյան Լ.**, նշվ, աշխ., էջ 26:

⁵⁷² Տե՛ս **Փափազյան Վ.**, նշվ, աշխ., էջ 4:

ծրագրով նախատեսվում էր միջինասիական հինգ հանրապետությունների հումքը, այդ թվում՝ գազն ու նավթը, Հայաստանի վրայով փոխադրել Տրապիզոն, իսկ այնտեղից էլ կազմակերպել դրա դուրսբերումը Արևմուտքի շուկաներ⁵⁷³: Այլ կերպ ասած՝ Տրապիզոնի նավահանգիստը Հայաստանի համար դառնում էր ազատ առևտրի հատուկ գոտի, որի շնորհիվ նա ոչ միայն շրջափակումն էր ճեղքում, այլև վեր էր ածվում միջազգային տարանցիկ հենակետի Միջին Ասիա–Արևմուտք առևտրատնտեսական կապերում: Ծրագրով նախատեսվում էր նաև անհապաղ բացել Մարգարա–Ալիջան սահմանային կետը և ձեռնամուխ լինել Էրզրում–Տրապիզոն երկաթգծի կառուցմանը, որպեսզի հնարավոր լիներ ապահովել Գյումրիի երկաթուղային հաղորդակցությունը Տրապիզոնի նավահանգստի հետ: Ինքնաբերաբար օրակարգ էր մտնում նաև Ախուրյանի սահմանակետի բացումը: Ծրագրում առանձնակի տեղ էին հատկացվում Հայաստանում Ադետի գոտու վերականգնման, բնակարանային շենքերի կառուցման, տեխնիկապես հնացած արդյունաբերական ձեռնարկությունների արդիականացման, դրանց արտադրական կարողությունների հզորացման ու նոր գործարաններ հիմնադրելու աշխատանքներին:

1991 թ. ծրագրի ֆինանսավորումն ու կենսագործումն Ալաթոնի ընկերության հետ միասին ստանձնում էր ԱՄՆ-ում հայկական համայնքի նախագահ Հրայր Հովնանյանի «Հովտոն քամիլընի» ընկերությունը⁵⁷⁴: Այդ առումով պատահական չէր «Հովտոն-Ալաթոն» թուրք-ամերիկյան բաժնետիրական համատեղ ընկերության ստեղծումը: Ալաթոնյան ծրագիրը, թվում էր, Հայաստանի առջև լայն հեռանկարներ էր բացում: Համենայնդեպս, Թուրքիան, մասնակիորեն ապահովելով Ալաթոնյան ծրագրի ընթացքը, վարչապետի և արտգործնախարարի մակարդակով սկսեց հանդես գալ դարաբաղյան հիմնահարցում միջնորդի դեր ստանձնելու պատրաստակամության մասին հայտարարություններով: 1992 թ. հունվարին նրա միջնորդության հարցը վերջնականապես համաձայնեցվեց Բաքվի իշխանությունների հետ: Սրանով Թուրքիան հայ-թուրքական հարաբերությունները տնտեսական ոլորտից տեղափոխեց քաղաքական ոլորտ: Քանի որ Ալաթոնյան ծրագիրը նախատեսում էր միջինասիական հանրապետությունների հումքը Հայաստան փոխադրել Ադրբեյջանի տարածքով, ուստի Թուրքիան այդ ծրագրով Հայաստանին փորձում էր ներքաշել բավական շահավետ մի գործարքի մեջ, որպեսզի նրան Ադրբեյջանի հետ բանակցություններում ստիպի զիջումների գնալ:

Քանի որ Հայաստանի իշխանությունները Թուրքիայի միջնորդական վերոհիշյալ ջանքերի հարցում նույնպես լռություն էին պահպանում, իսկ ալաթոնյան ծրագրի կենսագործման աշխատանքները ընթացքի մեջ էին, ուստի հայ-թուրքական մերձեցման տպավորություն ստեղծվեց: Դա հիմք էր տալիս ենթադրելու, թե միջպետական հարաբերությունները երկու երկրների միջև կարգավորվում էին: 1992 թ. Անկարայում տեղի էին ունենում բուռն քննարկումներ՝ Հայաստանին Սևծովյան համագործակցության մեջ ընդգրկելու շուրջ: Հայաստանի Հանրապետությունը ԱԳՆ տեղակալ Արման Նավասարդյանի գլխավորությամբ առաջին պաշտոնական այցն էր կատարում Թուրքիա՝ մասնակցելու համար այդ քննարկումներին: Ավելին՝ փետրվարի 13-ին Ալաթոնի կողմից Թուրքիա էին հրավիրվել Հայկական համագումարի նախագահ Հրայր Հովնանյան-

⁵⁷³ Տե՛ս Չաքրյան Հ., Դարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում, Երևան, 1998, էջ 18:

⁵⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 21:

նը և այդ կազմակերպության տնօրեն Վան Գրիգորյանը⁵⁷⁵: Ալաթոնը պատրաստվում էր հյուրերին ուղեկցել Տրապիզոն, որտեղից՝ Էրզրում, որպեսզի վերջիններս տեղում ծանոթանան Հայաստանին տրամադրվող ազատ գոտու պայմաններին և ուսումնասիրություն անցկացնեն Էրզրում–Տրապիզոն երկաթգծի շուրջ:

Սակայն երբ 1992 թ. փետրվարին դարաբաղյան ուժերն ազատագրեցին Խոջալուն, իսկ 1993 թ.՝ ԼՂՀ տարածքների մեծ մասը, դա առիթ հանդիսացավ, որ Թուրքիան իսկույն հրաժարվեր ալաթոնյան ծրագրից: Հայաստանի հետ մերձեցման թուրքական միտումները վերածվեցին հակահայկական հիստերիայի: Թուրքական կողմը, դա առիթ համարելով, այդպես էլ չբացեց ՀՀ-ի հետ պետական սահմանը:

ԼՂՀ պաշտպանական բանակի հաղթական գործողությունները ոչ միայն վնասեցին Ադրբեջանում Թուրքիայի հեղինակությանը, այլև սպառնալիքի տակ դրեցին Անդրկովկասը թուրքական գործոնի միջոցով ռուսական ազդեցությունից պաշտպանելու ամերիկյան ծրագրերը: 1993 թ. ապրիլի 3-ին կառավարության որոշումով Թուրքիան արգելեց իր տարածքով բոլոր տեսակի բեռնափոխադրումները Հայաստան՝ պատճառաբանելով, թե «որանք նպաստում են հայերի ռազմական ջանքերին ընդդեմ Ադրբեջանի»⁵⁷⁶: Հայկական ինքնապաշտպանության առջև փակվեց մաս H-50 օդային միջանցքը: Հայաստանը ենթարկվեց լիակատար շրջափակման: Դրան հետևեցին բացահայտ ռազմական սպառնալիքները: 1992 թ. հունիսի տվյալներով Նախիջևանի և Ադրբեջանի տարածքում տեղակայված էին շուրջ 3.000 թուրք կամավորներ, որոնք կռվում էին հայերի դեմ: Ադրբեջանի ռազմական կարիքները պաշտոնապես հոգալը կառավարության տեսանկյունից նշանակում էր մարտահրավեր նետել միջազգային ուժերին՝ ստեղծելով նրանց համար հակազդեցության անհրաժեշտ նախադրյալներ: Դա իր հերթին ենթադրում էր վտանգել Թուրքիայի ազգային շահերը: Այս պայմաններում կառավարությունն այլ ելք չգտավ, քան ռազմական օգնությանը տալ մարդասիրականի ձևակերպում:

ԼՂՀ պաշտպանական բանակի ռազմական գործողությունները, այնուհանդերձ, չխանգարեցին, որպեսզի Հայաստանը 1992 թ. հունիսի 25-ին Թուրքիայի կողմից իբրև հիմնադիր անդամ հրավիրվի մասնակցելու Սևծովյան տնտեսական համագործակցությանը: Դա արվում էր Հայաստանին Թուրքիայի քաղաքական ուղեծրում պահելու և Արևմուտքի ազդեցության ոլորտ ներքաշելու նպատակով: Այլ կերպ ասած՝ նրա կապը Արևմուտքի հետ միջնորդավորվում էր Թուրքիայով: Նախիջևանի վրայով Թուրքիայի ու Ադրբեջանի միջև անմիջապես ցամաքային կապի հաստատումը դարձավ առաջնահերթ խնդիր: Այսպիսով՝ առաջ քաշվեց Պոլ Գորլի տխրահռչակ ծրագիրը, որը ենթադրում էր Լեռնային Ղարաբաղի մի մասը միացնել Հայաստանին, իսկ մյուս մասը հանձնել Ադրբեջանին: Ինչ վերաբերում է Մեղրուն, ապա դա՝ որպես կամուրջ Նախիջևանի ու Ադրբեջանի միջև, վերջինիս էր կցվում: Դրանով Հայաստանը զրկվում էր Իրանի հետ ընդհանուր սահմանից և կանգնում էր լիակատար մեկուսացման առջև, իսկ Ռուսաստանը վերջնականապես տարանջատվում էր Միջին Արևելքից՝ կորցնելով ցամաքային հաղորդակցության հնարավորությունները: Չանգեզուրի գոտու ամրապնդմամբ Գորլի

⁵⁷⁵ Տե՛ս Չաքրյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 28:

⁵⁷⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32:

ծրագիրը, փաստորեն, տապալվեց⁵⁷⁷: Նման պայմաններում բնական է, որ Ադրբեջանի իրավունքները միջազգային ասպարեզում պաշտպանող Թուրքիան սառն անտարբերությամբ վերաբերվեց Թուրքիայի և Հայաստանի միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու հայկական իշխանությունների առաջարկներին:

1994 թ. հրադադարից հետո ռուս-թուրքական հակասությունները դարաբաղյան հարթությունից փոխադրվեցին կասպյան նավթի և Եվրոպայում սովորական սպառազինությունների կրճատման պայմանագրի հարթություն: Թուրքիան փորձեց կանխել վերջինիս վերանայումը Ռուսաստանի կողմից: Ի պատասխան դրան՝ ռուսները դիմեցին քրդական հարցը որպես ազդեցության լծակ օգտագործելու քայլին: Հենց այս մրցապայքարում նորից կարևորվեց Հայաստանի տեղն ու դերը ինչպես Ռուսաստանի, այնպես էլ Թուրքիայի քաղաքական ծրագրերում: Վերոհիշյալ խնդիրների նախաձեռնությունը Մոսկվային զիջելու հանգամանքը Թուրքիային ստիպեց բարելավման միտումներ հանդես բերել Հայաստանի հետ փոխհարաբերություններում՝ հանգեցնելով հայ-թուրքական հարաբերությունների որոշ աշխուժացմանը՝ թուրք լրագրողների այցեր Հայաստան, Հայաստանի առջև Թուրքիայի օդային տարածքի բացում և այլն:

Թուրքիան Հայաստանի հետ հարաբերությունները կառուցում էր «երկկողմ շփումները դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայությամբ շարունակելու» սկզբունքի հիման վրա: Հայկական իշխանությունները, ելնելով նախորդ տարիների փորձերից, երկու «երկրների միջև դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու» առաջարկի փոխարեն Թուրքիային սկսեցին դիմել սահմանային դուռ բացելու առաջարկով՝ 1997 թվականից սկսած:

1997 թ. մայիսի սկզբներին Հայաստանի արդյունաբերողների և գործարարների միության կազմում ստեղծվեց հայ-թուրքական գործարար համագործակցության հանձնաժողով:

Մինչ այդ ջանքեր էին գործադրվում, որպեսզի Թուրքիայի կառավարող շրջանակները սահմանային դուռ բացեին Հայաստանի համար: Նախագահ Սուլեյման Գեմիլիլը նույն թվականի հոկտեմբերի 30-ին Կարսում հայտարարեց. «Թուրքիայի և Հայաստանի միջև սահմանային դռան բացումը քաղաքական խնդիր է: Մի քանի գրոշանոց առևտրի համար մենք ադրբեջանցիներին դժվար կացության մեջ չենք զցելու»⁵⁷⁸:

Նա դրանով սահմանային դռան բացումը նույնպես պայմանավորեց «Ադրբեջանի գրավյալ տարածքներից հայկական գորքերի լիակատար դուրսբերման» հետ: Այսպիսով՝ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման ակնկալիքների հետ հօդս ցնդեցին նաև սահմանային դռան բացման հայկական կողմի սպասումները:

Թուրքիայում կառավարության յուրաքանչյուր հերթափոխին, որպես կանոն, հետևում էին Հայաստանի հետ մերձեցման նոր միտումներ:

1999 թ. նոյեմբերի 18-ին Ստամբուլի զագաթնաժողովի շրջանակներում տեղի ունեցավ ՀՀ նախագահի և Սուլեյման Գեմիլիլի առանձնագրույցը, որտեղ քննարկվեցին հայ-թուրքական հարաբերությունների հեռանկարները: Նորից դիվանագիտական հա-

⁵⁷⁷ Տե՛ս Չաքրյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 36:

⁵⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 39:

րաբերությունների հաստատման հարցը Թուրքիայի նախագահը կապեց Ղարաբաղյան խնդրի լուծման հետ:

զ. Հայ-ամերիկյան դիվանագիտական կապերն ու փոխհարաբերությունները

ՀՀ անկախությունից հետո գործնական բնույթ ստացան հայ-ամերիկյան հարաբերությունները, որոնք պայմանավորված էին նաև ԱՄՆ-ի ազդեցիկ հայկական համայնքի ակտիվ գործունեությամբ: ԱՄՆ-ն Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը ճանաչելուց հետո դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց նրա հետ 1992 թ. հունվարի 7-ին: Երևանում ԱՄՆ-ի դեսպանությունը բացվեց 1992 թ. փետրվարին՝ հանդիսանալով Հայաստանում առաջին օտարերկրյա դեսպանությունը: Հարաբերությունները ԱՄՆ-ի և Հայաստանի միջև զարգանում էին բնականոն ճանապարհով՝ ընդգրկելով քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային ոլորտները: Դժվարին տարիներին ԱՄՆ-ն Հայաստանին հատկացրեց հարյուր միլիոնավոր դոլարների մարդասիրական օգնություն:

Հայ-ամերիկյան շփումները բավական ակտիվացան 1993 թվականից, երբ ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանն ընդունեց կոնգրեսականների պատվիրակությանը⁵⁷⁹: ՀՀ նախագահը հույս հայտնեց, որ այցը կնպաստի հայ-ամերիկյան կապերի ամրապնդմանը և արդյունավետ համագործակցությանը, ինչպես նաև տարածաշրջանում խաղաղության հաստատմանը⁵⁸⁰: Հայ-ամերիկյան շփումներն ակտիվացան ամբողջ տարվա ընթացքում, երբ ՀՀ-ում ԱՄՆ առաջին արտակարգ և լիազոր դեսպան Հ. Գիլմորը մայիսի 31-ին իր հավատարմագրերը հանձնեց ՀՀ նախագահին: Նա հայ-ամերիկյան համագործակցության ոլորտում կարևորեց ԱՄՆ-ի հայ համայնքի դերը՝ ընդգծելով, որ այն կամուրջ է երկու երկրների բազմաբնույթ հարաբերություններում⁵⁸¹: Դեսպանն ակտիվ շփումների մեջ էր ոչ միայն ՀՀ կառավարության, այլ նաև ոչ կառավարական ոլորտների ու հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների հետ: Գնալով ակտիվանում էին ԱՄՆ-ի պատվիրակությունների և ՀՀ բարձրաստիճան այլ պաշտոնյաների փոխադարձ շփումները:

Այսպես՝ հունիսի 1-ին ՀՀ ԳԽ նախագահ Բ. Արարաքցյանն ընդունեց ԱՄՆ սենատորներ Փոլ Սայմոնին, Հենրի Բրաունին և Հարրի Ռիդին: Այս հանդիպման ժամանակ հայկական կողմը ներկայացրեց ՀՀ ընտրակարգը, ԳԽ կառուցվածքը, նրանում քաղաքական ուժերի հարաբերակցությունը, ընդունված օրենքները և այլն: Իսկ ամերիկյան կողմը հայտնում էր, որ շարունակելու է աջակցությունը և շատ կարևոր է համարում ԳԽ-ի և Կոնգրեսի միջև գործնական հարաբերությունների սերտացումը⁵⁸²: 1993 թ. հայ-ամերիկյան դիվանագիտական հարաբերություններում ամենակարևոր հանդիպումները տեղի էին ունենում հուլիսի 12-22-ը⁵⁸³: Այդ օրերին պաշտոնական այցով ԱՄՆ-ում էր գտնվում ՀՀ ԱԳ նախարար Վահան Փափազյանը, որը տասնօրյա այցի ընթացքում

⁵⁷⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 13 փետրվարի, 1993:

⁵⁸⁰ Տե՛ս ՀՀ ԳԽ տեղեկագիր, N 7, (1035), 15 ապրիլի 1993, էջ 18:

⁵⁸¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 28:

⁵⁸² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

⁵⁸³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 113, ց. 170, գ. 285, թ. 1:

հանդիպումներ ունեցավ պետքարտուղար Ու. Քրիստոֆերի, նախագահի ազգային անվտանգության հարցերով խորհրդական Լեյքի և այլ պաշտոնյաների ու կոնգրեսականների հետ: ՀՀ-ն հատուկ ուշադրության էր արժանանում ԱՄՆ-ի վարչակազմի կողմից, քանզի ԱՄՆ-ն դրական էր գնահատում ՀՀ-ում իրականացվող ժողովրդավարական բարեփոխումները: ԱՄՆ-ն բարձր էր գնահատում նաև Հայաստանի դերը տարածաշրջանային կայունության հաստատման գործում: 1994 թ. մայիսի 14-ին Լ. Տեր-Պետրոսյանն ընդունում է ԱՄՆ-ի պատվիրակությանը պետդեպարտամենտի նորանկախ երկրների զծով հատուկ դեսպան և խորհրդական Ջեյմս Քոլինգի գլխավորությամբ: Պատվիրակությանն ուղեկցում էր դեսպան Գիլմորը: Հանդիպման ժամանակ գրույցը հիմնականում ընթանում էր ԼՂՀ հակամարտության կարգավորման միջնորդական ջանքերի, կայուն խաղաղության հաստատման, զինադադարի ամրապնդման հարցերի շուրջ: ՀՀ նախագահին է փոխանցվում օգոստոսին ԱՄՆ այցելելու՝ նախագահ Բ. Քլինթոնի հրավերը⁵⁸⁴: Նույն տարվա օգոստոսի 9-ին նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը մեկնում է ԱՄՆ, որտեղ իր հանդիպումներում ներկայացնում է ՀՀ սոցիալ-քաղաքական դրությունը, ԼՂՀ հակամարտության նկատմամբ ՀՀ պաշտոնական դիրքորոշումը, քննարկվում են ԱՄՆ-ՀՀ ռազմական համագործակցության հարցեր, ԱՄՆ-ի կրթական հաստատություններում հայ սպաների վերապատրաստման, ՀՀ պաշտպանության նախարարությանը ցուցաբերվող տեխնիկական օգնության, ռազմական բյուջեի ձևավորման, բանակի համար կադրերի պատրաստման, զինված ուժերի քաղաքացիական վերահսկողության իրականացման հարցեր: 1995 թ. ապրիլին ՀՀ-ում ԱՄՆ դեսպան Հ. Գիլմորը հանդիպեց ՀՀ նախագահի հետ և քննարկեց ԼՂՀ-ին առնչվող խնդիրներ, ԱՄՆ-ի կողմից ՀՀ-ին տրամադրվող օժանդակության ծրագրեր: Այնուամենայնիվ, ԱՄՆ կառավարությունը շարունակում էր ԼՂՀ հակամարտության հարցում ՀՀ-ի վրա ճնշում գործադրելու քաղաքականությունը, որը դրսևորվեց նաև նույն թվականի նոյեմբերի 2-ին ՀՀ ժամանած ԱՄՆ բարձրաստիճան պատվիրակության հետ հանդիպման ժամանակ⁵⁸⁵: Անհրաժեշտ է նշել, որ ՀՀ-ն առարկեց այս հարցում՝ ելնելով հայ ազգաբնակչության անվտանգության ապահովման անհրաժեշտությունից: Այս փուլում ԱՄՆ մեծ դերակատարում ունեցավ ոչ միայն Ադետի գոտում տրամադրվող օգնության, Արցախյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման ուղիների որոնման, այլև տնտեսական (ներդրումային) մի շարք ծրագրերի իրականացման գործում: Դա պայմանավորված էր նաև ԱՄՆ-ի շահերով, որը ձգտում էր տարածաշրջանում ամրապնդել իր դիրքերը՝ հակառակ Ռուսաստանի:

1996-2000 թթ. շարունակում էր Հայաստան-ԱՄՆ միջպետական հարաբերությունների զարգացումը, որն արտահայտվում էր տնտեսական համագործակցության ոլորտում ամրազրկված միջպետական պայմանագրերով ու համաձայնագրերով: Ամերիկյան ֆինանսական օգնությամբ աշխատում էին գյուղմթերքի վերամշակման մի քանի ձեռնարկություններ, որոնց արտադրանքն արտահանվում էր ԱՄՆ⁵⁸⁶:

Անկախության ձեռքբերումից մինչև 2000 թ. ԱՄՆ-ն Հայաստանին հատկացրել է 612 միլիոն դոլարի մարդասիրական օգնություն, իսկ, օրինակ, Վրաստանին տրամադրել է

⁵⁸⁴ Տե՛ս Սեյիդյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն-Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ հարաբերությունները 1991-2000 թթ., Երևան, 2010, էջ 32:

⁵⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36:

⁵⁸⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38:

420 միլիոն դոլար: 1999 թ. փետրվարի 26-ին համաձայնագիր ստորագրվեց ՀՀ և ԱՄՆ կառավարությունների միջև՝ ԱՄՆ կառավարության կողմից Հայաստանին 15 միլիոն դոլարի դրամաշնորհ տրամադրելու մասին: Դրամաշնորհը նպատակ ուներ աջակցելու ՀՀ կառավարության էներգետիկայի մինչև 2001 թ. զարգացման ծրագրին: Նախատեսվում էր Երևանի էլեկտրացանցի արդիականացում, ինչպես նաև էլեկտրաէներգիայի սպառման հաշվառման նորացված և ժամանակակից համակարգի ներդրում⁵⁸⁷:

Դեռևս 1998 թ. հոկտեմբերին, երբ ՀՀ կառավարության պատվիրակությունը վարչապետի ղեկավարությամբ ժամանեց ԱՄՆ, համագործակցության կոնկրետ հուշագրեր ստորագրվեցին մի շարք ամերիկյան խոշոր ընկերությունների հետ: Ստորագրվեց մեծադրանքում «Արիալ ինթերնեյշնլը» ընկերության հետ՝ Աբովյանի գազի պահեստարանի վերագործարկման, «Սաուզեն Կալիֆոռնիա Էդիսոն» ընկերության հետ էլեկտրաէներգիայի բաշխիչ ցանցերի, տնտեսական շահավետության բարձրացման միջոցառումներ անցկացնելու և այլն⁵⁸⁸: Ֆինանսավորումն իրականացնում էր միջազգային զարգացման գործակալությունը: ԱՄՆ-ն բազմաբնույթ օգնություն էր ցույց տալիս Հայաստանին՝ նպաստելով նրա սոցիալ-տնտեսական որոշ պայմանների բարելավմանը:

Հայաստանում տնտեսական և ժողովրդավարական բարեփոխումների խորացման նպատակով նույնպես ԱՄՆ-ն շարունակում է օժանդակել հանրապետությանը: Փաստորեն՝ ԱՄՆ-ի հետ Հայաստանի Հանրապետության հարաբերություններն ընդգրկում են նախաձեռնությունների լայն ոլորտներ և խորացման կայուն միտում են դրսևորում:

Հայաստանը հարաբերություններ էր հաստատել նաև Կանադայի, Արգենտինայի, Ուրուգվայի, Չինաստանի, Ճապոնիայի, Հնդկաստանի հետ, որոնք վավերացված էին մի շարք պայմանագրերով և համաձայնագրերով:

Հայ-կանադական հարաբերությունները զարգանում էին երկկողմ տնտեսական համագործակցությամբ, մասնավորապես հայ-կանադական համատեղ ձեռնարկությունների միջազգային կազմակերպություններում փոխգործակցության ամրապնդմամբ, միջխորհրդարանական կապերով և այլն: Կանադայի կառավարական ներկայացուցչությունը Հայաստանում 1993 թվականից և Հայաստանի դեսպանությունը Օտտավայում 1995 թ. մարտից լայն ու համակողմանի աշխատանքներ տարան երկկողմանի համագործակցությունը զարգացնելու և ընդլայնելու համար:

Է. ՀՀ հարաբերությունները Եվրամիության հետ

Անկախություն ձեռք բերելուց հետո Հայաստանը գործնական դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց Արևմտյան Եվրոպայի երկրների՝ Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրիայի, Բելգիայի, Իսլանդիայի, Շվեյցարիայի, Իսպանիայի, Իտալիայի հետ: Գնալով ամրապնդվեցին Հայաստանի տնտեսական և մշակութային կապերը Հունաստանի, Բուլղարիայի, Ռումինիայի, նախկին Հարավսլավիայի երկրների և Հարավարևելյան Եվրոպայի մյուս երկրների հետ: Անկախության առաջին օրերից Հայաստանը ձգտում էր ինտեգրվել եվրոպական կառույցներում, որոնց փորձը

⁵⁸⁷ Տե՛ս Մելիքյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 65:

⁵⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 126:

և օգնությունը կարող էին նպաստել Հայաստանում սկսված ժողովրդավարական գործընթացների խորացմանը:

Անկախություն ձեռք բերելուց հետո Հայաստանի Հանրապետությունը բավականին գործնական դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց եվրոպական երկրների հետ: Արևմտյան Եվրոպայի երկրների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Ավստրիայի, Բելգիայի, Իսլանդիայի, Շվեյցարիայի, Իսպանիայի, Իտալիայի հետ հարաբերություններում Հայաստանի գլխավոր նպատակն էր նրանց միջոցով մասնակցել եվրոպական միջազգային կառույցների աշխատանքներին, քանզի այս երկրները ոչ միայն ունեին մեծ հեղինակություն, այլև վաղուց մասնակցում էին այդ կառույցների աշխատանքներին: Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո Մեծ Բրիտանիան 1991 թ. դեկտեմբերի 12-ին ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը և նրա հետ հաստատեց դիվանագիտական հարաբերություններ: Հայաստանի դեսպանություն բացվեց Լոնդոնում, իսկ բրիտանականը՝ Երևանում: Երկու երկրների միջև հաստատվեցին բարեկամական հարաբերություններ:

2000 թ. փետրվարի 4-ին՝ ՀՀ վարչապետի և Հայաստանում Մեծ Բրիտանիայի ու Հյուսիսային Իռլանդիայի Միացյալ Թագավորության արտակարգ և լիազոր դեսպանի հետ հանդիպման ժամանակ, քննարկվեցին հայ-բրիտանական տնտեսական կապերի ամրապնդման հարցեր: Առաջին հերթին միջկառավարական համաձայնագրերի հիման վրա նախատեսվում էր Միացյալ Թագավորության դրամահատարանում կազմակերպել հայկական ոսկյա հուշադրամների հատում, որի վաճառքից ստացված միջոցները կօգտագործվեին Հայաստանում ներդրումներ կատարելու համար⁵⁸⁹: Հեռահաղորդակցության ոլորտում նախատեսվում էր «Բրիթիշ-Տելեկոմ» ընկերության ուժերով երեք ամսում իրականացնել արբանյակային հեռահաղորդակցություն, որը կլիներ ավելի էժան, որակով և հուսալի, միաժամանակ կապահովեր նաև բարձրակարգ սպասարկում: Մշակութային համագործակցության բնագավառում նախատեսվում էր Լորիս Ճգնավորյանի գլխավորած Հայաստանի ֆիլիարմոնիկ նվագախմբի համերգային շրջագայությունը Մեծ Բրիտանիայում:

Ֆրանսիան 1992 թ. հունվարի 3-ին ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետությունը, իսկ փետրվարի 24-ին հաստատեց դիվանագիտական հարաբերություններ Հայաստանի հետ: Փարիզում և Երևանում համապատասխանաբար գործում էին դեսպանություններ⁵⁹⁰: Հայ-ֆրանսիական միջպետական հարաբերությունները, որոնք կրում էին բարեկամական բնույթ, զարգանում էին հաջողությամբ՝ ընդգրկելով պետական, քաղաքական, տնտեսական և մշակութային բնագավառները:

1997 թ. դեկտեմբերին Հայաստանի և Ֆրանսիայի կառավարությունների միջև ստորագրվեց համաձայնագիր՝ եկամտոտների և գույքի հարկերի առնչությամբ, կրկնակի հարկումը բացառելու և հարկային խուսափումներն ու խարդախությունները կանխելու մասին, ինչպես նաև արձանագրություն՝ քաղաքացիական ավիացիայի ոլորտում համագործակցության մասին, մշակույթի, կրթության և գիտության ոլորտներում համա-

⁵⁸⁹ Տե՛ս Օսկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 97:

⁵⁹⁰ Տե՛ս Փափազյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 4:

գործակցության ընդլայնման վերաբերյալ⁵⁹¹: Հայ-ֆրանսիական հարաբերություններում կարևորվեց երկու խնդիր՝ տնտեսական համագործակցության զարգացումը և այն, որ Ֆրանսիան որպես համանախագահող երկիր պետք է օգներ Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանը: Կրթության և մշակույթի բնագավառներում հայ-ֆրանսիական համագործակցության լավագույն օրինակ հանդիսացավ Գյումրիում ֆրանսիական կազմակերպությունների անմիջական մասնակցությամբ բացված դպրոցը: Հեռանկարներ ունենալով համագործակցությունը առողջապահության ոլորտում: Գրեթե ամեն տարի Ֆրանսիայի հայկական համայնքի ուժերով կազմակերպվում էր Հայաստանի և Ֆրանսիայի բժիշկների փոխանակում և որակավորման բարձրացում:

Հայաստանը մեծ օժանդակություն էր ստանում նաև բժշկական հիմնարկները ժամանակակից սարքավորումներով ապահովելու գործում: Այս ամենը բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծում Հայաստանի՝ որպես տարածաշրջանի առաջատար բժշկական կենտրոնի զարգացման համար:

Հայ-ֆրանսիական հարաբերությունների զարգացման և հետագա խորացման գործում մեծ է ֆրանսահայ համայնքի դերը, որը առաջնային կապող օղակ է երկու երկրների միջև: Ֆրանսիայի նախագահ Ժակ Շիրակը, ԵԱՀԿ ստանբուլյան գագաթնաժողովում ելույթ ունենալով Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման խնդրի վերաբերյալ, մեկ անգամ ևս ընդգծեց հայ-ֆրանսիական հարաբերությունների հետագա զարգացման հեռանկարը՝ խոստանալով տնտեսական լուրջ օգնություն ցուցաբերել Անդրկովկասյան տարածաշրջանին, այդ թվում՝ Հայաստանին:

Գերմանիան նույնպես Եվրոպական մյուս երկրների նման ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը և 1992 թ. հունվարից դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց Հայաստանի հետ: Բեռլինում և Երևանում գործում են դեսպանություններ: Հայ-գերմանական միջպետական հարաբերությունները նույնպես զարգանում են հաջողությամբ՝ ընդգրկելով քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային բնագավառները: 1998 թ. սեպտեմբերին Գերմանիայում առաջին անգամ անցկացվեցին ՀՀ մշակույթի օրեր: Տեղի ունեցան տարբեր մակարդակների պատվիրակությունների, գործատուների և մշակույթի գործիչների փոխայցելություններ, 1999 թ. սեպտեմբերին Գերմանիա ժամանեց ՀՀ Ազգային ժողովի խորհրդարանական պատվիրակությունը՝ ԱԺ նախագահ Կ. Գեմիրճյանի գլխավորությամբ: Հանդիպումների ընթացքում պայմանավորվածություններ ձեռք բերվեցին միջխորհրդարանական կապերի ամրապնդման, բարեկամական խմբերի փոխանակման, ինչպես նաև տնտեսական համագործակցությանն առնչվող հարցերի շուրջ:

1999 թ. նոյեմբերի 19-23-ը կայացավ ՀՀ արագորձնախարար Վ. Օսկանյանի աշխատանքային այցը Գերմանիա⁵⁹²: Այդտեղ պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց հայ-գերմանական տնտեսական համագործակցության զարգացման, Հայաստանում գերմանական ներդրումների խրախուսման երկկողմ խորհրդարանական այցերի կազմակերպման վերաբերյալ: Հայաստանը եվրոպական կառույցների մեջ էր ընդգրկված մասնավորապես Գերմանիայի օգնությամբ: 2000 թ. ապրիլի վերջին համաձայնություն

⁵⁹¹ Տե՛ս Օսկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 99:

⁵⁹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 101:

ձեռք բերվեց հայ-գերմանական տնտեսական համաժողովի անցկացման վերաբերյալ: Հաջողությամբ զարգացան դիվանագիտական, միջպետական, միջխորհրդարանական տնտեսական ու մշակութային կապերը Ավստրիայի և Իտալիայի հետ: ՀՀ նախագահի և Հայաստանում Իտալիայի դեսպանի 2000 թ. մարտի 23-ի հանդիպման ժամանակ կարևորվեց երկու երկրների գործարարների համար ավելի սերտ համագործակցության հնարավորությունների ստեղծումը: Թեև իտալական որոշ ձեռնարկություններ արդեն ներդրումներ կատարել էին Հայաստանում, բայց այս ոլորտում անելիքները շատ էին: Նշվեց նաև, որ երկկողմ քաղաքական հարաբերությունները և մշակութային կապերը բավական բարձր մակարդակի վրա էին:

Գիվանագիտական կապեր հաստատվեցին ու զարգացան նաև Իսպանիայի, Նիդեռլանդների, Իսլանդիայի, Շվեյցարիայի հետ: 1997 թ. հունիսի 26-ին տեղի ունեցավ Իսպանիայի դեսպանի, 1999 թ. հոկտեմբերի 22-ին՝ Նիդեռլանդների դեսպանի, իսկ 1999 թ. նոյեմբերի 24-ին՝ Իսլանդիայի դեսպանի հավատարմագրերի հանձնումը ՀՀ նախագահին⁵⁹³:

Բրյուսելում բացվեց ՀՀ դեսպանությունը, որն իրագործում էր ՆԱՏՕ-ի հետ կապերը: Ելնելով Հայաստանի ֆինանսական հնարավորություններից՝ կիրառվում է որոշ դեսպանություններին տարածաշրջանային ֆունկցիաներ շնորհելու եղանակը: Մեծ Բրիտանիայի ՀՀ դեսպանը միաժամանակ հավատարմագրված էր Բելգիայում, Լյուքսեմբուրգում և Վատիկանում, Ավստրիայում ՀՀ դեսպանը՝ Հունգարիայում, Չեխիայում և Սլովակիայում: Սա դիվանագիտական պրակտիկայում հաճախ հանդիպող երևույթ էր փոքր երկրների համար:

Հայաստանն իր արտաքին քաղաքականության մեջ առանձնակի հետաքրքրություն էր ցուցաբերում Հարավարևելյան Եվրոպայի նկատմամբ, քանզի աշխարհաքաղաքական առումով մեր երկիրը այդ տարածաշրջանի երկիր էր: Հայաստանը սերտ բարիդրացիական հարաբերություններ էր հաստատել Հունաստանի հետ: Հայ-հունական հարաբերությունները ռազմավարական նշանակություն ունեին և ընդգրկում էին քաղաքական ու տնտեսական ոլորտները: Երկու երկրների նախագահների, արտաքին գործերի նախարարների, ԱԺ միջխորհրդարանական պատվիրակությունների և պաշտոնական այլ հանդիպումների արդյունքում 1991-2000 թթ. Հունաստանի և Հայաստանի միջև ստորագրվել են մեկ տասնյակից ավելի պայմանագրեր՝ տնտեսական համագործակցության, մշակութային կապերի ամրապնդման վերաբերյալ, ռազմական բնույթի և այլն⁵⁹⁴: Հունաստանի հետ սերտ հարաբերությունների հաստատման համար մեծ նշանակություն ունեցավ «Բարեկամության և համագործակցության մասին» հայ-հունական պայմանագիրը: 1999 թ. մայիսին Հունաստանի Հանրապետության նախագահ Ստեֆանոպոլի Հայաստան կատարած պաշտոնական այցի արդյունքում ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի հետ ստորագրվեց տնտեսական համագործակցության պայմանագիր: Ստորագրվեցին միջկառավարական համաձայնագրեր եկամուտների և գույքի կրկնակի հարկումից խուսափելու մասին և այլն: 1999 թ. տեղի ունեցավ նաև Հունաստանի և Հայաստանի պաշտպանության նախարարների փոխադարձ այցելություններ, որոնց

⁵⁹³ Տե՛ս **Օսկանյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 98:

⁵⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 100:

արդյունքում ստորագրվեց ռազմական բնագավառի համագործակցության վերաբերյալ պայմանագիրը, որը նախատեսում էր համագործակցություն ռազմական պատրաստության և հետազոտությունների, ինչպես նաև տեղեկատվության փոխանակման բնագավառում: Տեղի ունեցած բանակցությունների ընթացքում կողմերը քննարկեցին նաև տարածաշրջանային անվտանգության խնդիրներ: Հայաստանը Հունաստանի հետ իր հարաբերությունները կարգավորում էր նաև Հայաստան-Հունաստան-Իրան եռակողմ համագործակցության շրջանակներում: Նրանց բանակցությունների արդյունքում ստորագրվեցին էներգետիկայի, տրանսպորտի և առևտրի բնագավառում համակողմանի պայմանագրեր: Հունաստանը պատրաստակամություն հայտնեց օժանդակել Հայաստանին Ժնևի եվրոպական կառույցներին ինտեգրվելու և ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցությունը զարգացնելու համար:

Ռուսիան ամառին պետություններից էր, որ ճանաչեց Հայաստանի Հանրապետության անկախությունը: Մինչ այդ հայ ու ռուսիան ժողովուրդների միջև բարեկամական համագործակցության կապերը միակողմանիորեն կամ խորհրդային միջնորդությամբ էին ընթանում: 1991 թ. Հայաստանի և Ռուսիայի միջև հաստատվեցին ուղիղ, իրավահավասար պետական կապեր: Անցած ինը տարիների ընթացքում երկու երկրների միջև տեղի են ունեցել կառավարական բարձր և այլ մակարդակների պաշտոնական անձանց ու պատվիրակությունների այցելություններ, հանդիպումներ, որոնց ընթացքում ստորագրվել են 30 միջպետական պայմանագրեր և համաձայնագրեր: 1994 թ. Բուխարեստում բացվեց Հայաստանի Հանրապետության դեսպանությունը: 1999 թ. փետրվարի 10-ից Երևանում գործում է Ռուսիայի դեսպանությունը: Երևան ժամանեց Ռուսիայի արտակարգ և լիազոր դեսպան Պավել Պլատոնով, որը ջերմ ընդունելության արժանացավ: Նրա ակտիվ ու բազմակողմանի գործունեության հետևանքով աշխուժացավ նաև Հայաստան-Ռուսիա ընկերակցության գործունեությունը: 1998-1999 թթ. երկու երկրների նախագահների միջև կայացած հանդիպման և բանակցությունների արդյունքում համաձայնություն ձեռք բերվեց Վրաստանի սևծովյան նավահանգիստներից մինչև Կոնստանցա հայկական բեռների համար լաստանավով զետանց բացելու, ինչպես նաև երկկողմ համագործակցությունը Տրասեկա ծրագրի մասնակցության գործում և փոխգործակցությունը Սևծովյան տնտեսական համագործակցության շրջանակներում⁵⁹⁵: Հայաստանի և Ռուսիայի պաշտպանության նախարարների փոխադարձ այցերի ընթացքում ստորագրվեց նաև ռազմական համագործակցության մասին համաձայնագիր: Ռուսիայի Հանրապետության նախագահ Էմիլ Կոնստանտինեսկոյի՝ 1999 թ. Հայաստան կատարած այցելության ժամանակ երկու երկրների միջև ստորագրվեց քաղաքական, մշակութային տնտեսական համագործակցության և բարեկամության պայմանագիր: 2000 թ. ապրիլի 5-ին ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանը ժամանեց Բուխարեստ, որտեղ էլ Ռուսիայի նախագահի հետ համատեղ ստորագրեցին նոր համաձայնագրեր երկու երկրների քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, գիտական և այլ բնագավառներում համագործակցության մասին⁵⁹⁶: Դրանք վերաբերում էին արվեստի, ցուցահանդեսների, կրթության, լուսավորության ներկայացուցիչների փոխանակման, տուրիզմի

⁵⁹⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության ամփոփ ժամանակագրություն 2000, էջ 49:

⁵⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 62:

զարգացման, տնտեսական և առևտրական հարաբերությունների կատարելագործման հարցերին, ինչպես նաև կարևորվեց Բուխարեստի գորակցությունը հայկական արտաքին քաղաքականության եվրոպական ուղղությանը: Բանակցությունների ավարտին Ռ. Քոչարյանը նշեց, որ «Ռումինիան Հայաստանի համար մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում նաև այն պատճառով, որ 2001 թվականին նախագահելու է ԵԱՀԿ-ում, որի Մինսկի խումբը զբաղվում է Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմամբ»⁵⁹⁷:

Բարեկամական հարաբերություններ հաստատվեցին նաև Բուլղարիայի հետ: Դրանք կառուցվեցին հայ-բուլղարական պաշտոնական պատվիրակությունների փոխադարձ այցերի շնորհիվ, 1994 թվականից սկսած, երկու երկրների միջև ստորագրվեցին երկու տասնյակից ավելի միջպետական համաձայնագրեր: 1999 թ. մարտին Բուլղարիայի Ժողովրդական ժողովի պատվիրակության՝ Հայաստան կատարած այցելությունների և հանրապետության ղեկավարության հետ հանդիպումների ընթացքում քննարկվեցին տնտեսական համագործակցության մի շարք հարցեր՝ տրանսպորտային ուղիների զարգացման խնդիրները Տրասեկա և Ինոգեյթ ծրագրերի շրջանակներում և երկկողմ հարաբերությունների համատեքստում⁵⁹⁸: Առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացման նպատակով որոշվեց ստեղծել միջկառավարական հանձնաժողով: Միաժամանակ համաձայնություն ձեռք բերվեց Հայաստանի և Վրաստանի անմիջական մասնակցությամբ Տրասեկա ծրագրի շրջանակներում 8-րդ տրանսպորտային միջանցքի ձևավորման հարցում, որի մեջ պետք է ընդգրկվեին նաև Իտալիան, Ալբանիան և Մակեդոնիան: Կողմերը պայմանավորվեցին նաև ձեռք բերված փորձի փոխանակման վերաբերյալ: Հայ-բուլղարական դարավոր բարեկամության հետագա ամրապնդման ու զարգացման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ Բուլղարիայի Հանրապետության նախագահ Պետր Ստոյանովի պաշտոնական այցը Հայաստան 1999 թ. դեկտեմբերի 1-ին: Անդրադառնելով հայ-բուլղարական հարաբերություններին՝ Պ. Ստոյանովն ասաց. «Իմ կարծիքով՝ հայ-բուլղարական հարաբերությունները միշտ փայլուն են եղել, նրանք կարող են ծառայել որպես լավ հարաբերությունների օրինակ: Եվ այս առումով մենք՝ քաղաքական գործիչներս, պարտական ենք մեր ժողովուրդներին: Եվ մենք պետք է էլ ավելի աշխատենք, որպեսզի կարողանանք առևտրական, տնտեսական, մշակութային ավելի աշխույժ համագործակցություն ունենալ»⁵⁹⁹: Երկու երկրների նախագահների միջև ստորագրվեց համատեղ հայտարարություն: Ընդունվեց ՀՀ և ԲՀ կառավարությունների միջև մշակույթի, գիտության և կրթության բնագավառներում համագործակցության ծրագիր, ստորագրվեց 6 համաձայնագիր՝ մաքսային բնագավառում համագործակցության և փոխօգնության, փոստի և հեռահաղորդակցության ոլորտում համագործակցության, համակցված փոխադրումների, զբոսաշրջիկության բնագավառներում համագործակցության, ՀՀ վիճակագրության, պետական ռեզիստրի և վերլուծության նախարարության ու ԲՀ վիճակագրության ազգային ինստիտուտի

⁵⁹⁷ **Օսկանյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 101:

⁵⁹⁸ Տե՛ս **Մինասյան Է.**, Հայ-բուլղարական հարաբերությունները ՀՀ անկախության շրջանում (1991-2008 թթ.), «Հայ-բուլղարական հարաբերություններ. անցյալը, ներկան և ապագան», միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2009, էջ 96:

⁵⁹⁹ **Մինասյան Է.**, նշվ. աշխ., էջ 98:

միջև համագործակցության մասին⁶⁰⁰: Համաձայնագրի ստորագրումից հետո Երևանի քաղաքապետարանի որոշմամբ Պետր Ստոյանովիչին շնորհվեց Երևանի պատվավոր քաղաքացու կոչում, որոշվեց Երևանում բացել Բուլղարիայի դեսպանատուն:

Հայաստանի Հանրապետությունը դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատեց Հարավսլավիայի, Խորվաթիայի և Սլովենիայի հետ: 1999 թ. մարտի 2-ին ՀՀ նախագահին իր հավատարմագիրը հանձնելու ժամանակ Հայաստանում Սլովենիայի նոր նշանակված դեսպանը նշեց իր երկրի շահագրգռվածությունը Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորման գործում՝ ընդգծելով երկկողմ հարաբերությունների զարգացման կարևորությունը տարածաշրջանի երկրների համար⁶⁰¹: Սլովենիան Արևելյան Եվրոպայի այն երկրներից է, որը կարողացավ կարճ ժամանակամիջոցում հաղթահարել անցումային շրջանի դժվարությունները: Ըստ ՀՀ նախագահի՝ Հայաստանի համար հետաքրքիր է այդ փորձը: Կարևորվեցին նաև հայ սլովենական կապերի ընդլայնումը, տնտեսական համագործակցության և միջազգային կազմակերպությունների շրջանակներում համագործակցության խորացումը:

Հայաստանի Հանրապետությունը տնտեսական և քաղաքական ու մշակութային բնագավառներում երկկողմանի համաձայնագրեր կնքեց նաև Կիպրոսի հետ:

Պասիվ էին Հայաստանի հարաբերությունները Վիշեգրադյան խմբի (Լեհաստան, Հունգարիա, Չեխիա, Սլովակիա) և Սկանդինավյան ու Մերձբալթյան երկրների հետ: Սլովակիայի հետ հարաբերություններում դրական տեղաշարժեր կատարվեցին՝ կապված Սլովակիայի Հանրապետության կառավարական պատվիրակության Հայաստան կատարած այցի հետ: 2000 թ. փետրվարի 2-ին Երևան ժամանած Սլովակիայի կառավարական պատվիրակության հետ Հայաստանի կառավարությունը կնքեց առևտրատնտեսական և գիտատեխնիկական համագործակցության համաձայնագիր, ստորագրվեց նաև արտաքին գործերի նախարարությունների համագործակցության մասին արձանագրություն: Գրանով Հայաստանը և Սլովակիան կատարեցին համագործակցության առաջին քայլերը:

2000 թ. մարտի 15-18-ը ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Վ. Օսկանյանը, իր մերձբալթյան շրջագայության շրջանակում հանդիպելով Լատվիայի, Լիտվայի և Էստոնիայի նախագահների հետ, ստորագրեց համատեղ կոնվենցիա՝ եկամուտների և գույքի կրկնակի հարկումը բացառելու մասին, ինչպես նաև ընդունեց արձանագրություն՝ արտաքին գործերի նախարարությունների համագործակցության, օդային փոխադրումների և միջազգային կազմակերպություններում և եվրոպական կառույցներում Հայաստանի և Մերձբալթյան երկրների համագործակցության վերաբերյալ⁶⁰²:

Կարևոր աշխատանքներ կատարվեցին արաբական աշխարհի հետ Հայաստանի կապերի հաստատման և ամրապնդման ուղղությամբ:

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից է բարեկամական հարաբերությունների զարգացումը Մերձավոր և Միջին Արևելքի արաբական երկրների՝ Եգիպտոսի, Սիրիայի, Լիբանանի, Ալժիրի, Մարոկկոյի

⁶⁰⁰ Տե՛ս Մինասյան Է., նշվ. աշխ., էջ 99:

⁶⁰¹ Տե՛ս Օսկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 96:

⁶⁰² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 89:

և Օմանի հետ: Հետևողականորեն զարգանում էին Հայաստանի ավանդական կապերը այս երկրների հետ, որոնք, առկա ձեռքբերումներով հանդերձ, դեռևս ունեին հետագա առաջընթացի մեծ ներուժ: Հայաստանի շահագրգռվածությունը նրանց հետ հարաբերությունների հաստատման ու զարգացման գործում բացատրվում էր ոչ միայն պատմամշակութային դարավոր կապերով, այլև հայկական գաղթօջախների առկայությամբ, արաբական երկրների ռազմական և տնտեսական ներուժով և այլն:

1992 թ. դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատվեցին Սիրիայի, Եգիպտոսի, Լիբանանի, Ալժիրի, Մարոկոյի և Օմանի հետ: Հատկապես սերտ համագործակցություն հաստատվեց Եգիպտոսի, Լիբանանի և Սիրիայի հետ: Հանրապետության նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը 1992 թ. ապրիլ-մայիսին այցելեց Եգիպտոս և Սիրիա: Այս երկրների հետ ստորագրվեցին տնտեսական համագործակցության մի շարք պայմանագրեր: 1993-1995 թթ. Եգիպտոսի, Սիրիայի և Լիբանանի հետ ՀՀ-ն ստորագրեցին համագործակցության և փոխօգնության երկու տասնյակից ավելի պայմանագրեր ու համաձայնագրեր: 1993 թվականից Երևանում գործում են Եգիպտոսի, իսկ 1997 թվականից՝ Լիբանանի և Սիրիայի դեսպանությունները: Իրենց ակտիվ աշխատանքներով հարաբերությունների խորացմանը մեծապես նպաստեցին արաբական երկրներում գործող հայկական դիվանագիտական ներկայացուցչությունները՝ հայկական դեսպանությունները Կահիրեում, Դամասկոսում, Բեյրութում և զլխավոր հյուպատոսությունը Հալեպում:

1997 թ. մարտին կայացան ՀՀ արտգործնախարարի այցելությունները Մերձավոր և Միջին Արևելքի մի շարք երկրներ՝ Սիրիա, Լիբանան, Հորդանան, Եգիպտոս: Նույն թվականի մայիսին Եգիպտոսի Արաբական Հանրապետության ժողովրդական ժողովի նախագահի հրավերով Կահիրե մեկնեց ՀՀ ԱԺ նախագահի պատվիրակությունը: Երկկողմանի փոխայցելությունների ընթացքում համաձայնագրեր ստորագրվեցին քաղաքական և մշակութային համագործակցության բնագավառներում⁶⁰³:

Երկու երկրների համատեղ տնտեսական հանձնաժողովի երկրորդ նիստը տեղի ունեցավ 1999 թ. նոյեմբերին Երևանում: Այստեղ մշվեց, որ առևտրատնտեսական համագործակցության մակարդակը չի արտացոլում երկու երկրների իրական հնարավորությունները, կարևորվեց նրանց միջև օդային ուղիղ չվերթի հաստատումը, ինչպես նաև երկուստեք տնտեսական փոխշահավետ կապերի զարգացման անհրաժեշտությունը:

Հայ-սիրիական հարաբերությունների հիմքում ընկած է դարերի պատմություն ունեցող բարեկամությունը: Երկու երկրների միջև առկա էին քաղաքական, տնտեսական և մշակութային ոլորտներում համագործակցությունը, միջխորհրդարանական կապերի ընդլայնումն ու պատվիրակությունների փոխայցելը: Ինչպես ընդգծվեց ՀՀ խորհրդարանի նախագահի և Հայաստանում Սիրիայի Արաբական Հանրապետության ժամանակավոր հավատարմատարի 1999 թ. դեկտեմբերի 9-ի հանդիպման ժամանակ, «Հայաստանի և Սիրիայի ղեկավարների ջերմ հարաբերությունները, միջխորհրդարանական փոխայցելը կօժանդակեն հայ-սիրիական համագործակցության ընդլայնմանը

⁶⁰³ Տե՛ս Օսկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 115:

հատկապես ներդրումների ապահովության առումով և կնպաստեն տնտեսության զարգացմանը»⁶⁰⁴:

Հայ-լիբանանյան բարեկամական հարաբերությունների զարգացման համար մեծ նշանակություն ունեցան 1997 թ. հոկտեմբերին Լիբանանի վարչապետ Ռաֆիկ Հարիրիի այցը Հայաստան և «ՀՀ-ի և ԼՀ-ի միջև բարեկամության և համագործակցության մասին» պայմանագրի ստորագրումը: Իսկ 1998 թ. սեպտեմբերին ՀՀ վարչապետ Արմեն Գարբինյանի Լիբանան կատարած պաշտոնական այցի ժամանակ ստորագրվեց ՀՀ և ԼՀՀ կառավարությունների միջև «Եկամուտների և գույքի կրկնակի հարկումը բացառելու վերաբերյալ», «Զբոսաշրջության բնագավառում համագործակցության մասին», «Բարձրագույն կրթության և գիտության բնագավառում համագործակցության մասին», «Միջնակարգ կրթության բնագավառում համագործակցության մասին» համաձայնագրերը⁶⁰⁵: Լիբանանի և Հայաստանի հարաբերությունների հետագա խորացման համար մեծ կարևորություն ունեցավ 2000 թ. փետրվարի 15-ին ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Բոչարյանի գլխավորած Հայաստանի պատվիրակության պաշտոնական այցը Բեյրութ⁶⁰⁶: Նրա և Լիբանանի Հանրապետության նախագահ Էմիլ Լահուդի միջև ստորագրվեցին մի շարք պայմանագրեր՝ միջազգային փոխադրումների, միջտնտեսական, միջխորհրդարանական կապերի և մշակութային համագործակցությունների վերաբերյալ:

Հայաստանի Հանրապետությունը դիվանագիտական հարաբերություններ է հաստատել 1994 թ. Քուվեյթի, 1995 թ.՝ Եմենի, 1996 թ.՝ Հորդանանի հետ: Այս երկրների հետ բարեկամական կապերի ամրապնդումը մեծապես նպաստում էր նաև այդ երկրների հայկական համայնքների գործունեության աշխուժացմանը: Հայաստանը փորձում էր նորմալ փոխհարաբերություններ հաստատել Իսրայելի հետ: Հայաստանի Հանրապետությունն ուներ իր պատվո հյուպատոսությունը Իսրայելում: Իսրայելը հայտնի էր իր ադրբեջանամետ դիրքորոշումով: Թուրքիայի հետ նաև ուներ սերտ հարաբերություններ, որը կարող էր վնասել Հայաստանին: Ահա թե ինչու հարկավոր էր այս երկրներում պահպանել ուղղակի շփումներ՝ զերծ մնալով վտանգներից: Հայ-իսրայելական հարաբերությունների նորմալացման գործում մեծ նշանակություն ունեցավ ոչ միայն ՀՀ արտաքին գործերի նախարարի այցը Իսրայել 1999 թ., այլև ՀՀ նախագահի ղեկավարությամբ պատվիրակության այցը Երուսաղեմ 2000 թ. հունվարի 20-ին⁶⁰⁷: Վարչապետ Էհուդ Բարաքի և Նախագահ Էյզեր Վայցմանի հետ Ռ. Բոչարյանի հանդիպման ժամանակ քննարկվեցին հայ-իսրայելական երկկողմ հարաբերություններին և իսրայելա-պաղեստինյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման գործընթացի զարգացմանը վերաբերող հարցեր: ՀՀ նախագահը, կարևորելով հայ-իսրայելական հարաբերությունների նորմալացումը, նշեց. «Չէինք ցանկանա, որ Թուրքիայի և Իսրայելի միջև հարաբերություններն ինչ-որ տեղ հակահայկական, Հայաստանի դեմ ուղղված բնույթ կրեն և մեր հարաբերությունները պետք է զարգացնել»⁶⁰⁸:

⁶⁰⁴ Հայաստանի Հանրապետության ամփոփ ժամանակագրություն, 1999, էջ 56:

⁶⁰⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 42:

⁶⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում, 2000, էջ 64:

⁶⁰⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության ամփոփ ժամանակագրություն, 2000, էջ 58:

⁶⁰⁸ Նույն տեղում:

Այցի շրջանակներում ՀՀ և Իսրայելի պետության առողջապահության նախարարները համագործակցության ծրագիր ստորագրեցին ՀՀ և ԻՊ առողջապահության և բժշկության բնագավառում՝ նախատեսելով մասնագետների փոխանակում, քույր հիվանդանոցների միջև ուղղակի կապերի ստեղծում, իսրայելական կողմից ՀՀ բուժօգնության ներդրումների կատարում և համագործակցություն⁶⁰⁹:

Այսպիսով՝ Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը ելնում էր երկրի անվտանգության շահերից և թելադրված էր նրա աշխարհաքաղաքական վիճակով: Եթե Ռուսաստանի հետ հարաբերություններն ուղղված էին գլխավորապես ռազմավարական ու տնտեսական համագործակցության ամրապնդմանը, ապա ԱՄՆ-ի հետ՝ տնտեսական և միջազգային համագործակցության ընդլայնմանը: Հայաստանի արտաքին քաղաքականությունը միտված է Կովկասում անվտանգության տարածաշրջանային համակարգի ստեղծմանը, որը հնարավոր է միայն բանակցությունների ընթացքում ընդունված փոխզիջումների և ժողովրդավարության սկզբունքների ամրապնդման դեպքում:

---

⁶⁰⁹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության ամփոփ ժամանակագրություն, 2000, էջ 58:

ՎԵՅԵՐՐՈՐԳ ԳԼՈՒԽ

ՆԱՅՐԵՆԻՔ-
ՍՓՅՈՒՈՔ
ՆԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ՀԱՅՐԵՆԻՔ-ՍՓՅՈՒՈՔ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

ա. Կրթամշակութային կապերը

Ճակատագրի բերումով զրկվելով ազգային պետականությունից՝ հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ իր հայրենի երկրում ենթարկվել է օտար իշխողների բիրտ հալածանքների: Ժողովրդի տարբեր հատվածներ տարբեր ժամանակներում հարկադրված հեռացել են հայրենիքից և բնակություն հաստատել աշխարհի տարբեր երկրներում:

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին ինչպես հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների բազմակողմանի ամրապնդման, այնպես էլ նախկին խորհրդային հանրապետությունների հայկական գաղթօջախների հետ հարաբերությունների կարգավորման ու զարգացման համար: Հայաստանի անկախացումը նոր փուլ նշանավորեց հայրենիք-Սփյուռք փոխհարաբերություններում: Ամենատարբեր մակարդակներով երկխոսություններ սկսվեցին անհատների ու կազմակերպությունների, պետական գործիչների միջև: Բայց հեշտ չէր վերականգնել տարիներով խզված կապը, մանավանդ որ հայության երկու հատվածներն իրենց աշխարհայացքով, ապրելակերպով, կենցաղով շատ էին հեռացել միմյանցից: Իրենց հերթին Հայաստանի նոր իշխանությունները հաճախ թույլ էին տալիս ոչ ճիշտ մոտեցումներ, որոնք չէին նպաստում հարաբերությունների կարգավորմանը: Այսպես՝ անկախությունից հետո հայրենիքում գործելու լայն ասպարեզ ստացան Սփյուռքի ավանդական կուսակցությունները, որոնց դերն անգնահատելի էր արտերկրում հայապահպանության տեսանկյունից: Հայրենիք գալով՝ նրանք (ՀՅԴ, ՀՌԱԿ, Հնչակ) փորձեցին մասնակից դառնալ երկրի կառավարմանը: Ցավոք, ՀՀԸ-ն հալածական բիրտ քաղաքականություն որդեգրեց ավանդական կուսակցությունների հանդեպ (ՀՅԴ-ն արգելվեց, ՀՌԱԿ-ը պառակտվեց): Հայաստանի իշխանությունները փորձեցին վարկաբեկել այդ կուսակցությունների գործունեությունը նաև արտասահմանում, որի հետևանքով Սփյուռքում վտանգվեցին ազգապահպանման գործին նվիրված շատ կազմակերպություններ, որոնք հիմնականում գործում էին կուսակցությունների հովանու ներքո: Դա մեծ հարված էր նաև հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններին: Սփյուռքի հետ հարաբերությունները ստացան տարերային բնույթ և հաճախ կախված էին այս կամ այն ղեկավար գործչի նախասիրություններից ու կարողությունից:

Նոր պայմաններում հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները արդյունավետ կազմակերպելու գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ դեռևս 1964 թ. ստեղծված Սփյուռք-

քահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի աշխատանքների վերակառուցումը: 1991 թ. մշակվեց կոմիտեի գործունեության նոր կանոնադրությունը, որտեղ հատուկ շեշտադրվեցին հայրենիքի և ներքին ու արտաքին Սփյուռքի մերձեցման աշխատանքների կարգավորման, համատեղ կառույցների ստեղծման, տնտեսական ու մշակութային մերձեցման, գիտակրթական համագործակցության խնդիրները⁶¹⁰:

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների սերտացման համար հզոր խթան հանդիսացավ Արցախի ազատագրական պայքարը: Այդ պայքարը լայն արձագանք գտավ բոլոր զաղթավայրերում. մարտնչող Արցախին սատար կանգնեց ողջ հայությունը թե՛ Հայաստանում և թե՛ արտերկրում: Ամենուր հայերը համոզվեցին, որ թուրք-ազերիական բռնություններին դիմակայելու հիմնական ուղին միասնությունն ու համախմբվածությունն է: Այդ գիտակցությունն էլ ավելի ամրապնդվեց 1988 թ. դեկտեմբերյան ավերիչ երկրաշարժի հետևանքները վերացնելու համար ծավալված համազգային պայքարով: Երկրաշարժը, նրա մեծածավալ ավերումները և տասնյակ հազարավոր զոհերը հայրենիքում և Սփյուռքում առաջին պլան մղեցին ազգապահպանման խնդիրը, և մշակվեց համապատասխան գործելակերպ: Արցախի ազատագրական շարժումն ու երկրաշարժը, ցնցելով ողջ հայությանը, միաժամանակ ամրապնդեցին ազգային միասնության գաղափարը:

Չնայած դրան՝ բացակայում էր այն համազգային ծրագիրը, որի իրագործմանը պետք է լծվեին բոլոր հայերը՝ անկախ իրենց բնակության վայրից: Այժմ նոր հարթության վրա էին դրվում հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները: Հայաստանը պետք է նպաստեր Սփյուռքի հայապահպանման գործին, իսկ Սփյուռքն օգնելու էր Հայաստանի անկախության ամրապնդմանն ու տնտեսական զարգացմանը: Հայ ժողովուրդը համոզվեց, որ հայրենիքն ու Սփյուռքը այլևս չեն կարող առանձին-առանձին գոյություն ունենալ, որ նրանց փոխհարաբերությունները պետք է խարսխվեն «Մեկ հայրենիք, մեկ ազգ» կարգախոսին: Այդ հարաբերությունները պետք է նաև փոխշահավետ լինեին: Սփյուռքը չպետք է դիտվեր որպես Հայաստանի համար մշտական օգնության միջոց, քանզի նա նույնպես օգնության կարիք ուներ, որին մեծապես կարող էր նպաստել հայրենիքը: Սփյուռքին սպառնում էր ճուլման վտանգը, մանավանդ այն պատճառով, որ նոր սերնդի զգալի մասն արդեն կապված չէր ազգային կառույցների և մշակույթի հետ, ուստի այդ վտանգը շատ իրական էր: Այս և այլ հարցերի կարգավորման նպատակով Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի լուծարված կոմիտեի փոխարեն 1996 թ. հանրապետության արտաքին գործերի նախարարությունում ստեղծվեց Սփյուռքի հետ կապերի ստորաբաժանում⁶¹¹:

Հայաստան-Սփյուռք փոխհարաբերություններում առաջնային էին հոգևոր կապերի ամրապնդումը, այդ ոլորտում միասնական ծրագրերի մշակումն ու կենսագործումը:

Հայ ժողովրդի ինքնագիտակցության զարգացման և հայապահպանման առաջնահերթ գործունեներից մեկը մայրենի լեզվով մատաղ սերնդի կրթությունն է: Ինչպես նախկինում, նոր պայմաններում նույնպես սփյուռքահայ ուսուցիչներին օգնելու, նրանց վերապատրաստման նպատակով Երևանում կազմակերպվում էին դասընթացներ: ԱՄՆ-

⁶¹⁰ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները անկախության տարիներին (1991-2009), Ստեփանակերտ, 2010, էջ 56:

⁶¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57:

ից, Կանադայից, Ֆրանսիայից, Անգլիայից, Սիրիայից, Իրանից և այլ երկրներից եկած ուսուցիչները, մասնագիտական օգնություն ստանալուց բացի, շրջագայում էին Հայաստանում, ծանոթանում հայրենիքի հոգևոր-մշակութային արժեքներին: Պահպանվեց նախկին ավանդույթը. տարբեր գաղթավայրերից Հայաստանի բուհերում սովորելու էին գալիս մեծ թվով սփյուռքահայ երիտասարդներ, որոնք բուհերն ավարտելուց հետո վերադառնում էին իրենց բնակավայրերը: 1997 թ. Հայաստանի պետական բուհերում սովորում էր արտերկրի 818 ուսանող, որոնցից 314-ը՝ պետպատվերով, 509-ը՝ վճարովի: Նույն տարում իրենց ուսումը ասպիրանտուրայում շարունակում էր 97 մարդ: Գրանց հիմնական մասը մասնագիտանում էր հայագիտության և բժշկության գծով⁶¹²:

Սփյուռքում շարունակում էին գործել բազմաթիվ կրթարաններ, որոնց ավանդը հայապահպանման գործում դժվար է գերազնահատել: 1998 թ. Սփյուռքում կային 160-ից ավելի ամենօրյա վարժարաններ և նույնքան կիրակնօրյա դպրոցներ: Միայն Ֆրանսիայում գործող 6 հայկական վարժարաններում (Պարսամյան, Համազգային, Փափագյան և այլն) սովորում էր 1466 աշակերտ, որոնց դասավանդում էր շուրջ 90 ուսուցիչ⁶¹³: Գպրոցների ծախսերի մի մասը հոգում էին բարեգործները, մյուս մասը՝ ծնողները: Բայց Սփյուռքի հայկական դպրոցները բազում դժվարություններ ունեին, հատկապես ուսումնական գործընթացի կարգավորման գործում: 1996 թ. Երևանի Խ. Աբովյանի անվան պետական մանկավարժական համալսարանում հիմնվեց «Սփյուռք» գիտաուսումնական կենտրոնը, որը Սփյուռքի ուսումնական հաստատությունների համար սկսեց մշակել ուսումնակրթական ծրագրեր, որոնց հիման վրա ստեղծված դասագրքերը առաքվում էին տարբեր երկրներ: Ջավախքի դպրոցները նույնպես ստանում էին դասագրքեր, ծրագրեր, գեղարվեստական գրականություն: Կենտրոնը զբաղվում էր նաև սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստման, հայագիտական առարկաների գծով ուսուցիչների պատրաստման հարցերով:

Սփյուռքահայ մատաղ սերնդի հայեցի դաստիարակության գործում անգնահատելի էր Սփյուռքի այնպիսի ուսումնական և դաստիարակչական կենտրոնների դերը, ինչպիսիք էին «Թեքեյան» մշակութային միությունը, Մխիթարյան միաբանությունը, Մուրադ-Ռաֆայելյան վարժարանը, Մելգոնյան կրթական հաստատությունը և այլն, որտեղ հարյուրավոր երիտասարդներ են սովորել ու սովորում, որոնցից շատերը ուսումը շարունակում էին Եվրոպայի և Հայաստանի բուհերում:

Գպրոցաշինությունը Սփյուռքում լայն ծավալ ստացավ 1990-ական թվականներին: Գպրոցների շենքերը կառուցվում էին հատուկ ֆոնդերի և բարեգործների միջոցներով: Անգնահատելի են Ալեք Մանուկյանի, Գաբրիել Ինջեջիկյանի, Մաթևոս Ֆերահյանի և ուրիշների նվիրաբերումները դպրոցաշինությանը: Այդ գործում մեծ է «Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության» (ՀԲԸՄ) կատարած աշխատանքը⁶¹⁴:

Սփյուռքահայ դպրոցները գրականության մեծ կարիք էին զգում: 1991 թ. հուլիսին «Հայրենիքի ձայն» թերթի միջոցով հայրենակիցներին դիմեց Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեն՝ նշելով, որ արտերկրի հայությունն ապրում է

⁶¹² Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 58:

⁶¹³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 59:

⁶¹⁴ Տե՛ս Պետրոսյան Ք., Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1988-2001 թթ., Երևան, 2011, էջ 142:

ինքնաճանաչման, ազգային զարթոնքի շրջան, որ հատկապես նոր սերնդի մեջ աճել է հետաքրքրությունը հայ հոգևոր արժեքների նկատմամբ, և նա տոգորված է վճռակա-
նությամբ՝ տեր կանգնելու սեփական մշակույթին: Բայց սփյուռքահայ համայնքների, մշակութային կենտրոնների ու դպրոցների գրադարանները աղքատ են, հայ պատա-
նիներն ու երիտասարդները հնարավորություն չունեն հաղորդակցվելու հայրենի գրա-
կանությանն ու մշակութային նվաճումներին: Կոչը լայն արձագանք գտավ. Հայաստա-
նի Հանրապետությունում հավաքվեց մեծ քանակությամբ գրականություն և ուղարկվեց տարբեր համայնքներ:

Չնայած Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական ծանր պայմաններին՝ հայ-
րենիք-Սփյուռք կապերն ամրապնդելու նպատակով 1991 թ. բացվեցին Երևանի հայ-
կական քոլեջ-համալսարանը, մենեջմենթի բարձրագույն դպրոցը, որտեղ հիմնականում սովորում էին արտասահմանից եկած ուսանողները: Նույն տարում կառավարության որոշմամբ Երևանում հիմնվեց Հայաստանի ամերիկյան համալսարանը (ՀԱՀ), որը նա-
խատեսում էր բարձրագույն կրթություն տալ ՀՀ-ի և այլ երկրների ուսանողներին՝ ամե-
րիկյան կրթական համակարգին ու մակարդակին համապատասխան: Համալսարա-
նը սկսեց գործել «Հայաստանի ամերիկյան համալսարան ընկերակցության» (ՀԱՀԸ) և «Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության» (ՀԲԸՄ) գործուն օժանդակու-
թյամբ:

ՀԱՀ-ը սերտորեն համագործակցում էր Հայաստանի պետական բուհերի հետ, մշա-
կում համատեղ ծրագրեր:

Հետպատերազմյան շրջանում տարբեր ճակատագրեր ու զարգացման տարբեր
հնարավորություններ ունեցան Հարավարևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրնե-
րի հայկական համայնքները:

Բուլղարահայ գաղութն իր քանակով Եվրոպայում երկրորդն էր Ֆրանսիայից հետո:
Այստեղ ազգային խնդիրները հետին պլան էին մղված: Միայն 1990-ական թվականնե-
րին վերականգնվեց համայնքի ազգային կյանքը, որը սերտ կապեր հաստատեց հայ-
րենիքի հետ: Երկրորդ աշխարհամարտից հետո իր գոյությունը դադարեցրել էր մաս
Ռումինիայի «Հայոց միությունը», որը վերակենդանացավ 1990-ականների սկզբներին:
Այստեղ ևս, ինչպես Բուլղարիայում, առաջնահերթ նշանակություն էր տրվում հայոց
դպրոցական գործին: Հայաստանի Հանրապետության օգնությամբ ստեղծվեցին մախ
կիրակնօրյա, ապա՝ հայկական հանրակրթական դպրոցներ:

1960-1970-ական թվականներին Գերմանիայում ստեղծված հայկական համայնքի
զարթոնքը սկզբնավորվեց 1990-ական թվականներին՝ կապված Արցախի ազատագրա-
կան պայքարի և երկրաշարժի հետ: Երկրի տարբեր քաղաքների հայկական եկեղեցինե-
րին առընթեր ստեղծվեցին կիրակնօրյա դպրոցներ, որոնց նպատակը հայ նոր սերնդին
ձուլումից փրկելն էր:

Կրթամշակութային երկարատև նիքից արթնանում էր ներքին սփյուռքի հայու-
թյունը՝ ձեռնամուխ լինելով ազգապահպանության գործին: Այդ տեսանկյունից կարևոր
աշխատանք էր ծավալում Սանկտ Պետերբուրգի «Հայկական տուն» ընկերությունը,
որի հիմնական նպատակն էր Պետերբուրգի զանազան կազմակերպությունների, ինչ-
պես նաև անհատ գործիչների միջև հոգևոր մշակութային և գործարար կապերի ամ-
րապնդումը: 1993 թ. քաղաքի իշխանությունները հայկական համայնքին վերադարձ-

րին հայոց եկեղեցին, սկսեց լույս տեսնել «Հավատամք» ամսաթերթը: Տեղի հայկական դպրոցները Հայաստանից ստացան անհրաժեշտ դասագրքեր ու դպրոցական պիտույքներ⁶¹⁵: Եռանդուն ազգապահպան գործունեություն էր ծավալել Աստրախանի հայկական համայնքը, որը սերտորեն համագործակցում էր Հայաստանի հետ, կազմակերպում փոխադարձ այցելություններ: Առաջին քայլերն էր արվում քաղաքի հայությանը վերադարձնելու ազգային լեզուն: Ազգանվեր գործունեություն էր սկսվել Դնեպրոպետրովսկի հայկական համայնքում, որի ակտիվ միջնորդությամբ քաղաքի որոշ դպրոցներում, որտեղ մեծ էր հայ աշակերտների թիվը, մտցվել էր հայոց լեզու և գրականություն առարկան:

Հայաստանի անկախացումից հետո մշակույթի ոլորտում հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները դրսևորվեցին տարբեր մակարդակներով ու բնույթով պաշտոնական, պետական, անհատական, ինքնագործ և սիրողական խմբերի ու անհատների կողմից: Այդ տեսանկյունից կարևոր էր 1991 թ. մայիսին Երևանում հրավիրված սփյուռքահայ թատրոնների անդրանիկ փառատոնը, որի հիմնական նպատակն էր կապ հաստատել սփյուռքահայ մշակութային տարբեր կենտրոնների միջև և ամրապնդել այդ կապը հայրենիքի հետ: Փառատոնը բացեց Նյու Յորքի «Համազգային» թատերախումբը: Փառատոնի գլխավոր մրցանակը, որը կրում էր Վահրամ Փափագյանի անունը, շնորհվեց Լոս Անջելեսի «Վարդան Աճեմյան» թատերախմբին: Սփյուռքից հայրենիք ժամանած թատերախմբերը հանդես էին գալիս ոչ միայն Երևանում, այլև Գյումրիում, Վանաձորում և հանրապետության այլ քաղաքներում ու շրջաններում:

Հայրենիքում պարբերաբար կազմակերպվում էին փոխադարձ գեղանկարչական ցուցահանդեսներ: Լոս Անջելեսի «Թեքեյան» մշակութային միության կենտրոնում կազմակերպվեց սփյուռքահայ տաղանդավոր գեղանկարիչ Բյուզանդ Կոճանյանի ցուցահանդեսը: Բացման առիթով հայրենասեր նկարիչն ասել էր. «Նկարներս կուզենայի Հայաստան դրկել, կուզեի, որ Երևանը դառնա արվեստի թանգարանների երկիր, ինչպես Իտալիան»: Ամերիկահայ նկարիչ Մարկոս Գրիգորյանն իր թանկարժեք հավաքածուն նվիրաբերեց հայրենիքին: Ամերիկահայ հայտնի քանդակագործ Խորեն Տեր-Հարությունյանը հարյուրավոր արձաններ նվիրեց հայրենիքին⁶¹⁶: 1997 թ. Բոստոնում բացվեց «Էլբակյանների արվեստը» ցուցահանդեսը, որը հնարավորություն տվեց Բոստոնի հայկական համայնքին և այլազգիներին մոտիկից առնչվելու Հայաստանի արվեստագետների տարբեր սերունդների ներկայացուցիչների ստեղծագործություններին: Տեղի ամերիկյան մամուլը բարձր գնահատեց ցուցահանդեսը՝ ընդգծելով, որ հայ ժողովուրդն իր զավակների միջոցով շարունակում է նորանոր արժեքներ մատուցել աշխարհին:

Արգենտինահայ համայնքում հայրենասիրական լայն աշխատանքներ ծավալած լուսանկարիչ Մարտին Բուքիսկյանի՝ Հայաստանը պատկերող գունավոր լուսանկարների ցուցահանդեսը ազգասիրական խոր զգացումներ էր առաջ բերել տեղի հայության մեջ: Նա լուսանկարչական ցուցահանդեսներ կազմակերպեց նաև Իրանում: Նկարիչ Արամ Ստեփանյանի ջանքերով իրանահայերի հնգօրյա լուսանկարների հավաքածուի ցուցահանդես բացվեց Թեհրանի արդի արվեստի պետական թանգարանում:

⁶¹⁵ Տե՛ս **Պետրոսյան Ք.**, նշվ. աշխ., էջ 46:

⁶¹⁶ Տե՛ս **Մինասյան Է., Վարդանյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 61-62:

Հայրենիք-Միությունը մշակութային մերձեցմանը մեծապես նպաստում էին սփյուռքահայ մշակութային գործիչների այցերը Հայաստան: Հայրենիք էին գալիս «Համազգային մշակութային միության» Լիբանանի և Սիրիայի մասնաճյուղերի պատվիրակությունները՝ իրենց կապերը գործնական հունի մեջ դնելու նպատակով: Կարևոր դեր էր հատկացվում երաժշտական և պարային խմբերի փոխայցելություններին:

Բեյրութի «Համազգային մշակութային միության» վարչության և Երևանի Կոմիտասի անվան կոնսերվատորիայի միջև պայմանագիր կնքվեց, որով վերջինս իր հովանավորության տակ վերցրեց «Բարսեղ Կանաչյան» երաժշտական ուսումնարանը՝ պարտավորվելով բարձրորակ մասնագետներ գործուղել այնտեղ:

Հայրենիք-Միությունը մշակութային հարաբերություններում կարևոր երևույթ էր 1993 թ. հունվարին հայկական մշակույթին նվիրված փառատոնը Իտալիայում, որի ընթացքում հայ արվեստագետները ցույց տվեցին իրենց կատարողական բարձր վարպետությունը, նաև դասախոսություններով լայնորեն քարոզեցին հայկական արվեստը: Իտալիայի հասարակությունը և իշխանությունները հետաքրքրվեցին Հայաստանի արվեստով, որը միաժամանակ իտալահայերի մեջ արթնացրեց ազգասիրական-հայրենասիրական զգացումներ⁶¹⁷: 1997 թ. ապրիլին Ստամբուլում համերգներով հանդես եկան Գյումրիի մանկապատանեկան ստեղծագործական կենտրոնի սաները, որը կարևոր իրադարձություն էր թուրքահայ համայնքի կյանքում: Ամերիկահայ գաղթօջախներում, հատկապես Կալիֆոռնիայի հայկական շրջանակներում մեծ աշխատանք էր կատարում «Կոմիտաս» գեղարվեստական կազմակերպությունը:

Հայ արվեստի հետազոտողները Հայաստանում ավելի ու ավելի հաճախ էին դիմում սփյուռքահայ արվեստագետների՝ երգահանների, երաժիշտ կատարողների, գեղանկարիչների, թատերական գործիչների ստեղծագործությունների ուսումնասիրմանն ու տարածմանը: Ցիցիլիա Բրուտյանն իր «Հայ երաժշտական մշակույթի աշխարհասփյուռ ընտրյալները» աշխատության մեջ ամփոփել էր 32 գաղթավայրերի շուրջ 350 երաժիշտների գործերը⁶¹⁸: Գիրքը սփյուռքահայ երաժիշտներին հայրենիքում ճանաչում ընձեռնելու լուրջ փորձ էր, որը նաև նպաստեց նրանց ստեղծագործությունների ընդգրկմանը Հայաստանի երաժշտական ուսումնարանների ու դպրոցների ծրագրերում:

Հայաստանի անկախացումից հետո, երբ հանրապետությունից սկսված լայնածավալ արտագաղթի պատճառով բազմամարդ դարձան հատկապես Ռուսաստանի հայկական համայնքները և ստեղծվեցին նորերը, կարևորագույն նշանակություն ունեցավ նրանցում հայ մշակույթի օրերի կազմակերպումը: Օրինակ՝ 1993 թ. հունիսին Աստրախանում կազմակերպվեցին հայկական մշակույթի օրեր, որոնց մասնակցեցին Ռուսաստանի հայկական մյուս համայնքների ներկայացուցիչներ, քաղաքական ու տնտեսական ղեկավարներ, գիտության և արվեստի գործիչներ:

Հայ արվեստի գործիչները պարբերաբար այցելում էին Ռուսաստանի զանազան նահանգներ, շրջաններ ու քաղաքներ: Հայկական մշակույթի օրերին, որպես կանոն, տեղի հեռուստատեսությամբ տրվում էին հաղորդումներ հայ արվեստի, նրա գործիչների ստեղծագործությունների, տվյալ հայկական համայնքի մասին: Հայ երաժշտության

⁶¹⁷ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 61-62:

⁶¹⁸ Տե՛ս Հայոց պատմություն, բուհական դասագիրք, էջ 810:

մասնագետները հաղորդումներով հանդես էին գալիս ռուսական լսարանի առջև: Նման միջոցառումները մեծապես նպաստում էին հայ համայնքների համախմբմանը, հայրենիքի հետ նրանց կապերի ամրապնդմանը:

բ. Գիտական կապերի ամրապնդումը

ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո մեծաթիվ մասնագետների արտահոսքի պատճառով խիստ պակասել էր Հայաստանի գիտական ներուժը: Դրա պատճառը գիտության բնագավառում կառավարության սխալ քաղաքականությունն էր: Չնայած դրան՝ մեծ թվով հայրենամտեր գիտնականներ, հատկապես ավագ սերնդի ներկայացուցիչներից, շարունակեցին իրենց գիտական գործունեությունը հայրենիքում:

Ստեղծված նոր իրավիճակում կարևոր նշանակություն ստացավ Հայաստանի և Սփյուռքի գիտական ուժերի համախմբումը՝ որոշակի ծրագրեր իրականացնելու համար: Երևանում և Սփյուռքում հաճախակի գիտական նստաշրջաններ էին հրավիրվում, որտեղ քննարկվում էին համատեղ հետաքրքրություն ներկայացնող հարցեր, ընդունվում համապատասխան որոշումներ:

1992 թ. հունիսին Երևանում կազմակերպված համահայկական գիտական նստաշրջանը նվիրված էր հայության տարբեր հատվածների համագործակցության ամրապնդման, ազգային համախմբման և հայապահպանության կարևոր հարցերին: Գիտաժողովը առաջարկեց լուրջ աշխատանքներ տանել տարբեր կուսակցությունների և մշակութային կազմակերպությունների միջև հակասությունների վերացման ուղղությամբ՝ դրանով իսկ նպաստելով ամբողջ հայությանը մեկ առանցքի շուրջ համախմբելու գործին:

Նշանակալի միջոցառում էր 1992 թ. հոկտեմբերին Երևանում տեղի ունեցած ԳԱԱ ակադեմիայի Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի, Երևանի պետական և Կալիֆոռնիայի նահանգային համալսարանների համատեղ գիտաժողովը, որին մասնակցում էին ԱՄՆ-ից, Ֆրանսիայից և այլ երկրներից եկած մասնագետներ: 1997 թ. Բուլղարիայի «Երևան» կազմակերպության նախաձեռնությամբ Սոֆիայում կազմակերպված «Հայկական ոգու կենսունակությունը» գիտաժողովում հետաքրքիր զեկուցումներ լսվեցին հայոց պատմության ու մշակույթի մասին, հայ-բուլղարական կապերի վերաբերյալ⁶¹⁹:

Համահայկական գիտաժողովներում բազմիցս լուրջ անհանգստություն էր հայտնվում ներքին Սփյուռքի ծանր վիճակի համար: Նախկին ԽՍՀՄ-ում տարվող այլազգիների ուծացման քաղաքականության հետևանքով Ռուսաստանում վերացվել էին ազգային բոլոր կազմակերպությունները: Բացի Վրաստանից (մասնավորապես ջավախահայությունից)՝ մնացած նախկին խորհրդային հանրապետություններում հայերի խոսակցական լեզուն հիմնականում ռուսերենն էր: Գիտաժողովներում Հայաստանի կառավարությունից պահանջում էին միջոցներ ձեռնարկել նաև ներքին Սփյուռքում եղած հայկական համայնքները ամրապնդելու համար:

⁶¹⁹ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 65:

գ. Մշակութային միջոցառումները

Սփյուռքի աճող սերնդի հայրենասիրական դաստիարակության կարևոր միջոց էր հայ գրքի քարոզումը: Այդ տեսանկյունից օրինակելի աշխատանք էր կատարում Բունու-Այրեսի «Խրիմյան կրթական հիմնարկությունը», որի ջանքերով հայ գիրքը դուրս էր բերվում միջազգային ամենամյա ցուցահանդեսներ:

Սփյուռքահայ համայնքներում լայն տարածում գտավ 1999 թ. Շվեյցարիայում հրատարակված «Ղարաբաղի պատմական հուշարձանները» գունավոր քարտեզը, որի վրա պատկերված և ծանոթագրված վանքերի, եկեղեցիների, ամրոցների նկարները ցույց էին տալիս արցախահայության ստեղծագործական արարումները բազում դարերի ընթացքում: Հետագա տարիներին գաղթավայրերում լայն տարածում գտան Շահեն Մկրտչյանի՝ Արցախին նվիրված գրքերը և ալբոմները⁶²⁰:

Հայաստանի անկախությունից հետո Սփյուռքից Հայաստան վերադարձվեցին բազում մշակութային արժեքներ, այդ թվում՝ հայ մտավորականների արխիվներ ու գրադարաններ: Երևանի Եղիշե Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարանը համայնքներից ստացավ մի քանի հազար ձեռագրեր, գրքեր, ձայնագրություններ, այդ թվում՝ Ա. Ահարոնյանի, Ն. Աղբալյանի, Ա. Չոպանյանի և ուրիշների անտիպ ստեղծագործությունները, նամակները, նյութերը: Այդ ձեռքբերումները շարունակվեցին նաև հետագայում:

դ. Սոցիալ-տնտեսական աջակցությունը մայր հայրենիքին

Անկախության տարիներին հայրենիք-Սփյուռք հարաբերություններում կարևոր նշանակություն ստացավ տնտեսական աշխույժ համագործակցությունը: Հայաստանի իշխանությունները անկախության առաջին տարիներին, տնտեսական ծանր պայմաններից ելնելով, Սփյուռքին հատկացրին Հայաստանին «տնտեսական օժանդակողի» սահմանափակ դեր: Դա չէր կարող նպաստել հայրենիք-Սփյուռք փոխհարաբերությունների կայունացման փոխաշահավետ ռազմավարության մշակմանը: Հայաստանը պետք է Սփյուռքի տարբեր համայնքների հետ համագործակցության համապարփակ ծրագրեր մշակեր՝ հաշվի առնելով ոչ միայն հայրենիքի, այլև համայնքների շահերը: Հայրենիքի անկախ գոյությունն ու հզորությունը սփյուռքահայության հարատևման երաշխիքն էր, իսկ վերջինիս կենսունակությունն ու բարեկեցությունը՝ հայրենիքի ամրապնդման կարևոր գործոն: Իհարկե, բնական կլիմեր, եթե հայրենիքն իր հերթին հայ համայնքներին ցույց տար նկատելի տնտեսական աջակցություն, բայց Հայաստանում ստեղծված ծանր վիճակը դրա հնարավորությունը չէր տալիս: Ուստի մանավանդ երկրաշարժից հետո չափազանց մեծ էր Սփյուռքից ստացված օգնության դերը, որն ի վերջո ուղղված էր ազգապահպանման գործընթացին: Այդ օգնությունը դրսևորվեց ամենատարբեր ձևերով:

Հայաստան-Սփյուռք հարաբերություններում անգնահատելի էր առանձին բարեգործների և հասարակական կազմակերպությունների ազգանվեր գործունեությունը:

⁶²⁰ Տե՛ս Պետրոսյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 158-159, Հայոց պատմություն, բուհական դասագիրք, էջ 812:

Երկար տարիներ Ալեք Մանուկյանը ազգային բարեգործների առաջին շարքում էր: Տակավին 1964 թ. հիմնված Ալեք Մանուկյանի և նրա տիկնոջ՝ Մարի Մանուկյանի հիմնադրամը կարևոր դեր խաղաց Սփյուռքում դպրոցաշինության, մշակութային նոր կենտրոնների ստեղծման, հայ ուսուցիչների կենցաղային պայմանների բարելավման գործում: Հիմնադրամի միջոցներով կառուցվեցին դպրոցներ և մշակույթի տներ, հիվանդանոցներ, ծերանոցներ ԱՄՆ-ում, Կանադայում, Արգենտինայում, Ավստրալիայում և այլ երկրներում: Հայրենիքից հրավիրվեցին բարձրորակ մասնագետներ, որոնք նպաստեցին համայնքների հայկական դպրոցների կայացմանը: Հիմնադրամը մասնակից եղավ նաև հայրենիքի վերաշինությանը: «Սփյուռքի հայությունը կապրի Հայաստանի սիրով, ու կապրի անոր ապագայի համար, – ասել է Ա. Մանուկյանը, – այլապես ինչ իմաստ պիտի ունենար մեր ազգապահպանումի ամբողջ պայքարը, եթե մենք չունենայինք վախճանական նպատակ մը: Մենք համոզված ենք, թե առանց Հայրենիքի չի կարող գոյատևել Սփյուռքը»⁶²¹:

Մեծ բարերար Ալեք Մանուկյանի գործունեությունը, նրա կատարած ազգանվեր աշխատանքը բարձր են գնահատվել հայրենիքում և Սփյուռքում: Նա արժանացել է «Հայաստանի ազգային հերոսի» կոչման, պարգևատրվել շքանշաններով: Նրա գործը 1996 թվականից շարունակեց դուստրը՝ Լուիզ Սիմոն-Մանուկյանը⁶²²:

Սփյուռքի կողմից հայրենիքին աջակցելու վառ օրինակ է Լիսաբոնի «Գալուստ Գյուլբենկյան հիմնարկության» գործունեությունը: Նրա հայկական բաժանմունքը խոշոր միջոցներ է տրամադրում Հայաստանի գիտության, բժշկության կարիքներին, նաև գրահրատարակչությանը, ընդհանրապես՝ հանրապետության տնտեսությանը: Այն մեծ աշխատանքներ է կատարում հատկապես Սփյուռքում⁶²³:

Հայրենիք-Սփյուռք կապերի ամրապնդման գործում վիթխարի է ֆրանսահայ երգիչ, մեծ հայրենասեր Շառլ Ազնավուրի դերը, որը բազմիցս մարդասիրական օգնություն է բերել Հայաստան: Հայրենիքին մատուցած մեծ ծառայությունների համար աշխարհահռչակ երգչին շնորհվել է «Հայաստանի ազգային հերոսի» կոչում:

Անգնահատելի է «Լինսի» բարեգործական հաստատության ծավալած գործունեությունը, որը գլխավորում է հայրենիքին հսկայական ծառայություններ մատուցած Քրրք Քրքորյանը: «Լինսի» հիմնադրամի անդամ դարձան ամերիկահայ ամենահայտնի բարեգործական կազմակերպությունները, եկեղեցական թեմերը: Հիմնադրամը և անձամբ Քրրք Քրքորյանը պարբերաբար խոշոր հատկացումներ կատարեցին՝ Հայաստանը տնտեսական ծանր վիճակից դուրս բերելու համար: Ամբողջ 1990-ական թվականներին այդ հիմնադրամի օժանդակությամբ կառուցվեցին և վերանորոգվեցին մշակութային հիմնարկներ, ճանապարհներ, բնակարաններ և այլն: Քրրք Քրքորյանը նույնպես արժանացել է «Հայաստանի ազգային հերոսի» կոչման⁶²⁴:

Հանրահայտ է «Ջինիշյան» հիշատակի հիմնադրամի գործունեությունը Գյումրիում բնակելի շենքերի կառուցման, ջրագծերի վերականգնման ուղղությամբ: Հիմնադրամը

⁶²¹ Մեյրոնյան Է., Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն, Երևան, 2005, էջ 528:

⁶²² Տե՛ս Համազասպյան Վ., Ալեք Մանուկյան, Երևան, 1994, էջ 41:

⁶²³ Տե՛ս Պետրոսյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 79:

⁶²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 73:

օրինակելի հոգատարություն է ցուցաբերում անօթևան երեխաների, սոցիալապես ծանր վիճակում գտնվող ընտանիքների նկատմամբ:

Սփյուռքահայ բարեգործ Գալուստ Սողոմոնյանը բազում նվիրատվություններ է կատարել Թալինի և Վայքի շրջաններում՝ դպրոցներ ու եկեղեցիներ կառուցելու համար: Հայաստանում հոգևոր-եկեղեցական և զիտական բեղուն գործունեություն է ծավալել Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճյանը:

Շվեյցարացի բարերար և հասարակական գործիչ Մարգիս Իզմիրլյանը նշանակալի միջոցներ նվիրաբերեց Երևանի պետական համալսարանի գրադարանի վերակառուցման, նրա գրքային ֆոնդի հարստացման համար: Ի նշան երախտագիտության՝ 1997 թ. համալսարանի գրադարանն անվանակոչվեց Մարգիս Իզմիրլյանի և նրա կնոջ՝ Մարի Իզմիրլյանի անունով⁶²⁵: Ազգային բարերար Վաչե Մանուկյանը մեկ միլիոն դոլար դրամազվիտով հիմնեց համալսարանական կրթաթոշակների հիմնադրամ, որից հատկապես օգտվում են Լիբանանի համալսարաններում սովորող հայ ուսանողները: Շատ սփյուռքահայեր նյութական օգնություն ցուցաբերեցին Ադետի գոտու բնակիչներին ու ազատամարտիկների ընտանիքներին:

Սփյուռքի ամենախոշոր մարդասիրական կազմակերպությունը շարունակում էր մնալ «Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը» (ՀԲԸՄ), որի աջակցությունը հայրենիքին անգնահատելի է⁶²⁶:

Մեծ ակտիվությամբ էր գործում «Հայ օգնության միությունը» (ՀՕՄ), որը երկրաշարժի աղետյալներին առաջին ձեռք մեկնողներից էր: Միության Հյուսիսային Ամերիկայի մասնաճյուղերի բարերարների օգնությամբ 1997 թ. մայիսին Ախուրյանում բացվեց «Մոր և մանկան առողջության կենտրոնը», որն այնքան անհրաժեշտ էր Ադետի գոտու համար: ՀՕՄ-ը զգալի նյութական օժանդակություն է ցույց տվել զիշերօթիկ դպրոցներին, անապահով ընտանիքների երեխաներին: Մարդասիրական օգնություն ստացան հանրապետության, հատկապես Երևան քաղաքի հազարավոր մտավորականներ, պատերազմի վետերաններ:

Հայաստանին օգնության հասնելու գործում բեղուն աշխատանք է կատարել «Հայ օգնության ֆոնդը» (ՀՕՖ), որը, մեծ քանակի սննդամթերք ու դեղամիջոցներ բերելով հայրենիք, անվճար բաժանում էր կարիքավորներին: ՀՕՖ-ի հովանավորությամբ Հայաստանից մեծ թվով բժիշկներ են վերադարձվել ԱՄՆ-ում, հանրապետության շատ հիվանդանոցներ ապահովվել են բուժսարքավորումներով:

Հայրենիքին աջակցելն իրենց առաջնահերթ հայրենասիրական պարտքն էին համարում ներքին Սփյուռքի հայ համայնքները:

Հայաստանի ծանր հոգսերը մշտապես գտնվում էին Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայության ուշադրության կենտրոնում:

Իր հերթին Հայաստանն իր սուղ միջոցներով փորձում էր օգնել Սփյուռքի տնտեսապես առավել խոցելի հատվածներին, մասնավորապես Վրաստանի կազմում գտնվող պատմական Հայաստանի Ջավախք տարածաշրջանի հայությանը:

⁶²⁵ Տե՛ս Հայոց պատմություն, բուհական դասագիրք, էջ 815:

⁶²⁶ Տե՛ս Մեկրոնյան Է., նշվ. աշխ., էջ 562:

Դժվարին կացության մեջ հայտնված Հայաստանի ժողովրդի և սփյուռքահայության բացառիկ ջերմությամբ ձեռք ձեռքի տալը հայոց պատմության ամենապատվաբեր էջերից մեկն է: Ազգային զարթոնքը, մեկ միասնական ազգի գաղափարը համակել էր ողջ հայությանը: Բոլոր հայերը քաջ գիտակցում էին, որ միայն հզոր Հայաստանի գոյությամբ կամրապնդվի Սփյուռքը, կունենա ամուր հենարան, մյուս կողմից՝ Սփյուռքին վերապահված էր հսկայական դեր Հայաստանի առաջադիմության գործում:

Հայ ժողովրդի երկու հատվածների միջև հարաբերությունները սերտացնելու, առավել արդյունավետ ու փոխշահավետ դարձնելու նպատակով Հայաստանի իշխանությունների նախաձեռնությամբ 1999 թվականից սկսած՝ Երևանում տեղի են ունեցան «Հայաստան-Սփյուռք» համահայկական խորհրդատվություններ, համահայկական մարզական խաղեր, որոնց մասնակցում էին հայկական Սփյուռքի բոլոր համայնքների պատվիրակությունները:

Բացի առանձին բարեգործներից ու բարեգործական կազմակերպություններից՝ հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների ամրապնդման գործին մասնակից են բոլոր համայնքները: Արտաքին Սփյուռքում դրանցից ամենախոշորը մնում է 1.6 միլիոն հայություն ունեցող ամերիկահայ գաղութը: Հայերը գլխավորապես բնակվում են Լոս Անջելես, Նյու Յորք, Բոստոն, Ֆրեզնո, Չիկագո, Դետրոյտ, Սան Ֆրանցիսկո քաղաքներում: Այս գաղութում է տեղադրված «Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության» (ՀԲԸՄ) կենտրոնական վարչությունը, որն իր մասնաճյուղերն ունի ԱՄՆ-ի բոլոր հայաբնակ վայրերում, որտեղ ակտիվորեն գործում են հայկական քաղաքական կուսակցությունները, բազում միջնակարգ (26 ամենօրյա վարժարան), մեկօրյա (131) դպրոցներ և բարձրագույն ուսումնական հաստատություններ, իսկ մի շարք ամերիկյան համալսարաններում բացվել են տասնյակից ավելի հայագիտական ամբիոններ ու դասընթացներ: Ամերիկահայ գաղթօջախն իր կազմակերպություններով հանդերձ մեծ օգնություն է ցույց տալիս նաև Սփյուռքի մյուս հայկական համայնքներին, օգնում հայապահպանման ընդհանուր գործին:

Հայրենասիրական բազմաթիվ միջոցառումներ են իրականացրել Ֆրանսիայի, Շվեդիայի, Կանադայի, Արգենտինայի, Հունաստանի, Կիպրոսի, Սիրիայի, Լիբանանի, Քուվեյթի, Ռուսաստանի, մասնավորապես Մոսկվայի և Մանկո Պետերբուրգի հայ համայնքները: Արգենտինահայ համայնքի օգնությամբ վերականգնվեց Արցախի Մարտունու շրջանի Վաղուհաս գյուղը, Ստեփանավանում կառուցվեց ֆիզիկամաթեմատիկական դպրոց: Արևմտյան Եվրոպայի ամենամարդաշատ համայնքը Ֆրանսիայի հայկական գաղթավայրն է: Համայնքում գործում են ընդամենը 6 ամենօրյա և 50 մեկօրյա հայկական դպրոցներ այն դեպքում, երբ դպրոցահասակ երեխաների թիվը 60.000 է: Այստեղ գործում են բազմաթիվ մշակութային, հասարակական-քաղաքական և հայրենակցական միություններ ու կազմակերպություններ, որոնք զգալի դեր են խաղում հայապահպանման աշխատանքներում: Մասնավորապես հայտնի է «Ազնավորը Հայաստանին», «SOS Արմենի» բարեգործական և «Արմենիա» մշակութային կազմակերպությունների գործունեությունը:

Հայապահպանության բնագավառում իրենց ընդգծված ջանքերով նշանակալից գործունեություն են ծավալել Լիբանանի, Սիրիայի, Իրանի և հայկական այլ համայնքներ:

Հետպատերազմական շրջանում տարբեր ճակատագրեր ու զարգացման տարբեր հնարավորություններ ունեցան Հարավարևելյան Եվրոպայի սոցիալիստական երկրների հայկական գաղթավայրերը:

Հայաստանի Հանրապետության օգնությամբ ստեղծվեցին նախ կիրակնօրյա, ապա և հանրակրթական հայկական դպրոցներ:

Գերմանիայի հայկական համայնքում շուրջ 40.000 հայեր կան: Հայրենիքին օգնություն ցույց տալուց բացի՝ գերմանահայ համայնքը զբաղվում է նաև հայ մշակույթի քարոզչությամբ:

Մփյուռքում իր ուրույն տեղն ունի հայկական ամենամեծ համայնքը՝ Ռուսաստանը: Այստեղ բնակվում է շուրջ 2,5 միլիոն հայ: Հիմնական կենտրոններն են՝ Մոսկվան (ավելի քան 500.000), Կրասնոդարի (800.000) և Ստավրոպոլի (500.000) երկրամասերը, Սանկտ Պետերբուրգը (70.000), Ռոստովի մարզը (140.000) և այլն: Ազգապահպան լայն գործունեություն ծավալեց Աստրախանի հայկական համայնքը, որը սերտորեն համագործակցում էր Հայաստանի հետ, կազմակերպում մշակութային օրեր, փոխադարձ այցելություններ և այլն: 1993 թ. հունիսին Աստրախանում կազմակերպվեցին հայկական մշակութային օրեր, որոնց մասնակցեցին Ռուսաստանի հայկական մյուս համայնքների ներկայացուցիչներ, քաղաքական ու տնտեսական ղեկավարներ, գիտության և արվեստի գործիչներ:

Ազգապահպանմանը նպաստելու գործում կարևոր աշխատանք էին ծավալում նաև Սանկտ Պետերբուրգի վերը «Հայկական տուն» ընկերությունն ու Գնեպրոպետրովսկի հայկական համայնքը:

Ռուսաստանից հետո հայությունը կարևոր համայնք ունի Վրաստանում (շուրջ 350.000): Դա ամուր գաղութ է իր կրթամշակութային կազմակերպություններով: Հայաստանից Ջավախքի դպրոցները ստանում են դասագրքեր, ծրագրեր, գեղարվեստական գրականություն: Փոխադարձ մշակութային համույթների այցելություններն ավելի են ամրապնդում կապը մայր հայրենիքի հետ⁶²⁷:

Այսպիսով՝ հայրենիք-Մփյուռք հարաբերություններում նոր փուլ նշանավորեց Հայաստանի Հանրապետության ծնունդը, որն ավելի կայուն ու գործնական դարձրեց այդ հարաբերությունները: Ազգային զարթոնքը, մեկ միասնական ազգ լինելու ձգտումը համակեց բոլորին: Բոլոր հայերը քաջ գիտակցում էին, որ միայն հզոր Հայաստանի գոյությամբ կբարգավաճի Մփյուռքը, կունենա ամուր հենարան: Մյուս կողմից՝ Մփյուռքը հսկայական դեր ունի Հայաստանի առաջադիմության գործում:

Հայրենիք-Մփյուռք հարաբերությունները որակական նոր բարձրության հասան 2008 թ. հոկտեմբերից, երբ ստեղծվեց ՀՀ սփյուռքի նախարարությունը: Հենց նրա և նախարար Հրանուշ Հակոբյանի ակտիվ ջանքերով 2009 թ. կազմակերպվեց և անցկացվեց «Արի՛ տուն» հայրենասիրական ծրագիրը, որի շնորհիվ հարյուրավոր սփյուռքահայեր հանգրվանեցին մայր հայրենիքում, իրենց հայրենակիցների օջախներում՝ հետևելով նրանց նիստուկացին, սովորություններին, ինչը ոգևորող ազդեցություն ունեցավ և նպաստեց տարբեր երկրների սփյուռքահայերի հայրենիք վերադառնալու ծրագրի իրականացմանը: Նախարարության նախաձեռնությամբ հրավիրվեցին բազմաթիվ համա-

⁶²⁷ Տե՛ս Հայոց պատմություն, բուհական դասագիրք, էջ 816:

հայկական համաժողովներ, գիտական նստաշրջաններ և այլն: ՀՀ իշխանությունների ակտիվ նախաձեռնությամբ 1999 թ. սեպտեմբերին Երևանում կայացավ Հայաստան-Սփյուռք առաջին խորհրդաժողովը:

Խորհրդաժողովը հստակեցրեց երեք հիմնախնդիր՝ ազգային պետականության ամրապնդումն ու զարգացումը, Արցախյան հարցի արդարացի լուծումը, Սփյուռքում ազգային ինքնության և արժեհամակարգի առավելագույն պահպանումը:

2002 թ. մայիսին Երևանում կայացավ Հայաստան-Սփյուռք երկրորդ խորհրդաժողովը: Այն անցկացվեց ըստ մասնագիտական բնագավառների: Դա հնարավորություն տվեց հետագա տարիներին Հայաստան-Սփյուռք գործակցությունը ծավալելու ըստ համապատասխան ոլորտների:

2006 թ. սեպտեմբերին Երևանում կայացավ Հայաստան-Սփյուռք երրորդ խորհրդաժողովը: Այն ընդունեց համագործակցության հեռանկարային և ռազմավարական նոր ուղղություն՝ Հայաստանի Հանրապետության գյուղերի վերականգնման ու բարեշինության համալիր ծրագիր: Դրա համակարգման աշխատանքներին ձեռնամուխ եղան «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը, Հայաստանի արտաքին գործերի նախարարությունը, Հայաստանի Հանրապետության և Սփյուռքի այլ կառույցներ:

1999 թ. սեպտեմբերից մինչև 2010 թ. ընկած ժամանակահատվածում Երևանում անցկացվել են Հայաստան-Սփյուռք համահայկական 50-ից ավելի տարաբնույթ միջոցառումներ՝ համահայկական մարզական խաղեր, «Մեկ ազգ, մեկ մշակույթ» փառատոն, կրթական համաժողովներ, սփյուռքահայ ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթացներ, տնտեսական, երիտասարդական համաժողովներ, «Բազե» համահայկական հավաքներ, հայագիտական, հայ բժիշկների համահայկական գիտաժողովներ և այլն:

2004 թ. օգոստոսին Երևանում 30 երկրների կրթական հաստատությունների շուրջ 200 ներկայացուցիչների մասնակցությամբ անցկացվեց համահայկական կրթական առաջին համաժողովը: Զննարկվեցին կրթական համակարգի, Հայաստան-Սփյուռք կրթական կապերի ամրապնդման, համագործակցության խորացման հարցեր: Կարևորելով Հայաստանի Հանրապետության կողմից Սփյուռքի յուրաքանչյուր կրթական հաստատությանը աջակցություն ցույց տալու խնդիրը՝ որոշվեց ՀՀ ԿԳՆ-ում ստեղծել կրթական խորհուրդ, իսկ համաժողովները՝ դարձնել ավանդական:

2004 թ. օգոստոսին 27 երկրներից Սփյուռքի շուրջ 1500 ներկայացուցիչների (համույթներ, անհատ կատարողներ, մշակույթի գործիչներ, հյուրեր) մասնակցությամբ անցկացվեց «Մեկ ազգ, մեկ մշակույթ» առաջին համահայկական փառատոնը:

Հայկական կինոարվեստի զարգացմանն էր ուղղված 2004 թ. հուլիսին Երևանում կայացած «Ոսկե ծիրան» միջազգային կինոփառատոնը, որն ամենամյա է դարձել և տարեցտարի ընդլայնում է շրջանակները:

Հայաստան-Սփյուռք առաջին խորհրդաժողովում առաջարկված «Համահայկական երիտասարդական միջազգային կենտրոնը» ստեղծվեց 2001 թվականին: Կենտրոնի նախաձեռնությամբ 2002 թ. նոյեմբերին Երևանում կայացավ Համահայկական երիտասարդական առաջին համաժողովը, իսկ 2003 թ. հուլիսին Ծաղկաձորում անցկացվեց նույնպես ամենամյա դարձած «Բազե» համահայկական երիտասարդական հավաքը:

2011 թ. օգոստոսին Երևանում բարձր մակարդակով անցկացվեցին Համահայկական 5-րդ մարզական խաղերը՝ բազմահազար սփյուռքահայ մարզիկների մասնակցությամբ:

Հայաստան-Սփյուռք կապերը տարեցտարի դառնում են առավել համակարգված, դինամիկ ու հեռանկարային: 2015 թ. օգոստոսին կայացան Համահայկական 6-րդ մարզական խաղերը բազմահազար սփյուռքահայ մարզիկների մասնակցությամբ, որոնց մեջ թիվն էին կազմում նաև Արևմտյան Հայաստանից (Թուրքիա) եկած մեր հայրենակիցները:

գ. «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի գործունեությունը անկախության տարիներին

ՀՀ անկախությունը իր հետ բերեց սոցիալ-տնտեսական, կրթամշակութային և այլ ոլորտների բազում հիմնախնդիրներ, որոնց լուծման համար խիստ անհրաժեշտություն էր առաջացել ստեղծելու համահայկական հիմնադրամ: Համայն հայության ջանքերով հավաքագրված միջոցները անհրաժեշտ էին Հայաստանի Հանրապետության և անկախ Արցախի բազմաթիվ խնդիրների լուծման համար: Խորհրդային Միության կազմում Հայաստանը օգտվում էր խորհրդային կայսրության սոցիալական և տնտեսական միջոցներից, նրա բարիքներից և կարծես հիմնականում լուրջ խնդիրներ չունեին այս ոլորտներում կենտրոնական միջոցների առկայության պայմաններում, որոնք բաժանվում էին խորհրդային հանրապետությունների միջև: Սակայն անկախությունն իր հետ բերեց նոր հիմնախնդիրներ, որոնց եթե ավելացնենք ավերիչ երկրաշարժի և Ադրբեջանի ու Թուրքիայի կողմից տնտեսական շրջափակման, ինչպես նաև ադրբեջանա-արցախյան պատերազմի ծանր հետևանքները, ապա անհրաժեշտություն էր առաջացել նման հիմնադրամի ստեղծումը: Ահա թե ինչու Երևանում 1992 թ. մարտին ՀՀ նախագահի հրամանագրով ստեղծվեց «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը (ՀՀՀ)՝ որպես հայկական բարեսիրական կազմակերպություն⁶²⁸: Հիմնադրամի նպատակն էր համայն հայության ներուժի համախմբմամբ, գործադրմամբ աջակցել հայրենիքի զարգացմանն ու բարգավաճմանը: Հիմնական խնդիրներից էին ՀՀ և ԼՂՀ տնտեսությունների զարգացմանն օժանդակելը, նրանց ենթակառուցվածքային խնդիրների լուծումը համայն հայության դրամական մվիրատվությունները համախմբելու միջոցով:

1988 թ. Մպիտակի երկրաշարժի հետևանքները հաղթահարելու գիտական, կրթամշակութային ու առողջապահական համակարգերի բարելավմանն ու կատարելագործմանը նպաստելը, համազգային կարևորություն ունեցող այլ ծրագրերի իրականացմանը աջակցելը «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի գլխավոր խնդիրներից մեկն է: Հիմնադրամը երկու տասնյակից ավելի մասնաճյուղեր ունի արտերկրի հայ համայնքներում: Այդ միջոցները հավաքվում են հայության կամավոր տուրքերից, անհատ անձանց, ձեռնարկությունների ու կազմակերպությունների հատկացումներից, տարատեսակ միջոցառումներից (ամենամյա հեռախոսամարաթոններ, հեծանվարշավներ, ցուցահանդեսներ և տոնավաճառներ), մվիրատվություններից և այլն: Հիմնադրամի ղեկավար մարմինը հոգաբարձուների խորհուրդն է, որն ի պաշտոնն գլխավորում են

⁶²⁸ Տե՛ս «Հայ Սփյուռք», հանրագիտարան, Երևան, 2003, էջ 688:

ՀՀ նախագահը, անդամներ են վարչապետը, ՀՀ արտաքին գործերի, ֆինանսների, էկոնոմիկայի նախարարները, ՀՀ կենտրոնական բանկի նախագահը, Ամենայն հայոց և Մեծի տան Կիլիկիո կաթողիկոսները, Հայ կաթողիկե և Հայ ավետարանական եկեղեցիների հովվապետները, ՀԲԸՄ, ՀՕՄ, Ամերիկայի հայկական համագումարի, հայ ավանդական կուսակցությունների ներկայացուցիչները, արտերկրի հայ բարերարներ, Հայաստանի և Սփյուռքի անվանի մտավորականներ⁶²⁹: 1992-1998 թթ. ՀՀՀ հոգաբարձուների խորհրդի նախագահն էր Լ. Տեր-Պետրոսյանը, 1998 թ. ապրիլից՝ Ռ. Քոչարյանը, իսկ 2008 թ. ապրիլից՝ Ս. Սարգսյանը: Հիմնադրումից ցայսօր փոխնախագահն է Գագիկ Հարությունյանը: Գործադիր վարչության առաջին տնօրեն է եղել Մանուշակ Պետրոսյանը (1992-1998), 1998 թ. փետրվար-դեկտեմբերին տնօրենի պաշտոնակատարներն են եղել Ս. Ենգոյանը և Բաֆֆի Հովհաննիսյանը: 1998-2003 թթ. ՀՀՀ տնօրենը Վահան Տեր-Ղևոնդյանն էր, 2003-2007 թթ.՝ Նաիրա Մելքումյանը, իսկ 2008 թվականից՝ մինչև այժմ Արա Վարդանյանը⁶³⁰:

ՀՀՀ գործառնությունը լուսաբանվում է «Հիմնադրամ» ամենամյա հանդեսում, Ֆրանսիայի, Հոլանդիայի, Կանադայի տեղական մարմինների պարբերականներում: Հիմնադրամի աշխատանքներում ակտիվ մասնակցություն և մեծ ներդրում ունեն նրա 22 տեղական մարմինները, որոնք ներկայումս գործում են աշխարհի 19 երկրներում: Վերջին յոթ տեղական մարմինները բացվել են 2009-2011 թթ. ընթացքում: Նրանք գործում են ԱՄՆ-ից մինչև Սիրիա, Ուրագվայ, Ռումինա, Ռուսաստանի Դաշնություն և այլ երկրներում: Հիմնադրամն իր գործունեության ընթացքում իրագործել է բազմազան ծրագրեր Հայաստանի Հանրապետությունում և Արցախում: 1992-2003 թթ. հիմնադրամը ՀՀ-ում և ԼՂՀ-ում իրականացրել է 100-ից ավելի ծրագրեր՝ 80 միլիոն ԱՄՆ դոլար ընդհանուր արժեքով: Կառուցվել են 210 բնակելի շենք և առանձնատուն 960 ընտանիքների համար, 40 դպրոց և կրթական հաստատություն, 13 առողջարանական հիմնարկություն, ավտոճանապարհներ 250 կմ, ջրատար խողովակաշարներ 131 կմ, 60 կմ ընդհանուր երկարությամբ էլեկտրական հաղորդման գծեր⁶³¹:

Փաստորեն՝ «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի առաջին խոշորածավալ ձեռնարկը «Չմեռ» մարդասիրական ծրագիրն էր, որի շրջանակներում հանգանակված միջոցները 1992-1995 թթ. ուղղվեցին ժողովրդի համար կենսական նշանակություն ունեցող սոցիալական հիմնախնդիրների լուծմանը: Աղետի գոտում հիմնադրամը ձեռնամուխ եղավ բնակարանաշինության՝ Գյումրիում, Վանաձորում, Ստեփանավանում, Սպիտակում կացարաններով ապահովելով 1988 թ. երկրաշարժից անօթևան մնացածների: Հիմնադրամի օժանդակությունից դուրս չմնացին նաև առաջին կարգի համաճարանների, ազատամարտիկների ընտանիքներն ու կարիքով ուսանողները, որոնց հիմնադրամը շարունակում է նպաստներ տրամադրել մինչև օրս:

1995-1999 թթ. հիմնադրամին վստահվեցին Հայաստանում և Արցախում ենթակառուցվածքների զարգացմանն ուղղված խնդիրների լուծումը, ճանապարհաշինության և համայնքների զարգացման հարցերը: 2005 թվականից հիմնադրամը սկսեց ավելի շատ

⁶²⁹ Տե՛ս «Հայ Սփյուռք», հանրագիտարան, էջ 688:

⁶³⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶³¹ Տե՛ս նույն տեղում:

գրադվել ՀՀ և Արցախի տարածքային զարգացման ծրագրի մշակմամբ և կենսագործմամբ: 1995 թվականից նպաստներ է վճարում ՀՀ և ԼՂՀ զոհված և առաջին կարգի հաշմանդամ ազատամարտիկների երեխաներին:

«Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը հիրավի ծավալել է լայնածավալ գործունեություն: Իր հիմնադրման տակավին երրորդ տարում էներգետիկայի, բնակարանաշինության, ճանապարհաշինության բնագավառներում իրականացրել էր ավելի քան 2.5 միլիոն դոլարի աշխատանքներ⁶³²: 1995 թ. հիմնադրումը ձեռնարկել էր ԼՂՀ-ում ճանապարհաշինության, ջրագծերի, ոռոգման ջրատարների վերանորոգման ու կառուցման նպատակով ազգային տուրքի մարաթոնների կազմակերպում⁶³³: Նշված միջոցառումը առավել համակարգված էր ընթանում 1998 թվականից, երբ սկսեցին ամենամյա բնույթ կրել 24-ժամյա հեռուստամարաթոնները, որոնք ընդգրկում էին Հայաստանն ու ողջ Սփյուռքը: Գերազանցապես հենց դրա շնորհիվ էր, որ արդեն 1999 թ. շահագործման հանձնվեց Գորիս–Ստեփանակերտ 65 կիլոմետրանոց ավտոճանապարհը: Արտասահմանում բնակվող շուրջ 200.000 հայեր հիմնադրամի կատարած աշխատանքի շնորհիվ իրենց անմիջական ներդրումն ունեցան: «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի նախաձեռնած ճանապարհի շինության հայրենանվեր աշխատանքների գործում⁶³⁴: Իսկ նույն 1999 թ. նոյեմբերին Լոս Անջելեսում «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի նախաձեռնությամբ անցկացված հեռուստամարաթոնի ընթացքում հավաքված ավելի քան 5 միլիոն դոլար⁶³⁵ հանգանակությամբ էլ Արցախում սկսվեց «Հյուսիս-հարավ» (շուրջ 170 կիլոմետր) նոր ավտոճանապարհի շինարարությունը⁶³⁶, որի 30 կիլոմետր շահագործման էր հանձնել 2001 թ. նոյեմբերին⁶³⁷: «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամն էլ ավելի մեծ եռանդով էր շարունակում իր ազգանպաստ գործունեությունը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության շենացման ուղղությամբ հետագա ժամանակաշրջանում:

2013 թ. տվյալներով հիմնադրամի իրագործած ծրագրերն զերազանցում են 235 միլիոն ԱՄՆ դոլարի սահմանը: 2013 թ. հեռուստամարաթոնի արդյունքում հավաքագրված գումարները հիմնականում ուղղվեցին Վարդենիս–Մարտակերտ ավտոմայրուղու կառուցմանը, ինչպես նաև հոգաբարձուների խորհրդի կողմից մշակված նոր ծրագրերի իրագործմանը: Հիմնադրամի իրագործած ծրագրերի շնորհիվ ավելի քան 470 կմ ճանապարհ կառուցվեց Հայաստանում և Արցախում, 212 կմ ջրագտման և ջրամատակարարման համակարգեր, ինչպես նաև կառուցվեց 144 կմ բնական գազատարներ, վերակառուցվեց 218 դպրոց և մանկապարտեզ, կահավորվեցին 410 տուն և բնակարան, 34 առողջապահական հաստատություններ, 21 մարզական և մշակութային կենտրոններ: Իրականացվել են ավելի քան 85 կրթական, մշակութային և զիտական ծրագրեր: Այդ ծրագրերի իրագործման շնորհիվ 2004 թ. ավարտվեց Արցախի 160 կմ ձգվող «Հյուսիս-հարավ» ավտոմայրուղու շինարարության հիմնական մասը: 2005 թ. ավար-

⁶³² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 5 մարտի, 1994:

⁶³³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 28 մարտի, 1996:

⁶³⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 28 սեպտեմբերի, 1999:

⁶³⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 28 հունվար, 2000:

⁶³⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 12 նոյեմբերի, 1999:

⁶³⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 17 նոյեմբերի, 2001:

տին հասցվեց նաև ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի տարածքային զարգացման ծրագիրը, Լեռնային Ղարաբաղի Հաղորդի շրջանային հիվանդանոցը, 2006 թ. կառուցվեցին մի շարք դպրոցներ, նոր ջրագծեր, բաշխիչ ցանցեր, անցկացվեց բնական գազամուղ: 2007 թ. նոյեմբերին ավարտին հասցվեց նաև գյուղատնտեսական զարգացման ծրագիրը, որը նախատեսում էր Հայաստանի և Արցախի նոր գյուղական դպրոցների, խմելու ջրի, համակարգերի կառուցումը, իսկ ագրարային զարգացման ծրագրերի կենսագործմամբ առողջապահական սարքավորումներ տրվեցին բոլոր գյուղական շրջաններին: Հայաստանի և Արցախի գյուղերում վերականգնվեցին մի շարք ենթակառուցվածքներ, այդ թվում՝ Շուշիում հասարակական ու տնտեսական ենթակառուցվածքները: 2009 թ. կառուցվեցին ջրագծեր, ճանապարհներ, վերանորոգվեցին բնակելի շենքերի տանիքները, Արցախի գյուղերում լուծվեցին խմելու և ոռոգման ջրի խնդիրները, իսկ 2010 թ. ավարտին հասցվեց Հայաստանի և Արցախի սահմանամերձ գյուղերի զարգացման համապարփակ ծրագիրը:

Այսպիսով՝ հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի հաստատած Արցախի վերածննդի ծրագրով հեռուստամարաթոններում հանգանած գումարները համապատասխանաբար ուղղվեցին Արցախյան պատերազմի հետևանքով առավել մեծ վնաս կրած ԼՂՀ շրջանների՝ Մարտակերտի և Հաղորդի վերականգնմանն ու զարգացմանը: 2006 թ. սկսվեցին և մինչև այժմ շարունակվում են Մարտակերտի շրջանի վերականգնման աշխատանքները, որոնք ներառում են միաժամանակ մի քանի ոլորտներ՝ գյուղատնտեսություն, ջրամատակարարում և առողջապահություն, դպրոցաշինություն և այլն: Նմանօրինակ ծրագիր հիմնադրամը իրագործեց նաև ԼՂՀ Մարտունու շրջանում: Պատահական չէ, որ իր գործունեության տարիներին հիմնադրամը ճանաչվել ու սիրվել է ողջ հայության կողմից քանզի նրա ծրագրերը միշտ եղել են արդիական ու սպասված: Ի սկզբանե լինելով հայոց պետականության նեցուկը՝ հիմնադրամը շարունակում է հավատարիմ մնալ իր առաքելությանը՝ աշխարհասփյուռ հայության միասնական ջանքերն ուղղելով մեր երկրի վերակառուցմանն ու ամրապնդմանը:

«Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը լայնածավալ ծրագրեր իրագործեց 2014 թվականին: Նրա գլխավոր նշանակետը դարձյալ Հայաստանի Հանրապետության և ԼՂՀ-ն իրար կապող «Վարդենիս–Մարտակերտ» ավտոճանապարհի վերակառուցումն էր, որն ունի ռազմավարական, ռազմատնտեսական կարևոր նշանակություն՝ լինելով «Գորիս–Ստեփանակերտ» ճանապարհի այլընտրանքը:

«Շատ դժվարին գործ է: Բավական բարդ տեղանքում մոտ 120 կմ ճանապարհ պիտի կառուցվի, ինչը նյութական մեծ ծախս և մասնագիտական արհեստավարժ մոտեցում է պահանջում»⁶³⁸, – նշում է հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի վերստուգիչ հանձնախմբի անդամ Վահե Ջազմադարյանը

Վերջին երկու տարիներին «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի ամենամյա հեռուստամարաթոններն ամբողջությամբ նվիրվեցին «Վարդենիս–Մարտակերտ» ավտոճանապարհի վերակառուցման ծրագրին, որոնցում ներգրավվեցին մոտ երկու տասնյակ նախագծային և շինարարական կազմակերպություններ: Նրանց ջանքերով գրեթե հաջողվել է հասնել ճանապարհի ավարտական փուլին: Ծանապարհի վերակառուցու-

⁶³⁸ «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ. 2014, Երևան, 2015, էջ 14:

մը հնարավորություն կտա նաև զարգացնելու զբոսաշրջությունը, ոչ միայն վայելելու Սևանի գեղեցիկությունը, այլև նույն օրվա ընթացքում լինելու Դաղիվանքում և Գանձասարում: Վարդենիսից մինչև Մարտակերտ ճանապարհին պատահած մարդկանցից յուրաքանչյուրի հետ խոսելիս երախտագիտության և օրհնանքի խոսքեր են շալյում, խոսքեր, որոնք ուղղված են Հայաստանի Հանրապետության և Մերձավոր ու Միջին Արևելքի երկրներում, ԱՄՆ-ում և Բրազիլիայում ապրող մեր հայրենակիցներին, որոնց նվիրատվություններով վերակառուցվել է մայրուղին⁶³⁹, որը շահագործման հանձնվեց 2017 թվականին:

Համահայկական հիմնադրամը ԼՂՀ-ում և ՀՀ-ում, 2013 թվականից սկսած, «Մեր գյուղը» ծրագրի շրջանակում սկսեց բազմագործառնության համայնքային կենտրոնների կառուցումը՝ «Մեկ շենք ու երեք ծառայություն» սկզբունքով: Դա հնարավորություն տվեց լուծելու գյուղական բնակավայրերի համար մի կարևոր խնդիրներ, երբ նույն շենքում տեղավորվում էին ղեկավարի գրասենյակը, հանդիսությունների տունը և համակարգչային սրահը, մի այլ դեպքում, վարչական ծառայության կողքին՝ բուժկետն ու գրադարանը: ԼՂՀ-ի գրեթե բոլոր շրջաններում կառուցվել են ընդհանուր թվով 10 համայնքային կենտրոններ⁶⁴⁰: Այդ ծրագրերին որպես համաֆինանսավորող մասնակցել է նաև ԼՂՀ կառավարությունը: Նման կենտրոններ կառուցվեցին ԼՂՀ-ի Նոր Մատաղիս, Խանցք, Ակնաղբյուր, Շոշ, Մուշկապատ, Կարմիր Շուկա, Թաշաքաղ, Քարինտակ, Խաչմազ գյուղերում: Այդ համայնքային կենտրոններից վեցը կառուցվել է Ֆրանսիայի, երկուսը՝ Կանադայի, մեկը՝ Արգենտինայի հայության նվիրատվություններով⁶⁴¹: Նման կենտրոն է կառուցվել նաև ՀՀ Շիրակի մարզի Բավրա գյուղում: «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի աջակցությամբ շահագործման հանձնվեց Շիրակի մարզի Աշոցքի համայնքի դպրոցի նոր շենքը, Արագածոտնի մարզի Սասունիկի համայնքի մանկապարտեզի նոր շենքը, վերակառուցվեց Օշականի դպրոցի տանիքը և այլն:

Հիմնադրամի կողմից նոր ծրագրեր իրագործվեցին ԼՂՀ-ի գյուղերում և քաղաքներում: Կառուցվեցին և վերանորոգվեցին մի շարք դպրոցներ, մանկապարտեզներ, քոլեջներ (Քարինտակի, Շուշիի, Սոսի, Չափարի և այլն), Իվանյանի մանկապարտեզը, Ստեփանակերտի երաժշտական քոլեջը և այլն⁶⁴²: Հիմնադրամը 2014 թ. նյութական աջակցություն տրամադրեց Սիրիայի, մասնավորապես Քեսապի հայությանը: Նոր բնակարաններ տրամադրվեցին գյումրեցիներին, նպաստներ՝ ազատամարտիկների ընտանիքներին և այլն: Հիմնադրամը 2000 թվականից իրականացնում է «Պողոսյան» հիմնադրամի մրցանակաբաշխությունը, որի շրջանակներում նախագահը ամենամյա մրցանակ է շնորհում գիտության և մշակույթի գործիչներին (յուրաքանչյուրին իր բնագավառում ցուցաբերած ակնառու նվաճումների համար):

Հիմնադրամը մեծ ավանդ ունի Հայոց ցեղասպանության հիշատակման և ճանաչման գործում: Իր գոյության առաջին տարիներից հիմնադրամը ակտիվ աշխատանքներ տարավ Հայոց ցեղասպանություն ուսումնասիրության հաստատությունների ստեղծ-

⁶³⁹ Տե՛ս «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ. 2014, էջ 17:

⁶⁴⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 24:

⁶⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 27:

⁶⁴² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 57:

ման գործում: Նորաստեղծ հիմնադրամը «Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության» (ՀԲԸՄ) նվիրատվությամբ սկսեց Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կառուցումը: Ծիծեռնակաբերդի բարձունքում կառուցված թանգարանը այցելուների առջև իր դռները բացեց 1995 թ. ապրիլին, երբ նշվում էր Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակը: Միաժամանակ հիմնադրամի հատկացրած միջոցներով ՀՀ ԳԱԱ սկադեմիայում կազմակերպվեց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողով, որը, առաջին անգամ տեղի ունենալով, ի մի բերեց ցեղասպանության փաստերն ուսումնասիրող հայ, օտարազգի, նաև թուրք հետազոտող-գիտնականների: 2000-ականների սկսեցին «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի աջակցությամբ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտում մասնակի նորոգման աշխատանքներ: 2015 թ. բացվեց Կոմիտասի թանգարան-ինստիտուտը, որի ստեղծման որոշումը կայացվել էր 2013 թ. մայիսին «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի հոգաբարձուների խորհրդի նիստում: Շենքը, որտեղ այժմ գործում է թանգարան-ինստիտուտը, «Հայաստան» հիմնադրամի նվերն է:

Սկսած 2005 թվականից՝ «Պողոսյան» հիմնադրամի հիմնած մրցանակաբաշխությանն ավելացավ նոր անվանակարգ, որով, ըստ արժանավույն, գնահատվում են Հայոց ցեղասպանության ճանաչման գործում մեծ ներդրում ունեցող անձինք ու կազմակերպությունները: Անցած տասը տարում այդ անվանակարգով պարգևների են արժանացել և մեծարվել հայ, գերմանացի, ֆրանսացի, իտալացի, իռլանդացի, հրեա, թուրք տասնչորս գիտնականներ, գրողներ և գործիչներ, ինչպես նաև Սփյուռքում գործող երկու հետազոտական կենտրոններ:

2014-2016 թթ. «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի ծրագրերին մասնակցեցին բոլոր տեղական մարմինները՝ օգտագործելով իրենց համայնքների անդամներին այդ կարևոր գործին մասնակից դարձնելու հնարավոր բոլոր միջոցները: Աշխարհի տարբեր երկրներում (սկսած ԱՄՆ-ից, Հարավային Ամերիկայի երկրներից, Եվրոպայից, Փարիզից, Բելգիայից և վերջացրած Լիբանանով, Կանադայով, Մեծ Բրիտանիայով և Իրանով) կազմակերպվող տարատեսակ միջոցառումները, համայնքի անդամների ուշադրությունը որոշակի ծրագրերի վրա սևեռելուց բացի, նաև ունեն ամփոփիչ և հաշվետու նշանակություն: Մովորաբար հենց այս միջոցառումների ընթացքում են տեղական մարմիններն ամփոփում տարվա ընթացքում կատարած իրենց աշխատանքները և տոնական մթնոլորտում հաշվետվություն տալիս իրականացված ծրագրերի մասին: «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի կազմակերպած 2015 թ. միջոցառումների շրջանակում իրականացվեցին ԼՂՀ Ասկերանի շրջանի Պայաբա և այլ գյուղերի համայնքային կենտրոնների, ինչպես նաև Շուշիի Եզնիկ Մոզյանի անվան արհեստագործական ուսումնարանի բացումը⁶⁴³:

2016 թ. ընթացքում հիմնադրամի ջանքերով իրականացվեցին այնպիսի կարևորագույն ծրագրեր, ինչպիսիք են Արմավիրի մարզի Նալբանդյան գյուղի վերանորոգված նոր դպրոցի բացումը, Արագածոտնի մարզի Օշական գյուղի դպրոցի և Երևանի Չայկովսկու անվան երաժշտական դպրոցի բացումը, Վարդենիս-Մարտակերտ ավտոճանապարհի կառուցման ավարտը, Գերովան գյուղի համայնքային կենտրոնի բացումը, Ասկերանի

⁶⁴³ Տե՛ս «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ, էջ 57:

շրջանի համայնքային կենտրոնի, Ստեփանակերտի ուռուցքաբանական կենտրոնի, մայրաքաղաքային թիվ 9 դպրոցի վերանորոգումը և այլն⁶⁴⁴:

Այսպիսով՝ 2016 թ. դրությամբ Հայաստանի Հանրապետությունում և Արցախում իրագործված ծրագրերի ընդհանուր գումարը կազմում է ավելի քան 235.800.000 ԱՄՆ դոլար: Սակայն եթե հաշվի առնենք հիմնադրամի կողմից իրականացված և ավարտված ծրագրերը ու դրանց կենսագործման համար օգտագործված գումարները, աշխատատեղերը, որոնք բացվել են այդ ծրագրերի շնորհիվ, համայնքները, որոնք հետզհետե զարգանում են, ապա չենք կարող չհաշվել ու չնշել այն մարդկանց, որոնց կյանքը փոխվել է բացված նոր ճանապարհների, նոր կառույցների և այն օգնության շնորհիվ, որի կարիքը նրանք շատ ունեն:

Է. Հայ համայնքները արդի փուլում

1990-ական թթ. մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով (էներգետիկ ճգնաժամ, գործազրկություն, ցածր կենսամակարդակ, հանրապետության լիակատար շրջափակում, պատերազմ Լեռնային Ղարաբաղում և Հայաստան բռնազաղթված փախստականների դժվարին դրություն), նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունից սկսվեց արտագաղթ դեպի արտերկիր՝ Ռուսաստան, ԱՄՆ, Եվրոպայի տարբեր երկրներ և այլուր: Այդ տարիներին Արևելքի երկրներում քաղաքական անկայուն վիճակը, երկարատև պատերազմները ստիպեցին, որ հայերը Մերձավոր Արևելքի համայնքներից արտագաղթեն հիմնականում Եվրոպա ու Ամերիկա՝ սովորացնելով այնտեղի հայկական համայնքները:

Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունների մեջ առաջնային տեղ էր վերապահված ավանդական, հատկապես համասփյուռքյան կազմակերպություններին: Ավելի քան կեսդարյա ընդմիջումից հետո ՀԲԸՄ-ն 1990 թ. վերաբացեց իր գրասենյակը Երևանում:

Վերսկսելով գործունեությունը Հայաստանի Հանրապետությունում՝ ՀԲԸՄ-ն նախապատվությունը տվեց ոչ թե զուտ մարդասիրական օգնությանը, այլ երկրի զարգացմանը նպաստող ծրագրերին՝ մշակութային, առողջապահական, կրթական: ՀԲԸՄ-ն նյութապես օժանդակում է Մատենադարանին, Գիտությունների ազգային ակադեմիային, ԵՊՀ-ին, Երևանի Մխիթար Հեռացու անվան պետական բժշկական և Հայաստանի պետական ճարտարագիտական համալսարաններին և կրթական, մշակութային այլ հաստատությունների: Միությունը մասնաճյուղեր ունի սփյուռքահայ գրեթե բոլոր համայնքներում և իր նպաստն է բերում ազգապահպանման գործին: «Հայ օգնության միությունը» 1991 թ. հիմնեց իր շրջանային կազմակերպությունը Հայաստանում՝ «Հայ օգնության խաչը», որի մասնաճյուղերը ներկայումս գործում են ավելի քան 40 բնակավայրերում: 1996 թ. Լեռնային Ղարաբաղում ՀՕՄ-ը հիմնեց «Հայ կին» կազմակերպությունը: Միությունն աշխույժ գործունեություն է ծավալում նաև սփյուռքահայ համայնքներում, որտեղ ունի 200-ից ավելի մասնաճյուղեր⁶⁴⁵:

⁶⁴⁴ Տե՛ս «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ, էջ 57:

⁶⁴⁵ Տե՛ս **Պետրոսյան Ք.**, նշվ. աշխ., էջ 10:

Բարեգործական կազմակերպությունների շարքում յուրահատուկ տեղ է գրավում «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամը, որը հիմնվեց 1992 թ. մարտին Երևանում: Հիմնադրամն ունի երկու տասնյակ մասնաճյուղեր արտերկրի հայ համայնքներում: Համահայկական հիմնադրամը նպատակ ունի Հայաստանի զարգացման համար ներգրավելու կայուն ֆինանսավորման աղբյուրներ թե՛ Հայաստանի Հանրապետությունում, թե՛ Սփյուռքում:

Հայրենիքի հետ սերտորեն համագործակցում են Սփյուռքի մի շարք կազմակերպություններ, որոնցից են «Լինսի հիմնադրամը», «Հայաստանի օգնության ֆոնդը», «Ազնավորը՝ Հայաստանին» և այլն: Հայ օգնության ֆոնդը (ՀՕՖ), որի կենտրոնական գրասենյակը գտնվում է Նյու Յորքում, մասնաճյուղեր ունի Սփյուռքի համայնքներում: Այն 1993 թվականից գրանցվել է որպես անկախ կառույց⁶⁴⁶:

Սփյուռքում գործում են Արևմտյան Հայաստանի բնակավայրերի՝ Չեյթունի, Ադանայի, Կեսարիայի, Մարաշի, Մալաթիայի, Սասունի, Տարոնի, Տիգրանակերտի, Քեսապի, Մուսա լեռան անուններով հայրենակցական միություններ, որոնք ավանդական կուսակցությունների հետ հանդես են գալիս Հայ դատի պաշտպանությամբ: Հայաստանի անկախությունից հետո ՀՅԳ-ն, ՌԱԿ-ը, ՄԳՀԿ-ն հնարավորություն ստացան վերսկսելու իրենց գործունեությունը Հայաստանի Հանրապետությունում: Կարճ ժամանակահատվածում երկրի տարբեր շրջաններում նրանք հիմնեցին տեղական կուսակցական կազմակերպություններ, ծավալեցին աշխույժ գործունեություն: Կարևոր դեր խաղաց այն հանգամանքը, որ Սփյուռքում անցած տասնամյակների ընթացքում ազգային կուսակցությունների հիմնական գործառույթը դարձել էր սփյուռքահայերի համախմբումը ազգային արժեքների շուրջ: Իրենց փորձը նրանք կիրառեցին նաև Հայաստանի Հանրապետությունում՝ հիմնելով մշակութային, երիտասարդական, մարզական, պատանեկան միություններ, թերթեր և այլն:

Երկար տարիներ գործելով Արևմուտքի երկրներում և քաջաձանոթ լինելով միջկուսակցական, ներքաղաքական մրցակցության խաղաղ, խորհրդարանական միջոցներին ու ձևերին՝ այդ կուսակցությունները որոշակիորեն նպաստեցին դրանց արմատավորմանը նաև Հայաստանի Հանրապետությունում:

Արտերկրի սփյուռքահայ կազմակերպությունները հիմնականում գործում են սփյուռքահայ ավանդական կուսակցությունների հովանավորությամբ: Սփյուռքում ՀՅԳ հովանավորությամբ են գործում «Հայ օգնության միությունը» (ՀՕՄ), «Համազգային մշակութային միությունը» (ՀՄՄ), «Հայ մարմնակրթական ընդհանուր միությունը» (ՀՄԸՄ), ուսանողական, երիտասարդական և այլ կազմակերպություններ, ինչպես նաև դպրոցներ, մարզական ու մշակութային ակումբներ: ՀՅԳ-ն իր ռազմավարական առաջնահերթ նպատակն է համարում ՀՀ և ԼՂՀ պետականությունների ամրապնդումը, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը և Հայ դատի ու պահանջատիրության խնդիրներին հետամուտ լինելը:

Արտերկրի հայ համայնքներում «Սոցիալ-դեմոկրատական հնչակյան կուսակցության» (ՄԳՀԿ) հովանավորությամբ են գործում «Նոր սերունդ» մշակութային միությունը,

⁶⁴⁶ Տե՛ս Պետրոսյան Ք., նշվ. աշխ., էջ 107:

Հայ մարմնամարզական միությունը», որոնք մասնաճյուղեր ունեն գրեթե բոլոր խոշոր հայ համայնքներում:

«Ռամկավար ազատական կուսակցության» (ՌԱԿ) նախաձեռնությամբ Սփյուռքում ստեղծվել է գործում են մշակութային, բարեգործական, կրթական բազմաթիվ հաստատություններ:

ՌԱԿ-ը իր տեղական կազմակերպություններն ունի ԱՄՆ-ում, Ֆրանսիայում, Լիբանանում, Եգիպտոսում և այլ երկրներում: Նրա հովանու տակ է գործում «Թեբեյան» մշակութային միությունը (ԹՄՄ)⁶⁴⁷:

Հայաստան-Սփյուռք համագործակցության ոլորտում կարևորվում է Ամերիկայի հայկական համագումարի ներդրումը: Նրա գործունեության կարևոր խնդիրներից են՝ սատարել ԱՄՆ-ում հայ ազգային ինքնության պահպանմանն ու զարգացմանը, պաշտպանել ամերիկահայերի շահերն ու իրավունքները, բարձրացնել հայ ժողովրդի պատմական, կրթական, մշակութային կյանքի մասին իրազեկվածության մակարդակը:

Հայ զաղթօջախներում, հատկապես ոչ քրիստոնեական երկրներում, համայնքի անդամներին միավորող կարևոր կառույցը եղել ու մնում է հայ եկեղեցին, որը գրեթե ամենուր ներկայացված է առաքելական, կաթողիկե և ավետարանական ուղղություններով:

Հոգևոր գործունեությունից բացի՝ եկեղեցիները նպաստում են հայապահպանությանը և սատարում սփյուռքահայության կյանքի կազմակերպման գործին. ունեն իրենց դպրոցները, մամուլը՝ հոգևոր, գիտական, մշակութային ուղղության թերթեր, ամսագրեր, հանդեսներ:

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին առանձնահատուկ տեղ ունի հայրենիք-Սփյուռք կապերի ամրապնդման ու զարգացման ոլորտում:

Անկախության տարիներին նշանակալի, պատմական առաքելություն բաժին ընկավ Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնին: Վազգեն Ա կաթողիկոսի կողմ 1988 թ. դեկտեմբերին ուղարկված սփյուռքահայությանը՝ երկրաշարժից ավերված հայրենիքին օգնության փութալու, ապա Արցախյան ազատագրական պատերազմին իրենց մասնակցությունն ապահովելու և հայոց անկախ պետականության շինարարությանն աջակցելու համար: Ամենայն հայոց հայրապետների այցելությունները հայկական գրեթե բոլոր համայնքներ արդյունավետորեն նպաստեցին Սփյուռքը և հայրենիքը համախմբելու գործին:

Մերձավոր և Միջին Արևելքի հայության տեղաշարժերը և արտագաղթը արևմտյան երկրներ ու մասամբ Հայաստանի Հանրապետություն այսօր էլ կապված են զանազան հակամարտությունների, Պարսից ծոցում ծավալված ռազմական գործողությունների (1991), Իրաքի դեմ հակաիրաքյան (անզլոամերիկյան) դաշինքի սկսած պատերազմի (2003-2008 թթ.) հետ:

Մերձավոր Արևելքի համայնքներից կարելի է առանձնացնել Լիբանանի հայ համայնքը: Տեղի հայության թիվը քաղաքացիական երկարատև պատերազմի և դրա հետևանքով առաջացած անապահովության ու տնտեսական ճգնաժամի պատճառով զգալիորեն նվազել է և 2010 թ. հասել 120.000-ի: Նրանց հիմնական մասը գաղթել է ԱՄՆ, Կանադա, Ֆրանսիա, Ավստրալիա, Հայաստանի Հանրապետություն:

⁶⁴⁷ Տե՛ս Սփյուռքահայ կազմակերպություններ, Երևան, 2002, էջ 24, 66:

Լիբանանի հայ համայնքը՝ կրոնական-սահմանադրական համայնքի կարգավիճակով, ներկա խորհրդարանում ունի պատգամավորական վեց անրագրված տեղ և երկու նախարարական աթոռ կառավարությունում:

Լիբանանում է գտնվում Սփյուռքում գործող միակ Հայկազյան համալսարանը: Ներկայումս Լիբանանի տնտեսության, հատկապես արդյունաբերության, շինարարության և առևտրի բնագավառներում շարունակում են կարևոր դիրքեր զբաղեցնել հայազգի Նազարյան, Պարսունյան, Տեմիրճյան, Տանձիկյան, Այանյան ընտանիքները, Աբրահամ Տետեյանը, Նուպար Վարդանյանը և ուրիշներ: Լիբանանում հրատարակվող թերթերից և հանդեսներից են «Ազդակը», «Արարատը», «Զարթոնքը», «Նաիրին», «Շիրակը», «Բագինը» և այլն:

Սիրիայում բնակվում էր շուրջ 100.000 հայ, որոնց մեծ մասը կենտրոնացած էր Հալեպում (մոտ 60.000): Գործում էին հայ ավանդական կուսակցությունների տեղական մարմինները, «Համագգային հայ կրթական և մշակութային միության», «Թեքեյան» մշակութային միության, «Նոր սերունդ» մշակութային միության, ՀՄԸՄ-ի, ՀՄՄ-ի մասնաճյուղերը և հայրենասիրական ու մշակութային այլ միություններ: Վերջին տարիներին Սիրիայում սկսված քաղաքացիական պատերազմի պատճառով դատարկվեց հայկական համայնքը, 10.000-ից ավելի հայեր ապաստան գտան հայրենիքում:

Ներկայումս Թուրքիայի հայ համայնքում⁶⁴⁸, ըստ պաշտոնական տվյալների, շուրջ 70.000 մարդ կա: Զգալի թիվ են կազմում (տարբեր տվյալների համաձայն՝ 500.000-ից 1 միլիոն) իսլամացված հայերը, որոնք կենտրոնացված են մերձսևծովյան շրջաններում (Խոփա, Համշեն, Տրապիզոն և այլն) և Արևմտյան Հայաստանի հյուսիսարևմտյան հատվածներում: Գավառներում բնակվող հայերի մեծ մասը թրքախոս կամ քրդախոս է: Թուրքիայում բնակվում են նաև մոտ 2500 կաթոլիկ և 500 ավետարանական հայեր:

Գործում է Կոստանդնուպոլսի Հայոց պատրիարքությունը, որը Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցու նվիրապետական աթոռներից է, և Թուրքիայի հայ համայնքի հոգևոր ներկայացուցչությունը:

Պոլսում հաշվվում են մոտ 35 հայկական եկեղեցի, 18 հայկական կրթական հաստատություն, որոնցից 14-ը պատկանում է Հայ առաքելական, 4-ը՝ Հայ կաթողիկե համայնքներին: Վերջին տասնամյակների ընթացքում հայկական դպրոցների թիվը Թուրքիայում պակասել է՝ կապված աշակերտների թվաքանակի նվազման հետ:

Պոլսահայ համայնքն ունի իր պարբերականները՝ «Ժամանակ», «Մարմարա» օրաթերթերը և երկլեզու (հայերեն, թուրքերեն) «Ակոս» շաբաթաթերթը: 1996 թվականից Հրանտ Դինքի խմբագրությամբ «Ակոս» երկլեզու շաբաթաթերթը (թուրքերեն և հայերեն ներդրով) համարձակություն ունեցավ շոշափելու նաև թուրքական իշխանությունների կողմից արգելված թեմաներ, այդ թվում՝ Հայոց ցեղասպանության հարցը:

Ներկայումս Իրանում բնակվում է շուրջ 80.000 հայ⁶⁴⁹: Գործում է մի քանի տասնյակ հայկական դպրոց: Երկրի Սահմանադրության համաձայն՝ Իրանի հայ համայնքն ունի կրոնական փոքրամասնության կարգավիճակ, որին շնորհիվ է ներքին մշակութային, համայնքային և կրոնական ինքնավարություն: Իրանահայերին Մեջլիսում (290 պատ-

⁶⁴⁸ Տե՛ս Մելքոնյան Է., նշվ. աշխ., էջ 674:

⁶⁴⁹ Տե՛ս Բայբուրդյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 121:

զամավոր) հատկացված է կրոնական փոքրամասնություններին տրամադրված 5 տեղից 2-ը:

Ներկայումս գործող ազգային քաղաքական կազմակերպություններն են ՀՅԴ-ի տեղական մարմինը և «Հայկական ժողովրդական միությունը» (ՀԺՄ): Երկրում գործում են նաև ՀԲԸՄ-ի, ՀՕՄ-ի, «Համազգային հայ կրթական և մշակութային միության», Հայ դատի, «Հայ երիտասարդաց ընկերակցության» մասնաճյուղերը, ինչպես նաև մշակութային, մարզական և կրթական կազմակերպություններ: Համայնքի գլխավոր տպագիր թերթը «Ալիքն» է: Հրատարակվում են նաև «Լույս», «Արաքս», «Ապագա» պարբերականները:

Ռուսաստանի մի շարք շրջաններում՝ Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասերում, Ռոստովի մարզում, հայերն իրենց թվով երկրորդ տեղն են զբաղեցնում ռուսներից հետո:

Ռուսաստանի հայ համայնքը մեծ ակտիվություն է ցուցաբերում եկեղեցաշինության, կիրակնօրյա դպրոցների բացման, մարզական համահայկական խաղերին մասնակցության, ռուսական կենտրոնական և տարածաշրջանային հեռուստաալիքներով հայկական հաղորդումների հեռարձակման գործում:

Ռուսաստանի Դաշնության տարածքում գործում է շուրջ 40 հայկական եկեղեցի: Հայ առաքելական եկեղեցին ՌԴ-ում ունի երկու թեմ: Ռուսաստանի հայ համայնքը հիմնականում համախմբված է «Ռուսաստանի հայերի միություն» կազմակերպության շուրջը: Մոսկվայում լույս են տեսնում «Արմենիա ի միք», «Արմյանսկի վեստնիկ», «Պրո Արմենիա», «Հյուսիսափայլ» երկլեզվյան (ռուսերեն և հայերեն) հանդեսները, Կրասնոդարում՝ «Երկրամաս» ամսաթերթը, Սանկտ Պետերբուրգում՝ «Հավատամք» ամսաթերթը, «Մաշտոց» թերթը և այլն:

2010 թ. ոչ պաշտոնական տվյալներով Բելառուսում բնակվում է շուրջ 30-36.000 հայ: Հայերը նկատելի դեր են խաղում Բելառուսի տնտեսական, հասարակական և մշակութային կյանքի տարբեր բնագավառներում: 2002 թ. Մինսկում լույս տեսած «Բելառուսի 100 անվանի գործիչներ» տեղեկատուի էջերում հիշատակվում է 10 հայի անուն:

Բելառուսում հայ համայնքային կառույցներ սկսել են ձևավորվել 1990-ական թվականներին: Առաջինը Մշակույթի բելառուսական ֆոնդին կից Մինսկի քաղաքային «Հայաստան» մշակութային-լուսավորական ընկերությունն է, որը համախմբել է Բելառուսի ճանաչված հայերին:

Ուկրաինայի 400.000 հայերից 40.000-ը Կիևում է ապրում: Սկսած 1988 թ. և ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո ուկրաինական գրեթե բոլոր մարզերում և քաղաքներում հիմնվել են հայկական հասարակական կազմակերպություններ: Աչքի են ընկնում Կիևի, Դրիմի, Խարկովի, Օդեսայի, Ժիտոմիրի, Լվովի հայ համայնքները: Ուկրաինայում գործում է հայ համայնքին վերադարձված, վերանորոգված կամ նոր կառուցված ավելի քան քսան հայկական եկեղեցի:

2001 թ. Ուկրաինայում հիմնադրվել է «Ուկրաինայի հայերի միությունը» (ՈւՀՄ): ՈւՀՄ-ն համախմբում է համայնքները Հայ առաքելական սուրբ եկեղեցու շուրջ: ՈւՀՄ-ի հովանու ներքո գործում են բազմաթիվ կիրակնօրյա դպրոցներ, երգի ու պարի համույթներ, տպագրվում են թերթեր: 10.000 տպաքանակով հրատարակվում է միության ռուսա-

լեզու «Արմյանակի վեստնիկ» թերթը, որտեղ գետեղվում են նաև ուկրաիներեն ու հայերեն հոդվածներ:

Ուկրաինայում ստեղծվել է Հայագիտության կենտրոն, տպագրվում է «Հայագիտական հետազոտությունները Ուկրաինայում» գիտական պարբերականը:

Վերջին տարիներին Ուկրանիայից համայնքը մեծ վնաս կրեց այնտեղ տեղի ունեցած դեպքերի ժամանակ: Սկսվեց ուկրանիացիների հայության արտագաղթը:

Վրաստանի այսօրվա տարածքում հայերը հոծ բնակեցված են Սամցխե-Ջավախք նահանգում, մայրաքաղաք Թբիլիսիում: Վրաստանում (առանց Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի) հայերի ընդհանուր թիվը, ըստ պաշտոնական տվյալների, կազմում է շուրջ 250.000, իսկ ոչ պաշտոնական տվյալներով՝ մինչև 350.000 մարդ:

Ներկայումս Թբիլիսիում բնակվում է շուրջ 150.000 (ըստ պաշտոնական տվյալների՝ 82.000) հայ: Գործում են վեց հայկական դպրոց և Պետրոս Ադամյանի անվան հայկական դրամատիկական թատրոնը: Թբիլիսիում է գտնվում նաև հայ մեծամուն գրողների և հասարակական գործիչների՝ Խոջիվանքի պանթեոնը, որտեղ ամփոփված են Րաֆֆու, Թումանյանի, Սունդուկյանի, Աղայանի, Պռոշյանի, Մուրացանի, Նար-Դոսի, Ջիվանու և հայագրի այլ մեծերի աճյունները:

Ներկայումս Սամցխե-Ջավախք նահանգում, ներառյալ Քվեմո Քարթլի նահանգի Ծալկայի շրջանը, հայերի թիվը, ըստ պաշտոնական տվյալների, կազմում է շուրջ 125.000: Գործում են 118 հայկական դպրոց, մշակութային կենտրոն, գրադարան, հայերեն հաղորդումներ հեռարձակող տեղական հեռուստաընկերություններ: Հայերեն լույս են տեսնում «Ակունք», «Արշալույս», «Հարավային դարպաս» թերթերը, ստեղծվել են շուրջ երկու տասնյակ հայկական հասարակական կազմակերպություններ:

1992 թ. վրաց-աբխազական պատերազմի հետևանքով Աբխազիայից արտագաղթել է մոտ 30.000 հայ: Ներկայումս հայերի թիվն Աբխազիայում, ըստ պաշտոնական տվյալների, կազմում է 45.000, գործում է 32 հայկական դպրոց:

1988 թվականից սկսած՝ Ղարաբաղյան ազատագրական պայքարի շրջանում Սումգայիթի, Կիրովաբադի, Խանլարի շրջանների, Բաքվի հայությունը ենթարկվեց կոտորածների, ցեղասպանության: Այդ պատճառով դատարկվեցին հայաբնակ քաղաքները, շուրջ 400.000-անոց հայկական համայնքը Ադրբեջանում դադարեց գործելուց: Բնակչությունը ենթարկվեց բռնագաղթի: Այսօր հայկական համայնք Ադրբեջանում գոյություն չունի⁶⁵⁰:

Ղազախստանում ներկայումս բնակվում է շուրջ 50.000 հայ: Աստանայում, Ալմա Աթայում, Կարագանդայում և այլ քաղաքներում գործում է 14 հայկական ազգային, մշակութային կազմակերպություն: Հանրապետությունում գործող շուրջ մեկ տասնյակ կիրակնօրյա դպրոցներում սովորում է 300-500 աշակերտ:

Ներկայումս Ֆրանսիայում բնակվում է շուրջ 500.000 հայ: Նրանք կենտրոնացված են Փարիզում, Մարսելում, Լիոնում, Վալանսում, Կաննում և այլ քաղաքներում: Աշխույժ գործունեություն են ծավալում հայ ազգային կուսակցությունների տեղական կազմակերպությունները, ՀԲԸՄ-ը, ՀՄԸՄ-ը, «Թեքեյան» մշակութային միությունը, «Համազգա-

⁶⁵⁰ Տե՛ս Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, էջ 651:

յին հայ կրթական և մշակութային միություն»⁶⁵¹, Հայ դատի Ֆրանսիայի հանձնախումբը և այլն: Ֆրանսիայում հաշվվում է մոտ 500 հայկական կազմակերպություն:

Ֆրանսահայությանը հաջողվել է համազգային հարցերի շուրջ միավորվել և ստեղծել «Ապրիլ 24» կոմիտեն, որը 2001 թ. վերակազմավորվել է Ֆրանսահայ կազմակերպությունների համակարգող խորհրդի:

Ֆրանսիայում ներկայումս հրատարակվում են «Հառաջ» օրաթերթը, «Աշխարհ» շաբաթաթերթը, «Ապագա», «Անահիտ» թերթերը, «Ֆրանս Արմենի», «Անդաստան» ամսագրերը:

Ինչպես վերը նշվեց, ներկայումս Գերմանիայում ոչ պաշտոնական տվյալներով բնակվում է շուրջ 40.000 հայ, որոնք հիմնականում զբաղված են արդյունաբերության, շինարարության, գիտության, առողջապահության բնագավառներում: Բեռլինում, Մայնցում, Մյունխենում, Շտուտգարդում, Քյոլնում, Համբուրգում և այլ քաղաքներում ձևավորվել են հայ համայնքներ:

Իտալիայի հայ համայնքը տնտեսապես բարգավաճ է: Ունի բժիշկներ, առևտրականներ, գործարանատերեր: «Իտալիայի հայոց միության», ինչպես նաև միլանահայերի հանդիպումների հավաքատեղին «Հայ տուն» է, որտեղ կազմակերպվում են թատերական ներկայացումներ, ազգային և մշակութային հանդեսներ:

Միլանի Ս. Ամբրոջիո տաճարի մոտակայքում տեղադրված է Մեծ եղեռնի զոհերի հիշատակը հավերժացնող հայկական խաչքար: 2000 թ. Հռոմի պապ Հովհաննես Պողոս Երկրորդը Ս. Գրիգոր Լուսավորչի մասունքները հանձնել է Հայ առաքելական եկեղեցուն:

2003 թ. դրությամբ Մեծ Բրիտանիայում հայերի թիվը կազմել է 15-20.000 մարդ: 8-10.000-ը բնակվել է Լոնդոնում:

Գաղութի համախմբման և ազգային կյանքի կազմակերպման գործում կարևոր դեր է խաղում Բրիտանահայ համայնքային և եկեղեցական խորհուրդը, որը կազմված է հայ ազգային կուսակցությունների և հասարակական կազմակերպությունների 17 ներկայացուցիչներից: Խորհուրդը համայնքի միակ ներկայացուցչական ընտրովի մարմինն է, որի գլխավոր նպատակը բրիտանահայության ազգային ինքնագիտակցության պահպանումն ու զարգացման միասնականության, տարբեր կազմակերպությունների համագործակցության ապահովումն է:

Ինչպես վերը նշվել է, ներկայումս ԱՄՆ-ում բնակվում է շուրջ 1 միլիոն 600.000 հայ: Նրանց գրեթե կեսը կենտրոնացած է Լոս Անջելես, Նյու Յորք, Գետոբյոյ, Բոստոն, Չիկագո, Ֆիլադելֆիա քաղաքներում: ԱՄՆ-ում գործում են ազգային երեք կուսակցությունների՝ ՀՅԳ-ի, ՍԳՀԿ-ի, ՌԱԿ-ի տեղական մարմինները: Գրեթե բոլոր հայաշատ քաղաքներում մասնաճյուղեր ունեն համասփյուռքյան մշակութային ունեցող ՀԲԸՄ, ՀՄԸՄ, ՀՕՄ, «Համազգային հայ կրթական և մշակութային միություն», «Նոր սերունդ» մշակութային միություն, «Թեքեյան» մշակութային միություն և այլ կազմակերպություններ՝ իրենց գեղարվեստական խմբերով, ակումբներով, դպրոցներով⁶⁵²:

⁶⁵¹ Տե՛ս Սփյուռքահայ կազմակերպություններ, էջ 24, 27:

⁶⁵² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 32:

ԱՄՆ-ի մի շարք նահանգների՝ Կալիֆոռնիա (Լոս Անջելես, Սան Ֆրանցիսկո, Ֆրեզնո), Միչիգան, Կոլումբիա, Փենսիլվանիա, համալսարաններում գործում են հայագիտական ամբիոններ և դասընթացներ: ԱՄՆ-ում լույս են տեսնում «Հայրենիք», «Նոր օր», «Նոր կյանք», «Նոր զիր», «Ասպարեզ» թերթերը, «Առագաստ» ամսագիրը, «Այգ» եռամսյա պարբերականը:

2009 թ. տվյալներով Արգենտինայում բնակվում է ավելի քան 100.000 հայ, որոնց մեծ մասը (շուրջ 90.000) կենտրոնացած է Բուենոս Այրեսում և արվարձաններում:

Հայ ազգային կուսակցությունների տեղական կազմակերպություններն իրենց գործունեությունն իրականացնում են մշակութային, հայրենակցական, բարեգործական և մարզական միությունների, պարբերականների միջոցով:

2003 թ. օգոստոսի 20-ին Հայոց ցեղասպանության փաստը վերաճանաչել է Արգենտինայի Խորհրդարանը, իսկ 2005 թ. ապրիլի 20-ին՝ Սենատը:

Բուենոս Այրեսի Պալերմո թաղամասի Արմենիա փողոցում 1998 թ. կառուցվել է Սարդարապատի հերոսամարտի հուշարձան-կոթող: 2009 թ. հոկտեմբերի 1-ին Բուենոս Այրեսի «Հայ կենտրոնի» տարածքում տեղադրվել է Արցախյան ազատամարտում նահատակված հայ մարտիկների հիշատակը հավերժացնող առաջին խաչքար-հուշակոթողը Սվյուտքում:

2009 թ. տվյալներով Ավստրալիայում բնակվում է շուրջ 60.000 հայ, գերակշիռ մասը՝ Սիդնեյ (42.000) և Մելբուռն (13.000) քաղաքներում: Համայնքի անդամների հիմնական մասը հայախոս է⁶⁵³:

Սիդնեյ և Մելբուռն քաղաքներում գործում են Հայ առաքելական, Հայ կաթողիկե և Հայ ավետարանական եկեղեցիներ, երեք ամենօրյա և վեց մեկօրյա վարժարաններ: Ազգային կյանքը կազմակերպում են ավանդական կուսակցությունների տեղական մարմինները, համահայկական հայտնի կրթական և մշակութային միությունների մասնաճյուղերը:

⁶⁵³ Տե՛ս **Ռալֆ Գլադսթոն Կ.**, Հայ սվյուտքի պատմություն (համառոտ ակնարկ), Երևան, 2004, էջ 83:

ՅՈԹԵՐՐՈՐԳ ԳԼՈՒԽ

ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՆԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԵՐՐՈՐԳ
ՆԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ
ՍԿԶԲԻՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱԶԱՐԱՄՅԱԿԻ ՄԿՁՔԻՆ

1. ՀՏ ՆԵՐՔԻՆ ԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա. Տնտեսական վիճակը

Հայաստանի Հանրապետությունը, քայլ առ քայլ հաղթահարելով անցումային շրջանի առաջին տասնամյակի դժվարությունները տնտեսության մեջ, 21-րդ դարասկզբին շարունակում էր ապահովել կայուն տնտեսական աճ: Ու թեև 1999-2000 թթ. տնտեսական աճի տեմպերը փոքր-ինչ դանդաղեցին՝ կրելով Ռուսաստանի տնտեսական ճգնաժամի բացասական հետևանքները, հաջորդող տարիներին տնտեսությունը թևակոխեց արագացող աճի փուլ, իսկ 2002 թվականից գրանցվեցին տնտեսության զարգացման միայն երկնիչ ցուցանիշներ: Այսպես, օրինակ, 2002-2008 թթ. տնտեսական աճը կազմել է միջինը 12,5 %: Այդ նույն ժամանակամիջոցում համախառն ներքին արդյունքի (ՀՆԱ) իրական աճի միջին տարեկան տեմպը հանրապետությունում կազմել է 10 %, իսկ 2009-2011 թթ.՝ 4 %՝ կապված համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի հետ⁶⁵⁴: Գրա համար ՀՀ նոր կառավարությունը ծրագրեց տնտեսական աճի ցածր, նվազ ցուցանիշ՝ 4,2 %՝ նկատի ունենալով արտաքին միջավայրում առկա մարտահրավերներն ու ռիսկերը, ինչպես նաև միջազգային կառույցների գնահատականները:

21-րդ դարասկզբին ՀՀ տնտեսությունը թևակոխեց որակական նոր փուլ՝ անցում «սպառողական տնտեսությունից» «խնայողական տնտեսության»: Տնտեսության մեջ ընդհանուր խնայողությունները տարիներ շարունակ բացասական մեծություն են եղել, այսինքն՝ հանրապետությունը էականորեն ավելի շատ է սպառել, քան արտադրել: Իրավիճակը շրջադարձային էր 2002 թ., երբ առաջին անգամ ՀՀ տնտեսությունում գրանցվեց խնայողությունների դրական միտումներ: Եթե 2000 թ. ՀՀ տնտեսության ընդհանուր սպառումը գերազանցում էր համախառն ներքին արդյունքը 11 %-ով, ապա 2008 թ. ներքին խնայողությունները արդեն կազմում էին ՀՆԱ-ի 16 %-ը: Այդ տարիներին գրանցված տնտեսական աճը ուղեկցվեց տարեցտարի ավելացող բարձր տեմպով: 2008 թ. ներդրումների աճի տեմպը մոտ հինգ անգամ գերազանցեց 2000 թ. այդ ցուցանիշը՝ 15 %-ի փոխարեն աճելով 24 %-ով⁶⁵⁵: Տնտեսության ազատության աստիճանով եվրո-

⁶⁵⁴ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, Երևան, 2008, էջ 8, ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, Երևան, 2011, էջ 12:

⁶⁵⁵ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 8:

պական 41 երկրների շարքում ՀՀ-ն 15-րդն էր: Նշված փաստը տպավորիչ է անցման շրջանում գտնվող պետությունների համար: 2000-2008 թթ. օտարերկրյա ներդրումների շնորհիվ տնտեսության ոլորտում արձանագրվեցին կառուցվածքային փոփոխություններ: Այսպես՝ 2000-2002 թթ. ՀՀ տնտեսության մեջ ներգրավված օտարերկրյա ուղղակի ներդրումների ծավալները մեծապես պայմանավորված էին կապի (Արմենտել) և էներգետիկայի (Հայռուսգազարդ) բնագավառների ձեռնարկությունների մասնավորեցումներով: Վերջին տարիներին զգալիորեն աճել են փոքր և միջին ծավալի օտարերկրյա ներդրումները: Գործարար միջավայրի բարելավմանն ուղղված քաղաքականության իրականացման արդյունք էր այն, որ 2007-ի դրությամբ ՀՀ-ում արդեն գործում էին օտարերկրյա կապիտալի մասնակցությամբ 3350 ընկերություններ, որոնց շարքում մեծ թիվ էին կազմում ՌԳ-ի, Իրանի և ԱՄՆ-ի ներդրողների մասնակցությամբ ստեղծված ընկերությունները: Նույն տարում ՀՀ-ն 37 երկրների հետ ստորագրել էր ներդրումների խրախուսման և փոխադարձ պաշտպանության մասին երկկողմ համաձայնագրեր⁶⁵⁶:

Փաստորեն՝ մինչև համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ազդեցության ներթափանցումը Հայաստանի Հանրապետություն գնաճի ցածր մակարդակը, փոխարժեքի ազատական ռեժիմը, իրական տոկոսադրույքների անկումը երկրի տնտեսության կայունության նախադրյալներ էին:

Նպատակաուղղված աշխատանքի արդյունքում տեղի ունեցան լուրջ փոփոխություններ երկրի տնտեսության կառուցվածքում ինչպես ըստ ոլորտների, այնպես էլ ըստ սեփականության ձևերի: 2008 թ. տվյալներով ՀՀ-ում ՀՆԱ-ի ավելի քան 85 %-ը արտադրվում էր մասնավոր հատվածում, որից 40 %-ը՝ փոքր և միջին բիզնեսում:

Եթե անկախացմանը հաջորդող տարիներին, հատկապես 1990-ական թթ. առաջին կեսին, տնտեսության մյուս ճյուղերի համեմատությամբ արդյունաբերության վիճակը բնութագրվում էր որպես ամենավատթարը, որտեղ անկումը 80 % էր, ապա 21-րդ դարասկզբին պատկերը որոշակիորեն փոխվում է, և արդյունաբերությունը ապահովում է աստիճանական տնտեսական աճ:

Արդյունաբերական ամբողջ արտադրանքի մեջ վերամշակող արդյունաբերության տեսակարար կշիռը ավելացավ և 2007 թ. տվյալներով կազմեց 66,7 %⁶⁵⁷:

Դրական կարելի է համարել նաև արդյունաբերական արտադրանքի կառուցվածքային փոփոխությունները: 2001 թ. ընդհանուր առմամբ սեփականաշնորհվել էր պետական ձեռնարկությունների 80 %-ից ավելին: Փաստորեն՝ անկախացումից հետո սկսվեց և 2004 թ. հիմնականում ավարտվեց արդյունաբերական ձեռնարկությունների ապապետականացումը: Երկրի արդյունաբերական դիմագիծը որոշող ձեռնարկությունները դադարեցրին իրենց գործունեությունը, մատնվեցին անգործության, մանրատվեցին ու կազմալուծվեցին: Մյուսները կտրուկ կրճատեցին արտադրանքի ծավալը: 2006 թ. տվյալներով հանրապետության տարածքում գործող ինքնուրույն արդյունաբերական ձեռնարկությունների թիվը գերազանցում էր 10.000-ը, որոնց մեծ մասը մինչև 100 աշխատող ունեցող փոքր ու միջին ձեռնարկություններ էին: Դրանց բաժին էր ընկնում

⁶⁵⁶ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 9:

⁶⁵⁷ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., ՀՀ ներքին դրությունը, տնտեսական վիճակը (2001-2011 թթ.), «Լրատու», Ստեփանակերտ, 2012, 1 (12), էջ 106:

արդյունաբերության արտադրանքի ընդհանուր ծավալի գրեթե 90 %-ը⁶⁵⁸: 100-ից ավելի աշխատող ունեցող ձեռնարկությունները միավորված էին մասնագիտացված կամ բազմաճյուղ միավորումների ու ընկերությունների մեջ: Գնալով մեծանում էր համատեղ կամ միայն արտասահմանյան կապիտալին պատկանող ձեռնարկությունների թիվը: Հանրապետության արդյունաբերությունը արդեն հանդես էր գալիս որպես նյութական արտադրության բազմաճյուղ ոլորտ, բայց ոչ իր նախկին բովանդակությամբ, ճյուղային կառուցվածքով ու ներքին արտադրական ու տեխնոլոգիական կապերով: Մեփականաշնորհման հետևանքով լուրջ փոփոխությունների ենթարկվեց ճյուղերի հարաբերակցությունը: Եթե նախկինում առաջինը մեքենաշինությունն էր, որը մետաղամշակման ճյուղի հետ միասին տալիս էր հանրապետության ողջ արդյունաբերության համախառն արտադրանքի մեկ երրորդը, երկրորդ տեղում էր թեթև արդյունաբերությունը, որին էլ հաջորդում էին սննդի, քիմիական, գունավոր մետաղաձուլության, շինարարական արդյունաբերությունն ու էլեկտրաէներգետիկան, ապա այժմ փոխվել էր այդ հարաբերակցությունը և հանրապետության արդյունաբերական արտադրանքի ծավալում ավելի մեծ բաժին ունեին սննդի ու թեթև արդյունաբերությունը, գունավոր մետաղների ու շինանյութերի արտադրությունը, էլեկտրաէներգետիկան, ինչպես նաև այնպիսի նոր ճյուղեր, ինչպիսիք են աղամանդագործությունն ու տեղեկատվական տեխնոլոգիաների արտադրությունը: 2001-2002 թթ. ՀՀ-ում մշակվում էր տարեկան մինչև 300 միլիոն դոլարի աղամանդի հումք⁶⁵⁹: Կապված համաշխարհային ճգնաժամի հետևանքների հետ՝ եվրոպական շուկայում աղամանդե իրերի նկատմամբ պահանջարկի նվազումը լուրջ հարված հասցրեց ինչպես աշխարհի, այնպես էլ ՀՀ աղամանդագործության ոլորտին: Արդյունքում մինչև 7.000 աշխատատեղ ունեցող ձեռնարկությունները բավականին ծանր վիճակում հայտնվեցին: Ծգնաժամի թուլացումը նպաստեց աղամանդագործության հատվածում պահանջարկի մեծացմանը: 2011 թ. մոտ 40 միլիոն դոլարի հումք է ներկրվել հանրապետություն⁶⁶⁰: Եթե դարասկզբին հանրապետությունում գործում էր աղամանդագործական երկու գործարան, ապա 2011 թ.՝ 10 ընկերություն: «Ալոսա» ռուսական ընկերությունը մեծացրել է ՀՀ-ին մատակարարվող աղամանդի հումքի ծավալները: Հանրապետությունում շարունակում են գործել Նոր Գեղիի «Լորի» գործարանը, որը աշխատում է թերթեռնվածությամբ, 30-40 % հզորությամբ՝ ամսական թողարկելով 3-4 միլիոն դոլարի արտադրանք, մինչդեռ նախկինում ընկերության արտադրանքի ամսական ծավալները հասնում էին 7-10 միլիոն դոլարի: Հիմնականում ռուսական հումքով աշխատող երկրորդ աղամանդագործական գործարանը՝ Նոր Հաճնի «Արևակն» ընկերությունը, 2011 թ. 41,7 % աճ էր արձանագրել: Գործարանում աշխատում էր 126 մարդ՝ 103.000 դրամ միջին աշխատավարձով: 2010 թ. թեթև արդյունաբերության համակարգում գործում էին 27 խոշոր և միջին ձեռնարկություններ⁶⁶¹:

21-րդ դարասկզբին հանրապետության արդյունաբերության սեփականաշնորհման հետևանքով, ոլորտում նկատված թերություններով ու սխալներով հանդերձ, այն աս-

⁶⁵⁸ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 106:

⁶⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁶⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 22 սեպտեմբերի, 2011:

⁶⁶¹ Տե՛ս նույն տեղում:

տիճանաբար աճ էր արձանագրում: Ընդ որում՝ աճի տեմպեր ապահովող հիմնական ճյուղերն էին հանքահումքային, մետաղագործական, շինանյութերի, մեքենաշինական, քիմիական արդյունաբերությունները: Սրանք ոլորտներ էին, որոնց զարգացումը Հայաստանի Հանրապետությանը հնարավորություն ընձեռեց հումք և կիսաֆաբրիկատներ արտադրող երկրից անցնելու վերջնական արտադանք թողարկող արդյունաբերական երկրի: Նշված ոլորտները կարողացան առավել արագ համակերպվել շուկայավարման նոր պահանջներին: Շատ դեպքերում կարևոր դեր խաղացին նաև միջազգային շուկաներից եկող ազդակները: Մեծանում էին պղնձի, մոլիբդենի, ինչպես նաև ակնագործական զարդերի նկատմամբ համաշխարհային պահանջները, որոնք իրենց հերթին հանգեցնում էին գների աճին՝ լավ մախադրյալներ ստեղծելով երկրում հատկապես հանքարդյունաբերության և ադամանդագործության, ինչպես նաև մյուս ճյուղերի զարգացման համար: 2000-2008 թթ. վերագործարկվեցին ու առավել հզորացան շուրջ 50 խոշոր ընկերություններ, հիմնվեցին ավելի քան 2500 միջին և փոքր արդյունաբերական ձեռնարկություններ⁶⁶²:

1996-2016 թթ. վերագործարկվեցին ու առավել հզորացան շուրջ 80 խոշոր ընկերություններ, հիմնվեցին ավելի քան 3500 միջին և փոքր արդյունաբերական ընկերություններ: Վերագործարկվեցին՝ «Հրազդանմաշ» ՓԲԸ, «Հայէլեկտրամեքենա», Ավտոդոլերի, Երևանի հաստոցաշինական գործարանները: Քիմիական արդյունաբերության ոլորտում զարգացումն ընթացավ «մեծ քիմիայից փոքր քիմիային» անցնելու քաղաքականության շրջանակներում: Վերագործարկվեցին «Նաիրիտ» ՓԲԸ-ը (կարճ ժամկետով), «Հայ-քիմմեքենա» արտադրական միավորումը և այլն: Վերազինվեցին հանքարդյունաբերության, մետաղագործական և շինանյութերի արդյունաբերության ձեռնարկությունները: Կարևորագույն քայլ էր «Զանգեզուր» պղնձամոլիբդենային կոմբինատ ՓԲԸ-ի վերաշինությունն ու ընդլայնումը, Ալավերդու «Մանես և Վալեքս» ՓԲ ընկերության կողմից Ալավերդու լեռնամետաղագործական գործարանի պղնձածուլական արտադրության ընդլայնումը, ինչպես նաև «Ռուբին», «Տրանզիստոր» և այլ գործարանների տեխնիկական վերազինումը և այլն:

Վերջին տարիներին մեծ զարգացում ապրեցին ադամանդագործության և ոսկերչության ոլորտները: 2000-2007 թթ. ընթացքում ՀՀ-ում արտադրվել է մոտ 1,65 մլրդ ԱՄՆ դոլարի արտադրանք, որը գրեթե ամբողջությամբ արտահանվել է: Նույն ժամանակահատվածում զբաղվածությունը ոլորտում աճել է 3-4 անգամ⁶⁶³:

2001 թվականից տեղեկատվական տեխնոլոգիաները ՀՀ-ի տնտեսության զարգացման գերակա ճյուղ են հռչակվել: Հաշվի առնելով Հայաստանի գիտակրթական մակարդակը, այդ ոլորտում երկրի ունեցած ավանդույթները, մասնագիտական բարձրորակ մարդկային ռեսուրսը, ինչպես նաև ՀՀ-ի աշխարհագրական դիրքը, տրանսպորտային հաղորդակցության ուղիների սահմանափակումներն ու սակավ բնական պաշարները՝ զարկ տրվեց տեղեկատվական տեխնոլոգիաների բնագավառին: 2008 թ. այդ ոլորտում գործում էր ավելի քան 230, իսկ 2015 թ.՝ 350 ձեռնարկություն: Ոլորտի մասնագետների թիվը Հայաստանի Հանրապետությունում 2008 թ. հասնում էր 6500-ի, իսկ 2011 թ.՝ հեռա-

⁶⁶² Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 15, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 269:

⁶⁶³ Տե՛ս նույն տեղում:

հաղորդակցության ճյուղի հետ միասին 10.000-ի⁶⁶⁴: Այստեղ հայաստանյան մասնաճյուղեր են հիմնում և իրենց գործունեությունն ընդլայնելու ծրագրեր իրագործում մի շարք օտարերկյա ընկերություններ՝ «Մայքրոսոֆթ», «Մինոփսիս», «Ալկատել», «Լայքս» «Նեյշնլ Ինսթրումենթ» և այլն: Միջազգային որակի հազարավոր հայ մասնագետներով համարված տեղեկատվական և թվային տեխնոլոգիաների բնագավառը ՀՀ արդյունաբերության ամենաբարձր հավելյալ արժեք ստեղծող և ամենաարագ զարգացող ճյուղն է: Այդ աճը կազմում է տարեկան շուրջ 25 %: Չարգացման այս տեմպը պահպանելու և ՀՀ երիտասարդության հետաքրքրությունները այս ոլորտի նկատմամբ խրախուսելու նպատակով, 2005 թվականից սկսած, 7 տարի շարունակ կազմակերպվել ՀՀ նախագահի ամենամյա մրցանակաբաշխություն, որին մասնակցել են հարյուրավոր ուսանողներ և աշակերտներ: Նրանցից 139 ուսանող, ինչպես նաև 55 աշակերտ արժանացել են ՀՀ նախագահի պարգևներին⁶⁶⁵:

Արդյունաբերության մեջ նկատվող որոշ դրական ձեռքբերումների կողքին առկա են մի շարք թերություններ ու բացթողումներ, որոնց պատճառով արդյունաբերությունը ոչ միայն դեռևս չի ապահովում խորհրդային տարիների զարգացման բարձր մակարդակը, չի ստեղծում անհրաժեշտ թվով աշխատատեղեր, այլև այդ ոլորտի մշտական առաջընթաց աճ: Հիմնական թերությունն ու բացթողումն այն է, որ խորհրդային տարիներին մեծ ճանաչում ունեցող շատ ձեռնարկություններ ոչ միայն մատնվել են անգործության, ամբողջովին թալանվել են, որի պատճառով հնարավոր չէ այլևս նրանց վերականգնումը, այլև չեն կառուցվում քիչ թե շատ նոր խոշոր ձեռնարկություններ, որոնք կապահովելին բնակչության զբաղվածությունն ու հանրապետությունը կվերածեին զարգացած արդյունաբերական երկրի: Այս ոլորտի հիմնական թերություններից են մեծաշնորհներն ու գերկենտրոնացվածությունը տնտեսական որոշ ճյուղերում, սովորի առկայությունը, ինչպես նաև ազատ մրցակցային և ներդրումային միջավայր չապահովելը, պետական չինովնիկների հովանավորչությունը բիզնեսում և այլն: Այս թերությունների մասին խոսվեց 2011 թ. նոյեմբերի 9-ին Երևանում կայացած Հայաստանի արդյունաբերողների և գործարարների միության 6-րդ համագումարում⁶⁶⁶:

Արդյունաբերության բնագավառում հանրապետության սարքաշինության չորրորդ գործարանը Վանաձորի «Ավտոգեն Մ.»-ն է (նախկին «Ավտոգենմաշը»), որը, ունենալով 250 աշխատող, տարեկան մոտ 1 մլրդ դրամի արտադրանք է տալիս, որն ամբողջությամբ արտահանվում է Ռուսաստան: Գործարանը արտադրում է ավտոգենային շուրջ 40 անուն սարքավորումներ՝ հիմնականում կտրիչներ և այրիչներ: 2011 թ. արտադրատեսականին մնացել է գրեթե նույնը, սակայն ծավալները էապես նվազել են: Այժմ տարեկան 1 միլիոնի փոխարեն յուրաքանչյուր սարքավորումից 60-70.000 հատ է արտադրվում, այսինքն՝ նախկին ծավալների միայն 12-15 %-ը⁶⁶⁷:

Արդյունաբերական երբեմնի հզոր Վանաձորում, որտեղ 4 տասնյակից ավելի գործարաններ էին աշխատում, այսօր գործում է միայն «Ավտոգեն Մ.»-ն: Քանի որ աշխատա-

⁶⁶⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 22 սեպտեմբերի, 2011, 2 նոյեմբերի, 2011:

⁶⁶⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 13 հոկտեմբերի, 2011:

⁶⁶⁶ Տե՛ս «Ազգ», 10 նոյեմբերի, 2011:

⁶⁶⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 29 հունիսի, 2011:

վարձը ոլորտում ցածր է, միջինից էլ պակաս՝ 45.000-100.000 դրամ, իսկ աշխատանքն էլ ծանր է ու ոչ գրավիչ, ուստի գործարանում աշխատել ցանկացողները քիչ են⁶⁶⁸:

Հայաստանի Հանրապետությունը փոքր շուկա է, և բնական է, որ զարգացած տնտեսություն ունենալու համար պետք է շեշտը դնել արտահանվող ապրանքների ու ծառայությունների վրա: 21-րդ դարասկզբին ամենախոշոր պատվիրատուն ներքին շուկայում հանքարդյունաբերությունն է, որը մասամբ է ապահովում մեքենաշինական մի շարք ընկերությունների այժմյան գոյությունը: Ներկայումս չկա ոլորտի գոնե մեկ ընկերություն, որը աշխատի իր նախկին հզորությունների գոնե կիսով չափ: Գործող ընկերությունները նախկին ներուժի 20 %-ը հազիվ են ներկայացնում: Այդ թվում կան մաս իրենց արտադրանքը արտահանողներ, սակայն դրանք էլ քիչ են ու արտադրում են իրենց հնարավորություններից շատ ցածր⁶⁶⁹:

Նախ նկատենք, որ այժմ քիչ թե շատ գործող բոլոր գործարանների ղեկավարները դրանց նախկին տնօրեններն են, որոնք «Վաուչերային բումի» տարիներին շատ էժան գներով, ինչպես ընդունված է ասել, կոպեկներով տեր դարձան հսկայական շինություններ ու հողատարածքներ ունեցող այս գործարաններին: Ամենափոքր գործարանները մոտ 3-4 հա տարածք են զբաղեցնում, կան մաս մինչև 13-14 հա տարածքներ ունեցողներ, սակայն չկա որևէ մի գործարան, որտեղ տարածքներն այսօր ամբողջովին շահագործվեն: Դրանց մի մասը, եթե հաջողվել է, տրվել են վարձակալության, ինչից ստացվող եկամուտների հաշվին բուն գործարանի աշխատողների աշխատավարձերն են փակվել, կամ էլ դրանք պարզապես մատնված են անգործության: Բոլոր դեպքերում կապիտալ է (մանավանդ մայրաքաղաքում), որը ծայրահեղ դեպքում կարելի է պատկառելի մի գումարով վաճառել որպես սոսկ տարածք, քանի որ գույքը, եթե դեռ չի վաճառվել, հազիվ թե ինչ-որ մեկին պետք գա: 2000-ական թթ. շարունակում էին անգործության մատնվել դեռևս 1990-ական թթ. տարերայնորեն սեփականաշնորհված բազմաթիվ ձեռնարկություններ: Այսպես, օրինակ, Արագածոտնի մարզի Քուչակի հաստոցաշինական գործարանը՝ նախկին Չերժինսկի գործարանի մասնաճյուղը, որ նախկինում ուներ 400 աշխատող և արտադրում էր փոքր գայլիկոնանման հաստոցներ ու պահեստամասեր, սեփականաշնորհումից ի վեր՝ արդեն 17 տարի, փակ է⁶⁷⁰: Փաստորեն՝ գործարանի նորօրյա սեփականատերերը ժամանակին կարողացել են չնչին կոպեկներով ձեռք գցել հարուստ գործարանը, ծախել գույքն ու մոռացության տալ այն: Ցավալի է, որ այս երևույթը, որ 1990-ական թվականներին համատարած բնույթ էր կրում, շարունակվեց մաս 2000-ական թթ., հատկապես մեքենաշինության ոլորտում: Նման տխուր պատկերի կարելի է հանդիպել մաս 21-րդ դարասկզբին հանրապետության գրեթե բոլոր մարզերում՝ Արտաշատի գործիքաշինական գործարան, «Ալմաստ» գործարանի Ապարանի մասնաճյուղ, Վանաձորի «Ավտոմատիկա» գործարան և այլն: Դրանց մեծ մասը այլևս վերականգնման ենթակա չէ:

⁶⁶⁸ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 108:

⁶⁶⁹ Տե՛ս Արդյունաբերություն 1998-2003, վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2004, էջ 44-45:

⁶⁷⁰ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 109:

Վերջին երկու տասնամյակում ՀՀ-ում մեքենաշինական կամ սարքաշինական որևէ նոր գործարան չի կառուցվել: Հակառակը, դեռ նախկին եղածների մեծ մասն էլ նոր սեփականատերերի կողմից թալանվել ու լրիվ անգործության են մատնվել: Իսկ քչից-շատից պահպանվածների ու գործողների համար պատվերների ու հումքի ձեռքբերման, նաև հարկային բեռի խնդիրներ են ստեղծվում ու ավելի անոյոշ դարձնում վաղվա օրը: Մրան հակառակ՝ մի շարք ընկերություններ (ինչպես Երևանի Շենգավիթ վարչական շրջանում գործող «Ջրկոնստրուկցիա» ընկերությունը) երկրի համար ամենածանր օրերին անգամ կանգ չառան:

2000-2008 թթ. հայրենական արտադրության խթանման, բարեփոխումների, գործարար և մրցակցային միջավայրի ձևավորման, կայուն տնտեսական աճի ապահովման, արտաքին տնտեսական հարաբերությունների խորացման և տնտեսության վերամասնագիտացման ժամանակաշրջան էր:

2008 թ. տնտեսական առաջընթացը կայունացավ, և զգացվում էր բարեփոխումների նոր փուլին անցնելու անհրաժեշտություն: Դրա համար ստեղծվել էին բոլոր բավարար հիմքերը՝ անցնելու ազատ առևտրին, միջազգային կառույցների անդամակցությանը և այլն: 2008 թ. ձևավորվեց նոր կառավարություն, և մինչ տրվում էր երկրորդ բարեփոխումների մեկնարկը, վրա հասավ համաշխարհային ճգնաժամը:

Ընդամենը երեք ամիս գործող նոր կառավարությունը դեռ նոր էր սկսում գործնական քայլեր ձեռնարկել, երբ սկսվեց ռուս-վրացական պատերազմը: Փակվեցին ճանապարհները՝ ըստ էության, Հայաստանի Հանրապետությունը դրսի աշխարհի հետ կապող միակ զարկերակը: Տարածաշրջանային ճգնաժամն իր հետևանքներով ֆինանսատնտեսականից ավելի շուտ տեղ հասավ: Երկիրը փակ սահմանների պայմաններում ստիպված անցում կատարեց արտակարգ ռեժիմի կառավարմանը: 2008 թ. դեկտեմբերից արդեն աշխարհի բազմաթիվ երկրների հետ Հայաստանի Հանրապետությունը ևս մտավ համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի հորձանուտը, որտեղ տնտեսական անկումը հասավ 15 %-ի⁶⁷¹:

Նկատի ունենալով համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունն ու հետևանքները՝ ՀՀ կառավարությունը ձեռնարկեց որոշ միջոցառումներ արդյունաբերության ոլորտում:

Նշված միջոցառումները պայմանականորեն բաժանվում են երեք խմբի. առաջինը՝ կարճաժամկետ, որն ուղղված էր ճգնաժամի հետևանքների վերացմանն ու օպերատիվ խնդիրների լուծմանը, երկրորդը՝ միջնաժամկետ, որը ապահովում էր ներդրումները, զբաղվածությունը և տնտեսական աճը՝ կայուն զարգացման փուլ մտնելու համար, երրորդը՝ երկարաժամկետ, որը բացահայտում ու իրականացնում էր արդյունաբերության նոր հնարավորություններն ու նոր քաղաքականությունը: Նորանկախ հանրապետության պատմության մեջ առաջին անգամ կառավարությունը հաստատել է արդյունաբերության քաղաքականության հայեցակարգ, որը նախատեսում էր տնտեսությունը դարձնել արտահանող, որի իրականացումը դառնում է առաջիկա տարիների գլխավոր հրամայականը:

⁶⁷¹ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 110:

2009 թ. հուլիսին արդյունաբերությունում անկումը հասավ ամենաբարձր ցուցանիշի՝ 7,8 %-ի: Կառավարությունը ձեռնարկեց որոշ քայլեր՝ այս ոլորտին աջակցելու համար: 2008 թ. վերջին վարչապետի գլխավորությամբ ստեղծվեց օպերատիվ շտաբ, որը զննեց որոշակի քայլերի՝ մասնավոր ընկերություններին ֆինանսական աջակցություն տրամադրելուն: Հավանություն ստացած բիզնես նախագծերին պետությունը տրամադրում էր վարկեր, վարկային երաշխիքներ, դառնում նրանց կապիտալի մասնակիցը: Այդ նպատակով շուրջ 32 մլրդ դրամ հատկացվեց արտադրական ձեռնարկություններին, ավելի քան 37 մլրդ դրամ ուղղվեց փոքր և միջին բիզնեսին, 32.5 մլրդ դրամ էլ՝ խոշոր, համակարգաստեղծ հանքարդյունաբերական ընկերություններին⁶⁷²:

Միջնաժամկետ միջոցառումներով խրախուսելով ներդրումների ներգրավումը արդյունաբերության մեջ՝ կառավարությունը մինչև 2011 թ. առաջին կիսամյակը հնարավորություն ընձեռեց 300 միլիոն դրամը գերազանցող և սարքավորումներ ներմուծող 16 ընկերությունների հետաձգելու ավելացված արժեքի վճարումը երեք տարով: Այդ ընթացքում կատարվեցին ավելի քան 72 մլրդ դրամի ներդրումներ՝ ստեղծելով մոտ 1500 նոր աշխատատեղեր: Արդյունաբերության զարգացման և արտահանման խթանման քայլերի արդյունքում արդեն 2010 թ. արդյունաբերության մեջ արձանագրվեց 9.7 % աճ, իսկ համախառն ներքին արդյունքի (ՀՆԱ) մեջ արդյունաբերության բաժինը հասավ 15 %-ի՝ 2009 թ. 13,8 %-ի փոխարեն⁶⁷³:

2011 թ. 64 ձեռնարկություններում կատարվեցին լուրջ ներդրումներ, որոնցից 15-ը նոր ձեռնարկություններ են: Արդեն իսկ գործարկվել են «Արփիմեդ» դեղագործական ընկերությունը, «Արարատ ջուրը», «Պեպսին», «Մայքրոսոֆթի ինովացիոն կենտրոնը» և այլն: Որոշ ձեռնարկություններում, ինչպիսին, օրինակ, «Արմենիան մոլիբդեն քոմփինի» է, կապիտալ ներդրումների մեծ ծրագրեր են իրականացվում, որոնք հնարավորություն են տալիս 3.5.000 նոր աշխատատեղեր ստեղծելու և արդյունաբերության աստիճանական վերելքն ապահովելու⁶⁷⁴:

Երկարաժամկետ միջոցառումներից էր արդյունաբերության զարգացման նոր ծրագիրը, որն այս ոլորտի համար առաջին համալիր ծրագիրն էր երկրի անկախանալուց ի վեր: Այն միտված էր արդյունաբերության արտահանման ներուժի զարգացմանը, իսկ հիմնական նպատակը առաջիկա 20-30 տարում Հայաստանը գիտատար ապրանքներ և ծառայություններ արտադրող երկիր դարձնելն էր:

2000-ական թվականներին կրճատվեց էներգակիրների ներմուծումը արտասահմանից: Առավելագույնի հասավ սեփական ջրաէներգետիկ ռեսուրսների օգտագործումը և սկիզբ դրվեց ոչ ավանդական (արեգակի, քամու և ընդերքի) ջերմային էներգառեսուրսների օգտագործմանը: 2006 թ. արդեն փոքր ջեկերի արտադրանքը կազմում էր 230 միլիոն կվտ⁶⁷⁵: Վերակառուցվելուց հետո ՀՀ էներգետիկ հզորության զգալի աճ ապահովեցին նաև Հրազդանի և Երևանի ջեկերը: Բարելավվեց հանրապետության էլեկտրամատակարարումը: 2010 թ. շահագործվեց Երևանի ջեկի համակցված շոգեգազային

⁶⁷² Տե՛ս Սինայան Է., Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 109:

⁶⁷³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁷⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 111:

ցիկլով (ՀՇԳՑ) էներգաբլոկը, 2011-2015 թթ. վերակառուցվեցին Քանաքեռի հէկի երկու ազրեգատները, կառուցվեցին միջին հզորության նոր հէկեր, և յուրացվեց փոքր հէկերի ներուժը: Արդիականացվեցին Տաթևի հէկի արագության կարգավորիչները: Ռուսաստանից Հայաստան հասնող գազամուղից բացի՝ կառուցվեց Իրան–Հայաստան հզոր գազամուղը, որի շինարարության առաջին փուլն ավարտվեց 2007 թ. մարտին, իսկ ամբողջությամբ՝ 2009 թ.: Կառուցելով 190 կմ գազատար՝ ՀՀ-ն ունեցավ կայուն և հուսալի գազամատակարարում: Իրանական գազի դիմաց վճարումները կատարվում են «Էլեկտրաէներգիայի դիմաց գազ» սկզբունքով⁶⁷⁶:

Էներգահամակարգի ընկերությունների մասնավորեցման գործընթացում շրջադարձային էր 2002 թվականը, երբ իրականացվեց «Հայկական էլեկտրացանցեր» ՓԲԸ մասնավորեցումը: Դրան հետևեց «Սևան–Հրազդան կասկադ» ՓԲԸ մասնավորեցումը: Ինչպես արդեն նշվել է, 2002 թ. հոկտեմբերին հանրապետության արդյունաբերական որոշ ձեռնարկություններ ևս Երևանի «Մարս», «Էլեկտրոն» և խոշոր մեքենաշինական այլ համալիրների մեծ մասը, ինչպես նաև Հրազդանի ջէկի բաժնետոմսերի մեծ մասը 1 մլրդ դոլար պետական պարտքերի դիմաց տրվեց Ռուսաստանի Դաշնությանը: Բաժնետոմսերի մեծ մասը վաճառվեցին Ռուսաստանի «ՌԱՕ ԵԷՍ» բաց բաժնետիրական ընկերությանը⁶⁷⁷:

2004 թ. ՀՀ էլեկտրաէներգետիկ համակարգի պետական ընկերությունների կողմից իրականացվող ֆինանսական առողջացման ծրագրային միջոցառումները մտան ավարտական փուլ, և 2005 թվականից ընկերությունների գործունեությունը ամբողջությամբ իրականացվեց առևտրային հիմքերով: Հրազդանի ջէկի 5-րդ էներգաբլոկի անավարտ շինարարության զույթը 2006 թ. վաճառվեց ՌԴ «Գազպրոմ» ընկերությանը, և վերջինս պարտավորվեց 2009 թ. գազատուրբինային տեղակայման հավելումով էներգաբլոկի տեղակայված հզորությունը հասցնել մոտ 440 մվտ⁶⁷⁸: 2011 թ. վերջին գործարկվեց Հրազդան ջէկի 5-րդ էներգաբլոկը՝ 460 մվտ հզորությամբ, որը անմիջապես միանում է նոր կառուցվող Իրան–Հայաստան էլեկտրահաղորդման գծին՝ դրանով երկու երկրների էլեկտրաէներգիայի փոխանակման հզորությունը 350 մվտ-ից հասցնելով 1200 մվտ-ի⁶⁷⁹: 2010 թ. շահագործվեց Երևանի համակցված շոգեգազային ցիկլով (ՀՇԳՑ) էներգաբլոկը: Էներգետիկ անվտանգության շահերից էր բխում նաև ատոմային կայանի վերագործարկումը, ինչը շատ կարևոր քայլ էր: Ավելին՝ այդ շահերը թելադրում էին նաև նորի կառուցումը, որը նախատեսվում է առաջիկա տարիների ընթացքում: 2011 թ. տեղի ունեցավ նոր ատոմակայանի կառուցման համար ներդրողների ընտրության մրցույթը և բանակցությունները նրանց հետ:

Սկսվել է Իրան–Հայաստան նավթատար խողովակաշարի կառուցումն ու նավթամթերքի պահպանման համալիրի կառուցման առաջին փուլը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ էներգետիկ պաշարներից ամենաշատը օգտագործվում են ջրային պաշարները, 2000-ական թթ. զգալի աշխատանքներ տարվեցին այդ ուղղությամբ: Դրան-

⁶⁷⁶ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 27:

⁶⁷⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26:

⁶⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 25:

⁶⁷⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 20 սեպտեմբերի, 2011:

ցից կարելի է առանձնացնել Սևան–Հրազդանի և Որոտանի խոշոր հիդրոէլեկտրակայանների համալիրները և Չորահեկը⁶⁸⁰:

Միջազգային կազմակերպությունների և օտարերկրյա պետությունների կողմից տրամադրված վարկային, դրամաշնորհային միջոցների և տեխնիկական աջակցության շնորհիվ իրականացրած աշխատանքների արդյունքում վերազինվեց 220 կվտ լարման ենթակայանների գերակշռող մասը, հիմնավորվեց «Լոռի բերդ» հեկի կառուցման տեխնիկատնտեսական ծրագիրը: 2005 թ. Պուշկինի լեռնանցքում շահագործման հանձնվեց Հայաստանում, նաև Կովկասում առաջին ցանցային հողմաէլեկտրակայանը՝ 2,6 մվտ հզորությամբ⁶⁸¹: 2011 թ. դրությամբ գործող հիմնական հեկերն էին՝ Սևան–Հրազդան հեկերի համալիրը, որը պետական սեփականություն է և բաղկացած է 7 հեկերից, Որոտանի հեկերի համալիրը, որը պետական սեփականություն է՝ կազմված 3 հեկից, ինչպես նաև Չորահեկը: Արաքս գետի վրա նախատեսվում է կառուցել Մեղրու հեկը (մոտ 140 մվտ հզորությամբ և շուրջ 800 միլիոն կվտժ էներգիայի տարեկան արտադրությամբ), Գեբեղ գետի վրա՝ Շնողի հեկը (մոտ 75 մվտ հզորությամբ և 300 միլիոն կվտժ էներգիայի տարեկան արտադրությամբ), Չորագետ գետի վրա՝ Լոռի բերդի հեկը (մոտ 66 մվտ հզորությամբ և շուրջ 200 միլիոն կվտժ էլեկտրաէներգիայի տարեկան արտադրությամբ): 2011 թ. դրությամբ էլեկտրաէներգիա էին արտադրում 110 փոքր հեկեր, որոնց գումարային հզորությունը կազմում էր մոտ 130 մվտ, իսկ էլեկտրաէներգիայի առաքումը՝ շուրջ 410 միլիոն կվտժ⁶⁸²:

Փաստորեն՝ 2011 թ. վերջնական ամփոփումից պարզվեց, որ 4.6 % ՀՆԱ աճ է գրանցվել արդյունաբերության ոլորտում: ՀՀ կառավարությունը նախաձեռնել էր ակտիվ արդյունաբերական քաղաքականության իրականացում: Նպատակն էր ապահովել արտահանման աճը և տարատեսականացումը: Արդյունաբերական քաղաքականության թիրախը վերանշակվող արդյունաբերության ճյուղերի և համալիրների զարգացումն էր: Ռազմավարությամբ նախանշված արտահանման տեսանկյունից հեռանկարային 11 ոլորտների (մեկնարկային փուլում՝ ճշգրիտ ճարտարագիտության, դեղագործության և կոնյակագործության) համար արդեն իսկ մշակվել էին ոլորտային ռազմավարությունների ուղեցույցները: Արդյունաբերական քաղաքականության ուղղությամբ պետական կառույցների գործունեությունը համակարգելու նպատակով ստեղծվել էր ՀՀ վարչապետին կից արդյունաբերական խորհուրդ:

21-րդ դարասկզբի առաջին տասնամյակում տնտեսավարողների ջանքերով և պետական ընթացիկ քաղաքականության շնորհիվ գյուղատնտեսության մեջ տեղի ունեցավ տնտեսական նկատելի աճ՝ չնայած 2000 թ. երաշտին: Այսպես՝ 2000-2008 թթ. գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ընդհանուր աճը կազմել է 80 %-ից ավելի, որից վերջին 5 տարիներին՝ միջին տարեկան աճը 8 %⁶⁸³: 2000-ական թթ. ագրոպարենային ոլորտում ձևավորվեց շուկայական հարաբերություններով կարգավորվող ազատ

⁶⁸⁰ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 111:

⁶⁸¹ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 26:

⁶⁸² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 13 հոկտեմբերի, 2011:

⁶⁸³ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 18:

տնտեսական համակարգ, որտեղ գործում էին 340.000-ից ավելի գյուղացիական տնտեսություններ, գյուղատնտեսությամբ զբաղվող մեծ թվով առևտրային կազմակերպություններ, գյուղատնտեսության սպասարկման, գյուղմթերքների իրացման ու վերամշակման բազմաթիվ մասնավոր ընկերություններ: Չնայած դրան՝ ագրարային ոլորտի ծառայություններն ու ենթակառուցվածքները պետական աջակցության անմիջական կարիք ունեն, մասնավորապես ոռոգման համակարգերի զարգացման, սննդի անվտանգության ապահովման, գյուղական համայնքների վարկավորման և գյուղմթերքների իրացման խնդիրների լուծման գործում:

Ագրոպարենային համակարգը ՀՀ տնտեսության կարևորագույն ճյուղերից է, որը վերջին 5 տարիների տվյալներով ապահովել է երկրի համախառն ներքին արդյունքի 21,7 %-ը, այդ թվում՝ գյուղատնտեսությունը՝ 17,4 %-ը: 2008-2012 թթ. գործունեության ծրագրով գյուղատնտեսության ոլորտը դասվում է պետական ծախսային քաղաքականության գերակայությունների շարքին:

Գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ավելի քան 98 %-ը արտադրվում է մասնավոր հատվածի կողմից, ընդ որում՝ 2010 թ. տվյալներով համախառն արտադրանքի ավելի քան 61,6 %-ը բաժին է ընկել բուսաբուծությանը, իսկ շուրջ 38,4 %-ը՝ անասնաբուծությանը: Ներկայումս տեղական արտադրության հաշվին բավարարվում է կենսականորեն կարևորագույն սննդամթերքի նկատմամբ պահանջարկի շուրջ 60 %-ը: Սակայն երկրի բնատնտեսական ներուժը հնարավորություն է ընձեռում ինքնաբավության մակարդակը ավելացնելու ևս 15-20 %-ով⁶⁸⁴:

2000-2005 թթ. մշակվեց Հայաստանի Հանրապետության ջրային ռեսուրսների համապարփակ կառավարման ծրագիր (ՁՌ-ՀԿԾ), որի շրջանակներում գնահատվեցին ջրային պաշարները, մշակվեցին ջրային քաղաքականության հիմունքները: Լուրջ կառուցվածքային փոփոխություններ կատարվեցին ոռոգման համակարգում: Հողերի արհեստական ոռոգման կազմակերպումը դարձավ տնտեսական գործունեության ինքնուրույն բնագավառ, որով զբաղվեցին հատուկ ստեղծված «Հայ ոռոգում» միավորման մեկ տասնյակ փակ բաժնետիրական ընկերություններ և ջրօգտագործողների 15 միություններ: 2009 թ. ոռոգման համակարգում տեղադրվել են 300 կմ ջրամատակարարման խողովակներ: 2010 թ. արդեն կառուցվել է մոտ 500 կմ ջրագիծ: 2011 թ. վերակառուցվեցին Արմավիրի մայր ջրանցքի մոտ 83 կմ երկարությամբ հատվածներ: Գրա հետևանքով ջրի կորուստները կրճատվեցին 20 %-ով, ստեղծվեց մոտ 1000 գյուղատնտեսական աշխատատեղ: Արմավիրի ոռոգման վերականգնվող տարածքում են գտնվում 39 համայնքների շուրջ 22.000 800 տնային տնտեսությունների ոռոգվող հողեր, իսկ Թալինի տարածքում՝ 22 համայնքների շուրջ 10.000 տնային տնտեսությունների հողեր⁶⁸⁵:

Ոռոգման ինքնահոս համակարգի, մայր ջրանցքների վերանորոգման, մի շարք պոմպակայանների նորոգման, ոռոգվող գյուղատնտեսության ենթածրագրի մասով ֆինանսավորումն իրականացնելու նպատակով 2006 թ. մարտի 27-ին «Հազարամյակի մարտահրավերներ կորպորացիայի» ԱՄՆ և ՀՀ կառավարության միջև ստորագրվեց 235,65 միլիոն ԱՄՆ դոլարի հնգամյա համաձայնագիր՝ նպատակ ունենալով կրճա-

⁶⁸⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 18 նոյեմբերի, 2011:

⁶⁸⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 15 հոկտեմբերի, 2011:

տել գյուղական աղքատությունը՝ գյուղատնտեսության ոլորտում կայուն և տևական աճ ապահովելով: Համաձայնագիրը պաշտոնապես ուժի մեջ մտավ 2006 թ. սեպտեմբերի 29-ից: Ծրագրի ընդհանուր արժեքը կազմում էր 176 միլիոն 491.000 ԱՄՆ դոլար: Հնգամյա ծրագրի իրականացումը (2006 թ. սեպտեմբեր-2011 թ. սեպտեմբեր) նպաստեց Հայաստանի շուրջ 350 համայնքում բնակվող ավելի քան 420.000 գյուղաբնակ շահառուների կենսամակարդակի բարելավմանը՝ վերականգնելով ոռոգման մայր ջրանցքների վնասված հատվածներ, նորոգման կարիք ունեցող մի շարք պոմպակայաններ, կառուցելով ոռոգման ինքնահոս համակարգեր և երրորդ կարգի ջրանցքներ, կարգավորվելով Արարատյան հարթավայրի դրենաժային համակարգի որոշ մասեր⁶⁸⁶: «ՀՄՀ-Հայաստան» ծրագրի շրջանակներում վերապատրաստվել են շուրջ 45.000 ֆերմերներ՝ ծանոթանալով գյուղատնտեսական առաջավոր փորձին: Տեխնիկական աջակցություն է տրամադրվել ջուր մատակարարող կառույցներին և 8,5 միլիոն ԱՄՆ դոլար վարկ՝ ֆերմերներին և ագրոբիզնեսով զբաղվող կազմակերպություններին: Ընդհանուր առմամբ «Հազարամյակի մարտահրավերներ կորպորացիայի» կողմից Հայաստանի ոռոգման և գյուղատնտեսության բնավառներում կատարվել է շուրջ 177 միլիոն դոլարի ներդրում:

Ագրարային բարեփոխումների քաղաքականության գործադրմամբ գյուղատնտեսությունն աստիճանաբար ապահովեց նկատելի տնտեսական աճ: 2000-2007 թթ. գյուղատնտեսության համախառն արտադրանքի ընդհանուր աճը կազմեց 90 %:

Գյուղատնտեսական արտադրանքի արտահանմանը նպաստող քաղաքականության իրականացման շնորհիվ հնարավոր եղավ էապես ավելացնել պարենամթերքի արտահանման ծավալները: 2000-2010 թթ. այդ ծավալները ավելացան 2,5 անգամ և 2010 թ. կազմեցին 172 միլիոն ԱՄՆ դոլար՝ 2000 թ. 71 միլիոն դոլարի դիմաց⁶⁸⁷: Մեծ չափով ավելացան թարմ մրգի արտահանման ծավալները:

Քուսաբուծության ճյուղի համար անցած տարիները (հատկապես 2000-2008 թթ.) հատկանշական էին նրանով, որ ցանքատարածությունների կայունացման հետ մեկտեղ ավելացան հացահատիկային մշակաբույսերի, կարտոֆիլի, բանջարեղենի, բոստանային կուլտուրաների ծավալները: Հատկապես 2004 թվականին ստացվեց հացահատիկային մշակաբույսերի աննախադեպ բերք՝ 457 հազ. տոննա: 2007 թ. բանջարեղենի և բոստանային մշակաբույսերի արտադրության ծավալները գերազանցեցին 2000 թ. մակարդակը՝ համապատասխանաբար՝ 2,5 և 3,5 անգամ⁶⁸⁸:

Ձգալի դրական տեղաշարժեր կատարվեցին հանրապետության այգեգործության ճյուղում: Այստեղ պտղատու և խաղողի այգիների տարածքների ընդլայնման հետ մեկտեղ բարելավվեց տեսականին, ավելացան արտադրության ծավալները: Այսպես՝ 2005 թ. ստացվեց պտղի և հատապտղի աննախադեպ բերք՝ 316 հազ. տոննա, որը գերազանցում էր 2000 թ. մակարդակը 2,5 անգամ: 2007 թ. խաղողի արտադրությունը գերազանցեց 2000 թ. մակարդակը ավելի քան 2 անգամ՝ կազմելով 219.000 տոննա⁶⁸⁹:

⁶⁸⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 1 դեկտեմբերի, 2011:

⁶⁸⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶⁸⁸ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 18:

⁶⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 19:

Բարեփոխումների սկզբին հաջորդող առաջին տարիները բնութագրվեցին գյուղատնտեսական կենդանիների գլխաքանակի կտրուկ կրճատմամբ և անասնապահական մթերքների արտադրության ծավալների նվազմամբ:

Անասնաբուծության ոլորտում կայունացման դրսևորումներ երևան եկան 2000-2002 թվականներին, երբ դադարեց անասնագլխաքանակի նվազման միտումը, և անասնաբուծական մթերքների արտադրության տարեկան ծավալները ոչ միայն պահպանվեցին, այլև աճեցին:

Հանրապետության անասնաբուծության ոլորտի համար բեկումնային փուլ կարելի է համարել 2003-2007 թվականները, որոնք առանձնանում էին գյուղատնտեսական տարբեր տեսակի կենդանիների գլխաքանակի և անասնաբուծական մթերքների արտադրության ծավալների աճով: 2000 թ. համեմատությամբ 2007 թ. տավարի գլխաքանակն աճեց 32 %-ով, այդ թվում՝ կովերինը՝ 20 %-ով, ոչխարներին և այծերինը՝ 15 %-ով, իսկ խոզերինը՝ 2 անգամ: Գրեթե նույն օրինաչափությամբ էլ փոփոխվեցին անասնաբուծական մթերքների ծավալները⁶⁹⁰:

2003 թվականից կաթի, մսի և ձվի արտադրության ցուցանիշները մեծացան, նախորդ տարվա տվյալները գերազանցելու միտումները կրեցին հաստատուն բնույթ: Թռչնամսի և ձվի արտադրության ոլորտում մեծ ծավալի աշխատանքներ իրականացրին «Նուբարաշեն» և «Արաքս» թռչնաբուծական ֆաբրիկաները, որոնք հնարավորություն ընձեռեցին ոչ միայն ապահովելու մեր երկրի ազգաբնակչության ձվի պահանջարկը, այլև արտահանելու տարեկան արտադրվող ձվի մինչև 20 %-ը:

Կաթի համախառն արտադրության տարեկան ծավալները մինչև 2000 թ. աստիճանաբար նվազեցին՝ դառնալով 425.000 տոննա: Հաջորդ տարիները բնութագրվեցին կաթի արտադրության առավել մեծ աճով, և արդեն 2007 թ. Հայաստանում կաթի համախառն արտադրությունը հասավ աննախադեպ ցուցանիշի՝ 642.000 տոննայի, որը 43 %-ով գերազանցեց 2000 թ. ցուցանիշը⁶⁹¹: Կաթի արտադրության ծավալների աճը պայմանավորված էր հատկապես կաթի վերամշակման ձեռնարկությունների ընդարձակ ցանցի ձևավորմամբ, ինչը հնարավորություն ընձեռեց տարեցտարի ընդլայնելու գյուղացիական տնտեսությունների և անասնապահությամբ զբաղվող այլ տնտեսավարողների կողմից արտադրված կաթի մթերումների ծավալները:

Ագրովերամշակող արդյունաբերությունը մշտապես համարվել է ՀՀ տնտեսության կարևորագույն ճյուղերից մեկը: Անկախացման առաջին տարիներին այստեղ կուտակված բազմապիսի լուրջ խնդիրներին լուծում տալու նպատակով մշակվեց «ՀՀ վերամշակող արդյունաբերության վերականգնման և զարգացման ծրագիր»: Իրականացված միջոցառումների շնորհիվ այդ տարում մթերվեց ու վերամշակվեց շուրջ 40.000 տոննա բանջարեղեն՝ նախորդ տարվա 4.000 տոննայի դիմաց: Լուծվեց ոչ միայն լուրջ, այլև ծիրանի, խնձորի և դեղձի վերամշակման խնդիրը⁶⁹²:

Գյուղատնտեսության տեխնիկական ապահովման և տեխնիկայի նորոգման հիմնախնդրի կարևորությունից ելնելով, սկսած 2000 թվականից, իրականացվեցին մի

⁶⁹⁰ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 19:

⁶⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 20:

⁶⁹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 21:

շարք դրամաշնորհային ծրագրեր, որոնց շնորհիվ հանրապետություն ներմուծվեցին և մատչելի պայմաններով գյուղացիական տնտեսություններին ու գյուղատնտեսությամբ զբաղվող այլ տնտեսավարողներին տրվեցին 109 հացահատիկահավաք կոմբայն և 745 միավոր տարբեր հզորության տրակտորներ: 2011 թ. հանրապետության գյուղատնտեսական մեքենաների հավաքակազմը ընդգրկում էր 1412 հացահատիկահավաք և 314 կերահավաք կոմբայն, 14.000 777 թրթուրավոր և անիվավոր տրակտոր, 15.000 337 բեռնատար ավտոմեքենա⁶⁹³:

Աշխատանքներ տարվեցին գյուղատնտեսության վարկավորման մատչելիության բարձրացման, նաև վարկավորման ծավալների ավելացման ու տոկոսադրույքի նվազեցման ուղղությամբ: Փոխվեց հատկացվող վարկերի կառուցվածքը, ավելացավ միջնաժամկետային և երկարաժամկետային վարկերի տեսակարար կշիռը, նվազեցին տրամադրվող վարկերի տոկոսադրույքները: 2000-2006 թթ. հանրապետությունում Համաշխարհային բանկի աջակցությամբ իրականացվեց գյուղատնտեսական բարեփոխումների աջակցության ծրագիր, որի շրջանակներում հանրապետության 10 մարզերի ագրարային ոլորտում տնտեսավարողներին տրամադրվեցին կարճաժամկետ վարկեր 17.000-ից ավելի տնտեսություններին (16 միլիոն ԱՄՆ դոլարի չափով) և միջնաժամկետ վարկեր 52 ընկերություններին (4 միլիոն ԱՄՆ դոլարի չափով)⁶⁹⁴: 2006 թ. հունվարից գործողության մեջ մտավ գյուղական ձեռնարկությունների և փոքրածավալ առևտրային գյուղական տնտեսությունների զարգացման ծրագիրը, որի շրջանակներում մասնակից ֆինանսական հաստատությունների կողմից հատկացվեցին 9 երկարաժամկետ վարկեր՝ 5-7 տարի ժամկետով, որոնք ուղղվեցին բուսաբուծության, անասնապահության, ձկնաբուծության, կաթի վերամշակման արտադրության խթանմանն ու գյուղտնտեսական ձեռքբերմանը: Նշված վարկերի ընդհանուր գումարը կազմել է շուրջ 1 միլիոն դոլար⁶⁹⁵:

2008 թ. հունվարից սկսվեց գյուղվարկերի տոկոսադրույքների սուբսիդավորման փորձնական ծրագրի իրականացումը Գեղարքունիքի մարզի Դամբարակի և Շիրակի մարզի Աշոցքի ու Ամասիայի տարածաշրջանների 60 համայնքներում: Ծրագրի հաջողությունը հիմք ունելով՝ սկսվեց դրա առավել լայնամասշտաբ իրականացումը, որով առևտրային 4 բանկերի հետ համատեղ կառավարությունը այդ տարվանից սկսեց պետական սուբսիդավորմամբ գյուղվարկերի տրամադրումը:

Արդյունքում բանկային տոկոսադրույքները 24 %-ից նվազեցին տարեկան մինչև 14 %-ի, որի 6-8 %-ը սուբսիդավորվում էր պետության կողմից: Հանրապետության ավելի քան 11.500 գյուղացիական տնտեսություններ արդեն իսկ կարողացել էին օգտվել «Էժան վարկեր գյուղացուն» ծրագրի առաջին փուլից: 2011 թ. հոկտեմբերից սկսվեց ծրագրի երկրորդ փուլը⁶⁹⁶:

⁶⁹³ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 22, նաև՝ Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2011թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2012, էջ 23:

⁶⁹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 23:

⁶⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, նաև՝ Սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում, Հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2009, էջ 333:

⁶⁹⁶ «Հայաստանի Հանրապետություն», 1 նոյեմբերի, 2011:

2001 թ. հոկտեմբերից ՀՀ-ում «Գյուղատնտեսության զարգացման միջազգային հիմնադրամի» աջակցությամբ իրականացվել է գյուղատնտեսական ծառայությունների ծրագիր, որի շրջանակներում տրամադրվել է 16041 վարկ՝ 11.647 միլիոն ԱՄՆ դոլարին համարժեք ծավալով⁶⁹⁷:

Եթե 2000 թ. աշխատում էին գյուղատնտեսական հունք վերամշակող ձեռնարկություններից պահածոների 7, գինեգործության 12 և կաթի ու մսի վերամշակման մի քանի ընկերություններ, ապա 2007 թ. վերագործարկվել էին կամ ստեղծվել պահածոների 30, գինեգործական 40, կաթի ավելի քան 250, մսի 70 և ծխախոտի 4 վերամշակման ընկերություններ:

Հայտնի է, որ գյուղատնտեսության ոլորտում զբաղվածները կազմում են բնակչության ընդհանուր թվի 45,6 %-ը, ինչը վկայում է, ՀՀ-ում գյուղատնտեսության սոցիալական մեծ նշանակության մասին: Չնայած այն հանգամանքին, որ 2006-2008 թթ. գյուղատնտեսության ոլորտում գրանցվել էր աճ, սակայն ակնհայտ էր, որ կային կառուցվածքային խնդիրներ: Վերջին մի քանի տարիներին թե՛ բուսաբուծության և թե՛ անասնաբուծության բնագավառում նկատվում էին կայուն նվազման միտումներ: Մասնավորապես մշակվող ցանքատարածությունները 2005 թ. կազմում էին 332.000 հա, իսկ արդեն 2010 թ.՝ 283.000 հա՝ ամեն տարի արձանագրելով անկում⁶⁹⁸:

Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունը խիստ զգալի էր նաև ՀՀ գյուղատնտեսության վրա: Ամենամեծ անկումը այստեղ էր՝ 15 %, որը բացատրվում է նաև օբյեկտիվ պատճառներով, բնակլիմայական անբարենպաստ պայմաններով: ՀՀ գյուղատնտեսությունում 2010 թ. գրանցվեց մեր տնտեսության մեջ ամենամեծ անկումը՝ 13,4 %⁶⁹⁹: Տարին անբարենպաստ էր, գյուղացին էլ հիմնականում զրկված էր անհրաժեշտ շրջանառու միջոցներից:

2011 թ. մարտին ՀՀ գյուղատնտեսության ոլորտը գերակա ճյուղ հայտարարելով՝ ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը ցուցումներ տվեց այն զարգացնելու, որի հիման վրա 2011 թ. մշակվեց գյուղատնտեսության զարգացման ազգային ծրագիր: Այն նախատեսում էր հիմնական պարենամթերքների ինքնաբավության մակարդակի բարձրացում, կոռպորատիվների ստեղծման միջոցով հողերի արդյունավետ մշակում, տարածքների խոշորացում, պետական երաշխիքով ու ցածր տոկոսադրույքներով երկարաժամկետ (5-10 տարով) վարկերի տրամադրում և այլն⁷⁰⁰:

Ելնելով վերջին տարիներին թե՛ անասնաբուծության, թե՛ բուսաբուծության մեջ նկատվող կայուն նվազման միտումներից և նախագահի հանձնարարականներից՝ կառավարությունը մշակեց և սկսեց իրականացնել մի քանի խոշոր ծրագրեր: Դրանք են՝ գյուղացիական տնտեսությունների վարկավորումը, ցորենի և գարու բարձրորակ սերմերի ներմուծումն ու տրամադրումը, գյուղմթերքների իրացման ապահովումը, տեղական պարարտանյութերի արտադրության զարգացումը և այլն: Վերոնշյալներից ամենամեծ

⁶⁹⁷ Տե՛ս Սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները ՀՀ-ում, Հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, էջ 23:

⁶⁹⁸ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, Երևան, 2011, էջ 24, Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2011թ. հունվար-դեկտեմբերին, էջ 21:

⁶⁹⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 1 դեկտեմբերի, 2011:

⁷⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

ծածավալն ու գյուղացիական տնտեսությունների համար կարևորը դրանց վարկավորման ծրագիրն էր, որով պետությունն իր վրա էր վերցրել վարկերի տոկոսների մի մասի մարումը: Առաջին փորձնական ծրագիրն սկսել էր իրականացվել դեռևս 2008 թվականից Գեղարքունիքի և Շիրակի մարզերի 60 գյուղերում, իսկ 2011 թ.՝ արդեն Հայաստանով մեկ: Պետության վարկավորման շնորհիվ գյուղացիները վարկեր ստացան 10 %-ով, իսկ սահմանամերձ ու լեռնային 225 համայնքներում՝ 8 %-ով: Այդ ծրագրով գյուղացիները բանկերից ստացան մոտ 15 մլրդ դրամ: Համաշխարհային բանկի «Շուկայական հնարավորություն ֆերմերներին» և «Հազարամյակի մարտահրավերներ» ծրագրով տրված վարկերի հետ այդ գումարը կազմեց 20,8 մլրդ դրամ: 2011 թ. բարձր արտադրողականության սերմերի ցանքսի արդյունքում ցորենի միջին բերքատվությունը 1 հա-ից կազմել է 35-40 ցենտներ, առանձին դեպքերում՝ մինչև 70 ցենտներ: Գյուղատնտեսությանը և գյուղի զարգացմանը հատկացվել է ավելի քան 10 մլրդ դրամ:

Գյուղատնտեսության ոլորտի հիմնական թերությունը շարունակում են մնալ գյուղացիական տնտեսությունների փոքր չափերը և մասնատված հողաբաժինները, որոնք ձևավորվել են հողի սեփականաշնորհման ընթացքում: Դրանք սահմանափակում են ոլորտի կայուն զարգացումը և խոչընդոտում գյուղատնտեսության վարման արդյունավետ տեխնոլոգիաների ներդրումն ու արդյունաբերականացումը: Հետսեփականաշնորհման ժամանակահատվածում ձևավորված գյուղացիական ֆերմային տնտեսություններից յուրաքանչյուրին բաժին էր ընկնում ընդամենը 1,4 հա գյուղատնտեսական հողատեսքեր, այդ թվում՝ 1,1 հա վարելահողեր, ինչը սահմանափակում էր գյուղատնտեսությունում տնտեսավարողների վերարտադրողական կարողությունները: Բացի այդ՝ յուրաքանչյուր տնտեսությանը բաժին էր ընկնում 4 մասնատված հողակտոր, իսկ գյուղատնտեսական արտադրությունը փաստացիորեն իրականացվում էր ավելի քան 1200,0 հազար հողակտորի վրա⁷⁰¹: Այս հանգամանքը նկատի ունենալով՝ ՀՀ կառավարությունը 2011 թ. աշնանը հավանություն տվեց ՀՀ գյուղացիական տնտեսությունների խոշորացման հայեցակարգին, դրա կատարումն ապահովող միջոցառումների ժամանակացույցին: Դրանով կստեղծվեին ոչ միայն այդ հայեցակարգային քաղաքականության իրականացման, այլև գործող փոքր չափերի գյուղացիական տնտեսությունների պետական աջակցության արդյունավետ մեխանիզմների ներդրման իրավական հիմքեր:

Ոլորտի հաջորդ թերությունը գործարար նախաձեռնությունների խրախուսման և գործարարությամբ զբաղվելու համար բարենպաստ միջավայրի ու օտարերկյա ուղղակի ներդրումների գրավչության բացակայությունն է: Դեռևս պարզեցված չեն գյուղատնտեսական ընկերությունների գրանցման և լուծարման գործընթացները: Ապահովված չեն հարկային և մաքսային վարչարարության թափանցիկությունն ու անկողմնակալությունը: Շարունակվում են գյուղական և քաղաքային բնակչության կենսամակարդակներում առաջացած ճեղքվածքի հետագա խորացումը ու նրանց զգալի մասի (հատկապես անապահով խմբերի) պարենի մատչելիության նվազումը⁷⁰²: Բացակայում է գյուղատնտեսական աշխատանքային հարաբերությունները կարգավորող ամբողջական օրենսդրություն: Գյուղի աշխատավորության մեծ մասին դեռևս հասանելի չէ,

⁷⁰¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 18 նոյեմբերի, 2011:

⁷⁰² Տե՛ս Մարգարյան Հ., Հարությունյան Խ., Մանասյան Վ., Ազրարային հատվածի և գյուղի կայուն զարգացման սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրները, Երևան, 2011, էջ 21:

և չեն տրամադրվում մատչելի ու արտոնյալ վարկեր: Գյուղացիության մի մասն էլ, ժամանակին չկարողանալով վճարել վարկերը՝ տոկոսներով, հայտնվում է անմխիթար վիճակում՝ կորցնելով գրավադրված գույքը: Դեռևս ոլորտում չի կիրառվում անշարժ գույքի գրանցման էլեկտրոնային համակարգը, թույլ է պարենային անվտանգության, մասնավորապես սննդամթերքի անվտանգության վերահսկողությունը: ՀՀ նախագահի՝ 2011 թ. կառավարությանն ու առևտրային բանկերին տրված հանձնարարականով առաջարկվում է պետության կողմից մասնակի սուբսիդավորվող անհամեմատ մատչելի վարկերի հատկացում հանրապետության բոլոր մարզերի գյուղացիական տնտեսություններին: «Տնտեսության կայունացման վարկավորում» վարկային ծրագրի «Գյուղատնտեսական վարկեր» վարկային բաղադրիչը թույլ է տալիս շահառուին մինչև 3 միլիոն դրամ վարկ ստանալ՝ 14 % տարեկան տոկոսադրույքով: Ընդ որում՝ գյուղացու վրա ծանրանում է վարկային տոկոսադրույքի միայն 8-10 %-ը: Իսկ տոկոսադրույքի մնացած 4-6 %-ը, կախված համայնքի կարիքավորության աստիճանից, սուբսիդավորում է ՀՀ կառավարությունը⁷⁰³:

Հանրապետությունում գյուղացիական վարկավորման ուղղվածություն ունեցող ընդամենը 1 մասնագիտացված բանկ է գործում՝ «ԱԿԲԱ-Կրեդիտ Ագրիկոլ բանկը», 2-ն էլ մասնակիորեն են ներգրավված այս գործում: Առաջին փուլի ընթացքում 11.000 500 գյուղացիական տնտեսություններ օգտվեցին վարկային ծրագրից:

Քուսաբուծության ոլորտում իրականացվեցին ցորենի և գարու սերմնաբուծության և սերմնարտադրության, գյուղատնտեսության զարգացման, տեղական պարարտանյութի արտադրության զարգացման, ինչպես նաև գյուղտեխնիկայի վերազինման ծրագրերը:

Անասնապահության հատվածում մշակվեցին և կյանքի կոչվեցին տավարաբուծության, համայնքների գյուղատնտեսական ռեսուրսների կառավարման և մրցունակության ծրագրեր, ինչպես նաև գյուղատնտեսական միջավայրի բարելավման ծրագիր:

Պետության կողմից 2011 թ. ձեռնարկված հաջորդ կարևոր միջոցառումը պարարտանյութերը, սերմերը, տնկիները, ոլորտը սպասարկող սարքավորումներն ու տեխնիկական ԱԱՀ-ից (ավելացված ակցիզային հարկից) ազատելն էր: Առաջիկա տարիներին գյուղացուն ընդառաջ նշված քայլերի արդյունքներն իրենց զգացնել կտան, ըստ ամենայնի՝ նաև մթերքի գնի ձևավորման մեջ:

Վերջին տարիներին մեծ հաջողություններ են արձանագրվել գյուղատնտեսական մթերքների իրացման շղթայի ապահովման մասով: Այս ուղղությամբ տարվող աշխատանքներն էլ նպաստեցին հանրապետությունից ձկնեղենի արտահանման ծավալների աճին: 2010 թ. Հայաստանից արտահանվեց մոտ 300 տոննա ձկնեղեն: 2011 թվականի առաջին կեսին արդեն արտահանվել էր 550 տոննա ձկնեղեն: Արդյունքում, չնայած 2010 թ. գյուղատնտեսության ոլորտի 12,4 % անկմանը, արձանագրվեց գյուղմթերքների արտահանման ծավալի 21 % աճ, որը կազմեց 172 միլիոն դոլար⁷⁰⁴:

Գյուղորտում իրականացված մյուս կարևոր ծրագիրը, որի մեկնարկը տրվեց 2010 թ., «2010-2014 թթ. սերմնաբուծության զարգացման ծրագիրն» էր:

⁷⁰³ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 25:

⁷⁰⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 26:

Գրսի շուկաներից կախվածությունը թուլացնելու և տեղում սերմնաբուծությունը խթանելու նպատակով կառավարությունը 2010 թվականից Ռուսաստանից սկսեց ներկրել բարձր վերարտադրողականությամբ էլիտար սերմնացուներ ու դրանք բաժանել գյուղացիական տնտեսություններին: ՌԳ Ստավրոպոլի երկրամասից ձեռք բերված և հանրապետություն ներկրված առաջին 950 տոննա էլիտային սերմնացու բաժանվեց հանրապետության բոլոր մարզերի 146 խոշոր հողօգտագործողներին՝ մեկը երկուսով վերադարձնելու պայմանով⁷⁰⁵:

Բերքատվությունն ավելացել է, մշակվող հողատարածքները նույնպես: 2011 թ. հանրապետություն ներկրվեց 1100 տոննա էլիտային սերմնացու և բաժանվեց շուրջ 250 շահառուների:

«Սերմերի գործակալություն» պետական ոչ առևտրային կազմակերպության միջոցով Ռուսաստանից ներկրված 1100 տոննա էլիտային վերարտադրության սերմնացու բաշխվեց ՀՀ մարզերի միջև: Այդ բաշխումը կատարվեց 7 և ավելի հեկտար հողատարածք ունեցող շահառուներին: Երկրորդ խմբաքանակը՝ 400 տոննա ցորենը, բաշխվեց նորից մարզերի միջև: Արագածոտնի, Արարատի, Արմավիրի, Լոռու, Շիրակի և Տավուշի մարզերին հատկացվեց 30-ական տոննա, իսկ 20-ական տոննա՝ Վայոց ձորի և Կոտայքի մարզերին, 90-ական տոննա՝ Գեղարքունիքին և Սյունիքին: Պայմանը հետևյալն էր՝ 2012 թ. բերքահավաքից հետո 1:2 փոխհարաբերությամբ 1 կգ համար 80 դրամ հետ վերադարձնել⁷⁰⁶:

Չնայած տարբեր տարիներին ոլորտում գրանցված աճին՝ առկա են կառուցվածքային խնդիրներ: ՀՀ-ում եղած շուրջ 340.000 գյուղացիական տնտեսություններն ունեն 430.000 հեկտար մշակովի հող, այսինքն՝ մեկ տնտեսությանը բաժին ընկնող հողատարածքի ծավալը բավականին փոքր է:

Կառավարության հաստատած գյուղատնտեսության զարգացման հայեցակարգով սահմանվում են ժամանակակից գյուղատնտեսության կազմակերպման սկզբունքները, որոնք ներառում են ոչ միայն գյուղատնտեսության, այլև գյուղի ամբողջական զարգացումը: Հանրապետության 55 համայնքներում Համաշխարհային բանկի օժանդակությամբ ներդրվելու են կառավարման նոր մեխանիզմներ, ու ձևավորվելու են կոոպերատիվներ: Խթանվելու է կոոպերացիան, ինչը կբարձրացնի գյուղատնտեսության արդյունավետությունը տարեկան առնվազն 30 %-ով:

Պետությունը գյուղտեխնիկայի ձեռքբերումը համաֆինանսավորելու է 50 %-ով: Նմանատիպ միջոցառումներ իրականացվելու են գյուղատնտեսության բոլոր բնագավառներում՝ սկսած սերմնաբուծությունից և ավարտած այգիների մշակմամբ:

Կարգավորվել է Սևանից ոռոգման նպատակով ջրի տրամադրումը: Ինը տարվա ընթացքում լճի մակարդակը բարձրացել է 3մ 87 սմ-ով:

2011 թ. վերականգնվեցին Արփա–Սևան թունելի վնասված հատվածները, որի համար ծախսվեց 12 միլիոն դրամ: «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամի աջակցությամբ կառուցվել է 3 ջրանցք, որոնք պետք է նվազեցնեն ջրի կորուստները: Շուտով կավարտվի Մարմարիկի ջրամբարի կառուցումը: Սևանի մակարդակի բարձրացումից

⁷⁰⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 1 դեկտեմբերի, 2011:

⁷⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

ջրի մեջ հայտնվել է 500 շինություն: Լուրջ է նաև 452 հա անտառների հարցը, որոնք ողողված են ջրով⁷⁰⁷: Այժմ էլ առկա են Սևանա լճի այս և մի շարք այլ կարևոր հիմնախնդիրներ, որոնք դեռևս չեն լուծվել:

ՀՀ նախագահի ղեկավարությամբ 2011 թ. գարնանը Ազգային անվտանգության խորհրդում ընդունվեց մի կարևոր փաստաթուղթ. հավանության արժանացավ երկրի պարենային անվտանգության ապահովման հայեցակարգը, որը իրականացնելու համար կառավարությունը մշակեց գործողությունների ծրագիր: Հետամուտ լինելով այն իրագործելուն՝ նպատակ էր դրվում երկրում զարկ տալու տեղական արտադրությանը՝ ինքնաբավության մակարդակը հասցնելով միջազգայնորեն ընդունված չափանիշներին:

2011 թ. հոկտեմբերի 16-ին առաջին անգամ պետականորեն ՀՀ-ում նշվեց Գյուղատնտեսության աշխատողի օրը: Այդ օրվա տոնի կապակցությամբ Երևանի Հյուսիսային պողոտայում կազմակերպվեց գյուղատնտեսական ապրանքների տոնավաճառ, որտեղ ներկայացվեցին ՀՀ բոլոր մարզերի և Արցախի գյուղացիական տնտեսությունների ու վերամշակող կազմակերպությունների գյուղատնտեսական արտադրանքը: ՀՀ կառավարության որոշմամբ յուրաքանչյուր տարի հոկտեմբեր ամսվա երրորդ կիրակի օրը այստեղևոս նշվելու է որպես ՀՀ գյուղատնտեսության աշխատողի օր:

2011 թ. հոկտեմբերի 1-ին նշվեց Արմավիր քաղաքի 80-ամյա հոբելյանական տոնակատարությունը, որն ուղեկցվեց մարզի համայնքների ներկայացուցիչների ջանքերով բերքի տոնի նշումով: Նույն թվականի հոկտեմբերի 15-ին մեծ հանդիսավորությամբ նշվեց հայոց հինավուրց Արտաշատ մայրաքաղաքի հիմնադրման 2200-ամյակը: Արդեն ավանդույթ է դարձել ՀՀ մայրաքաղաք Երևանի հիմնադրման և Էջմիածին քաղաքի ամենամյա տարեդարձների նշումը⁷⁰⁸:

Տոնի շրջանակներում մայրաքաղաքում և ՀՀ մարզերում անցկացվեցին բազմատեսակ միջոցառումներ՝ տոնավաճառներ, ցուցահանդեսներ, բերքի տոներ, համերգային ծրագրեր և այլն:

2011 թ. հոկտեմբերի 14-16-ը Երևանում Կ. Գեմիրճյանի անվան մարզահամերգային համալիրում տեղի ունեցավ հայ ֆերմերների առաջին համաշխարհային «Հայագրոֆորում» համաժողովը, որին մասնակցեցին շուրջ 40 սփյուռքահայ ֆերմերներ Ռուսաստանից, Ուկրաինայից, Վրաստանից, Լիբանանից, Իրանից, Լեհաստանից, Լատվիայից, ԱՄՆ-ից, Ֆրանսիայից⁷⁰⁹: Պատվիրակություն էր ժամանել նաև Լեռնային Ղարաբաղից: Համաժողովի շրջանակում քննարկվեցին գյուղատնտեսության ոլորտում տեղի ունեցող զարգացումները, առկա խնդիրներն ու իրականացվող ծրագրերը: Համաժողովը հնարավորություն ընձեռեց հայաստանյան և սփյուռքահայ, ինչպես նաև տարբեր երկրներից ժամանած օտարերկրյա գործարարներին ներկայացնելու իրենց արտադրատեսակներն ու մատուցվող ծառայությունները, փոխշահավետ համագործակցություն հաստատելու, ծանոթանալու գյուղատնտեսության ոլորտում Հայաստանում առկա ներդրումային հնարավորություններին և գյուղատնտեսության զարգացման միջազգա-

⁷⁰⁷ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 79:

⁷⁰⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 15 հոկտեմբերի, 2011:

⁷⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

յին առաջադեմ փորձին: Համաժողովը որոշեց ստեղծել ագրոպարենային բնագավառի գործարարների և ֆերմերների համահայկական ընկերակցություն: Այդպես իրականացման շնորհիվ Հայաստանում գյուղատնտեսության ոլորտը 2015 թ. տպավորիչ արդյունքներ արձանագրեց: Շարունակական են դարձել այս ոլորտում ՀՀ կառավարության կողմից իրականացվող պետական աջակցության ծրագրերը: Դրանց թվում են սերմացուների, պարարտանյութերի, դիզելային վառելանյութի և գյուղատնտեսական վարկերի տոկոսադրույքների սուբսիդավորումը, ինչպես նաև աջակցության այլ ծրագրեր: Դրանց շնորհիվ գյուղատնտեսության ոլորտում 2015 թ. արձանագրվեց 11 % աճ, որից բանջարաբուծությանը ոլորտում՝ 14 %: 2015 թ. փետրվարից մեր երկրում նոր հիմքի վրա դրվեց նորագույն տեխնոլոգիաներով աշխատող ջերմոցային տնտեսությունների զարգացման մշակույթը: 2016 թ. Հայաստանի Հանրապետությունում 83,7 հա ջերմոցներ էին գործում, որոնք ապահովում էին կայուն բերք: Համախառն բերքը կազմել է շուրջ 286 հազ. տոննա նախորդ տարվա 245 հազ. տոննայի դիմաց: Եթե 2014 թ. օգտագործվող ցանքատարածությունները աճեցին 14 700 հեկտարով, ապա 2015 թ. այդ ցուցանիշը կազմեց 18 725 հա: Արդյունքում հանրապետությունում առկա 446 700 հա վարելահողերից 2015 թ. օգտագործվել է 351,5 հազ. հա: Ընդհանուր առմամբ 2010-2015 թթ. 1000 հեկտարով ավելացել են ցանքատարածությունները: Գյուղատնտեսական մշակաբույսերի ցանքատարածություններն ավելացել են շուրջ 68 հազ. հեկտարով: Ցանքատարածությունների օգտագործման մակարդակը 2010 թ. կազմել է 53 %, իսկ 2015 թ.՝ 78 %: Հացահատիկի և հատիկալընդեղային մշակաբույսերի արտադրությունը 2010 թ. 326 հազ. տոննային համեմատ 2015 թ. կազմել է 630 հազ. տոննա⁷¹⁰: Ցորենի արտադրությունը 5 տարիների ընթացքում գրեթե կրկնապատկվել է. 184 հազ. տոննայից հասցվել է մոտ 369 հազ. տոննայի: Ցորենի ինքնաբավության մակարդակը երկրում կազմել է շուրջ 50 %: Այդ ոլորտում բարձր արդյունքներ են արձանագրվել գրեթե բոլոր մարզերում:⁷¹¹ 20-րդ դարավերջին և 21-րդ դարասկզբին աճեցին ՀՀ մանրածախ առևտրի շրջանառությունը և բնակչության մատուցած ծառայությունների ծավալը: Այդ աճը 2000 թ. համեմատությամբ 2015 թ. երկու անգամ ավելի էր, մանրածախ առևտրի շրջանառությունը՝ մոտ երեք անգամ, իսկ բնակչության մատուցած ծառայությունները՝ մոտ երկու անգամ: 2003 թ. փետրվարի 5-ին ՀՀ-ն դարձավ «Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության» (ԱՀԿ) լիիրավ անդամ, որը հնարավորություն տվեց ԱՀԿ անդամ երկրների հետ ամրապնդելու երկկողմ առևտրատնտեսական հարաբերությունները, մեծացնելու հայկական ծագում ունեցող ապրանքների մուտքը արտասահմանյան շուկա, որն էլ ուղղակիորեն ազդեց ՀՀ արտահանման և ներմուծման ծավալների աճի ավելացման վրա:

2000-2008 թթ. արտաքին տնտեսական գործունեության բնագավառում տեղի ունեցան որակական փոփոխություններ, որոնք առաջին հերթին դրսևորվեցին զարգացած երկրների հետ առևտրի շրջանառության ընդլայնման միջոցով:

2017 թ. իրականացվել են տնտեսական հետևյալ ծրագրերը:

1. Շնորհի հեկի ծրագիրը, որը կազմում է 150-200 միլիոն դոլար: Հեկի նախագծումը սկսվել է դեռևս խորհրդային ժամանակներում, բայց խորհրդային պետությունը

⁷¹⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 23 դեկտեմբերի, 2015, էջ 1-2:

⁷¹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

չկարողացավ նույնիսկ շինարարությունը սկսել:

2. 60-80 միլիոն դոլարով նախատեսվում է աշխատեցնել կոշտ թափոնների վերամշակումից էլեկտրաէներգիայի ստացման կայանի կառուցման աշխատանքները, որը կլինի Կոտայքի և Սևանի տարածաշրջաններում պիլոտային ծրագիր: Այն հետագայում կտարածվի նաև մնացած բոլոր մարզերում⁷¹²:

3. Կարևոր նշանակություն ունեցավ Հայաստանում առաջին արդյունաբերական նշանակության արևային կայանի կառուցումը: Իր տեսակի մեջ լինելով եզակի՝ այն խթան դարձավ, և դրանից վեց ամիս անց Հայաստանում հայտնվեցին նոր արևային կայաններ: Առաջին պիլոտայինը կլինի Դոմաշենում մինչև 15 մեգավատ հզորությամբ կուտակիչ կայանի կառուցումը: Սրա նախնական արժեքը 15-17 միլիոն դոլար է: Նշված չորս ծրագրերն արդեն ընթացքի մեջ են:

ՀՀ տնտեսության ներքին սպառման կառուցվածքում 33%-ը կազմում է գազային էներգիան, 33 %-ը միջուկային էներգիան, իսկ 33%-ը հիդրոէներգիան: Այսօր ավելի քիչ գազով ավելի քիչ էներգիա ենք արտադրում: Այժմ կառուցվում է Երևանի ջեկի երկրորդ բլոկը, որն առավելագույն 20%-ով կնվազեցնի այսօրվա մակարդակից գազի ծախսը 1կվ/ժ-ի հաշվարկով: Մարզային 100 ծրագրերից 24-ն արդեն իրագործվել է, իսկ 19-ը քննարկման փուլում է:

Արտաքին առևտրի ոլորտում առաջին անգամ արտահանման ծավալը գերազանցել է 2 մլրդ դոլարը՝ 2017 թ. տվյալներով: Ներմուծումը նույնպես արագ աճում է, որը նշանակում է արտաքին առևտրի բացասական հաշվեկշիռը մեծացել է: Հարկավոր է արտահանումը հասցնել ներմուծմանը:

Արտահանման և ներմուծման հարաբերակցությունները 2017 թ. վերջին կազմել է 1,7-ից մի փոքր ավելի, ինչը վատ ցուցանիշ չէ: Եթե 2016 թ. ամբողջ տարվա ընթացքում արտահանվել է 1,8 մլրդ դոլարից քիչ ապրանք, ապա 2017 թ. 2 մլրդ դոլարի ապրանք, ինչը տպավորիչ հանգամանք է: Պետք է հաշվի առնել, որ ներմուծման մեջ 51%-ից ավելին կապիտալ և շրջանառու միջոցներ են: Ավելացել է կենցաղային տեխնիկայի և նման այլ ապրանքների պահանջարկը: 2017 թ. ավարտը նշանավորվեց տարեկան 23,8% արտահանման աճով:

Իրան–Հայաստան գիծը, որը կառուցվում է, արժեքը կազմում է 107 միլիոն եվրո, որի 70 %-ը սարքավորումներ են, որոնք պետք է ներմուծվեն: Շնորհի հեկի արժեքի մոտ 120 միլիոնը սարքավորումներ են, որոնք պետք է ներմուծվեն:

2017 թ. միջինում աշխատավարձի 2,7 % աճ է գրանցվել: 5 տարում աղքատությունը պետք է նվազի 12 %-ով՝ հասնելով 18 %-ի: ՀՀ տնտեսական աճի ներուժը վերջին տարիներին իջել է 2-3 %: 1 % տնտեսական աճը աղքատության մակարդակը կնվազեցնի 0,3 %-ով:

Գյուղատնտեսության մեջ ծրագրերը իրագործվում են սուբսիդավորման տարբեր տեսակների, նաև տեխնոլոգիաների ներառմամբ:

ՀՀ-ՌԴ առևտրաշրջանառության աճի ցուցանիշը, ըստ ՀՀ տվյալների, 23,5 % է, իսկ ըստ ՌԴ-ի տվյալների՝ 30 %-ով:

2040 թ. ունենալու ենք 60 միլիարդ դոլար ՀՆԱ, մեկ շնչի հաշվով՝ 15.000 դոլար: Դա

⁷¹² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 28 դեկտեմբերի, 2017, էջ 4:

հաշվարկվում է տնտեսական 5% տարեկան աճի դեպքում:

2017 թ. դեկտեմբերի 15-ին տեղի է ունեցել «Մեդրի» ազատ տնտեսական գոտու քաղաքացուն: Նախատեսվում է Իրանի հետ սահմանային առևտրի ակտիվացման շնորհիվ զարգացնել զբոսաշրջությունը, ակնկալվում է իրանցի գործընկերներին տեղավորել այնտեղ, որ դուրս գան դեպի Եվրոմիության ԵԱՏՄ շուկաները: Բիզնեսի զարգացման հեռանկարում ներգրաված կլինեն գյուղատնտեսության, մշակող արդյունաբերության, առևտրի, փոխադրումների, պահեստային տնտեսության և այլ ոլորտներ: 50-70 շահագրգռված ընկերություններ այստեղ կիրականացնեն շուրջ 100-130 միլիոն դոլարի ներդրումներ, կստեղծվեն շուրջ 1500 նոր աշխատատեղեր, կարտահանվի շուրջ 250 միլիոն դոլարի ապրանք, կիրականացվեն այլ ծառայություններ ևս⁷¹³:

2017 թ. Հայաստանի տնտեսության հինգ տարվա մեջ նկատվեց ամենաբարձր տնտեսական աճը՝ կազմելով 7 %:

Տրանսպորտը և կապը. Վերջին տասը տարիներին տրանսպորտի և կապի ոլորտում պետական քաղաքականությունն ուղղված է եղել ուղևորների և բեռների երաշխավորված փոխադրմանը, պաշտպանունակության ամրապնդմանն ու բարձրորակ կապի ապահովմանը, ինչպես նաև այլընտրանքային համակարգերի ձևավորմանն ու կատարելագործմանը: Ընդ որում՝ վերջին տարիներին քանակականին զուգահեռ շեշտադրումը փոխադրվել է որակական բարելավումների և բարեփոխումների վրա:

Ձեռնարկվել են միջոցառումներ միջազգային այլընտրանքային հաղորդակցության ուղիների ստեղծման համար: Մասնավորապես 2007 թ. գործարկվել է երկաթուղային լաստանավ ՌԴ–Կավկազ և Վրաստանի Փոթի նավահանգիստների միջև: Աշխատանքները հաջողությամբ տարվեցին Էնգելի (Իրան)–Ակտաու (Ղազախստան)–Աստրախան (ՌԴ) նավահանգիստների միջև միջազգային լաստանավային հաղորդակցություն ստեղծելու ուղղությամբ⁷¹⁴:

2000-ական թթ. կտրուկ ավելացան պետական նշանակության ավտոմոբիլային ճանապարհների հիմնանորոգման աշխատանքների համար ՀՀ պետական բյուջեից կատարվող հատկացումները⁷¹⁵: Բյուջետային ներդրումների շնորհիվ 2000-2007 թթ. ընթացքում ճանապարհների հիմնանորոգման համար կառուցվել ու վերանորոգվել են մոտ 900 կմ ընդհանուր երկարությամբ ճանապարհ և 118 կամուրջ, այդ թվում՝ Երևան քաղաքի Դավիթաշենի կամուրջը: Իրականացվել են 23 սլոդ դրամի ՀՀ միջպետական և հանրապետական նշանակության ավտոմոբիլային ճանապարհների շահագործման և ձմեռային պահպանության աշխատանքներ⁷¹⁶:

2000-2002 թթ. Համաշխարհային բանկի ֆինանսավորմամբ նորոգվել են և շահագործման են հանձնվել 636 կմ ասֆալտապատ ճանապարհներ, այդ թվում՝ 17 կմ Երևան քաղաքում, Պուշկինի լեռնանցքի 1,8 կմ երկարությամբ թունելը, 11 կամուրջ, տեղադրվել են 28 կմ մետաղական արգելափակոցներ, վերանորոգվել են 2000 մետր հենապատ և

⁷¹³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 28 դեկտեմբերի, 2017, էջ 4:

⁷¹⁴ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 28:

⁷¹⁵ Հայաստանի Հանրապետության տրանսպորտը և կապը, վիճակագրական ժողովածու 1999-2003, Երևան, 2004, էջ 15:

⁷¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29:

ընթացիկ նորոգման են ենթարկվել 786 կմ ընդհանուր երկարությամբ ընտրովի ճանապարհահատվածներ: Երևան–Այրում հատվածում կապիտալ վերանորոգման է ենթարկվել շուրջ 72 կմ երկարությամբ երկաթգիծ, որը երկաթուղու առավել վթարավտանգ հատվածն էր: Բացի այդ՝ «Լինսի» հիմնադրամի միջոցներով 2000-2007 թթ. ընթացքում հիմնանորոգվել են 7 ՀՀ միջպետական և հանրապետական նշանակության, 3,4 միլիոն ԱՄՆ դոլարի 435 կմ ընդհանուր երկարությամբ ավտոմոբիլային ճանապարհներ⁷¹⁷:

2006 թվականից Հայաստանի Հանրապետությունում սկսվեց «Հազարամյակի մարտահրավերներ» հիմնադրամի ծրագրի իրականացումը, ըստ որի՝ 22 մլրդ դրամ ուղղվեց հանրապետության բոլոր մարզերում «կենսական նշանակության» 265 համայնքների շուրջ 940 կմ տեղական նշանակության ավտոմոբիլային ճանապարհների նորոգմանը և վերականգնմանը: ՀՀ պետական բյուջեի միջոցներով 2005 թ. սկսվեց և մի քանի տարի անց ավարտվեց 92 կմ երկարությամբ Կապան–Ծավ–Շվանիձոր–Մեղրի միջպետական ճանապարհի շինարարությունը, որի նպատակը նաև մեր երկրի ռազմավարական անվտանգությունն ապահովելն էր: Արևիքի լեռները հատող այս նոր ուղղությունը ծովի մակերևույթից 400 մետրով ավելի ցածր է, քան ներկայումս գործող Քաջարան–Մեղրի լեռնանցքը⁷¹⁸: Իսկ ամերիկահայ Քրոք Քրքորյանի «Լինսի» հիմնադրամի միջոցներով կառուցվեց Սևան–Դիլիջան թունելը, որով կրճատվեց ճանապարհի վտանգավոր 8 ոլորան (4 կմ ավելի): Կատարված ներդրումներով տրանսպորտային ընդհանուր ծախսերի գրեթե կեսը կրճատվեց, երթևեկության միջին արագության մեծացման շնորհիվ զգալիորեն նվազեց երթևեկության տևողությունը: 2003 թվականից սկսեց գործել Տրանսպորտային օբյեկտների հիմնանորոգման ծրագիրը: Հիմնանորոգվել է պետական նշանակության ավտոմոբիլային ճանապարհների վրա գտնվող 65 կամուրջ, իսկ 2007 թ.՝ 13 կամուրջ⁷¹⁹: 2005 թվականից սկսած՝ կտրուկ ավելացել են պետական նշանակության ավտոմոբիլային ճանապարհների ձմեռային և ընթացիկ պահպանության ու շահագործման աշխատանքների համար ՀՀ պետական բյուջեից կատարվող հատկացումները:

Ուշադրություն է դարձվել նաև մարզային նշանակության ավտոճանապարհների ընթացիկ պահպանության, շահագործման և ձմեռային աշխատանքներին: Կենսական նշանակության ճանապարհների բարելավման ծրագրի շրջանակներում, միջազգային չափանիշներին համապատասխան, համաշխարհային բանկի միջոցներով նորոգվեցին Երևան–Աշոցք–Բավրա, Վանաձոր–Ստեփանավան–Գոգավան, Երևան–Գորիս–Մեղրի, Երևան–Գյումրի մինչև այժմյան Թուրքիայի սահմանը ընկած հատվածը և մի շարք այլ մայրուղիներ: Այդ ծրագրով 2011 թ. շարունակվում է գյուղական ճանապարհների, նաև դեպի հարևան երկրներ տանող մայրուղիների հիմնանորոգումը: Չափանիշները դարձյալ միջազգայինին համապատասխան են: Գյուղական 130 կմ ճանապարհահատված արդեն վերանորոգվել է: Երկու տարուց ավելի է, ինչ իրականացվել է Տաթևի համալիր տանող ճանապարհի շինարարությունը, և տեղադրվել ու գործում է ճոպանուղին: Չմոռանանք, որ Տաթևի համալիրը երկրի զբոսաշրջության կարևոր կենտրոններից է:

⁷¹⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության տրանսպորտը և կապը, վիճակագրական ժողովածու 1999-2003, Երևան, 2004, էջ 29:

⁷¹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 29-30:

⁷¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 19, 30:

2011 թ. սկսվեց ու շարունակվում է ՀՀ մարզերում 249 կմ ճանապարհատվածի և 6 կամուրջների վերականգնումը, որը կայուն կապ կապահովի 176.000 բնակչության ունեցող 52 համայնքների միջև⁷²⁰: Այսօր խիստ կարևորվում է Ասիական զարգացման բանկի աջակցությամբ իրականացվող և արդեն մեկնարկած «Հյուսիս-հարավ» ճանապարհային միջանցքի շինարարության ներդրումային ծրագիրը, որով հնարավորություն կստեղծվի Վրաստանով ու Իրանով ելք ունենալու դեպի շատ երկրներ: Ուստի «Հյուսիս-հարավը» ոչ միայն Հայաստանի, այլև ամբողջ հարավկովկասյան տարածաշրջանի համար կարևոր նշանակություն կունենա: Առաջնային լուծման կարող է ավտոկայարանային տնտեսության կարգավորումը, «Զվարթնոց» օդանավակայանի տարածքում կառավարության որոշմամբ ազատ տնտեսական գոտու ստեղծման ծրագրի շրջանակներում մշակվող վերգետնյա մետրոյի գաղափարը: Սա կհեշտացնի օդանավակայանի ու մայրաքաղաքի միջև տրանսպորտային երթևեկությունը: 2011 թ. շահագործման հանձնվեց «Զվարթնոց» օդանավակայանի ուղևորային նոր համալիրը: Ավարտին է մոտենում Վանաձոր–Ֆիոլետովո երկաթուղու հատվածի կառուցումը, որն էապես կրճատելու է միջհանրապետական և միջմարզային երկաթուղու փոխադրումների հեռավորություններն ու արժեքը, «Հյուսիս-հարավ» նոր երկաթգծի տեխնիկատնտեսական հիմնավորման աշխատանքների իրականացումը, «Հյուսիս-հարավ» ավտոճանապարհային միջանցքի շինարարական աշխատանքների կազմակերպումը, փոստի կառավարման նոր մոդելի ներդրումը⁷²¹:

2000-2011 թթ. Հայկական երկաթուղին լիովին ապահովել է փոխադրումների պահանջարկը, բեռների անկորուստ փոխադրումները, բարձրացել է շարժակազմի արդյունավետությունը, մրցունակությունը, և պայմաններ են ստեղծվել հետագա դինամիկ աճի համար: 2006 թ. ամռանը կազմակերպվեց Երևան–Բաթումի նոր ուղերթը, որն իր մատչելիությամբ բնակչությանը հնարավորություն տվեց հանգիստը կազմակերպելու Սև ծովի ափին: Միայն 2006 թ. փոխադրվել է շուրջ 680 հազ. ուղևոր⁷²²:

Ներկայումս ձեռնարկվում են միջոցառումներ կոնցեսիոն պայմանագրի միջոցով Հայկական երկաթուղու կառավարման արդյունավետությունը բարձրացնելու ուղղությամբ:

Փաստացի կապի և էլեկտրոնային հաղորդակցության ոլորտում 2000-2011 թթ. ընթացքում ապահովվել է հանրապետության տնտեսության և բնակչության պահանջարկի մեծ մասը: Բարելավվել ու ընդլայնվել է ինչպես հայկական, այնպես էլ արտասահմանյան հեռուստառադիոծրագրերի հեռարձակումը: Մեծ ուշադրություն է դարձվել տեղեկատվության զարգացմանը: Հեռուստատեսության և ռադիոյի հեռարձակման ոլորտում իրականացված բարեփոխումները ուղղված են եղել հեռարձակվող ալիքների ավելացմանը, հասանելիության ապահովմանը, գործող ցանցի արդիականացմանը: 2003 թ. վերջերին 57 հեռուստակայանների գործարկմամբ ավարտվեց Հայաստանի հանրային հեռուստատեսության, իսկ 2006 թ.՝ թվով 65 FM ռադիոկայանների գործարկմամբ, մաս Հայաստանի հանրային ռադիոյի 1-ին ծրագրով հանրապետության ամբողջ բնակչու-

⁷²⁰ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 36-37:

⁷²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 45:

⁷²² Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 30:

յանն ապահովելու ծրագիրը: 2000 թ. Երևանում գործում էր 5 թվային ԱՀԿ (Արբանյակային հաղորդիչ կայան)՝ 58600 բաժանորդային գծերի ընդհանուր տարողությամբ, որը կազմում էր մայրաքաղաքի ամբողջ բաժանորդային ցանցի կարողության գրեթե 20 %-ը: 2008 թ. դրությամբ այդ ցուցանիշը կազմում էր 80 %: Մնացած նման կայանների թվանագումը և բաժանորդների վերամիացումներն ընթացքի մեջ են: 2000 թ. ՀՀ շրջաններում գործում էին միայն 2 թվային ԱՀԿ Գյումրի և Ստեփանավան քաղաքներում՝ 11.024 բաժանորդային գծերի ընդհանուր կարողությամբ, որը շրջանների ընդհանուր ցանցի 3 %-ից պակաս էր⁷²³: 2011 թ. ընթացքում տեղադրվեց 42 թվային ԱՀԿ՝ 116000 բաժանորդային գծերի ընդհանուր կարողությամբ, որը կազմում է ընդհանուր տարածքային ցանցի ավելի քան 21 %-ը: Արդեն հեռուստաֆիկացվել են Հայաստանի 50 մարդուց ավելի բնակչություն ունեցող գյուղերը, նաև թվայնացվել են 800-ից ավելի գյուղեր⁷²⁴:

Ներդրումներ են կատարվել բաժանորդային նոր բաշխվող ցանցերի վերակազմման և կառուցման համար, որի արդյունքում 2008 թ. Երևանում, Էջմիածնում, Վանաձորում, Աշտարակում և Սևանում հնարավոր դարձավ ADSL ծառայությունների տրամադրումը՝ ինտերնետային ցանց և տվյալների փոխանցման այլ ցանցեր լայնաշերտ մուտքի հնարավորությամբ:

2000-2007 թթ. ընթացքում հանրապետության հյուսիսային հատվածում վերջնականորեն ավարտվեցին ավելի քան 490 կմ երկարությամբ օպտիկական մալուխի անցկացման TAOS նախագծի աշխատանքները: Կառուցվեց Հայաստանի հանրընդհանուր տրանսպորտային ցանցը, որը հնարավորություն ընձեռեց օպտիկական մանրաթելի միջոցով միացնելու տարածքային հանգույցները Երևանի կոմունալ տնտեսության կայանների: Եթե 2000 թ. «Արմենտել» ՓԲԸ-ը բջջային կապի ցանցը կազմված էր ընդամենը 15 բազային կայաններից⁷²⁵, 2008 թ. բազային կայանների թիվը հասավ 283-ի: Բջջային կապի բաժանորդների թիվը 2000 թ. 8.000-ից 2008 թ. դարձավ 46.000: 2005 թ. ՀՀ տարածքում իր գործունեությունն է ծավալել շարժական բջջային կապի երկրորդ օպերատոր հանդիսացող «Ղ-Տելեկոմ» ՓԲ ընկերությունը: Այն բարելավեց մատուցվող ծառայությունների որակը, զգալիորեն նվազեցրեց սակագները և ընդլայնեց այդ ծառայություններից օգտվողների քանակը:

Եթե 1990-ականներին կապի ծառայությունը մատուցվում էր Երևանի միջքաղաքային կայանի, քաղաքային հեռախոսային կայանների, Երևանի փոստատան և Կենտրոնական հեռագրատան միջոցով, ապա 2011 թ. միայն բջջային կապի շուկայում 3 օպերատորներ էին գործում: Հայաստանի Հանրապետության բջջային շուկան ոչ միայն բավականին կայացած է, այլև ԱՊՀ-ում առաջատարների թվում է Ռուսաստանից և Ուկրաինայից հետո: 2000-ական թթ. բարձրացել է համացանցային ծառայությունների մատուցման որակը, թողունակությունը՝ եռապատկվել: Նախապատրաստական քայլեր են ձեռնարկվում թվային հեռուստատեսության անցնելու համար: 2011 թվականից սկսած «Հայփոստը» ծառայություններ է մատուցում 900 փոստային բաժանմունքների

⁷²³ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 31:

⁷²⁴ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 42-43:

⁷²⁵ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 32-33:

միջոցով: Ուղիղ փակ ճեպագրերով ծանրոցներ է առաքում 36 և նամակներ՝ 33 երկրներ: Արագընթաց փոստային ծառայություն է իրականացնում 66 երկրների հետ⁷²⁶:

Տրանսպորտն ու կապն այն ոլորտներն են, որտեղ ինչքան էլ ձեռքբերումներ լինեն, անելիքներ միշտ կան, քանի որ օրեցօր զարգացող աշխարհը միշտ խնդիրներ է առաջադրում, որոնք արդիական լուծումներ են պահանջում:

Շինարարությունը. 21-րդ դարասկզբին իրականացվող շինարարական աշխատանքների ծավալները իրենց դրական ազդեցությունը ունեցան ՀՀ տնտեսության զարգացման վրա: Շահագործման հանձնվեցին որակյալ և ժամանակակից պահանջներին համապատասխանող բազմաթիվ ու բազմաբնույթ կառույցներ՝ ամբողջական փողոցներ, բնակելի շենքեր, դպրոցներ, հիվանդանոցներ, պոլիկլինիկաներ, մշակութային, սոցիալական նշանակություն ունեցող օբյեկտներ, նոր ենթակառուցվածքներ, խմելու, ոռոգման համակարգեր, ճանապարհներ և այլն:

Կայուն ու բարձր եկամուտներ են ստանում շինարարության մեջ ներգրավված բազմաթիվ մասնագետներ: Շինարարությունը էական դեր է խաղում տնտեսական աճի միտումների ձևավորման գործում: Շինարարական աշխատանքների ֆինանսավորմանն ուղղվող գումարները 2001 թ. կազմել են հանրապետության կապիտալ շինարարության ֆինանսավորման ողջ ծավալի համապատասխանաբար 34,2 և 32,6 %-ը⁷²⁷: Շինարարության տարեկան միջին աճի տեմպերը 2000-2003 թթ. կազմել են 22 %, իսկ 2004-2008 թթ.՝ 29 %: 2000-2003 թթ. ժամանակահատվածում շինարարությանը լայն թափ են հաղորդել նաև միջազգային ու տեղական հասարակական, բարեգործական և այլ կազմակերպությունների կողմից տրամադրված միջոցներով իրականացվող աշխատանքները, որոնք երկրի զարգացմանը զուգահեռ աստիճանաբար փոխարինել են տեղական աղբյուրների հաշվին կատարվող շինարարությանը:

Իրականացված ծրագրերը նպաստել են նաև բնակարանային գույքի շուկայի աշխուժացմանը: Գործարքները 2000 թ. նկատմամբ ավելացել են մոտ 50 %-ով: Շուկայի աշխուժացումն իր հերթին հանգեցրեց բնակչության միջոցների հաշվին իրականացվող բնակարանային շինարարության կտրուկ ավելացմանը⁷²⁸: Այսպես, եթե 2000 թ. բնակչության միջոցների հաշվին գործարկվել է մոտ 105 հազ. քառ. մետր բնակարան, ապա 2007 թ.՝ մոտ 469 հազ. քառ. մետր կամ 4,5 անգամ ավելի⁷²⁹:

2000 թվականից հետո երկրում իրականացված շինարարության ծավալներում առանձնանում են Ադետի գոտում կատարված աշխատանքները: Ադետի գոտու վերականգնման ծրագրի շրջանակներում ֆինանսավորման բոլոր աղբյուրների հաշվին 2000-2006 թթ. ընթացքում ավելի քան 20.000 ընտանիք բարելավել է իր բնակարանային պայմանները: ԱՄՆ միջազգային զարգացման գործակալության օժանդակությամբ ՀՀ Շիրակի և Լոռու մարզերում 2001-2004 թթ. Ադետի գոտու վերականգնման ծրագրով բնակարանների գնման վկայագրեր տրամադրվեցին 5914 ընտանիքի: Այդ նախաձեռ-

⁷²⁶ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 43-44:

⁷²⁷ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 34:

⁷²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

նությունը շարունակվեց պետական բյուջեի միջոցների հաշվին. բնակարան ստացավ ևս 628 ընտանիք: 2005-2006 թթ. պետական միջոցների հաշվին Շիրակի և Լոռու մարզերի գյուղական բնակավայրերում անավարտ շինարարությունը ավարտելով՝ լուծվեցին 960 անօթևան ընտանիքների բնակարանային խնդիրները: 2005-2007 թթ. կապիտալ ներդրումները նպաստել են նաև 32 մարզական օբյեկտների հիմնանորոգման, շինարարության և վերակառուցման բարեհաջող ավարտին⁷³⁰: Այդ նույն ժամանակահատվածում իրականացվել են 3211,5 միլիոն դրամի շինարարական աշխատանքներ: Հիմնանորոգվել են նաև 20 առողջապահական օբյեկտներ, որոնց կայացման համար ներդրվել է 1268 միլիոն դրամ: Պետական և օժանդակող կազմակերպությունների միջոցների հաշվին իրականացված շինարարական աշխատանքների շնորհիվ լուծվել են 4970 ընտանիքի բնակարանային խնդիրները, որոնցից 4126-ը «Լինսի» հիմնադրամի հաշվին⁷³¹: 2009 թ. համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի հետևանքով շինարարության տեսակարար կշիռը համախառն ներքին արդյունքի մեջ 25 %-ից իջավ 14,2 %-ի: Աննախադեպ անկում նկատվեց այդ ոլորտում, որը տարվա կտրվածքով 14 %-ով նվազեցրեց համախառն ներքին արդյունքը:

Հանրապետության բնակարանային ֆոնդի 21.000-ից ավելի բազմաբնակարան շենքերի զգալի մասը «խրուշչովյան» տարիներին կառուցված շենքեր էին, որոնք վթարային դառնալու լուրջ խնդիրներ ունեին, ուստի 2011 թ. որոշակի գումարներ էին հատկացվել՝ բազմաբնակարան շենքերի նմանատիպ խնդիրները լուծելու համար⁷³²: Այդ նպատակով էլ ՀՀ-ում 2010 թվականից կյանքի կոչվեց նաև հիպոթեքային բնակարանային շինարարության ծրագիրը: Դա նախատեսված էր հատկապես այն մարդկանց համար, որոնք իրենց աշխատավարձով չեն կարող այսօր բնակարան ձեռք բերել, այն մարդիկ, որոնք երիտասարդ ընտանիքներ են: ՀՀ-ում ստեղծվեցին առաջին հիպոթեքային հիմնադրամները, որոնք երկարաժամկետ պայմանագրերով երիտասարդ ընտանիքների արտոնյալ բնակարաններ են տրամադրում:

2011 թ. Երևանում շահագործման հանձնվեց ՀՀ նախագահի նախաձեռնությամբ ԵՊՀ աշխատակիցների և երիտասարդ դասախոսների համար մատչելի գներով կառուցված բազմաբնակարան շենքը: Նմանատիպ նախագծերով շենքեր են կառուցվում ոչ միայն Երևանում, այլև մարզերում՝ հանրապետության մյուս բուհերի և որոշ հաստատությունների աշխատակիցների, երիտասարդ ընտանիքների համար: 2011 թ. հուլիսին Հոլանդիայում ստորագրված փաստաթղթով արդեն առաջին 3 միլիոն եվրո աջակցություն ստացավ ՀՀ-ն բնակարանաշինության համար. բնակարանները հատկապես կառուցվելու են սոցիալապես անապահով մարդկանց համար: Թիրախային քաղաքներ ընտրվեցին առաջին փուլում Դիլիջանը, Հրազդանը, Ապարանը, Աշտարակը և Վեդին: Նախատեսվում է կառուցել 1000 բնակարան առաջիկա երեք տարում: 2011 թ. սեպտեմբերից սկսվեց ծրագրի իրագործման առաջին փուլը⁷³³:

⁷³⁰ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 34:

⁷³¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷³² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2011թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2012, էջ 26-27:

⁷³³ Տե՛ս «Ազգ», 25 հոկտեմբերի, 2011:

2011 թ. վերջերին, իրականացնելով Ադետի գոտու վերականգնման աշխատանքների վերջին փուլը, շուրջ 7.000 անօթևան ընտանիքներ ապահովվեցին բնակարաններով⁷³⁴:

Ձեռքբերումների հետ միասին շինարարության ոլորտում նկատվող թերություններից են՝ տեղական շինանյութերի արտադրության կրճատումը, դրսից ներմուծումների քանակի ավելացումը և գների անընդմեջ աճը, նորակառույց բազմաբնակարան էլիտար շենքերի բնակարանների թանկ և շատերի համար անմատչելի գները, շինարարության բույլավորությունների անհարկի ձգձգումները և այլն:

Առևտուրը և ծառայությունները. 21-րդ դարասկզբին աճեց մանրածախ առևտրի շրջանառության և բնակչության մատուցած ծառայությունների ծավալը: Այդ աճը 2000 թ. համեմատությամբ 2008 թ. երեք անգամ ավելի էր, մանրածախ առևտրի շրջանառությունը՝ մոտ չորս անգամ, իսկ բնակչությանը մատուցված ծառայությունները՝ մոտ երկու անգամ: Այդ աճի տեմպերը ակնառու են հատկապես 2000 թվականից հետո: Ոլորտում զարգացումները բնութագրող մեկ շնչի հաշվով մանրածախ առևտրի շրջանառության և մատուցված ծառայությունների ծավալը 2008 թ., 2000 թ. համեմատությամբ, համադրելի գներով աճել է 3,5 անգամ⁷³⁵: Դրական տեղաշարժեր են տեղի ունեցել մանրածախ առևտրի շրջանառության ապրանքային կառուցվածքում: Եթե 1998 թ. մանրածախ առևտրի շրջանառության մեջ ոչ պարենային ապրանքների տեսակարար կշիռը 23 % էր, ապա 2008 թ. այն կազմել է ավելի քան 38 %⁷³⁶: Դրական փոփոխություններ են տեղի ունեցել նաև ոչ պարենային ապրանքների կառուցվածքում: Մասնավորապես 2000-2008 թթ. ընթացքում շուրջ 2,5 անգամ աճել են երկարատև օգտագործման ապրանքների (հեռուստացույց, սառնարան, կահույք, լվացքի մեքենա և այլն) վաճառքի ծավալները: Սա վկայում է բնակչության եկամուտների ավելացման մասին: Վերոնշյալ տարիներին դրական տեղաշարժեր կատարվեցին նաև բնակչությանը մատուցվող ծառայությունների կառուցվածքում: Ավելացել է կենցաղի, կրթության համակարգի, մշակույթի, բժշկական ծառայությունների, կապի և հեռահաղորդակցության ծառայությունների տեսակարար կշիռը, ինչը վկայում է մարդկանց հոգևոր և առողջության պահպանման պահանջմունքների բավարարման հնարավորությունների ընդլայնման ու որոշ մատչելիության մասին: Աստիճանաբար մեծանում է խանութներում իրականացվող առևտրի շրջանառության տեսակարար կշիռը, որը 25 %-ով ավելի է սպառողական ապրանքների շուկաներում, տոնավաճառներում և կրպակներում առևտրի շրջանառության ծավալներից:

Արտաքին առևտրական գործունեության բնագավառում իրականացվող քաղաքականությունը նպատակաուղղվել է համաշխարհային տնտեսության մեջ ՀՀ տնտեսության ինտեգրման գործընթացների արդյունավետության բարձրացմանը, արտահանման խթանմանը, ներդրումների ներգրավմանը, արտաքին առևտրական ռեժիմի հետագա ազատականացման ապահովմանը, արտերկրի հետ միջպետական տնտեսական հա-

⁷³⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 8 նոյեմբերի, 2011, Հայաստանի Հանրապետության բնակարանային ֆոնդը և կոմունալ տնտեսությունը 2012թ., Երևան, 2013, էջ 68:

⁷³⁵ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 35:

⁷³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 36, նաև՝ Առևտուր և մարդկային զարգացում, Երևան, 2011, էջ 32-33:

մագործակցության ընդլայնմանը: Արտաքին տնտեսական գործունեության ազատականացման քաղաքականության հետևողական իրագործման շնորհիվ 2003 թ. փետրվարի 5-ին ՀՀ-ն դարձավ «Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության» (ԱՀԿ) լիիրավ անդամ:

Հայաստանի անդամակցությունը ԱՀԿ-ին հնարավորություն ընձեռեց ԱՀԿ անդամ երկրների հետ ամրապնդելու երկկողմ առևտրատնտեսական հարաբերությունները, մեծացնելու հայկական ծագում ունեցող ապրանքների մուտքը ԱՀԿ անդամ երկրների շուկաներ, նպաստեց ԱՀԿ անդամ երկրների ապրանքների և ծառայությունների մուտքը հայկական շուկա, ինչն էլ ուղղակիորեն ազդեց ՀՀ արտահանման և ներմուծման ծավալների աճի ավելացման վրա: ՀՀ տնտեսության մեջ օտարերկյա ներդրումները 2008 թ. անդամ երկրների համեմատությամբ կրկնապատկվել են⁷³⁷:

ԱՀԿ-ին անդամակցելով՝ մեծ դաշտ է ստեղծվել պաշտպանելու ինչպես ՀՀ ներքին շուկան, այնպես էլ տեղական արտադրողների շահերը, բարձրացնելու վերջիններիս մրցունակությունն արտաքին շուկաներում, խթանելու սեփական արտադրության ապրանքների և ծառայությունների որակի բարձրացումը: ԱՀԿ-ին անդամակցելուց ի վեր ՀՀ կառավարության կողմից ընդունվել են մի շարք տեխնիկական կանոնակարգեր, որոնց հիմքում դրված են միջազգային և եվրոպական չափորոշիչներ: ՀՀ-ն մասնակցում է նաև ԱՀԿ շրջանակներում ձևավորված մի շարք խմբերի աշխատանքներին, որոնք դեպի ծով ելք չունեցող երկրներ են:

Եվրախորհրդին Հայաստանի Հանրապետության լիիրավ անդամակցությունը տեղի ունեցավ 2001 թ. հունվարի 25-ին: Այն ընդլայնեց եվրոպական երկրների հետ համագործակցության շրջանակները⁷³⁸: 2000-ական թթ. Եվրամիությունը երկկողմանի համաձայնագրեր կնքեց ԱՊՀ երկրների, այդ թվում՝ Հայաստանի հետ, որի հիման վրա սկսվեց ԵՄ-ի հետ տնտեսական ինտեգրման գործընթացը: Եվրամիությունը Հայաստանին աջակցում է արագ հաղթահարելու շուկայական տնտեսության անցումային փուլը, ներդրումների միջոցով նպաստում է հանրապետության տնտեսության զարգացմանը ու նրա տարբեր ոլորտների բարեփոխումներին:

Կայուն հիմքերի վրա է ընթանում ՀՀ-ի համագործակցությունը ԱՊՀ երկրների հետ: Ընդ որում՝ համագործակցությունն ընդգրկում է սոցիալ-տնտեսական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտները: ՀՀ-ն, լինելով ԱՊՀ հիմնադիրներից մեկը, կարևորում է առևտրատնտեսական համագործակցությունը, որի շնորհիվ ձեռք է բերվում ինչպես քանակական, այնպես էլ որակական արաջընթաց: Ընդհանուր առմամբ 2008 թ. դրությամբ ԱՊՀ երկրներին է բաժին ընկնում ՀՀ ողջ առևտրաշրջանառության 33 %-ը: 2000 թ. համեմատությամբ այն 2008 թ. ավելացել է ավելի քան 3 անգամ⁷³⁹: Ընդ որում՝ այդ գործում զգալի մասնաբաժին ունի Ռուսաստանի Դաշնությունը, որը առաջատար է բոլոր գործընկեր երկրների շարքում՝ 2008 թ. դրությամբ ապահովելով ԱՊՀ երկրների հետ առևտրաշրջանառության 49 %-ը: Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները, լինելով ռազամավարական, ընդգրկում են տնտեսության բոլոր ոլորտներն ու ճյուղերը:

⁷³⁷ Տե՛ս Առևտր և մարդկային զարգացում, էջ 22:

⁷³⁸ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը, վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2003, էջ 3:

⁷³⁹ Տե՛ս Առևտր և մարդկային զարգացում, էջ 31:

2000-2008 թթ. արտաքին տնտեսական գործունեության բնագավառում տեղի են ունեցել որակական փոփոխություններ, որոնք առաջին հերթին դրսևորվել են զարգացած երկրների հետ առևտրի շրջանառության ընդլայնման միջոցով: Մասնավորապես Եվրամիության երկրների հետ առևտրաշրջանառությունը 2000 թ. կազմել է ՀՀ արտաքին ապրանքաշրջանառության ընդհանուր ծավալի 22 %-ը⁷⁴⁰, իսկ 2008 թ.՝ համապատասխանաբար 38 %-ը: Վերջին տասը տարվա ընթացքում ՀՀ-ից արտահանումը աճել է ավելի քան 7 անգամ: Փաստորեն՝ հայրենական արտադրողները այս ժամանակահատվածում կարողացել են ոչ միայն իրենց թողարկած ապրանքների որակը հասցնել միջազգային չափորոշիչներին, այլև տիրապետել զարգացած շուկաներում գործելու հմտություններին: 2008 թ. ցուցանիշներով 2000 թ. համեմատ զգալի աճ են ունեցել մեքենասարքավորումների և մեխանիզմների (մոտ 3 անգամ), ինչպես նաև արդյունաբերական հումքի (ավելի քան 4 անգամ) ներմուծման ծավալները, ինչը վկայում է ՀՀ-ում արդյունաբերության աստիճանական զարգացման մասին⁷⁴¹: ՀՀ-ի և եվրոպական համայնքների ու նրա անդամ պետությունների միջև կնքված գործընկերության և համագործակցության համաձայնագրով հիմքեր ստեղծվեցին օրենսդրական, ֆինանսական, գիտական, տեխնոլոգիական և մշակութային համագործակցության համար՝ նոր խթաներ ապահովելով կայուն տնտեսական զարգացման համար:

2004 թ. Եվրամիության խորհրդի ընդհանուր և արտաքին հարաբերությունների խորհուրդը Հայաստանի Հանրապետությունը ընդգրկեց Եվրոպական հարևանության քաղաքականության (ԵՀՔ) մեջ՝ հարաբերությունները տեղափոխելով որակական նոր մակարդակ: Գործընկերոջ և համագործակցողի կարգավիճակ ունեցող երկրից ՀՀ-ն դարձավ Եվրամիությանը հարևան երկիր: ԵՀՔ-ի շրջանակներում Եվրամիությունը հարևան երկրներին առաջարկեց արտոնյալ համագործակցություն, որի նպատակն էր ժողովրդավարության հաստատումը, մարդու իրավունքների պաշտպանությունը, օրենքի իշխանությունը, շուկայական տնտեսության սկզբունքների ներդրումը, կայուն զարգացումը:

ԵՀՔ-ի շրջանակներում 2006 թ. ստորագրվեց և հաստատվեց Հայաստան-Եվրամիություն համատեղ գործողությունների ծրագիր, որի իրականացումը նշանակալիորեն նպաստելու է ՀՀ օրենսդրության, նորմերի և չափորոշիչների ներդաշնակեցմանը Եվրամիության չափանիշներին⁷⁴²:

Հաջողված համագործակցություն է ծավալել «ՄԱԿ-ի պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպության», «Արդյունաբերության զարգացման կազմակերպության», «Եվրոպական տնտեսական հանձնաժողովի», «Արժույթի միջազգային հիմնադրամի», Համաշխարհային բանկի, «Եվրասիական տնտեսական ընկերության», ինչպես նաև Սևծովյան տնտեսական համագործակցության շրջանակներում, որտեղ ՀՀ-ի ներգրավվածությունը զգալիորեն աճել է:

⁷⁴⁰ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 49, Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2012 թվականին, Երևան, 2013, էջ 8:

⁷⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 49:

⁷⁴² Տե՛ս նույն տեղում:

Եվրամիության հետ ներկա հարաբերությունները Հայաստանի Հանրապետությունը կառուցում է՝ ելնելով իր հիմնական երեք նպատակներից. առաջին՝ դառնալ Եվրամիության ասոցիացիայի անդամ, երկրորդ՝ ստեղծել ազատ առևտրի գոտի՝ ազատ առևտուր անելով եվրոպական երկրների հետ, և երրորդ՝ ՀՀ քաղաքացիները կարողանան ավելի հեշտ ելումուտ անել շենգենյան երկրներ: Բարեփոխումներին օժանդակելու նպատակով 2009 թվականից ՀՀ-ում գործում է ԵՄ խորհրդատուների խումբ, որն աջակցում է ՀՀ պետական կառույցներին՝ օրենսդիր, գործադիր և դատական համակարգերում ԵՄ չափանիշներին համապատասխան բարեփոխումներ իրականացնելու գործում⁷⁴³: Մեծապես կարևորելով եվրոպական հարևանության քաղաքականության վերանայման շնորհիվ մշակված «Ավելի շատ աջակցություն՝ ավելի շատ բարեփոխումների դիմաց» սկզբունքը՝ Հայաստանի և ԵՄ-ի միջև ընդլայնվեցին ինչպես երկկողմ, այնպես էլ բազմակողմ համագործակցության ոլորտները:

2010 թ. հուլիսին մեկնարկեցին Հայաստան-Եվրամիություն ասոցիացման համաձայնագրի շուրջ բանակցությունները: Դրա արդյունքում 2011 թ. հոկտեմբերի 27-ին Լյուքսեմբուրգում ստորագրվեց Հայաստանի և ԵՄ-ի միջև շարժունակության շուրջ գործընկերության համատեղ հռչակագիր, որի նպատակն էր նպաստել միգրացիոն հոսքերի կառավարմանը, ԵՄ տարածքում ՀՀ քաղաքացիների օրինական մուտքի ու գործունեության կանոնակարգմանը, մասնագիտական փոխանակումների խթանմանը: Այս գործընկերության մեկնարկը անուղակիորեն դյուրացնելու է նաև մուտքի վիզաների գործընթացը⁷⁴⁴:

2011 թ. նոյեմբերի 25-ին Բրյուսելում տեղի ունեցավ Հայաստան-Եվրամիություն համագործակցության խորհրդի 12-րդ նիստը, որտեղ քննարկվեցին երկկողմ համագործակցության զարգացման ու ամրապնդման բազմաթիվ հարցեր:

բ. Գրամավարկային և հարկային քաղաքականությունը

2000-ական թթ. Հայաստանի Հանրապետությունում իրականացված հարկային քաղաքականությունը բնութագրվում է հետևյալ ուղղություններով: Առաջինը և հիմնականը ներդրումների իրականացման բարենպաստ հարկային դաշտի կայացման և այդպիսով տնտեսական աճի առավելագույն ցուցանիշների ձեռքբերման համար անհրաժեշտ հարկային միջավայրի ապահովումն էր: Շահութահարկի մասին օրենքով սահմանված հարկի 30 %-ի սահմանային դրույքաչափը 2001 թ. նվազեցվեց մինչև 20 %: Նվազեցվեց նաև եկամտահարկի դրույքաչափը՝ 30 %-ից մինչև 20 %, որին զուգահեռ ավելացվեց նաև եկամտահարկով չհարկվող ամսական եկամուտների մեծությունը՝ 20-րդ դարավերջին սահմանված 2.000 դրամից 2002 թ. հասնելով 20.000 դրամի: Սոցիալական ապահովագրության վճարների դրույքաչափերի շարունակական նվազեցման շնորհիվ առավելագույն դրույքաչափը կազմում էր 15 %⁷⁴⁵:

⁷⁴³ Տե՛ս Առևտուր և մարդկային զարգացում, էջ 33:

⁷⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 38-39, 109-110:

⁷⁴⁵ Տե՛ս «Հայաստան 1998-2007», էջ 39, նաև՝ Մինասյան Է., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում 1990-2003 թթ., էջ 146:

Շահութահարկի կիրառության մեխանիզմների կատարելագործմամբ ստեղծվեցին ներդրումների խրախուսման տարբեր խթաններ: Սահմանվեց, որ օտարերկրյա ներդրողների փաստացի կատարած ներդրման ընդհանուր արժեքը առնվազն 500 միլիոն դրամ կազմելու դեպքում նրանք օգտվում են շահութահարկից ազատվելու արտոնությունից: Հարկման բարենպաստ պայմաններ սահմանվեցին նաև ներդրումներից ստացվող շահաբաժինների մասով⁷⁴⁶:

Գույքահարկից ազատվեցին հիմնական միջոցների զգալի մասը՝ մեքենաներն ու սարքավորումները: Հարկման արդարացիության սկզբունքից ելնելով՝ ընդգծվեց նաև գույքահարկի սոցիալական ուղղվածությունը՝ ֆիզիկական անձանց պատկանող ավելի բարձրարժեք գույքի համար սահմանելով աճող բարձր դրույքաչափեր:

Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության խրախուսման նպատակով կարևոր քայլ էր 2000 թվականից պարզեցված հարկի կիրառությունը, ինչը փոքր ձեռնարկության դեպքում փոխարինեց ավելացված արժեքի հարկին և շահութահարկին կամ եկամտահարկին:

Հարկման նման մոտեցման կիրառումը հնարավորինս պարզեցրեց հարկային հաշվառումը, նվազեցրեց հարկային մարմինների և պարզեցված հարկ վճարող տնտեսավարող սուբյեկտների շփումների հաճախականությունը և բարելավեց վերջիններիս տնտեսավարման պայմանները: Չնայած հարկային բեռի վերը նշված թեթևացմանը՝ հիմնականում հարկման բազայի ընդլայնման և հարկային հսկողության բարելավման շնորհիվ 2007 թ. ՀՆԱ-ի նկատմամբ հարկային եկամուտների մակարդակը 1998 թ. համեմատությամբ ավելացավ շուրջ 2,8 %-ով⁷⁴⁷: 2002 թվականից հետո ընկած ժամանակահատվածում հարկային քաղաքականությունը բնութագրվում է տնտեսավարողների համար համահավասար պայմանների ապահովմամբ, հարկերի հաշվարկման և վճարման մեխանիզմների հնարավորինս պարզեցմամբ, հարկային օրենսդրությունում առկա հակասությունների նվազմամբ ու հարկատուների իրավունքների պաշտպանությամբ:

2003 թվականից հետո կատարված օրենսդրական փոփոխությունների մյուս կարևոր ուղղությունը վերաբերում էր հարկային հսկողության մեխանիզմների կատարելագործմանը: Ստուգումների վերաբերյալ օրենքում կատարված փոփոխությամբ հնարավորություն ստեղծվեց առավել հստակ հարաբերություններ ձևավորելու հարկային մարմինների և հարկ վճարողների միջև: Դրանով խստիվ սահմանափակվեցին կրկնակի ստուգումները: Բացի դրանից՝ արգելվեց կազմակերպության համալիր ստուգումը որևէ պետական մարմնի կողմից: Փաստորեն՝ 2000-ական թթ. Հայաստանում իրականացված հարկային քաղաքականությունը հիմնականում բնորոշվեց հարկային խոչընդոտների առավելագույն վերացմամբ:

Ներդրումների և միջազգային առևտրի վրա եկամտային և գույքային հարկերի հետ կապված խոչընդոտների ազդեցությունը վերացնելու, ինչպես նաև կայուն և կանխատեսելի հարկային դաշտ ապահովելու նպատակով Հայաստանի Հանրապետությունը եկամուտների և գույքի կրկնակի հարկումը բացառելու մասին երկկողմանի համաձայ-

⁷⁴⁶ Տե՛ս «Հայաստան 1998-2007», էջ 39-40:

⁷⁴⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

նագիր կնքեց: Գործում են 26 երկրների հետ կնքված համաձայնագրերը, վավերացվել են ևս երեք համաձայնագրեր⁷⁴⁸:

Ֆինանսատնտեսական ճգնաժամի ընթացքում նվազած տնտեսական ակտիվության պատճառով կրճատվեցին հարկային մուտքերը, ինչը հանգեցրեց հարկաբյուջետային պակասուրդի աճի՝ 2008 թ. ՀՆԱ-ի 0,7 %-ից մինչև 4,7 % 2009 թ.⁷⁴⁹: Պակասուրդը հիմնականում փակվում էր արտաքին ռեսուրսներից (վարկեր և դրամաշնորհներ), ինչը թույլ էր տալիս կառավարության ավանդները կուտակել բանկային համակարգում: 2010 թ. բանկային համակարգում գործում էին 21 բանկեր, որոնց տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում մոտ 20 % էր, իսկ 2011 թ. 22 բանկերից 17-ը փակ բաժնետիրական (ՓԲ), իսկ 1-ը սահմանափակ պատասխանատվության (ՍՊ) ընկերություններ էին:

Նշված ռեսուրսները, որոնք հիմնականում տրամադրված էին Համաշխարհային բանկի, Ջարգացման ասիական բանկի, ԵՄ-ի և Ռուսաստանի Դաշնության կառավարության կողմից, հայաստանյան կառավարությանն օգնեցին հարկային եկամուտների 15 % կրճատումն այնպես կառավարել, որ այն չհանգեցնի իր ծախսերի նշանակալի նվազմանը: Հարկաբյուջետային քաղաքականությունը խստացվեց 2010 թ.՝ պայմանավորված ճգնաժամով, որպեսզի ապահովվի պարտքերի սպասարկումը: Հարկաբյուջետային քաղաքականությունն աջակցում էր նաև տնտեսության վերականգնմանը ծախսային այնպիսի ծրագրերով, որոնք կենտրոնացնում էին հակաճգնաժամային աշխատանքների իրականացման, օտարերկյա ֆինանսավորմամբ կապիտալ ծախսերի ավելացման և պետական ծախսերի պաշտպանության վրա: Վերջին տասը տարիների ընթացքում պետական բյուջեի համար եկամուտների նշանակալի աղբյուր են հանդիսացել հարկերը և տուրքերը, որոնք շարունակեցին համամասնորեն աճել: 2009 թ. պետական բյուջեի ծախսերի զգալի մասն ուղղված էր սոցիալական ապահովությանն ու ազգային անվտանգությանը (ներքին և արտաքին), որոնց հետևում էին պետական ծառայությունները, կրթությունն ու առողջապահությունը:

2009 թ. ՀՀ արտաքին պարտքը կազմեց մոտ 3 մլրդ ԱՄՆ դոլար, որի 13,8 %-ը գոյացել էր հայաստանյան կառավարությունում, իսկ 30 %-ը՝ Կենտրոնական բանկում⁷⁵⁰: 2012 թ. ՀՀ արտաքին պետական պարտքը կազմեց 3 մլրդ 740.000 ԱՄՆ դոլար, որից ՀՀ կառավարության պարտքը 3 մլրդ 145 միլիոն էր, իսկ ՀՀ կենտրոնական բանկինը՝ 595 միլիոն⁷⁵¹:

Թեև հարկերը, տուրքերը պետական բյուջեում շարունակեցին աճել 2010-2011 թթ., սակայն դրանցից ստացված իրական եկամուտը մնում էր ցածր՝ հարկերից խուսափման, հարկային վարչարարության թուլացման և անուղղակի հարկերի վրա մեծապես հենվելու պատճառով:

2011 թ. հարկային քաղաքականության մեջ կատարվեցին նոր փոփոխություններ՝ նպատակ ունենալով հնարավորինս բարելավել միջավայրը փոքր և միջին բիզնեսի համար և հարկային բեռը տեղափոխել այն ոլորտները, որտեղ կան ավելի բարձր եկա-

⁷⁴⁸ Տե՛ս «Հայաստան 1998-2007», էջ 40:

⁷⁴⁹ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, Երևան, 2011, էջ 48:

⁷⁵⁰ Տե՛ս Առևտուր և մարդկային զարգացում, էջ 22:

⁷⁵¹ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, ՀՀԱԶ վիճ. ծառայություն, Երևան, 2013, էջ 395:

մուտներ: Առաջին փոփոխությունը եկամտահարկի սանդղակն էր, որը կազմվել է պրոգրեսիվ սկզբունքով: Այն ֆիզիկական անձինք, որոնք ստանում էին 2 միլիոն դրամից ավելի եկամուտ, նրանք պետք է վճարեին ոչ թե 20 %, այլ 25 % եկամտահարկ: Երկրորդ կարևորագույն փոփոխությունը վերաբերում էր ակոնոլային խմիչքներին: Ճգնաժամի ժամանակ նախապատվությունը տրվում էր հայրենական արտադրողներին, իսկ արդեն 2011 թ. սահմանվեցին հավասար պայմաններ: Այսուհետև ավելացվում էր օդու արժեքային դրույքաչափը՝ ներքին շենք թողնելով անփոփոխ 500 դրամ: Դա նշանակում է, որ եթե հանրապետության շուկայի 80 %-ը էժան օդիներն են, 20 %-ը՝ էլիտար, ապա այդ 20 % էլիտար օդիների շուկայում տեղի կունենա գների որոշակի բարձրացում դրույքաչափի պատճառով: Փաստորեն՝ թանկ օդիներից 2 մլրդ դրամ լրացուցիչ կհավաքվի բյուջեում: Երրորդ կարևոր փոփոխությունը շքեղության հարկն է: Առաջին անգամ Հայաստանի Հանրապետությունում բարձրացվում են թանկարժեք մեքենաների դրույքաչափերը: Խոսքը 90.000 ԱՄՆ դոլարից ավելի բարձր գին ունեցող մեքենաների մասին է, որոնց դրույքաչափը բարձրացել է 20 %-ով: Չորրորդ՝ խաղատների համար նախատեսված հաստատագրված վճարները ավելացել են 50 %-ով՝ ակնկալելով 2 մլրդ դրամ լրացուցիչ եկամուտ⁷⁵²:

Փոքր և միջին բիզնեսի համար կարևոր քայլ է արտոնագրային վճարների դաշտում գործունեության այնպիսի տեսակների ընդլայնումը, ինչպիսիք են՝ հանրային սննդի գործունեությունը, հյուրանոցային տնտեսությունները, թեթև մարդատար մեքենաներով ուղևորափոխադրումներ իրականացնող կազմակերպությունները, վարսավիրանոցները, ավտոտեխնասարկման կայանները, ավտոկանգառները, բիլիարդի խաղերի կազմակերպումը:

Նախկինում ընդամենը 100.000 դրամի պարագայում էր թույլատրվում հարկային գերավճարները հաշվարկել՝ առանց հարկային մարմնի ստուգման: Այդ շենք օրենքով բարձրանում է մինչև 10 միլիոն դրամ, որն առաջին հերթին վերաբերում է փոքր և միջին բիզնեսին⁷⁵³:

Կարևոր է նաև այն, որ պետության կողմից գերավճարների վերադարձման տույժ-տուգանքները չեն դիտարկվելու որպես եկամուտ և չեն հարկվելու: Ընդհանրապես ավելացված արժեքի հարկի հաշվանցումների դաշտն էապես պարզեցվում է այս հարկային փաթեթով: 2012 թ. պետբյուջեում 101 մլրդ դրամով բազան ավելացվում է: Նման հարկային քաղաքականության շնորհիվ այդ գումարից հարկային վարչարարության բարելավման հաշվին պետք է հավաքվի լրացուցիչ 10-15 մլրդ դրամ, 40-50 մլրդ դրամն էլ՝ տնտեսական աճի և նոր ստեղծված արժեքի հաշվին: Մոտ 60 մլրդ դրամն էլ պետք է հավաքվի սովերային տնտեսության նվազեցման հաշվին⁷⁵⁴:

Մաքսային և ֆինանսաբանկային քաղաքականությունը. 2001 թ. ուժի մեջ մտավ Հայաստանի Հանրապետության մաքսային օրենսգիրքը, որով մաքսային քաղաքակա-

⁷⁵² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 նոյեմբերի, 2011:

⁷⁵³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁵⁴ Տե՛ս «Ազգ», 25 հոկտեմբերի, Երևան, 2011, նաև՝ Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, էջ 383-384:

նությունն ուղղվեց ազատ առևտրի զարգացմանը⁷⁵⁵: Սահմանվեցին մաքսատուրքերի բավականին ցածր դրույքաչափեր, մասնավորապես արտահանման համար՝ 0 %, իսկ ներմուծման համար մաքսատուրք սահմանվեց յուրահատուկ հաստատագրված դրույքաչափերով: Մաքսավճարի գծով նույնպես սահմանվեցին հաստատագրված դրույքաչափեր նախկինում գործող արժեքային փոխարեն: Աշխատանքներ էին տարվում նաև ազատ առևտրի ոչ սակագնային խոչընդոտների կրճատման ուղղությամբ: Մասնավորապես ՀՀ տարածքում գործող չափորոշիչները և տեխնիկական կանոնակարգերը համապատասխանեցվեցին միջազգային չափանիշներին: Հանվեցին նաև ազատ առևտրի զարգացման այլ խոչընդոտներ՝ ներմուծման լիցենզավորումը և քվոտաների սահմանումը: Հստակորեն սահմանվեցին մաքսային վճարների գանձման նպատակով որոշվող մաքսային արժեքի հաշվարկման եղանակները, որպես առաջնային մեթոդ՝ սահմանվեց գործարքի գնի մեթոդը, ինչը հնարավորություն ստեղծեց Հայաստանի Հանրապետության շուկա սպրանքներ ու ծառայություններ ներկրելու առավել մատչելի գնով⁷⁵⁶: Մաքսային քաղաքականության շրջանակներում կարևոր էր նաև տարածաշրջանում ազատ առևտրի համաձայնագրերի կնքմանն ուղղված միջոցառումների իրականացումը: 2000 թ. կեսին ազատ առևտրի գոտու ստեղծման մասին համաձայնագրեր կնքվեցին Վրաստանի, Ռուսաստանի, Իրանի, Տաջիկստանի, Բելառուսի, Գրդզուտանի, Ղազախստանի, Ուկրաինայի, Թուրքմենստանի, Մոլդովայի հետ: Այդ տեսանկյունից կարևորվում է Սանկտ Պետերբուրգում 2011 թ. նոյեմբերին Ռուսաստանի Դաշնության հետ ստորագրված ազատ առևտրի գոտու ստեղծման համաձայնագիրը⁷⁵⁷: Վերջին տարիներին (2009-2011 թթ.) սովետային տնտեսության հայտնաբերման ուղղությամբ կառավարությունն ու պետական եկամուտների կոմիտեն որոշակի միջոցառումներ ձեռնարկեցին: Հասարակությանը սովետի բացահայտման գործում ներգրավելու, փաստաթղթաշրջանառությունը ցույց տալու նպատակով առևտրական բոլոր կետերում տեղադրվեցին հաշվիչ դրամային մեքենաներ (ՀԳՄ-ներ)՝ կտրոնների դիմաց տրամադրելով բոնուսներ: Սակայն այդ գործընթացն անհաջողության մատնվեց: Տոնավաճառների շրջանառությունն այժմ էլ մեծապես գտնվում է սովետում: Հարկերի լրացուցիչ հավաքման ոլորտներից կարելի է առանձնացնել հանքարդյունավերությունը: Համաշխարհային բանկն առաջարկել էր հարկային փոփոխություններ, ըստ որի՝ հանքարդյունավերական ընկերությունները բնապահպանական վճարները պետք է վճարեին միջազգային գների փոփոխություններին համարժեք սանդղակով: Սակայն դեռևս այդ օրենքը ընդունված չէ:

2000-2006 թթ. մակրոտնտեսական միջավայրի կայուն զարգացման միտումները զուգորդվեցին ֆինանսաբանկային համակարգի կայունացմամբ և վերջինիս նկատմամբ վստահության մակարդակի բարձրացմամբ: Իրականացվող քաղաքականությունը ուղղված է եղել այնպիսի ֆինանսական համակարգ ունենալուն, որը կլինի առողջ ու կայուն, վճարունակ, տնտեսությունն ակտիվորեն սպասարկող և զարգացող: Տվյալ ժամանակահատվածում լուրջ ջանքեր գործադրվեցին բանկային համակարգը վստորակ

⁷⁵⁵ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու 2002, գիրք Ե, 2002, էջ 592:

⁷⁵⁶ Տե՛ս «Հայաստան 1998-2007», էջ 41:

⁷⁵⁷ Տե՛ս «Ազգ», 25 հոկտեմբերի, 2011:

ակտիվներ ունեցող և զարգացման հեռանկար չունեցող բանկերից ձերբազատելու ուղղությամբ, ինչի արդյունքում լուծարվեց 11 բանկ, գրանցումից հանվեց 30 բանկ, տեղի ունեցավ երկու բանկերի միաձուլում, իսկ մեկ բանկ վերաձևակերպվեց ու դարձավ վարկային կազմակերպություն: Միաժամանակ նոր բանկային լիցենզիաներ տրամադրվեցին 3 բանկերի⁷⁵⁸:

Վերոնշյալ բարեփոխումների արդյունքում ՀՀ ֆինանսական համակարգն անցավ զարգացման որակապես նոր փուլ, համակարգում ձևավորվեցին ֆինանսական կայուն ինստիտուտներ, որոնք, լինելով ճկուն, ամուր դիրքեր գրավեցին ֆինանսական շուկայում: 2010 թ. բանկային համակարգում գործում էին 21 բանկեր, որոնց տեսակարար կշիռը ՀՆԱ-ում մոտ 20 % էր, իսկ 2011 թ. 22 բանկերից 17-ը փակ բաժնետիրական և 1-ը սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերություններ էին: Բանկային համակարգի չափազանց փոքր քանակի մասնակիցներ տնօրինում էին ՀՀ բանկային համակարգի 90 %-ից ավելին, և ՀՀ-ում ներդրումային բարձր որակի պայմաններում բարձրանում է նաև ՀՀ-ից բանկային կապիտալի արտահանման ռիսկը՝ իրական վտանգներ ստեղծելով ՀՀ ֆինանսական շուկայի համար⁷⁵⁹:

2011 թ. տվյալներով բանկային համակարգի ակտիվներն աճել էին 12,5 %-ով և կազմել 7 տրլն 763 մլրդ դրամ: Վարկային ներդրումները աճել էին 17,8 %-ով, տնտեսության վարկավորումը՝ 23,4 %-ով, ֆիզիկական անձանց վարկավորման ցուցանիշը՝ 8 %-ով: Միևնույն ժամանակ բանկային համակարգի պարտավորություններն աճել էին 14 %-ով, իսկ բոլոր տեսակի ավանդների գծով պարտավորությունները՝ 9,4 %-ով⁷⁶⁰: 2000 թ. առաջին տասնամյակում ՀՀ բանկային համակարգի տնտեսության վարկավորումն աճել է մոտ 3,5 անգամ, սակայն առավել արտահայտիչ աճ է արձանագրվել 2004-2006 թթ.՝ տարեկան միջին հաշվով 36 %⁷⁶¹: Վերջին տարիներին վարկավորման զգալի աճը հիմնականում արդյունք է եղել ինչպես սպառողական վարկերի ինստիտուտի զարգացման և պայմանավորված է ֆիզիկական անձանց վարկավորման, այնպես էլ բանկերի կողմից բիզնեսին առաջարկվող նոր վարկային արդյունքների աճով: Տնտեսության կայունությունը դրական արձագանք է գտել նաև բանկային համակարգի կողմից ավանդների ներդրումով: 2000 թվականից ի վեր բանկային համակարգի ավանդներն ավելի քան քառապատկվել են, ընդ որում՝ 2004 թվականից տարվող տնտեսության ապադրվարացման քաղաքականության և դրամի դիրքերի ամրապնդման արդյունքում դրամային ավանդներն աճել են 7 անգամ՝ արտարժույթային ավանդների 2,7 անգամ աճի պայմաններում⁷⁶²: Ավանդների աճին մեծ մասամբ նպաստել է հայրենական պլաստիկ քարտերի ներդրումը և այդ շուկայի զարգացումը: Վերջինս էապես նպաստել է նաև տնտեսության ոլորտում կնքվող անկանխիկ գործարքների զգալի աճին:

2000-ական թթ. սկզբից սկսվեց հանրային հատվածում գնումների իրականացման միասնական և միջազգային չափանիշներին համապատասխանող համակարգի ներդրման գործընթացը: Այս աշխատանքների արդյունքում ՀՀ Ազգային ժողովի կողմ

⁷⁵⁸ Տե՛ս «Հայաստան 1998-2007», էջ 45:

⁷⁵⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 10 սեպտեմբերի, 2013:

⁷⁶⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁶¹ Տե՛ս «Հայաստան 1998-2007», էջ 42:

⁷⁶² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 43:

մից 2000 թ. ընդունվեց, այնուհետև 2004 թ. վերանայվեց «Գնումների մասին» ՀՀ օրենքը, որով կանոնակարգվեցին հանրային հատվածի կարիքների համար ապրանքների, աշխատանքների և ծառայությունների հետ կապված հարաբերությունները: Որպես կատարված բարեփոխումների գնահատման ցուցանիշ՝ կարելի է նշել մրցակցությամբ կատարված գնումների ծավալի աճը: Եթե 2001 թ. մրցույթներով էր իրականացվում ընդհանուր գնումների շուրջ 20 %-ը, ապա 2006 թ. մրցույթներով իրականացված գնումների ծավալը կազմում էր ընդհանուր գնումների շուրջ 80 %-ը, իսկ 2011 թ.՝ 90 %-ից ավելին⁷⁶³:

2003 թ. 578 դրամից 1 դոլարը 2006 թ. իջավ 415-ի, իսկ 2011 թ.՝ 385 դրամի⁷⁶⁴: Այս քայլը պաշտպանեց արտարժույթի շուկան՝ մեծացնելով ՀՀ մրցունակությունը համամաշխարհային շուկայում՝ առանց սպառնալու վերջինիս ֆինանսական կայունությանը: Աճող ֆինանսական կարիքները բավարարելու համար կառավարությունը համաձայնության եկավ «Արժույթի միջազգային հիմնադրամի» հետ վարկավորման շուրջ և նաև բազմակողմ ու երկկողմ դոնորներ ապահովեց հավելյալ ֆինանսավորման համար: Գների կայունությունը ՀՀ դրամավարկային քաղաքականության հիմնական նպատակն է: Առաջնահերթություն է տրվում նաև այնպիսի դրամավարկային քաղաքականության մշակմանն ու կիրառմանը, որոնց թվում են իրացվելիության կարճաժամկետ կարգավորումը, կառավարության կողմից արտաքին ֆինանսական հոսքերի ստացումն ու ծախսումը և պետական պարտատոմսերի թողարկումն ու տեղաբաշխումը: Համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամի ընթացքում իրականացվել է ընդլայնվող դրամավարկային քաղաքականություն, որի նպատակն է եղել տնտեսական գործունեության խթանումը: ՀՀ կենտրոնական բանկը 2009 թ. իջեցրել է իր վերաֆինանսավորման տոկոսադրույքը մինչև 7 %, որպեսզի նպաստի տնտեսության վերականգնմանը: Դրամի առաջարկն ավելացավ 15 %-ով, ինչը թույլ տվեց ավելացնել տնտեսության վարկավորումը: Կենտրոնական բանկը բարձրացրեց նաև կանխիկ իրացվելիությունը, որի համար օգտագործվեցին տարբեր միջոցներ, ներառյալ պետական պարտատոմսերի ձեռքբերումը: Այդ միջոցները փոխանցման մեխանիզմի թերությունների պատճառով չհանգեցրին ակնկալվող արդյունքների, հատկապես որ բանկերի կողմից վարկավորվող տոկոսադրույքները մնացին 14-15 %-ի սահմաններում, ինչը այլ գործոնների թվում ավանդների բարձր դոլարացման հետևանքն էր:

2008-2011 թթ. գնաճն ու գների մակարդակի անկայուն վիճակը հանգեցրին ՀՀ տնտեսության ու սոցիալական վիճակի անհամաչափ զարգացումների: Վերջին տարիներին գնաճի զսպմանն ուղղված կոշտ դրամավարկային քաղաքականությունը հանգեցրեց բարձր տոկոսադրույքների սահմանմանը, երբ նոր աշխատատեղերի ստեղծումն ու ձեռնարկությունների ընդլայնումն անհնար էր կամ դժվար, քանի որ աճի համար անհրաժեշտ կապիտալը ուղղակի շատ թանկ էր նստում:

Կենտրոնական բանկի հիմնական խնդիրը, որն ամրագրված է օրենքով, գների կայունության ապահովումն էր: 1995-2007 թթ. ՀՀ-ում հաջողվեց ապահովել սղաճի ցածր մակարդակ: Եթե 1993 թ. նոյեմբերի 23-ից մինչև 1994 թ. մայիսը դրամն արժեզրկվել է 27 անգամ, ապա 1994 թ. մայիս - 2007 թ. հուլիս ժամանակահատվածում ընդամենը 1,5

⁷⁶³ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, Երևան, 2013, էջ 540:

⁷⁶⁴ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 540, նաև՝ Առևտուր և մարդկային զարգացում, էջ 21:

անգամ, իսկ 2015 թ. դեկտեմբերի վերջին նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի համեմատությամբ արժեզրկվել է 1,8 %-ով, որը ազգային արժույթի արժեզրկման ամենացածր ցուցանիշն է նույն երկրների շարքում⁷⁶⁵:

Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունը ՀՀ տնտեսության վրա և ձեռնարկված միջոցառումները. 2008 թ. սեպտեմբերին ԱՄՆ-ում սկիզբ առած և այնուհետև ամբողջ աշխարհում տարածված ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը բացասական լուրջ հետևանքներ ունեցավ նաև ՀՀ տնտեսության վրա:

Ձգալիորեն նվազեցին արտասահմանում աշխատող կամ բնակվող հարազատների կողմից Հայաստան փոխանցվող կանխիկ դրամական միջոցները, ինչը խիստ բացասաբար անդրադարձավ ներքին պահանջարկի ու բնակչության բարեկեցության վրա: Դճնաժամի հետևանքով տեղի ունեցավ ծավալների կրճատում, արտահանման նկատմամբ պահանջարկի նվազում, ապրանքատեսակների գների անկում, պակասեցին ներդրումները: Ֆինանսական հատվածում ծագող խնդիրներն ու պետական աջակցության ծավալների կրճատումը նպաստեցին ՀՀ տնտեսության անկմանը:

Եթե սկզբում կառավարությունը չէր ընդունում ճգնաժամի ազդեցությունը հանրապետության տնտեսության վրա, նույնիսկ վարչապետի խոսքերով՝ «տնտեսական ճգնաժամի ալեկոծված ծովում Հայաստանի Հանրապետությունը համարվում էր խաղաղ նավահանգիստ», ապա հետագայում հայտարարվեց, որ ճգնաժամի հիմնական տարին 2009 թվականն է: Այդ նույն տարում երկրի համախառն ներքին արդյունքը (ՀՆԱ-ն) նվազեց 14.1 %-ով⁷⁶⁶: Արձանագրվեց Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության խոր անկում: Որպես արդյունք՝ նույն տարում աղքատության մակարդակն առաջին անգամ 1998 թ. հետո աճեց: 2010 թ. ճգնաժամը շարունակեց իր բացասական ազդեցությունը: ՀՀ տնտեսությունը այդ ժամանակ մի փոքր աճեց նախորդ տարվա նկատմամբ, և աճը կազմեց 2,2 %, սակայն աղքատության մակարդակը շարունակեց աճել: 2011 թ. ՀՀ տնտեսությունը նախորդ տարվա նկատմամբ աճեց 4,7 %-ով: Որպես արդյունք՝ նույն տարում զրանցվեց աղքատության մակարդակի աճի դանդաղեցում: 2012 թ. ՀՀ տնտեսության աճը կազմեց 7,2 %, ինչը հանգեցրեց աղքատության կրճատման ⁷⁶⁷:

Հայաստանի Հանրապետության խոշոր ձեռնարկությունները փակվեցին կամ կրճատեցին արտադրության ծավալները:

2008 թ. նոյեմբերին փակվեց Վանաձորի քիմիական կոմբինատը: Գործարանի արտադրանքի 95 %-ը արտահանվում էր, և «Վանաձորքիմարդ.» համալիրի առջև ծառայող բարդ խնդիր՝ միջազգային շուկաներում իր արտադրանքի գնի կրկնակի իջեցումը: Պղնձի և մոլիբդենի գների անկման պատճառով ընդհատումներով աշխատեց Չանգեզուրի պղնձամոլիբդենային կոմբինատը (ՉՊՄԿ)՝ Հայաստանի խոշորագույն հարկատուներից մեկը: Չեռնարկության դեկավարությունը հայտարարեց աշխատողների և աշխատավարձերի հնարավոր կրճատումների մասին: Նույն ամսին Ալավերդու պղնձամոլիբդենային կոմբինատի հանքանյութը հարստացնող գործարանի փակման

⁷⁶⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 13 փետրվարի, 2016, էջ 4:

⁷⁶⁶ Տե՛ս Սինասյան Է., Համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ազդեցությունը ՀՀ տնտեսության վրա, «Լրատու» N 2 (9), Ստեփանակերտ, 2010, էջ 45:

⁷⁶⁷ Տե՛ս Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, Երևան, 2013, էջ 34:

մասին հայտարարեց կոմբինատի սեփականատերը՝ «Էս-Սի-Պի» ընկերության ընդհանուր հարցերով տնօրեն Անդրանիկ Ղամբարյանը: Գործարանը փակելն ու աշխատողների կրճատելը պայմանավորվեցին միջազգային շուկայում գունավոր մետաղների կտրուկ անկումով: Հիմնարկությունում մնացին միայն վերահսկող աշխատողների մի քանի խմբեր⁷⁶⁸:

Մինչև 2009 թ. փետրվարը պարապուրդ հայտարարեց նաև «Նաիրիտ» գործարանը՝ քլորապրենային կաուչուկի, կաուստիկ սողայի, լատեքսների, քլորային կրի, հեղուկ քլորի, չհանգած կրի և թթվածնի արտադրողը: Հիմնարկությունում աշխատում էր մոտ 2.500 մարդ, արտադրանքի 90 %-ն արտահանվում էր:

Ակնառու դարձան նաև շինարարական ոլորտի հիմնախնդիրները: Շինանյութ արտադրող քարի մշակման «Քարարդ» կոմբինատը դժգոհություն հայտնեց համարյա զրոյի հասած ներքին պահանջարկի կրճատումից: Ընկավ նաև ներմուծող շինանյութի պահանջարկը:

Արտահանման ծավալները կրճատվեցին 2008-2009 թթ. համապատասխանաբար 8.26 % և 34 % անկումով, իսկ 2009 թ. կրճատվեցին նաև օտարերկրյա ներդրումները (25 %-ով): Ի հավելումն սրան՝ ընթացիկ հաշվի պակասուրդը 2009 թ. աճեց և ՀՆԱ-ում կազմեց գրեթե 15.5 %՝ չնայած ներմուծման ծավալների նշանակալի կրճատմանը՝ ներքին պահանջարկի նվազմանը⁷⁶⁹: Միևնույն ժամանակ հարկաբյուջետային պակասուրդն ընդլայնվեց մինչև ՀՆԱ-ում 7 %, ինչը պայմանավորված էր կառավարության ծախսերի բարձր մակարդակով: Այդ ծախսերը ուղղված էին ներքին պահանջարկի աջակցմանը: 2009 թ. երկրորդ կեսին ՀՀ կառավարությունը քայլեր ձեռնարկեց համաշխարհային ճգնաժամի հետևանքները հաղթահարելու համար, ներառյալ հարկերի նվազեցումը փոքր և միջին ձեռնարկությունների համար (ՓՄՁ-ներ), պետական երաշխիքների ներդրումը շինարարության և արդյունաբերության ոլորտում գործող խոշոր ընկերությունների համար և ՓՄՁ վարկերի համար արտաքին աղբյուրների ապահովումը: Ձեռնարկված միջոցառումների շնորհիվ վիճակն աստիճանաբար բարելավվեց: Երկիրն աստիճանաբար սկսեց դուրս գալ խոր ճգնաժամից, բայց շատ բան դեռ կախված է համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի լիակատար հաղթահարումից, միջազգային ֆինանսական շուկայում կայունության հաստատումից:

գ. Սոցիալական ոլորտը

2000-ական թթ. առաջին տասնամյակում մեծ ուշադրություն դարձվեց ճանապարհային հարողակցության ուղիների կառուցմանն ու բարելավմանը, կապին ու տրանսպորտին, շինարարության և սպասարկման ոլորտին: Շահագործման հանձնվեցին դպրոցական, մշակութային և հանրային նշանակության նոր շենքեր:

2000 թվականից հանրապետությունում դիտվում է գործազրկության մակարդակի պաշտոնական ցուցանիշների նվազում: Ամսական նվազագույն աշխատավարձը 2000 թվականից մինչև 2003 թվականը կազմել է 5000 դրամ, իսկ 2004 թ. հունվարից՝

⁷⁶⁸ Տե՛ս Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, Երևան, 2013, էջ 43-44:

⁷⁶⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 42:

13.000 դրամ, որը պահպանվեց մաս 2005 թ.: 2006 թ. հունվարից դարձավ 15.000 դրամ, իսկ 2007 թ. հունվարից՝ 20.000 դրամ, 2008 թ.՝ 25.000, 2009 թ. և 2010 թ.՝ 30.000, իսկ 2011 թ.՝ 32.000 500 դրամ⁷⁷⁰: 11 տարիների ընթացքում հանրապետությունում միջին անվանական աշխատավարձն աճեց մոտ 5-6 անգամ, 2000 թ. 22.7 հազարը 2011 թ. դարձավ 123.6 հազար այն դեպքում, երբ նույն ժամանակահատվածում զներն աճեցին 30-60 %-ով⁷⁷¹: Գների և աշխատավարձի աճի դինամիկան բնակչության կենսամակարդակի և բարեկեցության բնութագրիչ է: Բնակչության բարեկեցության, կենսամակարդակի զնահատման կարևոր ցուցանիշ է համարվում աղքատության մակարդակը: Աղքատությունն արտահայտվում է տարբեր ձևերով և շոշափում է կյանքի տարբեր կողմեր՝ սպառում, պարենային անվտանգություն, առողջություն, կրթություն, իրավունքներ, անվտանգություն, արժանապատվություն և արժանապատիվ աշխատանք:

2003 թ. ՀՀ կառավարությունը մշակել և իրագործել է «Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագիրը» (ԱՀՌԾ), որի արդյունքում աղքատության մակարդակը 2000 թ. համեմատությամբ 2005 թ. կրճատվեց 1.9 անգամ, իսկ ծայրահեղ աղքատությունը՝ 4.5 անգամ⁷⁷²: 2000-2008 թթ. տնտեսական աճի պայմաններում աղքատության մակարդակի կրճատումը 56-ից հասել է մինչև 27 %-ի, բայց 2009 թ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի պայմաններում աղքատությունը նորից աճելու միտում ձեռք բերեց⁷⁷³: 2012 թ. ՀՀ-ում աղքատության մակարդակը կազմել է 32,4 %՝ 2008 թ. արձանագրված 27,6 %-ի դիմաց: Շատ աղքատների տեսակարար կշիռը 2012 թ. կազմել է 13,5 %՝ 2008 թ. արձանագրված 12,6 %-ի դիմաց, իսկ ծայրահեղ աղքատության մակարդակը 2012 թ. կազմել է 2,8 %՝ 2008 թ. արձանագրված 1,6 %-ի դիմաց⁷⁷⁴:

Փաստորեն՝ 2004-2008 թթ. արձանագրված տնտեսական աճը նպաստեց իրական աշխատավարձի բարձրացմանը, զբաղվածության կայունացմանը և սոցիալական ծառայություններին ու տրանսֆերտներին ուղղվող բյուջետային ծախսերի ավելացմանը: Այդ ամենը, ինչպես մաս արտասահմանից մասնավոր տրանսֆերտների աճը, նպաստեցին աղքատության մակարդակի զգալի կրճատմանը ՀՀ-ում: 2004-2008 թթ. ընդհանուր և ծայրահեղ աղքատության մակարդակը նվազել էր⁷⁷⁵: Համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը լրջորեն վտանգեց ՀՀ-ում մինչև այդ ձեռք բերված տնտեսական աճը, և աղքատության կրճատումը իր բացասական ազդեցությունը թողեց մաս բնակչության կենսամակարդակի վրա: 2009-2011 թթ. տվյալները ցույց են տալիս, որ ճգնաժամը լուրջ հետևանքներ թողեց աղքատության վրա: 2009 թ. աղքատության մակարդակը աճել է՝ կազմելով 34.1 %՝ 2008 թ. արձանագրված 27.5 %-ի դիմաց: Իսկ ծայրահեղ աղքատությունը 2009 թ. կազմեց 3.6 %՝ 2008 թ. 1.6 %-ի դիմաց⁷⁷⁶: 2011 թ. նո-

⁷⁷⁰ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 67, մաս՝ ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 63-65:

⁷⁷¹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁷² Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 13:

⁷⁷³ Տե՛ս նույն տեղում, մաս՝ Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը 2009, Երևան, 2009, էջ 73:

⁷⁷⁴ Տե՛ս Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը 2012, Երևան, 2013, էջ 36:

⁷⁷⁵ Տե՛ս Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը 2008, Երևան, 2009, էջ 83:

⁷⁷⁶ Տե՛ս Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը 2010, Երևան, 2010, էջ 49-50:

յենքերին հրապարակված Ազգային վիճակագրական ծառայության տվյալների համաձայն՝ 2010 թ. համար աղքատության ընդհանուր չափը հաշվարկվել է ամսական 33.517 դրամ, աղքատության ընդհանուր մակարդակը կազմել է 35.8 %, ծայրահեղ աղքատությունը՝ 3 %, իսկ բնակչության եկամուտների անհավասարությունը (բևեռվածությունը) բնութագրող Ջինի եկամուտների անհավասարության գործակիցը, 2008 թ. համեմատությամբ, աճել է՝ կազմելով 0.362, իսկ 2012 թ.՝ 0, 372⁷⁷⁷:

Վիճակագրական վերլուծությունները ցույց են տալիս, որ 2004-2008 թթ. տնտեսական աճի պայմաններում աղքատները շահում են, բայց ոչ այնքան, ինչքան հարուստները, իսկ համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամի ընթացքում, երբ տնտեսությունը անկում է ապրում, ավելի շատ տուժում են հենց աղքատները, իսկ հարուստները անգամ ճգնաժամի պայմաններում շարունակում են հարստանալ: 2009 թ. բնակչության ամեն երրորդը եղել է աղքատ, նրանցից ամեն հինգերորդը՝ 20.1 %-ը՝ շատ աղքատ, իսկ 3.6 %-ը՝ ծայրահեղ աղքատ: Միայն մեկ տարվա ընթացքում մոտ 214.000 մարդ դարձել է աղքատ՝ հասցնելով աղքատների թվաքանակը 2009 թ. մոտ 1.1 միլիոնի (մշտական բնակչության ցուցանիշի հաշվով): Մոտ 245.000-ը նույն ժամանակահատվածում դարձել է շատ աղքատ՝ հասցնելով շատ աղքատների թվաքանակն ավելի քան 650.000-ի: Միայն մեկ տարվա ընթացքում մոտ 65.000-ը դարձել է ծայրահեղ աղքատ՝ հասցնելով ծայրահեղ աղքատների թվաքանակը 2009 թ. մոտ 117.000-ի: Աղքատությունը 2009 թ. շատ չի տարբերվում ըստ քաղաքային (33.7 %) և գյուղական բնակավայրերի (34.9 %), սակայն եթե 2008 թ. աղքատության մակարդակը քաղաքային բնակավայրերում գերազանցել է գյուղականին, ապա 2009 թ. գյուղական բնակավայրերում այն գերազանցել է քաղաքայինին: Այդ հարաբերությունը շարունակվել է պահպանվել նաև հետագա տարիներին⁷⁷⁸:

Կարևորագույն խնդիր է մնում մակրոտնտեսական կայունության հետագա ապահովման ամրապնդումը: Հայրենական և օտարերկրյա գործարարների ներդրումներով հիմնվեցին բազմաթիվ նոր աշխատատեղեր: 2010 թ. ճգնաժամը, չնայած իր բացասական ազդեցություններն էր թողել ՀՀ տնտեսության վրա, սակայն տնտեսությունն աստիճանաբար մի փոքր աճ գրանցեց նախորդ տարվա նկատմամբ, որը կազմեց 2,2 %, սակայն աղքատության մակարդակը շարունակվում էր աճել: 2011 թ. նախորդ տարվա նկատմամբ ՀՀ տնտեսությունը աճեց 4,7 %-ով: Որպես արդյունք՝ նույն տարում գրանցվեց աղքատության մակարդակի աճի դանդաղեցում: 2012 թ. տնտեսության աճը կազմեց 7,2 %, ինչը բերեց աղքատության մակարդակի ոչ մեծ կրճատման: 2013 թ. տնտեսության աճը նախորդ տարվա աճից գրեթե կրկնակի ցածր էր՝ 3,3 %, ինչը բավարար չէր երկրում աղքատության նվազման համար, որը կազմում էր 32 %, իսկ 2014 թ. 30 % էր, 2015 թ. նախորդ տարվա համեմատ տնտեսական աճը կազմեց 3,1 %⁷⁷⁹:

⁷⁷⁷ Տե՛ս Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը 2012, Երևան, 2013, էջ 58:

⁷⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 48-52, 54:

⁷⁷⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 13 փետրվարի, 2016, էջ 4:

Քաղաքային ծառայողների նվազագույն հիմնական աշխատավարձը 2004 թ. հունվարի 1-ին սահմանվեց 20.000 դրամ, 2005 թ. դարձավ 30.000 դրամ, 2007 թ.՝ 35.5 հազար դրամ, իսկ 2008-2011 թթ.՝ անփոփոխ 40.000 դրամ⁷⁸⁰:

Զբաղվածության բնագավառը կանոնակարգվեց 2005 թ. ընդունված «Բնակչության զբաղվածության և գործազրկության դեպքում սոցիալական պաշտպանության մասին» ՀՀ օրենքով և դրա կիրարկումն ապահովող ՀՀ կառավարության որոշումներով: Աշխատանքային ստաժ չունեցող անձանց տրվեց գործազուրկի կարգավիճակ: Դա հնարավորություն ստեղծեց երիտասարդներին ընդգրկելու զբաղվածության պետական այնպիսի կարևորագույն ծրագրերից մեկում, ինչպիսին «Մասնագիտական ուսուցման կազմակերպում» ծրագիրն է, որի նպատակն էր նախնական մասնագիտական պատրաստման և արհեստագործական ուսուցման, ինչպես նաև որակավորման բարձրացման կամ վերամասնագիտացման միջոցով բարձրացնել նրանց մրցունակությունը աշխատաշուկայում՝ դրանով իսկ նպաստելով նրանց զբաղվածության ապահովմանը:

2004 թվականից տարեցտարի աճեցին զբաղվածության ծրագրերի համար նախատեսվող, այդ թվում՝ գործազրկության նպատակներին հատկացվող միջոցները: Պաշտոնական վիճակագրության համաձայն՝ ՀՀ աշխատանքային ռեսուրսները 2011 թ. կազմում են շուրջ 2.25 միլիոն մարդ, որից տնտեսապես գործուն բնակչությունը՝ 1.19 միլիոն մարդ (տնտեսական ակտիվության մակարդակը՝ 52.9 %): Զբաղված են համարվում 1.1 միլիոն մարդ (զբաղվածության մակարդակը մոտ 49 %), որից գյուղական բնակավայրում 66 %, քաղաքում՝ 40 %: Ընդ որում, ըստ տնտեսական գործունեության տեսակների դասակարգման, զբաղվածների շուրջ 45.3 %-ը ընդգրկված են գյուղատնտեսության, որսորդության և անտառային տնտեսության ոլորտներում (այստեղ զբաղված են համարվում նաև հողի թեկուզ փոքր հողակտորի սեփականատեր հանդիսացող անձինք), որտեղ 1.2 % աճ է արձանագրվել 2008 թ. հետ համեմատած՝ ի տարբերություն մշակող արդյունաբերությունում մույն ժամանակահատվածի 1.5 % և շինարարությունում 0.3 % անկման ցուցանիշների: Իրական գործազրկության մակարդակը շուրջ 19.2 % է⁷⁸¹:

Ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը բացասական ազդեցություն է թողել նաև բնակչության կենսամակարդակի վրա: Այսպես՝ 33.517 դրամ աղքատության ընդհանուր սահմանի և 35.8 % աղքատության մակարդակի պայմաններում նվազագույն աշխատավարձը 32500 դրամ էր, աշխատանքային միջին կենսաթոշակը՝ 28.396 դրամ (2012 թ. բյուջեով նախատեսվում էր այն դարձնել 31.255 դրամ), սոցիալական հիմնական կենսաթոշակը 10.500 դրամ (2012 թ. համար՝ 13000 դրամ), աղքատության անապահովության ընտանեկան միջին նպաստը 26.853 դրամ (2012 թ. նախատեսվում էր այն դարձնել 29.538 դրամ), ընդ որում՝ շահառուների թիվը չի գերազանցում մույնիսկ պաշտոնական վիճակագրությամբ հայտարարված աղքատների թվի 40 %-ն այն դեպքում, երբ սպառողական նվազագույն զամբյուղը կամ սոցիալական նվազագույն ընդունելի մակարդակը 2011 թ. կազմում էր շուրջ 63000 դրամ: Ըստ էության, համաշխարհային ֆինանսատնտեսական ճգնաժամը վատթարացրեց ՀՀ բնակչության սոցիալ-տնտեսական վիճակը: Փաստորեն՝ 2011 թ. համար սահմանված և փոփոխության չենթարկված 32500 դրամ

⁷⁸⁰ Տե՛ս Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը 2012, Երևան, 2013, էջ 13:

⁷⁸¹ Տե՛ս Առևտուր և մարդկային զարգացում, էջ 24:

ամսական նվազագույն աշխատավարձը ոչ միայն շուրջ 49 %-ով զիջում էր 2011 թ. նվազագույն սպառողական զանբյուտի մեծությանը, այլև անցնում էր նույնիսկ 2010 թ. հաշվարկված աղքատության 33517 դրամի սահմանը⁷⁸²:

2000-2008 թթ. հանրապետությունում մեծ ուշադրություն է դարձվել բնակչության կենսաթոշակային ապահովության խնդիրներին: Այդ ժամանակահատվածում բնակչության կենսաթոշակային խնդիրների լուծմանը միտված քայլերը կարելի է բաժանել երկու խմբի. առաջին՝ կենսաթոշակային համակարգի բարեփոխումների իրականացում՝ միտված առկա սոցիալ-տնտեսական և հասարակական հարաբերություններին հարիր, միջազգային փորձի վրա հիմնված համակարգի ներդրմանը, երկրորդ՝ ֆինանսական խնդիրների լուծում՝ միտված կենսաթոշակառուների սոցիալական վիճակի բարելավմանը և կենսաթոշակների չափերի շարունակական աճին:

2000 թ. ՀՀ կառավարությունը հաստատեց «Հայաստանի Հանրապետությունում կենսաթոշակային ապահովության ռազմավարության հիմնադրույթները», որի հիման վրա մշակվեց 2003 թ. «Պետական կենսաթոշակների մասին» ՀՀ օրենքը:

Չուզահեռաբար ՀՀ կառավարությունը նաև քայլեր ձեռնարկեց՝ ուղղված կենսաթոշակային ապահովության համակարգի զարգացումն ապահովող ենթակառուցվածքների ստեղծմանն ու դրանց գործունեության ապահովմանը: Հնարավորություն ստեղծվեց շարունակական դարձնելու կենսաթոշակների չափերի բարձրացումը, որի արդյունքում 2000-2008 թթ. միջին կենսաթոշակը աճել է շուրջ 4 անգամ. 2000 թ.՝ 3700 դրամ, 2007 թ.՝ շուրջ 13000 դրամ, 2008 թ. 21.370 դրամից 2011 թ. հասել է 31.000 255 դրամի⁷⁸³:

Փաստորեն՝ պետական բյուջեի ֆինանսական ամենաձավալուն սոցիալական ծրագիրը կենսաթոշակայինն է, որին շահառու է 518.000 մարդ, և որին ուղղված է պետական բյուջեի ծախսերի 22-23 %-ը⁷⁸⁴: Այս ոլորտում կառավարությունը բարեփոխում է իրականացրել երկու հիմնական ուղղություններով՝ կատարելագործել պետական կենսաթոշակի գործող համակարգը և օրենսդրական հիմքեր ստեղծել աշխատավարձի հետ ուղղակի կապ ունեցնող և անձնական պատասխանատվության վրա հիմնված կուտակային կենսաթոշակային համակարգի ներդրման համար, որի կիրառումը դեռևս վաղաժամ է: Ներկայումս յուրաքանչյուր վեցերորդ կենսաթոշակառու իր թոշակը ստանում է պլաստիկ քարտերով, և այս գործընթացը շարունակվում է: Կենսաթոշակային բարեփոխման կարևոր նպատակներից է կենսաթոշակի չափի շարունակական բարձրացումը: 2008-2011 թթ. կառավարությունը չնչին չափով (3 անգամ) կատարել է կենսաթոշակի համատարած ավելացում՝ բյուջեի խմբերի կենսաթոշակառուների համար և 2 անգամ՝ կենսաթոշակառուների առանձին խմբերի համար⁷⁸⁵: 2007 թ. համեմատությամբ՝ կենսաթոշակի միջին մակարդակը 2011 թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ աճել է 2.1 անգամ, իսկ բազային կենսաթոշակը՝ 2.5 անգամ⁷⁸⁶: Արմատական փոփոխություններ են կատարվել

⁷⁸² Տե՛ս Առևտուր և մարդկային զարգացում, էջ 48, 52, նաև՝ ՀՅԳ պատգամավորական խմբակցության տեսակետը ՀՀ կուսակցության վարած սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության և 2012 թ. պետական բյուջեի վերաբերյալ, 2011, էջ 4-5:

⁷⁸³ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 65-66:

⁷⁸⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁸⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 63, 65-66:

⁷⁸⁶ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 63, 65-66:

նաև զինվորական կենսաթոշակառուների և զոհված զինծառայողների ընտանիքներին տրվող դրամական օգնության բնագավառում: Ընտանեկան նպաստի ոլորտում զոհված զինծառայողի ընտանիքին տրվող դրամական օգնության չափը սահմանվել է 30.000 դրամ, որին 2011 թ. սեպտեմբերի 1-ից լրացուցիչ ավելացվել է յուրաքանչյուր երեխայի համար 20.000 դրամ⁷⁸⁷:

Սոցիալական քաղաքականության ծրագրերը մշակելիս կառավարությունը հատուկ ուշադրություն է դարձրել բնակչության սոցիալապես խոցելի կամ հատուկ կարիքներ ունեցող կամ առանձնահատուկ մոտեցում պահանջող խմբերի՝ հասարակությանը ինտեգրվելու առավել ճկուն միջոցների ներդրմանը:

Կառավարությունը անօթևան միայնակ տարեցների, առանց ծնողական խնամքի մնացած երեխաների, մանկատների սաների և սոցիալական այլ խմբերի պատկանող անձանց համար նախաձեռնել է «սոցիալական բնակարան» ծրագրի իրականացման գործընթացը: Պետական նպաստների բնագավառում կառավարությունը աշխատել է ճշտել ընտանեկան նպաստի ծրագրի հասցեականությունը՝ համակարգում ընդգրկելով առավել սակավ ապահովներին, և 2011 թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ հանրապետության շուրջ 100.000 աղքատ ընտանիք 2008 թ. 21.000 դրամի փոխարեն ամսական միջին հաշվով ստացել է 27.000 դրամ նպաստ: Նպաստ ստանալու իրավունքից զրկվել է շուրջ 17.000 ոչ անապահով ընտանիք⁷⁸⁸:

Ընտանեկան նպաստի համակարգից դուրս մնացած ընտանիքներին հատկացվել է միանվագ հրատապ դրամական օգնություն, որի չափերը նույնպես 2009 թ. ավելացվել են 20 %-ով, իսկ 2010 թ.՝ ևս 35 %-ով: Ներկայումս այն 13.500 դրամ է՝ 2008 թ. 8.000 դրամի փոխարեն⁷⁸⁹:

Երեխայի ծննդյան միանվագ նպաստը հասցվել է 50.000 դրամի (35.000 դրամի փոխարեն), 1-ին և 2-րդ երեխայի համար՝ 430.000 դրամի՝ 300.000 դրամի փոխարեն, 3-րդ և հաջորդ յուրաքանչյուր երեխայի համար նպաստը բարձրացել է 6 անգամ, որ ներկայումս 18.000 դրամ է (3.000 դրամի փոխարեն): Ընդ որում՝ նպաստի չափի բարձրացման շնորհիվ շեշտակիորեն ավելացավ նպաստից օգտվող անձանց թիվը՝ շուրջ 3 անգամ⁷⁹⁰:

Ճգնաժամի տարիներին սոցիալական ոլորտներին՝ սոցիալական ապահովությանը, առողջապահությանն ու կրթությանն ուղղված միջոցների բաժինը պետական բյուջեի ծախսերում չիջավ 40 %-ից, և կառավարությունը կատարեց սոցիալական իր բոլոր պարտավորությունները⁷⁹¹:

Համաշխարհային բանկի փորձագետների հաշվարկները ցույց են տվել, որ եթե կառավարությունը չկատարեր 2009 թ. վերը թվարկված կենսաթոշակների և սոցիալական աջակցության ծրագրերի հավելումները, ապա աղքատության մակարդակը հանրապետությունում կլիներ ոչ թե 34.1 %, ինչպես արձանագրել է ազգային վիճակագրական ծառայությունը, այլ 51.7 %:

⁷⁸⁷ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 66:

⁷⁸⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁸⁹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2010 թվականին, էջ 50, 52:

⁷⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում:

ՀՀ կառավարությունը, սկսած 2009 թվականից, մեծ վարկեր վերցրեց միջազգային ֆինանսական կազմակերպություններից և այլ դոնոր երկրներից՝ թույլ չտալու համար ճգնաժամի հետևանքով պետական ծախսերի, այսինքն՝ թոշակների, նպաստների, աշխատավարձի կրճատումներ: Դա բնակչության սոցիալական վիճակի վատթարացում թույլ չտալու առումով արդարացված էր, բայց հանգեցրեց երկրի արտաքին պարտքի բեռի ավելացման: Եվ ահա 2012 թ. բյուջեում արդեն նախատեսված էր վերադառնալ ցածր դեֆիցիտին՝ հասցնելով այն նախաճգնաժամային 3 %-ին, ինչը նշանակում է կառավարելի պահել պարտքը և չվտանգել տնտեսական աճը:

2012 թ. 10 %-ով նախատեսվում էր ավելացնել 100.000 ընտանիքների սոցիալական նպաստները, մոտ 500.000 թոշակառուների թոշակները: Հարկ է նշել, որ բյուջեի ծախսերից ամենամեծածավալը հենց կենսաթոշակներին ուղղվող գումարներն են՝ մոտ 200 մլրդ դրամ կամ բյուջեի ծախսերի մոտ 20 %-ը: Այլ բան է, որ բարձրացումից հետո 28.000 դրամ միջին կենսաթոշակը դեռևս բավարար չէ կենսական կարևոր կարիքների բավարարման համար:

2012 թ. բյուջեի ամենակարևոր նորությունը, այսպես կոչված, սոցիալական փաթեթն է: Մոտ 120.000 պետական ծառայողներ օգտվում են այդ փաթեթից, որով նրանք կարող են հոգավ իրենց կրթական, առողջապահական, Հայաստանի Հանրապետությունում կամ Լեռնային Ղարաբաղում հանգստանալու, հիփոթեքային վարկերի տոկոսները մարելու պահանջները: Այս փաթեթը նշանակում է, որ պետական ծառայողների եկամուտները կավելանան մոտ 10 %-ով, թեև նրանք այդ գումարները կանխիկ չեն ստանա⁷⁹²: Դրանք անկանխիկ կուտոկեն այն նպատակին, որը կորոշի պետական ծառայողը: Գնաճի ցուցանիշի պահպանումը կարևոր էր նախևառաջ սոցիալական առումով, քանի որ եթե ավելի բարձր լիներ, ապա կփոշիացներ կենսաթոշակների և նպաստների բարձրացման արդյունավետությունը, ուստի սոցիալական ծախսերի ավելացման և գնաճի զսպման գործընթացների զուգահեռ իրականացումը նույնպես բյուջեի կարևոր խնդիրներից էր:

Սոցիալական ոլորտում ևս առկա են մի շարք թերություններ, որոնցից կարելի է առանձնացնել հետևյալը. ընտանեկան նպաստի համակարգի տվյալների ստուգման արդյունքում 17.000 ընտանիք իրավացիորեն զրկվեց ընտանեկան նպաստի իրավունքից, փոխարենը շուրջ 9.000 ընտանիք ճանաչվեց կարիքավոր և ընդգրկվեց համակարգում: Կենսաթոշակային համակարգում ճշգրտվեցին 65.000 անհատական գործեր, վերականգնվեցին գրեթե 5.000 կենսաթոշակառուի թերվճարված գումարները, դադարեցվեցին 18.000 «ոչ առկա» անձանց կենսաթոշակների վճարումը⁷⁹³: ՀՀ վերահսկիչ պալատի ստուգումների շնորհիվ հայտնաբերվեցին մեծ չափերի յուրացումներ կենսաթոշակային համակարգում: Ժողովրդագրական իրավիճակի առկա հիմնախնդիրներից է բնակչության ժողովրդագրական ծերացումը, որի ընթացքը հանրապետությունում հետխորհրդային տարիներին մեծապես արագացել էր: Բնակչության ծերացումը կամ ժողովրդագրական ծերացումը երկարատև ժողովրդագրական փոփոխությունների, բնակչության վերարտադրության, ծնելիության, մահացության և դրանց հարաբերակցու-

⁷⁹² Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 65:

⁷⁹³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 11 հոկտեմբերի, 2012:

թյուններում տեղ գտած տեղաշարժերի, ինչպես նաև մասամբ միգրացիայի հետևանք էր: Ըստ ՄԱԿ-ի ժողովրդագրական ծերացման սանդղակի, եթե երկրի բնակչության կառուցվածքում 65 և բարձր տարիքի բնակչությունը կազմում է 7 %-ից ավելի, ապա տվյալ բնակչությունը համարվում է ծերացած, այդ ցուցանիշը 2013 թ. տարեսկզբի դրությամբ ՀՀ-ում կազմել է 10,6 %⁷⁹⁴:

2014 թ. հունվարից Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը նախաձեռնել և իրականացնում է արմատական կենսաթոշակային բարեփոխումներ, որոնց նպատակն է պատշաճ կենսաթոշակ ապահովել կենսաթոշակառուների համար, կենսաթոշակային համակարգը դարձնել ֆինանսապես կայուն, ապահովել ուղղակի կապ կատարված սոցիալական վճարների և կենսաթոշակի չափի միջև: Հայաստանում ներկայումս գործող բաշխողական կենսաթոշակային համակարգում առկա են մի շարք խնդիրներ:

2008 թ. մայիսի 13-ին ՀՀ կառավարության N 1487-Ն որոշմամբ հաստատվեց կենսաթոշակային բարեփոխումների ծրագիրը և կենսաթոշակային բարեփոխումների իրականացումն ապահովող միջոցառումների ժամանակացույցը, որի հիման վրա էլ մշակվել են կենսաթոշակային բազմաստիճան համակարգի իրավական հիմք հանդիսացող 5 օրենքների նախագծերը: 2010 թ. դեկտեմբերի 22-ին այդ օրենքներն ընդունվել են ՀՀ ԱԺ-ում և մտել ուժի մեջ 2011 թ. հունվարի 1-ից:

2014 թ. ապրիլի 2-ին Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրական դատարանը հրապարակեց Ազգային ժողովի մի խումբ պատգամավորների կողմից ՀՀ Սահմանադրական դատարան ներկայացված դիմումի վերաբերյալ ՍԳՈ-1142 որոշումը, որով գործի քննության շրջանակներում ՀՀ Սահմանադրությանը հակասող և անվավեր ճանաչվեցին Կուտակային կենսաթոշակների մասին ՀՀ օրենքի մի շարք դրույթներ:

Ըստ այդմ՝ 2014 թ. հունիսի 21-ին Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողովն ընդունեց «Կուտակային կենսաթոշակների մասին» ՀՀ օրենքում փոփոխություն կատարելու մասին» օրենքը՝ կուտակային բաղադրիչի իրավակարգավորումները համապատասխանեցնելով Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրական դատարանի 2014 թ. ապրիլի 2-ի որոշմանը:

Մասնավորապես 2014 թ. հուլիսի 1-ից սկսած՝ կուտակային բաղադրիչի մասնակիցները ՀՀ պետական բյուջե են վճարում սոցիալական վճարներ, իսկ պետությունը կրկնապատկում է այդ վճարներ և մասնակիցների համար (օգտին) փոխանցում է կուտակային հատկացումներ: Մինչև 2014 թ. հուլիսի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում կատարված պարտադիր կուտակային վճարները ամբողջությամբ ենթակա են վերադարձի՝ մասնակիցների ներկայացրած դիմումների համաձայն:

Մինչև 1974 թվականը ծնված անձինք կենսաթոշակ են ստանալու բաշխողական կենսաթոշակային բաղադրիչից: Նրանց կենսաթոշակները հաշվարկվելու են ներկայումս «Պետական կենսաթոշակների մասին» ՀՀ օրենքով սահմանված բանաձևով: Մինչև 1974 թ. ծնվածները կարող են կամավորության սկզբունքով մասնակցել պարտադիր կամ կամավոր կուտակային բաղադրիչներին, և ի լրումն պետական կենսաթոշակի՝ ստանալ պարտադիր կամ կամավոր կուտակային կենսաթոշակ:

⁷⁹⁴ Տե՛ս Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, Երևան, 2013, էջ 19:

Նվազագույն աշխատավարձ ստացողների համար սոցիալական վճարը կատարում է գործատուն (այսինքն՝ նվազագույն անվանական ամսական աշխատավարձը պիտի սահմանվի այնպես, որ դրանից սոցիալական վճար և հարկը պահելուց հետո չմնա ավելի պակաս գումար, քան «Նվազագույն ամսական աշխատավարձի մասին» ՀՀ օրենքի 1-ին հոդվածով սահմանված չափը, 2014 թ. հուլիսի 1-ից՝ 50.000 դրամ):

Եթե լրացել է անձի 55 տարին և նրա կենսաթոշակային հաշվում առկա կենսաթոշակային ֆոնդի փայերի ընդհանուր հաշվարկային արժեքը այնքան է, որ բավարարում է ոչ պակաս, քան հիմնական կենսաթոշակի հնգապատիկի չափով, ապա այն կարող է ստանալ իր կուտակած 55 տարեկանից՝ կենսաթոշակային ֆոնդի փայերի մի մասի մարման արդյունքում ստացած գումարի չափով կնքելով հիմնական կենսաթոշակի հնգապատիկն ապահովող պայմանագիր, իսկ մնացած մասը ստանալով իր նախընտրած տարբերակով (վաղաժամկետ կուտակային կենսաթոշակի իրավունք):

Սինչև 2014 թ. հուլիսի 1-ը կատարված կուտակային վճարների հաշվին ձեռք բերված փայերի գումարը՝ հաշվարկված ՀՀ կենտրոնական բանկի սահմանած տոկոսադրույքով, դիմումների հիման վրա, մաս-մաս վերադարձվում են անձանց դեպոզիտարիայի միջոցով՝ 2015 թ. հունվարի 1-ից մինչև 2015 թ. հուլիսի 1-ն ընկած ժամանակահատվածում: Անկախ դիմում գրելու պահից՝ հետվերադարձնման ենթակա է միայն մինչև նոր օրենքի ուժի մեջ մտնելը կատարված վճարների դիմաց ձեռք բերված փայերի մարումից ստացված ճշգրտված գումարը: Հետվերադարձի դիմումներն ընդունվում են 2014 թ. սեպտեմբերի 1-ից մինչև 2015 թ. հունվարի 1-ը: Ընդ որում՝ հետ են վերադարձվում միայն մասնակցի կողմից կատարված վճարումները (առանց պետական մասնակցության): Եթե անձը շարունակում է մասնակցությունը կուտակային բաղադրիչին, ապա պետական մասնակցության գումարը մնում է նրա հաշվում, իսկ եթե անձը չի մասնակցում կուտակային համակարգին, ապա պետական մասնակցության գումարը փոխանցվում է պետական բյուջե:

Այժմ հանրապետությունում գործում է նշված համակարգը՝ ապագայի արժանապատիվ կենսաթոշակ ստանալու ակնկալիքով:

2000-2002 թթ. ՀՀ-ում շարունակվում էին պահպանվել նախորդ տարիների արտագաղթի զգալի ծավալները, և ՀՀ-ից մեկնողների ու ժամանողների միջին տարեկան տարբերությունը կազմում էր շուրջ 55.000 մարդ (բացասական մնացորդ), ապա 2002-2003 թթ., չնայած ուղևորահոսքերի ծավալներին, այն կտրուկ նվազեց՝ հասնելով 3-10.000-ի, իսկ սկսած 2004 թվականից՝ յուրաքանչյուր տարի արձանագրվում էր միգրացիայի դրական մնացորդ, և ՀՀ ժամանողների թիվը գերազանցում էր ՀՀ մեկնողների թվին⁷⁹⁵: ՀՀ-ում միգրացիոն խնդիրների համակարգման և դրանց լուծման արդյունավետությունից ելնելով՝ դեռևս 1990-ական թթ. վերջերին ստեղծվեց միգրացիայի և փախստականների հիմնահարցերը համակարգող պետական կառավարման առանձին մարմին՝ ՀՀ կառավարությանն առընթեր վարչության կարգավիճակով: Այդ մարմնի գործունեության շնորհիվ մեր հանրապետությունն ունեցավ միգրացիայի պետական կարգավորման հայեցակարգային փաստաթուղթ: Այն հանդիսացավ ՀՀ կառավարության 2004 թ. հունիսի 25-ի որոշմամբ ընդունված ՀՀ բնակչության միգրացիայի պետական կարգավորման

⁷⁹⁵ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 69:

հայեցակարգ, որով սահմանվեցին միջազգային հոսքերի պետական կարգավորման համակարգի արմատական կատարելագործմանն ուղղված քաղաքական միջոցառումների սկզբունքները:

2006 թ. Հայաստան ժամանածների թիվը մոտ 22.000-ով ավելի է եղել ՀՀ-ից մեկնողների թվից⁷⁹⁶: ՀՀ սահմանային անցակետերում ուղևորահոսքերի հաշվառման համակարգի տվյալներով 2007 թվականից կրկին բացասական դարձավ ՀՀ արտաքին միգրացիոն հաշվեկշիռը: 2008 թ. հասավ 23.1 հազարի: Այդ նույն թվականին վրա հասած համաշխարհային ֆինանսական ճգնաժամը լուրջ ազդեցություն թողեց ոչ միայն աղքատության ու անհավասարության, այլև միգրացիոն հոսքերի վրա: 2009-2010 թթ. այդ հաշվեկշիռի բացասական բնույթը ոչ միայն պահպանվել է, այլև աճել է՝ հասնելով 30-50.000-ի⁷⁹⁷: Այդ նույն միտումը շարունակվեց նաև հետագա տարիներին: ՀՀ 2011 թ. մարդահամարի արդյունքներով արձանագրվեց, որ ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի տվյալների համեմատությամբ ՀՀ մշտական բնակչության թվաքանակի ցուցանիշը հաշվառման պահի դրությամբ՝ 2011 թ. հոկտեմբերին, նվազել է շուրջ 195.000 մարդով կամ 6 %-ով այն դեպքում, երբ միջմարդահամարային տարիներին (2002-2011 թթ.) ՀՀ բնակչության հավելաճը կազմել է 126.000 մարդ: Այսինքն՝ մշտական բնակչության թվաքանակի ցուցանիշի նվազումը միջմարդահամարային տասնամյակում, ի հաշիվ միգրացիայի, զնահատվում է (կազմում է) շուրջ 320.000 մարդ⁷⁹⁸:

Մեկնողների և ժամանողների բացասական տարբերությունն ակնհայտ է, այսինքն՝ տարվա ընթացքում ավելի շատ մարդ մեկնում է, քան վերադառնում: «Միգրացիայի նվազման միտումը պետք է դառնա իրականացվող միգրացիոն քաղաքականության առարկան, – ընդգծել է ՀՀ նախագահը 2011 թ. հունիսին միգրացիոն քաղաքականությանը նվիրված խորհրդակցության ժամանակ: Հայաստանում միգրացիայի վերաբերյալ վիճակագրության պակաս կամ տվյալների հավաքագրման թերացումներ կան, որոնք թույլ չեն տալիս կարճաժամկետ հատվածում պարբերաբար և ճշգրիտ պատկերացումներ կազմել իրավիճակի և զարգացումների մասին: Ըստ հանրապետության ղեկավարի, ի վերջո, մարդկանց աշխատանքային միգրացիայի գործընթացը բարդ երևույթ է, հիմնվում է բազմաթիվ սոցիալ-տնտեսական, մշակութային և հասարակական-քաղաքական գործոնների վրա»⁷⁹⁹: 2000 թ. Հայաստան չի վերադարձել մոտավորապես 57.000 մարդ, 2001 թ.՝ 60.000 մարդ, այնուհետև այն փոքրացել է, և արդեն 2004-2006 թթ. գրանցվել է դրական հաշվեկշիռ: Վերջին տարիների ընթացքում (2008-2009 թթ.) Հայաստան չվերադարձածների թվաքանակը կազմել է 23-30.000 մարդ⁸⁰⁰: Ինչ վերաբերում

⁷⁹⁶ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 69:

⁷⁹⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 25 հոկտեմբերի, 2011:

⁷⁹⁸ Տե՛ս Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, Երևան, 2013, էջ 22:

⁷⁹⁹ Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, Երևան, 2013, էջ 22, նաև՝ «Հայաստանի Հանրապետություն», 25 հոկտեմբերի, 2011:

⁸⁰⁰ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 121-122:

է 2011 թվականին, Հայաստանից մեկնողների թվաքանակը 43820 մարդով գերազանցեց ժամանողներին⁸⁰¹, իսկ 2012 թ.՝ 42784 մարդով⁸⁰²:

21-րդ դարասկզբին առողջապահության ոլորտում իրականացված քաղաքականության նպատակներն են եղել համակարգի կայուն զարգացումը, սոցիալական արդարության ու համերաշխության սկզբունքներով բնորոշվող առողջապահության համակարգի ձևավորումը, բժշկական օգնության որակի ու մատչելիության բարձրացումը, բնակչության առողջության պահպանումը և բարելավումը:

Առողջապահական հաստատությունների մասնավորեցման ռազմավարության իրականացումն ուղղված է եղել ոլորտում սոցիալական և շուկայական սկզբունքների համապատասխանեցմանը, ինչպես նաև ոլորտի զարգացման համար անհրաժեշտ ֆինանսական միջոցների ներգրավման նպատակով առողջապահական հաստատությունների ներդրումային գրավչության բարձրացմանը:

Ելնելով ժամանակի պահանջներին համապատասխան առողջապահական հաստատությունների ներուժի ձևավորման և առողջապահությանը հասցեագրվող ռացիոնալ միջոցների օգտագործման անհրաժեշտությունից՝ իրականացվեց առողջապահական համակարգի օպտիմալացման գործընթացը:

ՀՀ պետբյուջեից առողջապահության ոլորտի ֆինանսավորման աճը կրել է շարունակական և կայուն բնույթ: Այդ ամենը անմիջական ազդեցություն ունեցավ համակարգի զարգացման, բուժօգնության որակի ու մատչելիության բարելավման վրա: Ոլորտում իրականացվող քաղաքականությունը հնարավորություն տվեց ավելացնելու պետության առողջապահական ծրագրերը և մեծացնելու դրանց ծավալներն ու մատչելիությունը:

2006 թ. առողջության առաջնային պահպանման ծառայությունները հանրապետության բնակչության համար դարձան անվճար: Ամբուլատոր-պոլիկլինիկական համակարգի հզորացումը ՀՀ կառավարության կողմից իրականացվող առողջապահական բարեփոխումների առանցքային ուղղություններից էր: Վերջինս արտացոլվել է նաև ՀՀ կառավարության կողմից ընդունված «Աղքատության հաղթահարման ռազմավարական ծրագրում»: 2000-ական թթ. շարունակվում ու ընդլայնվում էր ընտանեկան բժշկության համակարգի ներդրումը որպես ՀՀ բնակչության ու հատկապես անապահով խավի համար առողջության առաջնային պահպանման և ախտորոշիչ ծառայությունների մատչելիության գրավական: Առաջին անգամ մասնագիտացված ստոմատոլոգիական ծառայության մատուցումը 65 տարեկանից բարձր բնակչության տարիքային խմբի համար իրականացվեց պետական պատվերի շրջանակներում⁸⁰³:

2006 թ. ՀՀ կառավարությունը հաստատեց «Առողջության առաջնային պահպանման ծառայություններ մատուցող բժշկի ազատ ընտրության և նրա մոտ բնակչության գրանցման կարգը», որով կանոնակարգվում էր բնակչության կողմից բժշկի ազատ ընտրության և նրա մոտ գրանցման գործընթացը: Պետական բյուջեի միջոցների հաշվին իրականացվեց կենտրոնացված կարգով բուժարքավորումների ձեռքբերումը: Շուտով

⁸⁰¹ Տե՛ս Միգրացիա և մարդկային զարգացում, հնարավորություններ և մարտահրավերներ 2009, «Հայաստան», Երևան, 2009, էջ 78:

⁸⁰² Տե՛ս Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, 2013, էջ 122:

⁸⁰³ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 70-71:

բուժսարքավորումներով բավարարելու խնդիրը առավելապես ուղղվեց դեպի մարզային առողջապահության համակարգ⁸⁰⁴: 2001-2007 թթ. բացվեցին ժամանակակից բուժսարքավորումներով ու տեխնոլոգիաներով հագեցված բաժանմունքներ ու կենտրոններ: Այդ ընթացքում ակնհայտ հաջողություններ արձանագրվեցին վարակիչ հիվանդությունների համաճարակաբանական վերահսկման ուղղությամբ:

Առողջապահության ոլորտում կառավարությունը հետևողականորեն իրականացրել է բուժօգնությունների որակի և մատչելիության բարձրացման, ինչպես նաև ոլորտի ստվերայնության կրճատման աշխատանքներ: Այսպես՝ կառավարության նախաձեռնությամբ 2008 թ. հուլիսի 1-ից մեկնարկեց ծննդօգնության՝ պետության կողմից երաշխավորված անվճար բժշկական օգնությունն ու սպասարկումն ըստ հավաստագրերի: 2011 թ. հունվարի 1-ից ներդրվեց մինչև 7 տարեկան երեխաների հիվանդանոցային անվճար բուժօգնության հավաստագրի ծրագիրը և երեխայի առողջության անձնագիրը: 2011 թ. մայիսից անվճար էր 14 տարեկանը բոլորած նախազինակոչային տարիքի երիտասարդների բուժզննումը և անհրաժեշտության դեպքում բուժումը⁸⁰⁵: 2010-2011 թթ. ընթացքում ներդրվել ու իրականացվում է հիվանդանոցային և առողջության առաջնային պահպանման օղակում աշխատող բուժաշխատողների կատարողականի վրա հիմնված խրախուսական վարձատրության նոր համակարգ: 2010 թ. ՀՀ կառավարության կողմից ընդունվեց «Գեղերի պատշաճ արտադրական գործունեության կանոնները», ինչի շնորհիվ ՀՀ-ում մեծանում էին տեղական արտադրության դեղերի արտահանման ծավալները, արտադրության տեխնիկական հագեցվածությունը համապատասխանեցվում էր ժամանակակից միջազգային չափանիշներին, բարձրանում էր դեղերի որակի, արդյունավետության, անվտանգության վերահսկողության մակարդակը:

Բնակչության բուժսպասարկման որակի և մատչելիության բարձրացման տեսանկյունից կառավարության կարևոր ձեռքբերումներից են հանրապետությունում շտապօգնության ծառայության զարգացմանն ու արդիականացմանն ուղղված միջոցառումները: 2011 թ. շտապօգնության ծառայությունների ավտոպարկը նորացվեց Չինաստանի կառավարության դրամաշնորհով ստացված 88 ժամանակակից ավտոմեքենաներով, որոնք հատկացվեցին Երևանի և հանրապետության բոլոր մարզերի գրեթե բոլոր քաղաքների 38 բուժհիմնարկներին:

Շտապօգնության ծառայության բժիշկների աշխատավարձը 2011 թ. հուլիսի դրությամբ կազմեց 103.000 դրամ 2010 թ. 54.000 դրամի փոխարեն բուժբույրերինը՝ 75.000 դրամ 47.000 դրամի փոխարեն, վարորդներինը՝ 96.000 դրամ 71.000 դրամի փոխարեն⁸⁰⁶:

Շտապօգնության ծառայության աշխատանքի որակի բարելավման նպատակով մշակվել և ներդրվել են 15 կլինիկական ուղեցույցներ՝ առավել հաճախ պատահող և կյանքին վտանգ սպառնացող վիճակների վերաբերյալ:

Առողջապահության ոլորտում կրճատմանն ուղղված միջոցառումների շարքում կառավարությունը 2010 թ. սկսեց համավճարի ծրագրի փորձարկումը 3 բուժհաստատություններում, իսկ 2011 թ. փետրվարի 1-ից ծրագրի գործողությունը տարածվեց հանրա-

⁸⁰⁴ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 71:

⁸⁰⁵ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 73:

⁸⁰⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

պետության բոլոր բաժնաստատությունների անհետաձգելի և զինեկոլոգիական բժշկական ծառայությունների վրա՝ միաժամանակ համավճարից ազատելով սոցիալապես անապահով և հատուկ խմբերում ընդգրկված անձանց: 2011 թ.՝ համավճարի ներդրման 6 ամիսների ընթացքում, համավճարով բյուջե է մուտքագրվել նախկինում ստվերային շրջանառության մեջ գտնվող 439.6 միլիոն դրամ: Պետական բյուջե փոխադրված հարկերը, նախորդ տարվա նույն ժամանակահատվածի համեմատությամբ, աճել են 39 %-ով կամ 734.9 միլիոն դրամով⁸⁰⁷:

Բյուջետային հատկացումների ավելացման, ֆինանսավորման համավճարային նոր մեխանիզմների ներդրման, վճարովի ծառայությունների գների մասնակի կարգավորման, ինչպես նաև հիվանդանոցային ծառայություններ մատուցող բուժհաստատություններում աշխատակիցների աշխատավարձերի վճարման մասնակի կանոնակարգման պայմաններում բժիշկների միջին աշխատավարձը 2010 թ. 97.0 հազար դրամի դիմաց 2011 թ. կազմել է շուրջ 170.000 դրամ, բուժբույրերինը՝ համապատասխանաբար 52.000 և 70.000 դրամ, մայրապետներինը՝ 47 և 57.000 դրամ, մանկական ծառայության բժիշկներինը՝ 92.000 և 215.000 դրամ⁸⁰⁸:

Ստվերային շրջանառության աղբյուր էր նաև պոլիլիցիկանների կողմից զանազան տեղեկանքների տրամադրումը քաղաքացիներին: ՀՀ կառավարությունը 2011 թ. հունիսի 2-ի որոշմամբ կասեցրել է քաղաքացիներից օրենքով չսահմանված որևէ տեղեկանք պահանջելը:

Բուժծառայության մատչելիության բարձրացման նպատակով կառավարությունը խթանել է կամավոր բժշկական ապահովագրության համակարգի զարգացումը, «Եկամտահարկի մասին» օրենքում գործատուների կողմից յուրաքանչյուր աշխատողի առողջության ապահովագրության համար կատարված ամսական 10000 դրամ ապահովագրավճարը սահմանել է որպես համախառն եկամտից նվազեցվող եկամուտ: Օգտվելով ընձեռած հնարավորությունից՝ 2011 թ. հուլիսի 1-ի դրությամբ 2677 ձեռնարկություն և կազմակերպություն պայմանագրեր են կնքել 23277 աշխատողների բժշկական ապահովագրության վերաբերյալ⁸⁰⁹:

Առանձնահատուկ կարևորություն ունի կառավարության կողմից մարզերում իրականացվող բուժհաստատությունների արդիականացման ծրագիրը: Հիմնովին վերակառուցվել է և բժշկական նորագույն սարքավորումներ տեղադրվել Իջևանի, Հրազդանի, Արմավիրի, Արարատի և Գորիսի բժշկական կենտրոններում: 2011 թ. ցուցակը համալրվեց Ապարանի և Գավառի բուժկենտրոններով: 2010 թ. սկսվեցին Շիրակի մարզի Գյումրու բժշկական նոր կենտրոնի կառուցման աշխատանքները, որոնք ավարտվեցին 2012 թ. վերջին: Շիրակի մարզում գործում է միջազգային չափանիշներին համապատասխան ժամանակակից բժշկական կենտրոն, որը մարզի բնակչությանը մատուցում է որակյալ և մատչելի բժշկական ծառայություններ: Հանրապետության 50 գյուղական համայնքներում նույն ժամանակահատվածում կառուցվեց 20 նոր և նորոգեց 30 համայնքային ամբուլատորիա՝ տրամադրելով նաև ժամանակակից բժշկական սարքա-

⁸⁰⁷ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 73:

⁸⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 74:

⁸⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 75:

վորում, կահույք և բուժօգնությունների ստանդարտ հավաքածու: Ընդհանուր առմամբ այս ուղղությամբ իրականացվել է 27 միլիոն ԱՄՆ դոլարին համարժեք ներդրում, որից 5 միլիոն դոլարը՝ սարքավորումների և կահույքի համար⁸¹⁰: 2012 թ. հանրապետությունում բնակչության ստացիոնար բուժումն իրականացվել է 127 հիվանդանոցներում, որոնց 70,1 %-ը ՀՀ առողջապահության նախարարության ենթակայության են, ինչպես նաև հանրապետությունում գործող 513 ամբուլատոր-պոլիկլինիկական հիմնարկների 28,1 %-ը, հիվանդանոցային մահճակալների 61,8 %-ը⁸¹¹:

Չնայած ձեռնարկված միջոցառումներին առողջապահության ոլորտում առկա են մի շարք թերություններ ու բացթողումներ, չլուծված հրատապ խնդիրներ: Առողջապահության ոլորտում պետական ծախսերը շարունակում են մնալ փոքրածավալ: Առողջապահության ծառայություններից օգտվող բնակչության քանակը դեռևս ցածր է:

Բնակչության ընդամենը 25 %-ն է օգտվում այդ ծառայությունից, և սա հատկապես առկա է քաղաքային վայրերում ու աղքատների շրջանում: Հայաստանի բնակչության մեծամասնությունը (52 %) նախընտրում է այցելել պետական հիվանդանոցներ, որտեղ նրանց այցելությունները հասնում են 43 %-ի: Միայն 5 %-ն է օգտվում մասնավոր հիվանդանոցներից: Սա ցույց է տալիս, որ բնակչության շատ փոքր հատվածն է ունակ վճարելու բժշկական ծառայությունների դիմաց:

2008 թ. բնակչության անձնական ծախսերի 73 %-ը ուղղվել է առողջապահական ծառայություններին, որը վկայում է դրանց չափազանց թանկ լինելու մասին: Այս երևույթը կանխելու համար կառավարությունը դեռևս 2008 թ. մշակեց աղքատ ընտանիքների ծախսերը հոգալու ծրագիր, սակայն մինչև 2013 թվականը միայն բնակչության 20 %-ն է օգտվել այդ ծրագրից⁸¹²:

դ. Գիտակրթական և մշակութային կյանքը

Երրորդ հազարամյակի սկզբին հիմք դրվեցին ու նախանշվեցին կրթական բարեփոխումների առաջին ուղղությունները կրթական բոլոր աստիճաններում՝ նախադպրոցականից մինչև մասնագիտական: 2001-2015 թթ. նաև լայնածավալ բարեփոխումների ժամանակահատված էին միջնակարգ կրթության արդիականացման, որակի բարելավման, մատչելիության մեծացման, կառավարման ապակենտրոնացման և արդյունավետության բարձրացման առումով:

2001 թվականից 10-ամյա կրթությունը դարձավ 11-ամյա, իսկ 2006 թվականից՝ 12-ամյա (տարրական՝ 4 տարի, հիմնական՝ 5 տարի և ավագ դպրոց՝ 3 տարի): Այդ ամենը ամրագրվեց 2009 թ. Ազգային ժողովի կողմից ընդունված «Հանրակրթության մասին» օրենքում: Եթե 1990-1991 ուստարում պետական հանրակրթական դպրոցների թիվը հանրապետությունում 1347 էր՝ 590,8 հազար աշակերտներով և 55,5 հազար ուսուցիչներով, ապա 2006-2007 ուստարում 1427 դպրոցներում սովորում էր 471,3 հազար աշա-

⁸¹⁰ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 75:

⁸¹¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2012 թ., էջ 271:

⁸¹² Տե՛ս նույն տեղում:

կերտ⁸¹³, և այդ դպրոցներն ունեն 41,7 հազար ուսուցիչներ, իսկ 2012-2013 ուստարում դպրոցների թիվը կազմում էր 1435՝ 368,7 աշակերտով և 40,8 հազար ուսուցիչներով⁸¹⁴: 2014-2015 ուստարում հանրակրթական դպրոցների թիվը 1437 էր՝ 359,6 աշակերտով և 39.000 ուսուցչներով⁸¹⁵:

Կրթության ոլորտում 2008 թ. աշխատում էր շուրջ 45.000 մանկավարժ: Կրթության որակի ապահովման տեսանկյունից հատուկ կարևորելով ուսուցիչների դերը՝ պետությունը հետևողականորեն իրականացրեց աշխատավարձերի բարձրացման քաղաքականություն: Եթե 2003 թ. «ուսուցիչների տարեկան աշխատավարձ-շնչային ՀՆԱ հարաբերությունը կազմում էր 1.0, ապա 2008 թ. այն դարձավ 0.49: Ընդլայնվեց ուսուցիչների վերապատրաստման ծավալը: Եթե մինչև 2003 թվականը տարեկան վերապատրաստում անցել է ուսուցիչների միայն 4-5 %-ը, 2005 թվականից ամեն տարի վերապատրաստվում է նրանց 20 %-ը⁸¹⁶, ինչը հնարավորություն է տալիս ապահովելու ուսուցիչների ողջ համակարգի վերապատրաստման 5-ամյա պարբերաշրջանը: 2002 թ. կրթության կառավարման և ֆինանսավորման բարեփոխումներ ծրագրի շրջանակներում հաջողվեց արմատապես լուծել աշակերտներին դասագրքերով ապահովելու կարևորագույն խնդիրը: Միջնակարգ կրթության ծախսերը տարեցտարի ավելացել են՝ 2008 թ. կազմելով կրթության բնագավառի ընդհանուր ծախսերի 78.2 %-ը: Ֆինանսավորման ծավալների աճը հնարավորություն տվեց էականորեն բարելավելու ոլորտի վիճակը: Այս տարիներին կրթության՝ որպես աղքատության հաղթահարման և սոցիալ-տնտեսական առաջընթացի հիմնական գործոնի զարգացման գլխավոր նպատակներն են եղել կրթության որակի բարելավումը և սոցիալական բոլոր խավերի համար որակյալ կրթություն ստանալու հավասար հնարավորությունների ու մատչելիության ապահովումը՝ կրթության թե՛ համակարգային, թե՛ բովանդակային բարեփոխումների ուղղությամբ: Հայաստանի Հանրապետության 43 հազար ուսուցիչներ օգտվում են 2012 թ. բյուջեում ներառված սոցիալական փաթեթից⁸¹⁷: Դա վերաբերում է հանրակրթական, հատուկ դպրոցների ուսուցիչներին և արհեստագործնական ուսումնարանների ուսուցիչներին:

2008-2011 թթ. ընթացքում կրթական ծրագրերը նպատակաուղղել են համակարգի բոլոր մակարդակներում կրթության որակի բարձրացմանն ու շարունակական կրթության ապահովմանը:

2012-2013 թթ. ՀՀ-ում գործել են հանրակրթական ծրագրեր իրականացնող 1435 հանրակրթական դպրոցներ, որից 1388-ը կամ 96,7 %-ը՝ պետական, իսկ 47-ը, կամ 3,3 %-ը՝ ոչ պետական: 2011-2012 ուստարվա համեմատությամբ՝ հանրակրթական դպրոցների ընդհանուր թվաքանակը նվազել է 0,4 %-ով: Դա բացատրվում է դպրոցների օպտիմալացման արդյունքում Երևանի Գեղարքունիքի, Շիրակի, Վայոց ձորի և Արագածոտնի մի քանի դպրոցների փակումով և 2 ավագ դպրոցների միավորմամբ: Հայաստանում գործել

⁸¹³ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 72:

⁸¹⁴ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք, 1995, 1996, Երևան, 1998, էջ 67, նույնը, 2006, էջ 107, Հանրակրթությունը Հայաստանում 2012-2013 ուստարում, վիճակագրական տեղեկագիր, Երևան, 2013, էջ 4, 40, 55, Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2013, Երևան, 2013, էջ 122:

⁸¹⁵ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք 2015, Երևան, 2015, էջ 119:

⁸¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸¹⁷ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 70:

են 13 մասնագիտացված (1 ոչ պետական) և 27 պետական հատուկ հանրակրթական դպրոցներ, որոնց քանակը նախորդ տարվա համեմատությամբ մնացել է անփոփոխ: ՀՀ-ում գործել է 12 տարրական դպրոց, որոնցից 11-ը պետական են և գտնվում են մարզերում, իսկ 1-ը՝ ոչ պետականը, գտնվում է Երևանում: Հանրապետությունում գործել է 461 հիմնական դպրոց, ինչը կազմում է դպրոցների ընդհանուր թվաքանակի 32,2 %-ը: Նրանցից 306-ը գործել են մարզերում: Վերոնշյալ ուստարում ՀՀ-ում գործում էր 109 ավագ դպրոց, որից 44-ը՝ Երևանում, մյուսները՝ մարզերում: Դրանցից 10-ը ոչ պետական հանրակրթական հաստատություն է: 109 ավագ դպրոցները կազմում են դպրոցների ընդհանուր թվաքանակի 7,6 %-ը: Նախորդ տարվա 18-ի փոխարեն հանրապետությունում 2013 թ. գործել է 16 վարժարան և 837 միջնակարգ դպրոց, որը կազմում է ընդհանուրի 58 %-ը, ընդ որում՝ դրանցից 790-ը մարզերում են: Միջնակարգ դպրոցների ընդհանուր քանակը աճել է 4,8 %-ով: Ըստ էության, կատարված բարեփոխումները համակարգում դեռևս ամբողջությամբ չեն արդարացրել արդյունավետ և որակյալ կրթություն ապահովելու հույսերը⁸¹⁸:

Նախադպրոցական կրթության ոլորտում կազմվել էր նախադպրոցական խմբերի ստեղծման ծրագիր, որի փորձարկումն սկսվել էր 2010 թ. հունիսից Արագածոտնի և Արարատի մարզերի 41 համայնքներում: 2011 թ. վերջին ծրագիրը ներդրվեց ևս չորս մարզում՝ ընդգրկելով 130 համայնք և 5-6 տարեկան 2334 երեխա⁸¹⁹:

Հանրակրթության ոլորտում իրականացվել է շուրջ 400 դպրոցների հիմնանորոգում, վերակառուցում, ժամանակակից աշակերտական գույքով կահավորում, ինչպես նաև այդ դպրոցներն ապահովվել են համակարգչային տեխնիկայով և համացանցային կապով՝ ընդլայնելով Հայաստանի դպրոցների համացանցային հնարավորությունները: Այժմ համացանցում ընդգրկված է 944 դպրոց կամ դպրոցների ընդհանուր թվի 79.5 %-ը: 2011 թ. 461 դպրոցների՝ այդ ցանցին միանալու շնորհիվ հանրապետության դպրոցների 93.2 %-ն համացանցային կապով կապվել է միմյանց և արտաքին աշխարհին: Բոլոր դպրոցներում հիմնվել են էլեկտրոնային գրադարաններ՝ 19 էլեկտրոնային ձեռնարկներով: Այժմ Հայաստանի դպրոցները հագեցված են 16761 համակարգիչով, «համակարգիչ-աշակերտ» հարաբերակցությունը հասել է 22.5-ի, իսկ մեկ դպրոցին բաժին ընկնող համակարգիչների քանակը 2008 թ. 4.0-ի փոխարեն 12 է⁸²⁰:

Դպրոցների տեխնիկական վերազինմանը համահունչ՝ իրականացվել է նաև դրանց կառավարման և դասավանդման բարելավումը: Մասնավորապես ներդրվել են ուսուցիչների ատեստավորման և դպրոցի տնօրենների հավաստագրման ու վերապատրաստման նոր կարգեր: Ներկայիս ավելի քան 1400 դպրոցի տնօրեններից հավաստագիր է ստացել միայն 679-ը: Քննությունների արդյունքում հավաստագրվել են նաև 194 տնօրենի պաշտոնակատար ու 279 փոխտնօրեն և ուսուցիչ: Հավաստագրված անձանց թույլատրվում է մասնակցել դպրոցի տնօրենի մրցույթներին, որոնց ընթացակարգը կառավարությունն արդեն հաստատել է՝ ներառելով մրցույթների անցկացման քափանցիկության և հրապարակայնության ապահովման մեխանիզմներ:

⁸¹⁸ Տե՛ս Հանրակրթությունը Հայաստանում 2012-2013 ուստարում, վիճակագրական տեղեկագիր, էջ 41-63:

⁸¹⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

Ավագ դպրոցների ձևավորման նպատակով ընդլայնվել է դեռևս 2008 թ. մեկնարկած փորձնական 10 ավագ դպրոցների ստեղծման ծրագիրը՝ վերջիններիս թիվը հասցնելով 109-ի, յուրաքանչյուր նորաստեղծ ավագ դպրոց նորոգվել է և համալրվել անհրաժեշտ տեխնիկայով ու սարքավորումներով, գործածության են երաշխավորվել 37 անուն դասագիրք և 12 անուն ուսումնական ձեռնարկ:

2003 թվականից միջին մասնագիտական նախնական (արհեստագործական) կրթության համակարգը սկսեց վերակազմավորվել: Միջին մասնագիտական և նախնական կրթության ոլորտում իրականացվել է եվրոպական կրթական հիմնադրամի «Թուրիմի գործընթացում» 2010 թ. ներգրավվելու և վերջինիս պահանջներին համապատասխան մասնագիտական կրթությունը բարեփոխելու աշխատանք: Մասնավորապես յուրաքանչյուր մարզում և մայրաքաղաքում ստեղծվել է 12 տարածաշրջանային քոլեջ, նորոգվել և վերակառուցվել են այդ քոլեջների շենքերն ու կառույցները, ամբողջովին նորացվել և վերազինվել է դրանց նյութատեխնիկական բազան: Միաժամանակ հաստատված օպտիմալացման ծրագրով 2010-2011 թթ. ընթացքում միավորվել և վերակազմավորվել է 20 միջին մասնագիտական հաստատություն և արհեստագործական ուսումնարան, ևս 4 վարժարան-քոլեջ՝ որպես հաստատություն, միացվել է համապատասխան բուհերին⁸²¹:

ՀՀ բարձրագույն մասնագիտական կրթության զարգացման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2004 թ. ընդունված «Բուհական և հետբուհական կրթության մասին» օրենքը⁸²²: Մասնագիտական որակավորման բարձրացման, առաջավոր փորձի փոխանակման, կրթության բովանդակության ու մեթոդների արդիականացման շատ հարցեր սկսեցին լուծվել Բոլոնիայի համաձայնագրին Հայաստանի Հանրապետության միացման, եվրոպական կրթական համակարգին ինտեգրվելու շնորհիվ: Բարձրագույն կրթության բարեփոխումներն իրականացվեցին այդ գործընթացի սկզբունքներին համապատասխան, հաստատվեց բարձրագույն կրթության որակավորման ազգային շրջանակը, մշակվեց և ընդունվեց բուհերի ֆինանսավորման ռազմավարությունը, վերանայվեցին մասնագիտական կրթական ծրագրերի արտոնագրման պայմաններն ու պահանջները, կարգավորվեց ուսանողների շարժունության հիմնահարցը, ներդրվեց հետազոտողի հետբուհական կրթական ծրագրի կրեդիտային համակարգը՝ սահմանելով ասպիրանտների համար 180 կրեդիտի պարտադիր պահանջ: Կատարված քայլերի շնորհիվ հաջողվեց ձեռքբազատվել շուկայում անորակ կրթական ծառայություն մատուցող 30-ից ավելի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններից՝ արտոնագրից զրկելու, մասնակիորեն կասեցնելու կամ այլ բուհերի հետ դրանք միավորելու ճանապարհով⁸²³:

2005 թ. Նորվեգիայի Բերգեն քաղաքում Հայաստանի Հանրապետությունը ստորագրեց նաև Բերգենի հռչակագիրը՝ միանալով Բոլոնիայի գործընթացին: Նպատակը ՀՀ մասնագիտական կրթական համակարգի ինտեգրումն էր բարձրագույն կրթության եվրոպական միասնական տարածքին: 2005 թ. հուլիսին հաստատվեց «Ուսանողներին մեկ բարձրագույն ուսումնական հաստատությունից մեկ ուրիշը փոխադրելու կարգը»:

⁸²¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2010 թ. հունվար-մարտին, Երևան, 2010, էջ 212:

⁸²² «Բարձրագույն կրթություն», պրակ 5, ՀՀ ԿԳՆ, Կրթության ազգային ինստիտուտ, Երևան, 2012, էջ 3, 24:

⁸²³ «Բարձրագույն կրթություն», պրակ 2, Կրթության ազգային ինստիտուտ, Երևան, 2007, էջ 58-109:

2006 թ. հունիսին որոշվեց «ՀՀ պետական բուհերում ուսանողական նպաստ և պետական կրթաթոշակ տալու կարգը»⁸²⁴, որով ուսանողական նպաստը փոխհատուցվում է (լրիվ կամ մասնակի) ՀՀ պետական բյուջեի ծախսային մասում նախատեսված միջոցների, բարձրագույն ուսումնական հաստատության, ինչպես նաև ՀՀ օրենսդրությամբ չարգելված այլ աղբյուրների հաշվին: Իսկ 2006 թ. սեպտեմբերից առաջին անգամ ՀՀ պետական բուհերում կիրառվել է մրցակցային կրթության գաղափարը՝ ըստ առաջադիմության ուսանողների փոխատեղումը վճարովի ուսուցման համակարգից անվճար, և հակառակը⁸²⁵: Ստեղծվել է բարձրագույն կրթության որակի ապահովման, հավաստագրման համակարգի հայեցակարգ, ուրվագծվել են դրա իրականացման հիմնական սկզբունքներն ու ուղենիշները:

2012-2013 ուստարում հանրապետությունում գործել են 23 բարձրագույն պետական ուսումնական հաստատություններ և 12 մասնաճյուղեր, որոնցում սովորել են 76730 ուսանող, նրանցից 64905-ը կամ 84,6 %-ը սովորել է վճարովի ուսուցմամբ, իսկ 11825-ը կամ 15,4 %-ը՝ անվճար: Ոչ միայն հանրապետության, այլև աշխարհի առաջավոր բուհերի շարքում իր որակյալ կրթական ու գիտական մակարդակով առաջնակարգ տեղ է զբաղեցնում մայր բուհը՝ Երևանի պետական համալսարանը: 2012-2013 ուստարում հանրապետությունում գործել են 42 բարձրագույն ոչ պետական ուսումնական հաստատություններ, որտեղ սովորող ուսանողների թվաքանակը կազմել է 13415⁸²⁶:

Տարեցտարի ավելի շատ օտարերկրացիներ և սփյուռքահայեր են դիմում՝ ՀՀ-ում բարձրագույն կրթություն ստանալու համար: 2007-2008 ուստարվա տվյալներով հայաստանյան պետական և ոչ պետական բուհերում սովորել են մոտ 2300 օտարերկրացի և սփյուռքահայ ուսանողներ⁸²⁷, որոնց թիվը 2012-2013 ուստարում կիսով չափ կրճատվել է⁸²⁸: ՀՀ-ում գործող ծրագրերը հնարավորություն են տալիս ոչ միայն կադրեր պատրաստելու Սփյուռքի հայկական համայնքի համար, կապ ապահովելու Սփյուռքի և Հայաստանի միջև, այլև բազմաթիվ ընտանիքների համար ազդեցիկ գործոն է Հայաստան վերադառնալու կամ Հայաստանում մշտական բնակություն հաստատելու համար:

Երիտասարդների համար ստեղծվել է արտասահմանյան կրթօջախներում որակյալ կրթություն ստանալու հնարավորություն: Այսպես կրթության բնագավառում 2008-2011 թթ. ստորագրված 31 միջպետական համաձայնագրերով 627 երիտասարդ գործուղվել է արտասահման բարձրագույն և հետբուհական կրթություն ստանալու: «Լույս» կրթական հիմնադրամի ստեղծմամբ 43 երիտասարդ 2009/2010 թթ., 68-ը 2010/2011 թթ., 143-ը 2011/2012 թթ. աջակցություն է ստացել՝ ուսանելու աշխարհի լավագույն 25 համալսարաններում⁸²⁹:

21-րդ դարասկզբին ՀՀ գիտության ոլորտում առաջնային խնդիր էր օրենսդրական և նորմատիվ իրավական դաշտի կարգավորումը: 2001 թ. ապրիլին ՀՀ կառավարու-

⁸²⁴ Տե՛ս «Բարձրագույն կրթություն», պրակ 2, Կրթության ազգային ինստիտուտ, Երևան, 2007, էջ 186-192:

⁸²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 132:

⁸²⁶ Տե՛ս ՀՀ սոցիալական վիճակը 2012 թ., էջ 181, 193:

⁸²⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2010 թ., էջ 124:

⁸²⁸ Տե՛ս ՀՀ սոցիալական վիճակը 2012 թ., էջ 187:

⁸²⁹ Տե՛ս նույն տեղում, նաև՝ «Բարձրագույն կրթություն», էջ 116:

յան կողմից հավանության արժանացավ «Հայաստանի Հանրապետության գիտության զարգացման հայեցակարգը»⁸³⁰, որը նախանշում էր ոլորտի զարգացման ուղիները:

2001 թ. ՀՀ կառավարությունը հաստատեց գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության բազային (պայմանագրային), թեմատիկ, նպատակային ծրագրային ֆինանսավորման կարգերը:

ՀՀ կառավարության կողմից 2002 թ. ընդունվեց «ՀՀ գիտության և տեխնիկայի զարգացման գերակայությունները հաստատելու մասին» որոշումը, իսկ 2006 թ.՝ «Գիտության ոլորտի բարեփոխումների հայեցակարգերի դրույթները»: Դրանցում ոչ միայն նշված էին գիտական ու գիտատեխնիկական գործունեության ֆինանսավորման աղբյուրները, այլև հայրենի գիտության գերակա ուղղությունները: Նշված որոշումներում հատկապես կարևորվում էին հայագիտությունը, կիրառական արժեքավոր հետազոտությունների զարգացումը խթանող հիմնարար հետազոտությունները, տեղեկատվական ու առաջատար տեխնոլոգիաները (կենսատեխնոլոգիա, նանոտեխնոլոգիա), էներգիայի նոր աղբյուրների ուսումնասիրումը և այլն:

2006-2007 թթ. ընթացքում մշակվեց և ՀՀ կառավարության հավանությանը արժանացավ «ՀՀ գիտության ոլորտի բարեփոխումների հայեցակարգը», որի հիմնական նպատակն էր գիտելիքի վրա հիմնված տնտեսության և հասարակության ստեղծումը: Հայեցակարգը նախանշում էր համակարգի զարգացումը 2008-2011 թթ. և ամրագրում հետևյալ հիմնական նպատակները: Առաջին՝ համակարգի կառավարման արդյունավետության բարձրացմամբ գիտության ոլորտի կառավարման պետական միասնական մարմնի ստեղծում՝ հանձնի գիտության պետական կոմիտեի: Երկրորդ՝ անկախ փորձաքննության համակարգի ստեղծում, երրորդ՝ գիտական աստիճանաշնորհման համակարգի վերափոխում և Գիտության պետական հիմնադրամի ստեղծում⁸³¹:

Բնական գիտությունների բնագավառում աշխատանք է կատարվել հետևյալ հիմնական ուղղություններով. հիմնադրվել է Ա. Ի. Ալիխանյանի անվան ազգային գիտական լաբորատորիան, որին կից ստեղծվել է «Տարրական մասնիկների և միջուկային ֆիզիկայի նորարարության համալիր ծրագիր»՝ երիտասարդ գիտնականների ու ասպիրանտների համար: Այսօր արդեն ծրագրում ընդգրկված են 11 երիտասարդներ, որոնք կառավարության ֆինանսավորմամբ մասնակցել են Շվեյցարիայի և ԱՄՆ-ի համաշխարհային ճանաչում ունեցող գիտակրթական կենտրոնների նախագծերին, տասնյակ միջազգային գիտաժողովների՝ ներկայացնելով բարձր էներգիաների ֆիզիկայի բնագավառում իրենց կատարած գիտական-նորարարական աշխատանքները: Գործի է դրվել միջուկային բժշկության ծրագիրը, որի շրջանակում Ա. Ի. Ալիխանյանի անվան ազգային գիտական լաբորատորիայում կազմակերպվել է «տեխնեցիում» ռադիոիզոտոպի արտադրությունը: Հայաստանում գործող երկու գամմա-խցիկներում այս ռադիոիզոտոպի կիրառմամբ հնարավոր է դարձել ավելի ճշգրիտ ախտորոշել օնկոհիվանդներին: Չուգահեռաբար հիմնադրվել է «Ռադիոիզոտոպների արտադրության կենտրոն» ՓԲԸ-ը, որը բելգիական «ԱյԲիԷյ մոլեկուլյար» ընկերության հետ համատեղ սկսել է կառուցել ռադիոիզոտոպ արտադրող նոր ցիկլոտրոնը: Վերջինս թույլ կտա Հայաստանում ստեղ-

⁸³⁰ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու 2001, գիրք Գ, էջ 922:

⁸³¹ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 72:

ծել քաղցկեղի ախտորոշման և բուժման գերժամանակակից կենտրոն: Այս նպատակին արդեն հատկացվել է շուրջ 5.2 միլիոն եվրո⁸³²: Կրթություն-գիտություն կապն ամրապնդելու համար կառավարությունը սկսել է գիտահետազոտական ինստիտուտների միացումը համալսարաններին, կրթական և գիտական ակադեմիաներին:

Որոշակի զարգացում նկատվեց հայագիտության ոլորտում: Նրա գլխավոր խնդիրը դարձավ բոլոր ուղղությունների ըստ ամենայնի զարգացումը, համընթաց քայլերը համաշխարհային գիտության հետ և հայագիտության նվաճումները հայոց պետության հետագա զարգացմանն ու ամրապնդմանը ի սպաս դնելը:

Արդի պայմաններում հայագիտության մտահոգիչ վիճակի թելադրանքով և նրա աշխատանքները համակարգելու համար 2003 թ. սեպտեմբերին ՀՀ ԳԱԱ-ն և Երևանի պետական համալսարանը կազմակերպեցին հայագիտության արդի վիճակին և զարգացման հեռանկարներին նվիրված միջազգային համաժողով՝ արտերկրի հայագետների մասնակցությամբ: Համաժողովը եկավ այն եզրակացության, որ անհրաժեշտ է ստեղծել հայագիտական հիմնադրամ, լույս ընծայել տեղեկատվական պարբերական, հիմնել հայագիտական աշխատանքները համակարգող կենտրոն՝ Հայաստանի և արտերկրի գիտնականների մասնակցությամբ:

Չնայած չստեղծվեց այդ կենտրոնը, սակայն Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիայի, Երևանի պետական համալսարանի, Երևանի Մատենադարանի և հայագիտական մյուս օջախների ակտիվ աշխատանքների համագործակցության շնորհիվ զգալի նվաճումներ ձեռք բերվեցին այս ոլորտում: 2013 թ. հոկտեմբերին տեղի ունեցավ Հայագիտական 2-րդ միջազգային համաժողովը, որը ձեռնամուխ եղավ վերոնշյալ հիմնախնդիրների լուծմանը: Արդի պայմաններում հայագիտության կարևորագույն նվաճումներից պետք է համարել «Հայոց պատմության» քառահատորյակի (յուրաքանչյուրը՝ 2 գրքով) հրատարակումը, 3-րդ և 4-րդ հատորների առաջին գրքերը հրատարակվեցին 2010 թվականին: Գրանց հաջորդեցին նույն հատորների 2-րդ գրքերը և 2-րդ հատորի 2-րդ գիրքը: Վերջին երկու տարիներին ավարտվեցին «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարի (16 հատորով), «Հայ ժողովրդական հեքիաթների» (17 հատորով), «Հայաստանի ազգային ատլասի» (2 հատորով), «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ատլասի» (եռալեզու՝ հայերեն, անգլերեն և ռուսերեն), Ս. Մալխասյանցի «Հայերեն բացատրական բառարանի» (4 հատորով վերահրատարակումը 2010 թ.), Պ. Բեդիրյանի «Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարանի» հրատարակությունները: 21-րդ դարակյան (2001-2004 թթ.) իրականացվեցին հանրագիտարանի համառոտ քառահատոր հրատարակությունը (2003 թ.), «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանը» (5 հատորով, արժանացել է պետական մրցանակի, 2001 թ.), «Հայկական Մփյուռք» (2003 թ.), «Զրիստոնյա Հայաստան» (2002 թ.), «Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ (1988-1994 թթ.)» (2004 թ.) և հանրագիտարանային այլ հրատարակություններ: Հրատարակվել են հայագիտության տարբեր բնագավառները ներկայացնող մենագրություններ ու հոդվածների ժողովածուներ՝ նվիրված հայ պատմագիտության, աղբյուրագիտության, լեզվաբանության, գրականագիտության հիմնախնդիրներին, նաև մի

⁸³² Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 72:

քանի հազար մենագրություններ ու հոդվածներ՝ հայագիտության տարաբնույթ խնդիրներին վերաբերող, «Բանբեր Մատենադարանի» ժողովածուի մի քանի տասնյակի հասնող հատորները, «Բազմավեպն» ու «Հանդես ամսօրյան», «Պատմա-բանասիրական հանդես» ու «Բանբեր Երևանի համալսարանի» պարբերականները և այլն:

Հայագիտական ակտիվ հետազոտություններ է իրականացնում 2008 թվականից ԵՊՀ-ում ստեղծված Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, որտեղ ներառվեցին ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնը, հնագիտական հետազոտությունների, Հայաստանի պատմական աշխարհագրության և քարտեզագրության լաբորատորիաները, Հայ-վրացական կապերի կենտրոնը և Հայ-օսմանական առնչությունների բաժինը, որի գիտաշխատողների ջանքերով հրատարակվել են հայագիտության տեսանկյունից մեծ արժեք ներկայացնող բազմաթիվ գրքեր, մեթոդական ձեռնարկներ, հոդվածներ, քարտեզներ:

Կարևոր նվաճում է հայ մատենագրության ու դասական գրականության թվանշանային գրադարանի և www.digilib.am կայքի ստեղծումը, որը լայն հեռանկարներ է բացում ազգային գիտամշակութային արժեքների պահպանման, միջազգայնացման և հայագիտական ուսումնասիրությունների դյուրացման ու զարգացման առջև: Որոշակի նվաճումներ են ձեռք բերվել հնագիտական հետազոտությունների ասպարեզում: Հայ հնագետները արտասահմանյան հնագիտական արշավախմբերի հետ համատեղ ՀՀ-ում կատարեցին բազմաթիվ պեղումներ, որոնց արդյունքները անակնկալ էին ամբողջ աշխարհի մակարդակով: Հայաստանի «Արենի 1» քարանձավային համալիրում 2010 թ. կատարված պեղումներով հայտնաբերվեց եղինջի մանրաթելից պատրաստված կանացի հագուստ, որը թվագրվում է մ. թ. ա. 39-րդ դարով (մ. թ. ա. 3800 թ.), այսինքն՝ մոտ 5900 տարեկան է: Հագուստի տարիքը որոշվել է Կալիֆոռնիայի համալսարանում կատարված հետազոտությամբ: Բացի այդ՝ ՀՀ ԳԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հնագետների ուժերով նույն «Արենի 1» քարանձավային համալիրում հայտնաբերվեցին մաս 5000-ամյա ոտնաման և աշխարհի ամենահին գինեգործարանը⁸³³: Հայագիտության նվաճումներն ի մի են բերվել ՀՀ ԳԱԱ-ի և ԵՊՀ-ի կողմից հրավիրված միջազգային մի շարք գիտաժողովներում: Հիշատակության արժանի են Մովսես Խորենացու ծննդյան 1500-ամյակին, Գլաձորի համալսարանի 700-ամյակին, քրիստոնեության պետական կրոնի հռչակման 1700-ամյակին (2001) ու հայ գրերի ստեղծման 1600-ամյակին (2005) նվիրված գիտաժողովները և այլն:

Հայագիտության՝ իբրև գերակա ուղղության զարգացումը խթանելու նպատակով ՀՀ կառավարությունը 2012 թ. հունվարի 12-ին ընդունեց «Հայագիտության զարգացման հայեցակարգը, ոլորտի զարգացման 2012-2025 թթ. ռազմավարությունը և դրա իրականացման միջոցառումների ժամանակացույցը»⁸³⁴: Փաստաթղթի հիմնական նպատակն է պետության և հայ մտավորականության ջանքերով հայագիտությունը վերածել հայության ազգային ու մշակութային անվտանգության ապահովման հզոր գործոնի: Ռազմավարությամբ նախատեսված միջոցառումների իրականացման շնորհիվ հայագիտությունը կխթանի անկախ պետականության ամրապնդումը ու կնպաստի ազգային ինքնագիտակցության ուժեղացմանը:

⁸³³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 25 հուլիսի, 2011:

⁸³⁴ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիան 70 տարում, Երևան, 2013, էջ 12-13:

Պայքարը ազգային արժեքների պահպանման համար 2000-ական թթ. առանձնահատուկ ուշադրություն սևեռեց բնակչության մշակութային կյանքի աշխուժացմանը, մշակութային ծառայությունների մատչելիությանը և որակի ապահովմանը, մշակութային ենթակառուցվածքների համաչափ զարգացմանը (ըստ ոլորտների ու մարզերի): ՀՀ մշակույթի նախարարությունը ֆինանսավորեց երաժշտական, թատերական, կինոարվեստի բազում փառատոններ, ցուցահանդեսներ, աշխարհահռչակ մշակութային գործիչների հյուրախաղեր:

Ժամանակակից արվեստի զարգացման ուղղությամբ 2009 թվականից սկսվեց «Դեր-յուտային ծրագրերին պետական աջակցություն» ծրագիրը, որի շրջանակում օժանդակություն ցուցաբերվեց երիտասարդական թատերական արվեստի 15 ներկայացումների, 47 լավագույն երիտասարդ կոմպոզիտորների դասական ստեղծագործությունների, 28 կինոֆիլմերի ստեղծմանը (12 դերյուտային, 16 ուսանողական)⁸³⁵: Հովանավորչական ֆինանսական ներդրումների, միջազգային կառույցների և արտասահմանյան երկրների դրամաշնորհների հաշվին (մոտ 2 մլրդ դրամին համարժեք տարադրամ) որակական փոփոխության են ենթարկվել մշակութային միջոցառումները, համալրվել է մշակութային կառույցների նյութատեխնիկական բազան, պայմաններ են ստեղծվել մշակութային ժառանգության պահպանության կառույցների ձևավորման համար:

Երաժշտարվեստի ոլորտում գերակա ուղղություն համարվող օպերային և բալետային արվեստի զարգացման նպատակով պետական պատվերով 2 տարվա ընթացքում իրականացվել է 5 խոշոր նախագծերի՝ «Սպարտակ» (բեմադրիչ՝ Յուրի Գրիգորովիչ), «Ռոմեո և Ջուլիետ» (բեմադրիչ՝ Ռուդոլֆ Խառատյան) բալետների, «Աիդա» (բեմադրիչ՝ Մարիո Կորադի), «Սայաթ-Նովա» (բեմադրիչ՝ Արամ Մուքիասյան), «Ալմաստ» (բեմադրիչ՝ Ա. Իսահակյան) օպերաների բեմադրությունը⁸³⁶, ֆինանսավորվել են «XXI դարի հեռանկարներ» միջազգային դասական երաժշտական փառատոնի 10-ից ավելի ծրագրեր՝ Հայաստանում կազմակերպելով ավելի քան 70 համերգ՝ աշխարհի ամենաճանաչված օպերային երգիչների, ռոք խմբերի, անվանի դիրիժորների ու նրանց ղեկավարած նվագախմբերի, միջազգային մրցույթների դափնեկիրների, հայտնի մենակատարների մասնակցությամբ: ՀՀ կառավարությունը սատարել է Պլաչիդո Դոմինգոյի, Աննա-Մարիա Մարտինեսի, Լարա Ֆաբիանի, Ջեթրո Թալի, Յան Գիլանի, Ջո Կոկերի, Ջորջ Բենսոնի, Ջուլիետայի, «Յուռա-Հիպ» և «Դիպ Փարփլ» ռոք խմբերի, Վլադիմիր Սպիվակովի, Էշիշտոֆ Պենդերեցկու, Վալերի Գերգիևի, Լոնդոնի սիմֆոնիկ նվագախմբի, Գեդեոն Կրեմերի լարային նվագախմբի, Բորոդինի անվան լարային քառյակի, Մալերի կամերային նվագախմբի, Յուրի Բաշմետի, Դենիս Մացուևի և հանրաճանաչ այլ վարպետների հայաստանյան հյուրախաղերը, աջակցել է նաև ֆինանսապես Հայաստանում ջազի 70-ամյակին նվիրված «Jazz-70» ջազային փառատոնի համերգներին հանրաճանաչ երաժիշտներ Էլ Ջերոյի, Ինդիանայի, Սիլեսայիլ Բուտմանի, Նինո Քաթամաձեի, Տիգրան Համասյանի, Տաթևիկ Հովհաննիսյանի և մյուսների մասնակցությամբ⁸³⁷:

⁸³⁵ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 76:

⁸³⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸³⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

Կինոարվեստի ոլորտում նոր թափ է հաղորդվել «Ոսկե ծիրան» կինոփառատոնին՝ աջակցելով կինոյի համաշխարհային աստղեր Կլաուդիա Կարոլինալեի, Ժերար Դեպարդիեի, Քշիշտոֆ Չանուսիի, Ֆաննի Արդանի, Մարկո Բելոկիոյի, Տավիանի եղբայրների, Տոնինո Գոներայի, Լի Չանգոյի մասնակցությանը՝ խթանելով նոր փառատոնների, մասնավորապես «Ռեանիմանիայի» կայացումը⁸³⁸:

Թատերարվեստի ոլորտում առաջին անգամ Ծաղկաձոր քաղաքում նախաձեռնվեց, մնջախաղի միջազգային և հանրապետական նշանակության «Թատրոն-Մ» փառատոնը:

Կերպարվեստի ոլորտում հայ մշակույթը արտերկրում ներկայացվեց շուրջ 28 ցուցահանդեսներում: Հայաստանում կազմակերպվեց «Սալվադոր Դալին և սյուրռեալիստները» ցուցահանդեսը, որտեղ հայ արվեստասերին առաջին անգամ ներկայացվեցին 20-րդ դարի գեղանկարի մեծագույն վարպետներ Սալվադոր Դալիի, Վասիլի Կանդինսկու, Ջորջո դե Կիրիկոյի ավելի քան 160 գրաֆիկական գործեր և հայ նկարիչների 40 գործ⁸³⁹:

2014 թ. հանրապետությունում գրադարանների քանակը հասնում էր 868-ի⁸⁴⁰: Այդ նույն տարում ամսագրերի և այլ պարբերականների հրատարակությունների քանակը 180 էր⁸⁴¹ :

Գրահրատարակչական ոլորտում պետական պատվերով և աջակցությամբ տպագրվեցին շուրջ 500 անուն գիրք, ներդրվեցին գրահրատարակչական 7 նոր ուղղություններ, մասնավորապես մշակութային ժառանգությունը ներկայացնող գրականություն, հայ գրքի տպագրության 500-ամյակին նվիրված հրատարակություններ, թարգմանական գրականություն, ազգային փոքրամասնությունների գրականություն, գրական ժառանգություն, Հայաստանի անկախության 20-ամյակին նվիրված գրականություն, էլեկտրոնային հրատարակություններ: Հրատարակված գրականությունից անվճար բաշխվեց 77081-ը, իրացվեց 25351 միավոր⁸⁴²:

Գեղարվեստական կրթության ոլորտում պետական աջակցությամբ սկսվեց ուսումնական գրականության հրատարակումը, որի հետևանքով երաժշտական և արվեստի դպրոցները ապահովվեցին 132 անուն ուսումնական գրականությամբ և մեթոդական ուղեցույցներով: Մշակվեցին երաժշտական դպրոցների օրինակելի ուսումնական պլաններ և 17 առարկայական ծրագրեր: Մեթոդական աշխատանքների կազմակերպման նպատակով ՀՀ-ում հիմնվեց 33 հեռակետային դպրոց (յուրաքանչյուր մարզում՝ երեքական, հատկացվեց 48 միլիոն դրամ), վերաբացվեց «Դպրոցականի ֆիլիարմոնիան», որը հանրապետության մանուկների և պատանիների համար 156 դասհամերգներ է իրականացրել, այդ թվում՝ 90-ը մայրաքաղաքում (հատկացվել է 22 միլիոն դրամ): Ընդլայնվեց երաժշտական արվեստի դպրոցներին տրամադրվող ուսման վարձավճարի փոխհատուցման ծրագիրը՝ ցանկում ներառելով նաև փողային և լարային նվագարաններ:

⁸³⁸ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 76:

⁸³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 77:

⁸⁴⁰ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրության տարեգիրք 2015, էջ 139:

⁸⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 141:

⁸⁴² Տե՛ս նույն տեղում:

2011 թ. սովորողների թիվը կազմեց 2443 աշակերտ: Ծրագրի վրա ծախսվեց տարեկան մոտ 300 միլիոն դրամ⁸⁴³:

Տարբեր մասնագիտությունների գծով կազմակերպվեցին մի շարք հանրապետական նպատակային մանկապատանեկան մրցույթներ, փառատոներ, ամառային ստեղծագործական և արվեստի ճամբարներ, որոնց մասնակցեցին 5049 շնորհալի երեխա և 110 երգչախումբ:

Մշակութային ժառանգության պատմամշակութային հուշարձանների պահպանության բնագավառում կանոնակարգվեցին և ներդրվեցին պետական ֆինանսավորման նոր ծրագրերով: Այսպես՝ 2009-2010 թթ. հուշարձանների վերականգնման ծրագիրը համալրվեց «Հուշարձանների տեխնիկական վիճակի դիտանցում», «Հուշարձանների պեղում» ենթածրագրերով, ինչպես նաև «Հուշարձանների հրատապ ուսումնասիրում, ամրակայում, վերանորոգում» և «Աջակցություն հայկական պատմամշակութային հուշարձանների վավերագրման» նոր ծրագրային ուղղություններով, որոնց շրջանակում իրականացվեց շուրջ 65 հուշարձանի նախնական ուսումնասիրում, անհրաժեշտության դեպքում՝ նաև պեղման աշխատանքներ, կազմվեց ավելի քան 920 հուշարձանի անձնագրային փաթեթ, իրականացվեց առավել վտանգված 52 հուշարձանի տեխնիկական վիճակի դիտանցում, թողարկվեց 980 պահպանական գոտի, որից հաստատվեց 598-ը, դրանց թվում՝ 2010 թ. հաստատվեց Երևան քաղաքի հուշարձանների պահպանական 114 գոտի: Իրականացվեց 24 թանգարանների մոտ 900 000 միավոր թանգարանային առարկաների վերահաշվառում: Թանգարանային ֆոնդերը իրականացված պեղումների արդյունքում և նվիրաբերությունների միջոցով 2008-2010 թթ. համալրվել են 45920 ցուցանմուշով⁸⁴⁴: Թանգարաններում ներդրվել է շուրջ 26,8 միլիոն դրամ գումար՝ հակահրդեհային, ազդանշանային, ջեռուցման, արտաքին տեսահսկողական համակարգերի տեղադրման, ինչպես նաև սենսորային կրպակների ձեռքբերման համար: Ընդհանուր առմամբ շուրջ 4.2 միլիոն դրամ⁸⁴⁵:

2014 թ. հանրապետությունում գործում են 105 թանգարաններ մասնաճյուղերի հետ միասին⁸⁴⁶ :

Մշակութային ծառայությունների որակի և մատչելիության ապահովման նպատակով սկսվել է մշակույթի ոլորտում տեղեկատվական-հաղորդակցական նոր տեխնոլոգիաների ներդրումը: Մասնավորապես գրադարանային ոլորտում ներդրվեցին «Հայաստանյան գրադարանների միացյալ ավտոմատացված ցանց» (ALEPH)՝ գրադարաններից օգտվողների համար, նորացված էլեկտրոնային-տեղեկատվական “EBSKO” և “Integrum World” փաթեթները:

Թանգարանային ոլորտում ստեղծվեց նոր վեբ կայք, և ապահովվեց էլեկտրոնային շտեմարաններ պարունակող սենսորային կրպակների տեղադրումը:

Արվեստի բնագավառում սկսվեց արվեստի գործերի և թանգարանային առարկաների թվայնացման և համացանցում դրանք ներդնելու գործընթացը: Արդեն լուսանկարվել

⁸⁴³ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրության տարեգիրք 2015, էջ 141:

⁸⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 78:

⁸⁴⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 142:

և թվայնացվել է 8000 գործ Հայաստանի պետական պատկերասրահի հավաքածուից: Կայքը բաց է այցելուների համար⁸⁴⁷:

«Հայաստանյան գրադարանների միացյալ ավտոմատացված ցանց» (ALEPH) ծրագրում ընդգրկված 12 գրադարանները մուտքագրեցին մոտ 3 միլիոն միավոր (778 700 անուն) գրքի մատենագիտական տվյալներ:

Որպես սոցիալական ծրագիր՝ ամսական երկու օր աշակերտության, իսկ վերջին շաբաթ օրը բոլորի համար թանգարաններն աշխատում են առանց մուտքի վճարի: Մշակութային ժամանակակից ենթակառույցների զարգացման ասպարեզում ՀՀ մարզերի համաչափ զարգացման սկզբունքից ելնելով՝ հիմնանորոգվել և վերանորոգվել է թատրոնի 6 շենք, որից 4-ը՝ մարզային (Գավառի, Արտաշատի, Վանաձորի, Գորիսի թատրոնները), 12-ը՝ թանգարանային, այդ թվում՝ Օրբելի եղբայրների՝ Ծաղկաձորում, Պերճ Պռոշյանի՝ Աշտարակում, Ակսել Բակունցի՝ Գորիսում և այլն, 12 գրադարանի շենք, որից 8-ը՝ մարզային, Գիլիջանի ու Գավառի քաղաքային գրադարանները, 79 մարզային մշակույթի տուն, ակումբ, ինչպես նաև կառուցվել է 10 նոր շենք⁸⁴⁸:

Ազգային փոքրամասնությունների մշակույթի պահպանման նպատակով օժանդակություն տրվեց 12 անուն թերթերի և ամսագրերի, 4 գրքի հրատարակման, 2 ֆիլմի նկարահանման:

Միջազգային համագործակցության ոլորտում աջակցություն ցույց տրվեց միջազգային կառույցների հետ երկկողմ, բազմակողմ կապերի ամրապնդմանը: Արտերկրում հայ մշակույթի տարածման ուղղությամբ լուրջ աշխատանքներ տարվեցին: Ապահովվեց մշակութային կոլեկտիվների, անհատների մասնակցությունը շուրջ 120 միջազգային միջոցառումների՝ հյուրախաղերի, փառատոնների, մրցույթների, ցուցահանդեսների և այլն, ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի հետ համագործակցության շրջանակում մրցույթում հաղթելու շնորհիվ ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի կողմից Երևանը 2012 թ. հայտարարվեց Գրքի համաշխարհային մայրաքաղաք⁸⁴⁹:

Մարդկության ոչ նյութական մշակութային ժառանգության ցուցակներում ընդգրկվել է հայկական խաչքարը հետևյալ վերտառությամբ՝ «Խաչքարի արվեստը, խորհուրդն ու խաչքարագործությունը»: «Գառնի» պատմամշակութային արժեք-թանգարանն արժանացել է ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի և Հունաստանի կողմից սահմանված «Մելինա Մերկուրի» մրցանակին:

⁸⁴⁷ Տե՛ս Հայաստանի վիճակագրության տարեգիրք 2015, էջ 142:

⁸⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

2. ՏԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԸ

ա. Սահմանադրական և դատական նոր բարեփոխումներ

1995-2005 թթ. հանրապետության տնտեսական, քաղաքական ու հասարակական կյանքում կատարված տեղաշարժերը ՀՀ Սահմանադրության մեջ բարեփոխումներ կատարելու անհրաժեշտություն առաջացրին: Այդ բարեփոխումներն առաջին հերթին վերաբերում էին ՀՀ նախագահին ընձեռած բացառիկ լիազորությունները սահմանափակելուն, գործադիր իշխանության նկատմամբ ՀՀ Ազգային ժողովի վերահսկողությունը ուժեղացնելուն, իշխանության երեք թևերի միջև փոխադարձ հակակշիռների մեխանիզմներ ստեղծելուն և այլն: Սահմանադրական բարեփոխումների նախապատրաստական աշխատանքները կատարվեցին 1998-2005 թթ.: Այդ փոփոխությունների վերջնական տարբերակը, արժանանալով Ազգային ժողովի հավանությանը, համաժողովրդական հանրաքվեի արդյունքով հաստատվեց 2005 թ. նոյեմբերի 27-ին:

Սահմանադրական փոփոխությունները ներառեցին հասարակական կյանքի գրեթե բոլոր ոլորտները: Հայաստանի առջև նոր հնարավորություններ բացվեցին: Կարևոր փոփոխություններ եղան Սահմանադրության 14-րդ և 42-րդ հոդվածներում: 14-րդ հոդվածում կատարված փոփոխությամբ սահմանվեցին պետության պարտավորությունները հարգելու և պաշտպանելու մարդու արժանապատվությունը՝ որպես նրա ազատությունների և իրավունքների անքակտելի հիմք և բարձրագույն արժեք:

42-րդ հոդվածում կատարված փոփոխության համաձայն՝ մարդու և քաղաքացու իրավունքների ու ազատությունների սահմանափակումները չեն կարող գերազանցել Հայաստանի Հանրապետության միջազգային պարտավորություններով սահմանված շրջանակը:

Ի հավելումն Սահմանադրության մեջ առկա մարդու և քաղաքացու իրավունքների և ազատությունների՝ փոփոխություններով ամրագրվեցին հին և նոր այնպիսի իրավունքներ, ինչպիսիք են ազատ տեղաշարժվելու, խաղաղ, առանց զենքի ժողովներ, հանրահավաքներ, երթեր և ցույցեր անցկացնելու իրավունք (հոդ. 25), աշխատանքի ընտրության իրավունք (հոդ. 32), ընտանիքի համար բավարար կենսասնակարգակի իրավունք (հոդ. 34), ծերության, հաշմանդամության, հիվանդության և այլ դեպքերում սոցիալական ապահովության իրավունք (հոդ. 37), կրթության իրավունք (հոդ. 39) և այլն⁸⁵⁰:

Կարևոր փոփոխություն էր նաև երկքաղաքացիության արգելքի վերացումը: «Քաղաքացիության մասին» ՀՀ օրենքում արդեն ամրագրվել է երկքաղաքացիության վերաբերյալ դրույթ, որը հնարավորություն է տալիս երկրի կյանքում ներգրավելու նաև սփյուռքահայությանը: Այս առումով մեծ է ՀՀ սփյուռքի նախարարության դերակատարությունը: Գործում է հստակ ընթացակարգ, որն անցնելուց հետո սփյուռքահայերը ձեռք են բերում ՀՀ քաղաքացիություն: Շուրջ 60.000 սփյուռքահայ ստացել է երկքաղաքացիություն⁸⁵¹:

⁸⁵⁰ Տե՛ս 10 հարց սահմանադրական փոփոխությունների մասին, Երևան, 2005, էջ 4-5:

⁸⁵¹ Տե՛ս ՀՀ սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները, Երևան, 2013, էջ 188:

Օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների բնական գործունեությունն ապահովելու և զսպումների ու հակակշիռների արդյունավետ համակարգ ձևավորելու համար 2005 թ. սահմանադրական փոփոխություններով էականորեն սահմանափակվեցին հանրապետության նախագահի լիազորությունները: Վերանայվեց Ազգային ժողովն արձակելու ՀՀ նախագահի բացարձակ իրավունքը: Կառավարության ձևավորման հարցում գերակա դիրք զբաղեցրեց Ազգային ժողովը⁸⁵²:

Հանրապետության նախագահի որոշ լիազորություններ փոխանցվեցին Ազգային ժողովին: Այսպես՝ մինչև սահմանադրական փոփոխությունները գլխավոր դատախազին նշանակում և ազատում էր հանրապետության նախագահը՝ վարչապետի առաջարկությամբ, փոփոխություններից հետո գլխավոր դատախազին հանրապետության նախագահի առաջարկությամբ նշանակում է Ազգային ժողովը: Վերանայվեց նաև հանրապետության նախագահի՝ կառավարության կառուցվածքը սահմանելու, կառավարության որոշումները վավերացնելու, Արդարադատության խորհուրդը նախագահելու իրավունքը: Եթե նախկինում հանրապետության նախագահը իր հայեցողությամբ կարող էր նշանակել ու ազատել վարչապետին, ապա 2005 թ. սահմանադրական փոփոխություններով հանրապետության նախագահը, Ազգային ժողովում պատգամավորական խմբակցությունների հետ խորհրդակցելով, վարչապետ էր նշանակում պատգամավորների մեծամասնության վստահությունը վայելող անձին, իսկ եթե դա հնարավոր չէր, ապա առավել թվով պատգամավորների վստահությունը վայելող անձին:

Գործադիր իշխանության բնագավառում սահմանադրական նորամուծություններից էր այն, որ կառավարության կառուցվածքը և լիազորությունները սահմանվում էին օրենքով: Հանրապետության նախագահը կառավարության նիստ կարող էր հրավիրել և վարել միայն արտաքին քաղաքականության, պաշտպանության և ազգային անվտանգության հարցերով, մնացած դեպքերում նիստերը հրավիրում և վարում էր վարչապետը: Կառավարության որոշումներն ուժի մեջ էին մտնում առանց հանրապետության նախագահի վավերացման (բացառություն էին կազմում մարզպետների նշանակման և ազատման որոշումները)⁸⁵³:

Կատարված փոփոխություններով որոշ չափով բարձրացավ խորհրդարանի դերը: Դրա ապացույցն էր այն, որ կառավարության ձևավորման գործում առաջնությունը տրվեց խորհրդարանին, կառավարությունը պատասխանատվություն է կրում ոչ միայն նախագահի, այլև խորհրդարանի առջև: Խորհրդարանը հանրապետության նախագահի առաջարկությամբ նշանակում է նաև Վերահսկիչ պալատի նախագահին, Կենտրոնական բանկի նախագահին, ընտրում ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանին:

Երկարացվեց Ազգային ժողովի լիազորությունների ժամկետը՝ 4 տարուց դառնալով 5 տարի: Ավելացվեցին են նաև Ազգային ժողովի մշտական հանձնաժողովները: Դրանց առավելագույն թիվը դարձավ 12:

Դատական իշխանության համակարգում ևս սկզբունքային փոփոխություններ կատարվեցին: Սահմանադրության նախկին տարբերակով հանրապետության նախագահը գլխավորում էր Արդարադատության խորհուրդը, իսկ նրա տեղակալներն էին ՀՀ ար-

⁸⁵² Տե՛ս ՀՀ սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիները, Երևան, 2013, էջ 6-7:

⁸⁵³ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն, Երևան, 2005, էջ 5-6:

դարադատության նախարարը և գլխավոր դատախազը՝ ի պաշտոնն: 2005 թ. սահմանադրական փոփոխություններով Արդարադատության խորհրդի նիստը նախագահում էր ՀՀ Վճռաբեկ դատարանի նախագահը՝ առանց քվեարկության իրավունքի: Փոխվեց նաև Արդարադատության խորհրդի կազմավորման կարգը: Արդարադատության խորհուրդը, ըստ էության, ձեռք էր բերել դատավորների ինքնակառավարման մարմնի հատկանիշներ: Որոշակիորեն փոխվեց Վճռաբեկ դատարանի դերը, որը կոչված էր ապահովելու օրենքի միատեսակ կիրառությունը: Տվյալ փոփոխության նպատակը դատարանների կողմից օրենքի կամայական մեկնաբանման և կամայական որոշումների ընդունման հնարավորության սահմանափակումն էր:

Սահմանադրական կարգավիճակ ստացան Մարդու իրավունքների պաշտպանը և Հեռուստատեսության ու ռադիոյի ազգային հանձնաժողովը: Այս մարմինների կազմավորման հետ կապված՝ նույնպես լիազորությունների որոշակի փոխանցում կատարվեց հանրապետության նախագահից Ազգային ժողովին:

Սահմանադրական փոփոխությունների դրական քայլերից էր նաև տեղական ինքնակառավարման մարմինների լիազորությունների ժամկետների երկարացումը: Ինքնակառավարման մարմիններն ընտրվում էին 3 տարի ժամկետով: Փոփոխություններից հետո այդ ժամկետը դարձավ 4 տարի: Տեղական ինքնակառավարման մարմինների լիազորությունների կարճ ժամկետները կառավարման կազմակերպման գործում կայուն պայմաններ չէին ստեղծում և լրացուցիչ խոշոր ծախսեր էին պահանջում ընտրությունների անցկացման համար:

Սահմանադրությամբ ամրագրվեց նաև, որ համայնքի բնակչությունը կարող էր ուղղակիորեն մասնակցել համայնքի գործերի կառավարմանը՝ համայնքային նշանակության հարցերը տեղական հանրաքվեով լուծելու միջոցով:

Քարդացվեց նաև համայնքի ղեկավարի պաշտոնակազմի գործընթացը: Կառավարությունը նախքան համայնքի ղեկավարին պաշտոնանկ անելու մասին որոշում ընդունելը պարտադիր պետք է ստանար Սահմանադրական դատարանի եզրակացությունը համայնքի ղեկավարի պաշտոնանկ անելու հիմքերի առկայության մասին:

Փոփոխությունները հնարավորություն տվեցին նաև ընդլայնելու համայնքի ավագանու կազմը՝ դարձնելով նախկին Սահմանադրությամբ ամրագրված 15 անդամներից ավելի⁸⁵⁴:

Սահմանադրական նոր փոփոխություններով փոխվեց նաև Երևանի կարգավիճակը՝ մարզից դառնալով համայնք: Երևանն ունեն իր սեփական բյուջեն և ինքնուրույն է լուծում համայնքային նշանակության խնդիրները: Երևանի քաղաքապետը ընտրվի է և պատասխանատու առաջին հերթին բնակչության առջև, ինչն էլ կարող է որոշ չափով ապահովել նրա անկախությունը պետական իշխանության մարմիններից: Երևանը ձևավորել է նաև իր ներկայացուցչական մարմինը, որը վերահսկում է քաղաքապետի գործունեությունը, քաղաքի բյուջեն և վերջինիս միջոցների օգտագործումը:

2009 թ. մայիսին առաջին անգամ ՀՀ անկախության տարիներին տեղի ունեցան մայրաքաղաքի քաղաքապետի ընտրություններ: Քաղաքապետ ընտրվեց Գագիկ Բեգլարյանը:

⁸⁵⁴ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրություն, Երևան, 2005, էջ 8-9:

2005 թ. սահմանադրական բարեփոխումները, կարևոր քայլ լինելով հիմնական իրավունքների երաշխավորման և խորհրդարանական զարգացման ճանապարհին, ամբողջովին չկարողացան լուծել պատասխանատու իշխանական համակարգի հիմնախնդիրները: Կրճատելով հանրապետության նախագահի լիազորությունները և ավելի շատ իշխանություն վերապահելով Ազգային ժողովին՝ Սահմանադրությունը պահպանեց կիսանախագահական կառավարման համակարգը, որը քաղաքական պրակտիկայում երբեմն հանգում էր «գերնախագահական» համակարգի, եթե հանրապետության նախագահը և խորհրդարանական մեծամասնությունը մույն քաղաքական ուժից են:

Հաշվի առնելով կիսանախագահական կառավարման համակարգի վտանգները, մարդու իրավունքների անկատարությունը, խորհրդարանում թերի վերահսկողությունը, դատական իշխանության անկախության պակասը, անմիջական ժողովրդավարության անկատարությունը՝ որոշվեց իրականացնել սահմանադրական բարեփոխումներ՝ կիսանախագահական կառավարման համակարգից անցում կատարելով կառավարման խորհրդարանական համակարգին, նոր հնարավորություններ ստեղծելով քաղաքական կուսակցությունների զարգացման համար:

Սահմանադրության նոր ամբողջական ու վերջնական փոփոխությունները հաստատվեցին 2015 թ. դեկտեմբերի 6-ի Սահմանադրական համաժողովրդական հանրաքվեով՝ կողմ քվեարկող ընտրողների 63,35 % ձայներով⁸⁵⁵: Սահմանադրության կարևոր ձեռքբերումներից են մարդու հիմնական իրավունքների ընդլայնումը և հստակեցումը: Ամրագրվել են նոր իրավունքներ՝ երեխայի, մարդու ֆիզիկական և հոգեկան անձեռնմխելիության, պատվի և բարի համբավի, այլընտրանքային ծառայության, պատշաճ վարչարարության, տեղեկություններ ստանալու, ցուցման պահանջի իրավունքները: Սոցիալական որոշ իրավունքներ ամրագրվել են որպես հիմնական իրավունքներ, ինչպես, օրինակ, կրթության իրավունքը, աշխատանքի ընտրության ազատությունը և աշխատանքային որոշակի իրավունքները, գործադուլի իրավունքը և այլն⁸⁵⁶:

Նոր փոփոխված Սահմանադրությամբ գործադիր իշխանությունն ամբողջությամբ պատկանում է կառավարությանը, որտեղ վարչապետն ունի բավական ուժեղ դիրք: Գործադիր իշխանությունը մշտապես գտնվում է խորհրդարանական վերահսկողության ներքո և պատասխանատու է միայն խորհրդարանի առջև, որի որոշումներն ընդունվում են կոլեգիալ ձևով: Սահմանվում է խորհրդարանի կողմից կառավարության նկատմամբ հսկողության իրականացում: Խորհրդարանական ընդդիմության իրավունքների ընդլայնումը դրսևորվում է խորհրդարանական վերահսկողության նրա մասնակցությամբ, ինչպես, օրինակ, քննիչ հանձնաժողովների ստեղծումն ու ղեկավարումը⁸⁵⁷: Այդ հանձնաժողովները ձևավորվում են Ազգային ժողովի իրավասության մեջ մտնող և հանրային հետաքրքրություն ներկայացնող հարցերին վերաբերող փաստերը պարզելու և դրանք Ազգային ժողով ներկայացնելու նպատակով: Բոլոր հաջողությունների և առանձնապես անհաջողությունների, ձախողումների և այլն պատասխանատվությունը առաջին հերթին կրում է կառավարությունը և իշխող կուսակցությունը: Խիստ կարևորվում և

⁸⁵⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 8 դեկտեմբերի, 2016:
⁸⁵⁶ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության փոփոխությունների նախագիծ մեկնաբանություններ, Երևան, 2015, էջ 16-36:
⁸⁵⁷ Տե՛ս ՀՀ բարեփոխված սահմանադրություն, Երևան, 2015, էջ 11:

արդիական է դառնում կառավարության կայունության խնդիրը: Սահմանադրությամբ ամրագրվել են կայունության ապահովման մի շարք լուծումներ, որոնցից է նոր ընտրական օրենսգիրքը: Այն պետք է ապահովի խորհրդարանական կայուն մեծամասնություն: Վարչապետին անվստահություն կարելի է հայտնել նրա նշանակումից ոչ շուտ, քան մեկ տարի անց նոր վարչապետ ընտրելու միջոցով: Սահմանադրությամբ հանրապետության նախագահը վերկուսակցական՝ անաչառ արբիտր է և հետևում է Սահմանադրության պահպանմանը: Նոր Սահմանադրությամբ փոխվում է կառավարման կիսանախագահական ձևը խորհրդարանականով, որը նպատակ ունի բարձրացնելու կառավարության պատասխանատվությունը, ստեղծելու ապակենտրոնացված քաղաքական համակարգ և անկախ դատական իշխանություն՝ բարձրացնելով օրենսդրական նախաձեռնությունը և այլն:

Փաստորեն՝ 2015 թ.՝ անկախացումից ի վեր երկրորդ անգամ Հայաստանի Հանրապետությունում կատարվեցին սահմանադրական փոփոխություններ, որոնցով երկրում սկսվեց քաղաքական նոր մշակույթի ձևավորման գործընթաց⁸⁵⁸:

2000 թվականից սկսվեց դատախիրավական բարեփոխումների երկրորդ փուլը: 2001 թ. հիմնվեց ՀՀ տնտեսական դատարանը, իսկ 2003 թ. ընդունվեց ՀՀ քրեական նոր օրենսգիրքը: Այս փուլի կարևոր բարեփոխումներից էր քրեակատարողական համակարգում մարդասիրական գործընթացի կարգավորումը, որի շնորհիվ համակարգը ներքին գործերի նախարարությունից տեղափոխվեց արդարադատության նախարարության համակարգ:

ՀՀ-ի անդամակցությունը միջազգային ամենատարբեր կառույցներին և հատկապես Եվրախորհրդին պահանջում է անկախ ու հուսալի դատական համակարգի ստեղծում: Բացի դրանից՝ սահմանադրական բարեփոխումները նույնպես խթան հանդիսացան դատախիրավական բարեփոխումների երկրորդ փուլի համար: Երկրորդ փուլի շրջանակներում ընդունվեցին դատական օրենսգիրքը, դատախազության մասին օրենքներ, ինչպես նաև մյուս օրենքներում կատարվեցին համապատասխան փոփոխություններ և լրացումներ: Դատախիրավական բարեփոխումների երկրորդ փուլում ստեղծվեցին նոր դատավարական օրենսգրքեր, մասնավորապես քրեական, քաղաքացիական և վարչական դատավարության օրենսգրքերը: Դատական համակարգի անկախության ապահովմանն ուղղված կարևոր քայլերից էր ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2007 թ. վերջերին ընդունված «ՀՀ դատական օրենսգիրքը», որը կարգավորում է դատական իշխանության կազմակերպման և գործունեության հետ կապված հարաբերությունների ողջ շրջանակը: Միջոցներ ձեռնարկվեցին դատարանների նյութատեխնիկական խնդիրները և դատավորների սոցիալական պաշտպանվածության մակարդակը բարելավելու ուղղությամբ: 2007 թ. փետրվարին ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից ընդունվեց նաև «Դատախազության մասին» ՀՀ օրենքը, որով սկսվեց դատախազական համակարգի բարեփոխման գործընթացը, և հստակեցվեցին քրեական հետապնդում հարուցելու, հետաքննության և նախաքննության օրինականության նկատմամբ հսկողություն իրականացնելու, դատարանում մեղադրանքը պաշտպանելու, դատարանների վճիռները և որոշումները բողոքարկելու, պետական շահերի պաշտպանության, պատիժների և հարկադրանքի

⁸⁵⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 13 փետրվարի, 2016, էջ 1, 4-5:

այլ միջոցների կիրառման օրինականության նկատմամբ հսկողություն իրականացնելու դատախազության գործառնությունները: ՀՀ դատական օրենսգրքի ընդունմամբ 2008 թ. հունվարի 1-ից դատական համակարգում բարեփոխումները շարունակվեցին, դրվեց դատական նոր համակարգի հիմքը⁸⁵⁹:

Դատական նոր համակարգում ընդգրկված առաջին ատյանի դատարանները ընդհանուր իրավասության դատարաններ են: ՀՀ-ում գործում է ընդհանուր իրավասության 16 դատարան, յուրաքանչյուր մարզում՝ ընդհանուր իրավասության մեկ դատարան, Երևանում՝ 7 դատարան: Նշված օրենսգրքի ընդունմամբ ստեղծվել է նաև դատական դպրոց, որը կարևորագույն դերակատարում կունենա հանրապետության արդարադատության իրականացման ու ամրապնդման գործում:

ՀՀ-ում գործում են ընդհանուր իրավասության առաջին ատյանի, վերաքննիչ և վճռաբեկ դատարաններ, ինչպես նաև մասնագիտացված վարչական և վարչական վերաքննիչ դատարաններ: Վերաքննիչ դատարանները երեքն են՝ ՀՀ վերաքննիչ քաղաքացիական դատարան՝ նախագահի և 15 դատավորների կազմով, ՀՀ վերաքննիչ քրեական դատարան՝ նախագահի և 15 դատավորների կազմով, և ՀՀ վերաքննիչ վարչական դատարան՝ նախագահի և 6 դատավորների կազմով: ՀՀ-ում գործող Վճռաբեկ դատարանը կազմված է դատարանի նախագահից և դատական երկու պալատից. առաջինը՝ քրեական պալատ, երկրորդը՝ քաղաքացիական ու վարչական պալատ⁸⁶⁰:

«Դատախազության մասին» ՀՀ նոր օրենքով սահմանվեց դատախազության՝ քաղաքակիրթ երկրներին հարիւր համակարգ, որը միտված է նրա սահմանադրական լիազորությունների լիարժեք ու արդյունավետ իրականացմանը: Դատախազության գործառնություններից հանվեց նախաքննություն իրականացնելու լիազորությունը: Նախաքննական նոր մարմիններ ստեղծվեցին հարկային և մաքսային ծառայություններում, պաշտպանության նախարարության համակարգում:

Կարելի է փաստել, որ հասարակական իրավագիտակցության և իրավաընկալման մեջ նկատելի են լուրջ փոփոխություններ. մարդիկ հաճախ են դիմում փաստաբանների օգնությանը, աճում է իրենց իրավունքների պաշտպանության համար դատարաններ դիմող անձանց ու դատական գործերի քանակը: Սակայն դեռևս հասարակության վստահության պակասը դատարանների նկատմամբ շարունակում է մնալ չլուծված և արդիական խնդիր: Դրա պատճառներից մեկը այն է, որ դեռևս դատարաններում չի կազմակերպվում գործերի արագ և արդյունավետ քննություն: Շատ են դատավարությունների անհարկի ձգձգումները: Այս և ուրուրի այլ թերությունների մասին ընդգծեց ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը 2011 թ. հուլիսին դատախազական խնդիրներին նվիրված խորհրդակցության ժամանակ: Միաժամանակ նա պահանջեց որակապես փոխել հանրության վերաբերմունքը երկրում իրականացվող արդարադատության հանդեպ՝ նրա մեջ դատարանների նկատմամբ վստահություն առաջացնելով՝ ընդգծելով, որ «դատախազական բարեփոխումների հիմնական ուղղություններից մեկը պետք է հանդիսանան հատկապես դատարանների կողմից օրենքների միատեսակ մեկնաբանությունը և կիրառումը»⁸⁶¹:

⁸⁵⁹ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 112:

⁸⁶⁰ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական իրավունք, դասագիրք բուհերի համար, Երևան, 2012, էջ 182-183:

⁸⁶¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 20 հուլիսի, 2011:

բ. Ժողովրդավարության գործընթացը

Պետական կառավարման ոլորտում նույնպես իրականացվեցին որոշակի բարեփոխումներ, որոնցից կարևոր նշանակություն ունեցավ քաղաքացիական ծառայության համակարգի ստեղծումը: 2001 թ. դեկտեմբերին ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից ընդունվեց «Քաղաքացիական ծառայության մասին» ՀՀ օրենքը⁸⁶², որի հիման վրա ստեղծվեց քաղաքացիական ծառայության խորհուրդը՝ որպես քաղաքացիական համակարգի կառավարման բարձրագույն մարմին: Մրանով կարգավորվում էին քաղաքացիական ծառայության համակարգի իրավական հիմքերը: Օրենքի ընդունմամբ, փաստորեն, սկսվեց Հայաստանի Հանրապետությունում քաղաքացիական ծառայության համակարգի ներդրման գործընթացը: Նպատակ էր դրվել այդ համակարգի կայացմամբ նպաստելու արդյունավետ, միասնական կադրային քաղաքականության վարմանը, պետական ապարատը քաղաքական ազդեցությունից զերծ՝ պրոֆեսիոնալ, բարոյական բարձր որակներով օժտված մասնագետներով համալրելուն:

Գրանով իրականացավ 7500 քաղաքացիական ծառայողների վերապատրաստման և ատեստավորման նոր ինստիտուտների ստեղծումը, որոնց շնորհիվ ապահովվեց, մի կողմից, քաղաքացիական ծառայողների մասնագիտական ունակությունների ու գիտելիքների, կառավարչական հմտությունների կատարելագործումը, նրանց շարունակական ուսուցումը, մյուս կողմից՝ երեք տարին մեկ անգամ իրենց պաշտոններին քաղաքացիական ծառայողների համապատասխանության որոշումը⁸⁶³: Մրցութային հանձնաժողովի անաչառությունն ապահովելու նպատակով հստակորեն կանոնակարգվեցին թեստային առաջադրանքների գնահատման չափորոշիչները, մրցույթների և ատեստավորումների հարցազրույցի փուլի անցկացման մեխանիզմները: Համակարգի նորարարություններից էր քաղաքացիական ծառայության թափուր պաշտոնները բացառապես մրցույթների միջոցով համալրման ինստիտուտի ներդրումը, որի շնորհիվ արդեն 2002 թ. հոկտեմբերից քաղաքացիական ծառայության բոլոր պաշտոնները սկսեցին համալրվել բացառապես մրցույթների միջոցով⁸⁶⁴: Այսպիսով՝ հնարավոր եղավ բոլոր քաղաքացիների համար համահավասարություն ապահովել պետական կառավարման ոլորտ ընդգրկվելու համար: Քաղաքացիական ծառայության համակարգի ներդրումից առ այսօր սկսվել գործունեություն է ծավալվում միջազգային կազմակերպությունների, առանձին պետությունների համապատասխան կառույցների հետ համագործակցություն ծավալելու ու խորացնելու ուղղությամբ:

2012 թ. հունվարին նշվեց ՀՀ քաղաքացիական ծառայության համակարգի ներդրման 10-ամյակը: Նշվեց, որ այն դարձել է մեր պետականության կայացման ու ամրապնդման հիմնական մեխանիզմներից մեկը, այն հենքը, որի վրա ապագայում պետք է կառուցվի եվրոպական բարձրակարգ չափանիշներին համապատասխանող քաղաքացիական ծառայության բնագավառը: Քաղաքացիական ծառայության համակարգի կայացման տասնամյա փորձը՝ իր բոլոր թերություններով ու բացթողումներով հանդերձ, վկայում է, որ այդ գոր-

⁸⁶² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու 2001 թ., գ. Գ, Երևան, 2001, էջ 785:

⁸⁶³ Տե՛ս **Մինասյան Է.**, Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003 թթ.), էջ 33:

⁸⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

ծընթացը անշրջելի է արդյունավետ կառավարման ու քաղծառայության այլ ոլորտների կադրեր ընտրելու գործում: Նպատակը որակյալ քաղաքացիական ծառայություն, մարդկային ու մասնագիտական բարձր հատկանիշներ ունեցող ծառայող ունենալն է, պետական ծառայողի նկատմամբ հանրային վստահության ամրապնդումը:

Հասարակական կյանքի ժողովրդավարական վերափոխումների ճանապարհին կարևոր նշանակություն ունեն Մարդու իրավունքների պաշտպանի (օմբուդսմեն) ինստիտուտի ստեղծումը, որի լիազորությունները սահմանող օրենքի ընդունումը ՀՀ-ի համար անկախացումից ի վեր տևեց 12 տարի: Մարդու իրավունքների պաշտպանի ինստիտուտի անհրաժեշտությունը պայմանավորված էր ոչ միայն ժողովրդավարական վերափոխումների անհրաժեշտությամբ, այլև Եվրախորհրդի առջև ստանձնած պարտավորություններով: Ուստի պատահական չէ, որ 2003 թ. հոկտեմբերին ՀՀ ԱԺ-ն ընդունեց «Մարդու իրավունքների պաշտպանի մասին» օրենքը, որը ուժի մեջ մտավ 2004 թ. հունվարի 1-ից: Սահմանադրության մեջ փոփոխություններ կատարելուց հետո անհրաժեշտություն առաջացավ նաև օրենքում փոփոխություններ կատարել: 2006 թ. փետրվարին ընտրվեց առաջին պառլամենտական օմբուդսմենը՝ 6 տարի ժամկետով: Փաստորեն՝ առաջին անգամ մեր պատմության մեջ հիմք դրվեց խորհրդարանական օմբուդսմենի ինստիտուտի ստեղծմանը:

Պետական կառավարման արդյունավետության բարձրացման նպատակով 2008 թվականից ՀՀ կառավարությունը նախատեսեց էլեկտրոնային կառավարման համակարգի ներդրման ծրագիր: Գործում է էլեկտրոնային փաստաթղթաշրջանառության համակարգ, որը նպաստում է կատարողական կարգապահության բարձրացմանը, նախարարությունների և այլ գերատեսչությունների հաշվետվությունների կատարման ժամկետների և գործընթացի ավտոմատված վերահսկմանը: Ընդ որում՝ ներդրված է նաև կատարողականի գնահատման համակարգ: Պետական կառավարման համակարգի թափանցիկության ապահովման նպատակով գործարկվել է առցանց համակարգ, որը քաղաքացիներին հնարավորություն է տալիս հետևելու պետական մարմիններ ուղարկած գրությունների ընթացքին⁸⁶⁵:

Պետական կառավարման համակարգի կառուցվածքային և գործառնության բարեփոխումների շրջանակում տարանջատվել են բոլոր նախարարություններում և կառավարության առընթեր մարմիններում քաղաքականության մշակման գործառնությունները ծառայության մատուցման գործառնություններից, մի շարք միջոցառումներ են ձեռնարկվել այդ ծառայությունների որակի և արդյունավետության բարձրացման համար⁸⁶⁶:

Անհրաժեշտ բարեփոխումներ իրականացվեցին նաև անվտանգության և ոստիկանական մարմիններում: Դրան մեծապես նպաստեցին ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից 2001 թ. դեկտեմբերին ընդունված «Ազգային անվտանգության մարմինների մասին» և 2002 թ. հուլիսին «Ոստիկանությունում ծառայության մասին» ՀՀ օրենքները⁸⁶⁷: 2002 թ. դեկտեմբերին «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կառուցվածքում փոփոխություններ կատարելու մասին» ՀՀ նախագահի հրամանագրով Ազգային անվտան-

⁸⁶⁵ Տե՛ս ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, էջ 84-85, 89:

⁸⁶⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁶⁷ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, N 6 (181), 5 փետրվարի, Երևան, 2002, էջ 3-18, թիվ 32 (207,) 8 օգոստոսի, Երևան, 2002, էջ 5-39:

գության և ներքին գործերի նախարարությունները վերածվեցին ՀՀ կառավարությանն առընթեր Ազգային անվտանգության ծառայության և Հայաստանի Հանրապետության ոստիկանության⁸⁶⁸:

Ոստիկանական համակարգի բարեփոխումների շնորհիվ որոշակի հաջողություններ արձանագրվեցին տեխնիկական հագեցվածության բարձրացման, պրոֆեսիոնալ խմբերի արագ կայացման և այլ ուղղություններով: Որոշակի միջոցառումներ մշակվեցին մի շարք անընդունելի երևույթների՝ կաշառակերության, այսպես կոչված, «բարձր հովանավորությունների» ինստիտուտի ոչ հարիր վարքագծի և պաշտոնական դիրքի չարաշահումների վերացման ուղղությամբ: Չնայած բարձրացան ոստիկանական համակարգի աշխատողների աշխատավարձերը և դրույքաչափերը, բայց դրանք դեռևս բավարար չեն նրանց սոցիալական խնդիրները լուծելու համար: Մշակվել են ծրագրեր բարեփոխումների շրջանակում նաև ոստիկանների սոցիալական երաշխիքների փաթեթի իրականացման համար: Ընդլայնվում է ոստիկանական համակարգի հետ միջազգային կառույցների համագործակցության ծրագրերի շրջանակը: Այսպես, օրինակ, 2008 թ. նոյեմբերին ՀՀ ոստիկայության և ԵԱՀԿ երևանյան գրասենյակի միջև ստորագրվեց համագործակցության մասին հուշագրի լրացուցիչ արձանագրություն⁸⁶⁹: Երկու կառույցները համաձայնության եկան, որ ոստիկանական կառուցվածքում ստեղծվի ոստիկանության բարեփոխումների բաժին՝ այդ գործընթացը համակարգելու համար: Այդ նպատակով ԵԱՀԿ-ն տրամադրեց անհրաժեշտ միջոցներ: Նա աջակցում է ոստիկանությանը՝ հասարակական կարծիքի հարցումներ կազմակերպելու և դրա հիման վրա մշակելու ոստիկանության ռազմավարություն՝ ուղղված ոստիկանության նկատմամբ բնակչության վստահության բարձրացմանը: Բացի այդ՝ 2011 թ. ապրիլին ԵԱՀԿ-ի աջակցությամբ հրավիրվեց ոստիկանության գծով միջազգային փորձագետ, որի հիմնական գործառույթը համայնքային ոստիկանության ռազմավարության մշակումն էր:

Ակտիվ փուլում են գտնվում ՀՀ կառավարությանն առընթեր ճանապարհային ոստիկանության համակարգի բարեփոխումները, որոնց շրջանակներում ընդունվել են երեք տասնյակից ավելի իրավական ակտեր, այդ թվում՝ «Ճանապարհային երթևեկության մասին», «Վարչական իրավախախտումների վերաբերյալ օրենսգրքում փոփոխություններ և լրացումներ կատարելու մասին» ՀՀ օրենքները և կառավարության մի շարք որոշումներ: Չեռնարկվել են կոնկրետ գործողություններ ճանապարհային ոստիկանության նյութատեխնիկական բազան ընդլայնելու և կատարելագործելու համար: 2011-2012 թթ. զգալի աշխատանք կատարվեց տեխնիկական համակարգերի, արագության չափման և խախտումների գրանցման, տեսախցիկների ներդրման ուղղությամբ: Ներդրումից հետո նվազագույնի են հասել ոստիկան-վարորդ շփումները: Չափազանց դյուրացվել է վարորդական իրավունք ստանալու գործընթացը:

⁸⁶⁸ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, թիվ 55 (230), 17 դեկտեմբերի, 2002, էջ 25:

⁸⁶⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 15 մարտի, 2008:

գ. Ներքաղաքական զարգացումներ

2000 թթ. սկզբին հանրապետության ղեկավարությունը կարողացավ խուսափել ներքաղաքական ցնցումներից և աստիճանաբար կայունացնել քաղաքական իրավիճակը: Դարասկզբին իրականացվեցին սահմանադրության և ժողովրդավարության ոգուն համապատասխան այլ բարեփոխումներ ևս: 2001 թ. ղեկտեմբերին ընդունվեց «Հասարակական կազմակերպությունների մասին»⁸⁷⁰, իսկ 2002 թ. օգոստոսին՝ «Կուսակցությունների մասին» ՀՀ օրենքները⁸⁷¹: Այս նոր օրենքներով ոչ բոլոր կուսակցությունները կարողացան քննություն բռնել ու վերագրանցվել: Եթե 2002 թ. հանրապետությունում կուսակցությունների թիվը հասել էր 116-ի, որոնց մեծ մասը իրականում ստեղծված էին թղթի վրա: Օրենքի կիրառումից հետո 2004 թ. հունվարին հանրապետությունում կուսակցությունների թիվը հասնում էր 52-ի, իսկ 2005 թ.՝ 71-ի, 2011 թ.՝ 77-ի⁸⁷²: Կուսակցությունների ակտիվությունը դրսևորվեց հատկապես նախագահական և խորհրդարանական ընտրությունների ժամանակ:

Հայաստանի Հանրապետության նախագահական չորրորդ ընտրություններն անցկացվեցին 2003 թ. փետրվարի 19-ին: Երկրորդ փուլ դուրս եկան գործող նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանը և միացյալ ընդդիմության թեկնածու Ստեփան Դեմիրճյանը: ՀՀ նախագահ վերընտրվեց Ռոբերտ Քոչարյանը: 2003 թ. մայիսի 25-ին տեղի ունեցան Ազգային ժողովի հերթական ընտրությունները. փաստորեն՝ կուսակցություններից և ոչ մեկին չհաջողվեց բացարձակ մեծամասնություն ստանալ խորհրդարանում և միայնակ ձևավորել կառավարություն: Ընտրությունները կայացան 75 համամասնական և 56 մեծամասնական ընտրակարգով: Ինչպես Ազգային ժողովի նախորդ, այնպես էլ այս ընտրություններն անցան ընտրախախտումներով: Ընտրություններին համամասնական ընտրակարգով մասնակցած 21 կուսակցություններից ու դաշինքներից 5 %-ի սահմանագիծը հաղթահարեց և պատգամավորական մանդատները բաշխվեցին հետևյալ կուսակցությունների միջև.

1. «Հայաստանի հանրապետական կուսակցություն» – 23,
2. «Արդարություն» դաշինք – 14,
3. «Օրինաց երկիր» -12,
4. ՀՅԴ – 11,
5. «Ազգային միաբանություն» – 9,
6. «Միավորված աշխատանքային կուսակցություն» – 6⁸⁷³:

ՀՀ երրորդ գումարման Ազգային ժողովն իր առաջին նստաշրջանը գումարեց 2003 թ. հունիսի 12-ին: ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահ ընտրվեց «Օրինաց երկիր» կուսակցության նախագահ Արթուր Բաղդասարյանը:

Առաջին անգամ անկախ Հայաստանի Հանրապետության պատմության մեջ այդ ընտրություններին առավել շատ ձայներ ստացած երեք կուսակցությունները՝ «Հայաս-

⁸⁷⁰ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու 2001, գիրք Գ, էջ 771:

⁸⁷¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու 2002, գիրք Ե, էջ 648:

⁸⁷² Տե՛ս **Պողոսյան Գ.**, Հայ հասարակությունը XXI դարասկզբին, Երևան 2006, էջ 134:

⁸⁷³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 հունիսի, 2003:

տանի հանրապետական կուսակցությունը» (ՀՀԿ)-ն, «Օրինաց երկիրը» (ՕԵԿ) և «Հայ հեղափոխական դաշնակցությունը» (ՀՅԴ), կազմեցին քաղաքական կոալիցիա և համատեղ ձևավորեցին կառավարություն⁸⁷⁴: Վարչապետ նշանակվեց 2000 թվականից այդ պաշտոնում գտնվող «Հայաստանի հանրապետական կուսակցության» խորհրդի նախագահ Անդրանիկ Մարգարյանը (1951-2007): 2006 թ. կոալիցիայից դուրս եկավ «Օրինաց երկիր» (ՕԵԿ) կուսակցությունը, որը կարճ ժամանակով դարձավ ընդդիմություն:

Հասարակության ակտիվության պայմաններում ընթացան Ազգային ժողովի չորրորդ գումարման 2007 թ. մայիսի 12-ի խորհրդարանական ընտրությունները: Համամասնական ընտրակարգով սահմանված շեմը հաղթահարեցին 5 կուսակցություններ. ՀՀԿ-ից՝ 65 պատգամավոր, «Հայ հեղափոխական դաշնակցությունից»՝ 16 պատգամավոր, «Օրինաց երկիր»՝ 8 պատգամավոր և «Ժառանգությունից»՝ 7 պատգամավոր: Ազգային ժողովի նախագահ ընտրվեց Տիգրան Թորոսյանը⁸⁷⁵: Համամասնական ընտրակարգով մեծամասնություն ստացավ «Հայաստանի հանրապետական կուսակցությունը» (ՀՀԿ), որին հաջորդեցին «Բարգավաճ Հայաստան» (ԲՀԿ) և «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» (ՀՅԴ) կուսակցությունները: Ընտրությունների արդյունքից ելնելով՝ ՀՀ նախագահի աջակցությամբ ստորագրվեց համաձայնագիր՝ «Հայաստանի հանրապետական» և «Բարգավաճ Հայաստան» կուսակցությունների միջև քաղաքական կոալիցիա ստեղծելու վերաբերյալ: Քաղաքական կոալիցիան իր հերթին «Հայ հեղափոխական դաշնակցության» հետ ստորագրեց համագործակցության համաձայնագիր: Այս երեք կուսակցություններն էլ ձևավորեցին Հայաստանի Հանրապետության նոր կառավարությունը: Հունիսի 7-ին վարչապետ նշանակվեց դեռևս 2007 թ. ապրիլի 4-ից այդ պաշտոնը վարող Սերժ Սարգսյանը: Ընդդիմությունը ներկայացնող նախկին քաղաքական ուժերին այդպես էլ չհաջողվեց միավորվել և անհրաժեշտ թվով ձայներ գրավել նոր խորհրդարանում:

Հայաստանի Հանրապետության նախագահական հինգերորդ ընտրություններն անցկացվեցին 2008 թ. փետրվարի 19-ին: Ընտրություններին մասնակցեցին 9 թեկնածուներ: Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովը, օրենքով նախատեսված կարգով ամփոփելով ընտրության արդյունքները, արձանագրեց, որ Սերժ Սարգսյանը ստացել է 52,82 % ձայն, Լևոն Տեր-Պետրոսյանը՝ 21,51 %, Արթուր Բաղդասարյանը՝ 16,69 %, Վահան Հովհաննիսյանը՝ 6,18 % և այլն⁸⁷⁶:

ԵԱՀԿ ժողովրդավարական հաստատությունների և մարդու իրավունքների գրասենյակի կողմից հիմնված ընտրական դիտորդական առաքելության կատարած մանրակրկիտ ուսումնասիրության արդյունքում արվեց եզրակացություն. «Թեև 2008 թ. նախագահական ընտրությունները հիմնականում համապատասխանել են ԵԱՀԿ պարտավորություններին և միջազգային չափանիշներին, նախընտրական շրջանում և քվեարկության ժամերին որոշ պարտավորությունների նկատմամբ ի հայտ եկան լուրջ մարտահրավերներ հատկապես ընտրությունների օրվանից հետո: Սա ժողովրդավար-

⁸⁷⁴ Տե՛ս Թորոսյան Տ., Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, Երևան, 2006, էջ 157:

⁸⁷⁵ Տե՛ս Աբրահամյան Հ., Ժողովրդավարությունը և քաղաքական կուսակցությունները, Երևան, 2009, էջ 70:

⁸⁷⁶ Տե՛ս <http://res.elections.am/images/doc/verjnakan2008.pdf>, նաև՝ «Հայաստանի Հանրապետություն», 21 փետրվարի, 2008:

րական ընտրությունների համար էական չափանիշների նկատմամբ դրսևորեց անբավարար հարգանք և արժեզրկեց ամբողջ ընտրական գործընթացը»⁸⁷⁷:

ԵԽԽՎ 1609 բանաձևը, գնահատելով 2008 թ. նախագահական ընտրությունները, արձանագրեց, որ չնայած դրանք «անցկացվեցին հիմնականում Եվրոպայի խորհրդի չափանիշներին համահունչ», ընտրությունները դիտարկող ժամանակավոր հանձնաժողովը արձանագրեց մի շարք խախտումներ և թերություններ, որոնցից ամենակարևորն էին բոլոր թեկնածուների համար նախընտրական քարոզարշավի իրականացման ոչ հավասար պայմանները, ընտրական վարչարարության ոչ բավարար թափանցիկությունը և այլն: Բանաձևում նշվում է, որ նկատված խախտումները և թերությունները չնպաստեցին ընտրական գործընթացի նկատմամբ հանրության առանց այդ էլ խախտված վստահության մակարդակի բարձրացմանը՝ միաժամանակ հասարակության մի հատվածի շրջանում հարցեր առաջացնելով ընտրությունների արդյունքի վստահելիության կապակցությամբ: ԵԽԽՎ գնահատականի համաձայն՝ հենց հանրային վստահության պակասը հիմք դարձավ նախնական արդյունքների հրապարակմանը հաջորդած (թեև առանց նախապես պաշտոնական տեղեկացման) խաղաղ ցույցերի համար»⁸⁷⁸:

Մերժելով ընտրությունների արդյունքները՝ ընդդիմության արմատական թևը փետրվարի 21-ից Երևանում սկսեց չարտոնված հանրահավաքների շարք: Հետընտրական այդ օրերին ավելի լարվեց ու շիկացավ նախընտրական քարոզչության փուլում ձևավորված մթնոլորտը, որի պայմաններում մեծապես խորացել էին անհանդուրժողականությունն ու անվստահությունը հայկական տարբեր խավերի ու խմբերի միջև, հասարակությունը երկփեղկվել և բևեռացել էր վախի, ատելության ու թշնամանքի ազդակների տակ⁸⁷⁹:

Ընտրություններում հաղթած թեկնածու Մերժ Սարգսյանը փետրվարի 26-ին նախագահի մյուս թեկնածուներին համագործակցության կոչ արեց, իսկ փետրվարի 29-ին քաղաքական համագործակցության համաձայնագիր ստորագրեց նախագահական ընտրություններում երրորդ տեղը գրաված Արթուր Բաղդասարյանի հետ: Մերժ Սարգսյանի շուրջ մի քանի թեկնածուների և նրանց կողմնակիցների համախմբումն ու համագործակցությունը Լևոն Տեր-Պետրոսյանի թիմում ընդունվեց զայրությամբ և առավել սրեց արմատական տրամադրությունները: Համագործակցության կոչը Լևոն Տեր-Պետրոսյանի կողմից մերժվեց⁸⁸⁰:

⁸⁷⁷ Տե՛ս Մարդու իրավունքների պաշտպանի «Արտահերթ հրապարակային զեկույցը՝ 2008 թ. փետրվարի 19-ի նախագահական ընտրությունների և հետընտրական զարգացումների վերաբերյալ», Երևան, 2008, էջ 9, 15-16 (<http://www.ombuds.am/library/library/page/101/type/3>):

⁸⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, նաև՝ ԵԽԽՎ 1609 բանաձևը՝ <http://www.coe.am/docs/pace/1609arm.pdf>:

⁸⁷⁹ Տե՛ս «Հայկական ժամանակ», N14 (1963), 25 հունվարի, 2008, N30 (1979), 16 փետրվարի, 2008, 26.01, 31 հունվարի, 2008, N 31 (1980), 17 փետրվարի, 2008, նաև՝ Մարդու իրավունքների պաշտպանի «Արտահերթ հրապարակային զեկույցը՝ 2008 թ. փետրվարի 19-ի նախագահական ընտրությունների և հետընտրական զարգացումների վերաբերյալ», էջ 9, 15-16, 33, 2008 թ., մարտի 1-2-ին Երևան քաղաքում տեղի ունեցած իրադարձությունների և դրանց պատճառների ուսումնասիրության ՀՀ Ազգային ժողովի ժամանակավոր հանձնաժողովի եզրակացություն, էջ 24-25 (այսուհետև՝ ՀՀ Ազգային ժողովի ժամանակավոր հանձնաժողով):

⁸⁸⁰ Տե՛ս Մարդու իրավունքների պաշտպանի «Արտահերթ հրապարակային զեկույցը՝ 2008 թ. փետրվարի 19-ի նախագահական ընտրությունների և հետընտրական զարգացումների վերաբերյալ», էջ 9, 15-16 (<http://www.ombuds.am/library/library/page/101/type/3>):

Փետրվարի 27-ին «Հայ ժողովրդական կուսակցության» նախագահ Տիգրան Կարապետյանը դիմեց Սահմանադրական դատարան ընտրությունների արդյունքները անվավեր համարելու դիմումով: Նույն պահանջով փետրվարի 29-ին Սահմանադրական դատարան դիմեց նաև Լևոն Տեր-Պետրոսյանը: Նրա ներկայացուցիչները պնդում էին, որ նախընտրական քարոզարշավի ընթացքում, ընտրությունների օրը և արդյունքների վերահաշվարկի ժամանակ եղած խախտումները այն չափերի էին, որ անհրաժեշտ էր չեղյալ համարել ընտրությունների ընդհանուր արդյունքները⁸⁸¹:

Հակադիր մղումների պայմաններում աճում էր հասարակության լարվածությունը:

Չնայած գերլարված այս իրավիճակը պետք է հաղթահարվեր խաղաղ ճանապարհով՝ իշխանության ու ընդդիմության միջև հանդուրժողականության ու փոխհամաձայնության միջոցներ գտնելով, բայց նրանց փոխադարձ անհանդուրժողականությունը և փոխզիջման որոնման անհնարիվությունը հանգեցրին մարտի 1-2-ին ծավալված դեպքերին:

Մարտի 1-ի առավոտյան Երևանի Ազատության հրապարակում տեղի ունեցավ ոստիկանության և ցուցարարների բախում, որից հետո Երևանի քաղաքապետարանին հարող տարածքում հավաքվեցին հազարավոր մարդիկ: Կատարված գործողությունների արդյունքում զոհվեց 10 մարդ՝ ոստիկանական 2 ծառայող և 8 քաղաքացիական անձ, վիրավորվեցին մեծ թվով ոստիկաններ և քաղաքացիական անձինք⁸⁸²:

Մարտի 1-ի երեկոյան Հայաստանի Հանրապետության գործող նախագահ Ռ. Քոչարյանի հրամանագրով Երևան քաղաքում 20 օրով հայտարարվեց արտակարգ դրություն⁸⁸³:

Սպանված անձանց գործի քննության համար հարուցվեց քրեական գործ: Ազգային ժողովը մարտի 1-ի լույս 2-ի գիշերը հրավիրեց արտահերթ նիստ, որում ընդունվեց հայտարարություն: Ազգային ժողովը հայտարարությամբ դատապարտեց մարտիմեկյան դեպքերը:

Ընտրությունների վերաբերյալ մարդու իրավունքների պաշտպանը 2008 թ. ապրիլի 25-ին հրապարակեց արտահերթ զեկույց՝ մասնավորապես արձանագրելով, որ ընտրությունների ժամանակ հասարակության մի ստվար մասի դժգոհությունը, համապատասխան ուղղվածություն ստանալով, ձեռք բերեց նոր որակներ: Ակնհայտ սոցիալական և տնտեսական բևեռացումը, հանրային, հատկապես իրավապահ մարմինների նկատմամբ գոյություն ունեցող հասարակական անվստահությունը, իշխանության գերկենտրոնացումը, իշխանության երեք թևերի միջև զգալի մեղման և հակակշիռների մեխանիզմի ոչ արդյունավետ գործողությունը, մարդու և քաղաքացու իրավունքների անբա-

⁸⁸¹ Տե՛ս Մարդու իրավունքների պաշտպանի «Արտահերթ հրապարակային զեկույցը՝ 2008 թ. փետրվարի 19-ի նախագահական ընտրությունների և հետընտրական զարգացումների վերաբերյալ», էջ 9, 15-16 (<http://www.ombuds.am/library/library/page/101/type/3>): Ավելի ուշ՝ մարտի 8-ին, Սահմանադրական դատարանը հաստատեց կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի 2008թ. փետրվարի 24-ի թիվ 24-Ա որոշումը, համաձայն որի՝ փետրվարի 19-ին Հայաստանի Հանրապետության նախագահ է ընտրվել Սերժ Սարգսյանը:

⁸⁸² Տե՛ս ՀՀ Ազգային ժողովի ժամանակավոր հանձնաժողովի եզրակացությունը, էջ 128-129 ([http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009\(01.03\).pdf](http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009(01.03).pdf)), նաև՝ Մարդու իրավունքների պաշտպանի «Արտահերթ հրապարակային զեկույցը՝ «2008 թ. փետրվարի 19-ի նախագահական ընտրությունների և հետընտրական զարգացումների վերաբերյալ» (<http://www.ombuds.am/library/library/page/101/type/3>):

⁸⁸³ Տե՛ս նույն տեղում, նաև՝ «Հայաստանի Հանրապետություն», 6 մարտի, 2008:

վարար երաշխավորված լինելը, արտոնյալ խավի փակ համակարգի ձևավորումը հասարակության մի զգալի մասին դրդեցին կտրուկ և շրջադարձային փոփոխություններ փնտրել՝ նշված խնդիրներին լուծումներ տալու համար⁸⁸⁴:

2008 թ. հունիսի 16-ին Ազգային ժողովում ստեղծվեց մարտի 1-2-ի իրադարձությունների և դրանց պատճառների ուսումնասիրության ժամանակավոր հանձնաժողով, որը պետք է ուսումնասիրեր տեղի ունեցած բռնությունների, ինչպես նաև ոստիկանության գործողությունների իրավաչափությունն ու համաչափությունը, ճշտեր զոհվածների մահվան հանգամանքները, ինչպես նաև ներկայացներ նման իրադարձությունների կրկնումը բացառող քաղաքական, իրավական և այլ լուծումների առաջարկություններ: Ժամանակավոր հանձնաժողովը պետք է կազմավորվեր Ազգային ժողովի յուրաքանչյուր խմբակցությունից 2-ական պատգամավորների և խմբակցություններում չընդգրկված մեկ պատգամավոր մասնակցությամբ: Հանձնաժողովը խորհրդակցական ձայնի իրավունքով պետք է հրավիրեր նաև Լ. Տեր-Պետրոսյանին և արտախորհրդարանական քաղաքական ուժերին⁸⁸⁵:

Հանձնաժողովի աշխատանքներին հրաժարվեցին մասնակցել Լ. Տեր-Պետրոսյանը, «Ժառանգություն» խմբակցությունը և «Հայ ժողովրդական կուսակցությունը»: Հնարավոր 19 անդամներից հանձնաժողովը կազմավորվեց 15 անձից⁸⁸⁶:

2008 թ. հոկտեմբերի 23-ին հանրապետության նախագահ Սերժ Սարգսյանի կարգադրությամբ ստեղծվեց նույն իրադարձությունների պատճառների վերհանման և բացահայտմանն ուղղված փորձագետների փաստահավաք խումբ: Փաստահավաք խումբը կազմվեց 5 անձից, այդ թվում՝ 2 ներկայացուցիչ իշխող քաղաքական կոալիցիայից, մեկական ներկայացուցիչ «Ժառանգություն» կուսակցությունից, Լ. Տեր-Պետրոսյանի կողմից ղեկավարվող քաղաքական ուժից և մարդու իրավունքների պաշտպանից: Նախագահի կարգադրությամբ խումբը լուծարվեց 2009 թ. հունիսի 6-ին⁸⁸⁷:

2009 թ. սեպտեմբերի 16-ին և 17-ին ժամանակավոր հանձնաժողովը Ազգային ժողովում հրապարակեց շուրջ 138 էջից բաղկացած իր եզրակացությունը⁸⁸⁸: Եզրակացության վերաբերյալ հատուկ կարծիք ներկայացրին ժամանակավոր հանձնաժողովի ՀՅԳ ներկայացուցիչները⁸⁸⁹:

Հանձնաժողովն առաջարկեց Հատուկ քննչական ծառայությանը ձեռնարկել անհրաժեշտ բոլոր միջոցները՝ բացահայտելու ինչպես մահվան, այնպես էլ բռնությունների, մարմնական վնասվածքներ պատճառելու և մյուս դեպքերը⁸⁹⁰: Ժամանակավոր

⁸⁸⁴ Տե՛ս <http://www.ombuds.am/library/library/page/101/type/3/>:

⁸⁸⁵ Տե՛ս <http://www.parliament.am/legislation.php?sel=show&ID=3285&lang=arm:>

⁸⁸⁶ Տե՛ս «2008 թ. մարտի 1-2-ին Երևան քաղաքում տեղի ունեցած իրադարձությունների և դրանց պատճառների ուսումնասիրման՝ ՀՀ Ազգային ժողովի ժամանակավոր հանձնաժողովի եզրակացությունը» ([http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009\(01.03\).pdf](http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009(01.03).pdf)):

⁸⁸⁷ Տե՛ս <http://www.arlis.am/>:

⁸⁸⁸ Տե՛ս [http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009\(01.03\).pdf](http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009(01.03).pdf):

⁸⁸⁹ Տե՛ս <http://www.parliament.am/transcript.php?AgendaID=1887&day=17&month=09&year=2009&lang=arm#17.09.2009:>

⁸⁹⁰ Տե՛ս «2008 թ. մարտի 1-2-ին Երևան քաղաքում տեղի ունեցած իրադարձությունների և դրանց պատճառների ուսումնասիրման՝ ՀՀ Ազգային ժողովի ժամանակավոր հանձնաժողովի եզրակացությունը» ([http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009\(01.03\).pdf](http://www.parliament.am/committee_docs_4/LegalCom/15.09.2009(01.03).pdf)):

հանձնաժողովի եզրակացությունը միանշանակ չընդունվեց հասարակության տարբեր հատվածների կողմից: Հանձնաժողովի կողմից ներկայացված առաջարկությունների կատարման վերաբերյալ ՀՅԴ խմբակցությունը առաջարկեց ստեղծել մշտադիտարկման ժամանակավոր հանձնաժողով, որը մերժվեց Ազգային ժողովի մեծամասնության կողմից: Ազգային ժողովը նման իրավասություն վերապահեց Ազգային ժողովի պետահրավական հարցերով մշտական հանձնաժողովին⁸⁹¹, որը, 2010-2011 թթ. իրականացնելով մշտադիտարկում, Ազգային ժողովին ներկայացրեց պարբերական զեկույցներ: Մարտյան իրադարձությունների ժամանակ անձանց մահվան հանգամանքների պարզման նպատակով հարուցված քրեական գործի առնչությամբ հատուկ քննչական ծառայությունը մշտադիտարկման ընթացքում տեղեկացրեց, որ էական առաջընթաց չի եղել⁸⁹²: Հետագայում՝ 2012-2013 թթ., նաև 2016-2017 թթ. ընթացքում, Ազգային ժողովում փորձեր արվեցին ստեղծելու նոր ժամանակավոր հանձնաժողովներ, սակայն դրանք բոլորը մերժվեցին:

Մարտի 1-2-ի դեպքերը քննարկվեցին նաև Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովում և ԵԽԽՎ-ի կողմից Հայաստանի վերաբերյալ մի շարք բանաձևեր ընդունվեցին⁸⁹³: Այս բանաձևերը առիթ հանդիսացան հանրապետությունում համաներում հայտարարելու, քրեական օրենսգրքում փոփոխություններ կատարելու, ինչպես նաև հանրային մի շարք իրավաքաղաքական լուծումներ իրականացնելու համար:

2008 թ. մարտի 1-2-ին Երևան քաղաքում տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները բացասական բարոյահոգեբանական ազդեցություն թողեցին հայ ժողովրդի տարբեր շերտերի վրա՝ ինչ-որ տեղ նաև խորացնելով ատելության ու անհանդուրժողականության մթնոլորտը, ծանր հարված հասցվեց Հայաստանի Հանրապետության՝ որպես ժողովրդավար պետության միջազգային վարկանիշին:

Քանի որ մարտիմեկյան դեպքերը լիովին և հանգամանորեն չեն բացահայտվել, ուստի ՀՀ հատուկ քննչական ծառայությունը և իրավապահ մարմինները ներկայումս ձեռնամուխ են գործի արդարացի և անաչառ քննությանը:

դ. Կուսակցությունները

Անժխտելի է մնում քաղաքական կուսակցությունների դերը, որոնք կոչված են նպաստելու երկրում ժողովրդավարության հաստատմանը, ժողովրդի քաղաքական մշակույթի, ազգային ինքնագիտակցության բարձրացմանը, պետական մտածողության ձևավորմանը: Դրանք այն կարևոր արժեքներն են, առանց որոնց 21-րդ դարի հայ հասարակությունը չի կարող առաջընթաց ապրել:

Հանրապետության հասարակական-քաղաքական կյանքում իրենց ակտիվությամբ աչքի ընկան մի շարք կուսակցություններ: Նշված կուսակցություններից կարելի է առանձնացնել 21-րդ դարասկզբին ստեղծված և հասարակական-քաղաքական կյան-

⁸⁹¹ Տե՛ս <http://www.parliament.am/drafts.php?sel=showdraft&DraftID=3704&Reading=0>, նաև՝ <http://www.parliament.am/register.php?lang=arm&month=12&year=2009>:

⁸⁹² Տե՛ս http://www.parliament.am/committees.php?do=show&ID=111151&showdoc=1386&cat_id=204&month=all&year=2014&lang=arm:

⁸⁹³ Տե՛ս ԵԽԽՎ 1609, 1620, 1643 և 1677 բանաձևերը. (http://www.coe.am/index.php?cat_id=38&print=1):

քում իրենց դերակատարությունը ունեցած երկու կուսակցություն: Դրանցից է 2002 թ. ստեղծված «Ժառանգություն» կուսակցությունը, որն իր շարքերում ուներ 6.000-ից ավելի անդամ և տարածքային 43 ստորաբաժանումներ⁸⁹⁴:

«Ժառանգություն» հանրապետության բազմակուսակցական համակարգի ձևավորման գործում ունեցավ այնպիսի դերակատարություն, որ Ազգային ժողովի չորրորդ գումարման ընտրություններում, հաղթահարելով անհրաժեշտ 5 %-անոց շեմը, խորհրդարանում ապահովեց 7 պատգամավորական տեղ:

Հանրապետության ընդդիմադիր դաշտի շուրջ 2 տասնյակ կուսակցություններ ու հասարակական կազմակերպություններ միավորվելով կազմեցին «Հայ ազգային կոնգրես» (ՀԱԿ) կուսակցությունների դաշինքը, որը ձևավորվեց 2008 թ. օգոստոսին՝ ՀՀ առաջին նախագահի ղեկավարությամբ: Կուսակցությունների այս դաշինքը միավորում էր «ՀՀՇ», «Ազատություն», «ՀԺԿ», «Հանրապետություն», «Հայոց հայրենիք», «Պահպանողական» և կուսակցական այլ խմբեր: Ըստ կուսակցություններում ընդգրկվածների՝ նրա անդամների թիվը հասնում էր մի քանի տասնյակ հազարի⁸⁹⁵:

2008 թ. մարտի 21-ին նորընտիր նախագահի նախաձեռնությամբ ու աջակցությամբ հանրապետությունում բարեփոխումներ իրականացնելու, հասարակական համերաշխության մթնոլորտ ապահովելու նպատակով ՀՀ Ազգային ժողովում մեծամասնություն կազմող չորս կուսակցություններ՝ ՀՀԿ-ն, ԲՀԿ-ն, ՕԵԿ-ն ու ՀՅԳ-ն, ստորագրեցին քաղաքական կոալիցիայի համաձայնագիր՝ ստանձնելով երկրի կառավարման պատասխանատվությունը: Վարչապետ նշանակվեց Տիգրան Սարգսյանը⁸⁹⁶:

Պատճառաբանելով, թե իշխանությունների՝ հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորմանն ուղղված քաղաքականությունը չի բխում Հայաստանի շահերից՝ կապված հայ-թուրքական ճանապարհային քարտեզի համաձայնագրի ստորագրման հետ, ՀՅԳ-ն 2009 թ. ապրիլի 22-ին դուրս եկավ կոալիցիայից և հռչակեց, որ ծավալում է կառուցողական ընդդիմադիր գործունեություն⁸⁹⁷:

Մյուս կուսակցություններից շատ գծերով առանձնանում և տարբերվում է «Բարգավաճ Հայաստան» կուսակցությունը, որը, ձևավորվելով ավելի ուշ (2004 թ.), շատ կարճ ժամանակամիջոցում մեծ ճանաչում ստացավ: Բավական է նշել, որ 2007 թ. Ազգային ժողովի ընտրությունների նախօրյակին կուսակցությունն իր շարքերում ուներ 300 000-ից ավելի անդամ, տարածքային 41 ստորաբաժանումներ և այլն: Եվ միայն այն փաստը, որ Ազգային ժողովի չորրորդ գումարման (2007 թ.) ընտրություններին կուսակցությունը համամասնական ընտրակարգով առաջադրել էր 112 թեկնածու, իսկ մեծամասնականով՝ 13 թեկնածու, և, ի վերջո, Ազգային ժողովում ունեցավ 25 պատգամավոր, իսկ իշխող «Հայաստանի հանրապետական կուսակցության» և «Օրինաց երկիր» ու «Հայ հեղափոխական դաշնակցություն» կուսակցությունների հետ կազմեց կոալիցիա, փաստում է լայն զանգվածների վստահության մասին: Սակայն ճշմարտությունը նաև այն է,

⁸⁹⁴ Տե՛ս Արթուրյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 67-68:

⁸⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸⁹⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 22 մարտի, 2008:

⁸⁹⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

որ մարդկանց մի զգալի մասը ոչ այնքան գնում էր կուսակցության ծրագրային դրույթների ետևից, այլ ավելի շատ հավատում և վստահում էր կուսակցության առաջնորդին⁸⁹⁸:

ՀՀ նորընտիր նախագահի նախաձեռնությամբ ՀՀ քաղաքական կյանքում սկսեց ձևավորվել նոր, փոխադարձաբար ավելի հանդուժող մթնոլորտ: Հասարակության հուզող հարցերը վերհանելու, քննարկումներ կազմակերպելու, դրանց լուծման ուղիները մատնանշելու և իրականացնելու նպատակով ՀՀ նախագահի առաջարկով 2008 թ. աշնանը ստեղծվեց Հանրային խորհուրդ, որի կազմում ընդգրկվեցին հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտներն ընդգրկող մասնագետներ, մտավորականության ներկայացուցիչներ: Հանրային խորհրդի նախագահ ընտրվեց ՀՀ նախկին վարչապետ Վազգեն Մանուկյանը⁸⁹⁹:

ՀԱԿ-ը մարտիմեկյան ողբերգական դեպքերից որոշ ժամանակ անց նորից կազմակերպեց հանրահավաքներ, որտեղ հիմնական պահանջը նախագահական և խորհրդարանական արտահերթ ընտրություններն էին, մաս ձեռքակալված ակտիվիստներին՝ որպես քաղաքական բանտարկյալների ազատելը:

ՀԱԿ-ը 5 կուսակցությունների հետ մասնակցեց 2009 թ. մայիսի 31-ի՝ Երևանի քաղաքապետի, ավագանու ընտրություններին, սակայն հրաժարվեց ավագանու իր 13 մանդատներից (17.57 %), քանի որ ընտրություններում մեծամասնություն կազմողը ՀՀԿ-ն էր՝ իր 35 մանդատներով (47.43 %) և ԲՀԿ-ն՝ 17 մանդատներով (26.65 %)⁹⁰⁰: Շուտով ՀՀ նախագահի նախաձեռնությունը, որը նա դեռևս 2008 թ. մարտի դեպքերից առաջ և հետո առաջարկել էր՝ «քանդել անհանդուրժողության պատը և երկխոսություն սկսել քաղաքական ուժերի միջև», իրականություն դարձավ: 2009 թ. ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի անմիջական նախաձեռնությամբ առաջին անգամ ձևավորվեց ՀՀ կուսակցությունների համատեղ խորհրդակցությունների ավանդույթ: 2011 թ. մայիս-սեպտեմբեր ընկած շրջանում մի քանի անգամ տեղի ունեցան ՀԱԿ-ի և քաղաքական կոալիցիայի ներկայացուցիչների երկխոսություններ, որոնք քաղաքական մշակույթի ձևավորման առումով շատ կարևոր էին, քանի որ ցանկացած դեպքում դրական ազդեցություն կարող էին ունենալ երկրի ներքին կայունության վրա:

Դեռևս երկխոսությունը սկսելուց առաջ՝ 2011 թ. մայիսի 28-ին, ՀՀ նախագահի կողմից համաներման իրավունքով բանտից ազատ արձակվեցին ՀԱԿ-ի մի շարք ակտիվիստներ ու հավաքների կազմակերպիչներ⁹⁰¹, ինչպես նաև թույլատրվեց նրանց հանրահավաքները անցկացնել Ազատության հրապարակում: Այդ ամենը, անշուշտ, նպաստեց երկխոսության կայացմանը: Ուստի պատահական չէ, որ երկու փուլով իրականացվեց երկխոսությունը մի կողմից ՀԱԿ-ի, մյուս կողմից՝ իշխող կոալիցիայի ներկայացուցիչների միջև՝ սկսած հունիս-հուլիսից մինչև օգոստոս-հոկտեմբեր ամիսները: Սակայն երկրի ներքին կայունության համար բանտարկյալների մի մասի ազատումից հետո էլ ՀԱԿ-ի ներկայացուցիչները նորից պահանջում էին արտահերթ ընտրություններ և ՀՀ նախագահի հրաժարականը, որը անհնարին էր դարձնում երկխոսության վերջնական

⁸⁹⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 22 մարտի, 2008:

⁸⁹⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 22 նոյեմբերի, 2008:

⁹⁰⁰ Տե՛ս **Աբրահամյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 67-68, նաև «Հայաստանի Հանրապետություն», 1 հունիսի, 2008:

⁹⁰¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 28 մարտի, 2011:

փուլը: Սակայն կարևոր ձեռքբերում էր փոխադարձ հանդուրժողական մթնոլորտի ձևավորումը:

2012 թ. փետրվարին «Հայաստանի Հանրապետական», «Օրինաց երկիր» և «Ժառանգություն» կուսակցությունները դարձան եվրոպական ժողովրդական կուսակցության անդամ՝ դիտորդ-անդամի կարգավիճակով: Սա նշանակում է, որ նրանք ամբողջությամբ մասնակցելու են ԵԺԿ-ի քաղաքական կյանքին, որը մեծ կարևորություն ունի Հայաստանի Հանրապետության համար:

Կուսակցությունները ակտիվ աշխատանքներ տարան 2012 թ. մայիսին կայանալիք խորհրդարանական ընտրություններին մասնակցելու համար:

Հասարակության ակտիվության պայմաններում ընթացան Ազգային ժողովի հինգերորդ գումարման 2012 թ. մայիսի 6-ի խորհրդարանական ընտրությունները՝ համամասնական 90, մեծամասնական 41 պատգամավորների տեղերի համար: Ընտրություններին մասնակցեցին 8 կուսակցություններ և մեկ դաշինք: Դրանք են՝ «Հայ հեղափոխական դաշակցություն» (ՀՅԴ), «Հայաստանի դեմոկրատական կուսակցություն» (ՀԴԿ), «Հայաստանի կոմունիստական կուսակցություն» (ՀԿԿ), «Հայաստանի հանրապետական կուսակցություն» (ՀՀԿ), «Բարգավաճ Հայաստան» (ԲՀԿ), «Օրինաց երկիր» (ՕԵԿ), «Միավորված հայեր» կուսակցությունները և մեկ կուսակցությունների դաշինք՝ «Հայ ազգային կոնգրես» (ՀԱԿ): Մեծամասնական և համամասնական ընտրապայքարում ընդգրկվեցին 1026 պատգամավորության թեկնածուներ, որից 230-ը կանայք էին: Խորհրդարանական այս ընտրություններին հանրապետությունում պաշտոնապես գրանցված 77 կուսակցություններից վերը նշված կուսակցությունների և դաշինքի կազմում մասնակցեցին 31-ը՝ իրենց ներկայացուցիչներով: Այսինքն՝ հայաստանյան քաղաքական կուսակցությունների կեսից ավելին ինչ-ինչ պատճառներով ի վիճակի չէին մասնակցել ընտրություններին, մինչդեռ մանավանդ խորհրդարանական ընտրությունները յուրաքանչյուր կուսակցության համար սեփական վարկանիշը, հնարավորությունները ստուգելու, ծրագրերն ու նպատակները տեսանելի դարձնելու, համախոհներ ձեռք բերելու լավագույն միջոց էին:

Առաջին անգամ խորհրդարանական ընտրություններին մասնակցեց «Միավորված հայեր» կուսակցությունը, որի անդամների թիվը 4.000 էր՝ 32 անդամով:

2012 թ. մայիսի 6-ին կայանալիք խորհրդարանական ընտրությունները ազատ, արդար, թափանցիկ, եվրոպական չափանիշներին հարիւր անցկացնելու, հանրության և քաղաքական կուսակցությունների ջանքերը միավորելու նպատակով ապրիլի 4-ին ԱԺ ընտրություններին մասնակից քաղաքական չորս ուժեր՝ ԲՀԿ-ն, ՀՅԴ-ն, ՀԱԿ-ն ու «Ժառանգությունը», իրենց ներկայացուցիչների միջոցով ստորագրեցին համատեղ հռչակագիր՝ ընտրությունների հանրային վերահսկողության միջկուսակցական միասնական շտաբ ձևավորելու վերաբերյալ:

Մայիսի 6-ին կայացած խորհրդարանական ընտրություններում բացարձակ հաղթանակ տարավ ՀՀԿ-ն՝ ՀՀ նախագահի գլխավորությամբ՝ 44,02 % (69 պատգամավորական մանդատ): ԲՀԿ-ն երկրորդն էր՝ 30,12 % (37 մանդատ): Մյուս կուսակցություններից 5-7 %-ի շեմը հաղթահարեցին և խորհրդարան մտան ՕԵԿ-ը՝ 5,51 % (6 մանդատ), ՀՅԴ-ն՝ 5,67 % (5 մանդատ), «Ժառանգությունը»՝ 5,76 % (5 մանդատ) և ՀԱԿ-ը՝ որպես կուսակցությունների դաշինք՝ 7,8 % (7 մանդատ): ԲՀԿ-ն հրաժարվեց կոալիցիայի

մեջ մտնելուց: ՀՀԿ-ն ՕԵԿ-ի հետ ձևավորեց նոր կառավարություն: Կրկին վարչապետ նշանակվեց Տիգրան Սարգսյանը, իսկ ՀՀ Ազգային ժողովի նախագահ ընտրվեց Հովիկ Աբրահամյանը⁹⁰²: Վարչապետ Տիգրան Սարգսյանի հրաժարականից հետո 2014 թ. ապրիլի 13-ին վարչապետ դարձավ Հովիկ Աբրահամյանը: Վերջինս 2016 թ. սեպտեմբերի 8-ին ՀՀ կառավարության նիստում վերջինս հրաժարական տվեց: Նրան փոխարինեց Երևանի նախկին քաղաքապետ Կարեն Կարապետյանը:

2014 թ. ապրիլից ՕԵԿ-ը դուրս եկավ կոալիցիոն կառավարության կազմից՝ ընդունելով ընդդիմադիր կեցվածք: Այն 2015 թ. փոխեց իր անվանումը՝ դառնալով «Հայկական վերածնունդ» կուսակցություն, որը համախմբեց մի քանի տասնյակ կուսակցություններ և հասարական-քաղաքական կազմակերպություններ՝ խնդիր դնելով հաջողության հասնել Ազգային ժողովի առաջիկա ընտրություններում:

2015 թ. ապրիլին ՀՀ նախագահի կողմից հայ-թուրքական արձանագրությունների հետևանքում խորհրդարանից, ինչպես նաև ՀՀ սահմանադրական փոփոխություններով խորհրդարանական համակարգին անցումը, որը բխում էր ՀՅԳ-ի առաջարկներից, հնարավորություն ընձեռեց կուսակցությանը հանուն ինքնիշխան, ժողովրդավարական, սոցիալական ու իրավական պետության 2016 թ. փետրվարի 25-ին քաղաքական համագործակցության համաձայնագիր ստորագրելու ՀՀԿ-ի հետ և մտնելու կոալիցիայի մեջ՝ ստանձնելով կառավարման պատասխանատվությունը⁹⁰³:

ՀՀ նախագահական վեցերորդ ընտրություններն անցկացվեցին 2013 թ. փետրվարի 19-ին: ՀՀ նախագահի յոթ թեկնածուներից առավել շատ ձայներ հավաքեցին ՀՀ գործող նախագահ Սերժ Սարգսյանը՝ 58,64 % և «Ժառանգություն» կուսակցության ղեկավար Ռաֆֆի Հովհաննիսյանը՝ 36,74 %: Մյուս թեկնածուներից ոչ մեկը չհաղթահարեց 5 %-ի շեմը: ՀՀ նախագահ վերընտրվեց Սերժ Սարգսյանը⁹⁰⁴:

Հետընտրական զարգացումներն այլ ընթացք ունեցան փետրվարի 19-ին՝ նախնական տվյալները հրապարակելուց հետո, ԿՀԸ-ն վերջնական տվյալները հայտարարեց փետրվարի 25-ին, ըստ որի՝ Ս. Սարգսյանը վերընտրվել էր նախագահ: Արձանագրության արդյունքները ստորագրվել էր ԿԸՀ-ի բոլոր յոթ անդամների կողմից: Ըստ պաշտոնական արդյունքների, արձանագրության համաձայն, Ս. Սարգսյանը ստացել էր վավեր ձայների 58.64 %-ը, Ռ. Հովհաննիսյանը՝ 36.74%-ը, Հ. Բագրատյանը՝ 2.15%-ը, Պ. Հայրիկյանը՝ 1.23%-ը, Ա. Գուկասյանը՝ 0.57%-ը, Վ. Սեդրակյանը՝ 0.42%-ը և Ա. Մելիքյանը՝ 0.24%-ը⁹⁰⁵:

Այս ընտրությունները առաջին նախագահական ընտրություններն էին, որոնք անցկացվեցին 2011 թ. մայիսին՝ նոր ընտրական օրենսգրքի համաձայն: Նոր օրենսգրքը, անդրադառնալով Եվրոպայում անվտանգության և համագործակցություն կազմակերպության ժողովրդավարական հաստատությունների և իրավունքների գրասենյակի (ԵԱՀԿ ԺՀՄԻԳ) և Եվրախորհրդի ժողովրդավարության իրավունքի միջոցով Եվրոպական հանձնաժողովի (Վենետիկյան հանձնաժողով) կողմից

⁹⁰² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 15 մայիսի, 2012:

⁹⁰³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 11, 26 փետրվարի, 2016, էջ 1, 3:

⁹⁰⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 26 փետրվարի, 2013:

⁹⁰⁵ Տե՛ս ԿԸՀ, <http://www.elections.am/>:

նախկինում արված մի շարք առաջարկություններին, գնահատվել էր որպես համապարփակ և ժողովրդավարական ընտրությունների անցկացման հաստատուն հիմք: Բարելավվել էին ընտրական ցուցակների մատչելիությունը, ընտրական հանձնաժողովներում գեներային չափանիշի ներմուծումը, ինչպես նաև քարոզչությանը ավելի թափանցիկ ֆինանսավորումը: Միաժամանակ առկա էին որոշ թերություններ, դրանց թվում՝ հեշտությամբ թեկնածուներին գրանցումից հանելու գործընթացը, տեղական դիտորդների հավատագրման համար ավելորդ խոչընդոտները և այլն⁹⁰⁶:

ԵԱՀԿ ԺՀՄԻԳ-ն 2013 թ. հունվար 10-ին հաստատել էր ընտրությունների դիտորդական առաքելություն (ԸԴԱ)՝ Հայաստանի Հանրապետությունում 2013 թ. փետրվարի 18-ի նախագահական ընտրությունները դիտարկելու նպատակով: ԵԱՀԿ/ԺՀՄԻԳ ԸԴԱ-ն գնահատեց ընտրական գործընթացների համապատասխանությունը ԵԱՀԿ պարտավորություններին և այլ միջազգային չափանիշներին, ինչպես նաև ազգային օրենսդրությանը: Քվեարկության օրը դիտարկելու նպատակով Եվրոպայի խորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովի (ԵԽԽՎ) և Եվրոպական խորհրդարանի (ԵԽ) պատվիրակությունների հետ համատեղ ԸԴԱ-ն կազմեց Միջազգային ընտրությունների դիտորդական առաքելություն (ՄԸԴԱ)⁹⁰⁷:

2013 թ. փետրվարի 19-ին ՄԸԴԱ-ի կողմից հրապարակված նախնական եզրակացությունների հայտարարության մեջ ամփոփվել է և ընդգծվել, որ ընտրությունները ընդհանուր առմամբ լավ կազմակերպված էին և բնութագրվում էին հիմնարար ազատությունների նկատմամբ հարգանքի դրսևորմամբ: Մրցակիցները կարողացել են իրականացնել ազատ քարոզչություն: Բոլոր մրցակիցները օգտագործել են իրենց տրամադրվող անվճար եթերաժամը: Միաժամանակ հանրային կառավարման անաչառության պակասը, վարչական միջոցների չարաշահումը և ընտրողների վրա կիրառվող ճնշումը մտահոգիչ են եղել, թեպետ ընտրությունների օրը անցել է հանգիստ ու բնականոն ընթացքով: Ընտրական գործընթացի նկատմամբ հանրային վստահության մակարդակը մնացել է ցածր»⁹⁰⁸:

ԿԸՀ-ի կողմից նախնական արդյունքների հրապարակումից հետո Ռ. Հովհաննիսյանը վիճարկել է ընտրությունների արդյունքները, բողոքի ցույցեր կազմակերպել Երևանում և ՀՀ մարզերում մի շարք քաղաքներում⁹⁰⁹: Նա պահանջել է, որ ընտրություններին առնչվող բոլոր խախտումները հետաքննվեն և նախագահական ընտրությունների երկրորդ փուլ անցկացվի: Որպես այլընտրանք՝ պահանջել է կառավարության հրաժարականը և արտահերթ խորհրդարանական ընտրությունների անցկացում: Ռ. Հովհաննիսյանը բողոքի ցույց կազմակերպեց մարտի 10-30-ը:

Ընտրությունների հաջորդ օրը ստացվել էին 120 ՏԸՀ (տեղական ընտրական հանձնաժողովների) արդյունքների անվավեր ճանաչելու, ինչպես նաև 20 վերահաշվարկի դիմումներ, որոնցից Ռ. Հովհաննիսյանի գրեթե բոլոր վստահված անձանց կողմից: Արդյունքները անվավեր ճանաչելու դիմումները կա՛մ չեն ընդունվել վարույթ, քանի որ

⁹⁰⁶ Տե՛ս «ՀՀ նախագահի ընտրությունների 2013 թ. փետրվարի 18-ի ԵԱՀԿ/ՄԻԳ ընտրությունների դիտորդական առաքելության վերջնական զեկույց», Վարշավա, 2013, էջ 7:

⁹⁰⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 1-2:

⁹⁰⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹⁰⁹ Տե՛ս <http://res.elections.am/images/doc/18,02,13v.pdf>:

դրանք ներկայացվել են օրենքով սահմանված վերջնաժամկետից հետո, կա՛մ մերժվել են՝ անհիմն որակվելով, քանի որ բողոքատուներից չեն եղել ընտրատեղամասերում: Բողոքների վերաբերյալ ԿԸՀ-ի կողմից ԸԳԱ-ին տրամադրվող տեղեկատվությունը երբեմն եղել է իրարամերժ և ոչ լիարժեք⁹¹⁰:

Վերահաշվարկի բոլոր դիմումները մերժվել են, քանզի դիմումատուները համարվել են ոչ իրավասու՝ դիմում ներկայացնելու համար: ՏԸՀ-ների և ԸԸՀ-ների կողմից ներկայացված երեք վերահաշվարկի դիմումներ բավարարվել են, և բացահայտվել են չնչին անճշտությունները:

ՄԸԳԱ-ի դիտորդների կողմից ձեռք բերված ՏԸՀ-ների 55 հաստատված արձանագրություններ ԿԸՀ-ի կայքում տեղադրվել են և արձանագրել պաշտոնական տվյալների հետ: Ոչ մի լուրջ անհամապատասխանություն չի հայտնաբերվել, թեպետ առկա է եղել փոքր տեխնիկական սխալների 12 դեպք՝ այս տեղամասերում գրանցված ընտրողների թվի հետ կապված⁹¹¹:

Փետրվարի 25-ի վերջնական արդյունքները հրապարակելուց հետո՝ մարտի 4-ին, Ռ. Հովհաննիսյանը և նախագահի մյուս թեկնածուն՝ Անդրիաս Ղուկասյանը, դիմում են ներկայացրել Սահմանադրական դատարան՝ պահանջելով անվավեր ճանաչել ընտրությունների արդյունքները՝ կատարված խախտումների հիման վրա պահանջելով դատարանից հայտարարել իրենց հաղթանակը ընտրություններում⁹¹²: Գեռնս հունվարի 31-ին նախագահի թեկնածու Պ. Հայրիկյանը ստացել էր հրազենային վնասվածք: Փետրվարի 7-ին երկու կասկածյալներ ձերբակալվել էին, իսկ մարտի 5-ին թեկնածու Վ. Մեդրակյանը նույնպես ձերբակալվել էր որպես կասկածյալ՝ հրազենային հարձակման մեջ ընդգրկված լինելու համար: Չնայած փետրվարի 5-ին Պ. Հայրիկյանը հայտարարել էր, որ չի դիմելու Սահմանադրական դատարան՝ ընտրությունները հետաձգելու նպատակով, սակայն փետրվարի 10-ին ներկայացրել էր դիմում, որը հետ էր վերցրել հաջորդ օրը⁹¹³: Գատարանում երկու գործերը քննել է միասնական վարույթում մարտի 11-31-ը: Մարտի 14-ին դատարանը հաստատել էր գործող նախագահին վերընտրված հայտարարելու որոշումը: Գատարանը հայտարարեց, որ հայցվորների կողմից ներկայացված ապացույցների մեծ մասը անհիմն են ու ոչ բավարար ընտրությունների արդյունքների վրա ազդեցություն ունենալու համար: Միայն մեկ տեղամասում՝ 17/05 ՏԸՀ-ում, խախտումների վերաբերյալ ապացույցները ուսումնասիրելուց հետո գործը ուղարկվեց գլխավոր դատախազություն հետազոտ քննության համար⁹¹⁴: ԿԸԳՀ-ն, իր կարծիքը հայտնելով, նշեց, որ այդ խախտումները չեն ազդել ընտրությունների արդյունքների վրա, և դրանք չեղյալ համարելու ոչ մի պաշտոնական գործողություն չի ձեռնարկվել: Սահմանադրական դատարանը ընդգծեց, որ անհրաժեշտ են իրավական բարեփոխումներ, և դրանք պետք է կատարվեն:

Նշված որոշման հիման վրա ընտրական օրենսգրքի փոփոխությունների համար ստեղծված հանձնաժողովը, Սահմանադրական դատարանի տիրություններում

⁹¹⁰ Տե՛ս <http://res.elections.am/images/doc/18,02,13vpdf>, էջ 5:

⁹¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 37:

⁹¹² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 16:

⁹¹³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 41:

ու առաջարկները հաշվի առնելով, մշակեց և հաստատման ներկայացրեց նոր վերափոխված ընտրական օրենսգրքը: Խորհրդարանի հաստատումից հետո վերափոխված նոր ընտրական օրենսգրքի հիման վրա տեղի ունեցան 2017 թ. խորհրդարանական նոր ընտրությունները:

2016 թ. հուլիսի 17-ի վաղ առավոտյան «Սասնա ծռեր» խումբը, «Հիմնադիր խորհրդարան» շարժման մի խումբ զինյալ անդամներ գրավեցին Երևանի Էրեբունու ոստիկանության պարեկապահակային ծառայության գնդի տարածքը՝ պահանջելով ՀՀ նախագահի հրաժարականն ու Ժիրայր Սեֆիլյանի ազատ արձակումը⁹¹⁵:

Հարձակման ժամանակ սպանվեց գնդապետ Արթուր Վանոյանը: «Սասնա ծռեր» խումբը պատանդ վերցրեց գնդում գտնվող ոստիկաններին և որպես բանազնաց ժամանած փոխոստիկանապետեր Վարդան Եղիազարյանին ու Վալերի Օսիպյանին: Ձինված հարձակումը տևեց 15 օր: Հուլիսի 21-ի երեկոյան Խորենացու փողոցում ցուցարարների և ոստիկանների միջև բախում եղավ: Գնդի տարածքում հուլիսի 27-ին տեղի ունեցավ փոխհրաձգություն: Նույն օրը գնդում նոր պատանդներ հայտնվեցին՝ շտապօգնության չորս բուժաշխատող: Հուլիսի 30-ին սպանվեց ևս մեկ ոստիկան՝ Յուրի Տեփանոսյանը: Ձինյալները հանձնվեցին հուլիսի 31-ին գեներալ Վիտալի Բալասանյանի միջնորդությամբ: Օգոստոսի 13-ին մահացավ ՊՊԾ գնդի գրավման առաջին օրը վիրավորված ավագ ենթասպա Գագիկ Մկրտչյանը⁹¹⁶: Օգոստոսի 3-ին ՊՊԾ գունդը գրաված անձանց նկատմամբ հարուցվեց քրեական գործ՝ Քրեական օրենսգրքի 219-րդ (շենքեր, շինություններ, տրանսպորտի, հաղորդակցության կամ կապի միջոցներ զավթելը) և 235-րդ (ապօրինի կերպով զենք, ռազմամթերք, պայթուցիկ նյութեր կամ պայթուցիկ սարքեր ձեռք բերելը, իրականացնելը, պահելը, փոխադրելը կամ կրելը) հոդվածներով: Ձերբակալվեց կամ կալանավորվեց ընդհանուր առմամբ 47 անձ, այդ թվում՝ ՊՊԾ գունդը գրաված 31 անձ: Նրանց մի մասը ազատ արձակվեց, մյուսների նկատմամբ հարուցված դատական գործերի շրջանակներում 2017 թ. վերջին և 2018 թ. սկզբներին շարունակվում է դատավարությունը:

ե. Պատերազմի սպառնալիքը և բարեփոխումները հայկական բանակում

2000 թթ. առաջին տասնամյակում Հայաստանի և հայ ժողովրդի անվտանգության համար ռազմական առումով հիմնական սպառնալիքը շարունակում է մնալ դարաբաղ-յան հակամարտության չկարգավորվածությունը: Չեն դադարում Ադրբեջանի դեկա-վարության կողմից հնչեցվող ռազմատենչ հայտարարությունները, ԼՂՀ-ի և ՀՀ-ի դեմ ռազմական գործողություններ վերսկսելու սպառնալիքները: Անթաքույց ռազմական պատրաստությունները դարձել էին Բաքվի իշխանությունների հիմնական զբաղմունքը: Հայաստանի Հանրապետության տնտեսական ու տրանսպորտային շրջափակում-նը Ադրբեջանի և Թուրքիայի կողմից վկայում են Ադրբեջանի ագրեսիվ պահվածքի մա-սին: Թուրքիան Ադրբեջանին ծավալում ռազմական ու դիվանագիտական օգնություն էր ցուցաբերում: Այդ ամենը ՀՀ զինված ուժերից պահանջում էր մարտական բարձր

⁹¹⁵ Տե՛ս Անկախության հատընտիր, Երևան, 2016, էջ 125-126, Հայաստանի անկախության 25-ամյակի ժամանակագրություն (1990-2016 թթ.), «Մենք մեր մասին» ամսագիր, Երևան, 2016, էջ 175:

⁹¹⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 11, 26 փետրվարի, 2016, էջ 1, 3:

պատրաստականություն, մարտունակություն ու զգոնություն: Հայաստանի Հանրապետության համար պաշտպանական ոլորտում անվտանգության ապահովման գլխավոր միջոցը հանդիսացավ համակարգված պաշտպանական քաղաքականությունը, որի մշակումը և իրագործումը կատարվեց պետության ռազմաքաղաքական ղեկավարության կողմից՝ երկրի նախագահի՝ Ջինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարի գլխավորությամբ: Պաշտպանական քաղաքականությունը իրագործվեց տարբեր ուղղություններով՝ ներքին ու արտաքին, ինչպես նաև տարբեր ոլորտներում՝ ռազմական, տնտեսական, ֆինանսական, իրավական, գիտակրթական, հոգեբանական և այլն:

Ստեղծվեցին ժամանակակից բանակներին համապատասխան ստորաբաժանումներ ու ենթակառուցվածքներ, այդ թվում՝ ռազմաուսումնական մի շարք հաստատություններ: 2005 թ. դեկտեմբերին հիմնադրվեց ՀՀ անվտանգության և պաշտպանության հարցերի ուսումնասիրման գիտակիրառական հաստատությունը՝ ՀՀ ՊՆ Դրաստամատ Կանայանի անվան ազգային ռազմավարական հետազոտությունների ինստիտուտը (ԱՌ-ՀԻ)⁹¹⁷:

2005 թվականից սկսած՝ համապետական բարեփոխումների համատեքստում սկսվեցին նաև ՀՀ զինված ուժերի բարեփոխումների նախապատրաստական աշխատանքները: Ի սկզբանե պաշտպանական բարեփոխումների իրականացման համար որդեգրվեցին հետևյալ հիմնական նպատակները՝ ա) զինված ուժերի արդիականացում և մարտունակության ամրապնդում՝ ժամանակակից չափանիշների ներդրմամբ, բ) ՀՀ ռազմական անվտանգության ապահովում՝ իրական և հնարավոր ռազմական սպառնալիքների ճշգրիտ գնահատմամբ, գ) զինված ուժերի կողմից միջազգային անվտանգության ապահովման մասնաբաժնի ստանձնում՝ միջազգային անվտանգության տարբեր կառույցների հետ փոխգործակցելիության հնարավորությունների ընդլայնմամբ, դ) զինված ուժերի կայուն ու համակողմանի զարգացման ապահովում՝ ղեկավարման ու կառավարման ճկուն, թափանցիկ և արդյունավետ համակարգերի ներդրմամբ⁹¹⁸:

Չուզահեռաբար ՀՀ պաշտպանական գերատեսչությունը և ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը սկսեցին բանակցություններ վարել ՀՀ ռազմական գործընկերների հետ՝ պաշտպանական բարեփոխումների համար անհրաժեշտ խորհրդատվություն և օժանդակություն ապահովելու համար: Այս ամենի արդյունքում 2005-2006 թթ. ընթացքում հստակեցվեցին պաշտպանական բարեփոխումների իրականացման ձևերն ու ընթացակարգերը, ծրագրվեցին անհրաժեշտ ռեսուրսներ, ստեղծվեցին համապատասխան օղակներ: Սպառնալիքների վերլուծությունը, գնահատումը, դրանց դիմակայման միջոցները և ՀՀ անվտանգ ու կայուն զարգացման ուղիները նախանշվեցին 2007 թ. փետրվարի 7-ին ՀՀ նախագահի՝ Ռ. Քոչարյանի հրամանագրով հաստատված «Հայաստանի Հանրապետության ազգային անվտանգության ռազմավարություն» (Ռ-ազմական դոկտրին) փաստաթղթում⁹¹⁹: Դրա նախագիծը մշակվեց Հայաստանի Հանրապետության նախագահին առընթեր Ազգային անվտանգության խորհրդի քարտուղար,

917 Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 97:

918 Տե՛ս **Քոչարյանի Հ.**, Անվտանգության քաղաքագիտական պրոբլեմներ. ԽՍՀՄ վերակառուցում - Ղարաբաղ, Հայաստան, Անդրկովկաս, Աֆղանստան, Երևան, 2009, էջ 81:

919 Տե՛ս ՀՀ ազգային անվտանգության ռազմավարություն՝ «Հայկական բանակ», 2007, հատուկ թողարկում, էջ 5-6:

այն ժամանակ՝ ՀՀ պաշտպանության նախարար, այժմ՝ ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի գլխավորած միջգերատեսչական հանձնաժողովի կողմից, որի քարտուղարության դերը ստանձնեց ՀՀ ՊՆ ԱՌ-ՀԻ-ն: «Ռազմավարության» մեջ անփոփոխ երկրի քաղաքական ղեկավարության տեսլականը Հայաստանի անվտանգ ու կայուն զարգացման վերաբերյալ: Այն նախանշեց նաև ՀՀ ազգային անվտանգության գերատեսչական ծրագրերի ռազմավարության իրագործումը, իսկ պաշտպանության ոլորտում՝ մշակվող ռազմական դոկտրինը:

Նույն տարվա դեկտեմբերի 25-ին հաստատվեց ՀՀ ռազմական դոկտրինը⁹²⁰: Մշակվեց և 2008 թ. նոյեմբերի 27-ին ընդունվեց «Պաշտպանության մասին» ՀՀ նոր օրենքը, որը հստակորեն տարանջատեց պաշտպանության նախարարության և ՋՌԻ գլխավոր շտաբի գործառնությունները⁹²¹: 2009 թվականից սկսվեց և ավարտին հասցվեց ՊՆ-ում քաղաքացիական հատուկ ծառայության ստեղծումը: Պաշտպանության ռազմավարական վերանայման ընթացքում մշակվեցին նաև հայեցակարգային ու ծրագրային մի շարք փաստաթղթեր, իրականացվեց օպերատիվ և վարչական ընթացակարգերի, անձնակազմի կառավարման մեխանիզմի գնահատման կարգը:

Ռազմաքաղաքական գործունեությունը նպաստեց ՀՀ միջազգային ռազմական համագործակցության ակտիվացմանը, ինչպես միջազգային և տարածաշրջանային կազմակերպություններին Հայաստանի անդամակցության, այնպես էլ երկկողմ հարաբերությունների ձևաչափով: ՀՀ ռազմական քաղաքականության արտաքին բաղադրիչում տեղի ունեցավ սկզբունքային փոփոխություն՝ պայմանավորված արտաքին քաղաքականության մեջ փոխլրացման սկզբունքի որդեգրմամբ, ԱՊՀ-ի և ՌԴ-ի հետ ռազմաքաղաքական համագործակցության ամրապնդմամբ: Այս տեսանկյունից մեծ նշանակություն ունեցավ 2002 թ. հոկտեմբերին Հայաստանի Հանրապետության ակտիվ ռազմական համագործակցության ծավալումը ՀԱՊԿ-ի (Հավաքական անվտանգության պայմանագրի կազմակերպության) շրջանակներում⁹²²: Այն դարձավ ոչ միայն երկրի անվտանգության կարևոր բաղադրատարրը, այլև արտոնյալ պայմաններ ընձեռեց ռազմատեխնիկական մատակարարումների և ամենամյա համատեղ զորավարժությունների միջոցով բանակի մարտունակության բարձրացմանը:

2009 թ. հունիսին Մոսկվայում ստորագրվեց «ՀԱՊԿ օպերատիվ արձագանքման հավաքական ուժերի» մասին համաձայնագիր, որը ամբողջացրեց օպերատիվ արձագանքման հավաքական ուժերի ստեղծումը և Հայաստանի համար հավաքական անվտանգության ապահովման գործուն մեթոդներ մշակեց⁹²³:

Կարևոր քայլ էր Հայաստանի անդամակցությունը Եվրաստլանտյան գործընկերության խորհրդին, որի շրջանակներում ՀՀ ռազմաքաղաքական ղեկավարությունը պարբերաբար մասնակցում էր անվտանգության հարցերի շուրջ «Հյուսիսատլանտյան դաշինք» կազմակերպության (ՆԱՏՕ-ի) ռազմաքաղաքական ղեկավարության խորհրդակցություններին: Ստեղծվեց և ՀԽ ծրագրում ընդգրկվեց զինված ուժերի խա-

920 Տե՛ս **Օհանյան Ս.**, Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, էջ 323:

921 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 323:

922 Տե՛ս նույն տեղում:

923 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 360-361:

դադապահ գումարտակը: 2003 թ. մեր երկիրը հյուրընկալեց «Համատեղ լավագույն ջանք 2003», իսկ 2008 թ.՝ «Համատեղ աղեղ և համատեղ միզակակիր» գորավարժությունները: 2005 թ. հաստատվեց Հայաստան-ՆԱՏՕ անհատական գործընկերության գործողությունների ծրագիրը: ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցության ծրագիրը, որը նախատեսված էր հետագա 10 տարիների համար, նպաստում է միջազգային փորձի հաշվառմամբ իրականացվող բարեփոխումների միջոցով հանրապետության պաշտպանական ոլորտի, մասնավորապես բանակի համապարփակ արդիականացման ընթացքին: ՀՀ-ն ակտիվորեն համագործակցում է ՀԱՊԿ-ի և ՆԱՏՕ-ի հետ նաև միջազգային ասիստանսիայի ղեկավարման պայքարում: ՀՀ համագործակցությունը ՆԱՏՕ-ի հետ իր դրսևորումը ստացավ Կոսովոյում, Աֆղանստանում և Իրաքում իրականացված խաղաղապահ գործողություններում⁹²⁴: 2004 թ. փետրվարին ՀՀ ՁՈՒ առաջին խաղաղապահ դասակը տեղակայվեց Կոսովոյում՝ հունական գումարտակի կազմում: 2010 թ. Հայաստանը Աֆղանստանի Կունդուզ քաղաքի մերձակայքում գերմանական հրամանատարության ներքո տեղակայեց 40 զինծառայողից կազմված գորախումբ: Այնուհետև 2011 թ. Աֆղանստանում տեղակայվեցին ևս երկու լրացուցիչ հրաձգային դասակներ՝ 81 զինծառայողով և հետևագործի հինգ հրահանգիչներով: ՀՀ ՁՈՒ խաղաղապահ ստորաբաժանման և մասնագետների մասնակցությամբ Հայաստանը դարձավ միջազգային անվտանգության ակտիվ մասնակից, որը զգալիորեն բարձրացրեց Հայաստանի ռազմաքաղաքական հեղինակությունը միջազգային ասպարեզում⁹²⁵: Չինված ուժերի մարտունակության բարձրացման համար կարևորագույն գործընթաց է նաև համագործակցությունը այլ երկրների զինված ուժերի հետ, փորձի փոխանակումը, մասնակցությունը տարբեր գորավարժություններին: 2009 թ. ընթացքում շարունակվեց համագործակցությունը ռազմավարական գործընկերոջ՝ Ռուսաստանի Դաշնության հետ: Նոր որակ ու թափ ստացավ Հայաստան-Գերմանիա ռազմաքաղաքական երկխոսությունը, որին նպաստում էր այն հանգամանքը, որ Աֆղանստանում ՀՀ ՁՈՒ խաղաղապահ ստորաբաժանումը գործում էր գերմանական հրամանատարության ներքո: Չարգացավ համագործակցությունը Բելառուսի, Ղազախստանի, Ուկրաինայի, ԱՄՆ-ի, Հունաստանի, Սիացյալ Թագավորության, Լեհաստանի, Բուլղարիայի, Ռումինիայի հետ:

2010 թ. ՀՀ-ի հետ երկկողմ ռազմական համագործակցության ծրագրեր իրականացնող պետությունների շարքում ավելացան Հունգարիան, Սլովակիան, Ֆրանսիան և Չեխիան⁹²⁶:

Կարելի է հատկապես առանձնացնել մասնակցությունը ՀԱՊԿ-ի շրջանակներում ՌԴ Չերքակուլ քաղաքում անցկացված «Փոխգործակցություն-2010» գորավարժությանը, որտեղ մարտական հրաձգության ընթացքում ցուցաբերած լավագույն արդյունքների համար Հայաստանը ներկայացնող մոտոհրաձգային վաշտն արժանացավ գորավարժության ղեկավարության զավաթին⁹²⁷:

⁹²⁴ Տե՛ս **Քոբանջյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 121:

⁹²⁵ Տե՛ս **Օհանյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 336, 339:

⁹²⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 341:

⁹²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

2007 թվականից սկսած՝ պաշտպանական բարեփոխումների շրջանակներում 2009 թ. հաջողությամբ գործարկվեց ՀՀ ՊՆ և ՁՈՒ ԳՇ նոր կառուցվածքը. ՀՀ ՊՆ-ում ստեղծվեցին պաշտպանական քաղաքականության վարչություն, նյութատեխնիկական ապահովման դեպարտամենտ, տեղեկատվության և հասարակայնության հետ կապերի վարչություն, ՀՀ ՁՈՒ գլխավոր շտաբում՝ ռազմավարական պլանավորման վարչություն, ակտիվացավ ՀՀ ՁՈՒ պրոֆեսիոնալ սերժանտական համակարգի ներդրման գործընթացը, շարունակվեց ՀՀ խաղաղապահ բրիգադի համալրումը: Սկսվեց ռազմարդյունաբերական ոլորտի բարեփոխումների գործընթացը, մշակվեցին ՀՀ ռազմական արդյունաբերության հայեցակարգի և ռազմարդյունաբերական զարգացման 2011-2015 թթ. պետական ծրագրեր: 2010 թվականից ՀՀ ՁՈՒ պրոֆեսիոնալ սերժանտական համակարգի զարգացման գործընթացը մտավ հայեցակարգային բնույթի որոշումների կատարման փուլ, գործնականում սկսեց իրականացվել «ՀՀ պաշտպանական բարեփոխումների 2010-2015 թթ. ծրագիրը»: Հիմնական խնդիրները մարտական ներուժի, մարտական ու զորահավաքային պատրաստականության պահպանումն էր այն մակարդակում, որը երաշխավորված ձևով ապահովում էր ՀՀ ինքնուրույնության, անկախության և տարածքային ամբողջականության, պետական սահմանի հուսալի պաշտպանությունը, Հայաստանի և Արցախի ժողովրդի խաղաղ, ստեղծագործ աշխատանքը: Զգալի գործ կատարվեց պաշտպանական շրջանների, զորամասերի և ստորաբաժանումների դիրքերի ինժեներական ամրացման աշխատանքներում:

Չորային կառույցի բարեփոխման նպատակով տեղի ունեցան որոշակի կառուցվածքային փոփոխություններ, վերակազմավորվեցին մի շարք զորամասեր ու ստորաբաժանումներ, ինչի արդյունքում բարձրացավ դրանց մարտունակության աստիճանը, մեծացան կրակային խոցման հնարավորությունները: Լուրջ ուշադրություն դարձվեց մարտական պատրաստականության խնդիրներին՝ մարտավարաշարային տարբեր գորավարժություններին ու զորախաղերին: Պաշտպանական բանակի հակահարձակողական գորավարժությունը իրականացավ 2011 թվականին, որին անձամբ մասնակցեց ՀՀ ՁՈՒ գերագույն գլխավոր հրամանատարը⁹²⁸: Չորավարժությունն անցավ պատշաճ մակարդակով և տարբերվում էր ինչպես իր ծավալով, այնպես էլ ղեկավարման համակարգի կատարելագործմամբ, մարտավարական խնդիրների կատարման որակով, ինժեներական աշխատանքների պատշաճ իրականացմամբ ու նաև կրակային պատրաստության, կրակային խոցման մեծ չափերով. դրանք օգնում էին զինվորին իրեն առավել ապահով զգալու իսկական մարտադաշտում, հոգեբանորեն վարժվելու «մարտ» հասկացության պայմաններին: Բանակն ամեն տարի կատարելագործվում էր, դառնում ավելի մարտունակ, ավելի կազմակերպված, կարգապահ:

Հատուկ ուշադրություն էր դարձվում հակաօդային պաշտպանությանը, ավիացիայի, հրետանու, հետախուզության, կապի, ռադիոտեխնոլոգիային զորամասերի և ստորաբաժանումների կատարելագործմանը: Բանակի արագաշարժությունը ապահովելու համար այն համալրվել է զինված պայքարի առաջատար բոլոր միջոցներով:

Չորամիավորումների և զորամասերի մարտական պատրաստության խնդիրների հաջող կատարման համար վերամշակվեցին և գործողության մեջ դրվեցին մարտական

⁹²⁸ Տե՛ս Օհանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 346:

պատրաստության նոր, արդիական ծրագրեր, ինչպես նաև մարտական կանոնադրություններ, հրահանգներ, սպաների և ենթասպաների հրամանատարական պատրաստության ծրագրեր, հրաձգային և մարտական մեքենաների վարման դասընթացներ:

2009 թ. անցկացվեցին դաշտային երթեր, շտաբային զորավարություններ ու մարտավարական մարզումներ, որոնք զինված ուժերի պատմության մեջ ծավալով առաջինն էին: Աննախադեպ էր նաև զորամիավորումների մարտական պատրաստության բաժինների և զորամասերի հրամանատարների ստուգողական հավաքը: 2010 թ. համարվեց «Գիտելիքների տարի»: Այդ տարում մեծ ուշադրություն դարձվեց զինծառայողի անհատական պատրաստությանը՝ կարևորելով մասնագիտական որակների կատարելագործումը՝ մարտական վարպետության աստիճանը, ունակություններն ու հմտությունները, ֆիզիկական և հոգևոր պատրաստվածության մակարդակը⁹²⁹:

Չափազանց կարևոր է, որ վերջին տարիներին, հատկապես ուսումնական գործընթացում, զորավարությունների ժամանակ ձեռք բերված գիտելիքները օգտագործվում են սահմանների պաշտպանության, մարտական խնդիրների կատարման ժամանակ: Մրա վկայությունը 2010 և 2011 թթ. տեղի ունեցած մի շարք դեպքերն են, երբ սահմանը խախտած դիվերսանտները անմիջապես վնասազերծվեցին հայ զինծառայողների կողմից: Օրինակ՝ 2010 թ. հուլիսի 13-ին Զարվաճառում տեղակայված զորամասի պահպանության գոտում պետական սահմանը խախտած հակառակորդի զինված խումբը հայկական ուժերի կողմից ստացավ արժանի հակահարված և ստիպված եղավ նահանջել: Նույն թվականի սեպտեմբերի 4-ին ՊԲ 49971 զորամասի պահպանության գոտիներից մեկում հակառակորդը մեր զինծառայողների աչալրջության և քաջության շնորհիվ ստացավ մահացու հարված: Այդ նույն ժամանակ մեր զինվորը, ձեռնամարտում հաղթելով հակառակորդի հատուկ ստորաբաժանման դիվերսանտին, ձերբակալեց նրան: Նույն տարում N 70179 և N 51191 զորամասերի հայ զինվորները, վտանգելով իրենց կյանքը, փրկեցին համաձառայակիցների կյանքը, վնասազերծեցին ադրբեջանցի դիվերսանտներին: 2011 թ. հոկտեմբերին ՀՀ նախագահին այցելեց ԼՂՀ-ում մարտական հերթապահության ժամանակ ադրբեջանական դիվերսանտներին վնասազերծած Արտակ Ղարույանին և նրա հերոսության համար իբրև նվեր ընտանիքին հատկացրեց երեքսենյականոց բնակարան⁹³⁰:

Պաշտպանական բարեփոխումների շրջանակում չափազանց կարևորվում է հայկական բանակի սպառազինության մակարդակը: 2000-2012 թթ. տեխնիկական ապահովման ջանքերն ուղղվեցին սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի հուսալի ու անխափան շահագործմանը, տեխնիկական համակարգի կատարելագործմանը, հրթիռների, զենքի, զինամթերքի, պահեստամասերի և ռազմատեխնիկական ունեցվածքի պաշարների կուտակմանը: Պետական պատվերի ձևով հայկական ռազմաարդյունաբերական համալիրի ձեռնարկություններում սկսվեց պաշտպանական նշանակության արտադրատեսակների մշակման, արտադրական տեխնոլոգիաների ստեղծման և արտադրության նպատակային ֆինանսավորման գործընթացը: Ռազմաարդյունաբերական համալիրի կազմակերպություններն իրականացրին պետական պաշտոնական

⁹²⁹ Տե՛ս Օհանյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 346:

⁹³⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

պատվերների կատարման աշխատանքներ՝ նպատակ ունենալով ՀՀ զինված ուժերը մատակարարել սեփական արտադրության զինատեսակներ և նյութատեխնիկական պաշարներ, նորոգել, արդիականացնել շահագործվող սպառազինությունը և ռազմական տեխնիկան, ստեղծել նոր փորձանմուշներ: Մասնավորապես մեծ են հաջողությունները օպտիկա-էլեկտրոնային և ռադիոտեխնիկական հետազոտման ու խոցման համալիր մուշների պատրաստման գործում: 2010-2012 թթ. շարունակվեց հայոց բանակը տեխնիկայով համալրելու գործընթացը: ՀՀ ՁՌԻ-ն համալրվեց հակաօդային պաշտպանության համակարգերով, կրակային խոցման նորագույն միջոցներով, հաջողվեց ստեղծել զինամթերքի լուրջ պաշարներ: Շարունակվեց սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի արդիականացումը հայրենական արտադրության միջոցներով: Սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի շահագործման ու մարտական կիրառման ուսուցման և հմտությունների ձեռքբերման նպատակով մշակվել ու արտադրվել են տարբեր վարժասարքեր, ստեղծվել է ուսումնական հայրենական նյութատեխնիկական բազա, մշակված և արտադրության մեջ ներդրված սպառազինության և ռազմական տեխնիկայի որոշ տեսակներ ցուցադրվել են արտերկրյա ցուցահանդեսներում: Որոշ համակարգեր և համալիրներ հիմք են հանդիսացել արտերկրի հետ կոոպերացիոն կապերի ստեղծման և ռազմատեխնիկական համագործակցության խորացման համար: 2011 թ. նոր թափով ընթացան հայրենական արտադրության արտադրատեսակների մշակումն ու վարժասարքերի նորոգումը: Առաջին անգամ ՀՀ արտադրատեսակները հաջողությամբ ներկայացվեցին արտերկրում, մասնավորապես Ռուսաստանի Դաշնությունում և Հունաստանում կազմակերպված «Ժուկովսկու մեքենաշինական տեխնոլոգիաներ» և Սալոնիկի «Defences-2010» միջազգային ցուցահանդեսներում: Տարին նշանավորվեց նաև Ռուսաստանի Դաշնության, Լեհաստանի, Բելառուսի, Խորվաթիայի հետ ռազմատեխնիկական կապերի ամրապնդմամբ⁹³¹:

2011 թ. սեպտեմբերի 21-ին՝ Հայաստանի Հանրապետության անկախության 20-ամյա հոբելյանին նվիրված գորահանդեսի ժամանակ, ի ցույց, աշխարհի Հանրապետության հրապարակում առաջին անգամ ցուցադրվեցին 9472 «Էլբա» օպերատիվ մարտավարական և 9479-1 «Տոչկա» հրթիռային համալիրները, ինչպես նաև Ս-300 ՁՀՀ-ները: Բացի այդ, որպես նորություն, ցուցադրվեցին հայկական արտադրության «Կռունկ»-25 անօդաչու թռչող սպարատները (ԱԹԱ-ները և տեխնիկական այլ մուշներ) և այլն: Այս գորահանդեսին առանձին շարայումով մասնակցեցին հատուկ նշանակության ստորաբաժանումները, սահմանապահները, ներքին զորքերը, ոստիկանությունը, Ռուսաստանի Դաշնության զորքերը և այլն⁹³²:

Բանակ-հասարակություն կապի ու ժողովրդական համախմբվածության առումով խիստ խորհրդանշական էր հոգևորականների, ազատամարտիկների առանձին շարայումների անցումը Հանրապետության հրապարակով: Անչափ կարևոր էր, որ ժողովուրդը զգար բանակի ուժը, իսկապես համոզված լինել, որ ինքը պաշտպանված է հուսալիորեն: Այս տեսանկյունից նույնպես սեպտեմբերի 21-ի գորահանդեսն իր դերը կատարեց:

⁹³¹ Տե՛ս **Օհանյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 346, նաև՝ ՀՀ պաշտպանության նախարար Ս. Օհանյանի 2012 թ. տարեմուտի ուղերձը, էջ 12-13:

⁹³² Տե՛ս նույն տեղում:

Պաշտպանական ոլորտի բարեփոխումների շրջանակում բավականին մեծ աշխատանք կատարվեց բանակ-հասարակություն կապերի զարգացման ուղղությամբ: 2009 թ. այդ նպատակով ստեղծվեց հասարակական խորհուրդ, որը ակտիվ աշխատանք տարավ գիտության և կրթության ոլորտի մասնագետների կողմից՝ «Պատմություն և մշակույթ» խորագրով հայկական գործառնասերում դասախոսություններ կարդալու, զինվորների ռազմահայրենասիրական, դաստիարակության բարձրացման համար: Նույն տարում ՀՀ պաշտպանության և ԿԳ նախարարների մայիս ամսվա համատեղ որոշմամբ վերանայվեց նախկինում ՀՀ հանրակրթական դպրոցները ՀՀ զինված ուժերին կցագրելու վերաբերյալ հրամանը, և հանրապետության 450 կրթօջախներ կցագրվեցին զինված ուժերի գործառնասերին: Կահավորվեցին ռազմագիտական լսարաններ, մեծ աշխատանք կատարվեց նաև բանակ-բուհեր կապերի ամրապնդման ուղղությամբ, հանրապետության առաջատար բուհերը կցագրվեցին ՊՆ ղեկավար անձանց: Այդ համագործակցությունը կարևոր էր մանավանդ ռազմական ոլորտում հանրապետության գիտական ներուժի օգտագործման տեսանկյունից: 2011 թ. առաջին կիսամյակը հայոց բանակում հայտարարվեց «Կարգապահության ամրապնդման կիսամյակ»: Գրանցվեց կարգապահական խախտումների հետևանքով պատահարների թվի զգալի նվազում: 2011 թ. ընթացքում բանակում տեղի ունեցած հանցագործությունների թիվը նվազել է 10 %-ով: Միաժամանակ առավել հուսադրող է այն, որ 2011 թ. 33.3 %-ով նվազել է մահվան ելքով հանցագործությունների թիվը: 2010 թ. 54 դեպքի համեմատ 2011 թ. արձանագրվել է մահվան ելքով 36 դեպք, որոնցից 30-ը հանցագործության հետևանք են, նշված 30-ից 10-ը կատարվել են հակառակորդի կողմից: Հատկապես նկատելի է ծառայության անցնելու հետ կապված սպանության դեպքերի նվազում. 2011 թ. արձանագրվել է երկու դեպք՝ 2010 թ. 17-ի համեմատ⁹³³: Այսինքն՝ այս ցուցանիշը նվազել է 80 %-ով: Իհարկե, բանակում մահվան մեկ դեպքն էլ մտահոգիչ է: 2010-2012 թթ. ՀՀ զինվորական դատախազությունը քննչական ծառայության հետ և հասարակության աջակցությամբ շարունակեց հանցագործությունների կանխարգելման, բացահայտման և հանցագործություն կատարած յուրաքանչյուր անձին համարժեք պատասխանատվության ենթարկելու գործընթացը: Դա էլ իր հերթին նպաստեց կարգապահության բարձրացմանն ու հանցավորության նվազմանը: Բանակում կարգապահությանը նպաստեցին նաև ՊՆ զանգվածային լրատվամիջոցներում պարբերական անդրադարձերը, դատական նիստերի լուսաբանումը և այլն:

Չնայած ունեցած ձեռքբերումներին՝ գրանցվեցին նաև կարգապահական կոպիտ խախտումների հետևանքով տեղի ունեցած արտակարգ դեպքեր, որոնց մի մասը, ցավոք, մահվան ելքերով ավարտվեց: Թվում է՝ չնչին խախտումներ են, ծառայողական մանրուքներ, օրինակ՝ երթևեկության, զենքի օգտագործման կանոնների խախտումներ և այլն: 2010 թ. տեղի ունեցան ցավալի դեպքեր, երբ հրամանատարը ոչ կանոնադրական փոխհարաբերությունները բացառելու, առողջ բարոյահոգեբանական մթնոլորտ հաստատելու փոխարեն ինքը դիմեց ծայրահեղ միջոցների՝ ենթակայի նկատմամբ կիրառելով բռնություն և ծեծ: 2010 թ. Վայքում և Մատաղիսի գործառնասերում տեղի ունեցան ողբերգական դեպքեր, որոնք համապատասխան պետերի ոչ կանոնադրական ու բռնի

⁹³³ Տե՛ս Օհանյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 249:

գործողությունների հետևանքով ուղեկցվեցին պարտադիր ժամկետային զինծառայողների մահվամբ: Նույն տարում Քարվաճառի գործառնասում տեղի ունեցավ ցավալի դեպք, երբ ժամկետային զինծառայողը բռնություն գործադրեց համաժառայակցի նկատմամբ: Կարգապահական խախտումների բացառմանն ուղղված աշխատանքում իրականացվեցին համալիր միջոցառումներ:

2009-2012 թթ. զինվորական կարգապահության կտրուկ բարձրացմանն ու արտակարգ դեպքերի ու պատահարների կանխարգելմանն ուղղված ցուցումները ՁՈՒ անձնակազմին հասցնելու համար ՀՀ բանակում մեծածավալ աշխատանքներ կատարվեցին: Մահվան ելքով պատահարները հանգեցրին նրան, որ որոշում ընդունվեց 2012 թ. առաջին կիսամյակում կարգապահությունը խթանող միջոցառումներ իրականացնելու վերաբերյալ: Ընդգծվեց, որ միջադեպերի կրկնության պատճառ են դառնում նաև զենքի օգտագործման կանոնների խախտումները և միջանձնային հարաբերությունները, որի մեջ առկա է նաև զինվորի ինքնահաստատման խնդիրը: Պատահական չէ, որ 3,5 տարվա ընթացքում ՀՀ պաշտպանության նախարար Ս. Օհանյանի հրամանով կանոնադրական խախտումների ու ծառայողական կոպիտ սխալների համար աշխատանքից հեռացվել են գործնասերի 30 հրամանատարներ, որոնք փոխարինվել են ավելի բարձրակարգ կադրերով: Աշխատանքից հեռացվել են վարչության պետերի աստիճանից բարձր 10 հոգի, իսկ ևս 10 հոգի ստացել են խիստ նկատողություն: Սակայն չնայած ձեռնարկված վճռական միջոցառումներին՝ այնուամենայնիվ, բանակային ծառայության հիմնական թերությունները շարունակում են մնալ հովանավորչությունն ու բանակային ծառայությունից խուսափելու դեպքերը⁹³⁴:

Բավական աշխատանքներ տարվեցին նաև թիկունքում: Այստեղ հիմնական խնդիրներն էին բանակին վառելիքաքսուքային նյութերով և պարենով ապահովելը՝ մարտական գործողություններ վարելու համար, ինչպես նաև ճգնաժամային իրադրություններում նյութատեխնիկական միջոցների պաշարներ ստեղծելը, գնագոյացման ընդհանուր քաղաքականություն ձևավորելը:

2000-2011 թթ. նշանավորվեց ՀՀ զինված ուժերի սպայական կազմի երիտասարդացման և հմուտ կադրերի պատրաստման գործընթացով: ՀՀ ՊՆ Վ. Սարգսյանի անվան ռազմական ինստիտուտը ընդլայնելով գործունեության ոլորտը՝ ներառեց սպայական կադրերի որակավորման բարձրացման կենտրոնը:

Ա. Խանդերյանցի անվան ռազմավիագիտ ինստիտուտը սկսեց վերապատրաստել նախկինում միջնակարգ զինվորական կրթություն ստացած սպայական կազմը և զուգահեռ պատրաստել երկու նոր մասնագիտություններով սպաներ՝ հակաօդային պաշտպանության և կապի գծով: Վերոնշյալ տարիներին հայ կուրսանտները ուսումնառության են մեկնել ոչ միայն Ռուսաստանի, Հունաստանի, ԱՄՆ-ի, Չինաստանի, այլ նաև Իտալիայի ու Գերմանիայի ռազմական ուսումնական հաստատություններ:

Վերը նշված ժամանակահատվածում ռազմական ակադեմիաներ ավարտեցին ՀՀ զինված ուժերի 700-ից ավելի սպաներ՝ 46 զինվորական մասնագիտությամբ: Ռազմաուսումնական հաստատություններ են ավարտել 4.000-ից ավելի սպաներ՝ 35 մասնագիտությամբ, որոնցից 3007-ը ՀՀ ՊՆ ռազմական ուսումնական հաստատություններում:

⁹³⁴ Տե՛ս Օհանյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 249:

Արտերկրի ՌՌՀ-ներում ուսումնառել և այսօր շարունակում են իրենց ուսումը ավելի քան 3.000 սպա և կուրսանա⁹³⁵:

2000-2012 թթ. զգալի աշխատանք է կատարվել ինչպես զինծառայողների, այնպես էլ հաշմանդամ դարձած, զոհված (մահացած) զինծառայողների ընտանիքների անդամների սոցիալ-կենցաղային պայմանները բարելավելու ուղղությամբ: Մասնավորապես բնակարանային պայմանների բարելավման կարիք ունեցող թվով 1152 հաշմանդամ դարձած զինծառայողների և զոհված (մահացած) զինծառայողների ընտանիքների անդամներին բնակարաններ ձեռք բերելու համար տրվել է անհատույց պետական ֆինանսական աջակցություն⁹³⁶:

Սկսած 2004 թ. հունվարի 1-ից՝ ՀՀ պաշտպանության մարտական գործողությունների մասնակցելու հետևանքով, ինչպես նաև ծառայողական պարտականությունների կատարման ժամանակ հաշմանդամ դարձած շարքային կազմի զինծառայողների ընտանիքների անդամների՝ սահմանված կարգով հաշվարկված կենսաթոշակները, ըստ տարիների, համապատասխանաբար ավելացել են 20 %-ով: Բացի հաշմանդամներից՝ տարեցտարի բարելավվում են զինծառայողների ծառայության, կենցաղի և հանգստի պայմանները: Ուշադրություն է դարձվում զինծառայողների սոցիալական և հատկապես բնակարանային խնդիրներին: 2011 թ. 273 զինծառայողների ընտանիքներ ապահովվել են բնակարաններով:

Հայոց զինված ուժերի համալրումը շարունակում է իրականացվել խառը սկզբունքով՝ ժամկետային ծառայությամբ, նաև պրոֆեսիոնալ հատվածի ընդլայնմամբ և այդ առումով դրանց զուգակցմամբ: Միշտ էլ Հայաստանի Հանրապետության անկախության պայմաններում ՀՀ զինված ուժերի կարևորագույն խնդիրն է ՀՀ և ԼՂՀ սահմանների հուսալի պաշտպանությունը, ինչի համար մեծածավալ աշխատանքներ են իրականացվել՝ մարտական հերթապահության, ինժեներական սարքավորումների կատարելագործումից մինչև հակառակորդի ոտնձգությունների կանխարգելում: Չնայած ադրբեջանական կողմի սպառնալիքներին՝ հայոց զինված ուժերը միշտ էլ պատրաստ են արժանի հակահարված հասցնելու թշնամուն:

ՀՀ պաշտպանության ոլորտում նոր բարեփոխումներ իրականացվեցին 2016 թ. հոկտեմբերից, երբ ՀՀ պաշտպանության նախարար դարձավ Վիգեն Սարգսյանը: Նա առաջ քաշեց «Ազգ-բանակ» հայեցակարգը և դրանից բխող մի շարք ծրագրեր: Ինչպես նշում է ՀՀ պաշտպանության նախարարն իր «Ազգ-բանակ» տեսլականում, «ազգ-բանակն ավելին է, քան ազգային բանակը, քանզի ազգային բանակը ծառայում է ազգին, իսկ ազգ-բանակը հենց ինքը՝ ազգն է»⁹³⁷:

Ըստ հայեցակարգի՝ ազգ-բանակը այն հասարակությունն է, որը գործում է որպես մեկ միասնություն: Դա չի նշանակում հասարակության կամ պետության ռազմականացում, ճիշտ հակառակը, բանակի ժողովրդավարացում, լիարժեք ինտեգրում հասարակության, տնտեսության, մշակույթի, կրթության և գիտության, բնապահպանության, սպորտի բնագավառներ: Դա նշանակում է բանակի ստեղծածն ու ձևավորածը ծառայեցնել

⁹³⁵ Տե՛ս Օհանյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 235-236:

⁹³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 232:

⁹³⁷ Վ. Սարգսյան, «Ազգ-բանակ», Երևան, 2016, էջ 2:

ողջ հասարակությանն ու պետությանը, իսկ քաղաքացիական կյանքի բոլոր ձեռքբերումներով ամրապնդել երկրի զինված ուժերը: Ազգ-բանակը այն վստահությունն է, որ հասարակությունն ունի դեպի իր զինված ուժերն ու իր սպայական անձնակազմը⁹³⁸:

Կարծում ենք՝ ՀՀ պաշտպանության նախարար Վ. Սարգսյանի կողմից առաջ քաշված «Ազգ-բանակ» հայեցակարգը միանգամայն անհրաժեշտ է ու խիստ կարևոր է նրա կիրառումը ներկա պայմաններում, երբ հարևան թշնամի երկրներից Ադրբեջանը հանդես է գալիս պատերազմի սպառնալիքների կոչերով: Նշված հայեցակարգի ուսումնասիրությունը ապացուցվել է հայոց դարավոր պատմության հաղթական ճակատամարտերի փորձով, երբ հայոց բանակն ու ժողովուրդը հանդես են եկել միասնական ուժով: Դրա լավագույնս դրսևորումը տեսնում ենք դեռևս Երվանդունիների, Արտաշեսյանների ժամանակաշրջանում, ինչպես նաև Արցախյան քառօրյա պատերազմում: Այս ամբողջ դարերի ընթացքում հայ ժողովրդի անվտանգության գրավականը եղել է ինքնապաշտպանության նպատակով համաժողովրդական պայքարի կազմակերպումը: Հայոց աշխարհը, գոյապայքարում դրսևորելով իր վճռականությունը, մեծ մասամբ կանոնավոր բանակային զորամասերի հետ ոտքի է կանգնել՝ դիմագրավելու թշնամուն, օտար զավթիչներին: Վերջապես 2016 թ. ապրիլին Արցախյան չորսօրյա պատերազմի ժամանակ հայոց կանոնավոր բանակներին սատարեց կանավորական շարժումը, որը մեր նորօրյա աշխարհագրն է: Այս ամենը վկայում է, որ «Ազգ-բանակ» հայեցակարգի կիրառումը տեղին է և ճիշտ ժամանակին: Հայեցակարգը ժամանակի մարտահրավերներին համապատասխան առաջարկում է բանակը հանրայնացնելու, զուգահեռաբար ազգի գաղափարական և արժեքային համակարգը մարտունակ դարձնելու ծրագիր: «Ազգ-բանակ» հայեցակարգը հիմք դարձավ նաև պաշտպանական քաղաքականության ուղիների խորքային վերանայման համար:

Պաշտպանական ոլորտում ներդրվող բարեփոխումները, 2016 թ. հոկտեմբերից սկսած, ընթանում են հինգ գերակա ուղղություններով՝ ա) Ձինվորական մասնագիտության արժևորմամբ, բ) մարտական պատրաստության և պատրաստականության աստիճանի բարձրացմամբ, գ) սպառախիության և առաջնագծի կահավորման հարցերով ռազմարդյունաբերական համալիրի զարգացմամբ, դ) ռազմաքաղաքական դիվանագիտության ուժեղացմամբ և արդարության և հանրային վստահության ամրապնդմամբ⁹³⁹:

Մեկ տարվա ընթացքում վերոնշյալ ուղղություններով իրականացվող բարեփոխումների արդյունքում առկա են որոշակի ձեռքբերումներ և դրական տեղաշարժեր: Պաշտպանության նախարարության կողմից իրականացվող մի շարք օրենսդրական նախաձեռնությունների, ռազմական բժշկության, ռազմական կրթության բնագավառներում բարեփոխումների, սպառազինության և սպրանքանյութական միջոցների մատակարարման կանոնակարգմամբ, ռազմարդյունաբերական համալիրի զարգացմանն ուղղված ջանքերի, ինչպես նաև ներդրված ծրագրերի («Թումո-բանակ»,

⁹³⁸ Տե՛ս «Հայկական բանակ», N 4(90), 2016, էջ 8:

⁹³⁹ Տե՛ս «Հայ զինվոր», 4-10 հոկտեմբերի, 2017, N 39(1210), էջ 3:

«Ես եմ», «Պատիվ ունեմ», «Դիտակետ») շնորհիվ բոլոր ուղղություններով առկա են լուրջ հաջողություններ⁹⁴⁰:

Քննարկումներից հետո՝ 2017 թ. դեկտեմբերին, ՀՀ ԱԺ-ի կողմից ընդունվեցին «Պաշտպանության մասին» և «Զինվորական ծառայության և զինծառայողի կարգավիճակի մասին» ՀՀ օրենքները: Ընդունված օրենքներում ամրագրվել են «Պատիվ ունեմ», «Ես եմ» ծրագրերի իրականացման ընթացակարգերը: Օրենքների ընդունումով իրականացվում է սահմանադրական բարեփոխումների գործադրման իրավական ապահովում և վերոնշյալ ծրագրերի իրագործման համար իրավական հիմքի ստեղծում:

ՀՀ պաշտպանության նախարարը նշել է, որ նշված օրենսդրական կարգավորման հիմքում դրված քաղաքականության նպատակն է զինված ուժերում ծառայությունը դարձնել սոցիալական վերելակ և սպայական ու շարային կազմի համար ամրապնդելով սոցիալական քաղաքականության ճկունությունը՝ ապահովել զինծառայողների ինտեգրումը հասարակությանը, հստակեցնել ժամկետային ծառայության խնդիրները, բարձրացնել պահեստազորի արդյունավետությունը, տարկետումների զգալի մասը փոխարինել արտոնություններով, ամրապնդել հասարակության վստահությունը զինված ուժերի նկատմամբ⁹⁴¹:

«Պատիվ ունեմ» և «Ես եմ» ծրագրերը, ինչպես նշել է Վ. Սարգսյանը, նպատակ ունեն ամրապնդելու բանակ-հասարակություն կապը, մատնանշելու և ախտորոշելու հասարակության մեջ առկա խնդիրները հենց ծառայության ժամանակ, այլ ոչ թե ծառայությունն ավարտելուց հետո⁹⁴²: Առաջարկվում է լուծել սպաների բնակարանային ապահովման հարցը՝ ներդնելով սպայական անձնակազմի՝ բնակարանային ապահովման նոր՝ առավել արդյունավետ համակարգ, որի առաջին փուլը իրականացվեց 2017 թ. դեկտեմբերի վերջին: Պաշտպանության հանձնաժողովի կողմից ներկայացվել է բժշկական զննման նոր կարգ, որով վերացվում են տեղական զորակոչային հանձնաժողովները: «Պատիվ ունեմ» ծրագրով տարկետում է տրվում հավատարմագրված բուհերի արական սեռի ուսանողներին: Նրանք ծառայության ընթացքում իրենց հիմնական կրթությունը կստանան ռազմական ուսումնական հաստատություններում: Սովորելով բուհում՝ ծրագրում ընդգրկվածները երկու տարի, յուրաքանչյուր շաբաթ օր ռազմական համալսարանում կհաճախեն զինվորական պատրաստության դասընթացի: Դիպլոմից բացի՝ ուսանողը կստանա լեյտենանտի կոչում ու ամսական առնվազն 260.000 դրամ աշխատավարձով պայմանագիր կնքելով ՀՀ ՊՆ-ի հետ՝ ծառայության կանցնի սահմանագծում: Ծառայությունն ավարտելուց հետո մագիստրատուրա ընդունվելու դեպքում կփոխհատուցվի նաև նրա մագիստրոսական կրթության վճարը:

«Ես եմ» ծրագիրը կիրառվում է ոչ միայն օրենքի ուժի մեջ մտնելուց հետո զորակոչվածների, այլև արդեն իսկ ծառայության մեջ ներգրավված ժամկետային զինծառայողների դեպքում: Զինծառայողը ՊՆ-ի հետ կնքելու է պայմանագիր և երեք տարի ժամկետով ծառայության է անցնելու նշված վայրում: Տրվելու է ամսական

⁹⁴⁰ Տե՛ս «Հայ զինվոր», 4-10 հոկտեմբերի, 2017, N 39(1210), էջ 3:

⁹⁴¹ Տե՛ս «Հայ զինվոր», 18-24 հոկտեմբերի, 2017, N 41(1212), էջ 2:

⁹⁴² Տե՛ս նույն տեղում:

դրամական բավարարում (35000 դրամ), իսկ ծառայության ավարտից հետո՝ միանվագ պատվավճար՝ 5 միլիոն դրամի չափով, որը կարող է օգտագործվել երեք նպատակային ծրագրերում՝ գյուղատնտեսական գործունեության, ուսման ծախսերի հատուցման, բնակարանի ձեռքբերման (նաև հիփոթեքային ծրագրով):

Բանակի հետ հետադարձ կապն ուժեղացնելու, զինվորի և իր ընտանիքի շփումը հեշտացնելու, բանակում մարդու իրավունքների պաշտպանվածությունն ապահովելու համար 2017 թ. գործածության մեջ մտավ բանակի թեժ գիծը. «Դիտակետ» հարցումների ծրագիրը, բաց շփումը մամուլի և քաղաքացիական հասարակության հետ, հատկապես բանակից զորացրվածների հետ, արտացոլում են ՀՀ զինված ուժերում, բանակում առկա թերություններն ու բացթողումները՝ դրանք բացահայտելու և այն վերացնելու համար: Թերությունների վերացումը կօգնի բանակի մարտունակությունն էլ ավելի բարձրացնելու գործին:

Վերոնշյալ երկու ծրագրերն էլ գործունեության մեջ մտան 2017 թ. դեկտեմբեր-հունվար հերթական զորակոչի ժամանակ:

2017 թ. վերջին կազմակերպվեց հանդիպում ՀՀ նախագահի, պաշտպանության նախարարի և բանակից զորացրվածների հետ, որն անցավ անկաշկանդ և ազատ մթնոլորտում⁹⁴³:

2017 թ. հունվարի 1-ից իր գործունեությունը սկսեց ՀՀ պաշտպանության նախարարության նախագահությամբ կազմակերպված «Չոհված և հաշմանդամություն ունեցող զինծառայողների հիմնադրամը»՝ 1000plus.am կայքը, որով բազմաթիվ հայրենակիցներ, համոզվելով հիմնադրամի կենսական անհրաժեշտության և թափանցիկության հարցում, ամենախոցելի խումբը հանդիսացող՝ զոհված և հաշմանդամ զինծառայողների ընտանիքներին ֆինանսական օգնություն ցուցաբերեցին⁹⁴⁴:

Պաշտպանական ոլորտի կարևորագույն խնդիրներից են մնում լավագույն կադրերին զինվորական մասնագիտություն գրավելու ուղղությամբ կատարվող աշխատանքները: Այս գործում չափազանց կարևոր նշանակություն ունեցավ 2017 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին Մոնթե Մելքոնյանի անվան ռազմամարտական վարժարանի տեղափոխումը Դիլիջանի՝ գերժամանակակից պայմաններ ունեցող ամենագեղատեսիլ վայրում:

2016 թ. պաշտպանության ոլորտում ամենակարևոր ձեռքբերումներից է «Ազգ-բանակ» խորհրդաժողով-ցուցահանդեսի անցկացումը, որին մասնակցեց 35.000 երիտասարդ: Այդ համաժողովից կյանք առած մի շարք ծրագրերից էր Մոնթե Մելքոնյանի անվան վարժարանը Հայաստանի լավագույն ավագ դպրոց դարձնելը: Շուրջ 8 ամսվա ընթացքում ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը կարողացավ նախապատրաստել կրթահամալիրը անհրաժեշտ պայմաններով և հյուրընկալել 200 մոնթեականների՝ առաջին անգամ ունենալով մրցակցային ընդունելություն: Նախատեսվում է նաև «Թումո» ուսումնական կենտրոնի բացումը ռազմամարզական վարժարանում⁹⁴⁵:

⁹⁴³ Տե՛ս «Հայ զինվոր», 31 հունվար-6 փետրվար, 2018, N 4(1228), էջ 7:

⁹⁴⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹⁴⁵ Տե՛ս «Հայ զինվոր», 4-10 հոկտեմբերի, 2017, թիվ 39(1210), էջ 2:

Արդիականացվում են նաև Վ. Սարգսյանի անվան ռազմական և Մ. Խանփերյանցի անվան ռազմավիագիտական համալսարանները:

Երևանի Մ. Հերացու անվան պետական բժշկական համալսարանում բացվեց զինհաշմանդամների համար տարածաշրջանում ամենաարդիական վերականգնողական կենտրոնը: Այն դառնալու է զինհաշմանդամների բուժման, սոցիալական պաշտպանության և վերաինտեգրման միասնական կենտրոն: Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի կտրուկ արդիականացումը ժամանակի պահանջ է: Դա թելադրվում է ներկա և ապագայի մարտահրավերներով:

Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերի կտրուկ արդիականացման նպատակով ՀՀ նախագահի ղեկավարությամբ ՀՀ պաշտպանության նախարարության հետևողական ջանքերով մշակվեց բանակի արդիականացման նոր՝ յոթնամյա ծրագիր՝ 2018-2025 թթ. համար: Քննարկումներից և լրամշակումներից հետո ծրագիրը հաստատվեց 2018 թ. փետրվարին:

2017 թվականը նշանավորվեց հայոց բանակը առաջնագծի՝ ժամանակակից միջոցներով հագեցմամբ և անվտանգության ապահովման պայմանների բարելավմամբ, զինված ուժերը արդի սպառազինությամբ ու ռազմական տեխնիկայով համալրմամբ, ռազմարդյունաբերական համալիրի զարգացման պետական ծրագրի հայցմամբ:

2017 թ. մարտական ծառայությունում ներդրվել են ամբողջությամբ Հայաստանում մշակված և արտադրված միջոցներ, որոնք չափազանց կարևոր են մարտական հերթապահության արդյունավետ իրականացման համար: Այդ տեսակի մշակումներով ՀՀ ռազմական արդյունաբերությունը աստիճանաբար դառնում է ՀՀ տնտեսության հիմնական շարժիչ ուժերից մեկը, որի արդյունավետ աշխատանքի արդյունքում միջազգային շուկաներում Հայաստանը զենք-զինամթերք ներկրող երկրից դառնում է արտահանող:

2018 թ. բյուջեի նախագծով նախատեսվում է պաշտպանական ոլորտի ծախսերն ավելացնել 27 մլրդ դրամով, որի զգալի մասը կուղղվի հիմնականում զենք-զինամթերքի և սպառազինության ձեռքբերմանը:

2017 թ. վերջին ավարտվեց 200 մլն ԱՄՆ դոլարի վարկի պայմանագրով Ռուսաստանի Դաշնությունից Հայաստանի զինված ուժերին սպառազինության մատակարարումը:

Հայոց բանակը փայլուն դրսևորեց իրեն՝ հյուրընկալելով ՀԱՊԿ խոշորագույն զորավարությունը՝ մասնակցելով երկկողմ և բազմակողմ վարժանքների դաշնակից ու զործընկեր երկրներում:

Հայ զինվորը շարունակում է բարձր պահել մեր երկրի դրոշը Կոստվոյում և Աֆղանստանում, Լիբանանում և Մալիում՝ մասնակցելով միջազգային խաղաղապահ առաքելություններին⁹⁴⁶:

2017 թ. ՀՀ պաշտպանական ոլորտի առանձնահատկություններից էր ռազմական գիտական հարաբերությունների զարգացումը: ՀՀ պաշտպանության նախարար Վ. Սարգսյանը պաշտոնական այցերով եղել է Ռուսաստանի Դաշնությունում, Իրանում, Վրաստանում, Հունաստանում, Կիպրոսում և Չինաստանում⁹⁴⁷: Հանդիպումներում

⁹⁴⁶ Տե՛ս «Հայ զինվոր», 31 հունվար-6 փետրվար, 2018, N 4(1226), էջ 7:

⁹⁴⁷ Տե՛ս «Հայ զինվոր», 4-10 հոկտեմբերի, 2017, N 39(1210), էջ 2:

քննարկվել են ռազմաքաղաքական երկխոսության և փոխգործակցության ծրագրեր, ստորագրվել են պաշտպանական ոլորտի համաձայնագրեր:

2016-2017 թթ. իրականացված պաշտպանական ոլորտի բարեփոխումները նպաստում են երկրի անվտանգության ամրապնդման ու խաղաղության պահպանմանը:

Այսպիսով՝ ընդհանուր առմամբ նախորդ տարիներին սկսված և ակտիվորեն ընթացող պաշտպանական բարեփոխումները նախատեսված են մինչև 2018 թվականը: Դրանց արդյունքում Հայաստանի Հանրապետությունը կունենա մարտական ու բարոյահոգեբանական բարձր պատրաստվածությամբ օժտված, արդիական սպառազինությամբ զինված, Հայաստանի Հանրապետության ինքնիշխանությունն ու տարածքային ամբողջականությունը պաշտպանելու ունակ զինված ուժեր:

3. ՀՏ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՈՒՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Տնտեսության զարգացմանը և պաշտպանական հզորության ամրապնդմանը զուգահեռ Հայաստանի Հանրապետությունն անցած երկրորդ տասնամյակում արժանացավ ոչ միայն միջազգային լայն ճանաչման, այլև միջազգային հարաբերություններում ձեռք բերեց կայուն, հուսալի ու կանխատեսելի գործընկերոջ համարում: ՀՀ-ն անդամակցեց Եվրախորհրդին, կանխորոշեց երկրի առաջընթացի ուղին ու անշրջելի դարձրեց ժողովրդավարական զարգացումները: Հայաստանի Հանրապետությունը դարձավ «Միավորված ազգերի կազմակերպության» մի շարք հանձնաժողովների ու կոմիտեների անդամ: Ավելացավ Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատած երկրների թիվը՝ դառնալով 160: Աշխարհի ավելի քան չորս տասնյակ երկրներում գործում են մեր երկրի դեսպանությունները, ներկայացուցչություններն ու հյուպատոսությունները, որոնք ակտիվորեն լծված են Հայաստանի արտաքին քաղաքականության հիմնախնդիրների լուծմանը, տարբեր պետությունների հետ քաղաքական երկխոսությանը, առևտրատնտեսական հարաբերությունների, մշակութային և այլ կապերի զարգացմանը: 2000 թվականից սկսած՝ որոշակի հայեցակարգային ու մարտավարական փոփոխություններ մտցվեցին արտաքին քաղաքականության մի շարք ուղղություններում՝ պահպանելով հիմնական գերակայությունների շարունակականությունը, մասնավորապես երկրի անվտանգության ապահովման առաջնահերթ խնդրի լուծումը խարսխվեց բազմամակարդակ համակարգի վրա, ինչը պահանջում է հայ-ռուսական ռազմական համագործակցության հետագա խորացում, համագործակցության աշխուժացումը:

Հավաքական անվտանգության պայմանագրի շրջանակներում, ԵՄՁՈՒ-ի և ՆԱՏՕ-ի Գ-ՀԽ պայմանագրի շրջածիրում (եվրոպական ուղղություն), ինչպես նաև երկկողմ մակարդակներում նշելի է հաջողությամբ զարգացող հայ-ամերիկյան և հայ-հունական ռազմական համագործակցությունը: Կարևորելով համագործակցության հետագա ծավալումը ԱՊՀ երկրների հետ և ՀԱՊԿ շրջանակներում՝ Հայաստանի Հանրապետությունը միաժամանակ շեշտը դրել է ամերիկյան ու եվրոպական ուղղությունների վրա:

Ընդարձակվել են առևտրատնտեսական կապերն ու բազմաբնույթ համագործակցությունը Մերձավոր Արևելքի երկրների, Ճապոնիայի, Չինաստանի, Հնդկաստանի, Լատինական Ամերիկայի, աշխարհի բազմաթիվ այլ երկրների հետ: Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունները աշխարհի տարբեր տարածաշրջանների բազմաթիվ պետությունների հետ զարգանում են դինամիկորեն՝ աստիճանաբար ավելի ու ավելի լիարժեքորեն բացահայտելով այդ հարաբերությունների զանազան ուղղություններում առկա ներուժը:

ա. ՀՀ հարաբերությունները ՌԴ-ի հետ

ՀՀ արտաքին քաղաքականության մեջ առանձնահատուկ կարևորություն ունեն հայ-ռուսական հարաբերությունները: ՀՀ և ՌԴ ռազմավարական համագործակցության դրական արդյունքները ակնհայտ են. 180-ից ավելի միջպետական, միջկառավարական և միջգերատեսչական պայմանագրեր ու համաձայնագրեր կնքվել են վերջին տասից ավելի տարիների ընթացքում: Հայ-ռուսական երկկողմ հարաբերությունները նոր որակ ստացան ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի ՌԴ կատարած առաջին պաշտոնական այցից հետո, որն իրականացվեց 2000 թ. սեպտեմբերի 25-28-ը: Զննարկված և համաձայնեցված մի շարք խնդիրների և ստորագրված փաստաթղթերի շարքում հիշատակելի է առանց մուտքի արտոնագրերի ՀՀ և ՌԴ քաղաքացիների փոխայցելության մասին համաձայնագիրը, որով ՀՀ-ն դարձավ ՌԴ-ի հետ մյուս համաձայնագիր կնքած առաջին պետությունն այն պահից ի վեր, երբ Ռուսաստանը միակողմանիորեն դադարեցրեց իր մասնակցությունը Բիշքեկի պայմանագրին⁹⁴⁸: ՀՀ նախագահի այցի կարևորագույն արդյունքը դարձավ «21-րդ դարում ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև ռազմավարական համագործակցության մասին հռչակագիրը», որով հայ-ռուսական ռազմավարական գործընկերությունը քննարկեց նոր հանգրվան: Երկու բարեկամ երկրների միջև ստեղծվեց տնտեսական համագործակցության միջկառավարական հանձնաժողով, որի աշխատանքի շնորհիվ հայ-ռուսական տնտեսական համագործակցությունը տարեցտարի առավել արդյունավետ է դառնում: Շարունակվում են ՌԴ-ից ՀՀ բնական գազի առաքումը, ՌԴ-ի կողմից ՀԱԷԿ-ի միջուկային վառելիքի մատակարարումը: ՌԴ-ից Հայաստանի Հանրապետություն են ներկրվում նաև բնական ալմաստներ, որոնց մշակումը ՀՀ տնտեսության կարևոր ճյուղերից է:

2001 թ. սեպտեմբերի 15-ին ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի հրավերով ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինի ՀՀ կատարած պաշտոնական այցի ժամանակ ստորագրվեցին մի շարք պայմանագրեր ու համաձայնագրեր, որոնցից կարելի է առանձնացնել՝ «Երկու երկրների կառավարությունների միջև մինչև 2010 թ. երկարաժամկետ տնտեսական համագործակցության», «Կրթության, գիտական աստիճանների և գիտական կոչումների վերաբերյալ փաստաթղթերի փոխադարձ ճանաչման», «Ներդրումների խրախուսման և փոխադարձ պաշտպանության» ու «ՀՀ մարզերի և ՌԴ վարչական միավորումների միջև համագործակցության սկզբունքների վերաբերյալ»՝ հնարավորություն տալով այդ ուղղությամբ իրականացնելու լայնածավալ գործունեություն⁹⁴⁹:

⁹⁴⁸ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության հարաբերությունները (1991-2001 թթ.), էջ 17:

⁹⁴⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15-16:

Հայ-ռուսական փոխշահավետ համագործակցությունը շարունակվեց նաև հետագայում և հատկապես 2002-2012 թվականների: 2002-2004 թթ. ընթացքում ռուսական խոշոր ընկերությունների վերահսկողության տակ անցավ Հայաստանի Հանրապետության էներգետիկ համակարգը: Ռուսական «Գազպրոմ» ընկերությանն է պատկանում ՀՀ գազաբաշխիչ ցանցի վերահսկիչ փաթեթը, «Ռուսգազ» ռուսական ընկերությունը ձեռք բերեց տարածաշրջանում այլումին արտադրող ամենախոշոր «Արմենալ» ձեռնարկությունը և այլն:

Հատկանշական է, որ մինչև 2004 թվականը ՀՀ-ում գործում էին 400-ից ավելի ձեռնարկություններ ռուսական կապիտալի մասնակցությամբ, դրանց թվում էին այն 5 համատեղ ձեռնարկությունները, նաև «Հայռուսգազարդը», որոնք «գույքի պարտքի դիմաց» նշանաբանով տրվել էին Ռուսաստանին⁹⁵⁰:

Հայաստանի Հանրապետության տնտեսության մեջ կատարած ներդրումների ծավալով Ռուսաստանի Դաշնությունը շարունակում է զբաղեցնել առաջնակարգ դիրք: Ներդրումների ծավալը 2007 թ. առաջին 9 ամիսների ընթացքում (2006 թ. նույն ժամանակահատվածի համեմատ) աճեց ավելի քան 5 անգամ, ինչը ՀՀ պետական վիճակագրական ծառայության տվյալներով կազմել է ՀՀ տնտեսություն մտած օտարերկրյա ներդրումների 37,4 %-ը և ուղղակի ներդրումների 32,6 %-ը: Միայն 2008 թ. ՀՀ և ՌԴ ապրանքաշրջանառության ծավալները հասան 1 մլրդ դոլարի⁹⁵¹:

2011 թ. ՀՀ-ում գործում էր ռուսական կապիտալով 1500 ընկերություն: ՀՀ տնտեսության մեջ ՌԴ-ի ներդրումները վերջին տասը տարիներին կազմել են 2,5 մլրդ դոլար: Ներդրումների 57 %-ը ռուսական է⁹⁵²: 2008 թ. օգոստոսին ռուս-վրացական 5-օրյա պատերազմի հետևանքով Հարավային Կովկասում ձևավորվեցին ևս 2 ինքնիշխան, սուվերեն հանրապետություններ՝ ի դեմս Աբխազիայի և Հարավային Օսիայի: Դրանով ՌԴ-ի համար ստեղծվեց նոր իրավիճակ: Չնայած ռուս-վրացական 5-օրյա պատերազմը լիովին փոխեց իրերի դասավորությունը Հարավային Կովկասում, սակայն հայ-ռուսական հարաբերությունների ընդհանուր ուղեգիծը փոփոխության չենթարկվեց⁹⁵³:

ՌԴ նախագահ Դմիտրի Մեդվեդևի՝ 2008 թ. հոկտեմբերին ՀՀ պաշտոնական առաջին այցի շրջանակներում երկու երկրների միջև ստորագրվեցին մի շարք նոր առևտրատնտեսական, գիտատեխնիկական ու մշակութային համագործակցության համաձայնագրեր: Միաժամանակ երկու երկրների նախագահները մասնակցեցին Երևանում Ռուսաստանի անվան հրապարակի բացման արարողությանը:

Հայ-ռուսական հարաբերությունները շարունակվեցին վերընթաց ուղիով զարգանալ նաև հետագայում: ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի ու ՌԴ նախագահ Դմիտրի Մեդվեդևի փոխայցելությունների ընթացքում ստորագրվեցին բազմաթիվ պայմանագրեր՝ ռազմավարական, առևտրատնտեսական, գիտատեխնիկական և մշակութային համագործակցության վերաբերյալ⁹⁵⁴:

⁹⁵⁰ Տե՛ս Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 17:

⁹⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17:

⁹⁵² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 17 հունվարի, 2012, էջ 4:

⁹⁵³ Տե՛ս Օսկանյան Վ., Անավարտ տասնամյակ, ելույթների ընտրանի, Երևան, 2009, էջ 227:

⁹⁵⁴ Տե՛ս ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2008 թ. ամփոփումը», թ. 7:

2009 թ. ապրիլի 23-ին ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի այցը Ռուսաստան և հանդիպումը ՌԴ նախագահ Գ. Մեդվեդևի հետ կրկին հաստատեցին երկու երկրների ռազմավարական համագործակցության նշանակությունը, որն ուղղված էր նրանց անվտանգության ապահովմանը և Հարավային Կովկասում անչափ կարևոր կայունություն հաստատելուն: Նույն նշանակությունը ունեցավ ՌԴ նախագահ Գ. Մեդվեդևի՝ 2009 թ. հոկտեմբերի 12-ի պաշտոնական այցը Հայաստանի Հանրապետություն⁹⁵⁵: Բարձր մակարդակի նման հանդիպումները, փոխադարձ այցելությունները շարունակվեցին նաև 2010 թվականին՝ կրելով, փաստորեն, մշտական բնույթ: Այդ տեսանկյունից հատկապես կարևորվում է 2010 թ. օգոստոսի 19-21-ը ՌԴ նախագահ Գ. Մեդվեդևի պաշտոնական այցը Հայաստանի Հանրապետություն, որի արդյունքում, բացի բազմաթիվ այլ հարցերի քննարկումից, կարևորվեց «ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև Հայաստանի Հանրապետության տարածքում ռուսաստանյան ռազմակայանի մասին պայմանագրում փոփոխություններ կատարելու մասին» (թիվ 5) արձանագրությունը, որը համապատասխանում է երկու երկրների ռազմավարական հետաքրքրություններին և բխում է տարածաշրջանային մակարդակով անվտանգության ու կայունության ամրապնդման շահերից: Ըստ այդ արձանագրության՝ ՀՀ-ի և ՌԴ-ի միջև 1995 թ. մարտի 16-ին կնքված պայմանագրի ժամկետը երկարաձգվեց մինչև 2044 թվականը⁹⁵⁶:

ՌԴ-ի հետ դաշնակցային ռազմավարական հարաբերությունները 2011 թ. նույնպես նշանավորվեցին երկուստեք ձեռնարկված մի շարք քայլերով, որոնք միտված էին փոխգործակցության առավել ամրապնդմանը, նոր հեռանկարային ծրագրերի մշակմանն ու իրագործմանը:

2011 թ. ապրիլին Երևանում կայացավ «Հայ-ռուսական դաշնակցային հարաբերություններում միջտարածքային համագործակցության նոր նվաճումներին ընդառաջ» խորագրով հայ-ռուսական միջտարածաշրջանային առաջին համաժողովը, որի շրջանակներում ստորագրվեցին շուրջ երկու տասնյակ երկկողմ փաստաթղթեր՝ հիմնականում ռազմական համագործակցության վերաբերյալ⁹⁵⁷:

Երկկողմ և բազմակողմ ձևաչափերում ՀՀ և ՌԴ նախագահներն ունեցել են շուրջ մեկ տասնյակ հանդիպում: 2011 թ. հոկտեմբերի 23-25-ը տեղի ունեցավ ՀՀ նախագահի (հայ-ռուսական 21-րդ դարասկզբի հարաբերությունների պատմության մեջ առաջին անգամ) պետական այցը Ռուսաստան, որի շրջանակներում ՌԴ նախագահ Գ. Մեդվեդևի հետ ստորագրվեցին սոցիալ-տնտեսական և ռազմավարական բնույթի յոթ երկկողմ փաստաթղթեր⁹⁵⁸:

Այսպիսով՝ հայ-ռուսական հարաբերությունները զարգանում են բոլոր ուղղություններով. աճում են ներդրումները, ապրանքաշրջանառությունը, ռազմական, ռազմատեխնիկական, քաղաքական և այլ ոլորտներում համագործակցությունը: 2012 թ. նույնպես ՀՀ և ՌԴ բարձրագույն ղեկավարության միջև կայացել են շուրջ մեկ տասնյակ հանդի-

⁹⁵⁵ Տե՛ս ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2008 թ. ամփոփումը», թ. 7, «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2009 թ. ամփոփումը», թ. 3:

⁹⁵⁶ Տե՛ս «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2009 թ. ամփոփումը», թ. 3, նաև՝ «ՀՀ արտաքին գործերի նախարարություն. 2010 թ. գործունեության ամփոփումը», թ. 8:

⁹⁵⁷ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 10:

⁹⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 10-11:

պումներ: Օգոստոսի 8-ին ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանը այցելեց Մոսկվա և հանդիպում ունեցավ ՌԴ նախագահ Վլադիմիր Պուտինի հետ: Այդ հանդիպման շրջանակներում պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց տնտեսական համագործակցության զարգացման, ապրանքաշրջանառության ծավալների ընդլայնման, ռազմատեխնիկական փոխգործակցության առավել ամրապնդման և հումանիտար կապերի խորացման ուղղությամբ⁹⁵⁹:

2016 թ. ՀՀ-ում գործում է ռուսական կապիտալի մասնաբաժնով 1300 ընկերություն⁹⁶⁰: Հայաստանի տնտեսության մեջ ՌԴ-ի ներդրումները մինչև 2011 թվականը կազմել են 2,5 մլրդ դոլար: Ռուսաստանը շարունակում է մնալ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտրատնտեսական հիմնական գործընկերը: 2016 թ. տվյալներով ապրանքաշրջանառության ծավալը կազմել է ավելի քան 1 մլրդ 250 հազ. դոլար, որոշ անկումը պայմանավորված է մեր երկրների միջև շրջանառվող ապրանքների գների տատանումով, ոչ թե ֆիզիկական ծավալների նվազեցմամբ, որը խիստ կարևոր է: Ռուսական կապիտալի ընդհանուր ծավալը 2016 թ. ՀՀ-ում 4 մլրդ դոլարից անցնում է: ՀՀ տնտեսությունում ներկայումս կապիտալ ներդրումների 50 %-ից ավելին ռուսական են⁹⁶¹:

2011-2016 թթ. ՀՀ և ՌԴ բարձրագույն դեկավարության՝ Մերժ Սարգսյանի և Վլադիմիր Պուտինի միջև յուրաքանչյուր տարի մեկ տասնյակից ավելի երկկողմ ու բազմակողմ ձևաչափերով հանդիպումների շրջանակներում պայմանավորվածություններ են ձեռք բերվել երկու երկրների միջև ոչ միայն տնտեսական զարգացման, ապրանքաշրջանառության ծավալների ընդլայնման, ռազմատեխնիկական փոխգործակցության առավել ամրապնդման, այլև էներգետիկ, գիտակրթական, մշակութային, հումանիտար կապերի խորացման ուղղությամբ:

2014 թ. դեկտեմբերին ստորագրվեց ՀՀ կառավարության և ՌԴ կառավարության միջև հայկական ատոմային էլեկտրակայանի 2-րդ էներգաբլոկի շահագործման ժամկետի երկարաձգման համաձայնագիրը⁹⁶²: 2015 թ. սեպտեմբերին Երևանում բացվեց Մ. Լոմոնոսովի անվան Մոսկվայի պետական համալսարանի երևանյան մասնաճյուղը: Նույն տարվա հոկտեմբերին Երևանում անցկացվեց Մոսկվայի միջազգային հարաբերությունների պետական ինստիտուտի (ՄԳԻՄՕ) շրջանավարտների երրորդ միջազգային համաժողովը, որին իրենց մասնակցությունը բերեցին 40 երկրներից Հայաստան ժամանած 400-ից ավելի շրջանավարտներ: 2015 թ. դեկտեմբերին Մոսկվայում բացվեց Լազարյան ճեմարանի 200-ամյակին նվիրված ցուցահանդես:

2016 թ. մարտին երկօրյա աշխատանքային այցով Ռուսաստանի Դաշնություն ժամանած ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանը այցելեց Մոսկվայի պատմության պետական թանգարանում բացված «Հայաստան. լինելիության առասպելը» խորագրով ցուցահանդեսին՝ նվիրված հայ ժողովրդի բազմահազարամյա պատմությանը⁹⁶³:

⁹⁵⁹ Տե՛ս «ՀՀ ԱԳՆ 2012 թ. գործունեության հաշվետվությունը», թ. 7-8:

⁹⁶⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 8 ապրիլի, 2016, էջ 1, 3:

⁹⁶¹ Տե՛ս՝ նույն տեղում:

⁹⁶² Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2014 ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2015, էջ 9-10:

⁹⁶³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 11 մարտի, 2016, էջ 1, 3:

ՀՀ նախագահը հանդիպեց ՌԴ նախագահ Վլադիմիր Պուտինին: Երկու պետությունների ղեկավարները քննարկել են հայ-ռուսական երկկողմ հարաբերություններին վերաբերող հարցերի լայն շրջանակ, անդրադարձել են նաև եվրասիական տարածքում ինտեգրացիոն գործընթացների զարգացման հեռանկարին, ռազմատեխնիկական, քաղաքական, տնտեսական և հումանիտար ոլորտներում համագործակցության զարգացմանը:

ՀՀ նախագահը՝ որպես ՀՀ շախմատի ֆեդերացիայի նախագահ, Մոսկվայում մասնակցեց շախմատի աշխարհի չեմպիոնի հավակնորդների մրցաշարի պաշտոնական բացման արարողությանը: Հայ-ռուսական կապերի ամրապնդման գործում կարևոր նշանակություն ունեցավ 2016 թ. ապրիլին ՌԴ վարչապետ Դ. Մեդվեդևի պաշտոնական այցը Հայաստան: ՀՀ և ՌԴ վարչապետները քննարկեցին հայ-ռուսական համագործակցության մի շարք հարցեր տնտեսության, էներգետիկայի, տրանսպորտի, գյուղատնտեսության, զբոսաշրջության, կրթության, մշակույթի, ավիացիայի ոլորտներում: Ստորագրվեցին փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում էին տիեզերական տարածության օգտագործմանը, բնակարանային-կոմունալ ոլորտին, շրջակա միջավայրի պաշտպանությանը, բժշկասանիտարական հսկողությանը, միջտարածաշրջանային կապերին: Պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց ՌԴ-ից մատակարարվող գազի գների իջեցման շուրջ: Կողմերը կարևորեցին հայ-ռուսական տնտեսական համագործակցության միջկառավարական հանձնաժողովի գործունե աշխատանքը: Երկուստեք ընդգծվեց Վերին Լարս սահմանային անցակետի անխափան գործունեության կարևորությունը և ստորագրված փաստաթղթերով երկկողմ իրավապայմանագրային դաշտի ընդլայնումը, որը հնարավորություն կտար ավելի խորացնելու երկու երկրների առևտրատնտեսական հարաբերությունները, հայ-ռուսական դաշնակցային գործակցությունը ինչպես երկկողմ, այնպես էլ ԵԱՏՄ (Եվրասիական տնտեսական միության) շրջանակներում⁹⁶⁴:

բ. ՀՀ հարաբերությունները ԱՊՀ մյուս երկրների հետ

Հայաստանը բարիդրացիական հարաբերություններ է հաստատել Ուկրաինայի, Բելառուսի և Մոլդովայի հետ: Միջին Ասիայում Հայաստանի արտաքին քաղաքականության գլխավոր գործընկերը Թուրքմենստանն է. հանրապետության տնտեսության կենսապահովումը կախված է նաև թուրքմենական գազի առաքումներից:

Հայաստանն առևտրատնտեսական և մշակութային բազմաթիվ համաձայնագրեր է կնքել Ղազախստանի, Ուզբեկստանի և Տաջիկստանի հետ:

2012-2016 թթ. բազմաթիվ քայլեր ձեռնարկվեցին Բելառուսի հետ հարաբերությունների հետագա խորացման ուղղությամբ: 2013 թ. մայիսին տեղի ունեցավ ԲՀ նախագահ Ալեքսանդր Լուկաշենկոյի պաշտոնական այցը ՀՀ, որի արդյունքում ստորագրվեցին երկկողմ համագործակցության զարգացմանն ու խորացմանը նպատակաուղղված հինգ համաձայնագիր⁹⁶⁵: Շարունակվեց հայ-բելառուսական համագործակցության խորացումը մշակութային, գիտակրթական ոլորտներում: Նույն թվականի ապրիլ-մայիսից

⁹⁶⁴ Տես՝ «Հայաստանի Հանրապետություն», 8 ապրիլի, 2016, էջ 1, 3:

⁹⁶⁵ Տես՝ ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2013 ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2014, էջ 17:

Բելառուսում անցկացվեցին Հայաստանի մշակույթին օրեր: 2014 թ. տարբեր մակարդակներում կայացած հանդիպումների ընթացքում ՀՀ և ԲՀ միջև քաղաքական երկխոսությունների արդյունքում ստորագրվեցին համաձայնագրեր առևտրատնտեսական փոխգործակցության, հումանիտար հարաբերությունների խորացման, ինչպես նաև ՀՀ և ԲՀ մարզերի միջև համագործակցության ընդլայնման ուղղությամբ: 2015 թ. օգոստոսի 27-29-ը Երևանում կայացած գիտատեխնիկական համագործակցության հայ-բելառուսական հանձնաժողովի երկրորդ նիստը որոշում ընդունեց էլ ավելի ընդլայնելու ու խորացնելու կապերը⁹⁶⁶:

2011-2016 թթ. հետևողական քայլեր ձեռնարկվեցին ՀՀ-ի՝ Ուկրաինայի հետ հարաբերությունների հետագա խորացման ու ընդլայնման, նոր համատեղ ծրագրերի մշակման ու դրանց իրագործման ուղղությամբ: 2014 թ. հունիսի 7-ին Ուկրաինայի հեղափոխությունից հետո նորընտիր նախագահ Պ. Պորոշենկոյի երդմնակալության արարողությանը մասնակցեց ՀՀ պատվիրակությունը: Հայաստանի կողմից քայլեր ձեռնարկվեցին Ուկրաինայի հետ հարաբերությունները հետագա զարգացման համար⁹⁶⁷:

2012-2016 թթ. խորացան և զարգացում ապրեցին հայ-մոլդովական միջպետական առևտրատնտեսական և հումանիտար ոլորտների հարաբերությունները: 2013 թ. հունիսին կայացավ ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի այցը Մոլդովա, որտեղ ստորագրվեցին երկու համաձայնագիր՝ գիտամշակութային և առևտրատնտեսական կապերի հետագա զարգացման վերաբերյալ⁹⁶⁸: 2015 թ. ձեռնարկվեցին քայլեր Հայաստանի և Մոլդովայի միջև հարաբերությունների հետագա խորացման ու զարգացման, նոր հեռանկարային ծրագրի մշակման ու իրականացման ուղղությամբ:

2011-2016 թթ. շարունակվեցին հայ-թուրքմենական առևտրական սերտ, բարեկամական հարաբերությունները: 2012 թ. նոյեմբերին տեղի ունեցավ Թուրքմենստանի նախագահ Գուրբանգուլի Բերդիմահամեդովի պաշտոնական այցը Հայաստանի Հանրապետություն: ՀՀ և Թուրքմենստանի նախագահները ստորագրեցին համատեղ կոմյունիկե՝ երկկողմ կառուցողական համագործակցությունն ընդլայնելու և խորացնելու վերաբերյալ: Ստորագրվեց 6 փաստաթուղթ՝ օդային հաղորդակցության, գիտատեխնիկական համագործակցության, գյուղատնտեսության, սեյսմիկ պաշտպանության, անասնաբուժության ոլորտներում⁹⁶⁹:

2014 թ. ապրիլին կայացավ ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի պաշտոնական այցը Թուրքմենստան: Այցի շրջանակներում ստորագրվեցին երկկողմ փոխշահավետ համագործակցությանը նպաստող մի շարք փաստաթղթեր: Տեղի ունեցան Հայաստան-Թուրքմենստան գործարար համաժողովն ու հայկական բազմաոլորտային ցուցահան-

⁹⁶⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվարի, 2016, էջ 4-5:

⁹⁶⁷ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2014 ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2015, էջ 17:

⁹⁶⁸ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2013 ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2014, էջ 18:

⁹⁶⁹ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2012 ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2013, էջ 14:

դեսը: Աշխաբարում և Թուրքմենիայի այլ քաղաքներում անցկացվեցին Հայաստանի մշակույթի օրեր⁹⁷⁰:

2015 թ. մարտին ՀՀ-ում անցկացվեցին Թուրքմենստանի մշակութային օրեր:

2011-2016 թթ. հայ-ղազախական հարաբերությունները շարունակվեցին ընթանալ բնականոն հունով: 2012 թ. հունիսին պաշտոնական այցով Հայաստան ժամանեց Ղազախստանի պաշտպանության նախարարը⁹⁷¹: Այցի ընթացքում ստորագրվեց ռազմատեխնիկական համագործակցության մասին համաձայնագիր: Հուլիսին Աստանայում կայացավ ՀՀ-ի և ՂՀ-ի միջև առևտրատնտեսական համագործակցության միջկառավարական հանձնաժողովի նիստը, որտեղ քննարկվեցին ու ընդունվեցին որոշումներ առևտրատնտեսական կապերն ամրապնդելու և առևտրի շրջանառությունը ընդլայնելու ուղղությամբ: Հայ-ղազախական մշակութային հարաբերությունների զարգացման ու խորացման համար կարևորվում էին 2014 թ. հոկտեմբերին ՀՀ մշակույթի նախարար Հ. Պողոսյանի այցը Ղազախստան ու երկու երկրների մշակույթի և սպորտի նախարարությունների միջև 2015-2017 թթ. համագործակցության ծրագրի ստորագրումը: 2012-2015 թթ. շարունակվել են ՀՀ շփումները Ղազախստանի հետ ինչպես երկկողմ մակարդակում, այնպես էլ ԱՊՀ, ՀԱՊԿ և այլ միջազգային կառույցների շրջանակներում: 2015 թ. մայիսի 29-ին (Աստանայում) կայացավ Հայաստանի և Ղազախստանի վարչապետների հանդիպումը, որտեղ քննարկվեցին ու ընդունվեցին համագործակցության նոր ծրագրեր, որոնք վերաբերում էին սոցիալ-տնտեսական և մշակութային ոլորտներին: ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանը 2015 թ. հոկտեմբերին աշխատանքային այց կատարեց Ղազախստան՝ ԱՊՀ պետությունների ղեկավարների խորհրդի և Եվրասիական տնտեսական բարձրագույն խորհրդի նիստերին մասնակցելու նպատակով: Նույն տարվա մայիսի 20-ին Երևանում կայացավ հայ-ղազախական գործարար համաժողովը⁹⁷²:

Ամրապնդվեցին նաև ՀՀ և Ղրղզստանի կապերը 2015 թ. սեպտեմբերին Գուշանբեում կայացած երկու երկրների նախագահների հանդիպումների ժամանակ⁹⁷³:

Տաջիկստանի հետ ՀՀ-ի քաղաքական շփումները շարունակվեցին նաև 2011-2016 թթ. ընթացքում: Գրան նպաստեցին փոխշփումներն ու հանդիպումները, որոնք կայացան մի շարք միջազգային համաժողովների շրջանակներում: Երկու երկրների միջև առևտրատնտեսական կապերի ընդլայնմանը նպաստեց 2015 թ. սեպտեմբերին ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի աշխատանքային այցը Տաջիկստան և հանդիպումը նախագահ Էմոմալի Ռահմոնի հետ⁹⁷⁴: Գրան հաջորդեց հոկտեմբերին երկու երկրների վարչապետների հանդիպումը: Այդ այցելությունների արդյունքում մշակվեցին համագործակցության նոր ծրագրեր, որոնք ընդգրկեցին նաև մշակութային ոլորտը:

2011-2016 թթ. նոր քայլեր կատարվեցին նաև հայ-ուզբեկական հարաբերությունների ուղղությամբ: 2013 թ. ապրիլին Տաշքենդում ԱՊՀ արտգործնախարարների խորհրդի

⁹⁷⁰ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2014 ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2015, էջ 18:

⁹⁷¹ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2012 ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2013, էջ 14:

⁹⁷² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվարի, 2016, էջ 4-5:

⁹⁷³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

նիստի շրջանակներում կայացավ Հայաստանի և Ուզբեկստանի ԱԳ նախագահների հանդիպում:

գ. ՀՀ հարաբերությունները ԱՄՆ-ի հետ

Հայ-ամերիկյան հարաբերություններն անցած տասնամյակում շարունակել են դինամիկ զարգացում ապրել: Դժվար է գերազնահատել ԱՄՆ-ի՝ Հայաստանի Հանրապետությանը տրամադրած պետական օգնությունը, որի ծավալներն առանձին տարիներին հասել են մինչև 100 միլիոն դոլարի, ինչպես նաև այն աջակցությունը, որ ամերիկյան կողմը ցուցաբերել է մեր երկրում իրականացվող տնտեսական և ժողովրդավարական բարեփոխումների գործընթացին: Իր հերթին ԱՄՆ-ն զնահատում էր 2001 թ. սեպտեմբերի 11-ի դեպքերից հետո Հայաստանի Հանրապետության մասնակցությունը միջազգային ահաբեկչության դեմ պայքարին: ԱՄՆ-ն Հայաստանի Հանրապետությանը ցույց է տվել նաև ռազմական օգնություն, ինչպես նաև նպաստել է զինվորական կադրերի վերապատրաստմանը: Կարևոր աջակցություն են ամեն տարի Ամերիկայի Կոնգրեսի որոշմամբ Հայաստանի Հանրապետությանը հատկացվող ֆինանսական միջոցները:

Դեռևս 2000 թ. հունվարին ստեղծվեց տնտեսական հարցերով հայ-ամերիկյան միջկառավարական աշխատանքային խումբ, որը կոչված էր աջակցելու ԱՄՆ և ՀՀ կառավարություններին տնտեսական համագործակցության խորացման համար ձեռնարկվող ջանքերի համակարգմանը, ինչպես նաև անցումային շրջանում Հայաստանին օժանդակություն ցուցաբերելուն: Աշխատանքային խմբի տարեկան երկու անգամ գումարավոր նստաշրջանները կանոնակարգում էին հայ-ամերիկյան առևտրատնտեսական համագործակցությունը⁹⁷⁵:

2004 թ. ԱՄՆ Սենատն ընդունեց օրինագիծ, ըստ որի՝ ՀՀ-ին շնորհվեց մշտական կանոնավոր առևտրային հարաբերությունների կարգավորողի կարգավիճակ, որը հնարավորություն տվեց էլ ավելի զարգացնելու առևտրատնտեսական կապերը երկու երկրների միջև⁹⁷⁶:

2004 թ. ԱՄՆ կառավարությունը հայտարարեց հազարամյակի մարտահրավերներին դիմագրավելու նպատակով աջակցության կարիք ունեցող երկրներին հատուկ ֆինանսական օժանդակության հիմնադրամ ստեղծելու մասին: Հայաստանի Հանրապետությունը ներառված է այդ երկրների խմբում⁹⁷⁷: 2006 թ. մարտի 27-ին «Հազարամյակի մարտահրավեր» կորպորացիան (ՀՄՆ) 235,65 միլիոն ԱՄՆ դոլարի հնգամյա համաձայնագիր ստորագրեց ՀՀ կառավարության հետ: 2006 թ. սեպտեմբերի 29-ին համաձայնագիրը պաշտոնապես ուժի մեջ մտավ⁹⁷⁸: Դրանից հետո՝ 2006-2010 թթ., գործուն աշխատանքներ տարվեցին երկկողմ քաղաքական ու առևտրատնտեսական կապերի ամրապնդման ուղղությամբ:

⁹⁷⁵ Տե՛ս Մելիքյան Ս., նշվ., աշխ., էջ 89:

⁹⁷⁶ Տե՛ս Օսկանյան Վ., նշվ., աշխ., էջ 243:

⁹⁷⁷ Տե՛ս ՀՀ ԱԳ-Ն ընթացիկ արխիվ, «ԱԳ նախարար Վ. Օսկանյանի կողմից ՀՀ արտաքին քաղաքականության 2004 թ. ամփոփումը», 12.01.2005, թ. 3:

⁹⁷⁸ Տե՛ս նույն տեղում, նաև՝ «ՀՀ արտաքին քաղաքականության 2006 թ. ամփոփումը», թ. 4-5:

2011 թ. մայիսին տեղի ունեցավ ՀՀ ԱԳ նախարար Էդվարդ Նալբանդյանի այցը ԱՄՆ: Այցի ընթացքում նախարարը հանդիպեց ԱՄՆ պետքարտուղար Հիլարի Բլինթոնին: Զննարկվեցին բազմաբնույթ հարցեր, որոնք վերաբերում էին դարաբաղյան հիմնահարցին, հայ-ամերիկյան ռազմական համագործակցությանը ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում և այլն⁹⁷⁹:

2011 թ. սեպտեմբերին Նյու Յորքում ՄԱԿ-ի ԳԱ 66-րդ նստաշրջանի շրջանակներում ՀՀ արտգործնախարար Է. Նալբանդյանը հանդիպում ունեցավ ԱՄՆ պետքարտուղարի առաջին տեղակալ Ուիլյամ Բրոնսի հետ, ով հոկտեմբերին այցելեց Հայաստան: Նրանք քննարկեցին ՆԱՏՕ-ի շրջանակներում ռազմական համագործակցության բազմաթիվ հարցեր⁹⁸⁰:

2011 թ. սեպտեմբերի 26-ին Վաշինգտոնում կայացավ Հայաստան-ԱՄՆ միջկառավարական հանձնաժողովի ամենամյա նիստը, որը որոշեց մեծացնել Հայաստանին հատկացված օժանդակության ծավալը: 2011 թ. վերջին Հայաստանի Հանրապետությանը հատկացված օժանդակության ծավալը կազմեց 45 միլիոն ԱՄՆ դոլար⁹⁸¹:

Հայ-ամերիկյան տնտեսական հարաբերությունների զարգացման նպատակով ստորագրվեցին առևտրային կապերի ամրապնդման, երկկողմ ներդրումների և դրանց խրախուսման մասին համաձայնագրեր:

2012 թ. հունիսի 4-ին Հայաստան այցելեց ԱՄՆ պետքարտուղար Հիլարի Բլինթոնը, որը հանդիպում ունեցավ ՀՀ նախագահի հետ: Նույն տարում՝ հոկտեմբերի 18-ին, Երևանում տեղի ունեցած հայ-ամերիկյան միջկառավարական հանձնաժողովի նիստի ավարտին ստորագրվեց ՀՀ և ԱՄՆ կառավարությունների միջև Էներգետիկայի ոլորտում համագործակցության վերաբերյալ փոխըմբռնման հուշագիր⁹⁸²:

2012-2016 թթ. շարունակում էր զարգանալ հայ-ամերիկյան բարեկամական գործընկերությունը: Կանոնավոր հիմքերի վրա դրվեց բարձր մակարդակի քաղաքական երկխոսությունը 2012 թ. դեկտեմբերին ՀՀ վարչապետ Տիգրան Սարգսյանի ԱՄՆ կատարած այցելության ընթացքում: Նա մասնակցեց Սիլիկոնյան հովտում Հայաստանի ներկայացուցչության բացմանը, «Արմթեք-2012» համաժողովին, և համագործակցություն ձեռք բերվեց ՏՏ ոլորտի ամերիկյան ընկերությունների հետ: Նույն տարվա հոկտեմբերին Երևանում տեղի ունեցավ հայ-ամերիկյան միջկառավարական հանձնաժողովի նիստը, որտեղ ստորագրվեց ՀՀ և ԱՄՆ կառավարությունների միջև Էներգետիկայի ոլորտում համագործակցության հուշագիր⁹⁸³:

2013 թ. նոյեմբերին Վաշինգտոնում տեղի ունեցավ հայ-ամերիկյան միջկառավարական տնտեսական հանձնաժողովի նիստը, որի ընթացքում հայտարարվեց ամերիկյան «Կոնտուր Գլոբալ» ընկերության կողմից Ռոտտանի կասկադում 180 միլիոն դոլարի ներդրման շուրջ ձեռք բերված պայմանավորվածության մասին, և տեղեկացվեց, որ ԱՄՆ միջազգային զարգացման գործակալության կողմից Հայաստանն ընտրվել է

⁹⁷⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 17 հունվարի, Երևան, էջ 4:

⁹⁸⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹⁸¹ Տե՛ս ՀՀ ԱԳ-ն ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ ԱԳ-ն 2011 թ. գործունեության հաշվետվությունը», թ. 11:

⁹⁸² Տե՛ս նույն տեղում, «ՀՀ ԱԳ-ն 2012 թ. գործունեության հաշվետվությունը», թ. 8-9:

⁹⁸³ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2012 ՀՀ ԱԳ-ն գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2013, էջ 8:

որպես 20 նպատակային երկրներից մեկը՝ գիտության, տեխնոլոգիայի, ինովացիայի և համագործակցության ոլորտներում ԱՄՆ ՄՉԳ նախագծերի համար⁹⁸⁴:

2014 թ. ուժի մեջ մտավ ԱՄՆ քաղաքացիներին ՀՀ մուտքի արտոնագրի պահանջից ազատելու, իսկ ՀՀ քաղաքացիներին մինչև 10 տարի ժամկետով ԱՄՆ մուտքի արտոնագրեր տրամադրելու կարգը:

2015 թ. մայիսի 5-7-ը կայացավ ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի աշխատանքային այցը ԱՄՆ: Նախագահը ներկա գտնվեց Վաշինգտոնի Ազգային մայր տաճարում Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված էկոմենիկ աղոթքին, որին մասնակցեց նաև ԱՄՆ փոխնախագահը: Այցի շրջանակներում մայիսի 7-ին ՀՀ-ի և ԱՄՆ-ի միջև ստորագրվեց «Առևտրի ու ներդրումների շրջանակային համաձայնագիրը» (TIFA), որը նոր հորիզոններ էր բացում երկկողմ առևտրատնտեսական համագործակցության ընդլայնման համար⁹⁸⁵:

2016 թ. ապրիլին ԱՄՆ նախագահ Բարաք Օբամայի հրավերով ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանը Վաշինգտոնում մասնակցեց միջուկային զագաթնաժողովին, որտեղ, համաձայն կոմյունիկեի և աշխատանքային պլանի, որոշվեց նոր մարտահրավերներին միասնաբար դիմակայել, միջուկային ահաբեկչության սպառնալիքները չեզոքացնել: Դրանք կանխարգելելու համար նոր մեխանիզմներ առաջարկվեցին⁹⁸⁶:

ԱՄՆ-ի փոխնախագահի հետ հանդիպման ընթացքում երկու երկրների միջև համագործակցության նոր ուղիներ մատնանշվեցին՝ երկկողմ միջպետական հարաբերությունների զարգացման ուղղությամբ ներառելով ամենատարբեր ոլորտներ՝ քաղաքական, տնտեսական, հումանիտար և անվտանգության, որոնց շրջանակներում տարեց-տարի երկու երկրները նոր ձեռքբերումներ են արձանագրել:

ՀՀ նախագահի գնահատմամբ հայ-ամերիկյան գործընկերությունը գտնվում է երկկողմ հարաբերությունների պատմության մեջ ամենաբարձր մակարդակի վրա, որի մասին են վկայում նաև վերջին տարիների տարբեր մակարդակի փոխայցելությունները: ՀՀ նախագահը բարձր է գնահատել ԱՄՆ օժանդակությունը՝ ուղղված ՀՀ տնտեսական զարգացման տարբեր ոլորտներում իրականացվող բարեփոխումներին:

Այժմ էլ կարևոր է ԱՄՆ-ի դերակատարումը տարածաշրջանային անվտանգության և կայունության պահպանման գործում, հատկապես ԱՄՆ-ի գործունե գերազանցությունները ԼՂ հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորման հարցում:

դ. ՀՀ հարաբերությունները Եվրամիության հետ

Եվրահնտեզրման խնդիրները և եվրոպական երկրների հետ հարաբերությունների զարգացումն ու խորացումը եղել և մնում են Հայաստանի արտաքին քաղաքական առաջնայնությունների թվում:

2001 թվականից ի վեր զգալի առաջընթաց է գրանցվել Հայաստանի և Եվրոպական միության անդամ պետությունների հարաբերություններում: Քաղաքական երկխոսու-

⁹⁸⁴ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2013 ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2014, էջ 9:

⁹⁸⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվարի, 2016, էջ 4-5:

⁹⁸⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 1 ապրիլի, 2016, էջ 3:

յան զարգացման տեսանկյունից հատկապես հիշարժան են Հայաստանի փոխհարաբերությունները ԵՄ այնպիսի անդամ պետությունների հետ, ինչպիսիք են Ֆրանսիան, Գերմանիան, Իտալիան, Բելգիան, Շվեդիան, Հունաստանը և այլն:

ԵՄ-ն օժանդակության բազմաթիվ ծրագրեր է իրականացրել մեր երկրում, ինչպես նաև ֆինանսական զգալի օգնություն է ցույց տվել ՀՀ-ին: Եվրամիությունը աստիճանաբար դարձել է Հայաստանի առևտրային խոշորագույն գործընկերը, որի հետ առևտրաշրջանառությունը միայն 2007 թ. հունվար-ապրիլ ամիսներին կազմել է 441,933.7 հազար դոլար⁹⁸⁷:

2000 թվականից ուժի մեջ մտավ Եվրոպական համայնքների և դրանց անդամ երկրների ու Հայաստանի միջև կնքված «Գործընկերության և համագործակցության համաձայնագիրը»: ԳՀՀ-ն իրավական հիմք ստեղծեց ՀՀ-ԵՄ համագործակցության համար՝ կանոնակարգելով ԵՄ կառույցների ու ԵՄի անդամ պետությունների հետ Հայաստանի հարաբերությունների ողջ համալիրը:

Հայաստան-Եվրամիություն քաղաքական երկխոսության օրակարգում ներառված էին երկկողմ հետաքրքրություն ներկայացնող բազմաթիվ հարցեր: Եվրոպայի հարևանության քաղաքականության շրջանակներում «Գործողությունների ծրագիր» ստորագրման արդյունքում այդ հարցերի շրջանակը զգալիորեն ընդլայնվել է՝ ներառելով ավանդական դարձած ժողովրդավարության, մարդու իրավունքների, տնտեսական զարգացման, աղքատության նվազեցման, տարածաշրջանային համագործակցության զարգացման, գիտության, կրթության, սոցիալական ապահովության և այլ հարցերի ոլորտներ:

Եվրամիության հետ հարաբերություններում կարևոր տեղ է զբաղեցնում Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության խաղաղ կարգավորման խնդիրը: ԵՄ-ի աճող հետաքրքրությունը Հարավային Կովկասի հանդեպ հանգեցրեց Եվրամիության ակտիվությանը տարածաշրջանի հակամարտությունների հանդեպ:

Եվրոպայի խորհրդում Հայաստանի անդամակցության գործընթացը հաջողությամբ ավարտվեց 2001 թ. հունվարի 25-ին պաշտոնական լիիրավ անդամակցության հանդիսավոր արարողությամբ՝ ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի և ՀՀ բարձրաստիճան պատվիրակության մասնակցությամբ⁹⁸⁸: 2001 թ. ապրիլից ԵՄ-ում գործում է ՀՀ մշտական ներկայացուցչություն: 2003 թ. հուլիսի 8-ից Երևանում պաշտոնապես բացվեցին ԵՄ գլխավոր քարտուղարի հատուկ ներկայացուցչի և ԵՄ տեղեկատվական գրասենյակները⁹⁸⁹:

Անցած տասնամյակում Հայաստանը մեծապես աշխուժացրել է իր աշխատանքը «Եվրոպայի անվտանգության և համագործակցության կազմակերպության» (ԵԱՀԿ) հետ: Համաձայնեցվել են անդամ պետությունների համար քաղաքական պարտադիր որոշումներն ու նորմերը: Եվ, իհարկե, ԵԱՀԿ-ի նշանակությունը Հայաստանի համար հսկայական էր Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի կարգավորման առումով, որի միջ-

⁹⁸⁷ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2007 թ. ամփոփումը», թ. 12, 13:

⁹⁸⁸ Տե՛ս **Օսկանյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 434:

⁹⁸⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 500-501:

նորդական առաքելությունն ստանձնել են ԵԱՀԿ Մինսկի խումբը և նրա համանախագահները՝ Ռուսաստանը, ԱՄՆ-ն և Ֆրանսիան:

Դեռևս Ստամբուլի գազաթնափողովում ընդունվեցին մի շարք փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում էին Եվրոպայի անվտանգությանը, ինչպես նաև ԵԱՀԿ տարածաշրջանային հիմնահարցերին: Կարևորագույն փաստաթուղթ դարձավ Եվրոպական անվտանգության խարտիան, որում հատուկ ուշադրություն դարձվեց ենթատարածքային համագործակցությանը: Առաջարկվեց ԵԱՀԿ-ն օգտագործել նաև որպես ենթատարածքային համագործակցության վեհաժողով: Իր ելույթում ՀՀ նախագահն առաջարկեց Հարավային Կովկասում ստեղծել կայունության գոտի⁹⁹⁰:

Արդյունավետ համագործակցություն ծավալվեց նաև ԵԱՀԿ երևանյան գրասենյակի հետ, որի միջոցով իրականացվեցին մի ամբողջ շարք ծրագրեր: ԼՂ հակամարտության գոտում զինադադարի ռեժիմի պահպանման ուղղությամբ կարևոր աշխատանք կատարեց նաև ԵԱՀԿ գործող նախագահի անձնական ներկայացուցչի գրասենյակը:

21-րդ դարակազմի առանցքային էր միջազգային կազմակերպություններում մեր երկրի դերակատարությունը: Հայաստանի դիվանագիտության առջև խնդիր դրվեց ապահովելու մեր երկրի եռանդուն մասնակցությունն ու գործուն ներգրավվածությունը միջազգային կազմակերպություններին, համաշխարհային և տարածաշրջանային գործընթացներին:

Հայաստանն անցած տարիներին շարունակել է միջազգային կոնվենցիաներին միանալու գործընթացը: Դրանցից կարևորագույններից մեկը «Միջուկային ահաբեկչության գործողությունների խափանման մասին միջազգային կոնվենցիան» էր, որին Հայաստանը միացավ 2005 թ.⁹⁹¹:

ՄԱԿ-ում և միջազգային այլ կազմակերպություններում Հայաստանը մշտապես ակտիվ աշխատանք է տանում՝ չեզոքացնելու Ադրբեյջանի, ՎՈԱՄ-ի երկրների այն նախաձեռնությունները, որոնք կարող են սպառնալ Լեռնային Ղարաբաղի անվտանգությանը կամ համահունչ չեն հակամարտության կարգավորման գործընթացի տրամաբանությանը:

Հաջողված համագործակցություն է ծավալվել «ՄԱԿ-ի պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպության», «Արդյունաբերության զարգացման կազմակերպության», Եվրոպական տնտեսական հանձնաժողովի, «Արժույթի միջազգային հիմնադրամի», Համաշխարհային բանկի, «Եվրասիական տնտեսական ընկերակցության» (ԵվրԱզԷԱ), ինչպես նաև «Սևծովյան տնտեսական համագործակցության» (ՄՃՏՀԿ) շրջանակներում, որտեղ Հայաստանի ներգրավվածությունն զգալիորեն աճել է:

2001 թվականից Ստամբուլում բացվեց «Սևծովյան տնտեսական համագործակցություն» կառույցում (ՄՃՏՀԿ) ՀՀ մշտական ներկայացուցչությունը, իսկ 2002 թ. Հայաստանն արդեն երկրորդ անգամ ստանձնել էր կազմակերպության նախագահող երկրի պարտականությունները⁹⁹²: ՀՀ ղեկավարությունը պարբերաբար հանդիպումներ էր ունենում կազմակերպության ղեկավարների հետ՝ ստուգելով նրա շրջանակներում տեղի

⁹⁹⁰ Տե՛ս **Օսկանյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 385, նաև՝ Հայաստան 1998-2007, էջ 84:

⁹⁹¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 85:

⁹⁹² Տե՛ս նույն տեղում, նաև՝ **Օսկանյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 387:

ունեցող գործընթացների զարկերակը, քննարկելով համագործակցության նոր հնարավորություններն ու ծրագրերը:

Անցած տասնամյակում Հայաստանը համագործակցային լայնածավալ գործունեություն է իրականացրել այնպիսի ոլորտներում, ինչպիսիք են անվտանգության և ռազմական բնագավառները, սպառազինությունների վերահսկումը, միջուկային էներգետիկան, միջուկային անվտանգությունը, ներառյալ ՀԱԷԿ-ի պաշտպանությունը՝ ատոմային էներգետիկայի միջազգային գործակալության հետ համագործակցության շրջանակներում, զանգվածային ոչնչացման, քիմիական, կենսաբանական զենքերի, բալիստիկ հրթիռների և այլ զինատեսակների երկակի օգտագործման նյութերի չտարածման խնդիրները և այլն:

Հավաքական անվտանգության մասին պայմանագրի ուժի մեջ մտնելուց հետո անդամ պետությունների գործունեության առաջին փուլում դրվեցին հավաքական անվտանգության համակարգի ձևավորման հայեցակարգային ու նորմատիվ իրավական հիմքերը, կատարելագործվեց պայմանագրի մարմինների կառուցվածքը:

Գինամիկորեն են զարգացել նաև Հայաստան-ՆԱՏՕ հարաբերությունները: 2002 թվականից Հայաստանը ՆԱՏՕ-ի խորհրդարանական վեհաժողովի քրթակից անդամ է և նույն թվականին միացել է Պլանավորման և վերանայման գործընթացին, ինչպես նաև ՆԱՏՕ-ի «Ահաբեկչության դեմ գործընկերության գործողությունների ծրագիր» փաստաթղթին, որն ուղղված է գործընկեր պետությունների հետ տվյալ բնագավառում համագործակցության զարգացմանը⁹⁹³: 2003 թ. Հայաստանը ստորագրել է «PfP SOFA» պայմանագիրը, որն ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից վավերացվեց 2004 թ. մարտի 30-ին: 2004 թ. փետրվարից Հայաստանի 34 հոգանոց խաղաղապահ դասակը հունական ուժերի կազմում մասնակցեց Կոսովոյում ՆԱՏՕ-ի կողմից իրականացվող KFOR գործողությանը⁹⁹⁴:

2004 թվականից Հայաստանը մասնակցում է «Գործընկերության գործողությունների պաշտպանության հաստատությունների կառուցում» ծրագրին, որը նպատակաուղղված է ՆԱՏՕ-ի գործընկեր պետությունների պաշտպանական համակարգի կառույցների արդիականացմանն ու կատարելագործմանը և մասնավորապես վերաբերում է պաշտպանական համակարգի նկատմամբ ժողովրդավարական և խորհրդարանական վերահսկման, պաշտպանական համակարգին առնչվող իրավական դաշտի, ֆինանսավորման թափանցիկության և նմանատիպ այլ խնդիրներին, որոնք որոշակի առնչություն ունեն օրենսդիր իշխանության գործունեությանը⁹⁹⁵:

2004 թ. ամռանը ՀՀ-ն դեսպան նշանակեց ՆԱՏՕ-ի առաքելությունում⁹⁹⁶: 2005 թ. հունիսի 16-ին Հյուսիսատլանտյան խորհրդին պաշտոնապես հանձնվեց Հայաստանի «Անհատական գործընկերության գործողությունների ծրագրի ներկայացման փաստաթուղթը, որն արժանացավ այդ ատյանի հավանությանն ու բարձր գնահատականին⁹⁹⁷:

⁹⁹³ Տե՛ս **Օսկանյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 368:

⁹⁹⁴ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ԱԳ նախարար Վ. Օսկանյանի կողմից ՀՀ արտաքին քաղաքականության 2004 թ. ամփոփումը», թ. 3-4:

⁹⁹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 4-5:

⁹⁹⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁹⁹⁷ Տե՛ս **Օսկանյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 264:

2005 թ. դեկտեմբերի 16-ին Հյուսիսատլանտյան խորհուրդը հաստատեց Հայաստանի Անհատական գործընկերության գործողությունների ծրագիրը», իսկ 2006 թ. հունվարից սկսվեց ՀՀ-ի ԱԳԳԾ-ի իրականացումը, որն այսօր ՀՀ ՆԱՏՕ հարաբերություններում կենտրոնական նշանակություն ունի⁹⁹⁸: Ծրագիրը համապարփակ բնույթի փաստաթուղթ է և ընդգրկում է դաշինքի հետ համագործակցության բոլոր հնարավոր ոլորտները: Մասնակցելով ծրագրին՝ Հայաստանը որակական նոր մակարդակի վրա բարձրացրեց իր հարաբերությունները ՆԱՏՕ-ի հետ: Դրանով ՀՀ-ն կարողացավ առավելագույնս օգտվել դաշնակիցների հետ գործընկերությամբ ձեռք բերված բոլոր հնարավորություններից ու քաղել համագործակցության օգուտները:

2012-2016 թթ. Հայաստանը շարունակել է մասնակցությունը Աֆղանստանում և Կոսովոյում խաղաղապահ առաքելություններին, Լիբանանում իրականացվող ՄԱԿ-ի խաղաղապահ առաքելությանը:

Ելնելով արտաքին քաղաքականության մեջ եվրոպական ինտեգրման գերակայությունից՝ Հայաստանը 21-րդ դարասկզբից շարունակում է զարգացնել փոխհարաբերությունները եվրոպական երկրների հետ: Դրանց շարքում են ինչպես ԵՄ-ի կորիզը կազմող տերությունները, որոնց ջանքերն ակնառու են հարավկովկասյան տարածաշրջանային զարգացումներում, այնպես էլ 2000 թ. սկզբներին ԵՄ-ին անդամագրված արևելաեվրոպական պետությունները, որոնք Եվրոպայի ընտանիքի մաս կազմելու ճանապարհին կուտակել են Հայաստանի Հանրապետության համար ուսանելի փորձ: 2000 թ. սկզբներից շարունակվեցին Հայաստանի Հանրապետության հարաբերությունների սերտացումն ու ամրապնդումը Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Իտալիայի, Նորվեգիայի, Ավստրիայի, Շվեդիայի, Լեհաստանի, Բուլղարիայի, Լատվիայի, Հունգարիայի, Լիտվայի, Կիպրոսի և այլ երկրների հետ: 2004, 2006, 2008, 2009, 2010, 2011 և 2012 թթ. ՀՀ նախագահի և թվարկված երկրների նախագահների, վարչապետների, նախարարների փոխադարձ այցելությունների արդյունքում ստորագրվել են բազմաթիվ պայմանագրեր գիտատեխնիկական, կրթության, սոցիալ-տնտեսական ոլորտների համագործակցության վերաբերյալ: Քաղաքական երկխոսությունների միջոցով համագործակցության շրջանակներում տեղի ունեցան միջկառավարական խորհրդակցություններ, որտեղ հաստատվեցին երկկողմանի համագործակցության զարգացման բազմաթիվ ծրագրեր⁹⁹⁹:

Ծրագիրը կարևորում է ՆԱՏՕ-ի հետ համագործակցությունը ռազմաքաղաքական, գիտական, արտակարգ իրավիճակների, քաղաքացիական պաշտպանության, խաղաղապահ գործողությունների իրականացման ոլորտներում և այլն:

21-րդ դարասկզբին Եվրամիության հետ հարաբերությունը շարունակում է մնալ Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության առաջնային ուղղություններից մեկը: Չարգանում և ամրապնդվում է երկկողմ և բազմակողմ համագործակցությունը եվրոպական երկրների հետ: 2013-2015 թթ. Հայաստան-Եվրամիություն քաղաքական երկխոսությունը նշանավորվեց բարձրաստիճան փոխայցելություններով:

⁹⁹⁸ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «Հայաստանի արտաքին քաղաքական գործունեության 2006 թ. ամփոփումը», թ. 7-8:

⁹⁹⁹ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «Հայաստանի արտաքին քաղաքական գործունեության 2002-2012 թթ. հաշվետվությունների ամփոփումը»:

2013 թ. նոյեմբերին ՀՀ նախագահի մասնակցությամբ Վիլնյուսում կայացած Արևելյան գործընկերության երրորդ զագաթնաժողովի շրջանակներում ընդունվեց ՀՀ-ԵՄ համատեղ հայտարարություն, որտեղ նշվեց, որ կողմերն ավարտել են Ասոցիացման համաձայնագրի շուրջ բանակցությունները, սակայն չեն նախաստորագրելու այն, քանի որ Հայաստանն ունի միջազգային նոր հանձնառություններ, միաժամանակ ԵՄ-ն և Հայաստանը վերահաստատել են իրենց հանձնառությունը՝ ավելի զարգացնելու և ամրապնդելու համագործակցությունը, որն ուղղված էր ժողովրդավարական հաստատությունների և դատական համակարգի շարունակական բարելավմանը, մարդու իրավունքների և օրենքի գերակայության ամրապնդմանը, արդյունավետ կառավարմանը, կոռուպցիայի դեմ պայքարին, քաղաքացիական հասարակության ամրապնդմանը, առևտրի և ներդրումների ընդլայնման համար միջավայրի հետագա կատարելագործմանը, շարժունակության գործընկերության շարունակական իրականացմանը և ոլորտային համագործակցության ընդլայնմանը¹⁰⁰⁰:

2014 թ. հունվարի 1-ից ուժի մեջ մտավ ԵՄ-ի հետ մուտքի արտոնագրային ռեժիմի դյուրացման մասին համաձայնագիրը: ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը մասնակցել է Ռեզյում կայացած Արևելյան գործընկերության չորրորդ զագաթնաժողովին: 2015 թ. նախաստորագրվել է ԵՄ-ի նորարարության «Հորիզոն 2020» շրջանակային ծրագիրը, ինչպես նաև ստորագրվել է եվրոպական հանձնաժողովի՝ փոքր ու միջին ձեռնարկությունների մրցունակության «Cosme» ծրագրին Հայաստանի անդամակցության վերաբերյալ համաձայնագիրը, որն ուժի մեջ է մտել 2015 թ. դեկտեմբերից: Եվրոպական կողմի հետ ստորագրվեցին նաև «Աջակցություն Հայաստանի ՓՄ 2 ոլորտի զարգացմանը» և «Աջակցություն Հայաստանում մարդու իրավունքների պաշտպանությանը» համաձայնագրերը¹⁰⁰¹:

Մինչև 1990-ական թթ. վերջը հայ-ֆրանսիական հարաբերություններում տնտեսական ուղղությունը շատ մեծ տեղ էր զբաղեցնում: Տնտեսական կապերը աշխուժացան՝ զագաթնակետին հասնելով 2007-2008 թթ., որը խթանվեց Ֆրանսիայում Հայաստանի տարվա անցկացմամբ: Այդ ընթացքում մեր երկիրը հայտնվեց ֆրանսիական բազմաթիվ խոշոր ձեռնարկությունների ուշադրության կենտրոնում: Հետագայում սկսեցին գործել ֆրանսիական կապիտալի մասնակցությամբ բազմաթիվ ձեռնարկություններ: Արդյունքում 2011-2012 թթ. Ֆրանսիան դարձավ Հայաստանի երկրորդ գործընկերը արտաքին ներդրումների ծավալով: Դրան նպաստեցին նաև երկկողմ մի շարք տնտեսական համաժողովներն ու բիզնես ֆորումները, որոնցից երկուսը միայն ՀՀ նախագահի մասնակցությամբ անցկացվեց Փարիզում և Լիոնում, և մեկը՝ Ֆրանսիայի նախագահի մասնակցությամբ՝ Երևանում¹⁰⁰²:

ՀՀ հարաբերությունները Ֆրանսիայի հետ գտնվում են բարձր մակարդակի վրա և վերջին տարիներին այնպիսի վերընթաց են ունեցել, որ կարելի է բնութագրել որպես առանձնահատուկ հարաբերություններ: 2014-2016 թթ. այդ հարաբերությունները աշխուժացան գիտակրթական, մշակութային, առևտրատնտեսական ոլորտներում: Ընդ-

¹⁰⁰⁰ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2013 ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2014, էջ 9-11:

¹⁰⁰¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվարի, 2016, էջ 4-5:

¹⁰⁰² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 5 մարտի, 2016, էջ 1, 3:

լայնվեց իրավապայմանագրային դաշտը, որը ներառում է 40-ից ավելի համաձայնագրեր: ՀՀ-ում գործող 140-ից ավելի ֆրանսիական կապիտալով ձեռնարկությունները շատ մեծ ավանդ են ներդրում Հայաստանի տնտեսական զարգացման գործում¹⁰⁰³:

Գերմանիայի Դաշնությունը Հայաստանի Հանրապետության երկրորդ և թիվ մեկ առևտրային գործընկերն է Եվրամիության երկրների շարքում: Վերջին վեց տարիների ընթացքում երկու երկրների միջև առևտրաշրջանառության ծավալները տատանվել են 350-450 միլիոն դոլարի սահմաններում, ինչը վատ ցուցանիշ չէ: ՀՀ-ում գործում են մի քանի տասնյակ գերմանական ընկերություններ, որոնք իրենց ներդրումն են բերում մեր երկրի զարգացման գործում¹⁰⁰⁴:

2016 թ. ապրիլին ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանը պաշտոնական այցով գտնվում էր Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետությունում. ԳԴՀ կանցլեր Ա. Մերկելի հետ քննարկեցին երկկողմ և բազմակողմ ձևաչափով հայ-գերմանական հարաբերությունների և բազմաբնույթ համագործակցության ընդգրկումն հարցերի շրջանակ, անդրադարձան այդ հարաբերությունների ամրապնդման հետագա քայլերին: Երկու երկրների միջև փոխգործակցության համաձայնագրեր ստորագրվեցին տեղեկատվական և հեռուստահաղորդակցության տեխնոլոգիաների, զբոսաշրջության, առողջապահության, կրթության և այլ ոլորտների վերաբերյալ¹⁰⁰⁵: Հաշվի առնելով ՀՀ-ի համար գերմանացիների տեխնիկական օժանդակության կարևորությունը և այն, որ ԳԴ-ն երկրորդ դոնոր երկիրն էր Հայաստանի համար ԱՄՆ-ից հետո, անցած տարիների ընթացքում Գերմանիան հարյուր միլիոնավոր դոլարներ է հատկացրել Հայաստանին՝ որպես տեխնիկական օժանդակություն. որոշվեց այս համագործակցությունը շարունակել և ամրապնդել համաձայնագրով¹⁰⁰⁶: Հայ-գերմանական համագործակցությունը ներառում է թե՛ բազմոլորտ երկկողմ հարաբերությունների շրջանակ, թե՛ փոխգործակցություն Հայաստան-Եվրամիություն, Հայաստան-ՆԱՏՕ և խաղաղապահ առաքելությունների շրջանակներում: Հայաստանը բարձր է գնահատում ԵԱՀԿ գերմանական նախագահության աջակցությունը ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների հովանու ներքո ընթացող դարաբաղյան կարգավորման գործընթացին: Երևանում նույն տարվա ապրիլին տեղի ունեցավ Գերմանիայի տնտեսական միության ներկայացուցչության բացումը, ինչը վկայում է խոստումնալից տնտեսական ներուժի մասին: Գերմանիայի կառավարության կողմից Հայաստանին ցուցաբերվող աջակցությունը դրսևորվեց նաև սահմանադրական բարեփոխումների գործընթացում:

Հայաստանի Հանրապետության և Եվրոպական միության միջև Բրյուսելում 2017 թ. նոյեմբերի 24-ին կայացած ԵՄ Արևելյան գործընկերության զագաթնաժողովի շրջանակներում ստորագրվեց «Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության» համաձայնագիրը: Այն ստորագրեցին ՀՀ արտգործնախարար Էդվարդ Նալբանդյանն ու Եվրամիության միասնական արտաքին քաղաքականության և անվտանգության հարցերով բարձր ներկայացուցիչ Ֆեդերիկա Մոգերինին ՀՀ նախագահ Սերժ

¹⁰⁰³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 5 մարտի, 2016, էջ 1, 3:

¹⁰⁰⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 10 մարտի, 2016, էջ 1, 3:

¹⁰⁰⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 7 ապրիլի, 2016, էջ 1, 3:

¹⁰⁰⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 23 ապրիլի, 2016, էջ 3:

Սարգսյանի և Եվրամիության խորհրդի նախագահ Դոնալդ Տուսկեի ներկայությամբ¹⁰⁰⁷:

Համաձայնագրի ուժի մեջ մտնելու համար անհրաժեշտ է, որ այն վավերացնեն ՀՀ-ն և Եվրամիության բոլոր 28 անդամ երկրները: Առաջինը համաձայնագիրը Եվրամիության անդամ երկրներից վավերացրել է Էստոնիայի Հանրապետությունը, որը ուժի մեջ կմտնի Եվրոպական միության խորհրդի տեղեկագրում այն հրապարակելուց հետո: ՀՀ կառավարությունը 2017 թ. վերջին հավանության էր արժանացրել «ՀՀ՝ մի կողմից, և ԵՄ և Ատոմային էներգիայի եվրոպական համայնքի ու դրանց անդամ պետությունների՝ մյուս կողմից, միջև համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագրին հավանության տալու մասին» որոշման նախագիծը: Հայտնի է, որ ՀՀ խորհրդարանը միջև 2018 թ. վերջը կվավերացնի համաձայնագիրը¹⁰⁰⁸: Համաձայնագիրը Հայաստանի Հանրապետությանը տեղափոխում է մի նոր իրողություն՝ ձևավորելով մի համայնապատկեր՝ պայմանավորված այդ համաձայնագրով ամրագրված, հեռուն զնացող դրույթներով և իրավաբանական ուժ ստացած հնարավորություններով: Ստորագրված փաստաթուղթը սահմանում է ՀՀ հավատարմությունը եվրոպական արժեքներին, թույլ է տալիս լայնորեն օգտվել բացվող տնտեսական հնարավորություններից: Պայմանագրով Հայաստանը կամուրջ է Եվրամիության և Եվրասիական տնտեսական գոտու միջև՝ նոր հնարավորություններ ստեղծելով ԵԱՏՄ երկրների համար ևս: ՀՀ անկախության շրջանում առաջին անգամ իրականացվող ՀՀ-ի որդեգրած «և-և»-ի քաղաքականությունը կարող է դառնալ կամուրջ և միավորող գործոն մերօրյա անհանգիստ, հարափոփոխ աշխարհում:

Վերոնշյալ համաձայնագիրը, ինչպես նշեց ՀՀ-ում Ֆրանսիայի արտակարգ և լիազոր դեսպան Ժոնաթան Լաքոտը, իր ձևի մեջ եզակի է, որովհետև այն միակ համաձայնագիրն է, որը ստորագրվել է Եվրասիական տնտեսական միության անդամ պետության հետ, որի հետաքրքրությունը և կարևորությունն այն է, որ ՀՀ-ն, լինելով ԵԱՏՄ լիիրավ անդամ, կարող է նաև առանձնաշնորհել հատուկ հարաբերություններ ունենալ ԵՄ-ի հետ¹⁰⁰⁹:

Գնահատելով այդ համաձայնագիրը՝ պետք է փաստել, որ դրանում ոչ միայն ՀՀ-ն է շահագրգիռ, այլև Եվրամիությունը, քանզի նա ոչ միայն տարածաշրջանում իր դերակատարությունն է ընդգծում, այլև ցանկանում է ունենալ իրեն մոտ կանգնած կանխատեսելի երկրներ, որոնց թվում՝ ՀՀ-ն, որը չնայած տարբեր ուղղություններում համագործակցում է ԵԱՏՄ-ի, ՀԱՊԿ անդամ երկրների և առաջին հերթին Ռուսաստանի Դաշնության հետ, որի նկատմամբ ԵՄ-ի դիրքորոշումը դեռևս բարյացակամ չէ:

Գերմանիայի Դաշնության կանցլեր Անգելա Մերկելը այդ առիթով նշել է, որ համաձայնագրի ստորագրումը նաև Եվրամիության անվտանգությանն է միտված¹⁰¹⁰:

Համաձայնագրի ստորագրումը չի վնասում Արցախի անվտանգությանը, քանզի այն հիմնվում է ազգերի ինքնորոշման, տարածքային ամբողջականության և ուժի չկիրառման սկզբունքների վրա: Համաձայնագրում առաջադրված բոլոր հարցերը՝ սկսած քաղաքացիական հասարակություն կառուցելուց մինչև մարդու իրավունքների

¹⁰⁰⁷ Տե՛ս «Հայկական ժամանակ», 13 հունիսի, 2017:

¹⁰⁰⁸ Տե՛ս «Հայկական ժամանակ», 13 հունվարի, 2018, «Հայաստանի Հանրապետություն», 24 նոյեմբերի, 2017:

¹⁰⁰⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 21 դեկտեմբերի, 2017, էջ 3:

¹⁰¹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

ու ազատությունների լիարժեք ապահովում ու իրականացում, տարողունակ և երկարաժամկետ լուծում պահանջող խնդիրներ են: Համաձայնագրում առաջ քաշված դրույթների կենսագործման համար անհրաժեշտություն է պետության, իշխանությունների և հասարակության բոլոր շերտերի պատրաստակամությունն այն միահամուռ ուժերով կենսագործելու համար: Այս պատմական կարևորագույն փաստաթղթի կենսագործումը ստեղծելու է միանգամայն նոր տիպի հարաբերություններ և բացելու է առաջընթացի հեռանկարներ, ինչը նաև մեծ հնարավորություն է ներկա ու գալիք սերունդների համար՝ պատմության ընթացքը զարգացնելու և իրենց բաժին ներդրումը կատարելու համար:

ե. ՀՀ հարաբերությունները հարևան երկրների հետ

Հայաստանի Հանրապետության և Վրաստանի միջև երկկողմ հարաբերությունները տարածաշրջանային կայունության կարևոր բաղադրիչներից մեկն են: Այդ հարաբերությունները 21-րդ դարասկզբի տասնամյա ժամանակահատվածում շարունակել են զարգանալ. խորացել է քաղաքական երկխոսությունը, բարելավվել են առևտրատնտեսական կապերը, երկու երկրների միջև ձևավորվել է իրավապայմանագրային դաշտ, որն ընդգրկում է համագործակցության գրեթե բոլոր ոլորտները: Գործում են հայ-վրացական 100-ից ավելի համաձայնագրեր ու պայմանագրեր, որոնցից առանձնաճանաչվում է 2001 թ. կնքված «Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ անվտանգության մասին» պայմանագիրը¹⁰¹¹:

Երկու երկրների միջև աշխատում են միջխորհրդարանական և միջկառավարական համագործակցության հանձնաժողովներ, որոնք գործունեություն են ծավալում օրենսդիր և գործադիր մարմինների սերտ համագործակցությունն ապահովելու և զարգացնելու ուղղությամբ: Տնտեսական բնագավառում 2001-2012 թթ. երկու երկրների միջև կնքվեցին ազատ առևտրի, երկակի հարկումից խուսափելու, փոխադարձ ներդրումների, պաշտպանության և այլ նպատակով պայմանագրեր: Առավել սերտ համագործակցություն հաստատվեց էներգետիկ բնագավառում: Այսպես՝ կառուցվեց և գործում է «Աշոցք-Նինոծմինդա» 110 կվ գիծը. պայմանավորվածություն է ձեռք բերվել 330-400 կվ լարման հաղորդակցման նոր գիծ կառուցելու մասին, որից հետո երկու երկրների էներգետիկ համակարգերը կարող են անցնել զուգահեռ աշխատանքի ռեժիմի¹⁰¹²:

Թուրքիայի և Ադրբեջանի կողմից կիրառվող տրանսպորտային շրջափակման պայմաններում Վրաստանի տարանցիկ դերը Հայաստանի համար բացառիկ է: Այս ուղղությամբ հաջողվել է սահմանել որոշակի զեղչեր հայաստանյան երկաթուղային բեռնափոխադրումների համար:

Կարևոր նշանակություն ունի Վրաստանի ցամաքային և օդային տարածքով իրականացվող ռազմական նշանակության բեռնափոխադրումների անխափան իրականացումը: Երկու երկրների բարձրաստիճան շփումների օրակարգում քննարկվել են Վրաս-

¹⁰¹¹ Տե՛ս **Օսկանյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 284, նաև՝ Հայաստան 1998-2007, էջ 80:

¹⁰¹² Տե՛ս նույն տեղում:

տանի հայ համայնքի սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բարելավման հարցերը: ՀՀ միջոցներով վերանորոգվել է Թբիլիսիի պետական հայկական թատրոնի շենքը:

Թատրոնի թատերախումբը և հայերեն հրատարակվող «Վրաստան» թերթը ստացան Հայաստանից որոշակի օժանդակություն, վերակառուցվեց Թբիլիսիի հայ նշանավոր գործիչների պանթեոնը: Շարունակվեց դասագրքի անհատույց տրամադրման գործընթացը Թբիլիսիում, Ջավախքում, Բաթումում և Ծալկայի շրջանում գործող շուրջ 150 հայկական դպրոցներին, որոնցում սովորում էր մոտ 25.000 աշակերտ¹⁰¹³: Արդյունավետ համագործակցություն է հաստատվել երկու երկրների միջև տարածաշրջանի բնապահպանական անվտանգության ապահովման հարցում: Հետևողական աշխատանքներ են տարվել և փոխադարձ համաձայնագրեր են կնքվել Հայաստանի և Վրաստանի միջև ապրանքաշրջանառության ու փոխադարձ ներդրումների աճի, ինչպես նաև օտարերկրյա ներդրումների համար ընդհանուր գրավիչ դաշտի բարելավման նպատակով: Բաթումում հիմնվեց ՀՀ գլխավոր հյուպատոսություն: 2001-2012 թթ. հայ-վրացական հարաբերությունները շարունակում են վերընթաց զարգացում ապրել: Երկու երկրների միջև զգալիորեն աշխուժացան տարբեր մակարդակի փոխայցելություններն ու քաղաքական երկխոսությունները:

2011 թ. հունվարի 22-23-ին կայացավ Վրաստանի նախագահ Միխայիլ Սահակաշվիլիի այցը Հայաստան: Երկու պետությունների նախագահները քննարկեցին հայ-վրացական սահմանի անցումը դյուրացնելու, էներգետիկ, առևտրատնտեսական և հումանիտար ոլորտներում համագործակցությունը խորացնելու, Վրաստանի հայ համայնքին առնչվող հարցեր¹⁰¹⁴:

Նույն տարվա նոյեմբերի 29-30-ին կայացավ ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի պաշտոնական այցը Վրաստան: Այցի շրջանակներում ստորագրվեց 4 փաստաթուղթ¹⁰¹⁵: Հունիսի 10-15-ը կայացավ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի՝ Գարեգին 2-րդի այցը Վրաստան: Տեղի ունեցան հանդիպումներ համայն Վրաստանի պատրիարք Իլյա 2-րդի, Վրաստանի նախագահ Միխայիլ Սահակաշվիլիի հետ: ՀՀ և Վրաստանի վարչապետների և արտգործնախարարների փոխայցելությունների շնորհիվ պայմանավորվածություններ ձեռք բերվեցին սոցիալ-տնտեսական համագործակցությունը աշխուժացնելու համար¹⁰¹⁶:

2012 թ. ընթացքում երկու հարևան երկրների միջև տեղի են ունեցել տարբեր մակարդակների բազմաթիվ փոխայցելություններ: Նոյեմբերի 30-ին Երևանում տեղի ունեցավ ՀՀ և Վրաստանի նախագահների հանդիպումը, որտեղ քննարկվել են նաև զիտակրթության և էներգիայի ոլորտներում համագործակցությունն ամրապնդելու ու զարգացնելու հարցեր¹⁰¹⁷:

Հայաստանի Հանրապետության և Վրաստանի Հանրապետության միջև աշխատում են միջխորհրդարանական և միջկառավարական համագործակցության հանձնաժո-

¹⁰¹³ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 81:

¹⁰¹⁴ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ նախարարության ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ ԱԳՆ 2011 թ. գործունեության հաշվետվությունը», ք. 16:

¹⁰¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, ք. 16-17:

¹⁰¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 17:

¹⁰¹⁷ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ ԱԳՆ 2012 թ., գործունեության հաշվետվությունը», ք. 11:

ղովներ, որոնք գործունեություն են ծավալում օրենսդիր մարմինների սերտ համագործակցությունն ապահովելու և զարգացնելու ուղղությամբ: Տնտեսական բնագավառում 2012-2016 թթ. հայ-վրացական հարաբերությունները շարունակվեցին վերընթաց զարգացում ապրել: Երկու երկրների միջև զգալիորեն աշխուժացան տարբեր մակարդակի փոխայցելություններն ու քաղաքական երկխոսությունները:

2014 թ. փետրվարին պաշտոնական այցով Հայաստան ժամանեց Վրաստանի նախագահ Գ. Մարգվելաշվիլին, իսկ հունիսին երկօրյա պաշտոնական այցով Վրաստան այցելեց ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանը¹⁰¹⁸: 2015 թ. հոկտեմբերին կայացավ ՀՀ նախագահի երկօրյա աշխատանքային այցը Վրաստանի Հանրապետություն, որի ժամանակ Գարեգին Բ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հանդիսավոր ներկայությամբ տեղի ունեցավ Թբիլիսիի հնագույն հայկական եկեղեցիներից մեկի՝ Սբ. Գևորգ առաջնորդարանիստ եկեղեցու վերածման արարողությունը¹⁰¹⁹:

21-րդ դարակերպի առաջին տասնամյակում հայ-իրանական հարաբերությունները շարունակեցին իրենց զարգացման բնականոն ուղին լիակատար փոխվստահության և փոխըմբռնման մթնոլորտում: Երկու երկրների բարձրաստիճան ղեկավարների պարբերական շփումների և տարբեր մակարդակների փոխայցելությունների շնորհիվ Հայաստան-Իրան բազմաբնույթ համագործակցությունը որակապես նոր փուլ թևակոխեց:

2001 թ. դեկտեմբերի 25-27-ը ՀՀ նախագահ Ռ.Քոչարյանը երկօրյա պաշտոնական այցով մեկնեց Իրան: Տեղի ունեցան հանդիպումներ ԻԻՀ հոգևոր առաջնորդ Ալի Խոմենիի, ԻԻՀ նախագահ Մուհամմադ Խաթամիի և այլ պաշտոնատար անձանց հետ: Հանդիպումների ժամանակ քննարկվեցին երկկողմ և տարածաշրջանային հետաքրքրություն ներկայացնող հարցեր¹⁰²⁰: Այցի ավարտին ստորագրվեցին 10 փոխըմբռնման հուշագրեր և համաձայնագրեր Իրան-Հայաստան զագամուղի շինարարության, Քաջարանի թունելի կառուցման և այլ բնագավառներում համագործակցության շուրջ: 2004 թ. սեպտեմբերի 8-9-ը երկօրյա պաշտոնական այցով Հայաստան ժամանեց ԻԻՀ նախագահ Մուհամմադ Խաթամին: Պաշտոնական այցի արդյունքներով ստորագրվեց Համատեղ կոմյունիկե, Գաշնագիր Հայաստանի Հանրապետության և Իրանի Իսլամական Հանրապետության միջև՝ համագործակցության սկզբունքների և հիմունքների մասին: Այցելությանը զուգահեռ սեպտեմբերի 8-ին Երևանում գումարվեց հայ-իրանական կապերի համակարգման միջկառավարական հանձնաժողովի 5-րդ նիստը՝ երկու երկրների նախագահների մասնակցությամբ¹⁰²¹:

2006 թ. հուլիսի 5-6-ը երկօրյա աշխատանքային այցով ԻԻՀ մեկնեց ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի զլխավորած պատվիրակությունը: ՀՀ նախագահը հանդիպումներ ունեցավ ԻԻՀ նախագահ Մ. Ահմադինեժադի, Ազգային անվտանգության բարձրագույն խորհրդի քարտուղար Ա. Լարիջանիի հետ: Այցի արդյունքում ստորագրվեց երկու

¹⁰¹⁸ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2014 ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2015, էջ 13:

¹⁰¹⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվարի, 2016, էջ 4-5:

¹⁰²⁰ Տե՛ս **Քաղայան Գ.**, Հայաստան-Իրան հարաբերությունները 20 տարեկան են, էջ 257:

¹⁰²¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 264:

երկրների նախագահների համատեղ հայտարարությունը համագործակցության ամրապնդման և անվտանգության ապահովման վերաբերյալ¹⁰²²:

2007 թ. մարտի 19-ին ՀՀ նախագահ Ռ.Քոչարյանը և ԻԻՀ նախագահ Մահմուդ Ահմադինեժադը պաշտոնապես բացեցին Իրան-Հայաստան գազատարը: Նույն օրը ստորագրվեց «Հայաստանի Հանրապետության կառավարության և Իրանի Իսլամական կառավարության միջև Արաքս գետի վրա հիդրոէլեկտրակայաններ կառուցելու և շահագործելու բնագավառում համագործակցության մասին» համաձայնագիրը¹⁰²³: Ուսումնասիրվեցին Մեդրիում նավթավերամշակման գործարանի կառուցման հնարավորությունները: Երկու երկրների միջև իրականացվեցին օպտիկամանրաթելային մոլուխային գծի միացման աշխատանքները, ՀՀ տարածքում անցկացվեցին սահմանային մոլուխային մանրաթելի գծեր և այլն:

2007 թ. հոկտեմբերին կայացավ ԻԻՀ նախագահի պաշտոնական այցը Հայաստանի Հանրապետություն: Ստորագրվեցին սոցիալ-տնտեսական, այդ թվում՝ ապրանքաշրջանառության ծավալների ավելացման վերաբերյալ բազմաթիվ փաստաթղթեր¹⁰²⁴: 2007-2012 թթ. նույնպես տեղի ունեցան երկու երկրների նախագահներ Սերժ Սարգսյանի և Մահմուդ Ահմադինեժադի փոխադարձ պաշտոնական այցելություններ, որոնց ընթացքում ստորագրվեցին սոցիալ-տնտեսական, առևտրային և շինարարական ոլորտի համագործակցության բազմաթիվ փաստաթղթեր: Դրանց շնորհիվ ավարտվեցին ՀՀ-Իրան ալյումինաարտադրողների բարեկարգված նոր հատվածների շինարարությունները, ընթացքի մեջ դրվեցին երկաթգծի կառուցման, ինչպես նաև «Ազարակ-Շինուհայր» էլեկտրահաղորդման օդային երրորդ գծի աշխատանքները: Երկու երկրների միջև ապրանքաշրջանառության ծավալները 2000 թ. 100 միլիոն դոլարից 2005 թ. հասան 175 միլիոնի, իսկ 2011 թ. 300 միլիոն դոլարից ավելի և շարունակվում են աճել: Իրականացվեցին և ընթացքի մեջ են ռազմավարական նշանակություն ունեցող մի շարք կարևոր ծրագրեր¹⁰²⁵:

2000-2012 թթ. ընթացքում տեղի ունեցան հայ-իրանական կապերի համակարգման միջկառավարական համատեղ հանձնաժողովների 11 նիստեր (10-րդը կայացավ 2011 թ. մայիսի 29-30-ը՝ Թեհրանում ՀՀ էներգետիկայի նախարար, հանձնաժողովի համանախագահ Արմեն Մովսիսյանի գլխավորությամբ): Կողմերի միջև ստորագրվեցին 7 տասնյակից ավելի միջպետական և միջգերատեսչական տարբեր բնույթի փաստաթղթեր¹⁰²⁶:

2011 թ. մարտի 27-ին ԻԻՀ նախագահ Մ. Ահմադինեժադի հրավերով ՀՀ նախագահ Ս.Սարգսյանը այցելեց Թեհրան, իսկ նույն թվականի դեկտեմբերի 23-ին տեղի ունեցավ ԻԻՀ նախագահի այցելությունը Երևան: Փոխադարձ այցելությունների շնորհիվ ստորագրվեց տարբեր ոլորտների համագործակցության վերաբերյալ վեց փաստաթուղթ¹⁰²⁷:

Հայ-իրանական քաղաքական հարաբերությունների բարձր մակարդակը ապահովեց Իրանի հավասարակշռված դիրքորոշումը Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցում:

¹⁰²² Տե՛ս **Քարայան Գ.**, նշվ. աշխ., էջ 273:

¹⁰²³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 277:

¹⁰²⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 280:

¹⁰²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 296- 297:

¹⁰²⁶ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ ԱԳՆ 2011 թ. գործունեության հաշվետվությունը», ք. 17-18:

¹⁰²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

Միջուկային ծրագրերի պատճառով Իրանի շուրջ առաջացած լարվածությունը, որը սպառնում էր տարածաշրջանի կայունությանն ու անվտանգությանը, մտահոգություն էր առաջացրել նաև Հայաստանի Հանրապետությունում: Այդ կապակցությամբ Հայաստանը հստակ դիրքորոշում արտահայտեց, ըստ որի՝ ճանաչում է խաղաղ նպատակներով միջուկային էներգիայի օգտագործման Իրանի իրավունքը և վստահ է, որ բոլոր վիճելի հարցերը հնարավոր է լուծել խաղաղ դիվանագիտական եղանակով:

2012 թ. հոկտեմբերի 23-25-ը Երևանում կայացավ հայ-իրանական միջկառավարական հանձնաժողովի 11-րդ նիստը, իսկ նոյեմբերի 8-ին ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի մասնակցությամբ տեղի ունեցավ Մեդրիի հէկի շինարարական աշխատանքների հիմնարկերի պաշտոնական արարողությունը: Տեղի ունեցան նաև քաղաքական, իրավական, մշակութային և այլ ոլորտներում համագործակցությանը նվիրված մի շարք միջգերատեսչական փոխայցելություններ և հանդիպումներ¹⁰²⁸:

2013-2016 թթ. տեղի ունեցան հայ-իրանական քաղաքական, իրավական, մշակութային և այլ ոլորտներում համագործակցությանը նվիրված մի շարք կառավարական և միջգերատեսչական փոխայցելություններ ու հանդիպումներ: Հայաստանի համար շատ դրական նշանակություն ունեցող Իրանի միջուկային ծրագրի շուրջ համաձայնության ձեռքբերումը: Հարևան Իրանի նկատմամբ պատժամիջոցների վերացման հանգամանքը նոր հնարավորություններ է բացում Հայաստանի գործարարների համար 77 միլիոնանոց շուկայում: ՀՀ-ն Իրանի հետ էներգետիկ ու տրանսպորտային համատեղ ծրագրեր է իրականացնում: Կառուցվում է երկրի հյուսիսը հարավին միացնող ժամանակակից մայրուղին: 2016 թ. սկզբից հայ-իրանական կողմի հետ քննարկվում են Հայաստան-Իրան երկաթգծի շինարարության վերաբերյալ հարցերը: ՀՀ-ն ակտիվ ներգրավված է ԵԱՏՄ-«Մետաքսի ճանապարհ» համատեղ տնտեսական ծրագրերի իրականացման գործընթացում, որով փորձում է մեղմել իր արևելյան և արևմտյան հարևանների (Թուրքիայի և Ադրբեյջանի) կողմից տասնամյակներ շարունակ իրականացվող ապօրինի շրջափակման վնասները¹⁰²⁹:

21-րդ դարասկզբին Թուրքիայի և Հայաստանի միջև դիվանագիտական հարաբերությունների բացակայության պայմաններում, այնուամենայնիվ, հանդիպումներ ու շփումներ ժամանակ առ ժամանակ տեղի էին ունենում երկու երկրների բարձրաստիճան պաշտոնյաների, հատկապես միջազգային կառույցների (ԵԱՀԿ, ՄԾՏՀ) և այլն շրջանակներում: Թուրքիայի և Հայաստանի միջև քաղաքական հարաբերությունների և դիվանագիտական շփումների համատեքստում բավականին ուշագրավ էր 2000 թ. Կովկասում անվտանգության և կայունության մեխանիզմ հիմնելու շուրջ երկու երկրների նախագահների միջև ընթացող նամակագրությունը: Թուրքիայի Հանրապետության նախագահ Ս. Գեմիլընը նշեց, որ «Հայաստանի հետ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումը կախված է Հայաստանի և Ադրբեյջանի միջև հակամարտության լուծումից, մասնավորապես հայտարարեց, որ ԼՂ հիմնահարցի խաղաղ լուծման արդյունքում Հայաստանը կարող է ներառվել տարածաշրջանի նավթամուղային նախագծերում»: Դրան ի պատասխան՝ Ռ. Քոչարյանը ընդգծեց. «Ոչ մեկը չունի որևէ պատրանք-

¹⁰²⁸ Տե՛ս ՀՀ ԱԳ-Ն ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ ԱԳ-Ն 2011 թ. գործունեության հաշվետվությունը», ք. 17-18, նաև՝ «ՀՀ ԱԳ-Ն 2012 թ. գործունեության հաշվետվությունը», ք. 12:

¹⁰²⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվարի, 2016, էջ 5:

ներ, որ մենք կարող ենք զիջումներ անել այդ տարածաշրջանային նախագծերի կապակցությամբ»¹⁰³⁰:

Չնայած թուրքական իշխանությունների՝ Հայաստանի հետ հարաբերությունների բարելավման մասին հայտարարություններին և հայկական իշխանությունների պատասխան քայլերին, ինչպես նաև երկու երկրների պաշտոնատար անձանց միջև կայացած հանդիպումներին և նամակագրական շփումներին, այնուամենայնիվ հայ-թուրքական մերձեցման միտումները որևէ էական արդյունքի չհանգեցին:

Ինչպես 1990-ական թթ., այնպես էլ 21-րդ դարասկզբին Թուրքիան հայ-թուրքական հարաբերությունները շարունակում էին պայմանավորված մնալ հիմնականում ադրբեջանական տարածքային ամբողջականության, ԼՂ հիմնահարցի կարգավորված չլինելով, Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ ՀՀ-ի ծավալած ջանքերով՝ ժխտելով Հայոց ցեղասպանության փաստը, պահանջելով, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ամեն կերպ չեզոքացնի սփյուռքահայության հակաթուրքական գործունեությունը, միաժամանակ ջանալով պահպանել երկկողմ շփումները և երկխոսության հնարավորությունները: Հայաստանի Հանրապետությունը մերժեց միջազգային պրակտիկային անհարիր այս նախապայմանները:

2001 թ., անդրադառնալով երկկողմ հարաբերությունների զարգացումներին, ՀՀ նախագահը երկխոսության ձախողման հիմնական մեղքը վերագրեց թուրքական կողմին. «Թուրքիան մնում է անզիջողական ադրբեջանամետ կեցվածքի և Հայաստանի շարունակվող շրջափակման պատանդը: Մենք Թուրքիային կոչ ենք արել և շարունակում ենք կոչ անել Հայաստանի հետ հարաբերությունները սկսել առանց նախապայմանների: Քանի դեռ Թուրքիան շարունակում է մերժել անցյալը՝ Հայոց ցեղասպանության փաստը, մեր հաշտեցումը մնում է անվստահության պատանդ»¹⁰³¹:

Հայ-թուրքական միջպետական հարաբերություններում կարևոր նշանակություն ունեցավ Օսկանյան-Ջեմ-Գուլիև առաջին եռակողմ հանդիպումը՝ 2002 թ. մայիսի 14-15-ին Ռեյկյավիկում արտգործնախարար Իսմայիլ Ջեմի նախաձեռնությամբ: Վերադարձից հետո Ջեմը հրապարակեց Հայաստանի հետ հարաբերություններ հաստատելու հիմնական նախապայմանները, որոնք, ըստ էության, վերը թվարկվածներն էին՝ ավելացված այն, որ Հայաստանը պետք է միջանցք տրամադրի Ադրբեջանի և Նախիջևանի կապն ապահովելու համար:

Դարասկզբին Անկարայի և Բաքվի միջև ռազմական համագործակցության ընդլայնման շուրջ միտումներ նկատվեցին, որոնք ունեն հակահայկական ուղղվածություն: Դրավառ օրինակներից էր այն, որ թուրքական ուսումնական հաստատություններում սովորում էին ավելի քան 400 ադրբեջանական զինծառայողներ, իսկ ադրբեջանական բանակում ծառայում էին մինչև 70 թուրքական սպաներ: Միաժամանակ պաշտոնական Բաքուն կողմ էր արտահայտվել ադրբեջանական բանակի՝ «Հյուսիսատլանտյան դաշինքի» չափանիշների համապատասխանեցմանը: Ըստ էության, այդ երկու պետությունների ռազմական համագործակցությունը գնալով ստանում էր ռազմական դաշինքի ձև՝ իր վրա կրելով համաթուրքականության կնիքը: Այս առումով պատահական չէր

¹⁰³⁰ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 91:

¹⁰³¹ Տե՛ս նույն տեղում:

դեռ 2000 թ. ապրիլին Անկարայում Ադրբեջանի նախկին նախագահ Ա. Էլչիբեյի ելույթը, որը թուրք եղբայրներին կոչ արեց աջակցելու Բաքվին «Լեռնային Ղարաբաղը ազատագրելու հայկական ազդեցությանը և Հարավային Ադրբեջանը իրանական օկուպացումից»: Նա նորից հայտարարեց «Բոլոր թուրքերի բնական իրավունքի» մասին՝ ստեղծելու համար միասնական պետություն, որում, ըստ նրա համոզման, պետք է մտնեին ժամանակակից Թուրքական Հանրապետությունը, Ադրբեջանական Հանրապետությունը և Հարավային (Իրանական) Ադրբեջանը: «40 միլիոն ադրբեջանական և 70 միլիոն անատոլիական թուրքերը պետք է միավորվեն և ստեղծեն 110 միլիոնանոց պետություն՝ տարածաշրջանային հսկա, որի կարծիքը հաշվի կառնենք ամբողջ աշխարհը», – հավաստիացնում էր Ա. Էլչիբեյը:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների հետագա ընթացքը ցույց տվեց, որ Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության օրակարգում դրված չէր ՀՀ-ի հետ դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու հարցը, թեև արտաքին ճնշումներին տեղիք տալով՝ վերջինս մի քանի ձևական քայլեր, այնուհանդերձ, կատարեց: Գրանցից կարելի է նշել 2001 թ. ԱՄՆ-ի նախաձեռնությամբ թուրք-հայկական հաշտեցման հանձնաժողովի ստեղծումը: Հանձնաժողովի գործունեությունը վերապահումով կարելի է անվանել հասարակական երկխոսություն: Հանձնաժողովը ստեղծման պահին միավորում էր վեց թուրք և չորս հայ գործիչների: Նրա ծպտյալ աշխատանքը և նրա շուրջ ստեղծված բարոյահոգեբանական մթնոլորտը խորացրին հետագա ձախողումները: Հայտարարելով, թե քննարկումների համար «տարուներ չկան», հանձնաժողովականները հաճախ ձեռք էին մեկնում այնպիսի հարցերի, որոնք վեր էին իրենց իրավասությունից, պահանջում էին պատասխանատու մոտեցում և մասնագիտական հմտություններ: Ավելին՝ հանձնաժողովի գործունեությունը սկսեց շահարկվել ի վնաս Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի: Հանձնաժողովի հայ անդամները այդպես էլ չհասկացան, որ իրենց թուրք գործընկերներն ի գորու չեն հրաժարվել տարիներ շարունակ որդեգրած ժխտման բարդությից: Թուրքերը չեն հաղթահարում պատմության սեփական թյուրըմբռնումը: Հավելյալ խոչընդոտ էր հանձնաժողովի աշխատանքներում ԱՄՆ Պետդեպարտամենտի ներգրավվածությունը: Ամերիկյան տեսանկյունից հայ-թուրքական հաշտեցումը կթուլացներ պաշտոնական Երևանի կախվածությունը մոսկովյան թեխադրանքից: Շուտով առանց որևէ լուրջ արդյունքների (2004թ.) հաշտեցման հանձնաժողովը հայտարարեց ինքնալուծարման մասին:

2004 թ. ընթացող հայ-թուրքական հարաբերություններում ակտիվություն նկատվեց. հատկապես հաճախացան արտգործնախարարների շփումները¹⁰³²: Ակնհայտ է, որ Հայոց ցեղասպանության միջազգայնացումը Թուրքիայի կողմից ընկալվում է որպես իրական վտանգ: 21-րդ դարասկզբի առաջին տասնամյակի երկրորդ կեսից ցեղասպանության դեմ պայքարը բարձրացվեց Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության օրակարգ՝ առաջնային խնդրի վերածվելով, հայ-թուրքական հարաբերություններում ԼՂ հիմնահարցը ետին պլան մղելով:

¹⁰³² Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ԱԳ նախարար Վ. Օսկանյանի կողմից ՀՀ արտաքին քաղաքականության 2003, 2004 թթ. ամփոփումը», թ. 3-4:

2005-2008 թթ. որևէ առաջընթաց չնկատվեց հայ-թուրքական հարաբերությունների ոլորտում: Մի քանի անգամ մերժվեց Թուրքիայի անդամակցությունը Եվրամիությանը նրա կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտման պատճառով¹⁰³³:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման ուղղությամբ քայլեր ձեռնարկեց ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը՝ Թուրքիայի նախագահ Աբդուլահ Գյուլին 2008 թ. սեպտեմբերի 6-ին հրավիրելով Հայաստանի և Թուրքիայի ֆուտբոլային հավաքականների հանդիպմանը¹⁰³⁴, իսկ հաջորդ տարի՝ 2009 թ. հոկտեմբերին, նա հրավիրվեց Թուրքիա՝ պատասխան խաղը դիտելու: ՀՀ նախագահի նախաձեռնությունը միջազգային հանրության կողմից անվանվեց «ֆուտբոլային դիվանագիտություն»: Աշխարհի շատ երկրներում հետաքրքրությամբ հետևում էին, թե «ֆուտբոլային դիվանագիտություն» ինչ արդյունք է տալու:

2009 թ. հոկտեմբերի 10-ին Ցյուրիխում Հայաստանի Հանրապետության և Թուրքիայի միջև ստորագրվեցին «Երկկողմ դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման և զարգացման մասին» արձանագրություններ¹⁰³⁵: Գրանցով նախատեսվում էր բացել երկու երկրների սահմանը և կարգավորել միջպետական հարաբերությունները: Արձանագրություններն ուժի մեջ պետք է մտնեին միայն երկու երկրների խորհրդարանների կողմից վավերացվելուց հետո: Թուրքիայի խորհրդարանն անհարկի ձգձգումներով չէր վավերացնում արձանագրությունները, իսկ երկրի ղեկավարները հանդես էին գալիս նախապայմանների մասին հայտարարություններով: Ելնելով իրավիճակից՝ ՀՀ նախագահը 2010 թ. ապրիլի 22-ի հրամանագրով կասեցրեց արձանագրությունների վավերացման գործընթացը¹⁰³⁶: Հիմնական պատճառն այն էր, որ թուրքական կողմը հրաժարվում էր առանց նախապայմանների, խելամիտ ժամկետում արձանագրությունները վավերացնելու պարտավորությունից՝ խնդիրը կապելով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն-Ադրբեջան հակամարտության և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի հետ:

Թուրքիայի ապակառուցողական մոտեցումը համապատասխան վերաբերմունքի է արժանացել միջազգային հանրության կողմից, որը բազմիցս նշել է, թե ժամանակն է, որ թուրքական կողմը գործնական քայլ կատարի՝ առանց նախապայմանների արձանագրությունների վավերացման և իրականացման ուղղությամբ:

2011 թ. հոկտեմբերի 23-ին Թուրքիայում տեղի ունեցած երկրաշարժից տուժածներին Հայաստանը տրամադրեց 40 տոննա մարդասիրական օգնություն¹⁰³⁷:

2012 թ. Թուրքիայի ոչ կառուցողական դիրքորոշման պատճառով Հայաստան-Թուրքիա հարաբերություններում որևէ զարգացում տեղի չի ունեցել:

Փաստորեն՝ արդի պայմաններում վերահաստատվել է միջազգային հանրության աջակցությունը հայ-թուրքական հարաբերություններում, առանց նախապայմանների կարգավորման գործընթացում Հայաստանի Հանրապետության սկզբունքային դիրքորոշման:

¹⁰³³ Տե՛ս Օսկանյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 506:

¹⁰³⁴ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2008 թ. ամփոփումը», թ. 6:

¹⁰³⁵ Տե՛ս «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2009 թ. ամփոփումը», թ. 10:

¹⁰³⁶ Տե՛ս նույն տեղում, նաև՝ «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2010 թ. ամփոփումը» թ. 15:

¹⁰³⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 17 հունվարի, 2012:

զ. Ղարաբաղյան բանակցությունների նոր փուլը

20-րդ դարավերջին Ղարաբաղյան ընդհատված բանակցությունները շարունակվեցին 2001 թ. սկզբին, որի արդյունքում 2001 թ. ապրիլին ստեղծվեց Քի Վեստի փաստաթուղթը, որը որոշակի առաջընթաց արձանագրեց¹⁰³⁸: Այն հստակորեն ամրագրում էր Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի ինքնորոշման փաստը, քննարկում էր առաջնային կարևորություն ունեցող հարցերի շրջանակ: Դրանցից էին Հայաստան-ԼՂՀ և Ադրբեջան-Նախիջևան կայուն հաղորդակցության հարցերը: Կարճ ժամանակ անց Ադրբեջանը հրաժարվեց բանակցություններից և առաջադրեց նորանոր պահանջներ: Ադրբեջանի նոր ղեկավարությունը, իշխանության գալով, սկզբում մտադիր էր սպառնալիքի լեզվով խոսել, բայց դա կարճ տևեց: Շուտով 2004 թ. սկսվեցին Պրահյան բանակցությունները՝ ուղղված կողմերի երկխոսության աշխուժացմանը: Նախագահները շարունակում էին հանդիպել, թեև ոչ նախկին հաճախականությամբ: Ջուզահեռաբար ընթանում էին արտգործնախարարների հանդիպումները, որոնց ժամանակ օրակարգային խնդիր էր ԼՂՀ կարգավիճակը: 2007 թ. առաջ եկան Մադրիդյան հիմնական սկզբունքները¹⁰³⁹, որոնք ներառում էին երեք կարևորագույն միջազգային նորմեր՝ տարածքային ամբողջականություն, ազգերի ինքնորոշման իրավունք և ուժի կիրառման բացառում: Համաձայն այդ սկզբունքների՝ նախատեսվում էր, որ Ղարաբաղը պետք է ունենա միջանկյալ կարգավիճակ, որը թույլ կտա արցախցիներին անվտանգ ապրել: Փախստականները պետք է վերադառնային իրենց նախկին բնակության վայրերը, պետք է տեղակայվեին միջազգային խաղաղապահ ուժեր, և անցկացվեր Արցախի կարգավիճակի վերաբերյալ հանրաքվե: Այստեղ առաջ էին քաշվում նաև ազատագրված տարածքների վերադարձի և այլ հարցեր, որոնք, բնականաբար, ընդունելի չէին ՀՀ-ի և ԼՂՀ-ի համար: Մադրիդյան սկզբունքները՝ որպես ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում վարվող բանակցությունների հիմք, ընդունվեցին 2008 թ. նոյեմբերի 2-ի Մոսկովյան հռչակագրով¹⁰⁴⁰: Հռչակագիրը հաստատում էր, որ հակամարտությունը պետք է լուծվի միայն քաղաքական բանակցությունների ճանապարհով: 2009 և 2010 թթ. շարունակվեցին ՀՀ և ԱՀ նախագահների միջև ուղղակի շփումները¹⁰⁴¹, նաև ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների այցելությունները տարածաշրջան: 2010 թվականից բանակցությունների քննարկման փուլում է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում մշակված Մադրիդյան սկզբունքների նորացված տարբերակը¹⁰⁴²: Հարկ է նշել, որ Ղարաբաղյան խնդրով ցանկացած բանակցությունների, այդ թվում՝ նախագահների երկխոսության ժամանակ Հայաստանի Հանրապետությունը շարունակում է պաշտպանել այն սկզբունքը, որ ցանկացած վերջնական համաձայնություն կամ փաստաթուղթ անվիճելիորեն պետք է ստանա նաև Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման առանցքային կողմի՝ ԼՂՀ-ի հավանությունը: Միայն այդ դեպքում է հնարավոր սկսել խնդրի կարգավորումը: ՀՀ-ի համար խնդրի կարգավորման հիմքը շարունակում են մնալ ԼՂՀ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի ամրագրում

¹⁰³⁸ Տե՛ս **Օսկանյան Վ.**, նշվ. աշխ., էջ 190, 198-199:

¹⁰³⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 200:

¹⁰⁴⁰ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2008 թ. ամփոփումը», թ. 4-5:

¹⁰⁴¹ Տե՛ս նույն տեղում, «ՀՀ ԱԳՆ 2009 թ. գործունեության հաշվետվությունը», թ. 2-3:

¹⁰⁴² Տե՛ս նույն տեղում, «ՀՀ ԱԳՆ 2010 թ. գործունեության հաշվետվությունը», թ. 7-8:

ու դրա միջազգային ճանաչումը, ԼՂՀ բնակչության անվտանգության միջազգային երաշխիքների ապահովումը, ՀՀ-ի հետ կապը ցամաքային սահմանի առկայությամբ՝ բացառելով անկլավը: Միայն նման փաստերի ընդունումն ու դրանց ամրագրումը հնարավոր կդարձնեն խնդրի կարգավորումը:

Ի դեպ, միայն 2008-2011 թթ. ընթացքում Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահները եռակողմ ձևաչափով (նկատի ունենք Ռուսաստանի Գաշնության նախագահին) հանդիպել են երեք անգամ Սանկտ Պետերբուրգում, երկուական անգամ՝ Մոսկվայում և Մոչխում, մեկ անգամ՝ Աստրախանում, որոնց ընթացքում ընդունվել են մի շարք փաստաթղթեր. 2008-ին՝ «Մայենդորֆի հռչակագիրը», 2010 թ.՝ Աստրախանի հայտարարությունը և 2011թ.՝ Մոչխի հայտարարությունը¹⁰⁴³:

Այն փաստը, որ 2009 թ. հուլիսի 10-ի Ակվիլայի, 2010 թ. հունիսի 26-ի Մոսկովայի և 2011 թ. մայիսի 26-ին Դոլիլում Մեդվեդևի, Օբամայի և Սարկոզիի հանդիպումներն ու հայտարարությունները նպատակ ունեին ամեն ինչ անելու խաղաղ ճանապարհով կարգավորելու դարաբաղյան հակամարտությունը և վերջին հաշվով խնդրի լուծման ուղղությամբ հասնելու որոշակի արդյունքների ու բեկման, խոսում է այն մասին, որ այդ հակամարտությունը գտնվում է մեծ տերությունների ուշադրության կենտրոնում: Խնդրի լուծման ուղղությամբ հատկապես որոշակի հույսեր էին կապված 2011 թ. հունիսի 24-ին Թաթարստանի մայրաքաղաք Կազանում եռակողմ՝ Ռուսաստանի նախագահ Գ. Մեդվեդևի, Հայաստանի նախագահ Ս. Սարգսյանի և Ադրբեջանի նախագահ Ի. Ալիևի հանդիպման հետ, որը, սակայն, չարդարացրեց այդ հույսերը՝ բավարարվելով միայն հայտարարությամբ այն մասին, որ հանդիպելով Կազանում՝ երեք պետությունների նախագահները արձանագրեցին մի շարք հարցերի շուրջ փոխըմբռնման ձեռքբերում, որոնց լուծումը կնպաստի հիմնական սկզբունքներին հավանություն տալու համար պայմանների ստեղծմանը¹⁰⁴⁴:

Միաժամանակ Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահները երախտագիտություն են հայտնում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրների առաջնորդներին և բարձր են գնահատում պայմանավորվածությունների ձեռքբերմանն օժանդակելու ՌԳ նախագահի անձնական ջանքերը: Սակայն այդ բոլորով հանդերձ՝ որևէ համաձայնություն հիմնարար սկզբունքների շուրջ Կազանում ձեռք չբերվեց, որն էլ ի չիք դարձրեց այն ակնկալիքները, որ կազանյան հանդիպումը կարող էր դառնալ բեկումնային: Դժվար չէ համոզվել, որ դարաբաղյան հիմնախնդիրը դեռ երկար ու երկար քննարկումների նյութ կարող է դառնալ: Բոլոր դեպքերում բանակցությունները շարունակվում են՝ հույս ներշնչելով, որ դրանք կարող են երկուստեք ընդունելի տարբերակների հանգեցնել, և հակառակորդ կողմը ի վերջո կհասկանա, որ ինքը որևէ իրավունք չունի Ղարաբաղի նկատմամբ:

2011 թ. դեկտեմբերին Վիլնյուսում կայացած ԵԱՀԿ արտգործնախարարների խորհրդի շրջանակներում ընդունվեց ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրների պատվիրակությունների ղեկավարների և Հայաստանի ու Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարների հայտարարությունը, որով վերահաստատվեց բացառապես խաղաղ

¹⁰⁴³ Տե՛ս «ՀՀ ԱԳՆ 2010 թ. գործունեության հաշվետվությունը», թ. 7-9:

¹⁰⁴⁴ Տե՛ս «ՀՀ ԱԳՆ 2010 թ. գործունեության հաշվետվությունը», թ. 8-9, նաև՝ «Հայաստանի Հանրապետություն», 25 հունիսի, 2011:

միջոցներով ու միջազգային իրավունքի հիման վրա դարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման ալլընտրանքի բացակայությունը, շփման գծում միջադեպերի քննության մեխանիզմի ստեղծման կարևորությունը և դիպուկահարների դուրսբերումը¹⁰⁴⁵:

2012 թ. հունվարի 23-ին ՌԴ նախագահի հրավերով Մոչխում տեղի ունեցավ Հայաստանի, Ռուսաստանի և Ադրբեջանի նախագահների եռակողմ հանդիպում, որտեղ քննարկվեցին ԼՂՀ հակամարտության կարգավորման ընթացքն ու հեռանկարները: Երեք երկրների ղեկավարներն ընդգծեցին ԼՂ հակամարտության կարգավորման ուղղությամբ իրականացված աշխատանքի մեծ ծավալը՝ սկսած 2008 թ. նոյեմբերի 2-ի հանդիպումից, երբ ընդունվեց Մոսկովյան հռչակագիրը: Նախագահները հայտարարեցին, որ ինտենսիվ բանակցությունների շնորհիվ առաջընթաց ձեռք բերվեց ԼՂ կարգավորման հիմնարար սկզբունքների համաձայնեցման շուրջ¹⁰⁴⁶:

Ի գարգացումն 2011 թ. մարտի 5-ին Մոչխում արված համատեղ հայտարարության՝ ՀՀ, ՌԴ և Ադրբեջանական Հանրապետության նախագահներն ի գիտություն ընդունեցին համաձայնագրի և ԵԱՀԿ գործող նախագահի անձնական ներկայացուցչի՝ շփման գծերի երկայնքով դիպուկահարների հեռացման, միջադեպերի հետաքննության անցկացման մեխանիզմի վերաբերյալ համատեղ զեկույցը, փաստաթուղթ, որը, սակայն, ադրբեջանական կողմը միշտ անտեսում էր: Հայտարարության մեջ ընդգծվեցին ՀՀ և ԱՀ նախագահների պատրաստակամությունը՝ նպաստելու մտավորականության, գիտական ու հասարակական շրջանների ներկայացուցիչների միջև հետագա երկխոսության հաստատմանը: Հանդիպումը մեկ անգամ ևս փաստեց Միմսկի խմբի համաձայնագրի ջանքերով վարվող բանակցությունների և հարցը խաղաղ ձևով լուծելու կարևորությունը:

Ադրբեջանը, չնայած Մոչխի պայմանավորվածությանը, նորից շարունակում է խախտումները: Ուստի պատահական չէ ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի հայտարարությունը 2012 թ. մարտի 6-ին Բրյուսելում Եվրոպական խորհրդի նախագահի և ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղարի հետ հանդիպումների ժամանակ, երբ քննարկվեցին նաև ԼՂ հակամարտության կարգավորման բանակցային գործընթացի վերջին զարգացումները: Նա ընդգծեց, որ «Ադրբեջանը կտրականապես մերժում է վստահության կառուցման ցանկացած առաջարկ՝ ուղղված լինի դա թե՛ տարածաշրջանային համագործակցության խթանմանը, թե՛ շփման գծում լարվածության թուլացմանը: Օրինակ՝ Ադրբեջանը (չնայած պայմանավորվածությանը), ցավոք, դեմ է միջադեպերի հետաքննությանը: Ավելին՝ ոչ մի բոլոր չեն դադարել Ադրբեջանի կողմից պատերազմի կոչերը: Ադրբեջանի ղեկավարությունը շարունակում է հայերի նկատմամբ ատելության սերմանումը: Բանակցություններն անհամատեղելի են պատերազմի քարոզչության, ազգատյացության և աննախադեպ չափերի սպառազինությունների ձեռքբերման հետ: Նրանք, ովքեր պատերազմ են «խաղում», պետք է արդեն վաղուց սովորած լինեին պատմության դասերը: Ադրբեջանի նախագահը ընդամենը մի քանի օր առաջ հայտարարեց, որ ադրբեջանցիների թիվ մեկ թշնամին աշխարհասփյուռ հայությունն է: Այս հանգամանքը պետք է արժանանա միջազգային հանրության գնահատականին: Գլխավոր քարտուղարի հետ

¹⁰⁴⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 25 հունիսի, 2011:

¹⁰⁴⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 25 հունիսի, 2011, նաև՝ «ՀՀ ԱԳՆ 2012 թ. գործունեության հաշվետվությունը», ք. 4-6, նաև՝ «Հայաստանի Հանրապետություն», 24 հունվարի, 2012:

համամիտ ենք, որ հակամարտությունը պետք է կարգավորվի բացառապես խաղաղ միջոցներով և բանակցությունների ճանապարհով՝ ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում: Համոզված ենք, որ ԼՂ հակամարտության վերջնական կարգավորումը հնարավոր է միայն ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքի հարգման և անվտանգության համակողմանի երաշխիքների ապահովման միջոցով: Մենք բազմիցս շեշտել ենք, որ ԼՂ ժողովուրդը եվրոպական ընտանիքի մաս է, նույն արժեքների կրողը: Հայաստանը մշտապես շեշտել է ԼՂ իշխանությունների հետ ուղիղ շփումների անհրաժեշտությունը»¹⁰⁴⁷:

Այսպիսով՝ Հայաստանը միշտ էլ հավատարիմ է մնացել իր սկզբունքներին և պատրաստ է հարցի արդարացի լուծմանը:

2012 թվականը նշանավորվեց ԱՄՆ-ի Ռոդ Այլենդ և Մասաչուսեթս նահանգների, ինչպես նաև Ավստրալիայի Նոր Հարավային Ուելս նահանգի խորհրդարանների կողմից Արցախի Հանրապետության անկախության ճանաչման վերաբերյալ որոշումներով¹⁰⁴⁸:

2012 թ. վերահաստատվեց, որ արցախյան հիմնախնդրի կարգավորման ուղղությամբ Հայաստանի ռազմավարությունը ոչ միայն ըմբռնելի է, այլև աջակցություն է վայելում միջազգային հանրության կողմից: Դրա մասին էին վկայում 2012 թ. հունվարի 23-ին Սոչիում Ռուսաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների համատեղ հայտարարությունը, 2012 թ. հունիսի 19-ի Հոս-Կարթում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրների նախագահների հայտարարությունը և 2012 թ. դեկտեմբերի 6-ին Գուրլինում ԵԱՀԿ ԱԳ նախարարների խորհրդին ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի անդամ երկրների պատվիրակությունների ղեկավարների հայտարարությունը¹⁰⁴⁹:

Ադրբեջանի կողմից հրադադարի պարբերական խախտումները, սադրիչ գործողությունները Արցախի հետ շփման գծում և Հայաստանի սահմանին լրջորեն վնասեցին ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցի շուրջ բանակցային գործընթացը, այլև վտանգեցին տարածաշրջանային անվտանգությունն ու կայունությունը:

2012 թ. ընթացքում տեղի ունեցած զարգացումները վերահաստատեցին, որ արցախյան հիմնախնդրի կարգավորման ուղղությամբ Հայաստանի կողմից որդեգրած ռազմավարությունը ոչ միայն ըմբռնելի է, այլև վայելում է միջազգային հանրության աջակցությունը: Դրա մասին են վկայում նույն տարում Սոչիում, Լոս-Կարթում և Գուրլինում ընդունված հայտարարությունները, որոնք վերահաստատեցին միջազգային հանրության արդեն հինգ տարի շարունակ ԵԱՀԿ շրջանակներում արտացոլվող մոտեցումները, որոնց համահունչ է Հայաստանի դիրքորոշումը:

Հաշվետու տարվա ընթացքում շարունակվել են Հայաստանի ջանքերը ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրների՝ Ռուսաստանի, Միացյալ Նահանգների և Ֆրանսիայի հետ՝ ուղղված արցախյան հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորմանը:

ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահներ Ռոբերտ Բրադկեն, Իգոր Պուպովը, Ժակ Ֆորը ու ԵԱՀԿ գործող նախագահի անձնական ներկայացուցիչ Անջել Կասպերչիկը, շարունակելով միջնորդական ջանքերը, բազմաթիվ այցեր են կատարել տարածաշրջան՝ Երևան, Ստեփանակերտ և Բաքու:

¹⁰⁴⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 24 հունվարի, 2012:

¹⁰⁴⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰⁴⁹ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2012 ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2013, էջ 4-6:

ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների միջնորդությամբ տարվա ընթացքում մի քանի փուլ բանակցություններ են տեղի ունեցել Հայաստանի և Ադրբեջանի արտգործնախարարներ Էդվարդ Նալբանդյանի և Էլմար Մամեդյարովի միջև:

Հունվարի 23-ին Սոչիում Ռուսաստանի նախագահի նախաձեռնությամբ և ներկայությամբ կայացած Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների հանդիպման ժամանակ ընդունվեց հայտարարություն, որով պատրաստակամություն հայտնվեց արագացնելու հիմնարար սկզբունքների շուրջ պայմանավորվածությունների ձեռքբերումը՝ հաշվի առնելով մինչ այդ իրականացված աշխատանքը, շարունակել շփման գծի երկայնքով միջադեպերի հետաքննության մեխանիզմի ստեղծման վերաբերյալ բանակցությունները, վստահության ամրապնդման նպատակով քայլերի ձեռնարկումը:

2012 թ. հունիսի 19-ին Լոս-Կաբոսում կայացած «Մեծ քսանյակի» գագաթնաժողովում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրների ղեկավարներ Վլադիմիր Պուտինի, Բարաք Օբամայի և Ֆրանսուա Օլանդի՝ Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի կարգավորման վերաբերյալ համատեղ հայտարարության մեջ հատուկ ընդգծվեց միայն խաղաղ ճանապարհով խնդրի կարգավորման անհրաժեշտությունը, աջակցություն հայտնվեց Սոչիում հունվարի 23-ին ընդունված հայտարարության դրույթների իրականացմանը, վերահաստատվեցին հիմնախնդրի կարգավորման հիմքը կազմող միջազգային իրավունքի սկզբունքները՝ ուժի և ուժի սպառնալիքի չկիրառում, ժողովուրդների իրավահավասարություն և ինքնորոշում, տարածքային ամբողջականություն, ինչպես նաև կոչ արվեց արագացնել հիմնարար սկզբունքների հիման վրա համաձայնության կայացումը, գերծ մնալ թշնամանքը խորացնող հայտարարություններից և քայլերից:

Դեկտեմբերի 6-7-ը Դուբլինում կայացած ԵԱՀԿ արտգործնախարարների խորհրդի շրջանակներում ընդունված ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրների պատվիրակությունների ղեկավարները հանդես եկան հայտարարությամբ, որում հիմնվելով Սոչիի և Լոս-Կաբոսի հայտարարությունների վրա՝ ընդգծվեց խաղաղ ճանապարհով դարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման, 1994 թ. հրադադարի մասին պայմանավորվածությունը լիակատար հարգելու անհրաժեշտությունը, կոչ արվեց գերծ մնալու թշնամանքը խորացնող հայտարարություններից և քայլերից:

Հայաստանը մի շարք պաշտոնական հայտարարություններով վերահաստատեց իր պատրաստակամությունը՝ հիմնվելով վերոհիշյալ փաստաթղթերում ամրագրված դրույթների վրա, շարունակել հիմնախնդրի բացառապես խաղաղ կարգավորմանն ուղղված ջանքերը:

Ադրբեջանական կողմը, ոտնահարելով վերոհիշյալ հայտարարությունները և հակառակ միջազգային հանրության բազմաթիվ կոչերի ու հորդորների, իր թշնամական, ռազմատենչ հայտարարություններով, ապակառուցողական քայլերով, մարդկային բազմաթիվ զոհերի պատճառ դարձած կոպտագույն սադրանքներով թե՛ Արցախի հետ շփման գծում, թե՛ Հայաստանի հետ սահմանին փաստացի հակադրվեց միջնորդների խաղաղ կարգավորմանն ուղղված ջանքերին:

Բանակցային գործընթացին լրջագույն վնաս հասցրին ադրբեջանա-հունգարական տխրահռչակ գործարքի արդյունքում ադրբեջանցի մարդասպան Ռ. Սաֆարովի ազատ արձակումն ու հերոսացումը: Այդ սադրիչ քայլին միջազգային հանրության միահամուռ բացասական արձագանքը և դատապարտումը վկայեցին Ադրբեջանի ղեկավարության

որդեգրած ուղեգծի սնանկության ու անհեռանկարայնության մասին: Վերոհիշյալ գործողություններով Ադրբեջանը հարված հասցրեց տարածաշրջանային անվտանգությանն ու կայունությանը:

Արցախյան հիմնախնդրի կարգավորման ուղղությամբ Հայաստանը 2013 թ. շարունակեց Մինսկի խմբի համանախագահների հետ համատեղ ջանքերը՝ հիմնահարցի բացառապես խաղաղ, միջազգային իրավունքի սկզբունքների ու նորմերի հիման վրա հանգուցալուծման ուղղությամբ:

Հունիսի 18-ին Էնիսկիլենում կայացած «Մեծ ութնյակի» գագաթնաժողովի շրջանակներում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահող երկրների՝ Ռուսաստանի, Միացյալ Նահանգների ու Ֆրանսիայի նախագահների համատեղ հայտարարությունը՝ ԼՂ հակամարտության կարգավորման վերաբերյալ, մեկ անգամ ևս վերահաստատեց, որ միջազգային հանրության մոտեցումները համահունչ են Հայաստանի կողմից որդեգրված դիրքորոշմանը, որ հիմնախնդրի խաղաղ հանգուցալուծումը չունի այլընտրանք և կարգավորման հիմնարար սկզբունքներն ու տարրերը մեկ ամբողջություն են ու դրանցից որևիցե մեկին մյուսի նկատմամբ գերակայություն տալու փորձերն անհնարին կդարձնեն հիմնախնդրի կարգավորումը¹⁰⁵⁰: Հայաստանը նույն օրը բարձր գնահատեց այդ հայտարարությունը և, ի պատասխան եռանախագահ երկրների ղեկավարների կոչին, ևս մեկ անգամ վերահաստատեց իր հանձնառությունը միջազգային իրավունքի սկզբունքներին, մասնավորապես ուժի կամ ուժի սպառնալիքի չկիրառման, ժողովուրդների իրավահավասարության և ինքնորոշման ու տարածքային ամբողջականության սկզբունքների հիման վրա հիմնահարցի կարգավորմանը:

Բանակցային գործընթացին նոր թափ հաղորդելու վերաբերյալ համաձայնություն ձեռք բերվեց շուրջ երկու տարի ընդմիջումից հետո՝ նոյեմբերի 19-ին, Վիեննայում Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահների հանդիպման ժամանակ¹⁰⁵¹: Չնայած տարվա ընթացքում ադրբեջանական կողմը շարունակում էր ռազմատենչ հայտարարությունները, սադրանքները Հայաստանի հետ սահմանին և Արցախի հետ շփման գծում, հրադադարի ռեժիմի կոպիտ խախտումները, ընդունվեց պատվիրակությունների ղեկավարների և Հայաստանի ու Ադրբեջանի արտաքին գործերի նախարարների համատեղ հայտարարությունը, որտեղ նշվեց հիմնախնդրի խաղաղ, արդարացի կարգավորման գործընթացի շարունակման հանձնառությունը:

2014 թ. Հայաստանը շարունակել է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ երկրների հետ համատեղ ջանքերը՝ ուղղված Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի բացառապես խաղաղ կարգավորմանը:

Ղարաբաղյան հակամարտության գոտում զինադադարի հաստատման 20-րդ տարեդարձին Ադրբեջանի կողմից ռազմատենչ հռետորաբանությունը, հրադադարի ռեժիմի բազմաթիվ կոպտագույն խախտումները, անընդմեջ կրկնվող դիվերսիոն գործողությունները Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանին ու Արցախ-Ադրբեջան շփման գծում նոր թափ ստացան, որոնք Բաքվի ապակառուցողական կեցվածքի, բանակցային գործընթացի էությունը խեղաթյուրող հայտարարությունների, միջնորդների առաջարկու-

¹⁰⁵⁰ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2013 ՀՀ ԱԳ-Ն գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2014, էջ 6-8:

¹⁰⁵¹ Տե՛ս նույն տեղում:

թյունների շարունակական մերժման հետ միասին թույլ չտվեցին առաջընթաց գրանցել ինչպես հիմնախնդրի կարգավորման հիմնարար սկզբունքների շուրջ համաձայնության հասնելու, այնպես էլ վստահության ամրապնդման վերաբերյալ միջազգային հանրության կոչերն իրականություն դարձնելու գործում:

Օգոստոս, սեպտեմբեր և հոկտեմբեր ամիսներին համանախագահ երկրները, նախ Ռուսաստանի նախագահը՝ Մոչիում, այնուհետև ԱՄՆ պետքարտուղարը՝ Նյուպորտում Ֆրանսիայի նախագահը՝ Փարիզում, Հայաստանի ու Ադրբեջանի ղեկավարների մասնակցությամբ կազմակերպեցին գագաթնաժողովներ՝ լարվածությունը նվազեցնելու, իրավիճակի հետագա սրումը կանխելու և հիմնախնդրի կարգավորման գործընթացը առաջ մղելու, բարենպաստ պայմաններ ստեղծելու նպատակով¹⁰⁵²:

ԼՂՀ պաշտպանության բանակի ուսումնավարժական թռիչք իրականացնող ուղղաթիռի խոցումը, ուղղաթիռի անկման վայրը շուրջ տասը օր շարունակ կրակի տակ պահելը, միջազգային մարդասիրական իրավունքի խախտման Ադրբեջանի հանցավոր կեցվածքը զգալի լարվածություն առաջացրին, ինչը համապատասխան արձագանք ստացավ միջազգային հանրության կողմից:

2015 թ. ընթացքում Հայաստանը շարունակել է Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորմանն ուղղված ջանքերը: Նոր թափ ստացան Ադրբեջանի կողմից հրադադարի ռեժիմի կոպտագույն խախտումները Հայաստանի և Ադրբեջանի սահմանին ու Արցախի Ադրբեջան շփման գծում, այդ թվում՝ նաև մեծ տրամաչափի զինատեսակների կիրառմամբ, ինչը հանգեցրել է բազմաթիվ մարդկային զոհերի, ներառյալ քաղաքացիական բնակչության շրջանում:

ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահները հունվարի 27-ի հատուկ հայտարարությամբ Ադրբեջանին կոչ են արել հավատարիմ մնալ հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորման իր հանձնառությանը, մտահոգություն են հայտնել բանակցային գործընթացի, Մինսկի խմբի համանախագահների դերի և ԵԱՀԿ դիտորդների գործունեության վերաբերյալ հնչեցվող քննադատության վերաբերյալ¹⁰⁵³:

ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահները շեշտել են, որ բանակցային խաղաղ ճանապարհով հիմնախնդրի կարգավորմանն այլընտրանք չկա և կոչ են արել կողմերին վերահաստատել միայն խաղաղ ճանապարհով, բանակցությունների միջոցով հիմնախնդրի կարգավորման հանձնառությունը, համաձայնություն տալ հրադադարի խախտումների հետաքննության մեխանիզմի ստեղծմանը:

Գեկտեմբերի 19-ին Բեռլինում շուրջ մեկ տարվա դադարից հետո ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների միջնորդությամբ տեղի է ունեցել Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահներ Սերժ Սարգսյանի և Իլիհամ Ալիևի հանդիպումը: Բանակցությունների ժամանակ քննարկվել են հակամարտության գոտում լարվածության նվազեցմանն ուղղված քայլերը և հիմնախնդրի կարգավորման հնարավորությունները:

Արհամարհելով համանախագահների հասցեական հայտարարությունները և կոչերը՝ Բաքուն տարվա ընթացքում զնացել է նոր սադրանքների՝ ավելացնելով լարվածությունը շփման գծում և Հայաստան-Ադրբեջան սահմանին, շարունակելով հիմնախնդրի

¹⁰⁵² Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2014, ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2015, էջ 7-8:

¹⁰⁵³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվարի, 2016, էջ 5:

կարգավորման քննարկումներն այլ հարթակներ տեղափոխելու փորձերը, համանախագահների հասցեին սուր քննադատությունը, ԵԱՀԿ գործող նախագահների անձնական ներկայացուցչի և նրա թիմի լիազորությունների ու գործունեության սահմանափակմանն ուղղված քայլերը, միջադեպերի հետաքննության մեխանիզմի ստեղծման առաջարկության մերժումը:

Տարվա ընթացքում երկկողմ ու բազմակողմ ձևաչափերում Հայաստանը բազմաթիվ առիթներով վերահաստատել է իր վճռականությունը՝ շարունակելու ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների հետ համատեղ ջանքերը դարաբաղյան հիմնախնդրի բացառապես խաղաղ կարգավորման ուղղությամբ¹⁰⁵⁴:

Հայտնի է, որ ԼՂՀ անկախության միջազգային ճանաչումը երկրի քաղաքականության գերակայություններից մեկն է: Ամերիկյան յոթ և Ավստրալիայի մեկ նահանգ, ինչպես և Բասկերի խորհրդարանը ընդունել են ԼՂՀ անկախությունը ճանաչելու, ԼՂՀ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքին աջակցելու բանաձև:

Ադրբեջանը, արհամարհելով ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի եռանախագահների կողմից վարվող բանակցությունների ընթացքը, ինչպես նաև 1994 թ. մայիսի 12-ի համաձայնագիրն ու կայունացման միջոցների ամբողջական համալիր պարունակող 1995 թ. փետրվարի 6-ի համաձայնագիրը, 2016 թ. ապրիլի 5-ից հաստատված հրադադարից հետո համաձայն է շարունակել բանակցությունները: ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների հայտարարության մեջ նշվում է, որ երկու երկրների նախագահների հանդիպման խնդիրն է «բանակցությունների համար բարենպաստ պայմանների ստեղծումը» և «հրադադարի ռեժիմի վերահաստատումը»: Սակայն ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանը նախապայմաններ է դրել բանակցային գործընթացը սկսելու համար: Դրանք են՝ Ադրբեջանի գործողությունները դատապարտող հասցեական հայտարարություն, շփման գծում վստահության ամրապնդման միջոցառումների իրականացում և երաշխիք, որ Ադրբեջանը չի գնա մնան սադրանքի: Ըստ ԵԱՀԿ ՄԽ համանախագահների հայտարարության՝ ԼՂ հակամարտության կարգավորման համար հիմք կհանդիսանան մի քանի տարի բանակցային սեղանի շուրջ շրջանառված տարբերակներն ու սկզբունքները: Համակողմանի լուծումը կներառի Լեռնային Ղարաբաղի վերջնական կարգավիճակի որոշումն ու հարակից ազատագրված տարածքների վերահսկողության հարցը: ՀՀ-ն պատրաստ է պատերազմի վերսկսման դեպքում ոչ միայն Ադրբեջանին արժանի հակահարված հասցնել, այլև ճանաչել ԼՂՀ անկախությունը¹⁰⁵⁵:

2016 թ. մայիսի 16-ին Վիեննայում, ապա հունիսի 20-ին Սանկտ Պետերբուրգում կայացավ Հայաստանի, Ռուսաստանի և Ադրբեջանի նախագահների եռակողմ հանդիպումը, ՌԴ նախագահ Վ. Պուտինի նախաձեռնությամբ և Մինսկի խմբի համանախագահների միջնորդությամբ: Դրանից հետո նախագահներ Ս. Սարգսյանը, Վ. Պուտինը և Ի. Ալիևը հանդես եկան համատեղ հայտարարությամբ, որտեղ ասվում էր, որ Հայաստանի և Ադրբեջանի նախագահները վերահաստատել են Վիեննայում ս. թ. մայիսի 16-ին կայացած հայ-ադրբեջանական գազաթնաժողովի պայմանավորվածությունները՝ ուղղված հակամարտության իրավիճակի կայունացման և խաղաղ գործընթացի

¹⁰⁵⁴ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվարի, 2016, էջ 5:

¹⁰⁵⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

առաջընթացին նպաստող մթնոլորտի ստեղծմանը: «Նրանք համաձայնվել են մեծացնել հակամարտության գոտում դիտորդների թվաքանակը: Կարևորել են հրադադարի ռեժիմի պահպանումը, բարձր մակարդակով կանոնավար շփումները և պայմանավորվել են շարունակել դրանք նման ձևաչափով՝ ի լրումն ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների աշխատանքի»¹⁰⁵⁶: Կայացել է կարգավորման առանցքային հարցերի շուրջ մտքերի հանգամանալից փոխանակում: Պետությունների ղեկավարները փաստել են մի շարք հարցերի կապակցությամբ փոխըմբռնման հասնելու հանգամանքը, որոնց լուծումը հնարավորություն կընձեռի՝ առաջընթաց արձանագրելու պայմաններ ստեղծելու ԼՂՀ հիմնախնդրի կարգավորման հարցում: Համանախագահները հրավիրվել էին ներկա գտնվելու Սանկտ Պետերբուրգում կայացած հանդիպման եզրափակիչ փուլին¹⁰⁵⁷: Իհարկե, Սանկտ Պետերբուրգում Հայաստանի, Ռուսաստանի և Ադրբեջանի նախագահների եռակողմ հանդիպումը մայիսին Վիեննայում կայացած հանդիպման տրամաբանական շարունակությունն էր, որի ընթացքում ձեռք էին բերվել հետևյալ կարևոր պայմանավորվածությունները.

- ա. պայմաններ ստեղծել բանակցությունների գործընթացի վերսկսման համար,
- բ. պայմանավորվել են իրենց միջև եղած հարաբերությունները կարգավորել բացառապես խաղաղ ճանապարհով՝ հիմք ընդունելով 1994-1995 թթ. եռակողմ անժամկետ զինադադարի համաձայնագիրը: Դրանց կարևորությունը հատուկ շեշտեցին համանախագահող երկրների նախագահները,
- գ. ընդգծվեց նաև հրադադարի խախտման հետաքննության մեխանիզմների ստեղծումը, որով կփաստվեն միջադեպերը, ինչպես հայ-ադրբեջանական սահմանին, այնպես էլ հայ-ադրբեջանական շփման գծում,
- դ. կարևորվեց նաև ԵԱՀԿ թիմի կարողությունների ընդլայնումը¹⁰⁵⁸:

Դրանից հետո արտգործնախարարների հանդիպումներ տեղի ունեցան Բրյուսելում ու Փարիզում, որտեղ համանախագահող երկրների ներկայացուցիչները ներկայացրին առաջարկներից հատկապես երկուսը (Առաջին հետաքննության մեխանիզմների ստեղծումը և երկրորդ ԵԱՀԿ մշտական ներկայացուցչի դիտարկումն իրականացնող թիմի ընդլայնումը): Ադրբեջանը խոչընդոտեց մշտական ներկայացուցչի դիտորդական խմբի ընդլայնման ֆինանսավորումը: Սանկտ Պետերբուրգում մեկ անգամ ևս վերահաստատվեց այն միտքը, որ խումբը պետք է ընդլայնվի, որը նշվեց նաև նախագահների համատեղ հանդիպման ժամանակ¹⁰⁵⁹:

Խնդիրը նորից մնում է նշված մեխանիզմները կյանքի կոչելու մակարդակում, որը խոչընդոտվում է Ադրբեջանի կողմից: Դրա մասին բազմիցս խոսվել է. «Նման մեխանիզմների ստեղծման վերաբերյալ կողմերը նախագահների մակարդակով պայմանավորվել էին առնվազն երկու անգամ դեռ Սոչիում 2011-2012 թվականներին: Ամեն անգամ Ադրբեջանը փորձել է ետ քայլ կատարել»,– նշել է ՀՀ արտաքին գործերի նախարար Էդվարդ Նալբանդյանը, ապա ավելացրել, որ Վիեննայի և Սանկտ Պետերբուրգի միջև

¹⁰⁵⁶ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվարի, 2016, էջ 5:

¹⁰⁵⁷ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 21 հունիսի, 2016, էջ 3:

¹⁰⁵⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰⁵⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

ընկած ժամանակահատվածում աղբբեջանական կողմը հաճախ ոչ կառուցողական հայտարարություններով է հանդես եկել: Նույնիսկ զագաթնաժողովի օրերին Աղբբեջանը լայնածավալ զինավարժություններ էր անցկացնում հունիսի 17-24-ը՝ Նախիջևանում 25000 զինվորների, ծանր զինատեսակների սպառազինության ընդգրկմամբ, երբ համաձայն Վիեննայի 2011 թ. փաստաթղթի՝ զինավարժությունները ենթակա են հայտարարման, եթե նրանցում ընդգրկված է ամենաքիչը 9000 զինվոր: Աղբբեջանը պարտավոր էր հնարավորինս սեղմ ժամկետում այդ մասին ծանուցել մասնակից բոլոր երկրներին, մինչդեռ հայտնի է, որ ԵԱՀԿ տեղեկատվական ցանցով գորավարժությունների անցկացման մասին նա չի էլ ծանուցել: Ուստի չի կարելի հավատալ, որ զինադադարի ռեժիմը խախտող Աղբբեջանը ամեն ինչ կանի, որ չխոչընդոտի գործընթացը: Ձորավարժություններին վերաբերող միջազգային պայմանագրերը խախտող Աղբբեջանը հնարավոր չէ, որ չխախտի նաև երկկողմ կամ բազմակողմ պայմանավորվածությունները:

2017 թ. հոկտեմբերի 16-ին Ժնևում ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի և ԱՀ նախագահ Ի. Ալիևի միջև մեկ տարվա ընդմիջումից հետո տեղի ունեցած հանդիպումից հետո ընդունվեց համատեղ հայտարարություն, և ձեռք բերվեց պայմանավորվածություն՝ լարվածությունը թուլացնելու վերաբերյալ¹⁰⁶⁰:

Է. Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման նոր փուլը

Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականության գլխավոր ուղղություններից մեկը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումն է: Այդ գործընթացը 20-րդ դարի վերջին և 21-րդ դարի սկզբին ծավալվեց նոր ուժով: 1998 թվականից ՀՀ արտաքին քաղաքականության օրակարգում հաստատուն տեղ զբաղեցրեց Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցը: ՀՀ-ի մոտեցումը հստակ է. նման ոճիրը ոչ թե մի ժողովրդի ողբերգություն է, այլ մարդկության դեմ կատարված ծանրագույն հանցանք: Դրա անպատժելիությունը խրախուսել է հետագա նման ողբերգությունները: ՀՀ-ի նման դիրքորոշումը լայն ճանաչում ու աջակցություն է ստացել տարբեր երկրների ու միջազգային կազմակերպությունների կողմից ընդունված բանաձևերում:

Եթե մինչև Հայաստանի անկախությունը Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել ու դատապարտել էին ընդամենը մի քանի երկրներ ու միջազգային կազմակերպություններ, ապա 1990-ական թթ. դրանց թիվն ավելացավ: 1998 թ. ապրիլի 24-ին Եվրախորհրդի խորհրդարանական վեհաժողովը Հայոց ցեղասպանությունը համարեց 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն: 2000 թ. նոյեմբերի 20-ին Վատիկանն իր հայտարարության մեջ Հայոց ցեղասպանությունը համարեց 20-րդ դարի հետագա բոլոր ցեղասպանությունների սկիզբ:

1990-ական թթ. երկրորդ կեսին մի շարք երկրներ, այդ թվում՝ Ռուսաստանը, Կանադան, Կիպրոսը, Հունաստանը, Բելգիան, Լիբանանը, Արգենտինան և այլ երկրներ, իրենց խորհրդարանների որոշումներով ճանաչեցին ու դատապարտեցին Հայոց ցեղասպանությունը, իսկ 2000-ական թթ. նման որոշումներ ընդունեցին Ֆրանսիայի, Արգենտինայի, Շվեյցարիայի, Իտալիայի, Սլովակիայի, Նիդեռլանդների, Լեհաստանի,

¹⁰⁶⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 մարտի, 2017, էջ 3:

Գերմանիայի, Լիտվայի, Վենեսուելայի, Չիլիի, Շվեդիայի խորհրդարանները: Մի քանի երկրներում Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը օրենքի ուժ ստացավ¹⁰⁶¹:

Ցեղասպանությունը ճանաչած և դատապարտած պետությունների թիվը շուրջ 2,5 տասնյակ է: Այն ճանաչել են նաև ԱՄՆ-ի 4 տասնյակից ավելի նահանգները և տարբեր քաղաքների քաղաքապետարաններ: ԱՄՆ Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովը 2010 թ. մարտին, ինչպես 2000, 2005 և 2007 թթ., ընդունել է Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձև, սակայն Կոնգրեսը, Սենատը, քաղաքական խնդիրներից ելնելով, վճռականություն չեն ցուցաբերել և ճանաչման որոշում չեն կայացրել¹⁰⁶²:

Նախկինում Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու գործընթացում ակնհայտ էր տվյալ երկրի հայ համայնքի ազդեցության հանգամանքը: Լիտվայի, Սլովակիայի ճանաչումից հետո սկսվեց մի նոր փուլ, երբ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչում են այնպիսի երկրներ, որտեղ հայ համայնք գրեթե բացակայում է: Պետությունները հետևում են մարդկության դեմ գործած ծանրագույն հանցագործությունը դատապարտելու առաջադեմ մոտեցմանը¹⁰⁶³:

Հայոց ցեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտությունն ավելի հստակեցվում է Եվրամիությանը Թուրքիայի լիիրավ անդամակցության գործընթացում՝ որպես սեփական պատմության հետ հաշտվելու պահանջ: Այս դրույթն ամրագրվել է 2005 թ. սեպտեմբերի 28-ին Եվրախորհրդում Թուրքիայի զեկույցում, որում հստակորեն նշվում է, թե որպես ԵՄ լիիրավ անդամակցության նախապայման Թուրքիան պետք է ճանաչի Հայոց ցեղասպանության փաստը¹⁰⁶⁴:

Վստահ լինելով, որ Թուրքիայի կողմից 1915 թ. ցեղասպանության ճանաչումը կվերացնի երկու երկրների միջև առկա անվստահության մթնոլորտը և ի պատասխան 20-րդ դարասկզբի իրադարձությունների ուսումնասիրման համար պատմաբանների համատեղ հանձնաժողով ստեղծելու՝ Թուրքիայի վարչապետ Ռ. Թ. Էրդողանի առաջարկին՝ ՀՀ նախագահը հանդես եկավ հարաբերությունների կարգավորմանը զբաղվող միջպետական հանձնաժողով ստեղծելու առաջարկով: Ի հակակշիռ իշխանությունների և ցեղասպանությունների փաստը ժխտողների՝ Թուրքիայում մի շարք պատմաբաններ ու գիտնականներ ոչ միայն ճանաչում են Հայոց ցեղասպանությունը, այլև հանդես են գալիս այն պաշտոնապես ճանաչելու կոչերով:

2006 թ. սեպտեմբերի 4-ի ԵԽ արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի՝ Թուրքիային վերաբերող զեկույցման մեջ նույնպես տեղ է գտել Հայոց ցեղասպանության ճանաչման անհրաժեշտության դրույթը¹⁰⁶⁵:

Հայաստանի առաջարկությամբ ՄԱԿ-ի գլխավոր վեհաժողովի 53-րդ նստաշրջանի օրակարգում ընդգրկվեց «Ցեղասպանության հանցանքի կանխման և պատժի մա-

¹⁰⁶¹ Տե՛ս Մինասյան Է., Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը, «Հայոց մեծ եղեռն 90» հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2005, էջ 289-301:

¹⁰⁶² Տե՛ս Մինասյան Է., Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման նոր փուլի առանձնահատկությունները, «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Ա, Երևան, 2011, էջ 323-331:

¹⁰⁶³ Տե՛ս նույն տեղում:

¹⁰⁶⁴ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 90:

¹⁰⁶⁵ Տե՛ս Մինասյան Է., նշվ. հոդ., էջ 326:

սին կոնվենցիայի 50-ամյակը» վերտառությամբ հարցը: Արդյունքում ՄԱԿ-ի գլխավոր վեհաժողովն ընդունեց համապատասխան բանաձև, որի համահեղինակ դարձան 86 երկրներ: ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 57-րդ նստաշրջանի ընթացքում (2002 թ.) Հայաստանը ներկայացրեց «Ցեղասպանության հանցագործության կանխարգելման և պատժի կոնվենցիայի մասին» բանաձև, որի համահեղինակ դարձան 22 երկրներ և այն ընդունվեց կոնսենսուսով¹⁰⁶⁶:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը որոշակի ազդեցություն ունեցավ նաև Թուրքիայում հասարակական կարծիքի փոփոխման վրա: Այդ հարցը դադարեց այդ երկրում տաբու՝ արգելված թեմա լինելուց և դարձավ ամենաքննարկվող հիմնահարցերից մեկը՝ սերտորեն կապվելով Թուրքիայի ընդհանուր ժողովրդավարացման գործընթացի հետ: Այդ գործընթացի շատագուցներից էր 2007 թ. հունվարի 19-ին Ստամբուլում ահաբեկչության գոհ դարձած «Ակոս» թերթի խմբագիր, հայտնի հասարակական գործիչ Հրանտ Դինքը: Նրա թաղման արարողությունը վերածվեց բազմահազարանոց ցույցի: Կատարվածը մեծ ազդեցություն ունեցավ թե՛ Թուրքիայի, թե՛ միջազգային հասարակական կարծիքի վրա: Թուրք հանրության առաջադեմ ներկայացուցիչները փողոց դուրս եկան «Մենք հայ ենք», «Մենք Հրանտ Դինքն ենք» կարգախոսներով:

Պաշտոնական Թուրքիան շարունակում է Հայոց ցեղասպանության ժխտողական քաղաքականությունը: 2006 թ. Թուրքիայի կառավարությունը Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դեմ պայքարը հռչակեց երկրի արտաքին քաղաքականության կարևորագույն ուղղություններից մեկը: Թուրքերը նյութական և մարդկային մեծ միջոցներ են ծախսում ԱՄՆ-ում և Հայոց ցեղասպանությունը չճանաչած այլ երկրներում այդ գործընթացը կասեցնելու համար:

Չնայած Թուրքիայի գործադրած ջանքերին՝ Բելգիան օրենք ընդունեց նաև Հայոց ցեղասպանությունը մերժող անձանց դատապարտելու մասին, որին 2007 թ. միացավ նաև Արգենտինան:

Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության դեմ պայքարի ու ցեղասպանությունների կանխարգելման տեսանկյունից կարևոր քայլ էր 2011 թ. դեկտեմբերի 22-ին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի, իսկ 2012 թ. հունվարի 23-ին Սենատի կողմից Հայոց ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող օրենքի նախագծի ընդունումը, որը 45.000 եվրո տուգանք և մեկ տարվա բանտարկություն էր նախատեսում երկրի օրենքով ճանաչված ցեղասպանությունների ժխտման համար:

Հունվարի 30-ին նախագիծը պետք է ներկայացվեր Ֆրանսիայի նախագահ Նիկոլա Սարկոզիի ստորագրությանը, որից հետո կիրառարկվեր պաշտոնաթերթում ու օրենքի ուժ կատանար: Սակայն ինչպես միշտ, նման դեպքերում Թուրքիայի Հանրապետության ղեկավարությունը ավիաներով դիմավորեց նախագծի ընդունումը՝ հանդես գալով Ֆրանսիայի հետ կապերը խզելու սպառնալիքով, Հայաստանի Հանրապետության քննադատությամբ, ֆրանսիացիներին ամոթանք տալով, նախագահ Սարկոզիի հասցեին ամենասանձարձակ արտահայտություններով անձնական վիրավորանք հասցնելով: Շուտով, հակառակ ենթադրության, հունվարի 30-ին Սենատի ընդունած օրինագի-

¹⁰⁶⁶ Տե՛ս Հայաստան 1998-2007, էջ 91:

ծը 77 սենատորների ստորագրությամբ, որոնց միացել էին նաև Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի 65 պատգամավորներ, բողոքարկվեց Սահմանադրական դատարանում:

2012 թ. փետրվարի 28-ին Ֆրանսիայի սահմանադրական խորհուրդը խոսքի ազատությունը սահմանափակելու պատճառաբանությամբ հակասահմանադրական ճանաչեց ու չեղյալ հայտարարեց ցեղասպանությունների, այդ թվում՝ Հայոց ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող օրինագիծը, որը բխում է ՄԱԿ-ի ցեղասպանությունը պատժելու և կանխարգելելու կոնվենցիայից¹⁰⁶⁷:

Ֆրանսիայի նորընտիր նախագահ Ֆրանսուա Օլանդի հայտարարությունը ու նպատակադրվածությունը ցեղասպանությունների ժխտումը քրեականացնելու վերաբերյալ օրենքի նոր տեքստ մշակելու վերաբերյալ հույս է ներշնչում, որ կգա այդ օրը, երբ Ֆրանսիայի Սենատը կընդունի Հայոց ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող օրենքը:

Այսպիսով՝ Թուրքիան ոչ միայն չի ճանաչում Հայոց ցեղասպանության փաստը, այլև հանդես է գալիս նրա միջազգային ճանաչման դեմ՝ ամտեսելով նաև հայ ժողովրդին պատճառած վնասների (նյութական և տարածքային) փոխհատուցման խնդիրը:

Հայոց ցեղասպանության 95-րդ, 96-րդ, 97-րդ, 98-րդ, 99-րդ և 100-րդ տարելիցների կապակցությամբ շուրջ հինգ տասնյակից ավելի երկրներում անցկացվեցին ոգեկոչման և հիշատակի հարյուրավոր միջոցառումներ, որոնց իրենց աջակցությունը ցուցաբերեցին ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունները:

ՀՀ նախագահի հրամանագրով ստեղծվեց Հայոց ցեղասպանության 100-ամյակի միջոցառումների կազմակերպման պետական հանձնաժողով, որը ՀՀ ԱԳՆ և ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչությունների հետ միասին բազմակողմանի և մեծ ծավալի արդյունավետ ու նպատակասլաց աշխատանքներ տարավ 2015 թ. այն պատշաճ և արժանավայել ձևով նշելու համար: Հանձնաժողովի նախագահը ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանն էր, իսկ 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումների գլխավոր համակարգողը աշխատակազմի ղեկավար Վիգեն Սարգսյանն էր: Նրանց անմիջական նախաձեռնությամբ և հետևողական ջանքերի շնորհիվ արդյունավետ և մեծ ծավալի աշխատանք իրականացվեց:

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումներն ամբողջ աշխարհում անցկացվեցին «Հիշում եմ և պահանջում» կարգախոսի ներքո: Այդ միջոցառումների ամենակարևոր հենասյուներից մեկը դարձավ ՀՀ ձգտումը՝ իր ներդրումն ունենալու ցեղասպանության իբրև հանցագործության դեմ միջազգային պայքարի գործում: 2015 թ. ապրիլին Երևանում կայացավ ընդդեմ ցեղասպանության հանցագործության գլոբալ միջազգային ֆորում, որտեղ ՀՀ-ն ստանձնեց ցեղասպանության՝ իբրև մարդկության դեմ կատարված հանցագործության պայքարի առաջատար դերը¹⁰⁶⁸: Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործում չափազանց մեծ կարևորություն ունեն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրության դաշնակից Գերմանիայի Դաշնության կողմից 2016 թ. հունիսի 2-ին Բունդեսթագի ընդունած բանաձևը, որտեղ ոչ միայն դատապարտվում է Հայոց ցեղասպանությունը՝ իբրև 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն, մարդկության դեմ կազմակերպված հանցա-

¹⁰⁶⁷ Տե՛ս ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ ԱԳՆ 2012 թ. գործունեության հաշվետվությունը», թ. 6:

¹⁰⁶⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվարի, 2016, էջ 3:

գործություն, այլև ընդունվում է Գերմանիայի մեղսակցությունը այդ ցեղասպանության մեջ: Այս խնդիրը կարևորվում է այն տեսանկյունից, որ Հայոց ցեղասպանությունը ընդունում և դատապարտում է մի երկիր, որն ամենամեծ մեղսակցությունն է ունեցել Թուրքիայից հետո նրա իրագործման մեջ¹⁰⁶⁹:

2015 թ. փետրվարին հայ-թուրքական հարաբերությունների արձանագրությունը ՀՀ նախագահը հետ կանչեց Ազգային ժողովից¹⁰⁷⁰:

Հայոց ցեղասպանության հանցագործության ժխտման ու քողարկման նոր դրսևորում պետք է համարել 2014 թ. ապրիլի 23-ին Հայոց ցեղասպանության տարելիցի առնչությամբ Թուրքիայի վարչապետ (այժմ՝ նախագահ) Ռեջեփ Թայիբ Էրդողանի հայտարարությունը: Նա, կիրառելով թուրքական քարոզչության մեքենայի բոլորին հայտնի թեզերը՝ զոհին ու դահճին նույն հարթության վրա դնելը, պատճառահետևանքային կապի խեղաթյուրումը, «պատմական իրականության վերանայման» կոչը, «խոսքի ազատության և պատմության մեջ բազմակարծությունը հարգելու կարևորությունը», Հայոց ցեղասպանությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի հետևանքով «1915 թ. պատահած միջադեպ» համարելը և «ընդհանուր ցավ» ներկայացնելը, Թուրքիայի անունից «հայերի թոռներին ցավակցություն հայտնելը», որոնց ծնողները ոչ թե սպանվել են թուրք և քուրդ ռճրագործների կողմից, այլ «մահացել են 20-րդ դարասկզբին», փորձում է շարունակել ժխտողական քաղաքականությունը, վերափաթեթավորել ուրացումը, խուսափել Հայոց ցեղասպանության համար պատասխանատվությունից՝ այդ դեռևս չպատժված ոճիրը իջեցնելով սովորական չլուծված երկկողմ հակամարտության մակարդակի, որը չի կարող դիմանալ ո՛չ պատմական փաստարկների, ո՛չ էլ միջազգային իրավունքի կամ բարոյականության քննությանը¹⁰⁷¹:

Ցեղասպանությունը իրականացնողների կամ նրանց ժառանգների կողմից ժխտողականությունը ամենամեծ հարվածն է վերապրածներին: Ինչպես իրավացիորեն ասել է Հոլոքոստը վերապրած Նոբելյան մրցանակակիր Էլի Վիզելը, «ժխտել, նշանակում է սպանել զոհերին երկրորդ անգամ»: Նրանք, ովքեր ժխտում կամ արդարացնում են տեղի ունեցածը, անուղղակիորեն չեն բացառում ապագայում նույն հանցանքը կրկնելու հավանականությունը:

Այսօր աշխարհը ճանաչում և դատապարտում է այդ ոճիրը, սակայն մեզ համար չափազանց կարևոր է Թուրքիայի կողմից ճանաչումը և սեփական պատմությանն առերեսվելը:

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը ցույց տվեց, որ հայ-թուրքական հաշտեցումը վերևից չի գալիս: Թուրքական իշխանությունները գնացին պատմության ակնհայտ կեղծման ճանապարհով: 2015 թ. Թուրքիայի իշխանությունները հանկարծ որոշեցին, որ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի ոգեկոչման օրը՝ ապրիլի 24-ին, նրանք պետք է տոնեն Գալիպոլի ճակատամարտի 100-ամյակը, որի ավարտը նշվում է մարտ ամսին: Իհարկե, սա կատարյալ ցինիզմ էր և խորհրդանշական այդ օրը ձախողելու անհաջող փորձ:

¹⁰⁶⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 հունիսի, 2016, էջ 1:

¹⁰⁷⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 17 փետրվարի, 2015, էջ 1, 3:

¹⁰⁷¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 17 հունվարի, 2015, էջ 3:

Թուրքիայի նախագահ Էրդողանի կողմից բացահայտ ժխտողականության արտահայտություն էր նաև ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանի հրավերին՝ ներկա գտնվելու Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցին, ի պատասխան հակահրավեր ուղարկելը նույն ժամանակում՝ ապրիլի 24-ին՝ ներկա գտնվելու Գարդանելի միջոցառման 100-րդ տարելիցին՝ նշելով, որ «Գալիպոլիում կռվող հայ զինվորներ էլ կային..., միասին ենք պայքար մղել» արտահայտությունը: Սա, իհարկե, նպատակ ուներ շեղելու աշխարհի ուշադրությունը և նվազեցնելու Մեծ եղեռնի մեկդարյա տարելիցի նշանակությունը: Ուստի պատահական չէ, որ ՀՀ նախագահը այն որակեց «Թուրքիայում կայացած անհեռատես և ցինիկ որոշում՝ խմբագրել սեփական պատմությունը՝ կեղծելով դեպքերի ժամանակահատվածն ու օրը Գալիպոլիի ճակատամարտի տարեդարձը Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի օրը նշելու միջոցով»: Իրականում այն սկսվել է մարտի 18-ին և տևել է մինչև 1916 թ. հունվարի վերջը, մինչև Գալիպոլիում դաշնակիցների ավիանումը:

Շարունակելով իր միտքը՝ ՀՀ նախագահը ընդգծել է. «Կարծում եմ, այդ հարցում պաշտոնական Անկարան վատ ծառայություն մատուցեց ինքն իրեն, որ երբ ստացա այդ անպարկեշտ հրավերը, անհրաժեշտ համարեցի անմիջապես պատասխանել Ռեջեփ Էրդողանին... Կարծում եմ, որ իմ պատասխանը և դրան հետևած միջազգային և Թուրքիայի ներսում տեղ գտած արձագանքները ապացուցում են այդ թերհաշվարկված քայլի սին լինելը: Այդ քայլը սին է, ինչպես և ժխտողականության բոլոր դրսևորումները: Ժխտողականությունը ոչ միայն քաղաքական թուլության և անլիարժեքության բարդության դրսևորումն է, այլև իրավական կատեգորիա: Այն կապում է Թուրքիայի գործող իշխանություններին ցեղասպանության հանցագործությունը կատարած իրենց նախնիների հետ, դարձնում նրանց մեղսակից մարդկության դեմ այդ ծանրագույն հանցատեսակում»¹⁰⁷²:

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչել են ոչ միայն ԱՄՆ-ի 4 տասնյակից ավելի նահանգները, այլև տարբեր քաղաքների քաղաքապետարանները: 2014 թ. ապրիլի 10-ին ԱՄՆ Սենատի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովը 12 կողմ, 5 դեմ արդյունքով ընդունել է Հայոց ցեղասպանության փաստը դատապարտող 410 բանաձևը¹⁰⁷³: Նույն տարվա սեպտեմբերի 9-ին Հունաստանի խորհրդարանը ձայների մեծամասնությամբ ընդունել է Ցեղասպանության ժխտումը քրեականացնող «Այլատյացության դեմ պայքարի» օրինագիծը, որով քրեական պատասխանատվություն է նախատեսվում հրեաների, հայերի և Պոնտոսի հույների ցեղասպանության ժխտման համար: Նոյեմբերի 30-ին Բուլղարիայի Սենատի և Պատգամավորների պալատի կողմից ընդունվել է Օսմանյան կայսրությունում իրականացված Հայոց ցեղասպանության ճանաչման մասին օրինագիծ¹⁰⁷⁴: ՀՀ ԳԱԱ փոխտնօրինության և սոցիոլոգիայի ինստիտուտի կողմից 2013 թ. անցկացրած սոցիալոգիական արդյունքները պարզել են, որ Թուրքիայում ուսանողության 33 %-ից ավելին ճանաչում է Հայոց ցեղասպանության փաստը: Կարևորն այն է, որ Թուրքիայի հասարակական կարծիքը Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը սեր-

¹⁰⁷² Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 17 հունվարի, 2015, էջ 3:

¹⁰⁷³ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2012 ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2013, էջ 6:

¹⁰⁷⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

տորեն կապում է երկրի ընդհանուր ժողովրդավարացման գործընթացի հետ, դա դիտում որպես այդ գործընթացի պարտադիր և անբաժանելի մաս:

Հայաստանը միջազգային շրջանակներում ձեռք է բերել ցեղասպանության դեմ պայքարող երկրի հեղինակություն (իմիջ), որը ճանաչել է նաև ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղարի՝ ցեղասպանության կանխարգելման հարցերով հատուկ ներկայացուցիչը: ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների հանձնաժողովում Հայաստանը 2013 թ. «Ցեղասպանության կանխարգելում» վերնագրով նոր բանաձև ներկայացրեց: Մասնակցեցին ՄԱԿ-ի անդամ բոլոր երկրները: Հետաքրքիր քննարկումներ տեղի ունեցան ակադեմիական շրջանակների, քաղաքական գործիչների և վերապրողների մասնակցությամբ: Հիշարժան էր Ռուանդայի ցեղասպանությունը վերապրած մի կնոջ զեկույցը, որը, վերհիշելով Ռուանդայում իր ընտանիքի սարսափելի պատմությունը, անդրադարձավ Հայոց ցեղասպանությանը՝ կրկնելով այն միտքը, որ եթե ժամանակին դատապարտվեր Հայոց ցեղասպանությունը, հետագայում չէին լինի ուժեր, որոնք կհանդգնեին նման հանցագործություններ իրականացնել¹⁰⁷⁵:

Ցեղասպանության ճանաչման վերաբերյալ 25 երկրի բանաձև կա, բայց միայն Հայաստանի, Լեռնային Ղարաբաղի և Ռուսաստանի Դաշնության ու ԵԺԿ-ի ընդունած բանաձևերում է նշված, որ հայ ժողովուրդը ցեղասպանվել է իր բնօրրանում՝ Արևմտյան Հայաստանում, ինչը շատ կարևոր է և ենթադրում է հատուցում, իսկ մյուս բանաձևերն այդ իմաստով խիստ թերի են: Մենք որպես՝ պետություն և ազգ՝ Սփյուռքով հանդերձ, հայեցակարգային առումով ամեն անգամ որևէ բանաձև որևէ երկրի խորհրդարան տանելուց առաջ պետք է հստակեցնենք, թե ճանաչելուց հետո հատուցման փուլը ինչպես կազմակերպել, ինչն էլ կլինի հենց բանաձևի մեխը: Մենք մեկնարկային փուլից նոր ենք փորձում դուրս գալ և, բարեբախտաբար, հաջորդ փուլի նախաշեմին ենք: Ցանկացած երկրում լոբբինգ անելուց առաջ պետք է զիտակեցնենք, որ բանաձևում հստակ ձևակերպումներ են պետք՝ ճանաչել, դատապարտել և հատուցել, այսինքն՝ ցեղասպանության հետևանքները վերացնել:

Եթե մենք հեռանկարում նպատակ ունենք հարցը բարձրացնել միջազգային ատյաններում, պետք է մինչ այդ կարողանանք միջազգային իրավունքում ամրագրել ցեղասպանության ճանապարհով ժողովրդին հայրենագրվելու համար նախատեսված պատասխանատվությունը: Դրանով է Հայոց ցեղասպանությունը տարբերվում բոլոր համանման ոճիրներից, որովհետև թուրքական կառավարությունը այն իրականացրել է հայերին հայրենագրվելու նպատակով: Այսօր, մեր կարծիքով, *ճանաչում և դատապարտում* բնորոշումը պետք է փոխարինվի *հերևանքների վերացում* ձևակերպմամբ:

Ձգտելով անդամակցել Եվրամիությանը՝ Թուրքիան աստիճանաբար հայտնվում է միության անդամների, այդ թվում այն երկրների իրավական դաշտն ընդգրկվելու գործընթացի մեջ, որոնց օրենսդիր մարմինները ճանաչել են Հայոց ցեղասպանությունը:

Հետևաբար առաջ է գալիս անլուծելի հակասություն հայերից թալանված գույքի ու հարստության պահպանման և ցեղասպանության զոհերի ժառանգների փոխհատուցման՝ փաստաթղթերով ապացուցվող պահանջների միջև:

¹⁰⁷⁵ Տե՛ս ՀՀ արտգործնախարարության ընթացիկ արխիվ, 2013, ՀՀ ԱԳՆ գործունեության հաշվետվություն, Երևան, 2014, էջ 5-7:

Չարգացումների այս համատեքստում հայության կարևորագույն խնդիրներից մեկն է փորձագիտական մակարդակով Հայոց ցեղասպանության հետևանքով կրած կորուստների փոխհատուցման լուրջ և մանրակրկիտ իրավաբանական հայեցակարգի մշակումը:

Այսօրվա Թուրքիան իրավահաջորդն է Օսմանյան կայսրության, որը ոչ միայն օգտագործում է ցեղասպանության պտուղները, այլև շարունակում է նույն քաղաքականությունը: Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցի շեմին՝ 2014 թ., Թուրքիան իր տարածքում կազմակերպեց Քեսաբի, որը Կիլիկյան Հայաստանի բեկորն էր, հայաթափման ու ցեղասպանության գործը: Քեսաբում կատարվածը ցեղասպանություն էր, էթնիկական գտումների քաղաքականություն, որն իրականացնում էր թուրքական հանրապետությունը, որը ցեղասպանություն իրագործած Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդն է: Նա շարունակաբար հանդես է գալիս ուժի դիրքերից Հայաստանի Հանրապետության և ընդհանրապես հայության հետ քաղաքականություն իրականացնելիս: Եթե երիտթուրքական իշխանությունները բնաջնջեցին հայ ազգաբնակչությանն Արևմտյան Հայաստանում՝ իրենց պատմական հայրենիքում, ապա հանրապետական Թուրքիան փակել է Հայաստանի սահմանը և սպառնալիքների ու նախապայմանների լեզվով է խոսում Հայաստանի Հանրապետության հետ, որի բնակչության 60 %-ից ավելին այդ ցեղասպանությունը վերապրածների ժառանգներն են: Ուստի Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու հետևանքների վերացման հիմնախնդիրն ուղղակիորեն առնչվում է Հայաստանի Հանրապետության և Սփյուռքի անվտանգության ապահովմանը: Այս առումով պատահական չէր ՀՀ նախագահ Ս. Սարգսյանի հայտարարությունը Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովի չորրորդ նիստում, որտեղ նա ընդգծեց, որ մարդկության դեմ ոճիրները վաղեմության ժամկետ չեն կարող ունենալ, թող որևէ մեկը հույս չունենա, թե Մեծ եղեռնի հարյուրամյակը մեր դատի սահմանագիծն է: Հայոց ցեղասպանության հարյուրամյակին մենք ներկայացրել ենք նոր նպատակներ՝ համահայկական նոր օրակարգով, առավել հզոր պետականություն և առավել համախմբված Սփյուռք ունենալու ծրագրով: Հարյուրամյակով մենք ամփոփելու ենք պատմական մի շրջան և ազդարարելու ենք հանուն արդարության վերականգնման պայքարի մի նոր փուլ, նոր թափով, եռանդով ու վճռականությամբ շարունակելու ենք մարդկության դեմ ուղղված հանցագործության՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման համար մղվող մեր պայքարը¹⁰⁷⁶:

2015 թ. հունվարի 29-ին տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովի հինգերորդ նիստը, որտեղ առաջին անգամ ընդունվեց համազգային նշանակության մի փաստաթուղթ՝ «Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագիրը»¹⁰⁷⁷: Փաստաթուղթը բացառիկ է իր ձևով ու բովանդակությամբ, քանզի կազմվել է հայ ժողովուրդը ներկայացնող բոլոր հիմնական կառույցների ներգրավմամբ:

¹⁰⁷⁶ Տե՛ս Հիշում եմ և պահանջում, Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելից, 2015, էջ 3-5:

¹⁰⁷⁷ Տե՛ս «Չայն համշենական», N1, 2, Երևան, 2015, էջ 1-2:

Փաստաթղթում ոչ միայն մատնանշվում են Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, դատապարտման ու պահանջատիրության պատմական ու իրավական հիմքերը, այլև ուղիներն ու սպասելիքները, պատգամները ապագա սերունդներին:

Հռչակագիրը, արտահայտելով հայ ժողովրդի միասնական կամքը, հաշվի է առնում, որ «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոմ-վենցիայի ընդունումը հնարավորություն է տալիս պայքարելու ժխտողականության դեմ:

Քանի որ ՄԱԿ-ը հատկապես կարևորել է այդ հանցատեսակի դեմ պայքարում միջազգային համագործակցությունը՝ շեշտելով ցեղասպանության հանցակազմում պարունակվող արարքների համար անպատիժ մնալու անթույլատրելիությունն ու այդ հանցագործության վաղեմության ժամկետ չունենալու հանգամանքը, ուստի հռչակագիրը, դատապարտելով 1894-1923 թթ. Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի տարբեր վարչակարգերի կողմից ծրագրված ու հայ ժողովրդի դեմ շարունակաբար իրականացված ցեղասպանական քայլերը, հայրենագրկումը, հայության ոչնչացմանն ուղղված զանգվածային կոտորածները, էթնիկ զտումները, հայկական ժառանգության ոչնչացումը, ինչպես նաև ցեղասպանության ժխտումը, պատասխանատվությունից խուսափելու, կատարված հանցագործություններն ու դրանց հետևանքները լռության մատնելու կամ արդարացնելու բոլոր փորձերը դիտում է որպես հանցագործության շարունակություն և նոր ցեղասպանություններ իրականացնելու քաջալերանք: Հռչակագիրը 1919-1921 թթ. Օսմանյան ռազմական արտակարգ ատյանների կողմից «Իրավական և մարդկային օրենքների դեմ» այդ ծանր ոճրի ուղղությամբ կայացված դատավճիռները համարել է որպես եղելության իրավական գնահատական՝ արժևորելով 1915 թ. միջազգային հանրության կողմից Անտանտի պետությունների մայիսի 24-ի համատեղ հռչակագրով հայ ժողովրդի դեմ իրականացված ծանրագույն հանցագործությունը, որը որակվել է պատմության մեջ առաջին անգամ որպես «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ իրականացված հանցագործություն», շեշտադրվել է օսմանյան իշխանություններին պատասխանատվության կանչելու հանգամանքը, ինչպես նաև 1920 թ. օգոստոսի 10-ի Սևրի հաշտության պայմանագրի և 1920 թ. նոյեմբերի 22-ի ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավաբար վճռի դերը և նշանակությունը Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հարցում:

Հռչակագիրը ոգեկոչում է Հայոց ցեղասպանության մեկուկես միլիոն անմեղ զոհերի հիշատակը և երախտագիտությամբ խոնարհվում կյանքի ու մարդկային արժանապատվության համար պայքար մղած նահատակ և վերապրած հերոսների առջև: Այն վերահաստատում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի հանճառությունը՝ շարունակելու միջազգային պայքարը ցեղասպանությունների կանխարգելման, ցեղասպանության ենթարկված ժողովուրդների իրավունքների վերականգնման և պատմական արդարության հաստատման համար:

Ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը յուրօրինակ դարձակետային շրջան էր՝ վերագնահատելու և արժևորելու հետեղեռնյան շրջանի, մասնավորապես անկախ պետականության գոյության տարիների եղելություններն ու անցքերը:

Անտարակույս, այդ եղելությունների շարքում կենտրոնական դիրք են գրավում Հայաստան-Թուրքիա կապերն ընդհանրապես և հայ-թուրքական հարաբերությունների ներկայիս իրավիճակը մասնավորապես: 2015 թ. կատարված իրադարձությունները,

այդ թվում՝ «Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի համահայկական հռչակագրի» ընդունումը, փետրվարի 16-ին նախագահ Սերժ Սարգսյանի կողմից հայ-թուրքական արձանագրությունները ԱԺ-ից հետ կանչելը և դրանց հաջորդած թուրքական արձագանքները ևս մեկ անգամ օրախնդիր են դարձնում հայ-թուրքական հարաբերությունների հետնախորքին, ներկային ու հեռանկարներին անդրադառնալը:

Հայաստանի վերաանկախացումից հետո հայ-թուրքական հարաբերությունների բովանդակությունը պայմանավորել են երեք հիմնական գործոններ՝ Ղարաբաղյան հարցը, ցեղասպանության խնդիրը և հողային-տարածքային բաղկացյալը: Կա նաև չորրորդ, այսպես ասած, «ստվերային» գործոնը՝ երկկողմ անուղղակի առևտուրը, որին անդրադառնալը, սակայն, դուրս է սույն շարադրանքի շրջանակներից:

2015 թ. մարտի 3-ին Եվրոպական ժողովրդական կուսակցության քաղաքական համաժողովը ընդունել է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված բանաձև՝ «Հայոց ցեղասպանությունը և եվրոպական արժեքները» վերնագրով, որտեղ վերահաստատել է Հայոց ցեղասպանության և հայ ժողովրդի բռնի տեղահանման փաստը և դատապարտել այն: Բանաձևում ուղղակիորեն նշված է, որ «ԵԺԿ-ն դատապարտում է հայ ժողովրդի հանդեպ ցեղասպանության գործողությունները, որոնք ծրագրվել և մշտապես չարակամորեն իրականացվել են Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի այլ ռեժիմների կողմից 1894-1924 թվականներին: Դրանք են հայրենագրկումը, ոճրագործությունները և էթնիկ գործով պայմանավորված բնաջնջումները, որոնք ուղղված էին հայ բնակչության և նրա մշակութային ժառանգության ոչնչացմանը, ինչպես նաև ցեղասպանության ժխտումը, պատասխանատվությունից խուսափելու և իրականացված ոճրագործությունները մոռացության մատնելու կամ արդարացնելու փորձերը՝ որակելով դրանք որպես շարունակական հանցագործություն և նոր ցեղասպանությունները խուսափելու միտում»: Բանաձևը կոչ է անում Թուրքիային «հետևել հետպատերազմական Գերմանիայի կողմից ցուցաբերած բացառիկ շիտակության ու նախաձեռնողականության օրինակին, պատմությունը ընդունելուն և Հայոց ցեղասպանության ու դրան հետևող ունեզրկման ներկայիս իրականությունը ճանաչելու, ինչպես նաև նյութական և բարոյական հատուցումը ապահովելուն՝ իրականացնելով եվրոպական երկրին վայել քաղաքականություն, որը ներառում է պատմական հողերի վերադարձը հայ բնակչությանը, հայ ընտանիքների վերամիավորումից իրենց ազգային օջախներին վերադառնալու և դրանից բխող ճշմարտությանը հասնելու հրամայականի իրագործմանը, ճանաչել և դատապարտել Օսմանյան կայսրության կողմից կատարված Հայոց ցեղասպանությունը՝ սթափ զնահատելով սեփական պատմությունը և հիշողությունը՝ հարգանքի տուրք մատուցելով մարդկության դեմ կատարված այլ զագրելի ոճրագործությունների զոհերի հիշատակին»:

Քանի որ ԵԺԿ-ն ամենախոշոր եվրոպական քաղաքական աջ կենտրոնամետ կուսակցություն է, որը ներառում է 78 անդամ կուսակցություն 39 երկրներից, եվրոպական հանձնաժողովի և Եվրոպական խորհրդի նախագահներին, ԵՄ անդամ 11 և եվրոպական այլ 6 պետությունների ու կառավարության ղեկավարների, Եվրահանձնաժողովի 14 անդամների և Եվրախորհրդարանի ամենամեծ խմբին՝ իր 219 անդամներով, ուստի եվրոպական իշխող քաղաքական ուժի մասն աջակցությունը շատ կարևոր նշանակու-

թյուն ունի Հայաստանի Հանրապետության և մեր ժողովրդի համար¹⁰⁷⁸: Այս բանաձևը Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի շրջանակում մի կարևոր քայլ էր ցեղասպանական հանցագործության ժխտողականության դեմ, պատվար՝ նոր ոճրագործ մտահղացումների չեզոքացման համար:

Հայոց ցեղասպանության միջազգայնացման գործընթացին մեծապես նպաստեց 2015 թ. ապրիլի 12-ին Վատիկանի Սուրբ Պետրոսի տաճարում Նորին սրբություն Հռոմի պապ Ֆրանցիսկոսի կողմից Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված աղոթքի՝ պատարագի ժամանակ ասված խոսքերը: Հռոմի պապը հայերի զանգվածային սպանությունները բնութագրեց «որպես 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն»: Նա այդ ցեղասպանությունը համարեց մարդկության դեմ կատարված հանցագործություն, որին հաջորդեցին Հիտլերի և Ստալինի զանգվածային բնաջնջումները:

«Չարիք թաքցնելը կամ ժխտելը հավասարազոր է արյունահոսող վերքն առանց վիրակապի թողնելուն», – ասել է Հռոմի պապը՝ առաջացնելով ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետության զայրույթը, որի կառավարությունը երկար ժամանակ շարունակում է պնդել, որ իր նախնիները զբաղված էին ոչ թե ցեղասպանությամբ, այլ ծանր կռիվներով¹⁰⁷⁹: Այս միջոցառումը համաշխարհային նշանակության երևույթ էր, որը բացատրվում է մի շարք հանգամանքներով: Նախ՝ առաջին անգամ էր, որ նման մեծածավալ պատարագ էր մատուցվում կաթոլիկ եկեղեցու հովվապետի կողմից, երկրորդ՝ Հռոմի պապը չխորշեց իրերը կոչել իրենց անուններով՝ հայերի հետ կատարվածը անվանելով *ցեղասպանություն*: Երրորդ՝ առաջին անգամ հնչեց հայոց կաթոլիկոսների համատեղ աղոթքը կաթոլիկ եկեղեցում, որը մեծ խորհուրդ էր պարունակում: Կարևոր փաստ է նաև այն, որ առաքելական և կաթոլիկ եկեղեցիների ամբողջ պատմության ընթացքում առաջին անգամ միջնադարյան հայոց նշանավոր դեմքը՝ Գրիգոր Նարեկացին, հռչակվեց տիեզերական եկեղեցու վարդապետ: Փաստորեն՝ Հռոմի պապը կոչ արեց միջազգային հանրությանը անվերապահորեն ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Պատահական չէ, որ կաթոլիկ եկեղեցու առաջնորդի բերանից հնչած վերոնշյալ խոսքերը սրբության պես իբրև պատգամ ընդունվեցին նշյալ եկեղեցու 1 միլիարդից ավելի հավատացյալների, շուրջ 3 միլիոն հոգևորականների, 4000-ից ավելի եպիսկոպոսների և ուրիշների համար, որոնք աշխարհով մեկ տարածեցին այս լուրը և նոր թափ հաղորդեցին Հայոց ցեղասպանության ճանաչման միջազգային գործընթացին:

1915 թ. ապրիլի 22-23-ին Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի միջոցառումների շրջանակում Երևանում անցկացվեց «Ընդդեմ ցեղասպանության հանցագործության» զլորալ հասարակական-քաղաքական միջազգային ֆորումը, որին մասնակցում էին ավելի քան 600 խորհրդարանականներ, քաղաքական գործիչներ, դիվանագետներ, գիտնականներ, ականավոր ցեղասպանագետներ 5 տասնյակ երկրներից¹⁰⁸⁰: Որոշվեց, որ ֆորումը պետք է հրավիրվի պարբերաբար: Ֆորումը ընդունեց հռչակագիր, որտեղ ընդգծվում էր, որ «ցեղասպանությունը անդառնալի հետևանք ունեցող ծանրագույն հանցագործություն է: Բոլոր պետություններին կոչ էր արվում աջակցել ցեղասպանու-

¹⁰⁷⁸ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 4 մարտի, 2015, էջ 3:

¹⁰⁷⁹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 14 ապրիլի, 2015, էջ 3:

¹⁰⁸⁰ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 23 ապրիլի, 2015, էջ 1, 4:

թյան կանխարգելման մեխանիզմների ամրապնդմանը»: Ֆորումը ողջունում էր ՄԱԿ-ի մարդու իրավունքների խորհրդում 2015 թ. մարտի 27-ին «Ցեղասպանության կանխարգելում» բանաձևի ընդունումը, միաժամանակ ճանաչում էր, որ ժխտողականությունը, հատկապես պետական մակարդակով, անընդունելի է՝ ընդգծելով, որ ցեղասպանությունների անհապաղ դատապարտումն ու դրանց հետևանքներին արդյունավետորեն անդրադառնալն ի գործ են ծառայել որպես կանխարգելման և հաշտեցման կարևոր միջոցներ: Հռչակագիրը կոչ է անում միջազգային հանրությանը Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի նախօրեին աջակցելու դրա համընդհանուր ճանաչման ջանքերին, 1915 թ. ապրիլի 23-ին Մայր աթոռ Ս. Էջմիածնում՝ սուրբ Տրդատի բաց խորանում, հանդիսապետությամբ կատարվեց Հայոց ցեղասպանության նահատակների սրբադասման արարողությունը¹⁰⁸¹: Սրբադասումը կատարվեց հավաքական կերպով. 1,5 միլիոն նահատակների թիվն ու անհատների անունները առանձին չնշվեցին: Հայոց ցեղասպանության գոհերը վերածվեցին հավատքի ու հայրենիքի համար նահատակների՝ միասնական կարգով դասվելով սրբերի շարքը: Արարողության ավարտին՝ ժամը 19:15-ին, ազդարարվեց լուսնային թուրք, որին հաջորդեցին Մայր տաճարի 100 գուժկան զանգերը, ապա՝ «տոնական դողանջը»՝ ի հիշատակ Հայոց ցեղասպանության սուրբ նահատակների: Չանգերի դողանջին նույն ժամին միացան աշխարհի հայկական տասնյակ եկեղեցիները, Գերմանիայի և Լեհաստանի բոլոր եկեղեցիները, Բուենոս Այրեսի Մայր տաճարը, Փարիզի Աստվածամոր տաճարը, Մոսկվայի և Նյու Յորքի տաճարները և այլ եկեղեցիներ:

Առանձնապես հանդիսավորությամբ նշվեց Հայոց ցեղասպանության 100-ամյա տարելիցը: Ապրիլի 24-ին ավելի քան 60 երկրների և միջազգային տասնյակ կառույցների պատվիրակություններ չ՛հ, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Սերբիայի ու Կիպրոսի նախագահների հետ մասնակցեցին Ծիծեռնակաբերդում տեղի ունեցած միջազգային մեծ ծավալի արարողությանը: Նման մեծ ու հանդիսավոր միջոցառում Հայաստանում երբեք չէր եղել: Նախագահների ելույթներից հետո ընթերցվեց «Ընդդեմ ցեղասպանության հանցագործության» գլոբալ ֆորումի ընդունած հռչակագիրը, ապա տասնյակ պատվիրակությունների ղեկավարներ ծաղիկներ խոնարհեցին անմար կրակին: Ապրիլսանչուրյան գլխավոր միջոցառման հանդիսավոր անցկացումը, անշուշտ, նպաստեց Հայոց ցեղասպանության միջազգայնացման գործընթացի նոր ուժով ծավալմանը: 1915 թ. ապրիլին 24-ին նախորդած ու հաջորդած օրերին աշխարհում անցկացված հիշատակի միջոցառումներն իրենց ծավալներով ու բազմազանությամբ աննախադեպ էին: Հինգ մայրցամաքներում հայկական համայնքային կառույցների նախաձեռնությունները հիշատակի միջոցառումների ուղղությամբ աշխարհի առաջատար լրատվամիջոցների ու շաղկապային կենտրոնում էին¹⁰⁸²:

Առաջին գլոբալ ֆորումը ցույց տվեց, որ Հայաստանի Հանրապետությունը 21-րդ դարում լինելու է ցեղասպանության դեմ պայքարի առաջամարտիկներից մեկը:

«Ընդդեմ ցեղասպանության հանցագործության» երկրորդ գլոբալ համաժողովը՝ «Ցեղասպանության վերապրած վկաները» խորագրով, տեղի ունեցավ 2016 թ. ապրիլի 23-

¹⁰⁸¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 24 ապրիլի, 2015, էջ 1, 3-4:

¹⁰⁸² Տե՛ս նույն տեղում:

ին: Ֆորումի ավարտին ընդունվեց հայտարարություն, որտեղ վերահանված էին ցեղասպանությունների կանխարգելման առկա հիմնախնդիրները, մշակված էին դրանց լուծման ուղիները և կոչված էին համախմբելու քաղաքակիրթ մարդկության ներուժը՝ 21-րդ դարում մարդկության դեմ հանցագործությունների նկատմամբ վճռական հաղթանակ տանելու նպատակով, ցեղասպանության անթույլատրելիության մասին բացարձակ գիտակցություն արմատավորել՝ մարդկության մեջ մմանօրինակ աղետներից պաշտպանվելու համար: Հայտարարության մեջ նշված է, որ այսուհետ գործելու է «այլևս երբեք» կարգախոսը, և որ աշխարհի որևէ անկյունում իրականացված ցեղասպանությունը պետք է ընկալվի որպես ողջ միջազգային հանրության ձախողման հետևանք, իսկ դրանց կանխարգելումը ինչպես յուրաքանչյուրիս, այնպես էլ ողջ մարդկության պատասխանատվություն: Ֆորումից հետո մեկնարկեց «100 կյանք» նախաձեռնությունը և «Ավրորա» մրցանակաբաշխությունը՝ Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների անունից և ի երախտագիտություն նրանց, ովքեր այդ դժվարին օրերին փրկության ձեռք մեկնեցին հայ ժողովրդին¹⁰⁸³:

2015 թ. մի հանգրվան էր, երբ հայ ժողովուրդը վերաիմաստավորեց իր գոյության իրավունքի և պատմական արդարության վերականգնմանն ուղղված հարյուրամյա պայքարը: 2015 թ. կարևոր էր այն առումով, որ աշխարհի շատ երկրների ղեկավարներ, խորհրդարաններ, միջազգային կառույցներ, կրոնական կազմակերպություններ, ականավոր անհատներ իրենց համերաշխությունը հայտնեցին ցեղասպանությունների դեմ ընդհանուր պայքարին՝ ճանաչելով ու դատապարտելով Հայոց ցեղասպանությունը:

«Մենք ողջունում ենք Հռոմի պապի տեսակետը հայ, թուրք և շատ այլ պատմաբանների հայացքները, որոնք փորձել են լույս սփռել պատմության այս մութ էջերի վրա», – ասված է 2015 թ. ապրիլի 24-ին հրապարակված ԱՄՆ նախագահի ուղերձում: «Այս կարևորագույն պահին մենք կանգնած ենք հայ ժողովրդի կողքին և հիշում ենք նրանց կորուստները: Մենք խոստանում ենք, որ կորուստները չեն մոռացվի: Եվ մենք պարտավորվում ենք դասեր քաղել այս ցավալի ժառանգությունից, որպեսզի ապագա սերունդները չկրկնեն մեր սխալները»¹⁰⁸⁴, – նշել է ԱՄՆ նախագահ Բարաք Օբաման:

2015 թ. ապրիլին տասնյակ երկրներում նահանգային ու քաղաքային օրենսդիր մարմիններում ցեղասպանությունը ճանաչող ու դատապարտող բազմաթիվ հայտարարություններ ընդունվեցին: Խնդիրը բարձրացվեց տարբեր մակարդակներով՝ 5 մայրցամաքներում ի ցույց դնելով ցեղասպանության ճանաչման իրողությունը որպես իրերն իրենց անուններով կոչելու կարևորություն:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչումը 2015 թ. նախորդած տարիների համեմատ ամենաարդյունավետն էր: Ցեղասպանությունը պաշտոնապես ընդունում ու դատապարտում էին տարբեր մակարդակներով: Դճանաչման արշավն առանձնացավ թուրքական աննախադեպ հակազդեցությամբ: Միայն 2015 թ. Թուրքիան աշխարհի տարբեր երկրներից իր դեսպանների հետկանչով սահմանեց բոլոր հնարավոր ռեկորդները: Ցեղասպանությունը ճանաչած Բելգիան 2015 թ. ընդունեց նոր բանաձև, որտեղ ցեղասպանությունը ճանաչեց կառավարության անունից: Կիպրոսը քրեականացրեց

¹⁰⁸³ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 26 ապրիլի, 2016, էջ 1, 3:

¹⁰⁸⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվարի, 2016, էջ 3:

ցեղասպանության ժխտումը՝ միանալով 2014 թ. նույն որոշումը կայացրած Հունաստանին: Ապրիլին ցեղասպանությունը դատապարտող հայտարարություններ ընդունեցին Նիդեռլանդների ու Ռուսաստանի խորհրդարանները: Ցեղասպանությունը ճանաչեց Չեխիայի խորհրդարանի արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովը՝ լրացնելով երկրի նախագահի հայտարարությունը: Չիլիի խորհրդարանը ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը՝ լրացնելով 2007 թ. Սենատի ընդունած բանաձևը: Նույն ամսին ամերիկյան ևս 3 նահանգ ճանաչեց ցեղասպանությունը: Հարավային նահանգի սենատը, Վերմոնտ և Նևադա նահանգների օրենսդիր ժողովները ընդունեցին ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձևեր:

Թուրքիայի համար ցավոտ էր 2015 թ. ապրիլի 15-ին 28 պետություններ ներկայացնող Եվրախորհրդարանի՝ Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի կապակցությամբ հատուկ բանաձևը, որով դատապարտելով ժխտողականությունը՝ կոչ էր արվում Թուրքիային առերեսվել անցյալին:

Բելգիայի խորհրդարանում կառավարության անունից Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելը դատապարտել է Բելգիայի վարչապետը:

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող ու դատապարտող բանաձևեր են ընդունել Բրազիլիայի Դաշնային սենատը, Բելգիայի խորհրդարանը, Լյուքսեմբուրգի Պատգամավորների պալատը, Սան Մարինոյի օրենսդիր մարմինը, Պարագվայի Սենատը: Ռուսաստանի, Արգենտինայի, Բոլիվիայի, Չիլիի, Կանադայի օրենսդիր մարմինները վերահաստատել են նախկինում արված իրենց հայտարարությունները:

Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձև է ընդունել Լատինական Ամերիկայի և Կարիբյան ավազանի երկրների 23 օրենսդիր մարմիններ միավորող Լատինամերիկյան խորհրդարանը¹⁰⁸⁵:

2015 թ. հոկտեմբերին Երևանում կայացած 80 պետություն ներկայացնող «Ֆրանկոֆոնիայի միջազգային կազմակերպության» արտգործնախարարների համաժողովն ընդունել է Հայաստանի կողմից նախաձեռնած «Ցեղասպանության կանխարգելման մասին» բանաձևը: Մի շարք պետությունների ղեկավարներ իրենց երկրներում մասնակցել են Մեծ եղեռնի հիշատակի միջոցառումներին: Տարբեր երկրների առաջնորդներ ու ղեկավարներ, կառավարություններ և խորհրդարաններ իրենց զորակցությունն են հայտնել հայ ժողովրդին:

Բանաձևն այս անգամ ոչ միայն վերահաստատեց ցեղասպանության ճանաչումը, այլև Թուրքիային կոչ արեց այն ճանաչելու միջոցով դուռ բացել հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման համար: Նման ձևակերպում միջազգային որևէ կառույց դեռ չէր արել՝ հարաբերությունների կարգավորումը պայմանավորելով ցեղասպանության ճանաչմամբ:

Եվրախորհրդարանը Թուրքիային կոչ էր անում օգտագործելու Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը՝ որպես հնարավորություն շարունակելու իր ջանքերը արխիվները բացելու, իր անցյալին առերեսվելու ուղղությամբ, «ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը և դրանով հայ և թուրք ժողովուրդների իրական հաշտեցման ճանապարհը հարթել»,– ասված է ընդունված փաստաթղթում:

¹⁰⁸⁵ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվարի, 2016, էջ 3:

Եվրախորհրդարանում Հայոց ցեղասպանության քննարկման ժամանակ միջադեպ տեղի ունեցավ: Իտալիան ներկայացնող եվրախորհրդարանական Մարիո Բորգեզիոն իր ելույթի ընթացքում խիստ վրդովվեց՝ հիշելով, թե ինչպես էր Թուրքիայի նախագահը Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու համար սպառնացել Հռոմի պապ Ֆրանցիսկոսին. «Այսպես մաֆիոզի պես խոսելով էլ՝ նա դեռ ցանկանում է մուտք գործել ԵՄ: Այդպիսի պահվածքով Թուրքիան չի կարող մուտք գործել Եվրամիություն», – ասել է նա:

Հռոմի պապի հասցեին հնչած վիրավորանքները եվրապատվիրակներին դրդեցին բանաձևի տեքստում հղում կատարելու Հռոմի պապի հայտարարությունից: Եվրախորհրդարանը «ողջունում է Հռոմի պապի ապրիլի 12-ի ուղերձը, որտեղ նա հիշատակել է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը խաղաղության ու հաշտության ոգով», – նշված է Եվրախորհրդարանի բանաձևում:

Դրանից մեկ շաբաթ անց՝ ապրիլի 22-ին, Ավստրիան ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: Ավստրիայի Ազգային խորհրդի նախագահ Դորիս Բուրեսը նշեց, որ 1915 թ. ապրիլի 24-ին Օսմանյան կայսրությունում հայ մտավորականության և առաջնորդների ձերբակալմամբ սկիզբ առած տեղահանությունների և հալածանքների քաղաքականությունը ավարտվեց հայերի ցեղասպանությամբ:

«20-րդ դարի պատմության մշակումը նախընթաց տասնամյակներում մեծ առաջընթաց է արձանագրել: Պատմական մեղսակցության ընդունումը հետևողական հաշտեցման նախապայման է: Այս գիտակցությամբ և նպատակ ունենալով սատարել Հայաստանի և Թուրքիայի հաշտեցմանը՝ Ավստրիայի խորհրդարանում ներկայացված բոլոր վեց խորհրդարանական խմբակցությունների նախագահները համատեղ հայտարարություն են ընդունել Օսմանյան կայսրությունում հայերի հանդեպ իրագործված ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի կապակցությամբ»¹⁰⁸⁶, – ասել է Բուրեսը: Ավստրիայի խորհրդարանի ընդունած բանաձևում նույնպես հղում էր արվում Հռոմի պապի ուղերձին: Նշվում էր, որ 100 տարի առաջ հայերի դեմ իրագործված հանցագործությունը, որը Ֆրանցիսկոս պապը որակել էր «20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն», հստակորեն ի ցույց է դնում հիշողության մշակույթի անհրաժեշտությունը¹⁰⁸⁷:

Ավստրիայի խորհրդարանի բանաձևը առանձնացավ նրանով, որ պաշտոնական Վիեննան փաստացի ընդունեց Ավստրոհունգարիայի մեղսակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը: «Ելնելով պատմական պատասխանատվությունից (Ավստրոհունգարական միապետությունը Առաջին աշխարհամարտում դաշնակցում էր Օսմանյան կայսրության հետ)՝ մեր պարտականությունն է այս սարսափելի իրադարձությունները ճանաչել ցեղասպանություն և դատապարտել: Թուրքիան նույնպես պարտավոր է անկեղծորեն առերեսվել իր անցյալի մութ ու ցավալի դրվագի հետ և Օսմանյան կայսրությունում հայերի դեմ իրագործված հանցագործությունը ճանաչել ցեղասպանություն»¹⁰⁸⁸, – ասված է ապրիլի 22-ին Ավստրիայի խորհրդարանի ընդունած բանաձևում:

2015 թ. ապրիլի 23-ին Բեռլինի մայր տաճարում Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված արարողության ժամանակ Գերմանիայի նախագահը պաշտոնա-

¹⁰⁸⁶ Հիշում եմ և պահանջում, Երևան, 2015, էջ 34-42:

¹⁰⁸⁷ «Հայաստանի Հանրապետություն», 16, 17 ապրիլի, 2015, էջ 1, 3:

¹⁰⁸⁸ «Հայաստանի Հանրապետություն», 3 փետրվար, 2016, էջ 3:

պես ընդունեց Հայոց ցեղասպանությունը ու նույնպես խոսեց իր երկրի մեղսակցության մասին:

«Հայերին վիճակված ճակատագիրը զանգվածային բնաջնջման, էթնիկ զտումների, տեղահանումների և, այո՛, ցեղասպանությունների պատմության օրինակ է: Այս ծրագրված, հաշվարկված հանցանքը հայերին բաժին ընկավ միայն մեկ պատճառով. նրանք հայեր էին», – ասել է Գերմանիայի նախագահը՝ հավելելով. «այս քայլով Գերմանիան իր հարգանքի տուրքն է մատուցում Առաջին համաշխարհային պատերազմի քողի տակ Օսմանյան կայսրությունում ցեղասպանված հայերի հիշատակին»¹⁰⁸⁹: Նախագահ Գաուլի հայտարարությունը կարևոր է ոչ միայն Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման տեսանկյունից, այլև արժեքավոր ներդրում է ցեղասպանության և մարդկության դեմ հանցագործությունների կանխարգելման միջազգային հանրության միասնական ջանքերում: «Գերմանացիներս միասնական պետք է աշխատենք, քանի որ հայերի ցեղասպանության պարագայում մեղսակից ենք, ուստի մենք էլ ենք պատասխանատվություն կրում», – ասված է նրա հայտարարության մեջ:

Հայ ժողովրդի համար չափազանց կարևոր է, որ Հայոց ցեղասպանության փաստը հիշատակվեց Հռոմի պապ Ֆրանցիսկոսի կողմից մատուցված պատարագում, ոգեկոչման միջոցառումներին մասնակցելու համար Երևան ժամանած Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Սերբիայի և Կիպրոսի նախագահների ելույթներում, Վաշինգտոնի մայր տաճարում կայացած ոգեկոչման արարողության ժամանակ, Գերմանիայի նախագահ Յոախիմ Գաուլի պատմական խոսքը, որում նա ուղիղ խոսեց Կայսերական Գերմանիայի մեղսակցության մասին:

2015 թ. ապրիլի 24-ին Կանադայի խորհրդարանը ընդունեց բանաձև՝ ապրիլի 24-ը հռչակելով Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր: Փաստաթուղթն ընդունվեց միաձայն: Նույն օրը Բուլղարիայի խորհրդարանը ընդունեց բանաձև՝ դատապարտելով ցեղասպանությունը և ապրիլի 24-ը նույնպես հռչակելով Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր: Իր երկրի խորհրդարանին նույն քայլը կատարելու կոչ արեց Ռումինիայի նախագահը, որն առաջին անգամ հատուկ ուղերձ հղեց Հայոց ցեղասպանության կապակցությամբ: Կլաուս Յոհաննիսը նաև Թուրքիային կոչ արեց ճանաչելու հայերի ողբերգությունը: «100 տարի առաջ տեղի ունեցած ողբերգության պատմական փաստի ճանաչումը կարևոր և անհրաժեշտ ազդակ է ատելությունը, անհանդուրժողականությունը, ռասիզմը և այլատյացությունը արմատախիլ անելու համար», – նշել է նախագահ Յոհաննիսը: Նույն օրը՝ ապրիլի 24-ին, Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի առիթով հայտարարություն տարածեց Ռումինիայի խորհրդարանի մարդու իրավունքների հանձնաժողովը¹⁰⁹⁰:

Ցեղասպանության 100-րդ տարելիցի առիթով ուղերձ հղեց նաև ԱՄՆ նախագահը: Բարաք Օբաման «ցեղասպանություն» եզրը չկիրառեց, բայց հիշատակեց Հռոմի պապի հայտարարությունը: «Ես բազմիցս հայտարարել եմ, որ 1915 թ. դեպքերի վերաբերյալ իմ հայացքներն ու տեսակետը չեն փոխվել: Փաստերի լիարժեք, բացահայտ և շիտակ ճանաչումը բխում է բոլորիս շահերից: Ազգերն ու ժողովուրդներն ավելի ուժեղ են դառ-

¹⁰⁸⁹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 23 ապրիլի, 2015, էջ 1, 4:

¹⁰⁹⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

նում և կարող են հիմք ստեղծել առավել արդար և հանդուրժող ապագայի համար՝ ընդունելով անցյալի ցավոտ դրվագները: Մենք ողջունում ենք Հռոմի պապի տեսակետի արտահայտումը, հայ, թուրք և շատ այլ պատմաբանների հայացքները, որոնք փորձել են լույս սփռել պատմության այս մութ էջերի վրա», – ասված է ԱՄՆ նախագահի՝ 2015 թ. ապրիլի 24-ին հրապարակված ուղերձում: «Այս կարևորագույն պահին մենք կանգնած ենք հայ ժողովրդի կողքին և հիշում ենք նրանց կորուստները: Մենք խոստանում ենք, որ կորուստները չեն մոռացվի: Եվ մենք պարտավորվում ենք դասեր քաղել այս ցավալի ժառանգությունից, որպեսզի ապագա սերունդները չկրկնեն մեր սխալները»¹⁰⁹¹:

2015-ի ապրիլին տասնյակ երկրներում նահանգային ու քաղաքային օրենսդիր մարմիններում ցեղասպանությունը ճանաչող ու դատապարտող բազմաթիվ հայտարարություններ ընդունվեցին: Խնդիրը բարձրացվեց տարբեր մակարդակներով՝ 5 մայրցամաքներում ընդգծելով ցեղասպանության ճանաչման ու իրերն իրենց անուններով կոչելու կարևորությունը: Ցեղասպանության միջազգային ճանաչման նոր փուլի մյուս առանձնահատկությունն այն է, որ ստեղծվել են բոլոր հիմքերը և նախադրյալները, որ խնդիրը դիտարկվի ոչ միայն պատմագիտական, այլ նաև միջազգային իրավագիտական հարթության վրա: Այն ուներ «20-րդ դարի ցեղասպանությունների համեմատական վերլուծություն» խորագիրը: Պատահական չէ, որ ցեղասպանության դեմ պայքարող երկրների միջազգային ընկերակցության 12-րդ համաժողովը, որը կայացավ Երևանում 2015 թ. հուլիսին, ընդգծեց, որ իր գոյության 21 տարիների ընթացքում այն ուսումնասիրել է ոչ միայն հայերի, հույների, ասորիների և ուրիշ այլ ժողովուրդների ցեղասպանությունների տառապանքի փորձը, այլև պայքարել է այդ հանցագործության արդարացման և ժխտողականության դեմ: Ապագա տարիներին ընկերակցության հիմնական նպատակը ոչ միայն ցեղասպանության հետևանքները արձանագրելն է, այլև այն հաղթահարելը:

Սկիզբ է դրվում մեկ այլ գործընթացի, երբ ցեղասպանության միջազգային ճանաչման խնդիրը քաղաքական դաշտից տեղափոխվում է միջազգային իրավունքի, պահանջատիրության դաշտ, ընդ որում՝ փոխհատուցումը տարբեր կերպ կարող է լինել բարոյական, քաղաքական, տնտեսական, նաև տարածքային: Պետք է լավ ուսումնասիրել բոլոր հնարավորությունները և միջազգային ատյաններում բարձրացնել այդ հարցը: Առաջիկա տասնամյակը պետք է լինի հատուցում ստանալու համար պայքարի տասնամյակ: Մեր կարծիքով՝ պետք է ԱՄՆ նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի հիման վրա պահանջատիրական խնդիրներ ներկայացվեն միջազգային ատյաններին՝ Հայոց ցեղասպանության փոխհատուցման պահանջով:

Այսպիսով՝ ցեղասպանության ճանաչման գործընթացը նոր թափ է ստացել, որի հետ անհրաժեշտ է զուգակցել և աշխուժացնել պայքարը եվրոպական դատարաններում՝ Թուրքիայի նկատմամբ պահանջատիրության և հատուցման հարցերի կապակցությամբ՝ ստեղծելով դրա օրինական, պատմաիրավական փաստաթղթային բոլոր հիմքերը:

Ցեղասպանությունը ճանաչած երկրները 2015 թ. հուլիսին արդեն 25-ն էին:

¹⁰⁹¹ «Հայաստանի Հանրապետություն», 24 ապրիլի, 2015, էջ 3:

Պատահական չէ, որ Գերմանիայի Գաշնային Հանրապետության խորհրդարանը 2016 թ. հունիսի 2-ին գրեթե միաձայն ընդունեց Հայոց ցեղասպանության դատապարտման բանաձևը:

Գերմանիայի Բունդեսթագը ամրագրում է իր 2016 թ. հունիսի 2-ին ընդունված բանաձևը, որը նվիրված է ինչպես Եղեռնի զոհերի հիշատակին, այնպես էլ իրադարձությունների պատմական գնահատականին՝ նպատակ ունենալով նպաստել թուրքերի և հայերի միջև հաշտությանը: Բունդեսթագում տեղի ունեցած հատուկ նիստի ընթացքում բոլոր խմբակցություններից ելույթ ունեցողները և Գերմանիայի նախագահը նույնպես այդ քննարկման նախօրյակին դատապարտեցին հայերի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանությունը. ոգեկոչեցին զոհերին ու հաշտության կոչ արեցին:

Բանաձևում նշվում է, որ երկու ժողովուրդների միջև հաշտեցման մասին կարելի է մտածել միայն այն դեպքում, եթե 100 տարի առաջ տեղի ունեցած իրադարձությունները հիմնավորապես պարզաբանվեն, և փաստերը այլևս չժխտվեն: Դրա համար անհրաժեշտ է, որ հայերի տեղահանման և սպանությունների պատմության հետ առերեսվելիս պատմաբաններն ու լրագրողները Թուրքիայում կարողանան ազատ գործել՝ չվախենալով քաղաքական հետապնդումներից:

Բանաձևի ընդունումից հետո Գերմանիայում Թուրքիայի դեսպանը անմիջապես հետ կանչվեց Անկարա: Թուրքիայի նախագահ Ռեջեփ Թայիփ Էրդողանը, որը գտնվում էր Քենիայում, հայտարարեց, թե Բունդեսթագի որոշումը շատ բացասական հետևանքներ է թողնելու թուրք-գերմանական երկկողմ հարաբերությունների վրա: Անկարան մեծ աղմուկ է բարձրացրել Բունդեսթագի որոշման կապակցությամբ՝ սպառնալով Գերմանիայի հետ առևտրատնտեսական հարաբերությունները սահմանափակել և դեսպանին հետ կանչել, նաև հիմք ընդունելով նախկինում այլ երկրների կողմից ընդունված բանաձևերի պատմությունը: Այնուհանդերձ, Բունդեսթագի ընդունված բանաձևը իր ուրույն դերը կունենա ցեղասպանությունների ճանաչման և կանխարգելման գործում: «Գերմանիայի Բունդեսթագի կողմից Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչող բանաձևի ընդունումը իսկապես պատմական քայլ էր արդեն ոչ միայն Հայաստանի և հայ ժողովրդի, Գերմանիայի և գերմանացի ժողովրդի, այլև ողջ քաղաքակիրթ աշխարհի համար: Այն խորհրդանշում է ժողովրդավարության, համամարդկային արժեքների գերակայությունը և ընդգծում Գերմանիայի հետևողական դերն այդ արժեքների պահպանման գործում: Այն ուղերձ է ամբողջ աշխարհին առ այն, որ մարդկության դեմ գործած նույնիսկ հարյուրամյա վաղեմության հանցագործությունները ոչ միայն չեն մոռացվում, այլև դատապարտվում են ճշմարիտ բնորոշմամբ¹⁰⁹², – ասված է Բունդեսթագի նախագահին ուղարկված ՀՀ նախագահի շնորհակալական խոսքում:

Անկասկած, Բունդեսթագի ընդունված բանաձևը նոր թափ կհաղորդի Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացին:

1092 Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետություն, 3 հունիսի, 2016, էջ 1:

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

1990-ական թթ. սկզբին Հայաստանի ազգային անկախության վերականգնումը, հայկական գույգ հանրապետությունների՝ Հայաստանի երրորդ հանրապետության և Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ստեղծումը պատմական նոր շրջափուլ նշանավորեց հայոց նորագույն պատմության մեջ:

ԽՍՀՄ համակարգում սերտաճած և նրա օրգանական մաս կազմող Խորհրդային Հայաստանի անկախացումը բազմաթիվ դրական նվաճումների հետ նաև բազում դժվարություններ ու ծանր փորձություններ բերեց հանրապետությանը: 1980-ական թթ. վերջին նախկին ԽՍՀՄ-ում տեղի ունեցած քաղաքական բուռն զարգացումների հետևանքով Հայաստանը խորհրդային մյուս հանրապետությունների հետ միասին կանգնեց համակարգային բարեփոխումներ իրականացնելու անհրաժեշտության առջև: Այդ բարեփոխումներն ընդգրկում էին հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները՝ քաղաքական, տնտեսական, իրավական, սոցիալական ու մշակութային և իրենց բնույթով ավելի ծավալուն էին ու խորը:

Վերլուծելով քսանից ավելի տարիների ընթացքում Հայաստանի Հանրապետության ներքին կյանքի բարեփոխումներն ու դրանց արդյունքները՝ կարող ենք միանշանակ եզրակացնել, որ չնայած դրական ձեռքբերումներին հնարավոր էր անել ավելին, որ չարվեց մի շարք օբյեկտիվ ու սուբյեկտիվ պատճառներով: Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական հիմնական վերափոխում պետք է համարել առաջին հերթին շուկայական միջավայրի ձևավորումը: Գործում են քաղաքացիական ու քրեական նոր օրենսգրքեր, ընդունվում են բյուջետային, հարկային, մաքսային ու բանկային համակարգերի ու տարբեր ընկերությունների գործունեությունն ու այլ խնդիրներ կարգավորող բազմաթիվ օրենքներ ու օրենսդրական ակտեր: Սկսած 1994 թվականից՝ վերը թվարկված բարեփոխումների և ներդրումների շնորհիվ երկրում արձանագրվել է տարեկան միջին հաշվով 5,9 % տնտեսական աճ, ըստ որում՝ 2001 թ. գրանցվել է 9,6 %, որը շարունակվել է մինչև 2008 թ. համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամը, իսկ հետճգնաժամային շրջանում՝ հատկապես 2012 թ.՝ 7 %:

Չնայած այս ամենին՝ անցած քսանից ավելի տարիներին Հայաստանի Հանրապետությանը չհաջողվեց վերականգնել սոցիալ-տնտեսական զարգացման, բնակչության կենսամակարդակի մինչանցումային մակարդակը: Ավելին՝ պաշտոնական տվյալներով բնակչության 35 %-ից ավելին համարվում է աղքատ, ընդ որում՝ մոտ մեկ քառորդը՝ ծայրահեղ աղքատ, բնակչության եկամուտների բևեռացումը ամենամեծն է նախկին Խորհրդային Միության երկրների շարքում: Արմատական փոփոխություններ չեն արձանագրվել նաև տնտեսական ճյուղային կառուցվածքում և համաշխարհային շուկաներում մրցունակ արտադրանք արտադրելու ոլորտում:

1990-ական թթ. սկզբներից սկսած՝ կտրուկ խզվեցին հատկապես արտադրական կողպերատիվ կապերը, փակվեցին ապրանքների արտահանման ուղիները, և տնտեսությունն ու հասարակությունը հայտնվեցին խոր ճգնաժամի մեջ: Այդ բոլորին գումարվեցին պատերազմը, շրջափակումը, 1988 թ. երկրաշարժը, բռնազաղթը և այլն: Այդ ճգնաժամն ուներ ինչպես օբյեկտիվ, այնպես էլ սուբյեկտիվ պատճառներ:

Հայաստանում բարեփոխումները չիրականացվեցին համալիր և առավել հետևողականորեն, ինչը կբարձրացներ բարեփոխումների գործընթացի կառավարման որակն ու արդյունավետությունը: Ի տարբերություն բարեփոխումների շուկային տարբերակ ընտրած երկրների՝ Հայաստանում գների և արտաքին առևտրի ազատականացումը չուղեկցվեց ֆինանսական կայունությամբ, մակրոտնտեսական հավասարակշռության, լայնամասշտաբ մասնավորեցման ծավալման գործընթացներով: Հանրապետությունում կենսագործվող սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները հաճախ մեխանիկական ընդօրինակումն էին այս կամ այն երկրում կատարվող ընդհանուր գործընթացների՝ առանց հաշվի առնելու տեղական առանձնահատկություններն ու ավանդույթները:

Առանց լուրջ նախապատրաստական աշխատանքների սկսվեցին հողի սեփականաշնորհման աշխատանքները: Արդյունքում տարեցտարի կրճատվեցին ցանքատարածությունները, անասնազվխաքանակը, գյուղացիությունը զանգվածաբար հրաժարվեց իր երազած մասնավոր սեփականությունից՝ բռնելով արտագաղթի և արտագնացության կործանարար ուղին: Անկազմակերպ և չմտածված ձևով կենսագործվեց արդյունաբերության սեփականաշնորհումը: Անկախացումից հետո օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ պատճառներով գրկվելով հումքից և էներգիայից՝ արդյունաբերության մի շարք ճյուղեր դադարեցին գործելուց: ԱՊՀ երկրներից ամենաբարձր արդյունաբերական զարգացում ունեցող Հայաստանը 1990-ականների կեսերին հայտնվեց ամենացածր մակարդակի վրա: Այս բնագավառի սեփականաշնորհումը նույնպես կատարվեց արագացված տեմպերով՝ ավելի շուտ քանդելով նախկին հզոր արդյունաբերությունը, քան կառուցելով:

Որոշ բարեփոխումներ կատարվեցին դրամավարկային և բանկային համակարգերում ժամանակակից պահանջներին համապատասխանեցնելու նպատակով: Սակայն այստեղ ևս նկատվեցին խոշոր չափերի հասնող վարկերի ու բնակչության միջոցների յուրացումներ: Դրամավարկային վերափոխումները, ըստ էության, քիչ նպաստեցին հատկապես միջին և փոքր ձեռնարկությունների ամրապնդմանն ու զարգացմանը: Փաստորեն՝ պետությունն իր ֆինանսական վիճակը բարելավեց մանր ու միջին արտադրողի հաշվին՝ կամա թե ակամա հովանավորելով սովետային տնտեսությունն ու նպաստելով բևեռացման խորացմանը:

Անկախացումից հետո հայտարարելով, որ ՀՀ-ն սոցիալական պետություն է, չմշակվեց հասարակության բոլոր շերտերի շահերը հաշվի առնող սոցիալական ամբողջական քաղաքականություն: Այս բնագավառում ևս չգործարկվեցին հասարակության հատկապես անաշխատունակ և սակավագոր խավերի շահերը պաշտպանելու մեխանիզմներ: Իրականացվող սոցիալական բարեփոխումները չնպաստեցին բնակչության հիմնական կենսախնդիրների լուծմանը: Սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամը քայքայիչ ազդեցություն ունեցավ նաև առողջապահության, գիտակրթական բնագավառներում: Պետական հատկացումների տարեցտարի նվազումը, վճարովի սպասարկումները հասարակության աղքատ մեծամասնությանը գրկեցին այդ բնագավառներից օգտվելու հնարավորությունից: Դա իր բացասական ազդեցությունն ունեցավ գիտության, գիտակրթական հիմնարկների գործունեության վրա: Արդյունքում մոտ 4 անգամ կրճատվեց գիտական աշխատողների քանակը: Հայտնվելով համատարած ճգնաժամային վիճակում՝ թերազնահատվեց գիտության դերը, չգիտակցվեց, որ նա ազգային հարստություն է, նպաստավոր պայմաններ չստեղծվեցին գիտական հետազոտությունների համար: Շու-

տով անկախության առաջին շրջանի դժվարություններին ու թերություններին փոխարինեցին հաջողությունները: Հետագա տարիներին դրությունն աստիճանաբար շտկվեց: Վերելքի ուղին բռնեցին արդյունաբերությունն ու գյուղատնտեսությունը, աշխուժացավ հոգևոր-մշակութային կյանքը: Հաջողություններ արձանագրվեցին հասարակական-քաղաքական կյանքի մյուս ոլորտներում ևս: Կառուցվեցին հայկական երկու անկախ պետությունների հիմքերը, կայացան Հայաստանի զույգ հանրապետությունները՝ ՀՀ-ն և ԼՂՀ-ն, դրական քայլեր իրականացվեցին ժողովրդավարության, ազատ տնտեսության, քաղաքացիական հասարակության ստեղծման, ներքին կյանքի կայունության, խաղաղության ապահովման, մեր երկրի անվտանգության գլխավոր երաշխիքի՝ ազգային բանակի ստեղծման ու ամրապնդման, հավասարակշռված արտաքին քաղաքականություն վարելու և միջազգային հանրությանը ինտեգրվելու գործում: Պատմության համար ակնթաք համարվող, իսկ մեր ժողովրդի համար երկար, բարդ ու ծանր փորձություններով լի քսանից ավելի տարիները եղան կորուստների, փնտրտուքի, հաջողությունների ու նվաճումների տարիներ: Այսօր ունենք կայացած պետական կառավարման համակարգ՝ ժամանակակից պետության բոլոր հատկանիշներով հանդերձ, ունենք ազգային բանակ և սեփական ռազմական արդյունաբերություն, որը մեր ժողովրդի հզորության ու երկրի պաշտպանության գրավականն է:

Պատահական չէ, որ 2011 թ. սեպտեմբերի 21-ին Հայաստանի Հանրապետության անկախության 20-ամյակին նվիրված զորահանդեսի ժամանակ Հանրապետության հրապարակով անցան հայկական արտադրության ռազմական հզոր տեխնիկան՝ զրահապատ մեքենաներ, անօդաչու թռչող սարքեր, ինչպես նաև խրոխտ շարքերով հայրենիքի պաշտպանները՝ աշխարհին ցուցադրելով իրենց մարտական պատրաստվածությունը, անկուտրում կամքն ու ոգին: Այդ օրերին հայ ժողովուրդն ապրեց հպարտության հուզիչ պահեր՝ գալիքին նայելով վստահությամբ և նորանոր հաղթանակներ կերտելու վճռականությամբ: Սեփական բանակի նկատմամբ հպարտությունը, խանդավառ տրամադրությունը իշխող էր նաև հայոց բանակի կազմավորման 20-ամյակի օրերին (2012 թ. հունվարի 28-ին): Իբրև անկախության ամենամեծ ձեռքբերում՝ նշվեց հայոց ազգային բանակի կազմավորումը և նրա համաժողովրդական սխրանքով ձեռք բերած հաղթանակը: Այդ հաղթանակով կերտված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը մեր ժողովրդի հպարտությունն է: Այն կայացած պետություն է՝ իր բոլոր կառույցներով: Նույնիսկ պատերազմի սպառնալիքի պայմաններում ԼՂՀ-ն անհամեմատ ավելի ժողովրդավարական երկիր է, քան այն պետությունը, որն անընդհատ սպառնալիք է հնչեցնում հայության դեմ:

Այսպիսով՝ հանրապետության տնտեսության փլուզման կասեցումը, երկրի պաշտպանունակության ամրապնդումը, հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացման և այլ բնագավառների ձեռքբերումները վկայում են անկախության ուղին որդեգրած ժողովրդի անսպառ հնարավորությունների մասին:

Ն Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ

Ա. ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ
ԱՐՅԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ
ԵՎ ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽ
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՆՈՉԱԿՄԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԱԽԱԳԱՏՆԵՐ

1. Տեր-Պետրոսյան Լևոն Հակոբի
11.11.1991 - 03.11.1998

2. Քոչարյան Ռոբերտ Սեդրակի
10.04.1998 - 19.04.2008

3. Մարգարյան Սերժ Ազատի
09.04.2008 - 09.04.2018

ՆՏ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ (ՆՏ ԳԽ),
ԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ (ԱԺ) ՆԱԽԱԳԱՏՆԵՐ

1. Տեղ-Պետրոսյան Լևոն Հակոբի
04.08.1990-16.10.1991 (11.11.1991)

2. Արաբոցյան Բաբկեն Գորգոսենի
11.11.1991 - 04.02.1998

3. Հարությունյան Խոսրով Մելիքի
09.02.1998 - 07.06.1999

4. Գեմիգյան Կարեն Սերոբի
17.06.1999 - 27.10.1999

5. Խաչատրյան Արմեն Ավագի
02.11.1999 - 12.06.2003

6. Բաղդասարյան Արթուր Վահանի
12.06.2003 - 21.05.2006

7. Թորոսյան Տիգրան Ստրիկի
01.06.2006 - 26.09.2008

8. Արսահանյան Հովիկ Արզամի
29.09.2008 - 21.11.2011,
31.05.2012-13.04.2014

9. Նիկոյան Մամվել Պարզևի
06.12.2011-31.05.2012

10. Մահակյան Գալուստ Գրիգորի
29.04.2014-18.05.2017

11. Բաբլոյան Արա Մայենի
18.05.2017-ից առ այսօր

ՀՀ ՎԱՐՉԱՊԵՏՆԵՐ

1. Մանուկյան Վազգեն Միքայելի
06.08.1990 - 22.11.1991

2. Հարությունյան Գագիկ Գարուշի
պաշտոնակատար
22.11.1991-30.07.1992

3. Հարությունյան Խոսրով Մելիքի
30.07.1992 - 02.02.1993

4. Բագրատյան Հրանտ Արարատի
12.02.1993 - 19.09.1996

5. Սարգսյան Արմեն Վարդանի
20.09.1996 - 20.03.1997

6. Քոչարյան Ռոբերտ Սեդրակի*
20.03.1997 - 09.04.1998

7. Գարրինյան Արմեն Ռազմիկի
20.04.1998 - 11.06.1999

8. Մարգարյան Վազգեն Զավենի
11.06.1999 - 27.10.1999

9. Մարգարյան Արամ Զավենի
02.11.1999 - 02.05.2000

10. Մարգարյան Անդրանիկ Նահապետի
12.05.2000 - 25.03.2007

11. Մարգարյան Մերժ Ազատի
04.04.2007 - 09.04.2008

12. Մարգարյան Տիգրան Մուրենի
09.04.2008 - 03.04.2014

13. Արախամյան Հովիկ Արգամի
13.04.2014 - 08.09.2016

14. Կարապետյան Կարեն Վիլենի
13.09.2016 - 17.04.2018

ՀՀ ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐ

Ազգային անվտանգության նախարարություն

1990-1990 • Հուսիկ Հարությունյան • Պետական անվտանգության կոմիտեի նախագահ
1992-1992 • Վալերի Պողոսյան • Ազգային անվտանգության պետական վարչության պետ
1993-1994 • Էդուարդ Սիմոնյանց • Ազգային անվտանգության պետական վարչության պետ
1995-1995 • Գավիթ Շահնազարյան • Ազգային անվտանգության պետական վարչության պետի պաշտոնակատար
1995-1996 • Սերժ Սարգսյան • Ազգային անվտանգության նախարար
1999-1999 • Սերժ Սարգսյան • Ազգային անվտանգության նախարար
1999-2002 • Կառլոս Պետրոսյան • Ազգային անվտանգության նախարար

Աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարություն

2003-2008 • Աղվան Վարդանյան • Աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարար
2008-2009 • Արսեն Համբարձումյան • Աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարար
2009-2009 • Գևորգ Պետրոսյան • Աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարար
2009-2010 • Մխիթար Մնացականյան • Աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարար
2010-2012 • Արթուր Գրիգորյան • Աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարար
2012-2018 • Արտեմ Ասատրյան • Աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարար

Առողջապահության նախարարություն

1990-1991 • Միհրան Նազարեթյան • Առողջապահության նախարար
1991-1997 • Արա Բաբլոյան • Առողջապահության նախարար
1997-1998 • Գագիկ Ստամբոլցյան • Առողջապահության նախարար
1998-2000 • Հայկ Նիկողոսյան • Առողջապահության նախարար
2000-2000 • Արարատ Սկրտչյան • Առողջապահության և սոցիալական ապահովության նախարար
2000-2003 • Արարատ Սկրտչյան • Առողջապահության նախարար
2003-2007 • Նորայր Գավիդյան • Առողջապահության նախարար

2007-2012 • Հարություն Քուշկյան • Առողջապահության նախարար
2012-2014 • Գերենիկ Դումանյան • Առողջապահության նախարար
2014-2016 • Արմեն Մուրադյան • Առողջապահության նախարար
2016-2018 • Լևոն Ալթունյան • Առողջապահության նախարար

Արդարադատության նախարարություն

1991-1996 • Վահե Ստեփանյան. • Արդարադատության նախարար
1996-1998 • Մարատ Ալեքսանյան • Արդարադատության նախարար
1998-2007 • Դավիթ Հարությունյան • Արդարադատության նախարար
2007-2010 • Գևորգ Դանիելյան • Արդարադատության նախարար
2010-2014 • Հրայր Թովմասյան • Արդարադատության նախարար
2014-2015 • Հովհաննես Մանուկյան • Արդարադատության նախարար
2015-2017 • Արփինե Հովհաննիսյան • Արդարադատության նախարար

Արդյունաբերության և առևտրի նախարարություն

1990-1991 • Արտակ Դավթյան • Առևտրի նախարար
1991-1992 • Ալեքսանդր Շաքարյան • Առևտրի նախարարի պաշտոնակատար
1991-1997 • Աշոտ Սաֆարյան • Արդյունաբերության նախարար
1992-1994 • Տիգրան Գրիգորյան • Առևտրի նախարար
1994-1994 • Ռուդոլֆ Թեյմուրազյան • Թեթև արդյունաբերության նախարար
1994-1995 • Լևիկ Խաչատրյան • Առևտրի նախարար
1995-1996 • Վահան Մելքոնյան • Առևտրի, սպասարկումների և զբոսաշրջիկության նախարար
1996-1997 • Գառնիկ Նանագուլյան • Առևտրի, սպասարկումների և զբոսաշրջիկության նախարար
1997-1998 • Գառնիկ Նանագուլյան • Արդյունաբերության և առևտրի նախարար
1998-1999 • Հայկ Գևորգյան • Արդյունաբերության և առևտրի նախարար
1999-2000 • Կարեն Ճճմարիտյան • Արդյունաբերության և առևտրի նախարար
2002-2007 • Կարեն Ճճմարիտյան • Առևտրի և տնտեսական զարգացման նախարար

Արտակարգ իրավիճակների նախարարություն

2008-2010 • Մհեր Շահգեղյան • Արտակարգ իրավիճակների նախարար
2010-2014 • Արմեն Երիցյան • Արտակարգ իրավիճակների նախարար
2014-2016 • Արմեն Երիցյան • Տարածքային կառավարման և արտակարգ իրավիճակների նախարար
2016-2016 • Արմեն Երիցյան • Արտակարգ իրավիճակների նախարար

Արտաքին գործերի նախարարություն

1991-1991 • Աշոտ Եղիազարյան • Արտաքին գործերի նախարարի պաշտոնակատար
1991-1992 • Րաֆֆի Հովհաննիսյան • Արտաքին գործերի նախարար

1993-1996 • Վահան Փափազյան • Արտաքին գործերի նախարար
1996-1998 • Ալեքսանդր Արզումանյան • Արտաքին գործերի նախարար
1998-2008 • Վարդան Օսկանյան • Արտաքին գործերի նախարար
2008-2018 • Էդվարդ Նալբանդյան • Արտաքին գործերի նախարար

Բնապահպանության նախարարություն

1990-1991 • Վռամ Թևոսյան • Բնության պահպանության պետական կոմիտեի նախագահ
1991-1994 • Կարինե Դանիելյան • Բնապահպանության և շրջակա միջավայրի նախարար
1994-1995 • Սուրեն Ավետիսյան • Բնության և շրջակա միջավայրի պահպանության նախարար
1995-1996 • Սուրեն Ավետիսյան • Բնապահպանության և ընդերքի նախարար
1996-1997 • Սուրեն Ավետիսյան • Բնապահպանության նախարար
1997-1998 • Սարգիս Շահազիզյան • Բնապահպանության նախարար
1998-2000 • Գևորգ Վարդանյան • Բնապահպանության նախարար
2000-2001 • Մուրադ Մուրադյան • Բնապահպանության նախարար
2001-2007 • Վարդան Այվազյան • Բնապահպանության նախարար
2007-2014 • Արամ Հարությունյան • Բնապահպանության նախարար
2014-2016 • Արամայիս Գրիգորյան • Բնապահպանության նախարար
2016-2018 • Արծվիկ Մինասյան • Բնապահպանության նախարար

Գյուղատնտեսության նախարարություն

1990-1990 • Ռոբերտ Մեհրաբյան • Սննդի արդյունաբերության նախարար
1990-1993 • Ռաֆայել Շահբազյան • Հացամթերքների նախարար
1991-1991 • Յուրիկ Ջավադյան • Գյուղատնտեսության նախարար
1991-1993 • Գագիկ Շահբազյան • Պետնախարար, գյուղատնտեսության նախարար
1993-1994 • Աշոտ Ոսկանյան • Գյուղատնտեսության նախարար
1993-1996 • Դավիթ Ջադոյան • Պարենի և մթերումների նախարար
1995-1996 • Աշոտ Ոսկանյան • Գյուղատնտեսության և պարենի նախարար
1996-1999 • Վլադիմիր Մովսիսյան • Գյուղատնտեսության նախարար
1999-2000 • Գագիկ Շահբազյան • Գյուղատնտեսության նախարար
2000-2000 • Ջավեն Գևորգյան • Գյուղատնտեսության և բնօգտագործման նախարար
2000-2002 • Ջավեն Գևորգյան • Գյուղատնտեսության նախարար
2002-2003 • Դավիթ Ջադոյան • Գյուղատնտեսության նախարար
2003-2008 • Դավիթ Լոքյան • Գյուղատնտեսության նախարար
2008-2009 • Արամայիս Գրիգորյան • Գյուղատնտեսության նախարար
2009-2010 • Գերասիմ Ալավերդյան • Գյուղատնտեսության նախարար
2010-2016 • Սերգո Կարապետյան • Գյուղատնտեսության նախարար
2016-2018 • Իգնատի Առաքելյան • Գյուղատնտեսության նախարար

Էկոնոմիկայի նախարարություն

- 2008-2010 • Ներսես Երիցյան • Էկոնոմիկայի նախարար
- 2010-2013 • Տիգրան Գավթյան • Էկոնոմիկայի նախարար
- 2013-2014 • Վահրամ Ավանեսյան • Էկոնոմիկայի նախարար
- 2014-2016 • Կարեն Դժմարիտյան • Էկոնոմիկայի նախարար
- 2016-2016 • Արծվիկ Մինասյան • Էկոնոմիկայի նախարար

Էներգետիկայի նախարարություն

- 1992-1993 • Սեպուհ Թաշճեան • Էներգետիկայի և վառելիքի նախարար
- 1993-1993 • Հրայր Հովհաննիսյան • Էներգետիկայի և վառելիքի նախարարի պաշտոնակատար
- 1993-1993 • Մելս Հակոբյան • Էներգետիկայի և վառելիքի նախարար
- 1993-1995 • Միրոն Շիշմանյան • Էներգետիկայի և վառելիքի նախարար
- 1995-1995 • Գագիկ Մարտիրոսյան • Էներգետիկայի և վառելիքի նախարար
- 1995-1998 • Գագիկ Մարտիրոսյան • Էներգետիկայի նախարար
- 1998-1999 • Սերուժան Սիքայելյան • Էներգետիկայի նախարար
- 1999-2000 • Գավիթ Չաղոյան • Էներգետիկայի նախարար
- 2000-2001 • Կարեն Գալստյան • Էներգետիկայի նախարար
- 2001-2014 • Արմեն Մովսիսյան • Էներգետիկայի նախարար

Էներգետիկայի և բնական պաշարների նախարարություն

- 2007-2014 • Արմեն Մովսիսյան • Էներգետիկայի և բնական պաշարների նախարար
- 2014-2016 • Երվանդ Չախարյան • Էներգետիկայի և բնական պաշարների նախարար
- 2016-2018 • Աշոտ Մանուկյան • Էներգետիկ ենթակառուցվածքների և բնական պաշարների նախարար

Կառավարության աշխատակազմ

- 1995-1996 • Մերգեյ Մանասարյան • Կառավարության քարտուղար-նախարար
- 1996-1997 • Գագիկ Շահբազյան • Կառավարության աշխատակազմի ղեկավար-նախարար
- 1997-1998 • Շահեն Կարամանուկյան • Կառավարության աշխատակազմի ղեկավար-օպերատիվ հարցերի նախարար
- 1999-2000 • Շահեն Կարամանուկյան • Կառավարության աշխատակազմի ղեկավար նախարար
- 2000-2000 • Անդրանիկ Մանուկյան • Կառավարության աշխատակազմի ղեկավար-նախարար
- 2000-2008 • Մանուկ Թովուզյան • Կառավարության աշխատակազմի ղեկավար-նախարար
- 2013-2014 • Վաչե Գաբրիելյան • Կառավարության աշխատակազմի ղեկավար-նախարար
- 2014-2017 • Գավիթ Հարությունյան • Կառավարության աշխատակազմի ղեկավար-նախարար

Կառավարությանն առընթեր արտակարգ իրավիճակների վարչության պետ - նախարար

1991-1991 • Ստեփան Բաղայան • Արտակարգ իրավիճակների պետական վարչության պետ

1995-1997 • Ստեփան Բաղայան • Արտակարգ իրավիճակների վարչության պետ- նախարար

Կրթության և գիտության նախարարություն

1990-1991 • Վիլիկ Հարությունյան • Բարձրագույն կրթության և գիտության պետական կոմիտեի նախագահ

1990-1992 • Արեգ Գրիգորյան • Լուսավորության նախարար

1991-1991 • Վարդգես Գնունի • Բարձրագույն կրթության և գիտության պետական կոմիտեի նախագահ

1991-1995 • Վարդգես Գնունի • Բարձրագույն կրթության և գիտության նախարար

1992-1994 • Հայկ Ղազարյան • Լուսավորության նախարար

1994-1995 • Աշոտ Բլեյան • Լուսավորության նախարարի պաշտոնակատար

1995-1995 • Արմենակ Ղազարյան • Կրթության և գիտության նախարար

1996-1996 • Վարդգես Գնունի • Կրթության և գիտության նախարար

1996-1998 • Արտաշես Պետրոսյան • Կրթության և գիտության նախարար

1998-1999 • Լևոն Սկրտչյան • Կրթության և գիտության նախարար

1999-2001 • Էդուարդ Ղազարյան • Կրթության և գիտության նախարար

2001-2003 • Լևոն Սկրտչյան • Կրթության և գիտության նախարար

2003-2006 • Սերգո Երիցյան • Կրթության և գիտության նախարար

2006-2008 • Լևոն Սկրտչյան • Կրթության և գիտության նախարար

2008-2009 • Սպարտակ Սեյրանյան • Կրթության և գիտության նախարար

2009-2016 • Արմեն Աշոտյան • Կրթության և գիտության նախարար

2016-2018 • Լևոն Սկրտչյան • Կրթության և գիտության նախարար

Միջազգային տնտեսական ինտեգրման և բարեփոխումների նախարարություն

2014-2018 • Վաչե Գաբրիելյան • Փոխվարչապետ, միջազգային տնտեսական ինտեգրման և բարեփոխումների նախարար

Մշակույթի նախարարություն

1990-1991 • Պերճ Զեյթունցյան • Մշակույթի նախարար

1991-1996 • Հակոբ Հակոբյան • Մշակույթի նախարար

2007-2016 • Հասմիկ Պողոսյան • Մշակույթի նախարար

2016-2018 • Արմեն Ամիրյան • Մշակույթի նախարար

Մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարարություն

1995-1996 • Հակոբ Հակոբյան • Մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարար

- 1996-1998 • Արմեն Սմբատյան • Մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարար
- 1998-2003 • Ռուանդ Շառոյան • Մշակույթի, երիտասարդության հարցերի և սպորտի նախարար
- 2003-2004 • Թամարա Պողոսյան • Մշակույթի և երիտասարդության հարցերի նախարար
- 2004-2006 • Հովիկ Հովեյան • Մշակույթի և երիտասարդության հարցերի նախարար

Նախարարներ

- 1995-1996 • Գագիկ Շահբազյան • ԱՊՀ-ի, Եվրամիության և միջազգային տնտեսական կազմակերպությունների հետ կապերի գծով նախարար
- 1995-1996 • Արսեն Քամալյան • Ազգային ժողովի հետ կապերի գծով նախարար
- 1998-1999 • Վահրամ Ավանեսյան • Տնտեսական և կառուցվածքային բարեփոխումների նախարար
- 1999-1999 • Լեոնարդ Պետրոսյան • Օպերատիվ հարցերի նախարար
- 1999-2000 • Վահան Շիրխանյան • Արտադրական ենթակառուցվածքների գործունեությունը համակարգող նախարար

Ներքին գործերի նախարարություն

- 1990-1991 • Կառլոս Ղազարյան • Ներքին գործերի նախարար
- 1991-1992 • Վալերի Պողոսյան • Ներքին գործերի նախարար
- 1992-1996 • Վանո Սիրադեղյան • Ներքին գործերի նախարար
- 1996-1999 • Սերժ Սարգսյան • Ներքին գործերի և ազգային անվտանգության նախարար
- 1999-1999 • Սուրեն Աբրահամյան • Ներքին գործերի նախարար
- 1999-2002 • Հայկ Հարությունյան • Ներքին գործերի նախարար

Պաշտպանության նախարարություն

- 1991-1992 • Վազգեն Սարգսյան • Պաշտպանության նախարար
- 1992-1993 • Նորատ Տեր-Գրիգորյանց • Պաշտպանության նախարարի պաշտոնակատար
- 1992-1993 • Վազգեն Մանուկյան • Պաշտպանության նախարար
- 1993-1995 • Սերժ Սարգսյան • Պաշտպանության նախարար
- 1995-1999 • Վազգեն Սարգսյան • Պաշտպանության նախարար
- 1999-2000 • Վաղարշակ Հարությունյան • Պաշտպանության նախարար
- 2000-2007 • Սերժ Սարգսյան • Պաշտպանության նախարար
- 2007-2008 • Միքայել Հարությունյան • Պաշտպանության նախարար
- 2008-2016 • Սեյրան Օհանյան • Պաշտպանության նախարար
- 2016-2018 • Վիգեն Սարգսյան • Պաշտպանության նախարար

Պետական գույքի կառավարման նախարարություն

- 1996-1996 • Նորայր Խաչատրյան • Սեփականաշնորհման և օտարերկրյա ներդրումների նախարար
- 1997-1997 • Նորայր Խաչատրյան • Սեփականաշնորհման նախարար
- 1997-2000 • Պավել Ղալթախչյան • Սեփականաշնորհման նախարար
- 2000-2003 • Դավիթ Վարդանյան • Պետական գույքի կառավարման նախարար

Պետական եկամուտների նախարարություն

- 1992-1992 • Հուսիկ Հարությունյան • Հարկային պետական տեսչության պետ
- 1992-1994 • Սուրեն Սահակյան • Հարկային պետական տեսչության պետ
- 1994-1994 • Պավել Սաֆարյան • Հարկային պետական տեսչության պետ
- 1995-1995 • Պավել Սաֆարյան • Հարկային տեսչության պետ-նախարար
- 1995-1997 • Պավել Սաֆարյան • Հարկային տեսչության պետ
- 1997-1998 • Արտաշես Թումանյան • Հարկային տեսչության պետ
- 1998-1998 • Սմբատ Այվազյան • Հարկային տեսչության պետ
- 1999-1999 • Լևոն Բարխուդարյան • Ֆինանսների նախարար
- 1999-2000 • Սմբատ Այվազյան • Պետական եկամուտների նախարար
- 2000-2000 • Գագիկ Պողոսյան • Պետական եկամուտների նախարար
- 2000-2001 • Անդրանիկ Մանուկյան • Պետական եկամուտների նախարար
- 2001-2003 • Երվանդ Զախարյան • Պետական եկամուտների նախարար

Պետական նախարարներ

- 1991-1992 • Գրիգոր Արեշյան • Պետնախարար
- 1991-1992 • Ռուբեն Չիֆթալարյան • Պետնախարար
- 1991-1993 • Գևորգ Վարդանյան • Պետնախարար
- 1991-1993 • Գագիկ Շահբազյան • Պետնախարար, գյուղատնտեսության նախարար
- 1991-1993 • Վիգեն Չիտեչյան • Պետնախարար
- 1992-1992 • Հրաչ Հակոբյան • Պետնախարար
- 1992-1993 • Վազգեն Մանուկյան • Պետնախարարի պաշտոնակատար
- 1993-1995 • Վազգեն Սարգսյան • Պետնախարար
- 1993-1995 • Գագիկ Շահբազյան • Պետնախարար
- 1993-1995 • Արմենակ Ղազարյան • Պետնախարար
- 1993-1995 • Ռաֆայել Բագոյան • Պետնախարար
- 1993-1995 • Գագիկ Մարտիրոսյան • Պետնախարար
- 1993-1995 • Սեպուհ Թաշճեան • Պետնախարար

Սոցիալական ապահովության նախարարություն

- 1990-1995 • Աշոտ Եսայան • Աշխատանքի և սոցիալական ապահովության նախարար
- 1995-1996 • Ռաֆայել Բագոյան • Սոցիալական ապահովության, զբաղվածության, բնակչության տեղաշարժի նախարար
- 1996-1998 • Հրանուշ Հակոբյան • Սոցիալական ապահովության նախարար

1998-1999 • Գազիկ Եզանյան • Սոցիալական ապահովության նախարար
1999-2000 • Ռազմիկ Մարտիրոսյան • Սոցիալական ապահովության նախարար
2000-2003 • Ռազմիկ Մարտիրոսյան • Սոցիալական ապահովության նախարար

Սպորտի և երիտասարդության հարցերի նախարարություն

2008-2010 • Արմեն Գրիգորյան • Սպորտի և երիտասարդության հարցերի
նախարար
2010-2012 • Արթուր Պետրոսյան • Սպորտի և երիտասարդության հարցերի
նախարար
2013-2014 • Յուրի Վարդանյան • Սպորտի և երիտասարդության հարցերի
նախարար
2014-2016 • Գաբրիել Ղազարյան • Սպորտի և երիտասարդության հարցերի
նախարար
2016-2018 • Հրաչյա Ռոստոմյան • Սպորտի և երիտասարդության հարցերի
նախարար

Սփյուռքի նախարարություն

2008-2018 • Հրանուշ Հակոբյան • Սփյուռքի նախարար

**Վիճակագրության, պետական ռեգիստրի և վերլուծության վարչության պետ-
նախարար**

1990-1990 • Լևոն Դավթյան • Վիճակագրության պետկոմի նախագահ
1991-1991 • Վահան Մելքոնյան • Նյութական ռեսուրսների նախարար
1991-1995 • Լևոն Դավթյան • ՀՀ վիճակագրության, պետական ռեգիստրի և
վերլուծության պետական վարչության պետ
1995-1998 • Էդուարդ Աղաջանով • Վիճակագրության, պետական ռեգիստրի և
վերլուծության վարչության պետ
1998-2000 • Ստեփան Մնացականյան • Վիճակագրության, պետական ռեգիստրի և
վերլուծության նախարար

Տարածքային կառավարման նախարարություն

1995-1996 • Ռուբիկ Բարսեղյան • Տարածքային կառավարման գծով նախարար
1996-1998 • Գալուստ Գամազյան • Տարածքային կառավարման նախարար
1998-1999 • Դավիթ Ջադոյան • Տարածքային կառավարման և օպերատիվ
հարցերի նախարար
1999-2000 • Խոսրով Հարությունյան • Տարածքային կառավարման նախարար
2000-2001 • Հովիկ Աբրահամյան • Տարածքային կառավարման և
քաղաքաշինության գործունեությունը համակարգող նախարար
2001-2002 • Հովիկ Աբրահամյան • Տարածքային կառավարման նախարար
2002-2005 • Հովիկ Աբրահամյան • Տարածքային կառավարման և
ենթակառուցվածքների գործունեությունը համակարգող նախարար
2005-2007 • Հովիկ Աբրահամյան • Տարածքային կառավարման նախարար

2007-2008 • Հովիկ Աբրահամյան • Փոխվարչապետ, ՀՀ տարածքային կառավարման նախարար
2008-2014 • Արմեն Գևորգյան • Փոխվարչապետ, ՀՀ տարածքային կառավարման նախարար
2016-2018 • Դավիթ Լոբյան • Տարածքային կառավարման և զարգացման նախարար

Տեղեկատվության նախարարություն

1993-1993 • Հրաչ Թամրազյան • Կառավարությանն առընթեր հրատարակչական գործերի վարչության պետ
1995-1996 • Հրաչ Թամրազյան • Տեղեկատվության նախարար

Տնտեսական զարգացման և ներդրումների նախարարություն

2016-2018 • Սուրեն Կարայան • Տնտեսական զարգացման և ներդրումների նախարար

Տրանսպորտի և կապի նախարարություն

1988-1991 • Ռոբերտ Ավոյան • Կապի նախարար
1990-1990 • Հենրիկ Քոչինյան • Ավտոտրանսպորտի նախարար
1991-1998 • Գրիգոր Պողպատյան • Կապի նախարար
1995-1998 • Հենրիկ Քոչինյան • Տրանսպորտի և հաղորդակցության նախարար
1998-1999 • Արտակ Վարդանյան • Փոստի և հեռահաղորդակցության նախարար
1998-2000 • Երվանդ Չախարյան • Տրանսպորտի նախարար
1999-2000 • Ռուբեն Տոնոյան • Փոստի և հեռահաղորդակցության նախարար
2000-2000 • Ռոբերտ Նազարյան • Տրանսպորտի և կապի նախարար
2000-2001 • Էդուարդ Մադաթյան • Տրանսպորտի և կապի նախարար
2001-2001 • Երվանդ Չախարյան • Տրանսպորտի և կապի նախարար
2001-2008 • Անդրանիկ Մանուկյան • Տրանսպորտի և կապի նախարար
2008-2010 • Գուրգեն Սարգսյան • Տրանսպորտի և կապի նախարար
2010-2012 • Մանուկ Վարդանյան • Տրանսպորտի և կապի նախարար
2012-2016 • Գագիկ Բեգլարյան • Տրանսպորտի և կապի նախարար
2016-2018 • Վահան Մարտիրոսյան • Տրանսպորտի, կապի և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների նախարար

Քաղաքաշինության նախարարություն

1990-1990 • Ռոմեո Ջուլիակյան • Ճարտարապետության և քաղաքաշինության պետկոմի նախագահ
1990-1993 • Գագիկ Մարտիրոսյան • Շինարարության նախարար
1991-1995 • Ռոմեո Ջուլիակյան • Ճարտարապետության և քաղաքաշինության պետական վարչության պետ
1993-1995 • Ֆելիքս Փիրումյան • Շինարարության նախարար
1995-1999 • Ֆելիքս Փիրումյան • Քաղաքաշինության նախարար

1999-2000 • Հրայր Հովհաննիսյան • Քաղաքաշինության նախարար
2000-2000 • Լեոնիդ Հակոբյան • Տարածքային կառավարման և քաղաքաշինության
գործունեությունը համակարգող նախարար
2001- 2003 • Դավիթ Լոբյան • Քաղաքաշինության նախարար
2003-2004 • Արա Արամյան • Քաղաքաշինության նախարար
2008-2012 • Վարդան Վարդանյան • Քաղաքաշինության նախարար
2012-2014 • Սամվել Թադևոսյան • Քաղաքաշինության նախարար
2014-2016 • Նարեկ Սարգսյան • Քաղաքաշինության նախարար

Ֆինանսների նախարարություն

2008-2010 • Տիգրան Դավթյան • Ֆինանսների նախարար
2010-2013 • Վաչե Գաբրիելյան • Ֆինանսների նախարար
2013-2014 • Դավիթ Սարգսյան • Ֆինանսների նախարար
2014-2016 • Գագիկ Խաչատրյան • Ֆինանսների նախարար
2016-2018 • Վարդան Արամյան • Ֆինանսների նախարար

Ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարարություն

1990-1990 • Հրանտ Բազրատյան • Նախարարների խորհրդի նախագահի առաջին
տեղակալ, էկոնոմիկայի պետկոմի նախագահ
1990-1993 • Ջանիկ Ջանոյան • Ֆինանսների նախարար
1991-1993 • Հրանտ Բազրատյան • Փոխվարչապետ, էկոնոմիկայի նախարար
1993-1995 • Արմեն Եղիազարյան • էկոնոմիկայի նախարար
1993-1997 • Լևոն Բարխուդարյան • Ֆինանսների նախարար
1995-1996 • Անդրանիկ Անդրեասյան • էկոնոմիկայի նախարար
1996-1997 • Վահրամ Ավանեսյան • էկոնոմիկայի նախարար
1997-1998 • Արմեն Դարբինյան • Ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարար
1998-1999 • Էդվարդ Սանդրյան • Ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարար
1999-2000 • Արմեն Դարբինյան • էկոնոմիկայի նախարար
2000-2000 • Լևոն Բարխուդարյան • Ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարար
2000-2008 • Վարդան Խաչատրյան • Ֆինանսների և էկոնոմիկայի նախարար

**ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԳԵՊՈՒՏԱՏՆԵՐԻ ԼՂԻՄ XX ԳՈՒՄԱՐՄԱՆ
ՍՈՎԵՏԻ ԱՐՏԱՆՏԵՐԹ ՆՏՏԱՇՐՁԱՆԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ**

**ԼՂԻՄ-Ը ԱԳՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՄՍՀ-Ի ԿԱԶՄԻՑ ՏԱՅԿԱԿԱՆ
ՄՍՀ-Ի ԿԱԶՄ ՏԱՆՁՆԵԼՈՒ ՏԱՄԱՐ ԱԳՐԲԵՋԱՆԱԿԱՆ ՄՍՀ
ԵՎ ՏԱՅԿԱԿԱՆ ՄՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏՆԵՐԻ ԱՈՋԵՎ
ՄԻՋՆՈՐԴԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

20 փետրվարի, 1988, Ստեփանակերտ

Լսելով ու քննարկելով ժողովրդական դեպուտատների ԼՂԻՄ սովետի դեպուտատների ելույթները «ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ՄՍՀ-ի կազմից Հայկական ՄՍՀ-ի կազմ հանձնելու համար Ադրբեջանական ՄՍՀ և Հայկական ՄՍՀ Գերագույն սովետների առջև միջնորդելու մասին»՝ ժողովրդական դեպուտատների Լեռնային Ղարաբաղի XX գումարման մարզային սովետի արտահերթ նստաշրջանը ՈՐՈՇՈՒՄ Է.

Ընդառաջելով ԼՂԻՄ-ի աշխատավորների ցանկություններին՝ խնդրել Ադրբեջանական ՄՍՀ Գերագույն սովետին՝ խոր ըմբռնման զգացում դրսևորել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղձերին և լուծել ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ՄՍՀ-ի կազմից Հայկական ՄՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցը, միաժամանակ միջնորդել ՄՍՀՄ Գերագույն սովետի առջև՝ ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանական ՄՍՀ-ի կազմից Հայկական ՄՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծմանը:

Սովետական Ղարաբաղ, 21 փետրվարի, 1988 թ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

**«ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՄԱՐԶԸ
ԱՂՐԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ՍՍՀ ԿԱԶՄԻՑ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԿԱԶՄԻ
ՄԵԶ ԱՆՑՆԵԼՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԱՂՐԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ՍՍՀ
ԵՎ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏՆԵՐԻ ԱՌՋԵՎ
ՄԻՋՆՈՐԴԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ» ԱՂՐԲԵԶԱՆԱԿԱՆ ՍՍՀ ԼԵՈՆԱՅԻՆ
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԻՆՔՆԱՎԱՐ ՄԱՐԶԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ԴԵՊՈՒՏԱՏՆԵՐԻ ՄԱՐԶԱՅԻՆ ՍՈՎԵՏԻ 1988 ԹՎԱԿԱՆԻ
ՓԵՏՐՎԱՐԻ 20-Ի ԱՐՏԱՏԵՐԹ ՆՍՏԱՇՐՋԱՆԻ ՈՐՈՇՄԱՆ
ՄԱՍԻՆ**

Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետը նշում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի վերաբերյալ հարցը, ինչպես և ազգամիջյան հարաբերությունների շատ այլ չլուծված պրոբլեմներ գտնվում են ՍՄԿԿ Կենտրոնական կոմիտեի ուշադրության կենտրոնում, որի վկայությունն է ՍՄԿԿ Կենտկոմի գլխավոր քարտուղար Մ. Ս. Գորբաչովի սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմի ոգով համակված դիմումը Ադրբեջանի և Հայաստանի աշխատավորներին, ժողովուրդներին: Այդ դիմումը երախտագիտությամբ և հանուն սովետական ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդման մեծ պատասխանատվության զգացումով ընդունվեց սովետական Հայաստանի հասարակայնության, բոլոր աշխատավորների կողմից:

ՍՄԿԿ Կենտկոմի քաղբյուրոյի որոշմամբ Կենտկոմի քարտուղարությանը հանձնարարված է կազմակերպել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում կուտակված պրոբլեմների, նրա շուրջը ազգամիջյան հարաբերությունների սրման պատճառների խոր ու համակողմանի ուսումնասիրությունը, համապատասխան առաջարկությունների մշակումը և ըստ դրանց պատրաստության աստիճանի ներկայացնել ՍՄԿԿ Կենտկոմի և ՍՍՀՄ կառավարության քննարկմանը: Լեռնային Ղարաբաղի պրոբլեմների, մարզի աշխատավորների կարիքների նկատմամբ մեծ ուշադրության վկայություն է հանդիսանում նաև Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացման արագացման միջոցառումների մասին ՍՄԿԿ Կենտկոմի և ՍՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի որոշումը:

Հանրապետության Գերագույն սովետը միահամուռ պաշտպանում է համամիութենական XIX կուսակցական կոնֆերանսին ուղղված ՍՄԿԿ Կենտկոմի թեզիսները, որոնցում նշվում է, որ քաղաքական սիստեմի վերակառուցման շրջանակներում անհրաժեշտ է քննարկել և հասունացած միջոցներ ձեռնարկել սովետական ֆեդերացիայի հետագա զարգացման ուղղությամբ, պահանջվում է մշտական ուշադրություն ազգամիջյան հարաբերությունների հարցերին, յուրաքանչյուր ազգի և ազգության զարգացմանը:

Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության Գերագույն սովետը ՈՐՈՇՈՒՄ է.

1. Համակողմանիորեն ուսումնասիրելով Ադրբեջանական ՄՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ժողովրդական դեպուտատների մարզային սովետի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի արտահերթ նստաշրջանի որոշումը և հաշվի առնելով Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջը ստեղծված լարված իրավիճակը, ինչպես նաև ԼՂԻՄ-ի և Հայկական ՄՍՀ հայ բնակչության կամքի արտահայտությունը, ղեկավարվելով ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի մասին ՄՍՀՄ Սահմանադրության 70-րդ հոդվածով՝ համաձայնություն տալ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզը Հայկական ՄՍՀ կազմի մեջ մտնելուն:
2. Խնդրել ՄՍՀՄ Գերագույն սովետին՝ քննարկել և դրականորեն լուծել Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Ադրբեջանական ՄՍՀ կազմից Հայկական ՄՍՀ կազմի մեջ անցնելու հարցը:
3. Հայկական ՄՍՀ Գերագույն սովետը, դիմելով Ադրբեջանական ՄՍՀ Գերագույն սովետին, հույս է հայտնում, որ այդպիսի որոշումը չի խախտի երկու հանրապետությունների միջև եղած ավանդական բարիդրացիական հարաբերությունները, և այն ըմբռնումով կընկալվի ադրբեջանական ժողովրդի կողմից:

Հայկական ՄՍՀ Գերագույն սովետի
նախագահության նախագահ՝ Հ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

Հայկական ՄՍՀ Գերագույն սովետի
նախագահության քարտուղար՝ Ն. ՍՏԵՓԱՆՅԱՆ

15 հունիսի 1988 թվական, քաղ. Երևան, Սովետական Հայաստան, 16 հունիսի, 1988թ.:

ԼՂԻՄ-Ի ԱԶԳԱԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԼԻԱԶՈՐ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐԻ ՏԱՄԱԳՈՒՄԱՐԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ

16 օգոստոսի, 1989

Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը նշում է, որ խորհրդային ֆեդերացիայի հետագա զարգացման միջոցառումների հետևողական իրացումը, տեղական խորհուրդների իրական իրավունքների ընդլայնումը, իսկական ժողովրդապետության հաստատումը, հասարակական կյանքի դեմոկրատացումը կնպաստեն Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական հարցերի լուծմանը, ռեգիոնում կվերացնեն ազգամիջյան լարվածությունը:

ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի 1989 թվականի օգոստոսի 1-ի որոշմամբ հանձնարարված է ամենուր՝ երկրամասերում և մարզերում անցկացնել արտահերթ նստաշրջաններ, քննարկել ռեգիոնում իրավիճակը և հասարակական-մասսայական շարժումների հետ համատեղ որոնել ու մշակել գոյություն ունեցող դժվարությունները հաղթահարելու ուղիներն ու ձևերը:

Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը գրկված է այդ հնարավորություններից, քանի որ անօրեն կերպով դադարեցված է ժողդեպուտատների մարզխորհրդի և կուսակցության մարզկոմի գործունեությունը: Հատուկ կառավարման ձև մտցնելու մասին որոշումը անկենսունակ է գտնվել: ԼՂԻՄ-ի հատուկ կառավարման կոմիտեն՝ իրավական անորոշ կարգավիճակով, գրկվել է բնակչության վստահությունից և ի վիճակի չէ կառավարել մարզը: Իրավիճակը ԼՂԻՄ-ում ծայրահեղորեն բարդացել է, սակայն իշխանության կենտրոնական մարմինների կողմից այն արժանի գնահատականի և պատշաճ վերաբերմունքի չի արժանանում: Ահա այս ամենից ելնելով էլ՝ համագումարը մինչև կառավարման որակապես նոր, սահմանադրական ձևի վերականգնումը արձանագրում է Ազգային խորհրդի մարզային ինքնակառավարման ժողովրդական, ընտրովի մարմին ստեղծելու անհրաժեշտությունը:

Համագումարի պատգամավորները ավստասնք են հայտնում, որ աղբյուրաբանական կողմը, հրաժարվելով համագումարին մասնակցելուց, չի օգտագործել փոխադարձ մերձեցման, երկխոսության, հասունացած հարցերը համատեղ, պառլամենտական ուղիներով լուծելու իրական հնարավորությունը: Այնուհանդերձ, համագումարը համոզված է, որ Ազգային խորհրդի ստեղծումը թույլ կտա կայունացնել իրավիճակը, վերականգնել աշխատանքային ռիթմը, բարիդրացիական հարաբերություններ հաստատել ռեգիոնում ապրող բոլոր ազգությունների և ժողովուրդների ներկայացուցիչների միջև: Ընդհանրացնելով տեղական խորհուրդների, կուսակցական, արհմիութենական, կոմերիտական կազմակերպությունների անցած նստաշրջանների ու պլենումների, աշխատավորական կոլեկտիվների և հասարակական կազմակերպությունների ժողովների նյութերը, շարունակելով այն ամենը վճռականորեն հաղթահարելու ուղիները, ինչը սասանում է վերականգնման հանդեպ մարդկանց հավատը, Լեռնային Ղարաբաղի ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարը, հենվելով ԽՍՀՄ Սահմանադրության,

համամիութենական 19-րդ կուսկոնֆերանսի և ԽՍՀՄ ժողովրդական դեպուտատների համագումարի՝ հասարակության հետագա դեմոկրատացման և ժողովրդապետության սկզբունքն ամրապնդելու հիմնադրույթների վրա, ՈՐՈՇՈՒՄ է.

1. Ելնելով բնակչության կամքից, որ արտացոլված է ժողովրդական դեպուտատների շրջանային և քաղաքային խորհուրդների, կուսակցության շրջանային ու քաղաքային կոմիտեների, արհմիութենական, կոմերիտական և հասարակական կազմակերպությունների շրջադեմների պլենումների, աշխատավորական կոլեկտիվների ռեզոլուցիոն դրություները կայունացնելու գյուղական լիազորների ժողովների որոշումներում, մինչև ժողովրդական դեպուտատների մարզխորհրդի և կուսակցության մարզկոմի գործունեության վերականգնումը համագումարն ընտրում է Ազգային խորհուրդ և ժողովրդի անունից նրան օժտում համագումարների միջև ընկած ժամանակամիջոցում մարզի կյանքի բոլոր ոլորտների ղեկավարման լիազորություններով:

Ազգային խորհուրդը ժողովրդական ինքնակառավարման դեմոկրատական մարմին է՝ ծնված վերակառուցմամբ ու ժողովրդական զանգվածների ստեղծագործությամբ, կոչված է «ԽՍՀՄ-ում ամբողջ իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին» քաղաքական հիմնական գաղափարն սկզբունքը գործնականում հանգեցնելու իրական բովանդակության:

2. Ազգային խորհուրդը ընթացիկ աշխատանքը ղեկավարելու համար իր կազմից ընտրում է նախագահություն: Ազգային խորհրդի և նրա նախագահության առաջնահերթ նպատակը իրավիճակի կայունացումն է, ազգամիջյան ընդհարումների կասեցումը, վերակառուցման ընթացքին ակտիվ աջակցումը, հրապարակայնության, դեմոկրատիայի համակողմանի զարգացումը, Լեռնային Ղարաբաղի հարցի լուծումը:

Ազգային խորհուրդն ու նրա նախագահությունը կոմունիստների և անկուսակցականների ժողովրդական միաձույլ մարմինն են: Ճանաչելով ԽՄԿԿ ծրագիրն ու կանոնադրությունը և գործելով խորհրդային օրենքների շրջանակներում՝ իր գիծը հանում ժողովրդի շահերի անց է կացնում ժողովրդական դեպուտատների տեղական խորհուրդների, կուսակցական կոմիտեների, արհմիության, կոմերիտիության, աշխատավորական կոլեկտիվների խորհուրդների, հասարակական կազմակերպությունների միջոցով: Ազգային խորհրդի և նրա նախագահության ծառայական պարտականություններն ու իրավասությունը որոշված են ներկա համագումարի կողմից հաստատված կարգայնությամբ:

3. Համագումարը հայտարարում է ԼՂԻՄ-ը հետևողականորեն Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության հետ վերամիավորվելուն հասնելու իր վճռականության մասին:

4. Համագումարը խստագույն կերպով մերժում է մարզի ներքին գործերին Ադրբեջանի կառավարության կողմից միջամտություն ցույց տալու յուրաքանչյուր փորձ և ինքնավար մարզի հանդեպ անընդունելի է համարում թելադրանքի քաղաքականությունը:

5. Համագումարի պատգամավորները ողջունում են ժողովրդական դեպուտատների՝ Շահումյանի (գյուղական) շրջխորհրդի նստաշրջանի՝ շրջանը ԼՂԻՄ-ի հետ վերամիավորելու մասին որոշումը և հավաստում են այդ հարցի լուծմանը աջակցելու պատրաստակամությունը:
6. Համագումարը մարզի բնակչությանը կոչ է անում դադարեցնել գործադուլները և Ազգային խորհրդին պարտավորեցնում է անհրաժեշտ բոլոր միջոցները ձեռնարկել մարզի ամբողջ տարածքում աշխատանքային նորմալ ռիթմը վերականգնելու համար:
7. Համագումարը հանձնարարում է Ազգային խորհրդին՝ առաջադրված խնդիրների իրականացման համար մշակել համապատասխան ծրագիր:
8. Որպես պետական իշխանության խորհրդանիշ՝ մարզի տարածքում ընդունել ԽՍՀՄ պետական դրոշմը:

Խորհրդային Հայաստան, 17 օգոստոսի, 1989 թ.:

**ՏԱՅԿԱԿԱՆ ԽՄՏ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՏՐԴԻ ԵՎ ԼԵՈՆԱՅԻՆ
ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԽՈՐՏՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ`**

**ՏԱՅԿԱԿԱՆ ԽՄՏ-Ի ԵՎ ԼԵՈՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ
ՎԵՐԱՄԻԱՎՈՐՄԱՆ ՄԱՍԻՆ**

1 դեկտեմբերի 1989 թվականի, քաղ. Երևան

Հիմնվելով ազգերի ինքնորոշման համամարդկային սկզբունքների վրա և արձագանքելով հայ ժողովրդի` բռնի ուժով բաժանված երկու հատվածների վերամիավորման օրինական ճգումանը` Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը ՈՐՈՇՈՒՄ ԵՆ.

1. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի ինքնորոշման փաստը` հաստատված ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի 1988 թվականի փետրվարի 20-ի և հուլիսի 12-ի նստաշրջանների, ինչպես նաև մարզի բնակչության լիազոր-ներկայացուցիչների` 1989 թվականի օգոստոսի 16-ի համագումարի և Ազգային խորհրդի հոկտեմբերի 19-ի նիստի որոշումներում:
2. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ճանաչում է Լեռնային Ղարաբաղի լիազոր-ներկայացուցիչների համագումարը և նրա ընտրած Ազգային խորհուրդը` որպես մարզի ներկայումս գործող միակ օրինական իշխանություն:
3. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը հռչակում են Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորումը: Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության վրա տարածվում են Հայկական ԽՍՀ-ի քաղաքացիության իրավունքները:
4. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը ստեղծում են համատեղ հանձնաժողով (իր աշխատանքային ապարատով)` Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորումն իրագործելու ուղղությամբ գործնական քայլեր մշակելու համար:
5. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհուրդը պարտավորվում են ներկայացնել Հյուսիսային Արցախի Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի հայ բնակչության ազգային շահերը:

6. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը, Հայկական ԽՍՀ Սինիստների խորհրդին և ԼՂԻՄ-ի ազգային խորհրդի նախագահությանը հանձնարարվում է գործադրել սույն որոշումից բխող բոլոր անհրաժեշտ միջոցառումները՝ իրականացնելու համար Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային կառուցվածքների իրական միաձուլում, միասնական պետական-քաղաքական համակարգում:

Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային
խորհրդի նախագահ՝

Վ. ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ

Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի
նախագահության նախագահ՝

Հ. ՈՍԿԱՆՅԱՆ

Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի
նախագահության քարտուղար՝

Ն. ԱՏԵՓԱՆՅԱՆ

Խորհրդային Հայաստան, 3 դեկտեմբերի, 1989 թ.:

Հ Ռ Չ Ա Կ Ա Գ Ի Ր Հ Ա Յ Ա Ս Տ Ա Ն Ի Ա Ն Կ Ա Ն ՈՒ Թ Յ Ա Ն Մ Ա Ս Ի Ն

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը՝

արտահայտելով Հայաստանի ժողովրդի միասնական կամքը,

գիտակցելով իր պատասխանատվությունը հայ ժողովրդի ճակատագրի առջև հասնելու հայության իղձերի իրականացման և պատմական արդարության վերականգնման գործում,

ելնելով մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի սկզբունքներից և սրբազգային իրավունքի հանրաճանաչ նորմերից,

կենսագործելով ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը,

հիմնվելով 1989 թվականի դեկտեմբերի 1-ի «Հայկական ԽՍՀ-ի և Լեռնային Ղարաբաղի վերամիավորման մասին» Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհրդի և Լեռնային Ղարաբաղի Ազգային խորհրդի համատեղ որոշման վրա,

զարգացնելով 1918 թվականի մայիսի 28-ին ստեղծված անկախ Հայաստանի Հանրապետության ժողովրդավարական ավանդույթները,

խնդիր դնելով ժողովրդավարական, իրավական հասարակարգի ստեղծումը,

Հ Ռ Չ Ա Կ Ո Ւ Մ Է

անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը:

1. Հայկական ԽՍՀ-ն վերանվանվում է Հայաստանի Հանրապետություն, կրճատ՝ Հայաստան:

Հայաստանի Հանրապետությունը ունի իր դրոշը, զինանշանը և հիմներ:

2. Հայաստանի Հանրապետությունը ինքնիշխան պետություն է՝ օժտված պետական իշխանության գերակայությամբ, անկախությամբ, լիիրավությամբ:

Հայաստանի Հանրապետության ամբողջ տարածքում գործում են միայն Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրությունը և օրենքները:

3. Հալոց պետականության կրողը Հայաստանի Հանրապետության ժողովուրդն է, որն իր իշխանությունը իրագործում է անմիջականորեն և ներկայացուցչական մարմինների միջոցով՝ Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության և օրենքների հիման վրա:

Հանրապետության ժողովրդի անունից հանդես գալու իրավունքը պատկանում է բացառապես Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդին:

4. Հայաստանի Հանրապետության տարածքում բնակվող բոլոր քաղաքացիների համար սահմանվում է Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիություն:

Արտերկրի հայությունը Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիության իրավունք ունի:

Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիները գտնվում են նրա պաշտպանության և աջակցության ներքո:

Հայաստանի Հանրապետությունը ապահովում է իր քաղաքացիների ազատ ու իրավահավասար զարգացումը՝ անկախ ազգությունից, ռասայական պատկանելությունից և դավանանքից:

5. Հայաստանի Հանրապետությունը իր անվտանգությունը և սահմանների անձեռնմխելիությունը ապահովելու նպատակով ստեղծում է Գերագույն խորհրդին ենթակա սեփական զինված ուժեր, ներքին զորքեր, պետական և հասարակական անվտանգության մարմիններ:

Հայաստանի Հանրապետությունը ունի ԽՍՀՄ սպառազինության իր մասնաբաժնի իրավունքը:

Հայաստանի Հանրապետությունն ինքն է որոշում իր քաղաքացիների զինվորական ծառայության կարգը:

Այլ երկրների զորամիավորումները, նրանց ռազմական բազաները և շինությունները կարող են տեղաբաշխվել Հայաստանի Հանրապետության տարածքում միայն նրա Գերագույն խորհրդի որոշմամբ:

Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերը կարող են օգտագործվել միայն նրա Գերագույն խորհրդի որոշմամբ:

6. Հայաստանի Հանրապետությունը, որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ, վարում է անկախ արտաքին քաղաքականություն, անմիջական հարաբերություններ է հաստատում այլ պետությունների, ԽՍՀՄ ազգային-պետական կազմավորումների հետ, մասնակցում է միջազգային կազմակերպությունների գործունեությանը:

7. Հայաստանի Հանրապետության ազգային հարստությունը՝ հողը, ընդերքը, օդային տարածությունը, ջրային և այլ բնական պաշարները, տնտեսական, մտավոր, մշակութային կարողությունները, նրա ժողովրդի սեփականությունն է: Դրանց տիրապետման, օգտագործման և տնօրինման կարգը որոշվում է Հայաստանի Հանրապետության օրենքներով:

Հայաստանի Հանրապետությունը ունի ԽՍՀՄ ազգային հարստության, այդ թվում՝ ոսկու պաշարների, պմաստի և վալյուտային ֆոնդերի մասնաբաժնի իրավունք:

8. Հայաստանի Հանրապետությունը սեփականության բազմաձևության հիման վրա որոշում է իր տնտեսավարման սկզբունքները և կարգը, հիմնում սեփական դրամ, ազգային բանկ, ֆինանսա-վարկային համակարգ, հարկային և մաքսային ծառայություններ:

9. Հայաստանի Հանրապետությունը իր տարածքում ապահովում է՝ խոսքի, մամուլի, խղճի ազատություն.

օրենսդիր, գործադիր և դատական իշխանությունների տարանջատում.
բազմակուսակցություն, կուսակցությունների իրավահավասարություն, իրավապահ մարմինների և զինված ուժերի ապաքաղաքականացում:

10. Հայաստանի Հանրապետությունը ապահովում է հայերենի, որպես պետական լեզվի, գործառնությունը Հանրապետության կյանքի բոլոր ոլորտներում, ստեղծում կրթության, գիտության և մշակույթի սեփական համակարգ:

11. Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915 թվականին Օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին:

12. Սույն Հոչակագիրը հիմք է ծառայում Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության մշակման, իսկ գործող սահմանադրության մեջ փոփոխությունների և լրացումների կատարման, պետական մարմինների գործունեության, Հանրապետության նոր օրենսդրության մշակման համար:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ՝ *Լ. Տեր-Պետրոսյան* Լ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ՝ *Ս. Սևակյան* Ս. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

23 օգոստոսի 1990 թվականի,
քաղ. երևան

**ԲՈՒՈՐ ՄԱԿԱՐԴԱԿՆԵՐԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԻ
ՊԱՏՈՒՄԱՎՈՐՆԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅԱՄԲ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ
ՊԱՏՈՒՄԱՎՈՐՆԵՐԻ ԼԵՈՆԱՅԻՆ ԳԱՐԱԲԱՂԻ ՄԱՐԶԱՅԻՆ
ԵՎ ՇԱՀՈՒՄՅԱՆԻ ՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՂ
ՆՏԱՇՐՋԱՆԻ**

1991 թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 2-Ի

ՈՐՈՇՈՒՄԸ՝

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ստեղծման հռչակագրի ընդունման և նրա պետական իշխանության ու կառավարման ժամանակավոր մարմինների կազմավորման մասին:

Բոլոր մակարդակների խորհուրդների պատգամավորների մասնակցությամբ ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների համատեղ նստաշրջանը, արտահայտելով ժողովրդի կամքը, որը, փաստորեն, վավերացված է անցկացված հանրաքվեում և ԼՂԻՄ-ի ու Շահումյանի շրջանի իշխանության մարմինների 1988-1991 թթ. որոշումներում, նրա ազատության, անկախության, իրավահավասարության և բարիդրացիության ձգտումը, ղեկավարվելով քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և մշակութային ոլորտների զարգացման հարցում ամբողջ բնակչության շահերով, հայ ժողովրդի միասնության ձգտումը համարելով բնական և օրինական, միջազգային իրավունքի նորմերին համապատասխան, ՈՐՈՇԵՑ.

1. Հռչակագիր ընդունել ներկայիս Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի և դրան կից Շահումյանի շրջանի սահմաններում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (ԼՂՀ) հռչակելու մասին:
2. ԼՂԻՄ-ի ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհուրդը և նրա գործադիր կոմիտեն Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության պետական իշխանության ու կառավարման ժամանակավոր բարձրագույն մարմին համարել մինչև համաժողովրդական ընտրությունների անցկացումը և իշխանության ու կառավարման նոր հանրապետական մարմինների կազմավորումը:
3. Ժողովրդական պատգամավորների մարզային խորհրդի գործկոմին հանձնարարել՝ լայն հասարակայնության ներգրավմամբ նախապատրաստել և մարզային խորհրդի քննարկմանը ներկայացնել ԼՂՀ պետական իշխանության կառավարման մարմինների կառուցվածքի ու պարտականությունների մասին կանոնադրություն:
4. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքում մինչև ԼՂՀ Սահմանադրության և օրենքների ընդունումը գործում են ԽՍՀՄ Սահմանադրությունն ու օրենսդրությունը, ինչպես նաև ներկայումս գործող մյուս օրենքները, որոնք չեն հակասում սույն հռչակագրի նպատակներին ու սկզբունքներին և հանրապետության առանձնահատկություններին:

ՀՌՉԱԿԱԳԻՐ

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՄԱՆ ՍԱՍԻՆ

Ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների պատգամավորների մասնակցությամբ,

արտահայտելով ժողովրդի կամքը, որը, փաստորեն, վավերացված է անցկացված հանրաքվեում և ԼՂԻՄ-ի ու Շահումյանի շրջանի իշխանության մարմինների 1988-1991 թթ. որոշումներում, նրա ազատության, անկախության, իրավահավասարության և բարիդրացիության ձգտումը,

արձանագրելով Ադրբեջանի Հանրապետության կողմից «1918-1920 թթ. պետական անկախության վերականգնման» հռչակումը,

հաշվի առնելով, որ Ադրբեջանում վարվող ապարտեիդի և խտրականության քաղաքականությունը հանրապետությունում ստեղծել է հայ ժողովրդի հանդեպ ատելության և անհանդուրժողականության մթնոլորտ, որը հանգեցրել է զինված ընդհարումների, մարդկային զոհերի, խաղաղ հայկական գյուղերի բնակիչների զանգվածային տեղահանության,

հիմնվելով ԽՍՀ Միության գործող օրենսդրության և օրենքների վրա, որոնք ինքնավար կազմավորումների ժողովուրդներին և համահավաք ապրող ազգային խմբերին իրավունք են տալիս ինքնուրույնաբար լուծելու իրենց պետական-իրավական կարգավիճակի հարցը ԽՍՀՄ-ից միութենական հանրապետության դուրս գալու դեպքում,

նշելով, որ Շահումյանի շրջանի տարածքը նույնպես բռնությամբ անջատվել է Լեռնային Ղարաբաղից, և հայ ժողովրդի վերամիավորման ձգտումը համարելով բնական և միջազգային իրավունքի նորմերին համապատասխան,

ձգտելով հայ և ադրբեջանական ժողովուրդների բարիդրացիական հարաբերությունները վերականգնել միմյանց իրավունքների փոխադարձ հարգման հիման վրա,

նկատի ունենալով երկրի իրադրության բարդությունն ու հակասականությունը, ապագա միության, իշխանության ու կառավարման միութենական կառուցվածքների ճակատագրի անորոշությունը,

հարգելով ու հետևելով մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի և տնտեսական, սոցիալական ու մշակութային իրավունքների միջազգային պակտի, քաղաքացիական, քաղաքական ու մշակութային իրավունքների միջազգային պակտի սկզբունքներին և հույս ունենալով միջազգային հանրության ընբռնմանն ու աջակցությանը,

ՀՌՉԱԿՈՒՄ ԵՆ.

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը ներկայիս Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի և դրան կից Շահումյանի շրջանների սահմաններում (համառոտ՝ ԼՂՀ):

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը օգտվում է ԽՍՀՄ Սահմանադրությամբ և օրենսդրությամբ հանրապետություններին տրված լիազորություններից և իրեն իրա-

վունք է վերապահում ինքնուրույնաբար որոշելու իր պետական-իրավական կարգավիճակը երկրի և հանրապետությունների ղեկավարության հետ քաղաքական կոնսուլտացիաների հիման վրա:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարածքում մինչև ԼՂՀ Սահմանադրության և օրենքների ընդունումը գործում են ԽՍՀՄ Սահմանադրությունն ու օրենսդրությունը, ինչպես նաև՝ ներկայումս գործող մյուս օրենքները, որոնք չեն հակասում սույն հռչակագրի նպատակներին ու սկզբունքներին և հանրապետության առանձնահատկություններին:

Բոլոր մակարդակների խորհուրդների պատգամավորների մասնակցությամբ անցկացված ժողովրդական պատգամավորների Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային խորհուրդների անհապաղ նստաշրջան:

Հայաստանի Հանրապետություն, 3 սեպտեմբերի, 1991 թ.:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՐԱՔՎԵԻ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻ
1991 Թ. ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ 21-ԻՆ ԿԱՅԱՑԱԾ ՀԱՆՐԱՔՎԵԻ
ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՂՈՂՈՒՄԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՐԱՔՎԵ

21-ը սեպտեմբերի 1991 թ.

ՔՎԵԱԹԵՐԹԻԿ

ՀԱՄԱՁԱ՞ՅՆ ԵՔ,
ՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԼԻՆԻ ԱՆԿԱԽ ԺՈՂՈՎՐԴԱՎԱՐԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ԽՍՀՄ-Ի ԿԱԶՄԻՑ ԴՈՒՐՍ

ԱՅՈ

ՈՉ

Թողնել այն պատասխանը, որին համաձայն եք, մյուսը՝ ջնջել:

Եթե ջնջված են միաժամանակ այո և ոչ պատասխանները, կամ երկուսն էլ ջնջված չեն, քվեաթերթիկը համարվում է անվավեր:

Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի 1991 թ. մարտի 1-ի որոշման համաձայն՝ 1991 թ. սեպտեմբերի 21-ին Հայաստանի Հանրապետությունում անցկացվեց հանրաքվե հետևյալ հարցադրմամբ. «Համաձայն եք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը լինի անկախ ժողովրդավարական պետություն, ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս»:

«Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի մասին» օրենքի 31-րդ հոդվածին համապատասխան՝ Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի կենտրոնական հանձնաժողովը, ամփոփելով հանրաքվեի շրջանային և քաղաքային հանձնաժողովների ներկայացրած արձանագրությունների արդյունքները,

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒՄ Է.

1. Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեին մասնակցելու իրավունք ունեցող քաղաքացիների թիվը՝ 2163967 մարդ:
2. Քվեարկությանը մասնակցած քաղաքացիների թիվը՝ 2056758 մարդ, որը կազմում է քվեարկության իրավունք ունեցող քաղաքացիների 95,5 տոկոսը:
3. ԱՅՈՒ քվեարկած քաղաքացիների թիվը՝ 2042627 մարդ, որը կազմում է քվեարկության իրավունք ունեցող քաղաքացիների 94,39 տոկոսը:
4. ՈՉ քվեարկած քաղաքացիների թիվը՝ 10002 մարդ, որը կազմում է քվեարկության իրավունք ունեցող քաղաքացիների 0,46 տոկոսը:
5. Անվավեր ճանաչված քվեաթերթիկների թիվը՝ 4129 մարդ, որը կազմում է քվեարկության իրավունք ունեցող քաղաքացիների 0,19 տոկոսը:

Հանրաքվեի հրապարակայնությունն ապահովելու նպատակով Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի, հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների կողմից հրավիրվել են դիտորդներ: Գրանցվել են 117 դիտորդ՝ 25 երկրներից: Հանրաքվեի անցկացման ընթացքում «Հայաստանի Հանրապետության հանրաքվեի մասին» օրենքի խախտման վերաբերյալ բողոքներ չեն ստացվել:

Հանրաքվեի կենտրոնական
հանձնաժողովի նախագահ՝ Բ. ԱՐԱՐՔՅՅԱՆ

23 սեպտեմբերի, 1991 թ.

Հայաստանի Հանրապետություն, 24 սեպտեմբերի, 1991 թ.:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ
ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՈՒՄԸ` ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԱՆԿԱՄՈՒԹՅԱՆ ՀՈՉԱԿՄԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Հավատարիմ մնալով «Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրին», հենվելով մարդու իրավունքների և ազգերի ազատ ինքնորոշման միջազգային նորմերի վրա, նպատակ ունենալով ստեղծել ժողովրդավարական, իրավական հասարակարգ, հիմք ունենալով 1991 թվականի սեպտեմբերի 21-ի` 3-ից դուրս գալու մասին անցկացված հանրաքվեի արդյունքները`

Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը հռչակում է

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԿԱԽ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ:

Հայաստանի Հանրապետության
Գերագույն խորհրդի նախագահ` **ԼԵՎՈՆ ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ**

Հայաստանի Հանրապետության
Գերագույն խորհրդի քարտուղար` **ԱՐԱ ՍԱՀԱԿՅԱՆ**

23 սեպտեմբերի 1991 թվականի, քաղ. Երևան

Հայաստանի Հանրապետություն, 24 սեպտեմբերի, 1991 թ.:

**ՏԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՆՔԸ` ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՍՀ-Ի
ՎԵՐԱՆՎԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Հիմնվելով «Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի» 1-ին հոդվածի վրա` Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը ՈՐՈՇՈՒՄ է.

1. Հայկական Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետությունը վերանվանել Հայաստանի Հանրապետություն, կրճատ` Հայաստան:
2. Ներկայիս գումարման Գերագույն խորհուրդը համարել Հայաստանի Հանրապետության առաջին գումարման Գերագույն խորհուրդ:
3. Սույն օրենքը կիրառել ընդունման պահից:

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն
խորհրդի նախագահ` **Լ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ**

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն
խորհրդի քարտուղար` **Ա. ՍԱՀԱԿՅԱՆ**

24 օգոստոսի 1990 թվականի, քաղ. Երևան
հ.Ն.-0075-1

Հայաստանի գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995 թթ.)
Երևան, 1995 թ., էջ 11:

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՆՔԸ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ԴՐՈՇԻ ՄԱՍԻՆ**

Հիմնվելով «Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի» 1-ին հոդվածի վրա՝ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը ՈՐՈՇՈՒՄ Է.

1. Հայաստանի Հանրապետության պետական դրոշը եռագույնն է՝ կարմիր, կապույտ, նարնջագույն (երեք հավասար շերտերով): Դրոշի լայնության և երկարության հարաբերությունն է 1:2:
2. Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրության (հիմնական օրենքի) և օրենսդրության մեջ կատարել սույն օրենքից բխող համապատասխան փոփոխություններ:
3. Սույն օրենքը կիրառել ընդունման պահից:

Հայկական ԽՍՀ

Գերագույն խորհրդի նախագահ

Լ. ՏԵՐ-ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Հայկական ԽՍՀ Գերագույն

խորհրդի քարտուղար

Ս. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

24 օգոստոսի 1990 թվականի, քաղ. Երևան
հ. ե. -0075-1

Հայաստանի գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995 թթ.)
Երևան, 1995 թ., էջ 11:

**ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՕՐԵՆՔԸ` ՆԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՆԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՁԻՆԱՆՇԱՆԻ ՄԱՍԻՆ**

Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհուրդը
ՈՐՈՇՈՒՄ Է.

Հայաստանի Հանրապետության կառավարության կողմից 1920 թվականի հուլիսին
հաստատված զինանշանը ընդունել որպես Հայաստանի Հանրապետության պետա-
կան զինանշան:

Հայաստանի Հանրապետության
նախագահ`

Լ. ՏԵՐ- ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ

Երևան
19 ապրիլի 1992 թ.

Հայաստանի գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995թթ.), էջ 343:

«ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ 100-ՐԴ ՏԱՐԵԼԻՑԻ
ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՉԱԿԱԳԻՐԸ»

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովը, համախորհուրդ սփյուռքում գործող տարածաշրջանային հանձնախմբերի հետ.

- արտահայտելով հայ ժողովրդի միասնական կամքը,
- հենվելով 1990 թվականի օգոստոսի 23-ի՝ «Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի» և Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության վրա,
- վկայակոչելով ՄԱԿ-ի 1948 թվականի դեկտեմբերի 10-ի՝ «Մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագիրը», որի համաձայն՝ «մարդկության ընտանիքի բոլոր անդամներին հատուկ արժանապատվության և հավասար ու անօտարելի իրավունքների ճանաչումն աշխարհի ազատության, արդարության և խաղաղության հիմքն է»,
- ղեկավարվելով ՄԱԿ-ի գլխավոր վեհաժողովի 1946 թվականի դեկտեմբերի 11-ի 96(1) բանաձևի, 1948 թվականի դեկտեմբերի 9-ի «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի, 1968 թվականի նոյեմբերի 26-ի «Պատերազմական հանցագործությունների և մարդկության դեմ ուղղված հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ չկիրառելու մասին» ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի, ինչպես նաև 1966 թվականի դեկտեմբերի 16-ի «Քաղաքացիական և քաղաքական իրավունքների մասին» միջազգային դաշնագրի և մարդու իրավունքների վերաբերյալ բոլոր այլ միջազգային ակտերի համապատասխան սկզբունքներով և դրույթներով,
- հաշվի առնելով, որ «Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխարգելելու և պատժելու մասին» կոնվենցիան ընդունելիս ՄԱԿ-ը հատուկ կարևորել է այդ հանցատեսակի դեմ պայքարում միջազգային համագործակցությունը,
- շեշտելով ցեղասպանության հանցակազմում պարունակվող արարքների համար անպատիժ մնալու անթույլատրելիությունն ու այդ հանցագործության վաղեմության ժամկետ չունենալու հանգամանքը,
- դատապարտելով 1894-1923 թվականներին Օսմանյան կայսրության և Թուրքիայի տարբեր վարչակարգերի կողմից ծրագրված ու հայ ժողովրդի դեմ շարունակաբար իրականացված ցեղասպանական քայլերը, հայրենագրկումը, հայության ոչնչացմանն ուղղված զանգվածային կոտորածները, էթնիկ զտումները, հայկական ժառանգության ոչնչացումը, ինչպես նաև ցեղասպանության ժխտումը, պատասխանատվությունից խուսափելու, կատարված հանցագործություններն ու դրանց հետևանքները լռության մատնելու կամ արդարացնելու բոլոր փորձերը՝ որպես հանցագործության շարունակություն և նոր ցեղասպանություններ իրականացնելու քաջալերանք,
- համարելով նաև 1919-1921 թվականներին Օսմանյան ռազմական արտակարգ ատյանների կողմից «Իրավական և մարդկային օրենքների դեմ» այդ ծանր ոճրի ուղղությամբ կայացված դատավճիռները եղելության իրավական գնահատական,
- արժևորելով 1915 թվականին միջազգային հանրության կողմից Անտանտի պետությունների մայիսի 24-ի համատեղ հռչակագրով հայ ժողովրդի դեմ իրականացված ծանրագույն հանցագործությունը պատմության մեջ առաջին անգամ որպես «մարդկության և քաղաքակրթու-

թյան դեմ իրականացված հանցագործություն» որակումը և օսմանյան իշխանություններին պատասխանատվության կանչելու հանգամանքի շեշտադրումը, ինչպես նաև 1920 թվականի օգոստոսի 10-ի Սևրի հաշտության պայմանագրի և 1920 թվականի նոյեմբերի 22-ի՝ ԱՄՆ-ի նախագահ Վուդրո Վիլսոնի իրավարար վճռի դերը և նշանակությունը Հայոց ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հարցում:

1. Ոգեկոչում է Հայոց ցեղասպանության մեկուկես միլիոն անմեղ զոհերի հիշատակը և երախտագիտությամբ խոնարհվում կյանքի ու մարդկային արժանապատվության համար պայքար մղած նահատակ և վերապրած հերոսների առջև:
2. Վերահաստատում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի հանձնառությունը՝ շարունակելու միջազգային պայքարը ցեղասպանությունների կանխարգելման, ցեղասպանության ենթարկված ժողովուրդների իրավունքների վերականգնման և պատմական արդարության հաստատման համար:
3. Շնորհակալություն է հայտնում այն պետություններին, միջազգային, կրոնական և հասարակական կազմակերպություններին, որոնք քաղաքական խիզախություն ունեցան ճանաչելու և դատապարտելու Հայոց ցեղասպանությունը՝ որպես մարդկության դեմ ուղղված սոսկալի ոճրագործություն, և այսօր էլ շարունակում են այդ ուղղությամբ իրավական քայլեր ձեռնարկել, նաև կանխել ժխտողականության վտանգավոր դրսևորումները:
4. Երախտագիտություն է հայտնում այն ազգերին, կառույցներին և անհատներին, որոնք, հաճախ իրենց վտանգելով, մարդասիրական տարաբնույթ օգնություն ցուցաբերեցին, փրկեցին լիակատար ոչնչացման վտանգի առջև կանգնած բազմաթիվ հայերի, ապահով և խաղաղ պայմաններ ստեղծեցին ցեղասպանությունից վերապրած հայության համար՝ մեծ թափ հաղորդելով որբախնամ գործունեությանը և միջազգային հայասիրական շարժմանը:
5. Դիմում է ՄԱԿ-ի անդամ պետություններին, միջազգային կազմակերպություններին, բարի կամքի տեր բոլոր մարդկանց՝ անկախ ազգային և կրոնական պատկանելությունից՝ միավորելու իրենց ջանքերը պատմական արդարությունը վերականգնելու և Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը հարգելու համար:
6. Արտահայտում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի միասնական կամքը Հայոց ցեղասպանության փաստի համաշխարհային ճանաչման հասնելու և ցեղասպանության հետևանքների հաղթահարման հարցում, ինչի համար մշակում է իրավական պահանջների քթածրար՝ դիտելով այն անհատական, համայնքային և համազգային իրավունքների և օրինական շահերի վերականգնման գործընթացի մեկնարկ:
7. Դատապարտում է Թուրքիայի Հանրապետության կողմից Հայաստանի Հանրապետության ապօրինի շրջափակումը, միջազգային հարթակներում ցուցաբերվող հակահայկական կեցվածքը և միջպետական հարաբերությունների կարգավորման համար նախապայմանների առաջադրումը՝ դրանք զնահատելով որպես Հայոց ցեղասպանության, Մեծ եղեռնի մինչ օրս անպատիժ մնալու հետևանք:
8. Կոչ է անում Թուրքիայի Հանրապետությանը ճանաչելու և դատապարտելու Օսմանյան կայսրության կողմից իրականացված Հայոց ցեղասպանությունը և մարդկության դեմ իրագործված այդ սոսկալի ոճրի զոհերի հիշատակը ոգեկոչելու միջոցով առերեսվելու սեփական պատմության ու հիշողության հետ՝ հրաժարվելով կեղծարարության, անհերքելի իրողության ժխտման և հարաբերականացման քաղաքականությունից:

Ջորակցում է Թուրքիայի քաղաքացիական հասարակության այն հատվածին, որի ներկայացուցիչներն այսօր արդեն համարձակություն են դրսևորում այդ հարցում՝ ի հակադրություն իշխանությունների պաշտոնական դիրքորոշման:

9. Հույս է հայտնում, որ Թուրքիայի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը և դատապարտումը կարևոր մեկնակետ կդառնան հայ և թուրք ժողովուրդների պատմական հաշտեցման գործընթացի համար:
10. Հպարտությամբ է արձանագրում, որ ցեղասպանությունից վերապրած հայ ժողովուրդը վերջին հարյուրամյակի ընթացքում՝
  - դրսևորեց անկոտրում կամք ու ազգային ինքնագիտակցություն, վերականգնեց դարեր առաջ կորցրած ինքնիշխան պետականությունը,
  - պահպանեց և զարգացրեց ազգային արժեքները, հասավ ազգային մշակույթի, գիտության և կրթության վերածննդի՝ ուրույն ներդրում ունենալով համաշխարհային ժառանգության զարգացման գործում,
  - ստեղծեց Հայկական Միությունի հոգևոր և աշխարհիկ կառույցների հզոր և արդյունավետ ցանց, ինչը նպաստեց աշխարհասփյուռ հայ համայնքներում հայապահպանության, հայի՝ հարգանք և համակրանք վայելող կերպարի կերտմանը, հայ ժողովրդի արդար իրավունքների պաշտպանությանը,
  - համազգային գործակցության և հայրենադարձության ընդարձակ ծրագրով համախմբեց և վերստեղծեց ցեղասպանության հետևանքով վերացման վտանգի առջև հայտնված ազգային գեոֆոնդը,
  - Առաջին և Երկրորդ աշխարհամարտերում բերեց իր արժանի ներդրումը միջազգային անվտանգության և խաղաղության հաստատման գործում, փառավոր հաղթանակներ տարավ Սարդարապատի և Արցախյան հերոսամարտերում:
11. Գիտարկում է Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը որպես կարևոր հանգրվան պատմական արդարության համար մղվող պայքարը «Հիշում եմ և պահանջում» կարգախոսով շարունակելու գործընթացում:
12. Կոչ է անում հայորդիների գալիք սերունդներին հայրենասեր, գիտակից և ուսյալ կեցվածքով պաշտպան կանգնել հայրենի սրբազան ժառանգությանը, աննահանջ պայքարով ծառայել հանուն՝
  - առավել հզոր հայրենիքի՝ ազատ և ժողովրդավար Հայաստանի Հանրապետության,
  - անկախ Արցախի առաջընթացի ու զորացման,
  - աշխարհասփյուռ հայության գործուն համախմբման,
  - համայն հայության դարավոր նվիրական նպատակների իրականացման:

29 հունվարի 2015թ., ք. Երևան

Минасян Эдик Гарегинович

**ЧЕТВЕРТЬ ВЕКА НОВЕЙШЕЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ АРМЕНИИ
(1991-2017)**

В работе впервые на основе архивных документов, печатных источников и с использованием научной литературы и прессы по возможности цельно и систематично анализируется история более чем двадцатилетней внутренней и внешней политики двух независимых армянских республик – РА и НКР.

Это первая попытка обобщения принципиальных подходов к самым разным сферам общественной жизни, а также освещения основных процессов развития переходной экономики республики. В отдельных главах работы рассматриваются процессы провозглашения независимости и становления государственности, государственно-правовые и административные реформы, экономические и социальные преобразования, особенности перехода к рыночным отношениям. В исследовании особое внимание уделено преобразованиям государственных структур, изменениям в сферах индустрии и сельского хозяйства, процессам приватизации, ее особенностям и последствиям. Важное место уделено финансово-банковской системе, финансово-кредитной и налогово-бюджетной политике, порожденным переходной экономикой, особенно болезненным социальным проблемам, месту и роли социальных реформ, выбору социальных приоритетов, передвижениям населения, вопросам занятости, безработицы, социальной стратификации общества, подходам улучшения уровня жизни населения, реформам в здравоохранительной, культурной и научно-образовательной областях. Анализируются общественно-политическая жизнь, итоги президентских и парламентских выборов, деятельность партий двух армянских республик, основные направления внешней политики РА, отношения Республики Армения с соседними странами, с Россией и с другими странами СНГ, с Евросоюзом и США. Представлен процесс международного признания Геноцида армян. Отдельная глава посвящена изучению отношений родина-спюрк (диаспора). Также в отдельной главе представлены начало и течение национально-освободительной борьбы, арцахского движения, военно-дипломатическая помощь армянского народа воевавшему Арцаху, рассмотрены итоги героической арцахской борьбы, провозглашение и становление НКР, обсуждение вопроса НКР в международных организациях и переговорах.

В каждой главе даются научно обоснованные практические и реалистические предложения, вытекающие из всестороннего анализа данной проблемы.

В работе также предпринята попытка обосновать место и роль Армении в регионе и в международных организациях путем анализа социально-экономических процессов и обсуждения вопросов внешней политики РА.

Edik Garegin Minasyan

**THE QUARTER CENTURY OF MODERN ARMENIAN STATEHOOD
(1991-2017)**

Based on archival documents, published sources, academic literature and the press, this work presents a critical analysis of the history of the domestic and foreign policies of both independent Armenian republics (the Republic of Armenia and the Nagorno-Karabakh Republic) for the first time ever..

It serves as the first attempt to summarize the fundamental approaches to different spheres of social life and show the major processes of development of transition economy in the republics. The chapters of the book discuss the processes of declaration of independence and the achievement of statehood; state, legal and administrative reforms; economic and social restructuring, as well as the peculiarities of making the transition to market relations. Special attention is paid to reorganization of governmental institutions, changes in the spheres of industry and agriculture, the processes of privatization, as well as its peculiarities and consequences. Due attention is paid to the financial and banking systems, the monetary and fiscal policy, the more painful social problems caused by the transition economy, the place and role of social reforms, social preferences, the transposition of the population, the issues of employment and unemployment, social stratification of the society, the approaches to the problem of improvement of the living standard of the population, healthcare reforms, cultural life and the fields of science and education. The analysis covers the social-political life of both Armenian republics, the results of presidential and parliamentary elections, the activities of political parties, the major directions of the foreign policy of the Republic of Armenia, the relations of the Republic of Armenia with neighboring countries, with Russia and CIS countries, as well as with the EU and the USA. The process of international recognition of the Armenian Genocide is presented. A separate chapter is devoted to the relationships between the homeland and the Armenian Diaspora. Another chapter presents the beginning and process of the Artsakh movement and the liberation struggle, the military aid and diplomatic assistance of the Armenian people to the struggling Artsakh, the outcomes of the heroic struggle for Artsakh, the declaration and achievement of the Nagorno-Karabakh Republic and consideration of the issue of the Nagorno-Karabakh Republic within international institutions and during negotiations.

Each chapter presents practical and realistic suggestions with scientific reasoning, proceeding from the detailed analysis of the problem. The work attempts to justify the role of Armenia in the region and within international institutions through the analyses of social-economic processes and the consideration of issues related to the foreign policy of the Republic of Armenia.

ՄԿՁԲՆԱԳՔՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

Արխիվային նյութեր

1. Հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվ (այսուհետև՝ ՀՀ ՀՔԿՓԿՊԱ), ֆ. 1, ց. 82, գ. 25, ք. 81, ց. 84, գ. 1, ք. 68-69, ց. 128, գ. 3, ք. 1, Ֆ 4516, ց. 1, գ. 13, ք. 1-4, գ. 25, ք. 66, 68, գ. 27, ք. 8-20, 27, 30, գ. 47, ք. 89, գ. 50, ք. 7-8:

Հայաստանի ազգային արխիվ

2. ֆ.113, ց. 119, գ. 161, ք. 1-3, ց. 163, գ. 185, ք. 1-2, 12-14, գ. 202, ք. 1, 3, գ. 232, ք. 3, գ. 341, ք. 3, գ. 406, ք. 6-9, գ. 418, ք. 3, գ. 426, ք. 12, 13, ց. 164, գ. 323, ք. 1-4, գ. 669, ք. 1-4, գ. 716, ք. 1, 2, գ. 717, ք. 1-2, ց. 165, գ. 41, ք. 1, 3, գ. 42, ք. 1-6, գ. 127, ք. 1, 2, գ. 141, ք. 21, գ. 152, ք. 14, գ. 156, ք. 256, 257, գ. 162, ք. 1, գ. 163, ք. 1, գ. 167, ք. 6-8, 71, գ. 170, ք. 1-2, գ. 171, ք. 1-2, 4, 5, 12, գ. 172, ք. 2, 3, գ. 174, ք. 1, գ. 175, ք. 3, գ. 201, ք. 1-3, գ. 205, ք. 3, 4, գ. 247, ք. 1-6, գ. 252, ք. 14, գ. 255, ք. 2-4, գ. 256, ք. 1-2, գ. 259, ք. 1, 2, գ. 274, ք. 3-7, գ. 276, ք. 1-2, գ. 283, ք. 7-14, գ. 293, ք. 1, 4, գ. 298, ք. 1, գ. 317, ք. 1, 2, գ. 318, ք. 1, գ. 325, ք. 4, 5, գ. 326, ք. 2, գ. 327, ք. 1-5, գ. 331, ք. 1-2, գ. 334, ք. 2-4, գ. 346, ք. 2, 3, գ. 357, ք. 2, 1, գ. 363, ք. 1-3, գ. 374, ք. 2, գ. 389, ք. 1-7, գ. 393, ք. 3, գ. 400, ք. 4-8, գ. 401, ք. 5-8, գ. 402, ք. 1-2, գ. 403, ք. 1, գ. 407, ք. 3-7, գ. 409, ք. 1-7, գ. 411, ք. 1-2, գ. 412, ք. 1, գ. 415, ք. 42, գ. 448, ք. 1-3, 13, գ. 484, ք. 1, 3, գ. 486, ք. 2, 5, 8, գ. 487, ք. 1, 3, 9, 223-226, 241-243, 257-258, գ. 496, ք. 1, գ. 511, ք. 1, 2, գ. 519, ք. 2, գ. 521, ք. 2, գ. 562, ք. 21, ց. 167, գ. 62, ք. 1, 2, գ. 123, ք. 8, գ. 318, ք. 11, ֆ. 119, ց. 15, գ. 12ա, ք. 40, 41, 56, 58, 59, 61, գ. 16, ք. 134, 152, գ. 19, ք. 70, 71, գ. 23, ք. 228, 244, գ. 26, ք. 7, 9, 11, 12, 19, 20, 82, 83, 146, գ. 28, ք. 153, 157, 160, 171, 177, գ. 49, ք. 141, 150, գ. 53, ք. 1, 21, 45, 49, գ. 79, ք. 1, 9, գ. 80, ք. 2, 3, 20, գ. 82, ք. 1, 3, 12, գ. 87, ք. 1, 3, գ. 84, ք. 16, գ. 91, ք. 3, 4, գ. 98, ք. 73, 74, գ. 258, ք. 34, 35, 123, 126:
3. ՀՀ կառավարության ընթացիկ արխիվային նյութեր և որոշումների ժողովածուներ, 1991 թ., գ. 23, հ. 19, ք. 24-25, 223-242, 27, 28, ք. 257, գ. 4, հ. 35, 36, ք. 438-439, 1996 թ. գ. 7, հ. 8, ք. 402, 403, 1997 թ., գ. 3, հ. 2, ք. 26, 1998 թ., գ. 10, հ. 3, ք. 648-650, ք. 673-674, ք. 724, գ. 11, հ. 5, ք. 58, 1999 թ., գ. 2, հ. 8, ք. 506, գ. 6, հ. 23-24, ք. 68, գ. 7, հ. 2, ք. 424, 425, գ. 8, հ. 3, ք. 497, 2001 թ., գ. 6, հ. 9, ք. 72, 73, 74, 1993 թ., № 5, հ. 35, ք. 5, № 6, Ի 45, ք. 23-25, 1994 թ., № 1, 2, հ. 5-6, ք. 19-20, № 4, հ. 29-34, ք. 15-63, № 6, հ. 49, ք. 3-8, հ. 51, ք. 18-19, № 7, հ. 68, ք. 92-103, № 8, հ. 76, ք. 39-69, 1995 թ., № 1, հ. 11, ք. 42-59, № 2, հ. 18, ք. 22, № 3, հ. 19, ք. 3, № 6, հ. 63, ք. 53-54, հ. 90, ք. 91-101, № 8, հ. 88, ք. 3-36, № 11-12, հ. 100, ք. 9, 1996 թ., № 2, հ. 16, ք. 11-16, 24-25, № 7-8, հ. 69, ք. 10-12, 38, 39, հ. 70, ք. 27-33, № 9, ք. 34-35, հ. 86, ք. 37-44:
4. ՀՀ վիճակագրության, պետական ռեզիստրի և վերլուծության նախարարության ընթացիկ արխիվ, 2001 թ., գ. 20, հ. 15-99, ք. 2:
5. ՀՀ ԱԳՆ ընթացիկ արխիվ, «ՀՀ արտաքին քաղաքական գործունեության 2002-2012 թթ. հաշվետվությունների ամփոփում»:

Տպագիր աղբյուրներ

1. «Ազգ» օրաթերթ, 1990-2012 թթ.:
2. Արդյունաբերություն 1990-1997 թթ., վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 1999:
3. Արդյունաբերություն 1998-2003, վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2004:
4. «Բանրեր Երևանի համալսարանի», հ. 2, Երևան, 2000:
5. «Բանկային լրատու», ՀՀ ԿԲ, Երևան, 2000:

6. «Բարձրագույն կրթություն», պրակ 2, Կրթության ազգային ինստիտուտ, Երևան, 2007:
7. «Բարձրագույն կրթություն», պրակ 5, ՀՀ ԿԳՆ, Կրթության ազգային ինստիտուտ, Երևան, 2012:
8. Գյուղատնտեսությունը Հայաստանի Հանրապետությունում 1990-1999 թթ., վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2001:
9. Գատախրավական բարեփոխումներն ապահովող օրենսդրություն («Միջնորդ դատարանների և դատավարության մասին», «ՀՀ դատախազության մասին», «ՀՀ դատարանակազմության մասին», «Վճռաբեկ դատարանի գործունեության մասին», «Փաստաբանական գործունեության մասին» ՀՀ օրենքները), Երևան, 1998:
10. «Բրոշակ», N 3, Երևան, 1999:
11. Զեկույց իրական ակտիվներում իրականացված ներդրումների ընտրանքային հետազոտություն, Երևան, 2002:
12. Էլեկտրոնային զարգացումը և Հայաստանը, «Գլոբալ մարդկային զեկույց 2001», Երևան, 2001:
13. Էկոնոմիկա, հ. 1-3, Երևան, 1996:
14. Էկոնոմիկա, հ. 1-3, Երևան, 1999:
15. Էկոնոմիկա, հ. 7, Երևան, 2001:
16. ԽՄԿԿ XIX համամիութենական կոնֆերանսի որոշումները, Երևան, 1988:
17. «Խորհրդային Հայաստան», օրաթերթ, 1988-1990 թթ.:
18. Կայուն զարգացման համաշխարհային զագաթնաժողով, Յոհաննեսբուրգ, 2002:
19. «Կրթություն», N1-15, Երևան, 2002:
20. «Կրթությունը, աղքատությունը և տնտեսական ակտիվությունը Հայաստանում, իրավիճակային վերլուծության զեկույց», Երևան, 2002:
21. Համաշխարհային բանկ, Երևան, 2006:
22. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը թվերով 2003-2007 թթ., վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2008,
23. Հայաստան 2001, վիճակագրական գրքույկ, Երևան, 2001:
24. Հայաստան 2002, վիճակագրական գրքույկ, Երևան, 2002:
25. Հայաստանը թվերով. 1992 թ., Երևան, 1994,
26. «Հայաստանի ազգային մրցունակության զեկույց 2010», բարձրագույն կրթության մարտահրավերները, Երևան, 2010:
27. Հայաստանի զարգացման ուրվագծեր, սեմինարի նյութեր, Երևան, 2002:
28. «Հայաստանի ժողովրդագրական և առողջության հարցերի հետազոտություն 2000», նախնական զեկույց, ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, ՀՀ առողջապահության նախարարություն, Երևան, 2001:
29. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, Երևան, 2004:
30. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, Երևան, 2005,
31. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, Երևան, 2009:
32. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, Երևան, 2013:
33. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, Երևան, 1996:
34. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, Երկրորդ գումարում, Երևան, 2001:
35. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, Երրորդ գումարում, Երևան, 2004:
36. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, Չորրորդ գումարում, Երևան, 2007:
37. Հայաստանի Հանրապետության Ազգային ժողով, Հինգերորդ գումարում, Երևան, 2012:
38. Հայաստանի Հանրապետության աշխատանքի և սոցիալական հարցերի նախարարություն, 2003-2006 թթ. ամփոփ հաշվետվություն, Երևան, 2007:
39. Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 1999, Երևան, 2000:

40. Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2000, Երևան, 2001:
41. Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2009, Երևան, 2010:
42. Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2011, Երևան, 2012:
43. Հայաստանի Հանրապետության արտաքին առևտուրը 2012, Երևան, 2013:
44. Հայաստանի Հանրապետության բնակարանային ֆոնդը և կոմունալ տնտեսությունը 1999 թվականին, վիճակագրական վերլուծական ժողովածու, Երևան, 2001:
45. Հայաստանի Հանրապետության բնակարանային ֆոնդը և կոմունալ տնտեսությունը 2012 թվականին, վիճակագրական վերլուծական ժողովածու, Երևան, 2013:
46. Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 16 (972), 31 օգոստոսի, 1990:
47. Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, 15 մայիսի, 1995:
48. Հայաստանի Հանրապետության ԿԲ-ի 2001թ. տարեկան հաշվետվություն, Երևան, 2001:
49. «Հայաստան» համահայկական հիմնադրամ 2014, Երևան, 2015:
50. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2005-2009 թթ., վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2010:
51. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը թվերով՝ 1998-2001, Երևան, 2002:
52. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը թվերով՝ 1999-2003, վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2004:
53. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը թվերով՝ 2001-2005 թթ., վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2006:
54. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը թվերով՝ 2003-2007 թթ. վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2008:
55. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով՝ 2005-2009 թթ., վիճակագրական ժողովածու, Երևան, 2010:
56. Հայաստանի Հանրապետության պաշտոնական տեղեկագիր, N 26 (201), 19 հուլիսի, 2002:
57. Հայաստանի Հանրապետության պատմության ամփոփ ժամանակագրություն 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, Երևան, 2002:
58. Հայաստանի Հանրապետության պետական ժողովրդագրական քաղաքականության հայեցակարգ, Երևան, 2006:
59. Հայաստանի Հանրապետության պետվիճվարչության գյուղացիական տնտեսությունների հետազոտություն, Երևան, 1997:
60. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն, Երևան, 1995:
61. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն, Երևան, 2005:
62. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 1999 թ., վիճակագրական վերլուծական ժողովածու, Երևան, 2001:
63. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2001 թ., վիճակագրական ժողովածու, Երևան, ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2003:
64. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2004 թ., ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2004:
65. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը 2006 թ., ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2006:
66. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը, 2002 թ. վիճակագրական ժողովածու, ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2003:
67. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալական վիճակը, 2010, ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2010:
68. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1995 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 1996:

69. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1996 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 1997:
70. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1997 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 1998:
71. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1998 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 1999:
72. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 1999 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2000:
73. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2000 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2001:
74. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2001 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2002:
75. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2002 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2003:
76. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2004 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2005:
77. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2005 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2006:
78. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2006 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2007:
79. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2007 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2008:
80. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2008 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2009:
81. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2009 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2010:
82. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2010 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2011:
83. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2011 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2012:
84. Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2012 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2013:
85. Հայաստանի Հանրապետության օրենսդրությունը մշակութային արժեքների արտահանման և ներմուծման մասին, Երևան, 2001:
86. «Հայաստանի Հանրապետություն», օրաթերթ, 1991-2013:
87. Հայաստանի Հանրապետություն, «Ազգային գնահատման զեկույց», Երևան, 2002:
88. «Հայաստանի Հանրապետությունում մասնավոր հատվածի զարգացման մասին վերջնական զեկույց» (ամփոփագիր), CRC Արտերկրյա համագործակցության ԲԸ Տոմսացու և ընկ., Տոկիո, Ճապոնիա, 1999:
89. «Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծական զեկույց», ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 1999:
90. «Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծական զեկույց», ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2000:
91. «Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծական զեկույց», ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2001:
92. «Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծական զեկույց», ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2002:

93. «Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծության զեկույց», ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2004:
94. «Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծության զեկույց», ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2008:
95. «Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծության զեկույց», ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2009:
96. «Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծության զեկույց», ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2010:
97. «Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծության զեկույց», ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2013:
98. «Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, վիճակագրական վերլուծության զեկույց», ՀՀ ազգային վիճակագրական ծառայություն, Երևան, 2015:
99. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1997, 1998), Երևան, 2001:
100. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1999, 2000), Երևան, 2001:
101. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1990), Երևան, 1991:
102. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1991), Երևան, 1994:
103. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1993-1994), Երևան, 1995:
104. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (1995, 1996), Երևան, 1998:
105. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (2005), Երևան, 2005:
106. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (2010), Երևան, 2010:
107. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (2011), Երևան, 2011:
108. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (2012), Երևան, 2012:
109. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (2013), Երևան, 2013:
110. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (2014), Երևան, 2014:
111. Հայաստանի վիճակագրական տարեգիրք (2015), Երևան, 2015:
112. Հայաստան-ՆԱՏՕ: Առաջընթացի 10 տարիներ 1999-2008 /Կազմող և առաջաբանի հեղինակ՝ Թադևոսյան Ս., Երևան, 2008:
113. «Հայկական բանակ», հ. 1-2 (31-32), 2002, հ. 3 (37), 2003:
114. «Հայկական ժամանակ» օրաթերթ, 2000-2013:
115. Հայոց ցեղասպանություն: Աշխարհի պետությունները, ազգային խորհրդարանները և միջազգային կազմակերպությունները դատապարտում են և ճանաչում (Նյուքեյթի ժողովածու, կազմող՝ Բարսեղյան Լ.), Երևան, 2005:
116. Հանրակրթությունը Հայաստանում 2012-2013 ուս. տարում, վիճակագրական տարեգիրք, Երևան, 2013:
117. Հինգ տարի անց. նախագահ Ռ. Քոչարյանի հաշվետվությունը, Երևան, 2003:
118. ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 2 (958), 31 հունվարի, 1990:
119. ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 3 (959), փետրվարի, 1990:
120. ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 4 (960). փետրվարի, 1990:
121. ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 5-6 (961-962), մարտի, 1990:
122. ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 7 (987), 15 ապրիլի, 1990:
123. ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 9 (965). 15 մայիսի, 1990:
124. ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 10 (966), 31 մայիսի, 1990:
125. ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 11 (967), 15 հունիսի, 1990:
126. ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 12 (968), 30 հունիսի, 1990:
127. ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 13 (969), 2 հուլիսի, 1990:
128. ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 14 (970), 31 հուլիսի, 1990:
129. ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 15 (971), 23 օգոստոսի, 1990:

130. ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները (Հայաստանի Հանրապետության ցուցանիշները), ՀՀ ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003
131. ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Արարատի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003:
132. ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Արմավիրի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003:
133. ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Արագածոտնի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003:
134. ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003:
135. ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Լոռու մարզի ցուցանիշները), ՀՀ ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003:
136. ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Կոտայքի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003:
137. ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Շիրակի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003:
138. ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Սյունիքի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003:
139. ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Վայոց ձորի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003:
140. ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները (ՀՀ Տավուշի մարզի ցուցանիշները), ՀՀ ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003:
141. ՀՀ 2001 թ. մարդահամարի արդյունքները (ք. Երևանի ցուցանիշները), ՀՀ ազգ. վիճ. ծառայություն, Երևան, 2003:
142. ՀՀ առևտուրը և մարդկային զարգացում, «Միավորված ազգերի զարգացման ծրագիր», Երևան, 2011:
143. ՀՀ Գերագույն խորհուրդ 1990-1995 թթ., Երևան, 1995:
144. ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 18, 30 սեպտեմբերի, 1990:
145. ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N17(973), 15 սեպտեմբերի, 1990:
146. ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 19, 15 հոկտեմբերի, 1990:
147. ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995 թթ.), Երևան, 1995:
148. ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999 թթ.), գիրք Ա, Երևան, 1999:
149. ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (1995-1999 թթ.), գիրք Բ, Երևան, 1999:
150. ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (1999-2000 թթ.), գիրք Գ, Երևան, 2000:
151. ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (2001 թ.), գիրք Դ, Երևան, 2001:
152. ՀՀ գործող օրենքների ժողովածու (2002 թ.), գիրք Ե, Երևան, 2003:
153. «ՀՀ իրավիճակային վերլուծության զեկույց», Երևան, 2002:
154. ՀՀ կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, Երևան, 2012:
155. ՀՀ կառավարության որոշումների ժողովածու, N 1-12, 1991-1996:
156. ՀՀ կրթությունը, աղքատությունը և տնտեսական ակտիվությունը Հայաստանում, Երևան, 2005:
157. ՀՀ հողային օրենսդրությանը վերաբերող իրավական ակտերի ժողովածու, Երևան, 2001:
158. «ՀՀ մարդու իրավունքների պաշտպանի զեկույցը», Երևան, 2008:
159. ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու. 1991-1995 թթ., Երևան, 2002:
160. ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու. 1999-1998 թթ., Երևան, 2002:
161. ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու. 1999-2001 թթ., Երևան, 2002:

162. ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու. Անկախ Պետությունների Համագործակցության շրջանակներում կնքված պայմանագրեր, Երևան, 2004:
163. ՀՀ միջազգային պայմանագրերի ժողովածու. Միավորված ազգերի կազմակերպության շրջանակներում կնքված պայմանագրեր, Երևան, 2004:
164. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, 3 սեպտեմբերի, N 19(52) 1998:
165. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N 17(115), 1 օգոստոսի, 2000:
166. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, հ. 29 (95), 19 նոյեմբերի, 1999:
167. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, «ՀՀ քաղաքացիական օրենսգիրք» 17(50), 10 օգոստոսի, 1998:
168. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, «Տեղական ինքնակառավարման մասին» ՀՀ օրենքը, թիվ 21(196), 21 հունիսի 2002:
169. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N 6, 31 մարտի, 1997:
170. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N 11, 20 մայիսի, 1997:
171. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N 12, 5 հունիսի, 1997:
172. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N 12 (45), 15 հունիսի, 1998:
173. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N 14, 20 հունիսի, 1999:
174. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N 2 (100), 14 փետրվարի, 2000:
175. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N 23, 28 փետրվարի, 2000:
176. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N 1 (176), 9 հունվարի, 2001:
177. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N 3 (135), 31 հունվարի, 2001:
178. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N 17 (149), 15 հունիսի, 2001:
179. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N 5 (180), հունվար, 2002:
180. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N 55 (230), 17 դեկտեմբերի, N 34 (209), 15 օգոստոսի, 2002:
181. ՀՀ պաշտոնական տեղեկագիր, N 6 (181), 5 փետրվարի, 2002, N 3-18, N 32 (207), 8 օգոստոսի, 2002:
182. ՀՀ սոցիալական ոլորտի իրավական ակտերի ժողովածու, Երևան, 2004:
183. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2003 թ. հունվար-դեկտեմբերին, Երևան, 2004:
184. ՀՀ վիճակագրական գրքույկ, Երևան, 2001:
185. ՀՀ վիճակագրության պետական ռեգիստրի և վերլուծության պետական վարչություն, զեկուցագիր հ. 1 (ՀՀ տնտեսությունը 1992 թ. հունվարին-դեկտեմբերին), Երևան, 1993:
186. ՀՀ վիճակագրության, պետական ռեգիստրի և վերլուծության պետական վարչություն, զեկուցագիր, հ. 1 (ՀՀ տնտեսությունը 1993 թ. հունվարին-դեկտեմբերին), Երևան, 1994:
187. ՀՀ տնտեսական աճը, անհավասարությունը և աղքատությունը Հայաստանում, Երևան, 2002:
188. ՀՀ տնտեսական աճն արդարացի բաշխման պայմաններում, Աղքատության կրճատմանն ուղղված տնտեսական քաղաքականության ընտրություն, Երևան, 2002:
189. ՄԱԿ-ի հանրային տեղեկատվության վարչության երևանյան գրասենյակ. Միավորված ազգերի կազմակերպությունը Հայաստանում 15 տարի, Երևան, 2007:
190. «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1995», Երևան, 1995:
191. «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1996», Երևան, 1996:
192. «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1997», Երևան, 1997:
193. «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1998», Երևան, 1998:
194. «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 1999», Երևան, 1999:
195. «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 2000», Երևան, 2000:
196. «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 2001», Երևան, 2001:
197. «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 2004», Երևան, 2004:

198. «Մարդկային զարգացման զեկույց. Հայաստան 2006», կրթությունը Հայաստանում, Երևան, 2006:
199. Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանական քննարկումները Լորդերի պալատում Հայոց ցեղասպանության մասին (14 ապրիլի, 1999 թ.), խմբագիր՝ Բարսեղյան Լ., Երևան, 2000:
200. Միացյալ Նահանգների օգնությունը Հայաստանին. Նվիրումի և համագործակցության տասնամյակ, Երևան, 2001:
201. Միգրացիա և մարդկային զարգացում, հնարավորություններ և մարտահրավերներ 2009, Երևան, 2009:
202. Սովետական Միության կոմունիստական կուսակցության 27-րդ համագումարի նյութերը, Երևան, 1986:
203. Սոցիալական բարեփոխումները Հայաստանում, Երևան, 2011:
204. Սոցիալական պետության հայեցակարգեր հայկական իրողություններ և հեռանկարներ, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր (փետրվար 2006), Երևան, 2007:
205. Տնտեսական բարեփոխումների առանձնահատկություններն ու փուլերը Հայաստանում 1991-1998 թթ.: Վիճակագրական ժողովածու. Երևան, 1999:
206. Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, Հայաստան, հ. 3, սեպտեմբեր 2001:
207. Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, Հայաստան, հ. 6, Երևան, 2001:
208. Ֆինանսներ և էկոնոմիկա, Հայաստան, 1(21), հունվար, 2003:
209. 2008 թ. մարտի 1-2-ին Երևան քաղաքում տեղի ունեցած իրադարձությունների և դրանց պատճառների ուսումնասիրման ՀՀ Ազգային ժողովի ժամանակավոր հանձնաժողովի եզրակացությունը, Երևան, 2008:

**Գրականություն
Հայերեն**

1. Աբրահամյան Հ., Խորհրդային և հետխորհրդային հասարակությունը, Երևան, 2011:
2. Աբրահամյան Հ., Ժողովրդավարությունը և քաղաքական կուսակցությունները, Երևան, 2009:
3. Աբրահամյան Հ., Մարտնչող Արցախ, գիրք Գ, 1985-2000, Ստեփանակերտ, 2007:
4. Աբրահամյան Հ., Արցախյան գոյամարտ, Երևան, 1991:
5. Աբրահամյան Հ., Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, Երևան, 1997:
6. Աբրահամյան Հ., Ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2001:
7. Աբրահամյան Հ., Սկրոչյան Շ., Արցախի համար գոհված դիզակցիներ, Երևան, 2000:
8. Աբրահամյան Հ., ԼՂՀ-ի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական և մշակութային կյանքը (2000-2008թթ.), Երևան, 2013:
9. Ադրբեջանի հակահայկական տեղեկատվական համակարգը, Երևան, 2009:
10. Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, համառոտ ակնարկ, Երևան, 1992:
11. Աթայան Ի., Ընդմիջտ քեզ հետ, Ստեփանակերտ, 1995:
12. Ալվրցյան Հ., Ընդդեմ Ադրբեջանի հայատյաց քաղաքականության, Երևան, 2007:
13. Աղասյան Ա., Հայ կերպարվեստի զարգացման ուղիները XIX-XX դարերում, Երևան, 2009:
14. Աղետի գոտին երեկ և այսօր (շին. վերականգնողական աշխատանքներ) 1989-2008, Երևան, 2008:
15. Աղքատության հաղթահարման ուղիները գյուղում և քաղաքում, խմբ. Շահումյան Ա., Մարդու իրավունքների և ժողովրդավարության ինստիտուտ (ՄԻԺԻ), Երևան, 2001:
16. Աղքատությունը և ժողովրդավարությունը Հայաստանում, Երևան, 2000:

17. Անանյան Լ., Հայաստանի տնտեսական պատմության ուրվագծեր, Երևան, 2003:
18. Անանյան Լ., Հայկական ՄՍՀ արդյունաբերությունը զարգացած սոցիալիզմի ժամանակաշրջանում, Երևան, 1982:
19. Առաքելյան Վ., Ազիզյան Գ., Նրանք փառքով անմահացան, Երևան, 1996:
20. Առուստամյան Գ., Իմ սերը քեզ հետ է, ողջեր և նահատակներ, Երևան, 1998:
21. Առուստամով Ս., Ճշմարտությունը Լեռնային Ղարաբաղի մասին, Երևան, 1999:
22. Ասատրյան Ա., ՀՀ ԳԱԱ արվեստի ինստիտուտ-50, Երևան, 2010:
23. Ավագյան Ա., Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը, Երևան, 1998:
24. Ավագյան Գ., Հայաստանի տնտեսությունը, անցած ուղին, այսօրը և զարգացման ուրվագիծը, Երևան, 1998:
25. Ավագյան Հ. Հայաստանի լեռնահանքային արդյունաբերության զարգացման հիմնախնդիրները, Երևան, 2003:
26. Ավետիսյան Ա., Հայոց ազգային բանակ, Աբովյան, 2001:
27. Արշակյան Ա., Արցախյան գոյապայքար (1985-1992 թթ.), Երևան, 2004:
28. Արշակյան Ա., Մահ չիմացյալ՝ մահ, մահ իմացյալ՝ անմահություն, Երևան, 1993:
29. Արտազադըր Հայաստանից (խմբ. Հ. Խառատյան), Ազգաբանական հետազոտությունների կենտրոն, Երևան, 2003:
30. Բագրատյան Հ., Հայաստանը դարերի սահմանագծին, Երևան, 2003:
31. Բագրատյան Հ., Հայաստանում առկա քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի և դրանից դուրս գալու ելքերի մասին, Երևան, 2000:
32. Բագրատյան Հ., Հասարակությունը և պետությունը, Երևան, 1999:
33. Բաղդյան Գ., Հայաստան-Իրան հարաբերությունները 20 տարեկան են, Երևան-Թեհրան, 2012:
34. Բալայան Ջ., Բժիշկ Մարությանը և նրա «Պատերազմի հետքը երկար է մնում», Երևան, 1999:
35. Բալայան Ջ., Դժոխք և դրախտ, Երևան, 1995,
36. Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը, Երևան, 2002:
37. Բաղդասարյան Դ., Դիմակայություն, Երևան, 1998:
38. Բայբուրդյան Վ., Իրանի հայ համայնքը. Արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2013:
39. Բայբուրդյան Վ., Իրանն այսօր, Երևան, 1999:
40. Բարսեղյան Լ., Ֆրանսիան Հայոց ցեղասպանությունը օրենսդրությամբ ճանաչած առաջին պետությունն է աշխարհում, Երևան, 2002:
41. Բարսեղյան Լ., Տարեգրություն Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական դատապարտման և ճանաչման (1915-2000 թթ.), Երևան, 2004:
42. Բարսեղյան Լ., Ֆրանսիան հրապարակայնորեն ճանաչում է Հայոց ցեղասպանությունը, Երևան, 1998:
43. Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նամե. Ղարաբաղյան շարժում, գիրք 3-րդ, Ստեփանակերտ, 2006,
44. Բունիաթյան Ա., Արյունոտ օրեր. Մարտակերտ. վավերագրություն, գիրք 1, Երևան, 2000:
45. Գաբրիելյան Մ., Աղքատության հաղթահարման ուղիները գյուղում և քաղաքում, Երևան, 2001:
46. Գաբրիելյան Մ., Հայաստանի Հանրապետության արդի գյուղացիությունը, Երևան, 2001:
47. Գալչյան Ռ., Հորինված պատմություն, Աղբբեջան և Հայաստան. կեղծիքներ ու փաստեր, Երևան, 2010,
48. Գալստյան Հ., Չուղարկված նամակներ, Երևան, 2013:
49. Գալստյան Ս., Հայացք մեր կինոյին, պատմությունը և ներկան, Երևան, 2011:
50. Գեղամյան Ա., Եվրասիական Միությունը մեր ապագան է, Երևան, 2012:

51. Գեղամյան Ա., Հայաստանի Եվրասիական Միությունն մտնելու այլընտրանքը պատերազմն է, Երևան, 2013:
52. Գեղամյան Ա., Գժվար ճանապարհի դեպի Ստամբուլ, Երևան, 2014:
53. Գեղամյան Ա., Տազնապի և հույսի ժամանակները, Երևան, 2016:
54. Գեղամյան Գ., Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը 1945-1990-ական թթ., Երևան, 1994:
55. Գրիգորյան Գ., Ղարաբաղյան օրագիր (1988-1992), Երևան, 2005:
56. Դավոյան Ս., Մարկոսյան Ա., Սարգսյան Հ., Վերափոխումները անցումային երկրների տնտեսություններում, Երևան, 2003:
57. Դռնոյան Լ., Երրորդ Հանրապետության ողբերգությունը և աստեղային ժամը, Երևան, 2002:
58. Եղիազարյան Բ., Սարգսյան Լ., Մանթարյան Ս., Հայաստանի Հանրապետությունում սերտիֆիկատային սեփականաշնորհման հիմնախնդիրների փորձագիտական հետազոտություն (1997 թ. հունվար-փետրվար), Երևան, 1997:
59. Եսայան Է., Բույլ նահատակաց, Երևան, 1996:
60. Երևանի պետական համալսարանը Արցախյան գոյապայքարում, կազմեց Ժ. Մանուկյանը, Երևան, 2011:
61. Եվրոպայում անվտանգության համագործակցության կազմակերպություն (ԵԱՀԿ), պատմությունը, գործունեությունը և հեռանկարները, Երևան, 2006:
62. Զաքարյան Լ., Խորհրդահայ գյուղի մայրամուտը, Երևան, 2007:
63. Էլբակյան Է., Հայ-ադրբեջանական պատերազմը և մերօրյա հերոսները, Երևան, 2015:
64. Թադևոսյան Ա., Աղքատության համակարգային հիմքերը և հաղթահարման ուղիները Հայաստանում, Երևան, 2001:
65. Թադևոսյան Ռ., Դրվագներ հայոց ռազմական պատմությունից. XIX-XX դարեր, Երևան, 2012:
66. Թովմասյան Վ., Աթաջանյան Վ., Ներսիսյան Յու., Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991:
67. Թովմաս դե Վաալ, Սև այգի (Հայաստանն ու Ադրբեջանը խաղաղության և պատերազմի միջոցով), Երևան, 2014:
68. Թորոսյան Տ., Լեռնային Ղարաբաղ և Կոտովո. հակամարտություններ, բանակցություններ, աշխարհաքաղաքականություն, Երևան, 2012:
69. Թորոսյան Տ., Հասարակական համակարգի հետխորհրդային տրանսֆորմացիա, Երևան, 2006:
70. Թուրքիա-ԵՄ-Հայաստան. մարտահրավերները և հնարավորությունները, Երևան, 2009:
71. Իսայիրյան Մ., Հայաստանի ֆիզիկական կուլտուրայի և սպորտի պատմություն, Երևան, 2002:
72. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (1991 թ. օգոստոս-1992 թ. հունվար) փաստաթղթեր, կազմող՝ պատմ. գիտությունների դոկտոր Աբրահամյան Հ., Երևան, 2011:
73. Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը, կարգավորման ուղիներ, խորհրդարանական լուծումներ, 29-30 մարտի, 2005, Երևան, 2006:
74. Լիպարիտյան Ժ., Պետականության մարտահրավերը. Հայ քաղաքական միտքը անկախությունից ի վեր, Երևան, 1999:
75. ԼՂՀ ազգային ատլաս, Երևան, 2009:
76. Խաչատրյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության առաջին սահմանադրությունը, Երևան, 1977:
77. Խաչատրյան Հ., Ղազարյան Գ., Մարգարյան Ս., Հաղթանակներն ինչպես եղել են. «Ազդականչ 44», Երևան, 2008:
78. Խոջաբեկյան Վ., Աղետ և մտահոգություն, Երևան, 1989:

79. Խոջաբեկյան Վ., Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991:
80. Խոջաբեկյան Վ., Ջբաղվածության հիմնախնդիրները Հայաստանում անցման շրջանում, Երևան, 1998:
81. Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչության վերարտադրությունը և տեղաշարժերը XIX-XX դարերում XXI դարի շեմին, Երևան, 2001:
82. Խոջաբեկյան Վ., Հայաստանի բնակչությունը և նրա զբաղվածությունը (1828-1978), Երևան, 1979:
83. Խոջաբեկյան Վ., Հայկական ԽՍՀ բնակչությունը և աշխատանքային ռեսուրսների վերարտադրության արդի հիմնախնդիրները, Երևան, 1976:
84. Ծառուկյան Գ., Առաքելյան Վ., Իսպիրյան Մ., Մարզական հանրագիտարան, Երևան, 2011:
85. Կարապետյան Բ., Անգլոհու արցախյան ողիսականը, Երևան, 1994:
86. Կարապետյան Բ., Եվ նրա շուրջ., Երևան, 1990,
87. Կիրակոսյան Ա., Մայրամուտի շեմին, Երևան, 2002:
88. Կիրակոսյան Գ., Անցումային տնտեսության վերափոխումները, տեսության հարցեր, Երևան, 2002:
89. Հակոբյան Թ., Կանաչ ու սև, Արցախյան օրագիր, Երևան-Ստեփանակերտ, 2000-2008:
90. Հակոբյան Տ., ԼՂՀ հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը (1991-1994 թթ.), Երևան, 2011:
91. Հակոբջանյան Ա., Արցախյան ազատամարտի ակունքների մոտ, Երևան, 2001:
92. Համազասպյան Վ., Ալեք Մանուկյան, Երևան, 1994:
93. Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները, Երևան, 2004:
94. Հայաստան 1998-2007 (խմբագիր՝ Վարդանյան Ա.), Երևան 2008:
95. Հայաստան 2020. զարգացման և անվտանգության ռազմավարություն, Ռ-ազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Երևան, 2003:
96. Հայաստանը կայուն մարդկային զարգացման հայեցակարգի տեսանկյունից: Հասարակական կազմակերպությունների գնահատականը («Հանուն մարդկային հասարակության կայուն զարգացման» ասոցիացիա», «Ռիո+5»), Երևան, 1997:
97. Հայաստան-Թուրքիա. բաց խոսակցություն (Հասարակական երկխոսության և զարգացման կենտրոն), Երևան, 2005:
98. Հայաստանի Հանրապետության արժեքների շուկայի զարգացման ռազմավարություն, Երևան, 1998:
99. Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2008-2011 թթ. գործունեության արդյունքները, Երևան, 2011:
100. Հայաստանի Հանրապետության տրանսպորտը և կապը (1999-2003 թթ.), Երևան, 2004:
101. Հայաստանի Հանրապետություն քաղաքական կուսակցություններ: Տեղեկագիր («Քաղաքական և սոցիալական զարգացման հիմնադրամ»), խմբ.՝ Մխիթարյան Ս., Անուշյան Մ. և ուրիշներ, Երևան, 2007:
102. Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ, Երևան, 2014:
103. Հայաստանի Հանրապետության սահմանադրական բարեփոխումների հայեցակարգ, Երևան, 2015:
104. Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրություն (փոփոխություններ), Երևան, 2015:
105. Հայերի ցեղասպանության համար միջազգային-իրավական պատասխանատվության հիմքերը, իրավական ուղեցույց, Երևան, 2014:
106. Հայ-թուրքական հարաբերություններ. հիմնախնդիրներ և հեռանկարներ, խորհրդարանական լուծումներ, 19-20 դեկտեմբերի, 2007, Երևան, 2011:
107. Հայկական Սփյուռք տարեգիրք, Երևան, 2009:

108. Հայկական Սփյուռք տարեգիրք, Երևան, 2010:
109. Հայկական Սփյուռք տարեգիրք, Երևան, 2011:
110. Հայկական Սփյուռք տարեգիրք, Երևան, 2012:
111. Հայկական Սփյուռք տարեգիրք, Երևան, 2013:
112. ՀՀ սփյուռքի նախարարության գործունեության հինգ տարիներ, Երևան, 2013:
113. Հայոց պատմություն, դասագիրք բուհերի համար, խմբագրությամբ պրոֆեսոր Հ. Սիմոնյանի, Երևան, 2012:
114. «Հայոց ցեղասպանություն-100. Ծանաչումից հատուցում» միջազգային գիտաժողով, զեկուցումների դրույթներ, Երևան, 2015:
115. Հայության պայքարը ԼՂԽՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմողներ՝ Խաչատրյան Կ., Աբրահամյան Հ., Երևան, 2011:
116. Հայրենադարձների փորձն ու ինտեգրումը Հայաստանում. Խոչընդոտներ և հնարավորություններ, Երևան, 2015: Հայրիկյան Պ., Անկախության ճանապարհի երեք վավերագրեր, Երևան, 1997:
117. Հայրիկյան Պ., Ժողովրդավարությունը խոսքով և գործով, Երևան, 2002:
118. Հայրիկյան Պ., Մեպտեմբեր, Երևան, 1997:
119. Հարությունյան Կ., Գավթյան Ն., Կրթությունը Հայաստանում, Երևան, 2004:
120. Հարությունյան Ս., Անցյալի և ներկայի մասին, Երևան, 2011:
121. Հարությունյան Ս., Վալերի Չիքյան. Հաղթական հրամանատարը, Երևան, 2012:
122. Հինգ տարի անց, նախագահ Ռ. Քոչարյանի հաշվետվությունը, Երևան, 2003:
123. Հիշում եմ և պահանջում. Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին, Երևան, 2015:
124. ՀՀ արժեքների շուկա. ՀՀ արժեքների շուկայի տեսչության տեղեկագիր, 1998:
125. ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, Հայությունը սկանդինավյան երկրներում. հայ-սկանդինավյան պատմամշակութային առնչությունները, Երևան, 2010:
126. ՀՀ գիտությունների ազգային ակադեմիան 70 տարում, Երևան, 2013:
127. Հնագիտական ուսումնասիրությունները Արցախում 2005-2010 թթ., Ստեփանակերտ, 2011:
128. Հովհաննիսյան Ն., Հայաստանի Հանրապետության արտաքին քաղաքականությունը Անդրկովկասյան-Մերձարևելյան աշխարհաքաղաքական տարածաշրջանում, Երևան, 1998:
129. Հովհաննիսյան Ն., Մերձավոր Արևելքի և Սիրիայի հայ համայնքները և նրանց հեռանկարները, Երևան, 2015:
130. Հովսեփյան Ս., ՀՀՇ-ն և հայ ժողովրդի մեծ ողբերգություն, Երևան, 2002:
131. Ղահրամանյան Կ., Արցախ. Խեղաթյուրված և անտեսված հարցեր, Երևան, 2013:
132. Ղահրամանյան Կ., Հյուսիսային Արցախ, զոյության պայքար, գիրք Բ, Երևան, 2003:
133. Ղարաբաղյան ազատագրական պատերազմ (1988-1994 թթ.), հանրագիտարան, Երևան, 2004:
134. Ղարիբյան Գ., Արթուրը: Արծվի թռիչք էր նա, Երևան, 1999:
135. Մամիկոնյան Հ., ՀՀ գյուղատնտեսական արտադրության զարգացման հիմնախնդիրները, Երևան, 1997:
136. Մանասերյան Թ., Նոր տնտեսական քաղաքականության ուրվագծեր, Երևան, 2000:
137. Մանասերյան Ն., Ազրարային հարցը երեկ և այսօր, Երևան, 2005:
138. Մանուկյան Վ., Գնացքից թռչելու ժամանակն է (հողվածների ժողովածու), Երևան, 2002:
139. Մանուկյան Վ., Հայկական երազանքը զոյատևման փակուղում, Երևան, 2002:
140. Մարգարյան Ն., Մարդու իրավունքների պաշտպանությունը և ժողովրդական արժեքների դերը աղքատության հաղթահարման գործում, Երևան, 2001:

141. Մարգարյան Ս., Մարտակերտը չհայտարարված պատերազմի կիզակետ (փաստագրություն), Ստեփանակերտ, 1999:
142. Մարկոսյան Ա., Գեղամյան Ն., Սոցիալական քաղաքականության պետական կարգավորման հիմնահարցերը Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, 2006:
143. Մարկոսյան Ա., Հայաստանը 21-րդ դարի մարտահրավերների առջև, Երևան, 2004:
144. Մարկոսյան Ա., Մաթևոսյան Է., Տնտեսության պետական կարգավորման միջոցներն ու ձևերը, Երևան, 2001:
145. Մարկոսյան Ա., Պետական ձեռնարկությունների ապապետականացման կառավարում, մեթոդաբանություն, ռազմավարություն և արդյունքներ, Երևան, 1997:
146. Մարկոսյան Ա., Պետությունը և շուկան, Երևան, 2000:
147. Մարկոսյան Ա., Սաֆարյան Ռ., Շուկայական տնտեսության հիմունքները, Երևան, 2002:
148. Մարկոսյան Ա., Սեփականաշնորհման և ապապետականացման գործընթացը, տեսության և պրակտիկայի հարցեր, Երևան, 1995:
149. Մարկոսյան Ա., Սեփականաշնորհման սերտիֆիկատների մասին, Երևան, 1995:
150. Մարկոսյան Ա., Տնտեսագիտության բոլորի համար, Երևան, 2001:
151. Մարտիկյան Գ., Ապրելու բանաձև, գիրք 1-6, Երևան, 2012, 2013:
152. Մարտիկյան Գ., Սա Հայաստանն է, և վերջ. Լեոնիդ Ազգալոյան, Երևան, 2012:
153. Մարության Հ., Հայ ինքնության պատկերագրությունը. քննության փորձ դարաբաղյան շարժման ցուցապատառների մի խմբի նյութերով: Հայացք Երևանից, Ռ-ԱՀՀԿ, Երևան, 1997 թիվ 4, էջ 55-66 (համահեղինակ Լ. Աբրահամյան): Նույնի Եղեռնը՝ Ղարաբաղյան շարժման ցուցապատառներում «Հայացք Երևանից», Ռազմական և ազգային հերոսությունների հայկական կենտրոն, Երևան, 2000, թիվ 4(25), էջ 6-13:
154. Մարության Ա., Հայոց ցեղասպանության հիմունքների հաղթահարման հիմնախնդիրներն ու պատմաիրավական հիմնավորումները, Երևան, 2014:
155. Մարության Ա., Հայոց ցեղասպանության գործով միջազգային դատարան դիմելու հիմքերն ու հնարավորությունները, Երևան, 2014:
156. Մարության Ա., Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցը համաշխարհային քաղաքականության ազդեցիկ դերակատարների Թուրքիայի հետ հարաբերությունների համատեքստում, Երևան, 2015:
157. Մելիքյան Ս., Հայաստանի Հանրապետություն-Ամերիկայի Միացյալ Նահանգներ հարաբերությունները 1991-2000 թթ., Երևան, 2010:
158. Մելիք-Շահնագարյան Լ., Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Երևան, 1988:
159. Մելքոնյան Ա., Հայաստանի պատմության և ժողովրդագրության հիմնահարցեր (հողվածների ժողովածու), Երևան, 2011:
160. Մելքոնյան Ա., Հայոց պատմության դասերն ու պատգամները, Երևան, 2013:
161. Մելքոնյան Է., Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության պատմություն, Երևան, 2005:
162. Մելքունյան Ա., Աշխատանքի շուկայի ձևավորման և զբաղվածության հիմնախնդիրները, աղքատության հաղթահարման ՀՀ ռազմավարությունը, Երևան, 2002:
163. Մելքունյան Ս., Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, Երևան, 1997:
164. Մելքունյան Ս., Հայաստանի Հանրապետության արտաքին տնտեսական կապերը, Երևան, 2002:
165. Միգրացիա և մարդկային զարգացում. Հնարավորություններ և մարտահրավերներ, «Մարդկային զարգացման ազգային զեկույց. Հայաստան 2009»:
166. Մինասյան Է., Արցախյան ազատագրական շարժումը և «դեպի երկիր» կարգախոսը (ՀՀԳ հիմնադրման 115 և 120-ամյակներին նվիրված գիտաժողովների նյութեր), Երևան, 2011:

166. Մինասյան Է., Արցախյան ազատամարտի պատմության ուսումնասիրության վիճակն ու արդի խնդիրները, «Լրատու», Ստեփանակերտ, 2012, N 2(13), էջ 72-85:
167. Մինասյան Է., Արցախյան շարժման և ԼՂՀ պատմության կեղծարարությունն ու նենգափոխումը աղբրեջանական գրքերում, միջազգային գիտաժողովի (Խաղաղ Կովկասի տարածաշրջանի զարգացման գործոն) (1991-2011թթ.) նյութեր, Երևան, 2011, էջ 4-22:
168. Մինասյան Է., Բաքվի 1990 թ. հունվարյան ջարդերը և դրանց իրավաքաղաքական գնահատականը, «Տարեգիրք Բ», Երևան, 2010:
169. Մինասյան Է., Հայ առաքելական եկեղեցին անկախության վերականգնման և հանրապետության կայացման ժամանակաշրջանում, «Տարեգիրք Գ», ԵՊՀ աստվածաբանության ֆակուլտետ, Երևան, 2008,
170. Մինասյան Է., Հայաստանի Հանրապետության և Ռուսաստանի Դաշնության հարաբերությունները (1991-2001թթ.), «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Ա, Երևան, 2011:
171. Մինասյան Է., Հայ-բուլղարական հարաբերությունները ՀՀ անկախության շրջանում (1991-2008 թթ.), «Հայ-բուլղարական հարաբերություններ. անցյալը, ներկան և ապագան», միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2009:
172. Մինասյան Է., Հայոց ցեղասպանության ճանաչման միջազգային նոր փուլի առանձնահատկությունները, «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Ա, Երևան, 2011:
173. Մինասյան Է., Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացները վերջին չորս տասնամյակում, Մեծ եղեռն-90, Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2005:
174. Մինասյան Է., Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացը, Հայոց մեծ եղեռն 90, հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2005:
175. Մինասյան Է., Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003 թթ.), Երևան, 2003:
176. Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., Հայրենիք-Սփյուռք առնչությունները ՀՀ անկախության տարիներին (1991-2009 թթ.), Ստեփանակերտ, 2010:
177. Մինասյան Է., Վարդանյան Ա., ՀՀ ներքին դրությունը, տնտեսական վիճակը (2001-2011 թթ.), «Լրատու», Ստեփանակերտ, 2012:
178. Միրզոյան Վ., Սարգսաշեն, Ստեփանակերտ, 1997:
179. Մկրտչյան Ա., Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հաղթում, Երևան, 1992:
180. Մկրտչյան Լ., Արցախ-Ղարաբաղը իր անցյալով և ներկայով, Աթենք, 1988:
181. Մկրտչյան Հ., Հողային հարաբերությունները և արդի ագրարային քաղաքականության հիմնական ուղղությունները ՀՀ-ում, Երևան, 1977:
182. Մկրտչյան Շ., Արցախ, Երևան, 1991:
183. Մշակույթը ընդդեմ ցեղասպանության, մաս 1, Երևան, 2015:
184. Մոսեսովա Ի., Հովնանյան Ա., Բաքվի ջարդերը, Երևան, 1992:
185. Մովսիսյան Վ., Հողի ճակատագրով. Մտորումներ տքնության, Երևան, 2001:
186. Մուսայելյան Բ., Հանուն Արցախի և հայրենի Մարտունու, Ստեփանակերտ, 1998:
187. Նանագույան Ս., Արժիվները բարձունք են տեղում, գիրք Ա, Բ, Գ, Երևան, 1992, 1993:
188. Նանագույան Ս., Շահեն, Երևան, 1993:
189. Չաքրյան Հ., Ղարաբաղյան հիմնահարցը հայ-թուրքական հարաբերությունների համատեքստում, Երևան, 1998:
190. Պատմություններ աղքատության մասին, գիրք I, Երևան, 2001, գիրք II, Երևան, 2007:
191. Պետրոսյան Ռ., Արցախ, պատերազմ, զինադադար, Երևան, 2001:
192. Պետրոսյան Ռ., Արցախի պաշտպանության դիրքերում, Երևան, 1997:
193. Պետրոսյան Ռ., Մեծն Շահեն, Երևան, 2011:

194. Պետրոսյան Ք., Հայրենիք-Սփյուռք հարաբերությունները 1988-2001 թթ., Երևան, 2011:
195. Պողոսյան Գ., Բնակչության վերաբերմունքը Հայաստանում ընթացող տնտեսական բարեփոխումների նկատմամբ: «Հայաստանի տնտեսությունը», 20 մարտի, 2000:
196. Պողոսյան Գ., Հայ հասարակությունը 21-րդ դարասկզբին, Երևան, 2006:
197. Պողոսյան Է., Անկախ պետականության հաստատման գործընթացը Հայաստանում (1990-2001 թթ.), Երևան, 2013:
198. Սահակյան Ռ., Արծվապաշտ երկիր, Փաստագեղարվեստական, Երևան, 2004,
199. Սարգսյան Հ., Անտոնյան Ք., Խաչատրյան Կ., Միգրացիայի միտումներ, հետևանքներ, Երևան, 2013:
200. Սարգսյան Հ., Հարությունյան Խ., Մանասյան Վ., Ագրարային հատվածի և գյուղի կայուն զարգացման սոցիալ-տնտեսական հիմնախնդիրները, Երևան, 2011:
201. Սարգսյան Հ., Տնտեսական քաղաքականությունը Հայաստանում, պետության դերը, Երևան, 2001:
202. Սարգսյան Հ., Մարկոսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության վերափոխումները և վերելքի հեռանկաները (ընդլայնված ամփոփում): Երևան:
203. Սարգսյան Հ., Մարկոսյան Ա., Հայաստանի Հանրապետության վերափոխումները և վերելքի հեռանկաները, Երևան, 2014:
204. Սարգսյան Վ., Սամցխե-Ջավախք-Թռեխք, Հայ-վրացական հարաբերությունների հուլ-վոյթում, Երևան, 2006:
205. Սարգսյան Ֆ., Կյանքի դասերը, հ. 1, Երևան, 2013:
206. Սարգսյան Ֆ., Հողվածներ, հ. 2, Երևան, 2013:
207. Սարգսյան Ֆ., Հուշեր, հ. 3, Երևան, 2013:
208. Մարդարյան Կ., Պետական սկիզբ և ազգային շարունակություն, Երևան, 1999:
209. Մարումյան Ն., Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար մարզը 1960-1988 թթ., Երևան, 2008:
210. Սաֆրաստյան Ռ., Հնարավոր չէ 21-րդ դարում պատնեշներ ստեղծել հարևանների միջև, Երևան, 2003:
211. Մերտիֆիկատային սեփականաշնորհման հիմնախնդիրների փորձագիտական հետազոտություն (1997 թ. հունվար-փետրվար), Երևան, 1997:
212. Սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2007:
213. Սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2008:
214. Սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2009:
215. Սոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, գիտական հոդվածների ժողովածու, 2016, Երևան, 2016:
216. Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում անկախության 10 տարիներին (գիտական հոդվածների ժողովածու), Հայաստանի Հանրապետության 10 և տնտեսագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի 35-ամյա հոբելյաններին նվիրված գիտաժողովի նյութեր (հոկտեմբեր, 2001 թ.), Երևան, 2002:
217. Ստուպիշին Վ., Իմ առաքելությունը Հայաստանում 1992-1994 թթ., Հուշեր, Երևան, 2005:
218. Մուվարյան Յու., Ռազմավարական կառավարում, մեթադաբանությունը և արդի հիմնահարցերը, Երևան, 1996:
219. Տարածքային կառավարման արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրները ՀՀ-ում, հանրապետական գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2009:
220. Տարեգիրք 2012 թ., ԵՊՀ տնտեսագիտության ֆակուլտետ, Երևան, 2013:

221. Տեղական ինքնակառավարման բարեփոխումները Հայաստանում (1996-2004 թթ.), քաղաքականության տարբերակները և ուղիները, գիրք 1, Գ. Թումանյանի խմբագրությամբ, Երևան, 2004:
222. Տեղական ինքնակառավարման բարեփոխումները Հայաստանում (2004-2006 թթ.), գիրք 2, Գ. Թումանյանի խմբագրությամբ, Երևան, 2008:
223. Տեղական ինքնակառավարման բարեփոխումները Հայաստանում (2007-2008 թթ.), գիրք 3, Գ. Թումանյանի խմբագրությամբ, Երևան, 2009:
224. Տեղական ինքնակառավարման բարեփոխումները Հայաստանում (2009-2010 թթ.), գիրք 4, Գ. Թումանյանի խմբագրությամբ, Երևան, 2011:
225. Տնտեսական վերափոխումները անցումային շրջանում, տեսություն և արդյունքներ, խմբագրական կոլեգիա, Ադանբեգյան Ա., Սկրտչյան Մ., Գևորգյան Մ., Երևան, 1999:
226. Ուլուբաբյան Բ., Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Երևան, 1994:
227. Ուլուբաբյան Բ., Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 1997:
228. Փաշայան Ա., Հարությունյան Լ., Ծոցի արաբական երկրների հայ համայնքները. Արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2012:
229. Փաշայան Ա., Հարությունյան Լ., Սիրիայի հայ համայնքը. Արդի հիմնախնդիրներ, Երևան, 2011:
230. Փափազյան Վ., ՀՀ արտաքին քաղաքականության հիմնական ուղղություններն ու գերակայությունները, տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ, 18 սեպտեմբերի, Երևան, 1996:
231. Քեռյան Գ., Հայաստանի երրորդ հանրապետության կուսակցության համակարգը և քաղաքական կուսակցությունները, Երևան, 1996:
232. Քեռյան Գ., Քաղաքական կուսակցությունների տիպաբանությունը, Երևան, 2002:
233. Քոթանյան Մ., Շուկայական էկոնոմիկա, Երևան, 1998:
234. Քոթանյան Հ., Անվտանգության քաղաքագիտական պրոբլեմներ. ԽՍՀՄ վերակառուցում: Ղարաբաղ, Հայաստան, Անդրկովկաս, Աֆղանստան, Երևան, 2009:
235. Օհանյան Ս., 21-րդ դարի բանակը, Երևան, 2011:
236. Օհանյան Ս., Հայկական բանակի 20-ամյա տարեգրությունը, Երևան, 2012:
237. Օսկանյան Վ., Անավարտ տասնամյակ. ելույթների ընտրանի, Երևան, 2009:
238. Օսկանյան Վ., Անկախության ճանապարհով, Երևան, 2013:
239. Ֆահրադյան Հ., Ազրարային արմատական վերակառուցումներ, անհրաժեշտություն, արդյունքներ և խնդիրներ ՀՀ-ում, Երևան, 2003:

Օտարալեզու (ռուսերեն, անգլերեն) գրականություն

1. Агабабян А., (составитель) Всесоюзные газеты о проблеме Нагорного Карабаха, библиография на русском языке (1988-1991 гг.), Ереван, 2010.
2. Аграрная политика в развивающихся странах Азии и Африки, Москва, 1975.
3. Азербайджанская аргументация и ее опровержение, Ереван, 1989.
4. Амбарцумян С., Размышления о науке в Армении, Ереван, 2005.
5. Аналитический журнал, “Рынок капитала в Армении”, № 7, 8 (65, 66), 2001.
6. Ананян Ж., Хачатрян В., Армянские общины России, Ереван, 1993.
7. Анексия и депортация, Степанакерт, 1998.
8. Армения: проблемы независимого развития (под ред. Е. Кожокина), Российский институт статистических исследований, Москва, 1998:

9. Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе: Хроника, Часть 1: февраль 1988г.-январь 1989г., Ереван, 1990.
10. Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе: Хроника, Часть 3: январь-декабрь 1990 г., Ереван, 1990.
11. Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе: Хроника, Часть 4: январь 1991г.-январь 1993г., Ереван, 1994.
12. Арцах-Карабах, библиография на русском языке (1988-2010 гг.), Составители Симонян А., Бабаян Э., Ереван, 2011.
13. Бабаян И., Воеводский К., Карабахский кризис, Санкт-Петербург, 1992.
14. Багратян Г., Земельная реформа вопросы теории и практики, Ереван, 2003:
15. Барсегов Ю., Народ Нагорного Карабаха-субъект права на самоопределение, Москва, 1993.
16. Вермишева С., Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов: апрель-июнь 1991 года, Ереван, 1995:
17. Геноцид армян в Азербайджане, Степанакерт, 1998.
18. Григорян В., История Армянского бесовства, Ереван, 2002.
19. Григорянц В., Армяне Средней Азии, История, современное положение, перспективы, Ереван, 1994, Арутюнян Ю. Об армянской диаспоре в России, Ереван, 2011.
20. Григорянц В., Возрождение армянской общины Крыма: достижения и проблемы, Симферополь, 2004.
21. Демоян Г., Внешняя политика Турции и Карабахский конфликт, Ереван, 2013.
22. Демоян Г., Мелик-Шахназарян Л., Ходжалинское дело: Особая папка, Ереван, 2003.
23. Демоян Г., Карабахская драма: Скрытые действия, Ереван, 2003.
24. Дневник судебного процесса о преступлениях против армянского населения Сумгаита, Степанакерт, 1998.
25. Заключение комитета Верховного Совета РСФСР по правам человека по итогам слушаний, посвященных конфликтам в ряде районов Азербайджанской республики и республики Армения (конец апреля-мая 1991 года), Ереван, 1992.
26. Золян С., Нагорный Карабах: проблема и конфликт, Ереван, 2002.
27. Иванов Э., Армения: особенности экономических отношений с Россией и перспективы их развития, Москва, 2001.
28. Ильин С. С., Бабанов А. М., Крестьянское фермерское хозяйство и рынок, Москва, 1995.
29. Карапетян А., Сафарян А. и др., Двусторонние отношения Армении со странами - учредителями Д 250 Таможенного союза и Единого Экономического пространства /ТС/ ЕЭС/ в 1991-2013 гг./ Российская федерация Беларусь и Казахстан/, Аналитический сбор, Ереван, 2016 г.
30. Казакевич И., Аграрный вопрос в Южной Кореи, Москва, 1964.
31. Керолайн К., Айбнер Дж., Этническая чистка продолжается. Вайна в Нагорном Карабахе, Ереван, 1998.
32. Курс переходной экономики (под редакцией академика Л. И. Абалкина), Москва, 1997.
33. Манасян А., Карабахский конфликт: ракурсы правового подхода, Ереван, 1997.
34. Манов В., Реформы в пост-социалистическом обществе, Москва, 2000.
35. Марутян В., У войны долгий след (Записи военврача), Ереван, 1996.
36. Мелик-Шахназарян Л., Военные преступления Азербайджана против мирного населения Нагорно-Карабахской республики. факты и комментарии, Ереван, 1992.
37. Мелик-Шахназарян Л., Гандзак неутраченный мир (воспоминания очевидца), Степанакерт, 1996.
38. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг.

39. Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Ереван, 1991.
40. Нагорный Карабах, весна-осень, 1990, Документы и материалы, Ереван, 1990.
41. Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988.
42. Новая Евразия: Россия и страны ближнего зарубежья, сборник статей 11 (под редакцией, Е. М. Кожокина), Москва, 2001.
43. Об армянской диаспоре в России (Етносоциологическое исследование армян Москвы и Краснодара), Ереван, 2011.
44. Оганесян С. и др., Системы здравоохранения в переходный период, Армения, 2001г. Европейская обсерватория по системам здравоохранения, 2001.
45. Основные показатели по государствам Содружества, Статкомитет СНГ, Статический ежегодник Южно-Кавказских стран, 2001.
46. Развитие рынка ценных бумаг в России, Третий аналитический доклад Федеральная комиссия по рынку ценных бумаг, Москва, 1997.
47. Реструктуризация промышленности в европейских странах с переходной экономикой (накопленный опыт и перспективы), Москва, 2002.
48. Рыжков Н., Перестройка, История предательств. Москва, 1992.
49. Российский статистический ежегодник, статистический сборник, Москва, 1994.
50. Сахаров А., О Нагорном Карабахе, Ереван, 1996.
51. Серова Е., Хромова И., Карлова Н., Тихонова Т., Аграрная реформа в странах с переходной экономикой, Москва, 2000.
52. Содружества независимых государств в 1995 году, статистический ежегодник, Москва, 1996.
53. Социальная политика: Учебник, под общ. ред. Н. А. Болгина, Москва, 2002.
54. Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах, Ереван, 1995.
55. Ступишин В., Карабахский конфликт, 1992-1994, Москва, 1998.
56. Тер-Саркисян А.. Армяне Нагорного Карабаха, История, Культура, Традиции, Москва, 2015.
57. Тер-Саркисян А., Худавердян В., Армянская диаспора Юга России, Москва, 1993.
58. Труд в СССР. Финансы и статистика, 1988.
59. Тунян В., Карабахский конфликт, Ереван, 1999.
60. Улубабян Г., Золян С., Аршакян А., Сумгаит... Геноцид... Гластность, Ереван, 1989.
61. Ходжабекян В., Асатрян В., Демографические аспекты урбанизации в Армянской ССР, Ереван, 1990.
62. Ходжабекян В., Вазе Ю., Шефер Р., Демографические проблемы и воспроизводство трудовых ресурсов, Ереван, 1983.
63. Чальян М., Освещение Арцахского движения в армянской англоязычной прессе США (февраль 1988-август 1990 гг.), Ереван, 2006.
64. Чобанян С., Государственный терроризм, Геноцид армян 1988-1991 гг., Ереван, 1992.
65. Этническая принадлежность в политическом и общественном дискурсе современного Азербайджана, по примеру антиармянских материалов, Ереван, 2004.
66. 10 лет содружества независимых государств (1991-2000) статистический сборник, Москва, 2001.
67. Demoyan H., Melik-Shahnazaryan L., The KHOJALU CASE: A SPECIAL DOOSSIER, Yerevan, 2004.
68. Insurance research Leter, September, 1999.
69. "Small enterprises development, management, and extension" Sedme N3, 1999, A. Salnazaryan, "Establishment of Capital Market in the RA".

ԷԴԻԿ ՉԱՐԵՊԻՆԻ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ՆԱՅՈՑ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ
ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՔԱՌՈՐԴ ԴԱՐԸ
(1991-2017)

Հրատարակության տնօրեն՝ Կ. Գրիգորյան
Խմբագիր՝ Մ. Հովհաննիսյան
Համակարգչային ձևավորումը՝ Ա. Պատվականյանի, Կ. Չալաբյանի
Սրբագրիչ՝ Վ. Դերձյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 10.06.2018:
Թուղթը՝ օֆսեթ, 60X84 $\frac{1}{16}$: 32 տպ. մամուլ:
Տպաքանակը՝ 200 օրինակ:

ԵՊՀ հրատարակչություն
ք. Երևան, 0025, Ալեք Մանուկյան 1
www.publishing.y-su.am

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Է. Մինասյանը դպրոցական և բուհական մի շարք դասագրքերի, 30 ուսումնական ձեռնարկների, ինչպես նաև 8 մենագրությունների և շուրջ 200 գիտական հոդվածների հեղինակ է, որոնց մեծ մասը նվիրված է Հայոց ազգային-ազատագրական պայքարին, Հայկական հարցին և Հայոց ցեղասպանության պատմությանը, ինչպես նաև Հայաստանի նորագույն պատմության հիմնախնդիրների լուսաբանմանը:

2009 թվականից ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի ղեկավար է:

Է. Մինասյանը 2016-2018 թթ. արդյունավետ գիտաշխատող մրցույթի հաղթող է: Նրա ղեկավարությամբ 15 ասպիրանտներ և հայցորդներ պաշտպանել են թեկնածուական ատենախոսություններ:

Վերջին տարիներին Է. Մինասյանը կազմել և հրատարակել է Լեռնի «Հայկական հարցի վավերագրերը», Ալեքսեյ Ջիվելեգովի «Թուրքիան և Հայկական հարցը» աշխատությունները՝ ընդարձակ առաջաբաններով, Հայրենիք-Միյուոք առնչությունների, ՀՀ երրորդ հանրապետության վերաբերյալ մենագրություններ:

Է. Մինասյանը ՀՀ հանրային խորհրդի և ԵԿՄ վարչության անդամ է:

2014 թ. կրթության և գիտության մեջ ունեցած մեծ ներդրման համար ՀՀ նախագահի հրամանագրով արժանացել է «Մովսես Խորենացի» մեդալի: